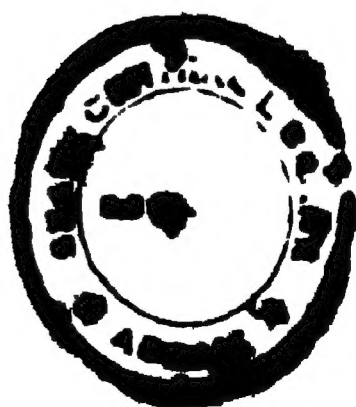

॥ অসমীয়া বামায়ণী সাহিত্য ॥

॥ কথাবস্ত্তৰ আঁতিগুৰি ॥

॥ প্ৰথম খণ্ড ॥

[illegible]

ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ :

ଅନନ୍ତୀନା ବାସନ୍ତୀ ମାହିତା : ବସନ୍ତବର୍ଷର ଆଦିତ୍ୟ

ଲେଖକ :

ଶ୍ରୀକେଶବ ମହାନ୍ତି

ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଷର ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ପୋଷାଟ - ୧

ପ୍ରକାଶକ :

ଶ୍ରୀକେଶବ ମହାନ୍ତି

ଶ୍ରୀମତୀ କେଶବୀ ମହାନ୍ତି

ପୋଷାଟ

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ :

୧୯୫୫ ଜୁନ ୧୧ ତାରିଖ

ମୂଲ୍ୟ :

ମୂଳମୂଲ୍ୟ :- ୫୦.୦୦ ଟଙ୍କା

ବେଳାମୂଲ୍ୟ :- ୫୫.୦୦ ଟଙ୍କା

କେଶବ ମହାନ୍ତିଙ୍କ —

ଅଭିମତାବଳୀ ମହାନ୍ତି

ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଷର ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ

ପୋଷାଟ - ୧

ପ୍ରକାଶ :

ବିଜୟ ପ୍ରିଣ୍ଟର୍

ପୋଷାଟ

॥ উচ্ছৰ্গা ॥

পবনপুঞ্জনীয়া শাহু আই

জীৱকান্তি, মহন্ত

গীত্ৰ স্মৃতিত

পুঞ্জনীয়া আই,

আপুনি চন্দনধূসৰিত কপালেৰে খনীয়া কাপোৰৰ ওহলি
টানি কলৰ গুৰিবপৰা নি আপোনাৰ নিচলা প'জাত সন্মুখাবে
দিন ধৰি আপোনাৰ জীৱনৰ অন্তিম দিনটোলৈকে বুলি এই
অভাজনক প্ৰতিপালন কৰি গ'ল। বিনিময়ত এই অকিঞ্চনবপৰা
মহা বাৰ ফটোৰ শূদ্ৰুবা লৈ অপাৰ্থক সম্পদৰ সঁফুৰাটি আমালৈ
এৰি থৈ আপুনি ১৯০২ শকৰ পুহমাহৰ ১ তাৰিখ মজলবাৰে
শুকুলা দশমীৰ জোমাকী পথেদি, গুণাকুলে চলে বে মূৰাক'
কল্যাণ খবমানৰ তালে তালে অজান দেশলৈ গতি কৰিলে।
সেই গাঁওৰ সুৰধৰনিত আমালৈ থৈ গ'ল শেৰালি, -তগৰ-কথনা
ফুলৰ আৰু ধূপ-দীপ চন্দনৰ সুবাস বিয়পাই 'বাসুদেউ পূজা'
কৰি কৰ্মমগ্ন দিনটোৰ পাৰ্জনী মেলা এককাতাব চুলা লগা
খবমৰ হৃদোদয় অনুৰণন।

আই, ইহ জনমত আপোনাৰ কণ আমি শূজিব নোৱাৰোঁ।
অভাজন সন্তানে এই নিঃকণ গ্ৰন্থখনিকে আগ বঢ়াই আপোনালৈ
সেৱা জনাইছে।

সেৱিকা

— বোৱাবীয়েক

প্ৰাকশী পুৰ্ণিমা, ১৯০৬ শক

॥ স্মাৰ্গ কথ ॥

প্ৰাক্-শংকৰী বংশবৰণা বৰ্ত্তমানলৈকে লোকমুহিতকৰণ-সাধাৰি সৈ অসমীয়া ভাষাৰ সকলো বামাৱলম্বক কল্যা আলোচনাৰলৈ আনি 'অসমীয়া বামাৱলম্বী সাহিত্য : কথাবস্তুৰ আঁতিগুৰি' — এই শিতকৰ্ত্ত এৰনি গ্ৰন্থ প্ৰস্তুত কৰাৰ মানসেৰে এই লেখিকাই লিখাৰ কাম হাতত লোৱা হ'ল। লক্ষ্যকই হ'ব হ'ল। প্ৰবন্ধ আকাৰে ভালেখিনি আলোচনা ইতিমধ্যে অসমীয়া সংবাদ-পত্ৰ আৰু পত্ৰিকাসমূহত প্ৰকাশ পাইছে। এই আলোচনাসমূহত যিকোনো কথাবস্তুৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে।

ভাষাতো সমগ্ৰ অসমীয়া বামাৱলম্বক কল্যাৰ আলোচনা একেধৰন গ্ৰন্থতে আগবঢ়াব পৰা নহ'ল। অসমীয়া বামাৱলম্বক সাহিত্যৰ পটভূমি স্বৰূপে ভাৰতীয় বামাৱলম্বক সাহিত্যৰ চম্ভু পৰিচয় দাঙি ধৰি বামাৱলম্ব কথাবস্তুৰ ৰূম অনস্বৰি মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড, মাধৱকন্দলীৰ পাঁচোটা কাণ্ড আৰু শংকৰদেৱৰ উত্তৰাকাণ্ড, হৰিবৰ বিপ্ৰৰ 'লৱ কুণৰ বৃদ্ধ' আৰু গুৰু দ্বন্দ্বনাৰ গীত-নাটক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি প্ৰথম পৰ্য্যায়ৰ আলোচনাখিনি কৰা হ'ল। সাধাৰণ পাঠকলৈ দৃষ্টি ৰাখি বিষ্ণুসমূহ ফ'হিৱাই বাওঁতে আলোচনা বহুল হৈ পৰিল, গতিকে সদ্যহতে অবল্যাকাণ্ডলৈকে প্ৰথম খণ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি গ্ৰন্থখনি ছপা কৰিব লগা হ'ল।

কথাবস্তুৰ আঁতিগুৰি নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰত খৰচি মাৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে: খৰচি মাৰিছে বুলি কোৱাব দৃষ্টিসাহস অৱশ্যে কৰিব সোৱাৰি। অসমীয়া বামাৱলম্বী সাহিত্যৰ কথাবস্তুৰ আঁতিগুৰি বিচাৰি ধাওঁতে জ্ঞাতসাৰে-অজ্ঞাতসাৰে বহুজন লেখক-আলোচকৰ চিন্তা শালিতাব পোহৰত আগ ৰাঢ়িছোঁ। পোনপটীয়াকৈ সহস্ৰ লোৱা গ্ৰন্থসমূহৰ নাম প্ৰসংগত উল্লেখ কৰি যোৱা হৈছে। ড° কামিলা বুদ্ধেশ্বৰ 'বামকথা'ৰ সহস্ৰ সত্ততে লোৱা হৈছে। সমূহলৈকে কৃতজ্ঞতাৰে মূৰ দোৱাইছোঁ। 'পাতকাণ্ড বামাৱলম্ব'ৰ পাঠ দস্তবন্ধৰা সম্পাদিত সংকলনৰ।

'অসমীয়া বামাৱলম্ব সাহিত্য' নামৰ (১৯৪৮ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত প্ৰকাশিত) ছফুৰি পঢ়ুঠাৰ গ্ৰন্থখনিৰ দ্বাৰা অধ্যাপক শ্ৰীউপেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ লেখাকৰে সেই সমস্তত পাব পৰা সীমিত সম্ভাৱেৰে সৈতে বিকল্পটোৰ আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত বাট কাটি ধৈ গৈছে। আজিৰ দৃষ্টিৰে এই গ্ৰন্থৰ অনেকখিনি সিদ্ধান্তই

নিষ্ঠুৰ নহ'ব পাৰে; কিন্তু অসমীয়া বামাৱল সাহিত্যৰ বিষয়ে খাউকতে দিব পৰাকৈ অসমীয়া ভাষাত লেখকেদেৱৰ গ্ৰন্থখনিৰ বাহিৰে দিনভীৰ এখন গ্ৰন্থ আজিও ওলোৱা নাই। পূৰ্বসূৰী লেখকেদেৱলৈ মূৰ দোৰাইছোঁ।

‘সীতাৰনবাস ৰামৰ অকৰ্ষণে’ শীৰ্ষক (২২ মে', ১৯৬৬ সংখ্যা 'নতুন অসমীয়া'ত প্ৰকাশিত) প্ৰবন্ধ এটান চোকা সমালোচনাৰে এই লৌথিকাক বন্ধুবৰ শ্ৰীবিবেকেশ্বৰ হাজৰিকাই বামকণ্ঠৰ অধ্যয়নত একেৰাহে লাগি থাকিবলৈ প্ৰলোভিত কৰিছিল, তেখেতলৈ কৃতজ্ঞতা থাকিল। আৱশ্যকীয় কিতাপ-পত্ৰ সময়মতে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ সুবিধা কৰি দিয়াৰ বাবে জগন্নাথ বৰুৱা মহাবিদ্যালয়ৰ গ্ৰন্থাগাৰিক শ্ৰীদিপীপ শৰ্মালৈ আৰু বিশেষকৈ শ্ৰীমুতা হেমাসিনী বৰুৱালৈ কৃতজ্ঞতা জনাইছোঁ। অন্তিম দিনলৈকে বিতাপখনৰ খা-খবৰ কৰি আমাক আশীৰ্বাদিন্যা কৰি থৈ যোৱা বকুলবনৰ কৰি শ্ৰীআনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱা আৰু শ্ৰীশ্ৰীনিৱাসদেৱ মহন্ত অধিকাৰ দেৱক কৃতজ্ঞতাৰে সোঁৱৰণ কৰিছোঁ। গ্ৰন্থখনি চকুত লগাকৈ ছপা কৰিব নোৱৰা কাবণটো ঘাইকৈ আঁথক। সীমিত সুবিধাৰেই 'বৃপম প্ৰিণ্টাৰ্চ'ৰ স্বতৰাধিকাৰী শ্ৰীমুত বদন বৰুৱাই সহানুভূতিৰে সৈতে কামখিনি কৰি দিয়াৰ বাবে তেখেতলৈ কৃতজ্ঞতা থাকিল। ছপা সম্পৰ্কৰ সকলো কামতে কৰি দিয়া সহায়ৰ বাবে শ্ৰীমুত বাপচন্দ্ৰ মহন্তৰ শলাগা ল'বই লাগিব। অৱশেষত সুধী পাঠকবৃন্দলৈ আমাৰ এয়ে নিবেদন —

গচ্ছতঃ স্থলনং ক্ৰাপি ভৱত্যেব প্ৰমাদতঃ।

হসন্তি দৰ্জনাশ্চত্ৰ সমাদৰ্য্যত সাধৱঃ ॥

গৈ থকাজনে প্ৰমাদবশতঃ পিছল থায়; সাধুসকলে তাক দেখি নেহাঁহে; সমাধানৰ উপায়হে দিয়ৈ। ইতি

কেশদা মহন্ত, প্ৰবক্তা,

সংস্কৃত বিভাগ

জগন্নাথ বৰুৱা মহাবিদ্যালয়

মোৰহাট

১৯৮৮

॥ সূচীপত্র ॥

॥ প্রথম অধ্যায় ॥

॥ বৈদিক সাহিত্য আৰু বায়কথা ১৥ বাব্বীকীৰ বামাৱণ ৩৥ বাব্বীকীৰ বামাৱণৰ পাঠ ৪৥ বাব্বীকীৰ আৰু উত্তৰাকাণ্ড ৫৥ বাব্বীকীৰ বামাৱণৰ বচনাকাল ১০ ॥ বোদ্ধ সাহিত্যত বায়কথা ১২৥ জৈন বায়কথা ১৬৥ মহাভাৰতত বায়কথা ১৭৥ পুৰাণ সাহিত্যত বায়কথা ২০৥ ভক্ত্যৰ্থৰ বামাৱণ গ্ৰন্থসমূহ ২৫৥ জৈমিনিতাবতৰ অন্তৰ্গত বায়কথাসমূহ ২৭৥ সংস্কৃত স্কন্ধৰ বায়-
তাত বায়কথা ২৭৥ ভাৰতীয় প্ৰাদেয়িক ভাষাসমূহত বিচিত্ৰ বামাৱণ সাহিত্য—
তামিল বামাৱণ ৩৫, তেলুগু বামাৱণ ৩৬, মলয়ালম বামাৱণ ৩৬, কন্নড়
ৰামায়ণ, অসমীয়া বামাৱণ, বাংলা বামাৱণ ৩৬, উড়িয়া বামাৱণ, হিন্দী
ভাষাৰ বামাৱণ সাহিত্য ৩৯, মাৰাঠী ভাষাৰ বামাৱণ সাহিত্য ৪২, তাম্ৰাভাষী
বামায়ণ সাহিত্য, কান্ধীৰী বামাৱণ, নেপালী বামাৱণ ৪৩, পাৰ্চী ভাষাত
বিচিত্ৰ বামাৱণ সাহিত্য, উৰ্দু-বামায়ণ ৪৪৥ বাব্বীকীৰ বিচিত্ৰ কাহিনী ৪৫৥
বাব্বীকীৰ বামাৱণত অৱতাৰ ৰূপে বাম আৰু বামভক্তিৰ উপদগ ৪৪৥ পূৰ্ব-
কৱি মাধৱকন্দলীৰ বামাৱণত বৈষ্ণৱ উপাধান ৬৩, মাধৱকন্দলীৰ বামাৱণৰ
আধাৰ ৭২৥ হৰিবৰ বিশ্বৰ বচনাত বৈষ্ণৱ উপাধান ৭৫৥ শংকৰদেৱ আৰু
মাধৱদেৱৰ সাহিত্যত বামৰ স্বৰূপ ৭১৥

॥ দ্বিতীয় অধ্যায় ॥

॥ মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড বামাৱণ — বামাৱণ বচনাৰ উদ্দেশ্য ৮৭, কথা-
বস্তৰ আধাৰসমূহ ৮৯, ড° কামিল বুদ্ধেৰ অভিযন্ত ৮৯৥ মাধৱদেৱৰ আদি-
কাণ্ডৰ আৰম্ভণি ৯০৥ নাৰদে কোৱা বামাৱণৰ সংক্ষিপ্ত কাহিনী ৯৪, বাব্বী-
কীৰ ৯৬, জিজ্ঞাসা-চৰিত ৯৮, বাৰণৰ লংকা অধিকাৰ ৯৯, দুৰ্গপথাৰ বিবাহ
১০০, বাৰণৰ বিদ্ৰা, কুবেৰৰ লগত বিবাহ ১০১, বাৰণৰ বিদ্বিজয় ১০২, বাব্বী-
কীৰ প্ৰতি সবৰ্ত্তাৰ বৰ ১০৩৥ সূৰ্যবংশৰ বিৱৰণ ১০৪, দশবথ ৰজা আৰু
তেওঁৰ ৰাজ্য ১০৯৥ দশবথৰ বিদ্ৰা ১১১৥ দশবথৰ ৰাজ্যত শনিৰ দৃষ্টি ১২০,
দশবথ-অট্টাশ্লৰ মিত্ৰতা ১২৭, গণেশৰ স্মৃতিদেৱ কাহিনী ১৩১, দশবথৰ শনিৰ
বৰ্ণনাত ১৩৯৥ অক্ষয়নিৰ অভিলাপ ১৪০৥ ইন্দ্ৰৰ আৱহানত দশবথৰ দাবা

অম্বাবিল্ল ১৫১, কৈকেয়ীৰ ববলাভ ৫১। পুত্ৰ জন্ম নোহোৱাত দশবধৰ
 খেদ ১৬১॥ অৰ্য্যবৃন্দ-প্ৰসংগ ১৬৩॥ নাভা কবি কন্যা ১৭৬॥ পুত্ৰপ্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে
 দশবধৰ বজ্জ ১৮৭, বাৱদৰ বৰপ্ৰাপ্তি ১৯৩, দশবধৰ বাণীসকলৰ পাৱন-ভোজন
 ২০১॥ বাণীসকলৰ শুভহস্তবৰ্ণন ২০২, বাম আৰু ডাওঁসকলৰ জন্মবৰ্ণন ২০৫,
 বাম আৰু ডাওঁসকলৰ কণ-ভগ কীৰ্ত্তন ২১০। সীতাকল্পৰ কাহিনী ২১৫॥
 বালক বাম আৰু শুভ চাওঁলৈৰ মিত্ৰতা ২২৭॥ বিশ্বামিত্ৰৰ আগমন ২৩০ বাম-
 লক্ষ্মণক লৈ বিশ্বামিত্ৰৰ বাত্ৰা ২৩৭, ভাটকা-ৰথ ২৪০ অধিনকলৰ বামভুক্তি ২৪৪॥
 সীতা বয়সবলৈ মুনীৰ লগত বাম-লক্ষ্মণৰ বাত্ৰা ২৪৬, হৰদত্তৰ বৃত্তান্ত ২৫৮,
 সীতাৰ বয়সৰ-সভা ২৪৯, কান্যকূজৰ বৃত্তান্ত ২৫৭ উনপকানৰ বাহুব উৎপত্তি
 ২৬৮। অংল্যা-বৃত্তান্ত ২৭০॥ বামৰ মিথিলা প্ৰৱেশ ২৭৬, হৰদত্তপ্ৰংগ ২৮০॥
 বামবিল্ল নাট আৰু বাবৰদেৱৰ আদিকাণ্ডত বাম-সীতাৰ পূৰ্ববৰ্ণন ২৮২।
 বাম-লক্ষ্মণৰ গৈতে বজাবিলকিৰ যুদ্ধ ২৮৯, দশবধক আনিবলৈ অৰোৰ্য্যলৈ
 দূত প্ৰেৰণ ২৯১, বাম-সীতা আৰু ভ্ৰতসংসৰ বিবাহ ২৯৪, দশবধৰ অৰোৰ্য্যলৈ
 প্ৰত্যাহ্বান ২৯৮॥ পবিত্ৰবানৰ দৰ্পচূৰ্ণ ৩১১॥ দশবধৰ অৰোৰ্য্য প্ৰৱেশ ৩১১,
 আদিকাণ্ডৰ যোদ্ধা, বিশ্বামিত্ৰৰ বিগ্ৰহ, দশবধৰ জন্মবৰ্ণন ৩১২, ভবভ-
 লক্ষ্মণক ডাওঁসকললৈ প্ৰেৰণ ৩১৫॥ বামবিল্লনাট ৩১৪ নাটৰ আৰম্ভণ ৩১৫,
 বাম-সীতাৰ কেলিবৰ্ণন ৩১৭, মুক্তিপ্ৰংগল ভটিনাত বামভুক্তি ৩২৮॥ বামবিল্ল
 নাটৰ বচনাকাল ৩১৯॥

॥ তৃতীয় অধ্যায় ॥

॥ বাবৰকন্দলীৰ বাসায়, অৰোৰ্য্যকাত, বাম-অভিষেকৰ আয়োজন
 ৩২৭, অৰোৰ্য্য-প্ৰসংগ ৩২৮, দশবধ-সৰবাসুৰৰ যুদ্ধ ৩২৯, কুঁহীৰ যন্ত্ৰণামতে
 কৈকেয়ীৰ ববলাভ ৩৩১, কোঁচল্যৰ লগত বাবৰ সাক্ষাৎ ৩৩৮, লক্ষ্মণৰ বন-
 গমনৰ অনুমতি লাভ ৩৪০, বাবৰ সীতাৰ সমাগলৈ গমন ৩৪৩, সীতাৰ বন-
 গমনৰ অনুমতি লাভ ৩৪৯, লক্ষ্মণক বনগমনৰপৰা বিবত কৰাৰ চেষ্টা ৩৫১, বন-
 গমনৰ প্ৰভুতি ৩৫২, দশবধৰ ওচৰত বিদায় গ্ৰহণ ৩৫৩, কোঁচল্যা-সীতা সন্মোদন
 ৩৫৬, কোঁচল্যলৈ লক্ষ্মণক বিদ্যা উপদেশ ৩৫৭ ॥ উমিলাৰ প্ৰসংগত একাবাৰ
 ৩৬১ ॥ বামৰ বনযাত্ৰা ৩৬২ ॥ ভয়সৰীৰ ভীৰত ৩৬৪, শৃংগৰেবপুৰত বাবৰ

ମଙ୍ଗଳା ବର୍ଣ୍ଣନା ୩୬, ନିବାହବାସ ୩୭ ଆଦି ମୁଖ୍ୟ ବିଶାଳ ୩୮, ବଜ୍ରମି ସଂକ୍ଷିପ୍ତମାତ୍ର
 ସାଧା ୩୯, ଉପବାସର ଆଶ୍ରୟ ୪୦ ସାମାନ୍ୟ ଚିତ୍ରକୃତ ୪୧, କୁହାଣ୍ଡର ଆବା-
 ସାଧାଣି ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୪୨, ବଜ୍ରମି ଆଶ୍ରୟ ୪୩, ଉପବାସ-ଆଶ୍ରୟ ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ
 ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୪୪, ଉପବାସ-ଆଶ୍ରୟର ସାଧା ୪୫, କୁହାଣ୍ଡର ବିଶାଳ ୪୬, ଉପବାସ-
 କୋଷାଳ-ସଂହାର ୪୭, ଉପବାସର ସମସ୍ତେ ବାସର ମାତ୍ରା ୪୮, ଉପବାସ-
 ଉପବାସ ୪୯, ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୫୦ ॥ ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ କାନ୍ଦର ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୫୧, ଶ୍ରୋତା-
 ସିଲାର କୌଣ ୫୨ ॥ ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୫୩, ବାସର ମାତ୍ରା ୫୪ ଉପବାସ ଶ୍ରୋତା-
 ବର୍ତ୍ତନ ୫୫ ॥ ଅସାଧ୍ୟାକାନ୍ତର ସାମାନ୍ୟତା ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଉପବାସ ୫୬ ॥

॥ ଅବ୍ୟାକାନ୍ତ ୫୭ ॥

ବାସର ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୫୮, ମାତ୍ରା-ଅନୁସାରୀ ସଂହାର ୫୯, ବିବାହ-ବସ
 ୬୦, ଉପବାସର ସୁନିବ ଆଶ୍ରୟ ୬୧, ମୁଖ୍ୟର ଆଶ୍ରୟ ୬୨, ଅସାଧ୍ୟା-
 ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୬୩, ଅସାଧ୍ୟା-ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୬୪, ଉପବାସର ସୁନିବ ଆଶ୍ରୟ ୬୫, ଅସାଧ୍ୟା-
 ବାସର ୬୬, ବାସର ମାତ୍ରା-ସଂହାର ୬୭ ॥ ଅସାଧ୍ୟା-ବାସର ୬୮, ମାତ୍ରା-ବସ, ଅସାଧ୍ୟା-
 ବାସର ୬୯, ବାସର-ମାତ୍ରା-ସଂହାର ୭୦ ॥ ବାସର-ମାତ୍ରା-ସଂହାର ୭୧, ମାତ୍ରା-ବସ, ଅସାଧ୍ୟା-
 ବାସର ୭୨, ଅସାଧ୍ୟା-ବାସର ମାତ୍ରା, ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ୭୩, ଶ୍ରୋତାବର୍ତ୍ତନ ମାତ୍ରା ମାତ୍ରା ମାତ୍ରା
 ୭୪ ॥ ଅସାଧ୍ୟା-ବାସର ଅସାଧ୍ୟା-ବାସର ଆଦି ମାତ୍ରା ଅସାଧ୍ୟା ୭୫ ॥ ଅସାଧ୍ୟା-
 ବାସର ମାତ୍ରା ୭୬, ବାସର-ଅସାଧ୍ୟା-ବାସର ବାସର ମାତ୍ରା ୭୭ ॥ ଅସାଧ୍ୟା-ବାସର
 ୭୮ ॥ ଅସାଧ୍ୟା-ବାସର ମାତ୍ରା ୭୯ ॥

॥ অসমীয়া বামায়ণী সাহিত্য ॥

॥ কথাবস্তৱ আঁতিওঁবি ॥

॥ প্ৰথম অধ্যায় ॥

বামায়ণৰ কাহিনী আৰু বামৰ জীৱন-চৰিতে কেৱল যে ভাবতৰ জনমানসতে আগবণীয় স্থান অধিকাৰ কৰি আছে সেইটো নহয়, তিব্বত, খোটান (পূব তুৰ্কিস্তান), বৰদ্বীপ, মালয় উপদ্বীপ, ইন্দোচীন, শ্যাম, ব্ৰহ্ম, কাংছাডিয়া, সিংহল প্ৰভৃতি দেশতো বহু কাল ধৰি বাম-কথাই সাংস্কৃতিক জীৱনত এবাৰ নোৱৰা সম্পৰ্কেৰে জনমানসত সুদৃঢ় আসন অধিকাৰ কৰি আছে। বৌদ্ধভাঙকৰ যোগেদি বামায়ণৰ কাহিনী চীন দেশতো প্ৰচলিত হৈছিল। আজিও কছমেল আৰু চীনত বামায়ণৰ কাহিনীৰ জনপ্ৰিয়তাই ইয়াৰ কালজয়ী আবেদনৰ কথাৰ্কে ঘোষণা কৰে।

॥ বৈদিক সাহিত্য আৰু বামকথা ॥

বামায়ণী কথাৰ মূল বিচাৰি অনুসন্ধানসু সকলে বৈদিক সাহিত্য পাত-পাত কৰি চাই বামায়ণী কথাৰ লগত অতি চমিকি আৰু স্থান সমূহৰ উল্লেখ বিচাৰি উলিয়াইছে। নিজ নিজ বিচাৰ অনুযায়ী বিভিন্ন জনে সেই উল্লেখসমূহক ভিত্তি কৰি 'বামকথা'ৰ বিভিন্ন ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। আমাৰ আলোচ্য বিষয়ৰ লগত সেই ব্যাখ্যাসমূহৰ সম্পৰ্ক নথকা বাবে সেই বিলাকৰ আলোচনাৰ পৰা বিৰত থকা হ'ল। বিজ্ঞানে দাঙি ধৰা অভিমতৰ আলমত লৈ বৈদিক সাহিত্যত 'বামকথা'ৰ অস্তিত্বৰ সম্ভাৱনা সম্পৰ্কতহে অতি চমুকৈ ইয়াত আলোচনা দাঙি ধৰিব খুজিছোঁ।

ঋষেদত্ত (১০/৯৩/১৪) এজন বজা কপে, তৈত্তিৰীয়া আৱণ্যকত (৫/৮/১৩) বমণীয়া পুত্ৰৰ অৰ্ঘ্যত, ঐতৰেয়া ব্ৰাহ্মণ, শতপথ ব্ৰাহ্মণ আৰু জৈমিনীয়া উপনিষদ, ব্ৰাহ্মণত ব্ৰাহ্মণবিশেষৰ নাম স্বৰূপে বাম নামটো পোতা যায়। সীবলুৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱীৰূপে ঋষেদত্ত (৪/৫৭ সূঃ) ইন্দ্ৰৰ লগত জড়িত কৰি জীতাৰ নামটো পোতা যায়; অন্য বেদ তথা বৈদিক সাহিত্যতো এই অৰ্থতে সীতা শব্দটোৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। ঋষেদত্ত এক দানন্ততিত (১/১২৬/৪) প্ৰশংসনীয় বজা স্বৰূপে দানবৰ্ষৰ নামটো পোতা যায়। তৈত্তিৰীয়া ব্ৰাহ্মণ (৩/১০/৯), শতপথ ব্ৰাহ্মণ, জৈমিনি ব্ৰাহ্মণ, বৃহদাৰণ্যক উপনিষদ, প্ৰভৃতি অনেক স্থলত জমক বৈদেহৰ নাম পোতা যায়। শতপথ ব্ৰাহ্মণ (১০/৬/১/২) আৰু হাম্পোগ্য উপনিষদত (৫/১১/৪) অশ্বপতি কৈকেয়ৰ নাম বৈশ্বানৰ-ভক্ত্যন্তৰ স্বৰূপে পোতা যায়। ঋষেদত্ত (১০/৬০/৪) বজা স্বৰূপে আৰু অৰ্ঘ্যবেদত (১২/৫২/৯) এজন পূৰ্বকালৰ ব্যক্তিস্বৰূপে ইক্ষাকুৰ নাম পোতা যায়। মন কবিলগীয়া কথা যে বামকথাৰ লগত জড়িত এই নাম সমূহৰ উল্লেখ বৈদিক সাহিত্যত আছে যদিও, বৈদিক সাহিত্যৰ ক'তো বামাৱলৰ কাহিনীৰ সংকেত পোতা নাযায় আৰু এই চৰিত্ৰ সমূহৰ, আনহে নালাগে বহুল ভাবে উল্লিখিত সীতা আৰু জনকৰ মাজতো সম্পৰ্ক থকাৰ কথা ক'তো ইঙ্গিত যাত্ৰও কৰা নাই। গতিকে বৈদিক যুগত যে 'বামকথা'ৰ প্ৰচলন নাছিল, সেই কথা সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি।

পানিনিৰ 'অষ্টাধ্যায়ী' গ্ৰন্থত বামাৱল বা বাম্বীকিৰ উল্লেখ পোতা নাযায়। এই গ্ৰন্থখনিৰ ৰচনাকাল খৃঃ পূঃ ৫ম শতিকা। 'অষ্টাধ্যায়ী'ৰ কেইটামান সূত্ৰত কৈকেয়ী (৭/৩/২), কোঁসল্যা (৫/১/১৫৫) আৰু স্বৰ্ণমথৰ (৬/২/১২২) প্ৰতি ইঙ্গিত কৰা যেন ধাৰণা হয়। খৃঃ পূঃ চতুৰ্থ শতিকাত ৰচিত কোটীলাৰ অৰ্ৰশাস্ত্ৰত পৰজীৱ প্ৰতি লোচুপতাৰ ফলত বাৱণৰ বিনাশ ঘটাব কথা উল্লেখ কৰিছে (মানাদ বাৱণ: পৰদাবানপ্ৰয়জ্জন্ বিনশ্যতি ..... ১/৫/৩)।

আনিকি বাম্বীকিয়ে বামাৱল ৰচনা কৰাৰ আগৰেপৰা যে বামৰ কাহিনীটো এক প্ৰাচীন কাহিনী স্বৰূপে চলি আহিছিল এই বিষয়ত বিমান সকলৰ মাজত মতভেদ প্ৰায় নাই বুলিব পাৰি; মতভেদ আছে বাম্বীকিয়ে

কথাসম্বন্ধ আঁটিওৰি

বামৰ আখ্যানটো ক'বপৰা গ্ৰহণ কৰিছে সেই বিষয়তহে। আমাৰ আলোচ্য বিষয়ৰ লগত সেই বিষয়ৰ পোনপটীয়া সম্পৰ্ক নাই বাবে বাস্তৱ্যলৈ নগৈ কথাটো উল্লেখ মাত্ৰ কৰি যোৱা হ'ল।

॥ বাঙ্গালীকীৰ্ত্ত বামায়ণ ॥

লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত 'আদিকাৰ্য' বাঙ্গালীকীৰ্ত্ত বামায়ণৰ সাহিত্যিক আলোচনা, অসমীয়া ভাষাতো কাব্যভাষাত অনেকজন সুধীয়ে কৰি গৈছে। আমাৰ গ্ৰন্থৰ আলোচ্য বিষয়লৈ লক্ষ্য ৰাখি ইয়াত মহাকাব্যখনিৰ ৰচনা কাল আৰু কথাসম্বন্ধ বিষয়তহে সামান্য আলোচনা দাঙি ৰবিব খুন্দিছোঁ।

বালকাণ্ড, অৰিষাধাকাণ্ড, অৰণ্যকাণ্ড, কিচ্চিকাণ্ড, মুন্দৰকাণ্ড, বৃদ্ধ বা লংকা কাণ্ড আৰু উত্তৰ কাণ্ড — এই সাতোটা কাণ্ডত, 'বাঙ্গালীকীৰ্ত্ত বামায়ণ'ত বামৰ আখ্যান বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথম আৰু সপ্তম কাণ্ডটো মহৰ্ষি বাঙ্গালীকীৰ্ত্ত ৰচনা নহয়; ই পিছৰ সংযোজনাহে — এই বুলি বহুসংখ্যক বিদ্বানে মন্ত প্ৰকাশ কৰে। অৰিষাধাকাণ্ডৰ পৰা বৃদ্ধকাণ্ডলৈকে এই পাঁচোটা কাণ্ডকে সেই বিদ্বানসকলে বাঙ্গালীকীৰ্ত্ত ৰচনা বুলি স্বীকাৰ কৰে যদিও, এই কাণ্ডকেইটাতো পাছৰ যুগত কৰা সংযোজনালৈলক্ষিত হয়। ভেনেৰুৱা সৰুসুৰা প্ৰজাপতিখনিৰ কথা আমাৰ গ্ৰন্থত সংশ্লিষ্ট বিষয়-সমূহৰ আলোচনাৰ প্ৰসংগত যথা স্থানত কোৱা হৈছে। ইয়াত 'বাঙ্গালীকীৰ্ত্ত বামায়ণ'ত মুখ্য প্ৰক্ষেপ ৰূপে স্বীকৃত বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডটোৰ সম্পৰ্ক-তহে ধোৰতে আলোচনা কৰা হ'ব।

॥ বাঙ্গালীকায় বামায়ণৰ পাঠ ॥

‘বাঙ্গালীকায় বামায়ণ’ৰ বিভিন্ন ঠাইত প্ৰচলিত পাঠ সমূহ একে নহয়। ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত প্ৰচলিত পাঠ সমূহৰ তুলনা কৰি পোৱা সাধাৰণ ভিত্তিত ‘বাঙ্গালীকায় বামায়ণ’ৰ তিনিটা মুখ্য পাঠ বুলি ধৰা হয়—

(১) দাক্ষিণাত্য পাঠ— ড° কামিল বুকেই ‘তুৰ্বাণী প্ৰিণ্টিং প্ৰেচ (বোম্বাই) আৰু, নিৰ্ণয় সাগৰ প্ৰেচ (বোম্বাই)ৰ পৰা প্ৰকাশিত সংস্কৰণ দুটা আৰু দাক্ষিণাত্য সংস্কৰণৰ পাঠক ‘দাক্ষিণাত্য পাঠ’ৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। তেওঁ এই পাঠৰ প্ৰচলন ব্যাপক আৰু তুলনামূলক ভাবে অধিক বুলি কৈছে।

বলদেৱ উপাধ্যায়ৰ ‘সংস্কৃত সাহিত্যকা ইতিহাস’ গ্ৰন্থত বোম্বাইৰ নিৰ্ণয় সাগৰ প্ৰেচৰ পৰা প্ৰকাশিত সংস্কৰণটোক দেৱনাগৰী সংস্কৰণ বুলিছে আৰু কৃত্তকোণমৰ পৰা প্ৰকাশিত সংস্কৰণটোক দক্ষিণ ভাৰত সংস্কৰণ বুলিছে। তেওঁ এই বুলিও মত প্ৰকাশ কৰিছে যে দক্ষিণ ভাৰত সংস্কৰণ আৰু দেৱনাগৰী সংস্কৰণৰ মাজত বিশেষ পাৰ্থক্য নাই।

ড° বুকেই সেই কাৰণেই এই দুটা পাঠক বেলেগ পাঠ বুলি নধৰি ‘দাক্ষিণাত্য পাঠ’ বুলিছে যেন অনুমান হয়।

(২) গৌড়ীয় পাঠ— ড° গোৱেন্দ্ৰিঅ’ই পেনিচৰ পৰা এই পাঠটো প্ৰকাশ কৰিছিল। কলিকতা সংস্কৃত চিৰিঅৰ সংস্কৰণটোৰো পাঠ গৌড়ীয় পাঠ। লোকনাথৰ প্ৰখ্যাত টীকা সহলিত এই গৌড়ীয় পাঠকে অমৰেশ্বৰ ঠাকুৰৰ সম্পাদনাত প্ৰকাশ পাইছে। বলদেৱ উপাধ্যায়ে এই পাঠক ‘বঙ্গাল সংস্কৰণ’ বুলিছে।

(৩) পশ্চিমোত্তৰী পাঠ—ড° বুকেই এই বুলি নামকৰণ কৰা পাঠটোক বলদেৱ উপাধ্যায়ে ‘কাম্বীৰ সংস্কৰণ’ বুলিছে আৰু এই সংস্কৰণটো মাইটেক উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত প্ৰচলিত আছিল বুলিছে। পশ্চিমোত্তৰী পাঠৰ এই সংস্কৰণ লাহোৰৰ দৱানন্দ মহাবিদ্যালয়ৰ পৰা প্ৰকাশ হৈছিল।

ওপৰত আলোচনা কৰি অহা পাঠ সমূহৰ একোটাও অন্য পাঠত নথকা স্লোক পোৱা যায়। দাক্ষিণাত্য পাঠ আৰু গোড়ীয়া পাঠৰ তুলনা কৰি পোৱা হৈছে যে দুয়োটা পাঠত সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থখনৰ এক তৃতীয়াংশহে একেধৰি স্লোক পোৱা যায়। তদুপৰি তিনিওটা পাঠত থকা স্লোক সমূহত পাঠৰ প্ৰভেদ আৰু ক্ৰমৰ অমিলো আছে।

এই পাঠাভৰ ঘটাব কাৰণ হৈছে বাস্তৱিকভাৱে বামাৱলম্বন বহু কাল ধৰি মানুহৰ মূখে মূখে চলি আহিছিল। পাছত বিভিন্ন ঠাইত এই দৰে মৌখিক পৰম্পৰাত চলি অহা কথাবিনিক লিখিত ৰূপ দিয়া হয়। লিপিকাৰৰ হাতত শব্দৰ ক্ষেত্ৰত ঘটা পাৰ্থক্যবোৰ এই পাঠ সমূহ নিৰ্ণয়ত বৰা হোৱা নাই। উল্লেখযোগ্য যে তিনিওটা পাঠৰ মাজত ৰেনেকুৱাকৈ স্লোকৰ ভাবভম্য দেখা যায়, সেই অনুপাতে আখ্যান ভাগৰ ভাবভম্য নাই।

তিনিওটা পাঠ তুলনা কৰিলে দেখা যায় যে উত্তৰ কাণ্ডটোত বিশেষ পাৰ্থক্য নাই ঘটা। তাৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে এই কাণ্ডটো নিৰ্দিষ্ট ৰূপ লাভ কৰাৰ পাছতহে, আগৰ মূখে মূখে চলি অহাত অনেকধৰি পাৰ্থক্য ঘটা কাণ্ড কেইটাৰ লগত সংযোগ কৰা হয়। উত্তৰ কাণ্ডটো পুৰণি বচনা হোৱা হ'লে ইকেইটা কাণ্ডৰ দৰে ইয়াৰ ক্ষেত্ৰতো পাঠ কেইটাৰ বহুল পাৰ্থক্য ঘটা দেখা গলহেঁতেন।

গোড়ীয়া আৰু পশ্চিমোত্তৰীয়া পাঠৰ মাজত মিল বেছি আৰু এই দুয়োটা পাঠতে দাক্ষিণাত্য পাঠত থকা 'আৰ্য প্ৰয়োগ' সমূহ শুধৰাই পেলোৱা হৈছে। এই দুয়োটা পাঠ একেলগে লৈ যদি দাক্ষিণাত্য পাঠৰ লগত তুলনা কৰি চোৱা হয়, তেন্তিহা এটা সমন্বত উত্তৰ ভাৰতত এটা উমৈহতীয়া পাঠ ৰূপে গোড়ীয়া পশ্চিমোত্তৰীয়া পাঠ দুটা আছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। ৩০ বুলেই এই পাঠ দুটাক একেলগে 'উদীচ্য' বা উত্তৰৰ পাঠ বুলিছে।

॥ বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড ॥

। বাল্মীকীৰ বামাৱলম্ব পৰৱৰ্তী সংৰোধন ।

বাল্মীকীৰ বামাৱলম্বৰ বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গত নাৰদে বাল্মীকিৰ অংগত সমগ্ৰ বামচৰিত্ত বৰ্ণনা কৰি তুনাইছে। বামচৰিত্ত কৈ শেষ হোৱাৰ পাছত 'এতদাখ্যানমাদ্ৰুমাং পঠন্ বামাৱলম্বং নবঃ' — এই বামাৱলম্বৰ আখ্যান আদ্যুস-কাৰক আৰু এই বামাৱলম্ব পঢ়ি মানুহে — 'ইত্যাদি বুলি সেইখিনিকে বামা-ৱলম্ব সম্পূৰ্ণ কাহিনী বুলি বুজাইছে। নাৰদে বৰ্ণোৱা এই বামচৰিত্ত বা বামাৱলম্ব বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ ঘটনাৱলীৰ উল্লেখ নাই। বাল্মীকিয়ে নাৰদৰ পৰা তুনা কথাৰেই ব্ৰহ্মাৰ আদেশমতে বামাৱলম্ব ৰচনা কৰে। তেনে স্থলত নাৰদে নোকোৱা কথাখিনি বাল্মীকিৰ ৰচনা কেনেকৈ হয় ?

যেতিয়া কালক্ৰমত বাল্মীকি মূনিৰ ৰচিত্ত বামাৱলম্ব বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ কথাখিনি যোগ দিয়া হ'ল, তেতিয়া নাৰদে নোকোৱা এই দুই কাণ্ডৰ কথাখিনি বাল্মীকি মূনিৰে যোগস্থ হৈ দৰ্শন কৰিবলৈ পালে বুলি ১ বামাৱলম্বৰ বিষয়বস্তু স্বৰূপে ভবাই দিয়া হ'ল। ব্ৰহ্মাই আদেশ কৰাৰ পাছত বামাৱলম্ব ৰচনা কৰিবলৈ লৈ যোগস্থ হৈ বাল্মীকিয়ে অতীতৰ সকলো ঘটনা প্ৰত্যক্ষ কৰি বামৰ সমস্ত কথা লিখিবলৈ ল'লে বুলি বামা-ৱলম্বৰ বিষয়বস্তুৰ বিতীৰ্ণ এখন তালিকা দাঙি ধৰা হ'ল —

স যথা কথিতং পূৰ্বং নাৰদেন মহাত্মনা।

বদুৰংগস্য চৰিতং চকাৰ ভগৱান্‌মিঃ ॥ ৯

কস্ম বামস্য সুমহৎ কাৰ্য্যং সৰ্বানুকূলতাম্।

লোকস্য প্ৰিয়তাং কান্তিং সৌম্যতাং সত্যলীলতাম্ ॥ ১০

নানা চিত্ৰা কথাশ্চান্যা দ্ৰিষ্টামিহ সহায়নে।

অনেকাশ্চ বিবাহংচ ধনুশ্চ বিভেদনম্ ॥ ১১

১ ভূতঃ পশ্যতি ধৰ্ম্মাত্মা ভং সৰ্বং যোগমাহুতিঃ।

পুৰা যং ভূত নিৰ্বৃত্তং পাণাৱায়লকং যথা। বাঃ ১৩১৬

বান-বানবিরামং চ ভাস্বান্দেবম্ ।

ভাষ্যভিবেকং বামস্য কৈকেয়া দৃষ্টভাবতাম্ । ১২ (বা: ১। ৩ সং)

ইয়াত নামদে নোকোরা কথাবোবো 'নামদে পূর্বে দিবসে কৈকে'য়ে'
বুলি, বামব ভাস্বান্দে, বিশ্বাসিতব সহায়ব অর্থে দৃষ্টভে বটী নাম। ঘটনা-
বলী, সীতার বিবাহ, বনভঙ্গ, পবনবায়ব লগত বিবাহ — এই বালকাতব
ঘটনারলীও সুমুখাই দিয়া হৈছে। সেইমবে বামায়ণব দিবসবস্তব এই তালিকা
খনব শেষত নামদে নোকোরা অথচ উত্তরকাণ্ডত অন্তর্ভুক্ত কবা কথাবোব
নামদে কোরা বুলি ভুবি দিয়া হৈছে —

বামাভিবেকাজ্জদয়ং সত্বেসৈন্যহিসর্জনম্ ।

ব্রাহ্মবজ্রন্যৈসে বৈদেহ্যাস্ত হিসর্জনম্ । ৩৮

অনাগতং চ যৎকিঞ্চিদ্ বামস্য তসুধাতলে ।

ভক্তকাবোত্তবে কার্যে ব্রাহ্মকির্ভগবান্বিঃ । ৩৯ (বা: ১। ৩ সং)

অভিবেকব অন্তত বামে সমস্ত সৈন্যক বিদ্যার দিয়ার পাহত নিজ
বাজ্যক সম্বোধ দিয়া, বৈদেহীক বিসর্জন দিয়া আক পৃথিবীত বাম
ভবিষ্যতে ঘটব লগীয়া সকলো কথা ভগবান ব্রাহ্মকি আশিরে উত্তরকাণ্ডত
বচনা কবিলে।

ওপবত উদ্ধৃত শ্লোক দুটাব শেষত তিনি শাৰীত সীতাবিসর্জনলৈকে
তালিকাভুক্ত কবি পাহব ঘটনারলী 'ভবিষ্যতে হ'বলগীয়া' বুলি সামগ্রি
খোদাব পবা বুলিব পাৰি যে এই তালিকা প্রস্তুত কবা সময়ত সীতা-
বিসর্জনলৈকেহে উত্তরকাণ্ডব বচনাব কাম শেষ হৈছিল। যেতিয়া সম্পূর্ণ
উত্তর কাণ্ডব বচনা কবি সংযোজন। কবাব কাম ফেলা হৈ উঠিল, তেতিয়া
তাৰ বুদ্ধিবৃত্ততা প্রতিপন্ন কবিলে উল্লিখ পাঠ দুটাত (শ্লো: ১। ৩; পশ্চিমো:
১। ৩ সর্গত) বামায়ণব সাতোকাণ্ডব বিষয়বস্ত অন্তর্ভুক্ত কবি এখন তালিকা
পুনব ভবাই দিয়া হ'ল। এইমবে পাহত তালিকা প্রস্তুত কবা 'পুনবস্ত'
কার্যই বালকাত আক উত্তরকাণ্ড যে প্রস্তুত বচনা সেই সম্পূর্ণত বিশ্বাস
হুত কবি তোলে।

বালকাত আক উত্তরকাণ্ডব বচনা শৈলী মাঝব কাণ্ড পাঁচোটাৰ
শৈলীতকৈ বেলেগ। বালকাতত বর্ণনা কবা ঐশ্বর আশাবিনি কথাবোই

মূল বামকথাৰ লগত সম্পৰ্ক নাই। সগৰ-বৃত্তান্ত, সমুদ্র-মন্ত্ৰনৰ আখ্যান, বিশ্বামিত্ৰ সম্পৰ্কীয় দীঘলীয়া বৃত্তান্তসমূহ — এনে ধৰণৰ কথাবোৰ পুৰাণ সমূহৰ গ্ৰন্থন-পদ্ধতিৰে অৱতারণা কৰা হৈছে।

সেইদৰে উত্তৰকাণ্ডতো আৱদ্ধাগিতে তেতিয়াটো সৰ্গজুৰি বাৰণ আৰু হনুমানৰ লগত জড়িত আখ্যান সমূহ বৰ্ণনা কৰি লৈছে মূল বামকথাৰ প্ৰৱাহলৈ ঘূৰি আহিছে। তাৰ পাছতো নৃগ, নিমি, যমতি, শ্বেত, ইন্দ্ৰ, ইল আদিৰ আখ্যানবিলাকৰ বৰ্ণনাই মূল বামকথাৰ ধাৰাবাহিকতা ক্ষুণ্ণ কৰি তুলিছে। ইয়াৰ পাছত বাকী থকা উত্তৰকাণ্ডৰ আৰা অংশত বামচৰিতকে বৰ্ণনা কৰা হৈছে যদিও সেই বৰ্ণনাতো পাৰম্পৰিক সামঞ্জস্যৰ অভাৱ অনুভৱ হয়। সীতাবিসৰ্জন, শত্ৰুঘ্নচৰিত, শৰ্কবধ, বামৰ অশ্বমেধ, সীতাৰ পাতাল প্ৰৱেশ প্ৰভৃতি ঘটনাবলীৰ বৰ্ণনাত পাৰম্পৰিক কাব্যসুন্দৰ ঐক্যৰ অভাৱ দেখা যায়। এনে স্থলত বামকাণ্ডৰ দৰে উত্তৰকাণ্ডটোও যে বাস্তৱিক মূনিৰ মূল বচনাৰ মাজৰ পাঁচোটা কাণ্ডৰ আগে-পাছ জুৰি দিয়া হৈছে, সেই অনুমান দৃঢ় হয়।

বালকাণ্ড বৰ্ণনা কৰা অহল্যা-বৃত্তান্তটোৰ লগত উত্তৰ কাণ্ডৰ বৰ্ণিত অহল্যা-বৃত্তান্তটোৰ দুজন ধৰণৰ অমিল থকাৰ কথা আমি যথাস্থানত আলোচনা কৰিছোঁ। দুয়োটা কাণ্ড যদি একে গ্ৰন্থকাৰৰ বচনা হয়, তেনেহলে বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত এনে পাৰ্থক্য কিয় ঘটিব? ইফালে বালকাণ্ড বামে অহল্যাক উদ্ধাৰ কৰা কাহিনী যি গুৰুত্ব দি বৰ্ণনা কৰা হৈছে, মাজৰ কাণ্ড কেইটাত এগাবলৈকো সেই কাহিনীৰ পুনৰ উল্লেখ কৰা হোৱা নাই।

সেই একেদৰে উত্তৰকাণ্ডত সীতা পূৰ্বজন্মত বেদবতী আছিল বুলি যি আখ্যান কোৱা হৈছে, বালকাণ্ডত সীতাৰ জন্ম ঐশংগত তাৰ নামমাজত উল্লেখ কৰা নাই। মাজৰ কাণ্ডকেইটাতো বেদবতী-আখ্যানৰ উল্লেখ নাই। এনেকৈ দুটা কাণ্ডৰ মাজৰ অসংগতিৰ উপৰিও প্ৰামাণিক কাণ্ড কেইটাত উল্লেখ নথকা কথাৰ বৰ্ণনা বিলাকেও বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড পৰৱৰ্তী সংযোজনা বুলি ধাৰণা দৃঢ় কৰে।

মাজৰ কাণ্ডকেইটাত কোনো কোনো প্ৰসংগত বাম আদিক অৱতাৰ ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে যদিও, সেইবিলাক পৰৱৰ্তী সংযোজনা বুলি পণ্ডিত-

সকলে দৃঢ় বৃত্তি গতি ধৰিছে। আমি সেই বিষয়বোৰ কথা-হানত আলোচনা কৰিছোঁ। এনে বৰ্ণনা বিলাকৰ বাবে বামৰ কাণ্ড কেইটাও বামক অৱতাব বুলি প্ৰতিপন্ন কৰা নাই। তদুপৰি বামীকিয়ে নাকৰ পৰা একমুখ আদৰ্শ মানুহৰ কথাহে জানিবলৈ বিচাৰিছিল—

এতিয়াছোঁমাহং শ্ৰোতুং পৰং কৌতুহলং হি মে।

মহৰ্ষে ত্বং সমৰ্থোহসি জ্ঞাতুমেবংবিৎ নবম্।

(বা ১১১৫)

নাবশেও সেই সৰে বামৰ মানৱ স্বৰূপ বৰ্ণনাত বামীকিক উমাইছিল। ইফালে বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডত বামক প্ৰবৃত্তাব ৰূপে প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে। এই কথাবোৰো কাণ্ড দুটাৰে পৰৱৰ্তী সংবাদনা সেই বিষয়ত প্ৰভাৱ জগায়।

মহাভাৰতৰ শান্তিপৰ্ব আৰু ভ্ৰোণ-পৰ্বত, হৰিবংশত আৰু বিষ্ণু পুৰাণত বৰ্ণিত বাম-চৰিত্তত বামৰ বন-গমনৰপৰা আৰম্ভ কৰি বাহনক বন্ধ কৰি বামে বাজা-শাসন কৰালৈকেহে বৰ্ণনা কৰিছে। গতিকে মূলতঃ বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ কথাখিনি 'বামায়ণ'ত নাছিল।

'বামায়ণ' শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে 'বামৰ গতি'। বামৰ বনগমনৰ পৰা বাজ্যাভিলেকলৈকে এইখিনি কথাইহে বামৰ গতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাটো বৃত্তি সংগত কথা।

বালকাণ্ডত বামকথাৰ লগত জড়িত থকা বৰ্ণনা কিছুমানৰ উল্লেখ মাজৰ কাণ্ড দুটাৰ নোপোৱাৰ উপৰিও কেতিয়াবা এই বৰ্ণনাবোৰৰ বিপৰীত কথাহে পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে বালকাণ্ডত লক্ষ্মণ-উৰ্জিলাৰ বিবাহৰ কথা আছে; কিন্তু অৰণ্যকাণ্ডত লক্ষ্মণক অবিবাহিত (অকৃতদাৰ ৩১৮১০) বোলা হৈছে। এনে অসংগতিয়েও বালকাণ্ডটো পৰৱৰ্তী সংবাদনা হোৱাৰ প্ৰভাৱ জগায়।

উত্তৰকাণ্ডটোৰে বামীকীৰ বামায়ণত পাহত জোৰা দিয়া হৈছে তাৰ এক বলিষ্ঠ বৃত্তি আছে। বামায়ণৰ বৰ্ত কাণ্ড বৃত্তকাণ্ডৰ অন্তত বামায়ণৰ পাঠ আৰু প্ৰৱণৰ ফল সমূহ বৰ্ণনা কৰিছে। গ্ৰন্থৰ সমাপ্তিকহে ভাব পাঠ-প্ৰৱণৰ ফল বৰ্ণনা কৰা হয়। গতিকে বৃত্তকাণ্ডতে বামীকি-বচিত বামায়ণ স্তম্ভ হৈছিল। সেই ফলস্বৰূপে বৰ্ণনতে কোৱা হৈছে —

বামায়ণমিসং কৃষ্ণং বৃশভঃ পঠন্তঃ সৰ্বা ।

ঐয়ন্তে সন্ততং বামঃ স হি বিষ্ণুঃ সনাতনঃ ॥ (বৃহৎ ১২৮।১১৯)

এই সম্পূৰ্ণ বামায়ণ হি সদায় জৱণ আৰু পাঠ কৰে, তেওঁৰ প্ৰতি সনাতন বিষ্ণু সন্ততে প্ৰসন্ন হয়। গতিকে বৃহৎকাণ্ডে বামায়ণ শেষ হৈছিল।

বৃহৎকাণ্ডৰ শেষৰ ফালে সুগ্ৰীৱ, বিভীষণ আদিক বামে বিদায় দিয়াত নিজ নিজ স্থানলৈ তেওঁলোক গুচি যোৱাৰ স্পষ্ট বৰ্ণনা দিয়া আছে। ইফালে উত্তৰকাণ্ডত [৪০ সৰ্গত] বানব, ঋক্ষ, বাক্ষস সকলক বিদায় দিয়া আৰু তেওঁলোক বহানে যোৱাৰ বৰ্ণনা আকৌ দিছে। একেজন ঋক্ষকাবৰ বচন। হোৱা হ'লে উত্তৰকাণ্ডত এনে বিসংগতি নঘটিলেহেঁতেন।

মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত ধৰ্ম্মা বিষ্ণুত বাম-উপাখ্যানত বামৰ অভিষেক-লৈকেহে 'বাম-চৰিত' বৰ্ণনা কৰা হৈছে। উত্তৰকাণ্ডৰ ঘটনাবলী তাত নাই।

সংস্কৃত তথা অন্য অনেক ভাৰতীয় বামায়ণী সাহিত্যতে উত্তৰকাণ্ডৰ ঘটনাবলীৰ বৰ্ণনা নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে 'বাৰণবহ' বা সেতুৰক্ষ, গুটিকাৰ্য্য জানকীহৰণ কাব্য, অভিনন্দৰ বামচৰিত, বাজশেখৰৰ বালবামায়ণ, ভমিল কয়ন্ বামায়ণ, ভেলুগু বিপদ বামায়ণ, মাধৱকল্পলীৰ বামায়ণ, তুলসীদাসৰ বামচৰিতমাৰ্গন আদি বিখ্যাত বামায়ণী গ্ৰন্থসমূহলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। ইমান ব্যাপক ভাবে পৰিত্যক্ত হোৱাৰ পৰা উত্তৰকাণ্ডটো বাল্মীকীয়ে বামায়ণত নথকাৰ ধাৰণা দৃঢ় হয়। টীকাৰ বামবৰ্ম্মায়ে 'উত্তৰকাণ্ডংভস্য খিলম্' বুলি উত্তৰকাণ্ডটো প্ৰক্ষিপ্ত বুলি শংকা প্ৰকাশ কৰি গৈছে।

॥ বাল্মীকীয়ে বামায়ণৰ বচনা কাল ॥

মূলতে অবোধ্য কাণ্ডৰ পৰা বৃহৎকাণ্ডলৈকেহে বাল্মীকিৰ দ্বাৰা ৰচিত বামায়ণ' মহাকাব্যই পৰৱৰ্তী সংৰক্ষণা বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ডৰে সৈতে বাল্মীকীয়ে বামায়ণ'ৰ বৰ্তমান প্ৰচলিত ৰূপ লাভ কৰিবলৈ বহু কালৰ আৱশ্যক হৈছিল।

এ. ডব্লিউ. ব্লেগেল নামৰ আৰ্মান পণ্ডিত আৰু জি. গোবেন্সন নামৰ ইটালীদেশীয় পণ্ডিতে বামায়ণৰ বচনা কাল খৃঃ পূঃ দ্বাদশ শতিকাত বুলি মত

প্রকাশ কৰিছিল। এই মন্তব্য প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে ছি. টি. হুভিন্সৰ আশে ৩° কোণে বামায়ণৰ ওপৰত গ্ৰীক (বৰদ) আৰু বৌদ্ধ প্ৰভাৱ হোকাৰ কবি বামায়ণৰ বচনাকাল পাহৰলৈ আনিছিল। ব্ৰাহ্মণী যুঃ প্ৰথম বা দ্বিতীয় শতিকা, বৰ্তমান প্ৰচলিত বামায়ণৰ বচনা কাল বুলি সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছিল আৰু দ্বিতীয়-নিংসে ৭ঃ দ্বিতীয় শতিকাকৈ বামায়ণৰ বচনা কাল বুলি নিৰ্ণয় কৰিছিল। চিত্তামণি বৈদ্যই বামায়ণ বচনা যুঃ পুঃ দ্বিতীয় শতিকাত পৰা যুঃ দ্বিতীয় শতিকাৰ ভিতৰত হৈছিল বুলি অভিমত দাঙি ধৰিছিল। দুই এটা সামান্য প্ৰক্ষেপৰ বাহিৰে সত্ত্বেও কাণ্ড বাগীকীয় বামায়ণ বচনাৰ কাল ৭ঃ দ্বিতীয় শতিকাত পৰা হৈছিল বুলি অধিক সংখ্যক পণ্ডিতেই মন্তব্য প্ৰকাশ কৰে।

বাগীকীয় বামায়ণৰ মূল বচনাভাগ বুদ্ধযুগতকৈ আগৰ বুলি যি সকল পণ্ডিতে মত দাঙি ধৰিছে, তেওঁলোকৰ যুক্তিসমূহ চমুকৈ এই—

(১) বৌদ্ধ সাহিত্যত বামায়ণী কথাই স্থান পাইছে, কিন্তু বাগীকীয় বামায়ণৰ ক'তো বুদ্ধৰ উল্লেখ নাই। অযোধ্যাকাণ্ডত জাবালি মূনিৰ আগত বামে কোৱা বুলি যি এটা লোকত (যথা হি চোব স তথা হি বুদ্ধন্তথাগতমত্ৰ বিদ্ধি । বা ২।১০৯।৩৪) বুদ্ধৰ উল্লেখ আছে, সি নিশ্চিত ভাবেই প্ৰক্ৰিয়, কাৰণ একমাত্ৰ দাক্ষিণাত্য পাঠভেদে থকা এই লোকটো দোড়ীৰ আৰু পশ্চিমোত্তৰীৰ পাঠত নাই।

(২) যুঃ পুঃ শতিকাৰ মগধ নৃপতি অজাতশত্ৰুৰ স্থাপন কৰা, শোণ আৰু গন্ধাৰ সংগমস্থলত অৱস্থিত পাটলিপুত্ৰ নগৰৰ উল্লেখ বামায়ণত পোৱা নাযায়।

(৩) বামায়ণত অযোধ্যা কোশল জনপদৰ ৰাজধানী; জৈন আৰু বৌদ্ধ গ্ৰন্থসমূহত 'অযোধ্যা'ৰ ঠাইত 'সাকেন্দ্ৰ' নামহে পোৱা যায়। আস হাতেদি বামৰ পুত্ৰ লৰাই প্ৰাৱৰ্ত্তিত তেওঁৰ ৰাজধানী পাতিছিলগৈ। বুদ্ধৰ সময়ত কোশলৰ ৰজা প্ৰসেনজিৎৰ ৰাজধানী প্ৰাৱৰ্ত্তিত আছিল। বামায়ণৰ বচনা কালত অযোধ্যাতেই কোশলৰ ৰাজধানী আছিল। গতিকে বামায়ণৰ বচনা বুদ্ধৰ আগতেই হৈছিল।

(৪) বামায়ণৰ সমস্ত বিশালা (বাল ৪৭ সঃ) আৰু মিথিলা (বাল, ৫০ সঃ) স্থান বেলেগ ৰাজত্বৰ ৰাজ্য আছিল। কিন্তু বৌদ্ধযুগত এই দুয়োখন ৰাজ্য

‘বৈশালী’ গণতন্ত্ৰ নামে পৰিচিত হৈছিল। গতিকে বামাৱৰণ বৃদ্ধৰ আগৰ
বচনা।

অশ্বঘোষ আৰু বামাৱৰণ — কণিষ্কই (খৃঃ ১ম শতাব্দীৰ শতিকা) পাটলিপুত্ৰৰ
পৰা বাজগৃহলৈ নিয়া বৌদ্ধ লেখক অশ্বঘোষৰ ‘বুদ্ধচৰিত’ আৰু ‘সৌন্দৰ্যনন্দ’ত
বামাৱৰণৰ স্পষ্ট প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। ‘সৌন্দৰ্যনন্দ’ত বাস্তৱিক সীতাৰ দুই
পুত্ৰৰ শিক্ষক আছিল বুলি কোৱা হৈছে। ‘বুদ্ধচৰিত’ত বহুত উপমা বামাৱৰণৰ
বিষয় বস্ত্ৰৰ লগত জড়িত কৰা হৈছে। উপাধৰণ ৰূপে সিদ্ধাৰ্থক এৰি থৈ কপিলা-
বস্ত্ৰলৈ ঘূৰি অহা হস্তকৰ তুলনা, বাম আদিক এৰি থৈ অৰোধ্যালৈ ঘূৰি
অহা সুমন্ত্ৰৰ লগত কৰা হৈছে — ‘জামৰণ্যে পৰিত্যজ্য সুমন্ত্ৰ ইয় বামৱং
(৬১২৬)’ আৰু সেইদৰে শোকাভূৰ কপিলাবস্ত্ৰবাসীৰ তুলনা আৰোধ্যাবাসীৰ
লগত কৰা হৈছে — ‘মুমুক্ৰ হাবণং পথি নাগৰো জনঃ পুৰা বধে দালবধেবিৱা
গতঃ (৮৮)’ ইত্যাদি।

॥ বৌদ্ধ সাহিত্যত বামকথা ॥

খৃঃ তৃতীয় শতিকাত ৰচিত (চীনা ভাষাত অনুবাদ সংৰক্ষিত থকা) ‘অভিধৰ্ম্মসংহিতাবা’ নামৰ গ্ৰন্থত এনেদৰে উল্লেখ আছে — ‘বামাৱণ নামৰ
গ্ৰন্থত বাৰ হাজাৰ শ্লোক আছে। এই শ্লোকবিলাকৰ বিষয়বস্তু দুটা — (১)
বাৰণৰ দ্বাৰা সীতাৰণ আৰু (২) বামৰ দ্বাৰা সীতাৰ পুনৰুদ্ধাৰ তথা
[অৰোধ্যালৈ] প্ৰত্যাবৰ্তন।’ এই উল্লেখৰ পৰা বুজিব পাৰি যে সেই সময়ত
বামাৱৰণৰ প্ৰচাৰ বৌদ্ধসকলৰ মাজত বিস্তৃত ৰূপত হৈছিল।

প্ৰাচীন বৌদ্ধ সাহিত্যত বামকথা সৰ্বদ্বীৰ তিনটি জাতক পোৱা যায়।
দশৰথ জাতক, অনামক জাতক আৰু দশৰথ কথানম্। তাৰ ভিতৰত ‘দশৰথ-
জাতক’ অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু প্ৰসিদ্ধ। ‘দশৰথজাতক’ত থকা বামকথাকে
ভালে কেইজন পণ্ডিতে বাস্তৱিক বামাৱৰণৰ কথাবস্তুৰ উৎস বুলি ধৰে।
সৰ্বপ্ৰথম হেৰাবে এই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছিল। কাকোৱিয়ে এই মত বস্তু
কৰিছিলে বৰিও, আৰ্জিও ড° দীনেশচন্দ্ৰ সেন প্ৰভৃতি অনেক পণ্ডিতে ‘দশৰথ

জাতক'ক বাৰাণসৰ উৎস বুলি মত পোষণ কৰে। ৬^০ কাম্বিল বুকেই পুংখাম্পুংখ বিচাৰ কৰি তেওঁৰ 'বামকথা' গ্ৰন্থত [অধ্যায় ৬ আৰু ৭] এই মত খণ্ডন কৰিছে। ইয়াত এই বামকথামূলক জাতক তিনিটাৰ সাদান্য পৰিচয়হে দাঙি ধৰা হ'ব।

দশবথ জাতক — 'জাতকট্টবৰ্ণনা' নামেৰে এখন বৌদ্ধগ্ৰন্থত এই জাতকটো পোৱা যায়। উক্ত গ্ৰন্থ খৃঃ পূৰ্বম শতিকাৰ এখন সিংহলী গ্ৰন্থৰূপৰা কৰা পালি অনুবাদ। এই মূল সিংহলী গ্ৰন্থখন আজিকালি পাবলৈ নাই। ইকালেদি 'দশবথজাতক'ৰ মূল ভাৰতীয় ৰূপটোও পোৱা নাযায়।

'দশবথ জাতক'ৰ মতে বাৰাণসীৰ ৰজা দশবথৰ প্ৰথম বাণীৰ ভিসিটি সন্তান আছিল। দুজন পুত্ৰ—বামপণ্ডিত আৰু লক্ষণ আৰু এটি কন্যা সীতা। এই পৰাকী বাণীৰ মৃত্যু হোৱাত ৰজাই অন্য এগৰাকীক জ্যেষ্ঠা বাণী ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। এওঁৰ ভবত নামেৰে এজন পুত্ৰ আছিল। ৰজাই এবাৰ এই বাণীক এটা বৰ দিছিল। ভবতৰ সাত বছৰ হওঁতে বাণীয়ে নিজপুত্ৰলৈ বাৰ্য্য খোজাত দশবথে নিদিলে, দ্বিতীয় বাৰ বাণীয়ে বেতিয়া আকৌ সেই প্ৰাৰ্থনা জনালে, ৰজাই পুতেক জীয়েক তিনিওকে মাতি আনি অন্য বাৰ্য্য বা বনলৈ উঠি যাবলৈ ক'লে আৰু তেওঁৰ মৃত্যুৰ পাছত আহি বাৰ্য্য অধিকাৰ কৰিবলৈ ক'লে। জ্যোতিষীৰ পৰা দশবথে বাৰ বছৰৰ মূৰত তেওঁৰ মৃত্যু হ'ব বুলি জানি বাম আদিক সিমানে দিনৰ পাছত আহিবলৈ ক'লে। বনলৈ যাত্ৰা কৰোঁতে বাম লক্ষণ আৰু সীতাৰ লগত যোৱা মানুহখিনিক দুবাই পঠাই তেওঁলোকে হিমালয়ত গৈ আশ্ৰম পাতি থাকিবলৈ ল'লে।

দশবথৰ পাছত পুত্ৰ শোকত দশবথৰ মৃত্যু হ'ল। ভবতে আৰু তেওঁৰ অমাত্যই ভবত ৰজা হোৱাটো নিবিচাৰি সৈন্যসহ বামক দুবাই আনিবলৈ গ'ল। আশ্ৰমৰ ওচৰতে সৈন্যবোৰক বাধি কেইজনমান অমাত্যক লৈ ভবতে বামৰ ওচৰ চাপি পিতৃ বিয়োগৰ সংবাদ দিলে। তনি বাম শোকত অভিভূত নহ'ল। সীতা আৰু লক্ষণ তেতিয়া তেওঁৰ লগত নাছিল। সন্ধ্যা আহি তেওঁলোকে পিতৃৰ মৃত্যু সংবাদ তনি শোকত আতুৰ হোৱাত বামে তেওঁলোকক বহুত উদ্ভূত উপদেশ দিলে। ভবতে বামক অনেক অনু-

বোৰ কৰা সন্তোষ বাৰ বছৰৰ সীমা নোপোৱালৈকে তেওঁ শিক্কাৰ্য্য ল'বলৈ বাৰলৈ অমান্তি হ'ল। বায়ে ভৱতক এবোৰ ভূঞাপাহুকা দি পঠালে। লক্ষণ আৰু সীতাও ভৱতৰ লগত নিজ বাজালৈ ঘূৰি আহিল। তিনিবছৰৰ পাছত বামণভিত্তে নিজ বাজালৈ ঘূৰি আহি নিজৰ ভনীয়েক সীতাক বিয়া কৰালে। তেওঁ যোল হাজাৰ বছৰ বাজত কৰিছিল। শৌভম দুইই আগৰ এটা জন্মত বাম পতিত আছিল।

অমায়ক জাতকম—এই জাতকৰো মূল ভাৰতীয় ৰূপ পোৱা নাযায়। খৃঃ তৃতীয় শতিকাত এই জাতক চীনা ভাষালৈ অনূদিত হৈছিল। এই জাতকত কোনো চৰিত্ৰৰে নাম উল্লেখ নকৰাকৈ বামৰ আখ্যান বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াত বৰ্ণনা কৰা মতে বোধিসত্ত্ব এসময়ত এজন ডাঙৰ সম্ভৱী ৰজা আছিল। তেওঁৰ সূতীয়া, অত্যাচাৰী, দুই মোমায়েক এজন অন্য দেশৰ ৰজা আছিল, তেওঁ বোধিসত্ত্বৰ ৰাজ্য কাঢ়ি ল'বলৈ সৈন্যবল গোটেয়া দেখি বোধিসত্ত্বই নিজৰ স্বাৰ্থত প্ৰজাৰ প্ৰাণহানি ঘটোৱাতকৈ ৰাজ্য এৰি গুচি যোৱাই ভাল বুলি বাণীৰে সৈতে ৰাজ্য এৰি গ'ল। মোমায়েকে তেওঁৰ ৰাজ্য অধিকাৰ কৰিলে, প্ৰজাৰ বৰ কষ্ট হ'ল।

বোধিসত্ত্বই বনত বাস কৰি থাকিল। সাগৰৰ মাজত থকা এটা দুৰ্দ্দান্ত নাগে ঋষিৰ ডাঙ ধৰি বাণীক হৰণ কৰি নিলে। সেই সময়ত ৰজা ফল বিচাৰি গৈছিল। নাগে দুই পাছৰৰ মাজেদি থকা বাটেদি বাণীক লৈ গৈ থাকোঁতে এটা দুৰ্জয় পক্ষীয়ে ডেউকা মেৰি বাধা দিলে। নাগে চৰাইটোৰ সোঁ ডেউকাখন ভাঙি থৈ গুচি গ'ল। বোধিসত্ত্বই ঘূৰি আহি ঘৰত বাণীক নাপাই হাতত ধনু-শৰ লৈ বিচাৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। এজন নদীৰ পাৰত দুখ মনেৰে বাহি থকা বান্দৰ এটা পাই ৰজাই তেওঁৰ দুখৰ কাণত সুধিলে। বান্দৰে ক'লে—তেওঁ আগতে ৰজা আছিলে; দৰায়েকে তেওঁৰ ৰাজ্য কাঢ়ি লোৱাত তেওঁ অকস্মৰে ঘূৰি ফুৰিছে। বোধিসত্ত্বয়ে নিজৰ দুখৰ কথা ক'লে। দুয়ো দুয়োকে সহায় কৰাৰ প্ৰতিকৃতিৰে শিক্ততা বন্ধন কৰিলে। পিছদিনা বান্দৰ আৰু দৰায়েকৰ মৃত্যু হ'ল। বোধিসত্ত্বই তেওঁৰ উদ্দেশ্যে ধনুত শৰ জোৰা মাত্ৰকে দৰায়েক পলাল। বান্দৰে অলমীয়াসকলক বোধিসত্ত্বৰ বাণীক বিচাৰি উলিয়াবলৈ আদেশ দিয়াত এজনে গৈ আহত চৰাই-

টোক দেখিবলৈ পালে। চবাইটোরে বাণীর সন্তেদ দি সকলো কথা ক'লে।
 তেওঁৰ সৈন্যবিলাকে সাগৰ পাৰ হ'ব নোৱাৰে বুলি বানৰ বাজ চিন্তাত
 পৰিল। পৰ্বত খহাই সাগৰত বানৰবিলাকে পেলাবলৈ ধৰিলেই পথ
 নিৰ্মাণ হ'ব বুলি বানৰকপী ইজ্জাই দিহা দিলে। সেইমতে কাহ হ'ল। বানৰসৈন্যই
 গৈ নাগৰ সীপটো বেৰি ধৰিলে। নাগে এক বিৰাক্ত ঘন কঁৱলিৰ সৃষ্টি কৰাত
 বানৰবিলাক মুছিত হৈ পৰিল। বানৰবেশী ইজ্জাই এক দেৱ-গুহাৰি আনি
 সকলোকে সুস্থ কৰিলে। তেতিয়া নাগে ধুমুহা আৰু ডাৱৰৰ সৃষ্টি কৰি
 সূৰ্যটো ঢাকি পেলালে, বিজুলীয়ে চিহ্নমিকাৰলৈ ধৰিলে। বামৰবেশী ইজ্জাই
 সেইটোৱেই নাগ বুলি কোৱাত বোধিসত্ত্বই এপাট বাগেৰে নাগক বধ কৰিলে।
 এই বানৰে বানীক মুক্ত কৰি আনিলে। বজাৰ মোমায়েকৰ যুত্যা হোৱাত
 এজাই গৈ বনৰপৰা বজাক আদৰি আনি বজা পাতিলে। বানী লোকৰ
 ঘৰত থকাৰ বাবে বজাই চৰিত্তত সন্দেহ কৰিলে। বানীয়ে নিজক বোকাৰ
 মাজত থকা প্ৰথম বুলি কৈ বসুমতীক ফাট দিবলৈ ক'লে। তেওঁৰ বচন
 সত্য কৰি বসুমতীয়ে ফাট দিলে। বজাই সন্তোষ পালে। বজা আৰু বানীৰ
 প্ৰভাৱত বাজ্যন্ত সুখ-শান্তিয়ে বিৰাজ কৰিবলৈ ধৰিলে।

দশবন্ধকথানম্—৪৭২ খৃষ্টাব্দত চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰা ১২১টা
 অৱদানৰ * এটা সংগ্ৰহ আছে। ভাৰতত ইয়াৰো মূল ৰূপ পাবলৈ নাই। বজা
 কণিকৰ উল্লেখৰ পৰা এই আখ্যান সমূহ খৃঃ দ্বিতীয় শতিকাৰ পাছৰ বচন।
 বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। এই সংগ্ৰহটোতে 'দশবন্ধকথানম্' আখ্যানটো
 আছে। ইয়াত কৰা বৰ্ণনা মতে প্ৰাচীন কালত বেতিয়া মানুহৰ আয়ুস দহ
 হেজাৰ বছৰ আছিল, তেতিয়া দশবন্ধ নামেৰে এজন বজা আছিল। তেওঁৰ
 প্ৰথম বানীৰ নাম নামেৰে এজন পুত্ৰ, দ্বিতীয় বানীৰ নাম [লোমন] নামেৰে
 এজন পুত্ৰ, তৃতীয় বানীৰ ভৱত আৰু চতুৰ্থ বানীৰ লজ্জৰ নামেৰে এজন
 পুত্ৰ আছিল।

বজাৰ সকলোতকৈ প্ৰিয়তম। তৃতীয় বানীক এদিন বজাই 'তোমাৰ
 ইজ্জা পূৰণ কৰিবলৈ মই নিজৰ সকলো ধন আৰু কোৰৰ সম্পদ দিব পাৰোঁ'

---

* অৱদান সমূহো আভকৰ দৰে বৃহৎ পুৰাণৰ সমূহৰ বৃত্তান্ত। 'হীনবান'ত
 আভকৰ ছান বেনেকুৱা 'মহাবান'ত অৱদানৰ স্থানো তেনেকুৱাই।

বুলি ক'লে। বাণীয়ে তেতিয়া দৰ্কাৰ নাই হোৱা বুলি ক'লে। বজা নবিহা পৰিল। বামৰ অভিষেক পাতিলে। তাকে দেখি ভূতীয় বাণীয়ে ডেউ পাখ-লগীয়া ববটে। বিচাৰি বামক বাহ্যচ্যুত কৰি ভৰতক বাহ্য দিবলৈ বজাক জনালে। বজাই বব হুথ পালে। সেই সময়ত বামণে [লক্ষণে] বামক নিজৰ শক্তি আৰু সাহস দেখুৱাবলৈ ক'লে, বামে পিঠাকৰ আজ্ঞা ভংগ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। দশৰথে দুই পুত্ৰক বাৰ বছৰ বনবাসৰ আদেশ দিলে। সেই সময়ত ভৰত বিদেশত আছিল। দশৰথৰ মৃত্যু হোৱাত ঘৰলৈ ঘূৰি আহি ভৰতে মাকৰ কুকাৰ্যক পৰিহৰা দিলে। সসৈন্যে গৈ ভৰতে বাম বাস কৰি থকা পৰ্ব্বতত বামক বাহ্যভাৱ গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে, কিন্তু বাম পিতৃ আজ্ঞা ভংগ কৰিবলৈ অমান্তি হ'ল। ভৰতে বামৰ চৰ্মনিৰ্মিত পাণ্ডুকাষোৰ খুজি লৈ অমোধ্যালৈ ঘূৰি আহিল আৰু ৰাজসিংহাসনত বামৰ পাণ্ডুকাৰ্থে স্থাপন কৰি ৰাজ্য শাসন কৰি থাকিলে। বনবাসৰ সময় পাৰ হৈ যোৱাত বাম অমোধ্যালৈ ঘূৰি আহিল। ভৰতৰ অনুৰোধ ক্ৰমে ডেউ বজা হ'ল। এই জাতকত বামত মাৰাৱলী শক্তি আছে বুলি কোৱা কথা মন কৰিবলগীয়া।

এই নিচিনাকৈ অন্য বৌদ্ধ সাহিত্যতো বাম-কথাৰ বৰ্ণনা কিছু পোৱা যায়।

॥ জৈন বামকথা ॥

জৈন সাহিত্যত বামকথাই বৌদ্ধসাহিত্যতকৈ অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান লাভ কৰিছে। বৌদ্ধ সাহিত্যত বামকথা জাতকৰ সাধু মাত্ৰ; কিন্তু জৈন সাহিত্যত বামকথাই পুৰাণ-মহাকাব্যৰ ৰূপ লাভ কৰিছে। জৈন ধৰ্মত ভেদীজন মহাপুৰুষৰ বৰ্ণনাবে বচিত ত্ৰিষষ্টিলাক্ষ মহাপুৰুষৰ দৃষ্টা ভাগ— জিনসেনৰ বচিত (খৃ. ১ শতিকা) আদিপুৰাণ আৰু গুণভৰ্ত্তৰ বচিত (খৃ. ২৯৭ চন) উত্তৰপুৰাণ। এই কথা সমূহ কিন্তু আগৰে গৰা ঢালি আহিছিল। বাম, লক্ষণ আৰু বাহনক ভেদীজন মহাপুৰুষৰ ভিতৰত গণনা কৰা হৈছিল।

বিমল সুবিধে বচনা করা 'পটম চবিত্ত' গ্রন্থে সর্বপ্রথম বৈদ্য সাহিত্যত বামকথার বর্ণনা পোতা যায়। জৈন পৰম্পরাসম্মত বিমল সুবিদ এই গ্রন্থের সময় খৃঃ ৭২ চন। তাহার বিচার কবি লাকোবিলে এই গ্রন্থের কাল ৩/৪ শতিকা বুলি মত দাঙি ধৰিছে। এই গ্রন্থ জৈন মহাবাহুত লিখা। ৬৬০ খৃষ্টাব্দত ববিষয়ে সংক্ৰান্ত লিখা পদ্যচৰিত খন বিমল সুবিদ 'পটম চবিত্ত' গ্রন্থৰ অনুবাদ বুলি অনেক ভাবে। সংঘবাসে বচনা করা বসুদেবহিত্তিত বর্ণিত বামকথা, বাম্বীকীর বামায়ণৰ লগত মিলে। ইতিমধ্যে বৈখানীকল্যাণ বা অজনাগরায় নামৰ বামকথামূলক সংক্ৰান্ত নাটক বচনা কৰিছিল।

খৃঃ দ্বাদশ শতিকাত হেমচন্দ্রই সংক্ৰান্ত বচনা করা ত্রিযষ্টিশতাকাশুকৰ চবিত্তৰ অন্তৰ্গত জৈন বামায়ণ প্রসিদ্ধ। হেমচন্দ্রই বোগশাস্ত্রৰ ঠিকাত সীতা-বারগকথাসকল উপস্থাপন কৰিছে। পঞ্চদশ শতিকাত জিনদাসে বচনা করা বামদেবপুৰাণ অথবা বামায়ণ গ্রন্থও উল্লেখযোগ্য। এই সংক্ৰান্ত গ্রন্থ সমূহৰ বাহিৰেও প্রাকৃত, অপভ্রংশ আৰু কমড় ভাষাত ভালেখিনি বামকথামূলক জৈন সাহিত্যৰ বচনা হৈছিল। *

॥ মহাভাবত বামকথা ॥

মহাভাবততকৈ বাম্বীকীর বামায়ণৰ বচনা যে আগতে হৈছিল, এই সিদ্ধান্ত কেৱল ভাৰতীয় বিশ্বাসৰ পৰম্পৰাৰ ওপৰতেই যে প্রতিষ্ঠিত, সেইটো নহয়। ইয়াৰ বিপরীত মত খণ্ডন কৰিবলৈ বিদ্যান সকলে উপযুক্ত প্রমাণো আগবঢ়াই আহিছে। সেই বিষয়ৰ আলোচনালৈ নগৈ ইয়াত মহাভাবতত থকা বামকথাসমূহৰ এটা চমু পৰিচয়হে দাঙি ধৰা হৈছে। মহাভাবতৰ চাৰি ঠাইত বামায়ণমূলক কথার বর্ণনা পোতা যায়। (১) বনপৰ্বত (২৭৪ অঃ — ২৯১ অঃ) মার্কণ্ডেয় ঋষিয়ে ব্রুহিষ্টিৰৰ আগত বামৰ উপাখ্যান কৈছে।

* জৈন বামায়ণ সাহিত্যৰ বিষয়ে ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ 'প্রবচ চরনিকা' গ্রন্থৰ অন্তৰ্ভুক্ত 'জৈন বামায়ণ' শীৰ্ষক প্রবন্ধ অনুসন্ধিৎসুজনে চাব পাৰে।

(২) বনপৰ্বৰ অন্য এঠাইত (১৩৭ অ: ১৩৮ অ:) ভীষ্ম আগত হনুমান সীতাহৰণৰ পৰা বাম অবোধ্যাক্ত বজা হোৱালৈকে কাহিনীভাগ কৈছে (৩) দ্ৰোণপৰ্বত (৫৯ অ:) অভিমম্বাবধৰ কাৰণে লোকত আতুৰ হোৱা সুবিশ্টিৰক ব্যাসে মৌলজন বজাৰ উদাহৰণ দিওঁতে বামৰ কথাও কৈছিল। (৪) শান্তি পৰ্বত (২৯অ:৪৬-৫৫ শ্লো) শ্ৰীকৃষ্ণই সুবিশ্টিৰৰ আগত কোৱা বামৰ আখ্যান দ্ৰোণ-পৰ্বত ব্যাসে কোৱা খিনিৰে সৈতে প্ৰায় একেই।

(১) বনপৰ্বৰ বামোপাখ্যানত আৰম্ভণিতে বান্ধববংশ, বাৰণ আৰু ভেটৰ ভ্ৰাতৃসকলৰ ভগিন্যা তথা বৰপ্ৰাপ্তি, কুবেৰৰ পৰাজয়, বাৰণৰ পুষ্পক-বিমানৰ অধিকাৰ লাভ— এই বিষয়বিলাক বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বান্ধী° বামাৱলীৰ উত্তৰকাণ্ডতহে এই বিষয় সমূহৰ বৰ্ণনা আছে। বান্ধী° বামাৱলীত বাৰণ, কুন্তকৰ্ণ বিভীষণ আৰু শূৰ্পণখাৰ মাতৃ এগৰাকীৰ ঠাইত—(বিশ্ৰৱৰ পত্নী) মহাভাৰতৰ বামোপাখ্যানত তিনিগৰাকী বুলি আছে—পুষ্পাংকটা (কুন্তকৰ্ণ আৰু বাৰণৰ মাতৃ), মালিনী (বিভীষণৰ মাতৃ) আৰু বাকা (ধৰ আৰু শূৰ্পণখাৰ মাতৃ)।

বামোপাখ্যানত বাম আৰু ভ্ৰাতৃসকলৰ জন্মৰ বৰ্ণনা আছে যদিও, দশবধৰ পুত্ৰোক্তি ষাণ আৰু বজ্জত পান্স পোৱাৰ কথা নাই। ইয়াত সীতা জনকৰ কন্যা ; সীতা অযোনিজা বুলি ইয়াৰ ক'তো উল্লেখ নাই। ইয়াত ব্ৰহ্মৰ্ষি, দেৱতা আদিয়ে বাৰণৰ জাৰা পোড়িত হৈ ব্ৰহ্মাৰ ওচৰলৈহে গৈছে বান্ধী° বামাৱলীৰ দৰে বিষ্ণুৰ শৰণাগত হোৱা নাই। বামোপাখ্যানত ব্ৰহ্মাই বাম অৱতাৰ হ'ব বুলি কৈ বামকণী বিষ্ণুৰ সহায়ৰ অৰ্থে দেৱতা-সকলক বানৰ, অক আদি ৰূপত জন্ম ল'বলৈ কৈছে।

বামোপাখ্যানত বাম আদি চাৰি ভ্ৰাতৃৰ শিক্ষা আৰু বিবাহৰ বৰ্ণনা কৰিছে, কিন্তু সীতাৰ বাহিৰে অন্যকেইজনৰ পত্নীৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই। ইয়াত অবোধ্যাকাণ্ডৰ ঘটনাৱলী চৌৱিছটা শ্লোকত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। শুহ আৰু অশ্বিনুনিৰ কথা ইয়াত নাই। কৈকেয়ীয়েও এটা বৰ লাভ কৰা বুলিহে আছে। মন্থবাক হনুভী নামৰ গছবীৰ অৱতাৰ বোলা হৈছে।

বামোপাখ্যানত অৱণ্যাকাণ্ডৰ ঘটনাৱলীৰ বহুল বিৱৰণি দিছে। ইয়াত বিবাহ, সূতীকৃত, অগস্ত্য, অৰোহুথী আৰু শবকীৰ বিষয়ে কোনো উল্লেখ নাই।

কিছিন্দা কাতৰ ঘটনাৱলীৰ বৰ্ণনাত সুগ্ৰীৱে বামৰ বলৰ পৰীক্ষা লোৱাৰ কথা নাই আৰু বালী-সুগ্ৰীৱৰ এখন বন্দুৰৰ কথাহে কোৱা হৈছে। হনুমান আৰু ভেওঁৰ সংগীসকলে সীতাক বিচাৰি যাত্ৰা কৰাৰ পৰা সুন্দৰকাতৰ সমস্ত ঘটনাৱলী সামৰি হনুমানে বামৰ অংশত থিত্তা স্থিৰণ ৰূপে দাঙি ধৰা হৈছে। নলকুৰেবৰৰ শাপৰ কাৰণে বাহুৰ সীতাৰ সতীৰ নষ্ট কৰিব পৰা নাছিল বুলি কোৱা হৈছে। সুন্দৰকাতৰ ঘটনাৱলীও ইয়াত বহুলাই বৰ্ণনা কৰা হৈছে আৰু এই অংশত বামাৱলীৰ বৰ্ণনাতকৈ ভালেখিনি পুথক বৰ্ণনা পৰিলক্ষিত হয়। তাৰ ভিতৰত লক্ষ্মণৰ পত্নিশেষ আৰু হনুমানে ভৰি পৰ্বত জনাব কথা নথকাটো উল্লেখযোগ্য। আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা হৈছে ইয়াত সীতাৰ অগ্নি-পৰীক্ষাৰ কথা নাই। বামৰ অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাৱৰ্তন আৰু ৰাজ অভিষেকৰ বৰ্ণনাৰে মহাভাৰতৰ বামোপাখ্যানৰ সামৰণি পৰিছে।

(২) বনপৰ্বত হনুমানে ভীমক নিজৰ পৰিচয় দিবলৈ গৈ কৈছে—
ভেওঁ কেশবীৰ ক্ষেত্ৰত বাঘৰ ঔৰসত জন্মলাভ কৰা প্ৰখ্যাত হনুমান। তাৰ পাচত বালী সুগ্ৰীৱৰ বিবাদৰ কথা উল্লেখ কৰি মহাবলী বীৰ দামৰণি বামৰ ৰূপত বিমুগ্ধে পৃথিৱীত বিচৰণ কৰাৰ কথা কৈছে ২। পিতাকৰ কণামতে এই শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম্মৰ বাবে ভালেৰু আৰু পড়োৱে সৈতে দণ্ডকাৰণত থকাৰ সময়তে স্বৰ্ণমুগৰ ৰূপ ধৰি মাৰিচৰ ঘাৰা হলনা আৰম্ভ কৰাই বাবে বামৰ পড়াক হৰণ কৰি নিয়াৰ পৰা বালীৰহ, সুগ্ৰীৱৰ অভিষেক, লংকাবিজয় কৰি বাম ঘূৰি অহাৰ পাছত অযোধ্যাত হোৱা অভিষেকলৈকে বৰ্ণনা কৰিছে। তাৰ পাছত হনুমানে বামভক্তি লাভ কৰা আৰু সীতাৰ অনুগ্ৰহত ইচ্ছানুসাৰে ভোগ লাভ কৰাৰ বৰ্ণনা দি শেষত 'দহ হেজাৰ আৰু দহ শ বছৰ (১১ হেজাৰ বছৰ) ৰাজত্ব কৰি বাম হলোকলৈ গ'ল বুলি সামৰণি মাৰিছে। ইয়াত সীতা-বনবাস, লক্ষ্মণবৰ্জন আদি উত্তৰ কাতৰ ঘটনাৱলীৰ উল্লেখ নাই।

(৩) দ্ৰোণপৰ্বত থকা এই বামচৰিতৰ বৰ্ণনাত বাম-বনবাসৰ পৰা অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাৱৰ্তনলৈকে দহোটা স্তোত্ৰত বৰ্ণনা কৰি বামৰ অভিষেক,

২ অথ দামৰণিৰীৰো বাবো নাম মহাবলঃ।

৩ বিষ্ণুৰ্মাসুৰকপেণ চচাৰ বসুভাৰতম্। (বনঃ ১৫৭/৩১)

বামৰ সৰু গুণবানি আৰু বাম ৰাজ্যৰ মহিমা বৰ্ণাই এঘাৰ হেজাৰ বছৰ ৰাজত্ব কৰি বামৰ যুত্থা হয় (স চেন্ ময়াৰ যুত্থা ..) বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াতো ৰালকাণ্ড তথা উত্তৰ কাণ্ডৰ ঘটনাবলীৰ উল্লেখ নাই। পুণাবপৰা প্ৰকাশিত মহাভাৰতৰ সংস্কৰণত এই অধ্যায়টো অৱশ্যে প্ৰক্ষিপ্ত বুলি ধৰিছে।

(৪) শান্তি পৰ্বত থকা এই বামচৰিতৰ প্ৰসংগ দ্ৰোণপৰ্বৰ দৰে মূলতঃ নাৰদে সূত্ৰৰ নামৰ ৰজাক কোৱা আৰু শ্ৰীকৃষ্ণই পুনৰ যুধিষ্ঠিৰক কোৱা বুলিছে। দ্ৰোণপৰ্বত বাসে যুধিষ্ঠিৰক কোৱা বামচৰিতৰ কথাব সৈতে ই প্ৰায় একেই। ইয়াত বামকথাটকৈ বামৰাজ্যৰ গুণকীৰ্তনতহে বেছি গুৰুত্ব দিছে। বামে দহোটা অশ্বমেধ কৰা আৰু মহ হেজাৰ বছৰ ৰাজত্ব কৰা বুলিছে। (দশবৰ্ষসহস্ৰাণি বামো ৰাজ্যমকৰোং ॥)।

এই বামকথা কেইটাৰ বাহিৰেও মহাভাৰতত বামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি থকা বৰ্ণনাৰ উপৰিও বামকথা সম্পৰ্কীয় অনেক উল্লেখ পোৱা যায়।

॥ পুৰাণ সাহিত্যত বামকথা ॥

হৰিবংশকে আদি কৰি পুৰাণ সমূহত বামকথা তথা বাম-অৱতাৰ আৰু বামভক্তি সম্পৰ্কীয় সামগ্ৰী ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি পাই অহা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই সামগ্ৰীসমূহে বামচৰিতৰ ক্ৰমবৰ্ধমান প্ৰতিষ্ঠাৰ কথা প্ৰমাণ কৰে।

হৰিবংশ আৰু বামকথা— ড° ৰাজেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ হাজৰা, ফাৰ্গুহাৰ, হপকিন্স প্ৰভৃতি দেশী-বিদেশী পণ্ডিতসকলে মহাভাৰতৰ 'বিল' বা পৰিশিষ্টৰূপে বৰ্ণিত 'হৰিবংশ'ৰ বচনা কাল খৃঃ চতুৰ্থ শতিকাত বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। 'হৰিবংশত' (১৪১১২১-১৪৪) এক সংক্ষিপ্ত বামচৰিত পোৱা যায়। ইয়াত বাম অৱতাৰ হোৱাবপৰা, বনবাস আৰু বায়ণবধ পৰ্যন্ত মুখ্য ঘটনাসমূহৰ বৰ্ণনা দি অন্তত বামৰাজ্যৰ গুণ-কীৰ্তন কৰা হৈছে। এই বৰ্ণনাত দশবৰ্ষৰ যজ্ঞ আৰু সীতা অৰ্বোনিজা হোৱাৰ কোনো উল্লেখ নাই। এই বামচৰিতৰ শেষৰ ফালে থকা এটা নোকে বামকথাৰ মূলস্ৰোতৰ কালে ইঙ্গিত কৰা দেখা যায় —

গাথা অপ্যত্র গায়তি যে পুৰাণবিন্দো জনাঃ।

বামে নিবহতত্বাৰ্থা সাহায্যং তস্য বীমতঃ ॥ (হৰি: ১৪১/১৪১)

‘বামৰ বাজ্যত পুৰাণবিদ্ লোক সকলে তত্ত্বার্থসমূহ স্বীয়তে নিবদ্ধ কৰি সেই বীৰ্যমান বামৰ হাহাৰীয়া বহানি গাথা গাইছিল।’ ইয়াৰ দ্বাৰা বামৰ আখ্যান গাথাৰ ৰূপত প্ৰথমতে প্ৰচলিত থকা কথালৈ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে বুলি বিদ্বান সকলে মত প্ৰকাশ কৰে। এই গ্ৰন্থৰ অন্য এটাইতি (২ ৯৩৬) বহুনাভপুৰত বামায়ণ মহাকাব্যৰ নাটক ৰূপে অভিনয় কৰাৰ কথা আছে ৩। ইয়াত বামক বিজ্ঞান অৱতাৰ বুলিও কোৱা হৈছে। ‘হৰিহংস’ৰ প্ৰথম অধ্যায়ত আৰু একেবাৰে শেষৰ অধ্যায়ত যথাক্ৰমে ‘বান্ধীকিৰ নীড়’ আৰু হৰিৰ কীৰ্ত্তন কৰা গ্ৰন্থ হিচাবে বামায়ণৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে ৪। ইয়াৰ বাহিৰেও ‘হৰিহংস’ৰ অন্য ঠাইতো বাম আৰু বামকথাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

পুৰাণসমূহ এটা সময়ত এজন ব্যক্তিয়ে কৰা বচনা নহয়। একোখন পুৰাণে বৰ্ত্তমান প্ৰচলিত ৰূপ পাবলৈ শতাধিক বছৰ সময়ৰ আৱশ্যক হৈছিল। ৬° বাৰ্হেলচলৈ হাজৰাই পুৰাণসমূহৰ অন্তিম ৰূপ লাভ কৰাৰ যি সময় নিৰ্ণয় কৰিছে, সেই মতে ক্ৰম বাধি, পুৰাণসমূহত বামকথা আৰু বামায়ণৰ উল্লেখ সম্পৰ্কত এটা চমু আলোচনা ইয়াত দাঙি ধৰা হৈছে।

মৰ্কণ্ডেয়, ব্ৰহ্মাণ্ড আৰু মৎস্যপুৰাণত বামচৰিত্তৰ বৰ্ণনা পোৱা নাযায়। ব্ৰহ্মাণ্ড আৰু মৎস্যপুৰাণত অন্য অৱতাৰ সমূহৰ লগত বামকো অৱতাৰ ৰূপে ধৰা হৈছে ৫। ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণত মৈথিলবংশৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে সীতাৰ অলৌকিক জন্মৰ কথা উল্লেখ আছে ৬। এই পুৰাণৰ বচনা কাল যু: চতুৰ্থ শতিকা বুলি ধৰা হয়। মৎস্যপুৰাণত (যু: পঞ্চম শতিকা) বাল্মীকিয়ে বামৰ উপাখ্যান বচনা কৰাৰ কথা আছে।

৩ বামায়ণ মহাকাব্যমুদ্দেশ্যং নাটকীকৃতম্।

অন্য বিকোৰপ্ৰমেরস্য বাক্সেন্দ্ৰবৰ্ণোদগ্ৰা ॥ (বিষ্ণু: ৯৩/৬)

৪ নীতং চ বান্ধীকি মহৰ্ষিণা চ (বিক্ৰ: ১১৬)

আৰু

বেদে বামায়ণে পুণ্যে ভাবতে ভবতৰ্ভূত।

আদৌ চান্তে চ মধ্যে চ হৰি: সৰ্বত্র গীৰতে ॥ [বি: ৩১৩২।১৫]

৫ ব্ৰহ্মাণ্ড: ৩৭৩ অধ্যায়; মৎস্য: ৪৭ অ:। ৬ ব্ৰহ্মাণ্ড: ৩৬৪।১৫।

তাঁহোকিনা ভূ বহুশ্ৰোতঃ বাবোণাখানবুতম্ । [মংসা ৫০/৭১]
 ৮: পৰম শক্তিকাত বচিত হিঙ্গুপুৰাণত সংক্ষিপ্ত ৰূপত 'বামকথা' বৰ্ণনা
 কৰা হৈছে (৪৪ অ:)। এই শক্তিকাৰে হাঙ্গুপুৰাণতো বামচৰিত্ৰ বৰ্ণনা
 (৮৮ ম. ১১১-২০০ শ্লোক) আৰু অৰোহিণীয়া সোত্ৰাৰ অন্য কথা (৮৯ অ:, ২২
 শ্লো) পোৱা যায়। ভাগৱতপুৰাণত বৰ্ণিত বামকথাৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল ইয়াতে
 পৌৰাণিক সাহিত্যত সৰ্বপ্ৰথমবাৰৰ কাৰণে সীতাক লক্ষ্মীৰ অৱতাৰ
 বোলা হৈছে। বামেহে শূৰ্পণখাক বিৰূপ কৰিছিল বুলি কোৱা হৈছে; যোৰাট
 বটা অপবাদৰ কাৰণে সীতাক বিসৰ্জন দিহা হৈছে। কুৰ্মপুৰাণত
 বামকথা বৰ্ণনৰ আৰম্ভণিতে বাক্যসংলগ্ন বৰ্ণনা কৰি কোৱা হৈছে [পূৰ্ব
 ১৯ অ:] সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি বামচৰিত্ৰৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে
 (পূৰ্ব: ২১ অ:)। লংকাযুদ্ধৰ পাছত বামে সেতুবন্ধত শিৱলিংগ প্ৰতিষ্ঠা
 কৰাৰ কথাও আছে। এইখিনিতে উল্লেখ কৰি থও যে নাবদীৱ পুৰাণ
 (উত্তৰাৰ্ধ ৭৬ অ:), হুসিংহপুৰাণ (৫২ অ:), সৌ-পুৰাণ (৩০ অ:) বৃহদ্ৰমপুৰাণ
 (পূৰ্বাৰ্ধ ২২ অ:) আৰু পদ্মপুৰাণতো (পাতালখণ্ড ১১২, ২২২ অ: আৰু সৃষ্টি
 ৪০ অ:) শ্ৰুতৰ পাছত বামে শিৱলিংগ প্ৰতিষ্ঠা কৰা বুলি আছে। কুৰ্মপুৰাণৰ
 পতিৱ্ৰতোপাখ্যানত বাৰণে মায়াসীতাকহে হৰণ কৰিছিল বুলি কোৱা হৈছে
 (উত্তৰ: ৩৪ অ:)। এই পুৰাণৰ ৰচনাকাল ৮: সপ্তম শতিকা। ৮: অষ্টম শতিকাৰ
 বচিত বাবাহপুৰাণত এটা বামন্তৱন (১২ অ) পোৱা যায়। এই পুৰাণত থকা
 মতে ৰনিষ্ঠৰ পৰামৰ্শ অনুসাবে দশৰথে বামদ্বাপনী ত্ৰত পালন কৰি বাম
 আদি পুত্ৰসকলক লাভ কৰে। ৮: অষ্টম শতিকাৰ পাছতো ৰচনাৰ কাম
 চলি থকা অগ্নিপুৰাণত (৫-১১ অ:) বামাৱলীৰ সাতোকাণ্ডৰ সংক্ষিপ্ত বৰ্ণনা
 পোৱা যায়। এই পুৰাণৰ মতে বামে মহুৰাক টংগৌড়ন কৰাৰ ফল স্বৰূপে
 ভেৰীৰ বনবাস হ'ল। দশমশতিকাৰ আগতে ৰচনা হোৱা লিংগপুৰাণত
 ইকাকুংল বৰ্ণনাৰ প্ৰসংগত আঁঠে সংক্ষেপে বামকথাৰ উল্লেখ কৰিছে (পূৰ্বাধ-
 ৬৬/৩০, ৩৬)। অম্বৰীষৰ উপাখ্যান বৰ্ণাৰ্ধতে বাম আদিক (২/৫/) অৱতাৰ বুলি
 কোৱা হৈছে। ৱামনপুৰাণত বেদৱতী স্তাৰ্ধৰ প্ৰসংগত বাৰণে অপমান কৰা
 বেদৱতীয়েই সীতাকৈ পদ্ম লোৱাৰ কথা আছে (৩৭/৮-১২)। বৰ্তমান প্ৰচলিত
 নাবদীৱ মহাপুৰাণৰ (সম্বৰ দশম শতিকাৰ পাছলৈকো সংবোধনা চলি আহিল)

পূর্ববর্ত্ত কালকাত্তর পরা বুদ্ধকাত্তরকে বর্ণিত বিবরণবস্তুরে এক সংক্ষিপ্ত বামচবিত্ত পোতা যাহা আক উত্তর বস্ত্ত বকা বাক্যকাত্তর বাক্যকাত্তর বাক্যকাত্তর বামকথাত্ত বাম প্রভৃতি ভাটুক নাহাৱণ, সংকর্ষণ প্রভৃতিব অষ্টকাত্ত বুদ্ধি বর্ণনা আছে (৭৫ অঃ)। ব্রহ্মপূর্বণ ২১৩ অব্যায়ত্ত হবিবংশব ৪১ অব্যায়ত্ত সৈকে এতে বববর বামকথা বর্ণনা কবিছে। ১৭৬ অব্যায়ত্ত বাবণচবিত্তব প্রমুগত্ত বাববর ভগসাব বর্ণনাৰ পাভতে সংক্ষিপ্ত বগত্ত বাব চবিত্তবো বর্ণনা ককা হৈছে। দৌতমী মাহাক্যাব প্রসংগত্ত বর্ণনা ককা বামচবিত্ত (অঃ ৭০-১৭৪ সৈ) বুদ্ধত্ত দশম শতিকাত্ত এক বস্ত্তব প্রস্থহে আছিল বুলি ভঃ বাবন্তে ভঃ হাট্কাই সত্ত প্রকাশ কবে। বামতীৰ্থ মাহাক্যাত্ত বর্ণনা ককা বামকথা মত্ত কৈকতীয়ে শেঃ-দানবব বুদ্ধত্ত ভিনিট্ট বব দশববব পরা লাভ কবিছিল। ব্রহ্মপূর্বণাববব প্রাৱন্তিত্তক্কে দশবথে অষ্টমেববস্ত্ত কবৌতে বিবুর অৱতাৰ বামে শিত্তদান কবিলে দশবথে বুদ্ধি পাব বুলি আকাশবানী কোৱা, বামে দৌতমী নদীৰ পাবত্ত শিত্তদান কবাত্ত দশবথে নবকবপবা বুদ্ধি পোৱা বুলিও এই প্রসংগত্ত কোৱা হৈছে। সহস্রকুণ্ড মাহাক্যাত্ত সীতা-বিসৰ্জনৰ পাভত্ত বামে সহস্রকুণ্ডত্ত ভগস্যা ককাৰ কথা আছে (১৫৪ অঃ)। কিত্তিত্তাতীৰ্থ মাহাক্যাত্ত (১৫৭ অঃ) লংকাবপবা ব্ৰুি ষাওঁতে বামে দৌতমীৰ পাবত্ত প'চদিন থাকি শিত্তলিংগ পূজা কবিছিল বুলি কোৱা হৈছে। বঃ দশম শতিকা আক ভাব পাৱন্তো সংবোজনা চলি থকা পকড়পূৰাবত্ত বর্ণিত বামকথাত্ত বামে পূৰ্ণদকাৰ অক্কেদ ককা বুলি আছে আক অযোধ্যালৈ প্রভাবৰ্ত্তন ককাৰ পাৱত্ত শিত্তক শিত্তদানৰ উক্কেদে বাম গয়াশিত্তলৈ গৈছিল বুলিছে (১৪৩ অঃ)।

ব্রহ্মপূৰাবত্ত [ইয়াৰ অধিকাংশব বচনা বঃ অষ্টম শতিকাত্ত হৈছিল যদিও বহুত্ত শিত্তলৈকে সংবোজনা চলি আছিল] বিবৃত্ত আক বিবিব বগত্ত বামাবগমূলক কথাব বর্ণনা পোৱা যাহা। মাহেববববত্ত [৮ অঃ] বাবণচবিত্তব প্রসংগত্ত বাম অৱতাৰব বর্ণনা তথা বাবণববব ককা আছে। বৈষ্ণববত্ত (অবোধ্যামাহাক্য, ৬ অঃ), অৱতীণ (২৪ অঃ), নাগববত্ত (১২৪ অঃ) আক প্রভাসবত্ত (২৭৮ অঃ) বামীকিব সন্দৰ্কে ভিন্ ভিন্ আখ্যান বর্ণনা কবিছে। এই পূৰাবত্ত ব্যাপকবগত্ত বিভিন্ন প্রসংগত্ত থকা বামকথাব বহল আলোচনালৈ নৈ, এই গ্রন্থত্ত আৱশ্যক অনুসাবে সংশ্লিষ্ট বামকথাব উল্লেখ কৰ হৈছে।

পদ্মপুৰাণৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ বচনা কালো ভিন্ ভিন্ । তাৰ ভিতৰত বামকথাৰ ভালেখিনি বৰ্ণনা থকা পাতাল খণ্ডৰ বচনা বাদশ শতিকাত আৰু উত্তৰ খণ্ডৰ বচনা পঞ্চদশ শতিকা পৰ্য্যন্ত হৈ আছিল বুলি ড° হাজৰাই মত দাঙি ধৰিছে । পাতালখণ্ডৰ এটা গোড়োৱপাঠত (অগ্ৰকাশিত) বহুৱাণৰ লগত অনেকখিনি মিল থকা বৰ্ণনা পোৱা যায় ৭ । এই পুৰাণত থকা ব্যাপক বামাৱলমূলক কথাসমূহৰ আলোচনালৈ ইয়াত যোৱা নহ'ল । আমাৰ গ্ৰন্থত সংকলিত আলোচনা প্ৰসংগত তাৰে আৱশ্যকীয় খিনিৰ উল্লেখ বৰ্ষা হাৰত কৰা হৈছে ।

বৈষ্ণৱত^৮ পুৰাণৰ বচনা সপ্তম শতিকাত আৰম্ভ হৈছিল যদিও, ইয়াৰ বৰ্তমান ৰূপ ষোড়শ শতিকাবহে । বৈষ্ণৱী আখ্যানৰ ক্ষেত্ৰত সীতাহৰণ আখ্যানো বৰ্ণনা কৰা হৈছে । ইয়াত অগ্নিয়ে এক মাৱাময় সীতাৰ সৃষ্টি কৰাৰ কথাও আছে । উল্লেখযোগ্য যে বাৰম্বে সেই সীতাকহে হৰণ কৰিছিল বুলি দেৱীভাগৱতত (উপপুৰাণ) কোৱা হৈছে । কৃষ্ণলক্ষণত অহল্যা উদ্ধাৰৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগত চমুকৈ বামকথাৰো বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।

বিষ্ণুধৰ্মোত্তৰ উপপুৰাণৰ ৮ প্ৰথমখণ্ড, ২০০ অধ্যায়ত লৱণ দৈত্য বৰৰ বৰ্ণনাৰ পাছত ভবতে গজবৰ লগত কৰা যুদ্ধৰ দীঘলীয়া বৰ্ণনা (২০২-২৬৯ অঃ) দিয়া হৈছে । ইয়াৰ ভিতৰতে থকা বাৰণ-চৰিতৰ বৰ্ণনাত বাম-সন্ধান আৰু ভবত-শত্ৰুৱক নাৰায়ণ, সংকৰ্ষণ প্ৰহ্লাদ আৰু অনিৰুদ্ধৰ অৱতাৰ বোলা হৈছে ।

বৈষ্ণৱ উপপুৰাণ ৰূপে যথেষ্ট গুৰুত্ব থকা নৃসিংহ পুৰাণত অলপোৱা পৰিৱৰ্তনেৰে বাল্মীকীৰ বামাৱলৰ প্ৰথম ছটা কাণ্ডৰ কথাখিনি [৪৭অঃ—৫২অঃ] দাঙি ধৰা হৈছে । মহাভাৰতৰ বাৰোপাখ্যানৰ দৰে ইয়াতো বামকথাৰ আদিত্তে

৭ ড° অলোক চৌধাৰীৰ Padmapurana, A study গ্ৰন্থত বহুল আলোচনা আছে ।

৮ নাৰদীয়াপুৰাণৰ মতে (১৯৭) বিষ্ণুপুৰাণৰ দ্বিতীয় অংশই বিষ্ণুধৰ্মোত্তৰ

৯ পুৰাণ বুলি ড° হাজৰাই উল্লেখ কৰিছে Studies in the upapuranas I, page 209. এই বিষ্ণুধৰ্মোত্তৰ পুৰাণৰ বচনা কাল খৃঃ ৫ম শতিকা বুলি ড° হাজৰাই এই গ্ৰন্থত কোৱা হৈছে; page 212.

বাঁহনৰ বংশৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। সুসিংহপুৰাণত বাঁহক নাৰায়ণৰ পূৰ্ণ অৱ-
তাৰ আঁক লক্ষণক 'শেৰ'ৰ অৱতাৰ বুলি কোৱা হৈছে। অহল্যা পাৰ্বতী হোৱাৰ
কথাও এই পুৰাণত আছে। এই পুৰাণত সীতাবিমৰ্জনৰ কথা নাই। সুসিংহ
পুৰাণৰ বচনাকাল খৃঃ ৭ম শতিকাৰ পাছৰ নহয় ২।

এই উপপুৰাণ সমূহৰ বাহিৰেও দেৱীভাগৱত, মহাভাগৱত, ভৃগুসংহৃদয়,
নৌবপুৰাণ, কালিকাপুৰাণ, আদিপুৰাণ, কতিপুৰাণ প্রভৃতি উপপুৰাণ
সমূহত বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ বাঁহচৰিতৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

॥ তত্ত্বপ্ৰধান বাঁহায়ণ গ্ৰন্থসমূহ ॥

যি বিলাক বাঁহায়ণত বাঁহচৰিততকৈ অন্য দাৰ্শনিক তথা ভক্তিমূলক
তত্ত্বৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে, সেই শ্ৰেণীৰ বাঁহায়ণ
নামধাৰী গ্ৰন্থই এই আলোচনাৰ বিষয়-বস্তু। এই বাঁহায়ণ সমূহৰ কথাবন্ধ
বহু সময়ত বাঁহীকিৰ বাঁহায়ণৰ লগত সম্পৰ্কবহিত হৈ পৰাও দেখা যায়।

যোগত্ৰাণিষ্ঠ বাঁহায়ণ — বসিষ্ঠ-বামনসংবাদ ৰূপে উপস্থাপিত
এই বাঁহায়ণত ছটা প্ৰকৰণত প্ৰকৃতপক্ষে যোগ আৰু বেদান্তৰ তত্ত্বহে
প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। এই বাঁহায়ণ বাঁহীকিয়ে প্ৰণয়ন কৰা বুলি
দিয়া হৈছে। ত্ৰিষ্ঠাবনিংসে এই বাঁহায়ণৰ কাল খৃঃ অষ্টম শতিকা বুলি
মত প্ৰকাশ কৰিছে। আনহাতে ড° ডিঃ ৰাধনৰ মতে ইয়াৰ বচনাকাল
১১০০ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ১২৫০ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত।

অধ্যাত্ম বাঁহায়ণ — অধ্যাত্ম বাঁহায়ণৰ ৰচয়িতা আৰু বচনাৰ কাল
সম্পৰ্কে নিশ্চিতভাবে একো ক'ব পৰা নাযায় যদিও, ইয়াৰ বচনা কাল
খৃঃ ১৪/১৫ শতিকা বুলি পণ্ডিত সকলে মত প্ৰকাশ কৰে। বাঁহানন্দৰ
দ্বাৰা প্ৰৱৰ্ত্তিত বাঁহায়ণত সম্প্ৰদায়ত এই বাঁহায়ণৰ স্থান গুৰুত্বপূৰ্ণ।
বাঁহভক্তি প্ৰচাৰৰ দৃষ্টিৰে এই গ্ৰন্থৰ মথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। কোনো কোনোৱে
বাঁহানন্দকে এই তত্ত্বপ্ৰধান বাঁহায়ণখনিৰ ৰচয়িতা বুলি ক'ব খোজে।
শিব-পাৰ্বতীৰ সংবাদ ৰূপে উপস্থাপন কৰা এই বাঁহায়ণত বাঁহী, বাঁহায়ণৰ

সাতোটা কাণ্ডৰ অনুৰূপে কাণ্ড বিভাজন কৰি আখ্যানভাগ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অৱশ্যে ইয়াত নানা প্ৰসংগত অবাঞ্ছীকীয় কথাও চকুত পৰে। কৃষ্ণ লীলাৰ অনুৰূপে বামৰ জীৱন চৰিত্ততো লীলা সংযোজন কৰাটো অধ্যাত্ম বামায়ণৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। আনন্দবামায়ণ (সংস্কৃত), তুলসীদাসৰ বামচৰিত-মানস, আৰু একনাথৰ বচিত মাৰাঠী বামায়ণৰ ওপৰত এই বামায়ণৰ প্ৰভুত প্ৰভাৱ পৰিছে।

অদ্ভুত বামায়ণ — বাঞ্ছীকি-ভবঘাৰ্য্য সংবাদৰূপে উপস্থাপন কৰা এই বামায়ণত সীতাক প্ৰথম শক্তি মহামায়া ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই বামায়ণত নাৰদ আৰু পৰ্বতৰ অভিলাপত বিষ্ণুৱে বামৰূপে জন্ম লোৱা, অম্ববীৰ কন্যা শ্ৰীমতীয়ে ধৰণীমূতা ৰূপে জন্ম লৈ বিদেহ ৰাজ্যৰ দ্বাৰা পালিতা হৈ বামৰ ভাৰ্যা হোৱা আৰু এই দুই মুনীৰ শাপত ৰাক্ষসৰ দ্বাৰা অপহৃত হোৱাৰ বৰ্ণনা আছে। আনহাতেদি নাৰদৰ শাপত লক্ষ্মীয়ে মন্দোদৰীৰ গৰ্ভত জন্ম লোৱা আৰু মন্দোদৰীয়ে ভাৰ্য্য কৰিবলৈ গৈ কুৰুক্ষেত্ৰত পেলাই থৈ অহাত কন্যাটি জনকে পাই নি ডাঙৰ কৰা বুলিও এটা আখ্যান কোৱা হৈছে। পৰন্তবামৰ দৰ্পচূৰ্ণ হোৱাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বাৱণ-বধ কৰি বাম অমোধ্যালৈ ঘূৰি অহালৈকে বান্ধী, বামায়ণৰ বামকথা অংশ এই বামায়ণত (৯মঃ — ১৬মঃ) বৰ্ণনা কৰা হৈছে। গ্ৰন্থৰ অন্তিম ভাগত পুন্ডৰব বজা সহস্ৰসংখ্য বাৱণক প্ৰথম শক্তিকপিনী সীতাই বধ কৰাৰ বৃত্তান্ত দাঙি ধৰা হৈছে। এই বামায়ণৰ বচনা অধ্যাত্মবামায়ণৰ কিছু পাছতে হোৱা বুলি ড° ডি. বাঘৱনে মত দাঙি ধৰিছে।

আদম্ভ বামায়ণ — খৃঃ বোড়শ শতিকাতকৈ আগতে আৰু অধ্যাত্ম বামায়ণৰ পাছত বচনা হোৱা এই বামায়ণত অধ্যাত্মবামায়ণৰ পৰা বহুত কথা তুলি দিয়া হৈছে আৰু অনেক বিচিত্ৰ কথাৰ সমাবেশ ঘটোৱা হৈছে। বাব হেজাৰ দশ বাৱণটো শ্লোকত বৰ্ণিত এই বিশাল গ্ৰন্থখনত অনেক সৰ্গত বিভাজিত নটা কাণ্ড আছে।

এই বামায়ণ সমূহৰ উপৰিও তত্ত্বসংগ্ৰহ বামায়ণ, কাল নিৰ্ণয় বামায়ণ, অগ্নিবেশ বামায়ণ প্ৰভৃতি বামকথাভিত্তিক গ্ৰন্থসমূহক তত্ত্বমূলক বামায়ণ সাহিত্যৰ শ্ৰেণীত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি।

॥ জৈমিনিভাৰতৰ অন্তৰ্গত বামকথা সমূহ ॥

জৈমিনি ভাৰতৰ অন্তৰ্গত দুটি কথিত গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত জৈমিনীস্মাৰমেধৰ বিশেষ খ্যাতি আছে। যুঃ শ্ৰেয়াদেশ শতিকাৰ কলকাত্তাৰত ইয়াৰ অনুবাদ হৈছিল, আনহাতেদি এই গ্ৰন্থত ভাগৱতপুৰাণৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সুৰিষ্ঠিবৰ অশ্বমেধযজ্ঞৰ প্ৰসংগত এই গ্ৰন্থত কুশ-লবৰ আখ্যানো বৰ্ণনা কৰা হৈছে। হৰিবৰ বিপ্লৱ ‘লব-কুশবহুত্ব’ৰ প্ৰসংগত জৈমিনীস্মাৰমেধৰ এই কাহিনীৰ আলোচনা কৰা হৈছে।

মৈবায়ণবৰ বা হৰুণবিজয়, আৰু সহস্ৰমুখবাৰণবধ নামৰ দুখন গ্ৰন্থও জৈমিনিভাৰতৰ অন্তৰ্গত বামকথা মূলক গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থসমূহৰ বাহিৰেও সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত সভ্যোপাখ্যান, হনুমৎসংহিতা, ব্ৰহ্মকোশলখণ্ড প্ৰভৃতি বামকথা মূলক ধৰ্মীয় সাহিত্যই বামভক্তিৰ বিকাশত অবিহণ্য যোগাইছে।

॥ সংস্কৃত স্কুমাৰ সাহিত্যত বামকথা ॥

বাল্মীকি মুনি ৰচিত আদিকাৱ্য বামাৱলীয়েই সংস্কৃত কাব্য-মহাকাব্যৰ ৰচনা-পদ্ধতিৰ মূল আৰ্হি ৰে ই সৰ্বজন স্বীকৃত কথা। ধৰ্মীয় সাহিত্য ৰূপে আদি কাব্য বামাৱলীয়ে লাভ কৰা মৰ্যাদাতকৈ উত্তম কাব্যকলাৰ নিদৰ্শন ৰূপে এই শ্ৰেষ্ঠ মহাকাব্যখনে ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ইতিহাসত লাভ কৰা স্বীকৃতি অগন্য সাধাৰণ। পৰৱৰ্তী সাহিত্যৰ কাৰণে বাল্মীকীৰ বামাৱলী বিষয়বস্তুৰ সম্ভাৱন দৃষ্টিৰেও এক অন্তৰীণ নিজৰা। বামাৱলীৰ কাহিনী অৱলম্বন ৰূপে লৈ ৰচনা কৰা মহাকাব্য, নাটক আৰু খণ্ডকাব্যসমূহৰ এটি চমু আলোচনা তলত দাঙি ধৰা হ’ল।

মহাকবি কালিদাসৰ ৰচিত মহাকাব্য ৰত্নাৱলীৰ ১১টা সৰ্গৰ ভিতৰত নৱম সৰ্গত দশবধৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে আৰু দশম সৰ্গৰপৰা পঞ্চদশ সৰ্গলৈকে বাম চৰিতৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই অংশৰ কাহিনীভাগ বাল্মীকীৰ

বামায়নৰ অনুরূপী। সীতা-বিসৰ্জন, লব-কুশৰ জন্ম, শত্ৰুক-বৃত্তান্ত, লক্ষ্মণ বৰ্জনে আদি ঘটনাৰ বিৱৰণৰ পৰা কালিদাসৰ যে বাস্তৱিক উত্তৰকাণ্ডৰ লগত পৰিচয় আছিল, সেই কথা জানিব পাৰি।

প্ৰবাসেনৰ ‘সেতুবন্ধ’ বা ‘বাৰণবন্ধ’ নামৰ পোন্ধৰটা সৰ্গত মহাৰাষ্ট্ৰ প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচিত মহাকাব্যত (সময় খৃঃ ৫/৬ শতিকা) বামৰ লংকা-যাত্ৰাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বাৰণবন্ধৰ পাছত অযোধ্যাত হোৱা অভিনেবলৈকে বাল্মীকী, বামায়নৰ লংকাকাণ্ডৰ ঘটনাৱলী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই মহাকাব্যৰ ‘কামিনীকেলি’ নামৰ দশম অধ্যায়ত বান্ধুস-বান্ধুসীৰ যি সন্তোষ বৰ্ণনা কৰিছে পাছৰ যুগৰ ভট্টিকাৱ্য, জানকীহৰণ, কছনৰ তমিল বামায়ন প্ৰভৃতিতো সেই আৰ্হিৰেই বান্ধুস-বান্ধুসীৰ সন্তোষৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

খৃষ্টীয় ষষ্ঠ/সপ্তম শতিকাত ভট্টিয়ে বচনা কৰা বাৰণবন্ধ বা ভট্টিকাৱ্যত বাইছটা সৰ্গত বাল্মীকী, বামায়নৰ প্ৰথম ছয় কাণ্ডৰ ঘটনাৱলীৰ বৰ্ণনা, অলপীয়া পৰিৱৰ্তন কৰি দাঙি ধৰা হৈছে। সেই পৰিৱৰ্তন সমূহৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হৈছে— দশবথক শৈৱ বুলি কোৱা হৈছে (১/৩); পুত্ৰোক্তি বজ্জত কোনো দেৱতাৰ আৱিৰ্ভাৱ হোৱা নাই, দশবথৰ পত্নীসকলে আহুতিৰ অৱশেষ ভোজন কৰিছে (১/১৩), বিশ্বামিত্ৰই বাম-লক্ষ্মণক প্ৰদান কৰা বিদ্যাৰ নাম জন্ন আৰু বিজ্ঞা (২/২১), চাৰিজন জাতৰ ভিতৰত কেৱল বাম-সীতাৰ বিয়াহে বৰ্ণনা কৰা হৈছে (২/৪৩), লক্ষ্মণে সীতাক অভিশাপ দিছে (৫/৬০), বামে সীতাহৰণৰ পাছতহে সৰ্বপ্ৰথম জটায়ুক লগ পাইছে (৬/৬১)।

কুমাৰদাসে খৃঃ অষ্টম শতিকাত বচনা কৰা জানকীহৰণ মহাকাব্যত থকা কুৰিটা সৰ্গৰ প্ৰথম তিনিটা সৰ্গত দশবথৰ বৰ্ণনা, চতুৰ্থ সৰ্গত বাম আদিৰ জন্মৰ বৰ্ণনাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বিংশ সৰ্গত বাৰণবন্ধৰ বৰ্ণনাৰে কাব্যৰ সামৰণি মাৰিছে। এই মহাকাব্য বাল্মীকী, বামায়নৰ ওপৰত আধাৰিত আৰু বহুবংশৰ দ্বাৰা বহুলভাৱে প্ৰভাৱিত।

খৃঃ নৱম শতিকাৰ পূৰ্বাৰ্ধত গোড়ীয়া পালবংশৰ সুবৰাজ হাবৰ্ষৰ পৃষ্ঠ-পোষকতাত অভিনন্দই বচনা কৰা বামচৰিত্তত ছয়টিছটা সৰ্গত বাম-লক্ষ্মণে প্ৰৱৰণ গিৰিৰ বাস কৰাৰেপৰা কুন্ত-নিকুন্তবৰ্ণালৈকে বামকথাৰ বৰ্ণনা কৰা

হৈছে। ভীম নামৰ এখন কবিত্তে চাৰিটা সৰ্গ সংযোজন কৰি, এই মহা কাব্যত যুদ্ধকাণ্ডৰ কথাবস্তু সম্পূৰ্ণ কৰে।

কাম্বীৰদেশীৰ কবি কেয়েল্লই তাৰতমঞ্জৰীৰ দৰে বামায়ণৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপ বামায়ণমঞ্জৰীৰ ৰচনা কৰে (১০৩৭ বৃ.); ইয়াৰ উপৰিও এইজনী কবিত্তে (১০ ৬৬ বৃঃ) এক অভিন্ন ৰূপত বামকথা উপস্থাপন কৰে 'দশাৰজাচৰিত' নামৰ গ্ৰন্থত। এই গ্ৰন্থত বাৰণৰ পক্ষৰপৰাহে সমস্ত বামচৰিত বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

এই মহাকাব্যসমূহৰ বাহিৰেও মল্লাচাৰ্যৰ উদাৰবাহন (১৭ শতিকা), ধনঞ্জয়ৰ বাঘৰপাণ্ডৱীৰ, মাধৱভট্টৰ বাঘৰ পাণ্ডৱীৰ (এই দুখন ছিন্ধান কাব্য) প্ৰভৃতি অনেক বামায়ণ মূলক সংস্কৃত কাব্য ১৭/১৮ শতিকা পৰ্য্যন্ত ৰচিত হৈছিল।

সংস্কৃত নাট্যসাহিত্যত বামকথা — বাম কথাক বিষয় কবি ৰচিত নাটকৰ অভিনয়ৰ যি প্ৰাচীন কালৰেপৰা চলি আহিছিল, হৰিবংশতে (বিষ্ণুঃ ৯০/৬) তাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। বামকথামূলক নাট্যসাহিত্যসমূহৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হৈছে, এইবিলাকত নাট্যকাৰসকলে কথাবস্তুৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট স্বাধীনতা গ্ৰহণ কৰিছে। নাটকীয় উদ্দেশ্য সাধনৰ কাৰণে বামায়ণৰ মূল কথাবস্তুত প্ৰচুৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰা হৈছে।

কালিদাসৰ পূৰ্বৱৰ্তী কবি ভাসৰ ৰচিত দুখন নাটক প্ৰতিমানাটক আৰু অভিষেকনাটকেই বৰ্তমানলৈকে পোৱা বামকথামূলক নাটকসমূহৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম ৰচনা। সাত অংকত বিভাজিত 'প্ৰতিমানাটক'ত বাম বনবাসৰপৰা আৰম্ভ কৰি লংকাবিজয়ৰ পাছত হোৱা বাম-অভিষেকলৈকে কাহিনীভাগ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কবিত্তনাৰ স্বকীয় কল্পনাৰে অনেক স্থলত বামকথাক বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ ৰূপ দিয়া এই নাটকত বাৰণবধৰ পাছত অগ্ন্যহানতে ভৱন্তৰ উপস্থিতিত বামৰ অভিষেক হোৱা বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অভিষেক নাটকত বালিবধৰ পৰা বামৰ অভিষেকলৈকে এই কাহিনীভাগ প্ৰায় বালী। বামায়ণৰ অনুকণেই দাঙি ধৰা হৈছে। এই নাটকত সেতুবন্ধনৰ কথা নাই; সমুদ্ৰ হুভাগ হৈ পৰাত সেই পথেদিয়েই বামসেনা গৈ লংকাৰ পাবত উঠা বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ভাসৰ 'প্ৰতিমানাটক'ত বামক মন্থা-ৰূপত বৰ্ণনা

কৰিছে; কিন্তু 'অভিষেকনাটক'ত বহু ঠাইতে বাম-নীতাক বিস্ময়জনী বুলি কোৱা হৈছে।

খৃঃ অষ্টম শতিকাৰ কবি ভৱভূতিয়ে বামচৰিত্ত মূলক দুখন নাটক ৰচনা কৰে। সাতোটা অংকত ৰচিত যছাদীৰচৰিত্ত বামৰ বিবাহপৰবা বামৰ অভিষেকলৈকে এই কাহিনী অংশ ৰূপায়িত কৰা হৈছে। এই নাটকৰ নানা স্থলত বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ কবি দাতি ধৰা বামকথা বামায়ণৰ বৰ্ণনাৰ লগত অমিল। সাতোটা অংকত অভিষেকৰ পাছৰ বামচৰিত্তক বিষয়বস্তু স্বৰূপে লৈ ৰচনা কৰা উত্তৰবামচৰিত্ত নাটকৰ কথাবস্তুও বামায়ণৰ লগত নিমিলে। ভৱভূতিৰ 'উত্তৰ-বামচৰিত্ততে সৰ্বপ্ৰথম বাবৰ কাৰণে বামৰ যজ্ঞৰ ঘোঁৰাৰ কাৰণে বামসেনাৰ লগত লৱ-কুশৰ যুদ্ধ হোৱাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। এই নাটকত সীতা-বিসৰ্জনৰ পাছত বাম-সীতাৰ পুনর্মিলন হোৱা দেখুৱাটাইছে।

খৃঃ অষ্টম শতিকাত ৰচিত অনংগহৰ্ষৰ 'উল্লাসবাধৱ', দিভ্ৰ্ণাগৰ ৰচিত 'কুলমালা', নৱম শতিকাৰ মূৰাৰিয়ে ৰচনা কৰা 'অনৰ্থবাসৱ', দশমশতিকাত ৰচিত বাৰ্জশেখৰৰ 'বালবামায়ণ' ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ জয়দেৱৰ 'প্ৰসন্নবাধৱ' প্ৰভৃতি বামায়ণ মূলক নাটকৰ উপৰিও বামকথাভিত্তিক আৰু বহুত জ্যোত-অজ্যোত সংস্কৃত নাটক পোৱা যায়।

বামকথামূলক কথাবস্তুৰে ৰচিত হনুমতাটকৰ দুটা পাঠৰ প্ৰচলন আছে — এটা মধুসূদন কবীৰ ৰচনা বুলি বিখ্যাত, দহ অংকত লিখা পাঠ আৰু আনটো হৈছে দামোদৰ মিশ্ৰৰ ৰচনা বুলি স্বীকৃত চৌদুটা অংকেৰে সৈতে প্ৰচলিত পাঠ। মুনীলকুমাৰ দে প্ৰভৃতি বিদ্বানে খৃঃ দশম শতিকাত এই নাটক ৰচনাৰ কাম আৰম্ভ হৱ আৰু খৃঃ চতুৰ্দশ শতিকা পৰ্যন্ত ইয়াত সংযোজনৰ কাম চলি থাকে বুলি অনুমান কৰে। এই নাটকত অংকৰ সংখ্যাধিক্যৰ কাৰণেই ইয়াৰ অন্য নাম মহানাটক। ইয়াত সীতা-হনুমতৰ পৰা লংকাবিজয়লৈকে বামকথা অংশ ৰূপায়িত কৰা হৈছে। এই নাটকত নাটকীয় অংশ কম আৰু বৰ্ণনা অংশহে বেছি; গতিকে ই এক বিশেষ চৰিত্ৰৰ নাটক।

বামকথামূলক খণ্ডকাব্য — সংস্কৃত ভাষাত ভালেখিনি শ্বেৰকাৰ (বিসদ্বান কাব্য) বামকথাৰ লগত জড়িত কবি ৰচনা কৰা হৈছিল। তাৰ

ভিত্তবত বাগদ শক্তিকাব সজ্জাকৰ নন্দিব 'বামচৰিত', ধনজয় (নিম্নবৰ জৈজ্ঞ)
'বামৰ পাণ্ডৱী', একে নামৰ কাব্য কবিতাৰ দ্বাৰাভট্টৰ, ইককত সুবিধ
'বামৰনৈবদী', প্রভৃতি গ্রন্থৰ নাম উল্লেখযোগ্য। সেইদৰে 'সন্নীতি-বামৰণ'
নামৰ নীতি উপদেশক কাব্য, 'বামৰবামৰী', 'বামৰবামৰী' প্রভৃতি তিলোমকাত
'বামলীলায়ুত' আদি চিত্ৰকাব্যৰ বচনাৰো বামকথাক জন-প্ৰিয়তাৰ প্ৰমাণ
দিয়ে।

'বেষদুত' আৰু 'গীতগোবিন্দ'ৰ অনুকৰণত বামৰ লগত জড়িত কবি
যথেষ্ট সংখ্যক সুগাৰ প্ৰধান কাব্যও বচনা কৰা হৈছিল। তেনাতদেমিকৰ
'হংসদুত' বা 'হংসসন্দেশ' (ধৃ: ত্ৰৈলোক্য শক্তিকাব) নামৰ কাব্যখনে এক নতুন
কাব্যবীতিৰ আশ্ৰয় লৈ বামকথা কপাল্ল কৰে। এই কাব্যত বামে এক
হংসৰ যোগেদি অশোকবনত থকা সীতালৈ সন্দেশ প্ৰেৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা দিয়া
হৈছে। এইদৰে নৈৱ্যায়িক কল্প বাচস্পতিয়ে ভ্ৰমৰদুত কাব্যত ভ্ৰমৰৰ যোগেদি
বামে সীতালৈ বাত' পঠোৱাৰ বৰ্ণনা দিছে। হনুমানক দুতৰূপে পঠোৱা
বৰ্ণনাৰে লিখা কপিদুত আৰু কোকিলদুত তথা চন্দ্ৰদুতো এই শ্ৰেণীৰ
খণ্ডকাব্য।

'বামগীতগোবিন্দ' নামৰ এখন গীতিকাব্য জয়দেৱৰ নামতে চলাই
দিয়া হৈছিল। ছটা সৰ্গত বিভক্ত চৌবিছটা গীতত এই কাব্যত বামজগদ্ব
পৰা বাম অভিষেকলৈকে কথা অংশ কপাল্ল কৰা হৈছে। গীতগোবিন্দৰ
অনুকৰণত বচনা কৰা হ'লেও ইয়াত সীতাৰ সৌন্দৰ্যবৰ্ণনত গুৰুত দিয়া নাই
আৰু সুগাৰীবৰ্ণনা সমূহো অতি সংযত ৰূপত দাঙি ধৰা হৈছে। প্ৰকৃত
পক্ষে বামগীতগোবিন্দত সুগাৰিকাব্যৰ লক্ষণতকৈ ভক্তিকাব্যৰ লক্ষণহে
অধিক প্ৰকাশ পাইছে। হৰ্য্যাচাৰ্য্যই বচনা কৰা জামকীনীতৰ শৈলীও গীত-
,গীতগোবিন্দৰ অনুকৰণ। মিথিলাৰ ৰজা বিশ্বসিংহই (জন্ম ১৭৮৯, মৃত্যু ১৮৫৪ খৃষ্টাব্দ)
গীতগোবিন্দৰ অনুকৰণত সংস্কৃত ভাষাত বচনা কৰা সংগীতৰত্নমল্লত বাম
গীতাৰ গৃহ-বাস,বসন্ত-বাস প্ৰভৃতি বসিক উপাসনা প্ৰতিপাদক বৰ্ণনা পোৱা যায়।
এইদৰে সংস্কৃত ভাষাত বিশ্বনাথ কবিতাৰ 'বামৰবিলাস' সোমেশ্বৰৰ বামশতক
প্ৰভৃতি বামবিষয়ক স্মৃতিকাব্যও বচনা হৈছিল।

সংস্কৃত কথাসাহিত্যত বামকথা — গুণাচ্যৰ বৃহৎকথাত বামকথাৰ বৰ্ণনা আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে। এই অগ্ৰাণ্য গ্ৰন্থখনৰ (পৈলাচী প্ৰাকৃতত খৃঃ পূঃ ১ম শতিকাত ৰচিত) তিনিটা সংস্কৃত ৰূপ আৰু এটা মহাবাহী ৰূপ পোৱা যায়। খৃঃ অষ্টম শতিকাত নেপাল দেশীয় কবি বৃহৎকথায় বৃহৎকথালোকসংগ্ৰহ নামে কৰা সংস্কৃত ৰূপান্তৰত বামকথাৰ বৰ্ণনা নাই। কেণ্ডেলৰ 'বৃহৎকথামঞ্জৰী' আৰু সোমদেৱৰ কথাসৰিৎসাপৰ নামেৰে কৰা বৃহৎকথাৰ সংস্কৃত ৰূপান্তৰ দুটাত প্ৰসংগতঃ বামকথাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। জৈনকবি সংঘদাসে প্ৰস্তুত কৰা মহাবাহী ৰূপান্তৰ 'বসুদেৱহিত্তি'তো বামকথাৰ বৰ্ণনা আছে। সপ্তদশ শতিকাত বাসুদেৱ নামৰ কবিয়ে বামী, বামাৱলৰ প্ৰথম চুটি কাণ্ডৰ কাহিনীভাগ গদ্যেৰে বামকথা নামৰ গ্ৰন্থত বৰ্ণনা কৰে। অনন্ত ভট্টৰ বামকল্পক্ৰম নামৰ গ্ৰন্থতো গদ্যত বামকথা বৰ্ণোৱা হৈছে।

সংস্কৃত চম্পুকাব্যত বামকথা — খৃঃ একাদশ শতিকাত ভোজবালৈ বচনা কৰা চম্পুবামাৱলগেই বামাৱলমূলক প্ৰথম চম্পুকাব্য। বামী, বামাৱলৰ দাক্ষিণাত্য পাঠৰ আধাৰত ৰচিত এই গ্ৰন্থৰ প্ৰথম পাঁচোটা কাণ্ডেই ভোজৰ বচন, লক্ষণ ভট্টই বৃদ্ধকাণ্ডটো সংযোজনা কৰি গ্ৰন্থখন সমাপ্ত কৰে। সম্ভৱতঃ এই চম্পুবামাৱলত উত্তৰকাণ্ডটো নথকাৰ কাৰণেই পাছৰ যুগত বহুভাবে উত্তৰকাণ্ডৰ বিকল্পবৃত্তেৰে উত্তৰকাণ্ডচম্পু, উত্তৰবামাৱলচম্পু আদি গ্ৰন্থৰ বচনা হয়। খৃঃ পঞ্চদশ শতিকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি বহুল ভাবে ৰচিত হোৱা বামাৱল মূলক চম্পুসমূহৰ অনেকখিনিৰেই অশ্ৰুকাণ্ডিত হৈ আছে।

॥ ভাৰতীয় প্ৰাদেশিক ভাষাসমূহত ৰচিত বামাৱল সাহিত্য ॥

তমিল বামাৱল — ভাৰতীয় প্ৰাদেশিক ভাষাসমূহৰ ভিতৰত সৰ্বপ্ৰথম বামাৱল বচনা কৰাৰ পোৰৰ বহন কৰিছে তমিল ভাষাই। খৃঃ সপ্তম শতিকাত বামী, বামাৱলৰ পদ্যানুবাদ তমিলভাষাত কৰা হৈছিল বুলি তমিলনাথৰ বিদ্বান সকলে মত পোষণ কৰে ১০। কিন্তু এই অনুবাদটো এতিয়াও পোৱা হোৱা

---

১০ ড° বুদ্ধেই এই প্ৰসংগত এচ টৈয়পুৰী শিল্পেৰ *History of Tamil Language and Literature* গ্ৰন্থৰ উদ্ধৃতি দিছে। বামকথা, ২৫৭ অনুঃ, পাদটীকা।

নাই। তমিল ভাষার বহুকণ্ঠি কল্পে বচনা কবা বামারূপেই বর্তমান প্রান্ত
প্রাণেনিক ভাষার বাবান্ধনসমূহৰ ভিতৰত বৰ্ণপ্রাচীন বচনা। কোনো কোনো
পণ্ডিতে এই বামারূপ বচনা কাদ বুঃ মহম নভিকা নুদি ক'ব পৌৰুষ বদিও
এই বামারূপে প্রাণবিক বচনা কাদ বুঃ হাদন নভিকা নুদিহে বীকৃত ১১।
কহি কখনে বচনা কবা হট্ট। কাত 'কথবামারূপ' নামেবে বিখ্যাত। এই
বামারূপে উত্তবকাওটে নাই। কখনৰ সমসাময়িক উত্তবকাওটে নাইক
বচনা কবা 'উত্তবকাও'ৰ কাহিনীভাগ বান্ধী। বামারূপে প্রান্ত অনুসৰণ।

'কথবামারূপ'ত কথাবন্ধন নাম বান্ধী। বামারূপবন্দনা শ্ৰে কহি অন্যাই
বত্ৰবৰপত ডাক উপহাপন কবিহে আৰু নিজাকৈ অল্পক লক্ষ্য নৃত্যত
সংবাদনা কবিহে। কখনে 'কাব্যপীঠিকা' নামৰ আৰম্ভণী অধ্যায়টোত
দেববাণী(সংস্কৃত)ত বচিত তিনিজন মহাপুৰুষৰ কথা উল্লেখ কহি তেওঁ মহৰি
বান্ধীকিৰ অনুসৰণ কবিহে বুলিহে। 'কথবামারূপ'ৰ হিন্দী অনুবাদক জীন° টী°
বাজগোপালনে (পৃঃ ২ ৰ পাটিকাত) এই বামারূপকাৰ তিনিজন বান্ধীকি, বসিষ্ঠ
আৰু বোধায়ন আৰু কোনো কোনোৰ মতে বসিষ্ঠৰ ঠাইত বাস বুলি মত দাঙি
বহিহে। ব্যাসৰ বচনা বুলি প্রচলিত, অধ্যাত্তবামারূপে প্রভাৰ কথবামারূপ
কেইবা ঠাইতো পবিহে বুলিও বাজগোপালনে মত প্রকাশ কবিহে। ড°
বুদ্ধেই বান্ধীকিৰ বাহিৰে অন্য দুজনৰ এখন কুমাবদাস বুলি অনুমান
কবিহে; কাৰণ কথবামারূপে বহিষ্ঠ অবান্ধীকীৰ ভালেখিনি কথা কুমাবদাসৰ
'জানকীহৰণ' মহাকাব্যৰ বৰ্ণনাৰ লগত মিলে। কথবামারূপে প্রধানকৈ বান্ধী°
বামারূপৰ দক্ষিণাত্য পাঠ অনুসৰণ কবিহে। কথবামারূপে প্রত্যেক
কাণ্ডৰ কথাবন্ধন পটল নামৰ অধ্যায়ত ভাগ কহি বিবৰনত অনুসাবে
পটলবিলাকৰ নামকৰণ কবা হৈহে।

যটনা-চিহ্ন, পবিত্ৰেণ-সৃষ্টি, কথোপকথন, প্রাকৃতিক দৃশ্যৰ বৰ্ণনা,
চৰিত্ৰসমূহৰ মানসিক বিবেচন — এইবিজ্ঞাক কেন্দ্ৰত কখনে বকীৰ প্রতিভাৰ
পবিচয় দিহে। কথবামারূপক তমিল ভাষাৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট সাহিত্য কৃতি বুলি
বীকাৰ কবা হয়।

১১ অন্নমালাই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হিন্দী বিভাগাধ্যক্ষ ডি. পি. বীনাশী মুখবন্দৰ
মত ন. ডী. বাজগোপালনে 'কথবামারূপ'ৰ স্মৃতিকাত দাঙি বহিহে।

ভেলুঙ বামাৱলী — ভেলুঙ ভাষাত বচিত বঙ্গনাথবামাৱলীৰ বচনাকাল চতুৰ্দশ শতিকাৰ অন্তিম ভাগ। এই বামাৱলী বচনা কৰাৰ আগতেও ভেলুঙ ভাষাত অনেক বামবিবৰক লোককথাৰ প্ৰচলন আছিল। ‘বঙ্গনাথ-বামাৱলী’ত এই স্থানীয় লোককথাসমূহৰ গভীৰ প্ৰভাৱ পৰিছে বুলি বিদ্বানসকলে মত প্ৰকাশ কৰে ১২। অধ্যাপক বালনৌৰি বেজবৰ্তীৰ ‘ভেলুঙ সাহিত্যিক ইতিহাস’ নামৰ গ্ৰন্থত মহাকবি ডিকনাই (১২২০—১২৯০ খৃষ্টাব্দ) বচনা কৰা দ্বিৰ্ভাষা-চলোত্তৰ বামাৱলী বঙ্গনাথবামাৱলীৰ আগৰ বচনা বুলি বৃত্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছে (উক্তগ্ৰন্থৰ পৃঃ ৭২)। এই গ্ৰন্থত বঙ্গনাথবামাৱলীখন গোনবুদ্ধ বেজবৰ্তীয়ে পিতাক পাণ্ডুবংশ বিট্টলনাথৰ আদেশক্ৰমে জনপ্ৰিয় বিপদ হুমত পাঠ্য আৰু গৈয় কবি বচনা কৰিলে বুলিছে। এই গ্ৰন্থৰ মতে গোনবুদ্ধ বেজবৰ্তীৰ সময় ১২৭০-১৩২৫ খৃষ্টাব্দ। ইফালে বিদ্যাবত্ত নিড়মহোলু বেংকটবাৰে ১৩৮০ খৃষ্টাব্দত বিট্টল বাবুৰ পুত্ৰ গোনবুদ্ধ বেজবৰ্তীয়ে বঙ্গনাথ বামাৱলী বচনা কৰিছে বুলিছে ১৩। জনপ্ৰিয় বঙ্গনাথবামাৱলীখন নাৰীসকলে পাঠ কৰি ভাল পায়, পুৰুষ সকলে অধ্যয়ন কৰে আৰু এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ পুত্ৰলা-নাচৰ লগত গীতৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অন্ধৰ জনসাধাৰণৰ হৃদয় পৰশা এই বামাৱলীখনত বালকাণ্ডবৰণা বুদ্ধকাণ্ডলৈকে এই ছটা কাণ্ড, বান্দী, বামাৱলীৰ বিবৰণ লৈ থলুৱা বঠোৰে বৰ্ণিত কৰি উপস্থাপন কৰা হৈছে। অনেক অবাঙ্গালীকীৰ্ত্ত কথাই ইয়াত ঠাই পাইছে। যেনাদৰ পত্নী সুলোচনাৰ বৃত্তান্তটো সৰ্বপ্ৰথম এই বামাৱলীতে পোৱা যায়। বনবাসকালত বাম-নীতাৰ জাগ্ৰত প্ৰেমী হৈ থকা লক্ষণৰ অনুবোধত নিজাদেৱীয়ে চোন্ধ বছৰ জুৰি উৰিলাক নিজামত্ৰ কৰি বৰা অভিনৱ কাহিনীৰ উদ্ভাৱনাও এই বামাৱলীতে হৈছে। দ্বৈতবুদ্ধ বেজবৰ্তীৰ পুত্ৰ হুতনে উত্তৰকাণ্ডৰ বচনা কৰি পিতাকৰ বামাৱলীখন সম্পূৰ্ণ কৰে।

বঙ্গনাথবামাৱলীৰ আগতে এৰনা নামৰ কবিয়ে বান্ধী, বামাৱলীৰ ভেলুঙ অনুবাদ কৰিছিল বুলি কথিত আছে, কিন্তু এই বামাৱলী অগ্ৰাণ্য। বান্ধী,

১২ বিদ্যাবত্ত নিড়মহোলু বেংকট বাৰে (ভেলুঙ বিভাগাধ্যক্ষ, মাদ্ৰাচ বিশ্ববিদ্যালয়) লিখা ‘পৰিচয়’ — এ. চি. কামাকিৰাৰে হিন্দীলৈ অনুবাদ কৰা ‘বঙ্গনাথ বামাৱলী’ জৰ্জা।

১৩ উক্ত গ্ৰন্থৰ উক্ত ‘পৰিচয়’ প্ৰসংগ জৰ্জা।

বাবাৰণব ভেলুও ভাকত কবা বুলি অম্বাৰ ভাৱৰ বাবাৰণব এখেতা চাৰিজন বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াৰ বাহিৰেও ১৬৯০ খৃষ্টাব্দ মানত বিভিন্ন অতি জনপ্ৰিয় ছোৱাবাৰাণব নাম উল্লেখযোগ্য।

মল্লানম বাবাৰণ — মল্লানম ভাৰত বিভিন্ন 'কবাবল্লভ' নামৰ গ্ৰন্থত বুদ্ধকাণ্ডৰ বিৱৰণত উপস্থাপন কৰা হৈছে। কে. ভাৰতৰ নাটকৰ 'মল্লানম সাহিত্যকা ইতিহাস' নামৰ গ্ৰন্থত বীৰৰ অংশত বিভিন্ন 'কবাবল্লভ' গ্ৰন্থ খনি ভিকিৰিভাংকুৰৰ বৰা বীৰ বামৰাই বাৰণ শতিকাত বচনা কৰা বুলি কোৱা হৈছে (উক্তগ্ৰন্থৰ ১৩ পৃষ্ঠ)। ড° বুদ্ধেই আৰ, বাবাৰণ পণ্ডিতৰ দত্ত উল্লেখ কৰি এই গ্ৰন্থ ভিকিৰিভাংকুৰৰ কোনো বৰাই লিখাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাযায় বুলিছে (বাম কথা, ২৬৪ অনুঃ)। বুদ্ধেৰ মতে এই গ্ৰন্থৰ বচনাকাল চতুৰ্দশ শতিকাহে।

কৰ্মণ (কৰ্মণ) পণ্ডিতৰ খৃঃ পঞ্চদশ শতিকাত বচনা কৰা কৰ্মণ বাবাৰণ বাসীও বাবাৰণৰ আধাৰতে বচনা কৰা হৈছিল যদিও কৰি জনাই যত্নভাৱে কাহিনী কিছুমান ভাগো কৰিছে আৰু নতুন সংযোগনাও কৰিছে। এই একে শতিকাত মালৱাৰ বৰা ভাস্কৰীকৰৰ সন্ধাকৰি পুনৰ নংপুতিবিলে মল্লানম ভাৰত সমগ্ৰ বাবাৰণৰ কথাবস্তু লৈ বাবাৰণচম্পু বচনা কৰে। এই গ্ৰন্থৰ আধাৰ বাসীও বাবাৰণ যদিও কৰি জনাই এসংগৰ লগত ণাণ খোৱাকৈ ঘটনা সমূহ নিজে সংযোগ কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে মূলত অৰোধ্যা-কাণ্ডত থকা অৰুণিৰ অভিলাষৰ কথা এওঁ বাহুল্যৰ প্ৰসংগতে বৰ্ণনা কৰিছে। মল্লানম ভাৰত বাৰণবিজয় চম্পু নামেৰে অজ্ঞাত কবিৰ চম্পু কাব্য এখনো পোৱা যায়। সংকৃত অৰ্য্যাক্ষ বাবাৰণৰ মল্লানম কণ শিৰীতা এযুতজনৰ এই বচনাৰ সময় ড° বুদ্ধেই ১৫৭৫-১৫৮০ খৃষ্টাব্দ বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে ১৪। কে. ভাৰতৰ নাটৰ এইজনী এঠে কেবল-দেশীৰ কবিৰ স্থিতিকাল ১৫২৬ খৃষ্টাব্দৰ পৰা ১৭২৬ খৃষ্টাব্দৰ ভিতৰত বুলিছে ১৫। এযুতজনৰ অৰ্য্যাক্ষ বাবাৰণ কেবল বাসীসকলৰ মাৰুত, উত্তৰ ভাৰতত

---

১৪ ড° বুদ্ধেই এই মন্তব্য সম্বন্ধত C. A. Menon ৰচিত Ezustacchan and his age, University of Madras 1940. গ্ৰন্থৰ কথা উল্লেখ

১৫ মল্লানম সাহিত্যকা ইতিহাস, পৃষ্ঠা ২৭।

তুলসীদাসী বামায়ণৰ দৰে অতি জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থ। এইজন্য কৃত্তিৱে উক্তৰ বামায়ণৰ নামেৰে অন্য এখন বামায়ণ ভিত্তিক কাব্যও ৰচনা কৰিছিল। 'কেবল বৰ্মা বামায়ণ' অন্য এক মলয়ালম্ ভাষাত ৰচিত বামায়ণ।

কন্নড় বামায়ণ— য়ঃ একাদশ শতিকাৰ পৰা কন্নড় ভাষাত বিকৃত কন্নড় কৈন সাহিত্যত বামকথাই ঠাই পাইছিল। য়ঃ বোড়ল শতিকাত কৰ্ণাটকী কবি সবহবিৱে সৰ্বপ্ৰথম বৈদিক পৰম্পৰাত কন্নড় ভাষাত বামায়ণ ৰচনা কৰে। এওঁৰ বাসস্থান ভোবৰেৰ নাম অসুস্থি বামায়ণখনৰ নামো ভোবৰে বামায়ণ হয়। এই বামায়ণত বামকথাপৰা লংকাগোলৈকে হঠাৎ কাণ্ডত বামায়ণৰ কাহিনীভাগ উপস্থাপন কৰা হৈছে। ই বাস্তৱিক বামায়ণৰ দক্ষিণাত্য পাঠৰ ওপৰত আধাৰিত। ভোবৰে বামায়ণৰ পাহত কন্নড় ভাষাত বহুল ভাবে বামকথাৰ ৰচনা হৈছিল। সংস্কৃত কৈমিনি ভাৰতৰ লক্ষ্মীল নামৰ কৱিয়ে কৰা কন্নড় অনুবাদত মূলৰ দৰে বাম-কথা অংশ স্থপাৰিত কৰা হৈছে।

অসমীয়া বামায়ণ— সংস্কৃত মূলৰ পৰা উত্তৰ হোৱা উত্তৰ ভাৰতীয় প্ৰাদেশিক আৰ্যভাষা সমূহৰ ভিতৰত সৰ্ব-প্ৰথম বামায়ণ অসমীয়া ভাষাত ৰচিত মাৰ কললীৰ বামায়ণখনেই। অসমীয়া বামায়ণ সাহিত্যই আমাৰ এই গ্ৰন্থৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়, পড়িকে সেই বিষয়ে ইয়াত বহুলাই আলোচনা কৰোঁ।

বাংলা বামায়ণ— বামায়ণৰ কাহিনী সাতোটি কাণ্ডত বাংলা ভাষাত প্ৰণয়ন কৰি প্ৰাচীন বাঙালি কবিসকলৰ মাজত সকলোতকৈ বেছি জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল কৃত্তিবাস ওকাই। কৃত্তিবাসৰ সময় সম্পৰ্কে নিশ্চিত ভাবে জাৰ্জিলৈকে পণ্ডিতসকল কোনো স্থিৰ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা নাই। অধিক সংখ্যক পণ্ডিতেই কৃত্তিবাসৰ সময় য়ঃ পঞ্চদশ শতিকা বুলি মত প্ৰকাশ কৰে ১৬। কৃত্তিবাসী বামায়ণে ইমান জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল যে সেই কথা এই বামায়ণৰ হস্তলিপিৰ সংখ্যাধিক্যৰে প্ৰমাণ কৰে। গিছে

---

১৬ So it appears that there is no way of definitely fixing the date of Kṛttivāsa. We must wait for new materials on new evidence. In the meantime a most reasonable view

‘কৃত্তিবাসী বামায়ণ’ত অজ্ঞপ্ত প্ৰক্ষেপ থকাৰ কথা সুবিদিত। বিভিন্ন কবি, লিপিকাব আৰু পাঁচালি ব্যৱহাৰে ‘কৃত্তিবাসী বামায়ণ’ত ইহঁতৰ লগত কৰিছিল এই কথা সকলোৱেই স্বীকাৰ কৰে। আন হাতেদি ‘কৃত্তিবাসী বামায়ণ’ৰ কোনো হস্তলিখিত পুথিৱেই সোতৰ শতিকাৰ অন্তিম ভাগৰ আগৰ নহয় ১৭। ড° মুকুন্দৰ সেনৰ মতে ‘কৃত্তিবাসী বামায়ণ’ৰ পান্থসকলে তাতালৈ আৰু অ.ক. অজ্ঞাতসৰে ভাষাৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰি লোকৰ কচিলৈ লক্ষ্য ৰাখি এই ৰচনাত ইমানবিলাক নতুন সৃষ্টি কৰিলে যে অ.ক. সোতৰ শতিকাৰ শেষলৈ কবিতাৰ নামটো আৰু অ.ক. ত.ক. দ্ব্যাক্ষৰীয়ান পদৰে মূলৰ নামত বাকী থাকিলগৈ ১৮।

‘কৃত্তিবাসী বামায়ণ’ৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰক্ষেপ কেইটিমানৰ উল্লেখ কৰাটো আমাৰ গ্ৰন্থত পাছত আলোচনা কৰিব লগীয়া বিষয়ৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতে আৱশ্যক বুলি অনুভৱ কৰিলোঁ। দীনেশ চন্দ্ৰ সেনৰ ‘বঙ্গ ভাষা ও সাহিত্য’ গ্ৰন্থত কোৱা হৈছে—“প্ৰচলিত কৃত্তিবাসী বামায়ণৰ লংকাকাণ্ডটি খুব সম্ভৱ কৃত্তিবাস লেখেন নাই, কৃত্তিবাসেৰ বৰ্ণনাৰ সহিত কবিচন্দ্ৰেৰ ৰচনা মিলিবা গিলিছে। আমবা অতি প্ৰাচীন পুথিতে ‘অংগদেৱ বায়বাব’ শীৰ্ষক কবিতাটিতে কবি চন্দ্ৰেৰ ভণিতা পাইরাছি। তবণীসেনেৰ দুহুৰে পালাটিও কবিচন্দ্ৰেৰ ভণিতাৰ পাওৱা গিৱাছে।” এই গ্ৰন্থতে আৰু কোৱা হৈছে “ত্ৰিপুরা, ঈশট, নোৱা-

---

would be to place the poet vaguely in the middle of the 15th Century.

— ড° মুকুন্দৰ সেনৰ — History of Bengali Literature, page 67.

১৭ The Manuscript Copies of the Bengalee Ramayan bear ing the name of Krittivasa are numerous, but they mostly belong to the late 18th and early 19th centuries and none is older than the end of the 17th. — উক্ত গ্ৰন্থৰ page 68.

১৮ The singers (gayan) of his poem consciously or unconsciously changed the language to suit their own dialects and they did not miss any opportunity for what they considered

খালি প্ৰভৃতি স্থান হইতে যে সমস্ত কৃতিবাসী বামায়ণ পাইভেছি, তাহাতে বীৰবাহু, তববীসেন প্ৰভৃতিৰ বৃহৎ, বাক্সগণ কৰ্ণকৃৎ বৃহৎক্ৰে ঈৰামৰ ভব ও ঈৰ মেৰ চণ্ডীপূজা এই সমস্ত মূলগ্ৰন্থবহিৰ্ভূত বিষয় দৃষ্ট হয় না। ”

ওপৰত উদ্ধৃত কৰি অহা পণ্ডিতসকলৰ মতসমূহে আমাৰ মনত এনে ধাৰণা জন্মায় — কৃতিবাসীৰ বৰ্তমান প্ৰচলিত বামায়ণখনৰ কোনখিনি কৃতি-বাসীৰ বচনা আৰু কোনখিনি মৌখিক কৰিব সংবোধনা, তাক বিচাৰি উলিওৱাটো টান কথা। অনেক অবাস্তৱীকায় কাহিনীৰে ভৰি থকা কৃতিবাসী বামায়ণৰ ‘আদিকাণ্ড’ৰ, বামচৰিতৰ লগত পোনপটীয়াকৈ জড়িত নোহোৱা আখ্যানবোৰ কৃতিবাসীৰে বচনা নে অন্য কৰিবেই পৰৱৰ্তী সংবোধনা, সেই কথা জনাব উপায় নাই। যি কৃতিবাসী বামায়ণৰ লিখিত হস্তলিপি মূল বহুভাৱকৈ আগৰ পোৱা হোৱা নাই আৰু যি কৃতিবাসী বামায়ণত থকা আখ্যানসমূহ স্থানভেদে গ্ৰহণ আৰু বৰ্জন কৰা হৈছে, মাধৱেশ্বৰ বচনাৰ দৰে পুৰণাপুৰুষে সম্ভৱা পৰম্পৰাত সুসংৰক্ষিত হৈ অহা বামায়ণৰ কিছুমান কথা সেইধৰণ কৃতিবাসী বামায়ণৰপৰাই পোৱা মূল দৃষ্টান্তৰে কোৱাটো যে টান কথা, সেটো অতি গভীৰ ভাবে অনুসন্ধান আৰু অধ্যয়ন কৰিবলগীয়া বিষয়। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে কৃতিবাসী বামায়ণৰ বৰ্তমান প্ৰচলিত আদিকাণ্ডৰ অবাস্তৱীকায় আখ্যানসমূহৰ মূল কালিদাসৰ বহুবংশ, পদ্মপুৰাণৰ গৌড়ীয়াপাঠ, হনুস্মাটক আদিত পোৱা যায়। পুৰণি অসমতো এই গ্ৰন্থসমূহৰ প্ৰচলন আছিল।

সোতৰ শতিকাৰ বঙ্গীয় কবি নিত্যানন্দ বা অল্পভাৰ্য্যই বচনা কৰা অল্পভ বামায়ণৰ আদিকাণ্ডটো প্ৰকাশ হৈছিল (১১১৩ চন, বঙ্গলীকান্ত চক্ৰবৰ্তী সম্পাদিত)। মূল সংস্কৃত অল্পভবামায়ণৰ লগত এই বামায়ণৰ সম্পৰ্ক নাই।

to the improvement on the text by the addition of various short tales and by the injection of popular likes and demands. In this manner much of the obviously late Vainava traits and episodes gradually crept into the original except the name of the poet and a few sporadic couplets.

উক্ত গ্ৰন্থ page 68

কবিজনাই সাতোকাণ্ড বামায়ণ বচনা কবিছিল বুলি অনুমানই কৰা হয়; কিন্তু কোনে। হস্তলিপি সম্পূৰ্ণকৈ পোতা হোৱা নাই। সোতৰ শতিকাত হিন্দু ভবানীদাসৰ জীৱন পাঁচালী বা আখ্যায় বামায়ণৰ প'চালী, শিৱসুন্দৰৰ জৰ্জৰবামায়ণ, বামেশ্বৰ দত্তৰ অমৃত বামায়ণ, চন্নাৰতীৰ 'ব্রাহ্মকথা' আদিতিক বামায়ণীগীত বাংলা বামায়ণী সাহিত্যত উল্লেখযোগ্য বচনা।

উড়িষ্যা বামায়ণ — খৃঃ পঞ্চদশ শতিকাত উড়িষ্যা ভাষাত সিদ্ধেশ্বৰ পৰিভাই সৰ্বপ্ৰথম বামায়ণ প্ৰণয়ন কৰিছিল যদিও এই বামায়ণখন পোতা নাযায়। ইফেদেৱী সাবলাৰ নাম অনুসৰি সিদ্ধেশ্বৰ পৰিভাৰ আন এটা নাম সাবলাদাস। এওঁৰ ৰচিত মহাভাৰতত বৰ্ণিত বামকথাৰ আধাৰত তেওঁৰ বামায়ণৰ বামকথাৰ স্বৰূপ সম্পূৰ্ণকৈ এটা অনুমান কৰিব পাৰি।

উৎকলদেশত অতি প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰা বামায়ণখন হৈছে খৃঃ বোড়ল শতিকাত বলৰামদাসে বচনা কৰা উড়িষ্যা বামায়ণখন। ইয়াক তিনিটা নামেৰে, জনা যায় — জগমোহন বামায়ণ, দাণ্ডী বামায়ণ আৰু বলৰামদাস বামায়ণ। 'বান্ধী, বামায়ণৰ গোড়ীৰ পাঠেই এই বামায়ণৰ আৰম্ভণি যদিও নানা পুৰাণ-উপপুৰাণৰ আখ্যায় থলুৱা লোককথা আৰু ত্ৰিংশতীৰ উপাদানেৰে এই বামায়ণক বিশিষ্ট ৰূপ প্ৰদান কৰিছে। বলৰামদাসৰ জন্মাত্ত ভূপোদ নামৰ এখন ভাস্কৰগ্ৰন্থত সমস্ত বামকথা শৰীৰ-ভঙ্গৰ লগত জড়িত কৰি পেলাইছে। এই লেখকৰ কান্তকোইলি নামৰ পুথিখনিত বাবেণে হৰি নিৱাৰ সময়ত সীতাই কৰা কৰুণ বিলাপৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

বোড়ল শতিকাৰ লেখাৰ্হত অৰ্জুনদাসে বামবিভা নামেৰে বাৰটা সৰ্গত বিভক্ত এখন গীতিকাৰ্য্য বচনা কৰিছিল। সপ্তদশ শতিকাত উড়িষ্যা ভাষাত লিখা দনঞ্জয়ভট্টৰ বহুশাৰবিলাস, শংকৰদাসৰ বাৰমাসীকোইলি আৰু লেখবদাসৰ জৰ্জৰবামায়ণ উল্লেখযোগ্য বামায়ণীসাহিত্য।

হিন্দী ভাষাৰ বামায়ণ সাহিত্য— হিন্দী বামায়ণী সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত পোৱাৰী ভুলসীদাসৰ বচনাৱলী, বিশেষকৈ বামচৰিত্ৰমালসে একাধিকতা লাভ কৰিলে বুলি ক'লে বঢ়াই কোৱা নহয়। ভুলসীদাসৰ আগতেও হিন্দী বাম সাহিত্য বচনা কৰা হৈছিল যদিও সেই বিলাক অতি সংক্ষিপ্ত আৰু কম প্ৰচাৰিত মাৰুত আছিল। জীৱাশৰ্মচৰিত্ৰ নামৰ সংকলিত গ্ৰন্থও বচনা কৰা বাৰ-

ভক্তিৰ প্ৰচাৰক বামায়নৰ বচিত কিছুমান বাম-ভক্তি মূলক হিন্দী গদ্যো পোৱা যায় ১৯। বামায়নৰ বচিত 'বাম বন্ধা ভোজ' সীতা, হনুমান, বাম আদিৰ ভক্তি সমূহৰ সংকলন গ্ৰন্থ। হিন্দীত সৰ্ব প্ৰথম মহাকাব্য বুলি স্বীকৃত ১০ চন্দৰবদাই নামৰ কবিৰ বচনা পৃথীৰাজবানো গ্ৰন্থৰ দ্বিতীয় সৰ্গত (সমস্ত) দশাৱতাৰ কথাৰ প্ৰসংগত আৰু এল ফাঁকি পদত বামকথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই বৰ্ণনাৰ বিষয় বস্তু হৈছে লংকাকাণ্ডৰ কাহিনী ভাগ। চন্দ কবি চৌহান বজা পৃথীৰাজৰ সভাকবি আছিল। কবি সুবদাসৰ দূৰসাপৰত আৰু ডেৰ ল ফাঁকি পদত বামায়নৰ শুক্লপূৰ্ণ কথাবিনিৰ মনোগ্ৰাহীকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। 'সুবদাগৰ'ৰ দশম স্কন্ধত থকা এই পদাৱলীতে সৰ্ব প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে হিন্দী ভাষাত বামায়নৰ কাহিনীয়ে কাব্যিক ৰূপ লাভ কৰিছে। কৃষ্ণভক্ত কবি সুবদাসে বাম-কথাৰ বচনাতে আন্তৰিকতাৰ পৰিচয় দিছে। ৬^০ মাগৰে সুবদাসৰ পাছতে বাম-কথাৰ প্ৰণেতাৰূপে বিষ্ণুদাসক স্থান দিছে ২১। বিষ্ণু দাসে বামাকৌৰ বামায়নৰ অনুবাদ কৰিছিল। শ্ৰী: বোড়ল শক্তিকান্ত ঈশ্বৰ দাসে বচনা কৰা ভবভমিলান অংগদপৈজ আৰু বামজ্ঞান নামৰ গ্ৰন্থৰ বিষয় বস্তু বামায়নৰ পৰা লোৱা হৈছে। ৬^০ বৃহৎৰ মতে ঈশ্বৰদাসে বামায়ন মূলক কথাৰে এখন বিস্তৃত গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিছিল আৰু ওপৰত উল্লেখ কৰি অহা গ্ৰন্থ তিনিখন প্ৰকৃতপক্ষে সেই বৃহৎ গ্ৰন্থৰে অংশ একোটাহে বিষ্ণুদাসে বামাকৌৰ বামায়নৰ অনুবাদ কৰিছিল। শ্ৰী: বোড়ল শক্তিকান্ত ঈশ্বৰদাসে বচনা কৰা ভবভমিলান, অংগদপৈজ আৰু বামজ্ঞান নামৰ গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু বামায়নৰ পৰা লোৱা হৈছে। ৬^০ বৃহৎৰ মতে ঈশ্বৰদাসে বামায়নমূলক কথাৰে এখন বিস্তৃত গ্ৰন্থপ্ৰণয়ন কৰিছিল আৰু ওপৰত উল্লেখ কৰি অহা গ্ৰন্থ তিনিখন প্ৰকৃতপক্ষে সেই বৃহৎ গ্ৰন্থৰে অংশ একোটাহে। ঈশ্বৰদাসৰ বচনাতে ভুলসাদানৰ 'বামচিভমানস'ৰ পূৰ্বাভাস পৰিলক্ষিত হয় ২২।

১৯ বামচন্দ্ৰ গুৰুৰ 'হিন্দী সাহিত্যক। ইতিহাস' গ্ৰন্থত বামায়নৰ এনেকুৱা কেইফাঁকিমান পদ উদ্ধৃত কৰিছে (পৃ: ১১৯)। এই গ্ৰন্থত (১২পৃ:) বাম বন্ধাভোজৰ পৰাও উদ্ধৃতি দিছে।

২০ ড° কৃষ্ণ নাৰায়ণ প্ৰসাদ 'মাগৰ'ৰ হিন্দী সাহিত্য: ভূগণ্ডৰ বাৰা পৃ: ১৫৭

২১ ড° মাগৰৰ উক্তগ্ৰন্থ, ১৫৮ পৃ:। ২২ বামকথা, অনু:

গোহাৰী তুলসীদাসে হিন্দী বামকাব্য বচনাব ক্ষেত্ৰত কেনে মহত্বপূৰ্ণ হান অধিকাৰ কৰিছে, সেই কথা ৩^০ বাত্যাগ্ৰসাদগুপ্তৰ এই অভিযন্তা কটকটীয়াতকৈ প্ৰকাশ পাইছে—“হিন্দী বামভক্তিধাৰাত বহুজন কল্পি ওলায়; কিন্তু বামভক্তিধাৰাই লাভ কৰা সাহিত্যৰ মহত্বৰ কাৰণ একমাত্ৰ তুলসীদাসহে। এই ধাৰাৰ অন্য কবিসকলৰ আৰু তুলসীদাসৰ মাজত ভাবগৈ আৰু চক্ৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য নহয়; বৰকৈ ভাবগৈ আৰু সূৰ্যবহে। তুলসীৰ অপূৰ্ণ প্ৰভাৱ অগণ্য, সেই সকলে সাহিত্য আকাশত থাকিও চমক লয় নোহোৱিলে ২৩। “তুলসীদাসৰ বচনা বুলি সৰ্বজন স্বীকৃত গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত এই কেইখন গ্ৰন্থ বামকথাৰ লগত জড়িত—বামচৰিতমানস, বৰবৈ বামায়ণ বামগীতাৱলী, বিনয়লজিকা, কবিতাৱলী বামাজ্ঞাপন, জানকীমংগল আৰু মোহাৱলী। এইবিলাকৰ ভিতৰত অধিক প্ৰসিদ্ধ আৰু জনপ্ৰিয় বামচৰিতমানসেই এখন পূৰ্ণাংগ প্ৰবন্ধকাব্য; বাক্যবিলাকত বামকথাৰ অংশ বিশেষৰ বৰ্ণনাহে কৰা হৈছে। ধৰ্মীয় আৰু সাহিত্যিক উভয় দৃষ্টিতেই ‘বামচৰিতমানস’ৰ হান মহত্বপূৰ্ণ। বামভক্তিৰ বিকাশতো এই গ্ৰন্থৰ অৱদান অনন্য। তুলসীদাসৰ ‘বামচৰিতমানস’ৰ ধনোদনহে বামায়ণৰ; সেই ধনোদনতে নানা ঠাইৰ পৰা আহৰণ কৰি অনা বিচিত্ৰ সজাবোৰে তুলসীদাসে স্বকীয় কবিসুলভ কলা-কৌশল খটুৱাই বামচৰিতমানসৰ বৰ্ণনা অপূৰ্ণ ভক্তিসংবোধৰ সৃষ্টি কৰিছে। বাঙ্গালীৰ বামায়ণৰ বাহিৰেও অন্য বামায়ণ সাহিত্যৰ দ্বাৰা কবিতাৰ প্ৰভাৱিত হোৱাৰ কাৰণে তেওঁৰ বিভিন্ন বচনাত একেটা কাহিনীকে বিভিন্ন ৰূপে গোৱা যায়। ‘বামচৰিতমানস’ৰ কাহিনী ভাগত ঘাইকৈ সংকুচিত অধ্যায়বাহাৰণ, আৰু অৱশেষৰ প্ৰসঙ্গবাহাৰ নাটকৰ প্ৰভাৱ পৰিছে ২৪।

তুলসীদাসৰ সমকালীন বামভক্ত কবি অগ্ৰদাস আৰু তেওঁৰে দিয়া নাভাৰাসে তেওঁলোকৰ বচনাৰে বামভক্তিৰ মূৰ উপাসনাৰ ক্ষেত্ৰত বিশিষ্ট বৰঙনি আগ বঢ়ায়। অগ্ৰদাসে অগ্ৰজলী নাম লৈ বাৰাটীহাম, বামব্যানবহুৱী

২৩ হিন্দী সাহিত্য : ভূগ ৩ৰ দ্বাৰা, ১৪৫ পৃষ্ঠাত দিয়া উদ্ধৃতিৰ পৰা।

২৪ বাণচন্দ্ৰ মহন্ত আৰু কেশৱী মহন্তৰ ৰচিত ‘গোহাৰী তুলসীদাস আৰু বামচৰিতমানস’ত ‘সাহিত্য’ আৰু ‘বামচৰিতমানস’ত কাহিনীৰ বৈশিষ্ট্য বীৰক প্ৰবন্ধ দৃষ্টান্ত সংগ্ৰহীত বিহাৰ দৃষ্টান্ত আলোচনা অনুসন্ধিলক্ষণে চাব পাৰে।

আৰু বামখোৱাৰ বচনা কৰে। নাভাৰাসেও বামখোৱাৰ নামৰ পুথিত বাম জীভাৰ অষ্টপ্ৰহৰ জোৰা সেৱাৰ বৰ্ণনা কৰিছে। মংগল-আবতিবৰণা আবন্ত কৰি শৱন পৰ্য্যন্ত বিদ্যাম্পাতীৰ স্নান, শৃংগাৰ, ভোজন আদি দিব্যলীলাৰ বৰ্ণনা 'অষ্টবাৰ' সমূহত পোৱা যায়।

তুলসীদাসৰ সমকালীন আচাৰ্য কেশৱদাসৰ বামচঞ্জিকা এক শ্ৰীমন্ত গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থত ভক্ত অথবা কবিসুলভ অনুভূতিৰ অভিব্যক্তি খটাই নাই, কাব্যাত্মক গতিশীলতাবোৰে অভাৱ। সংবাদৰ দৃষ্টিৰে এই গ্ৰন্থৰ বৰ্ণনা শুকতপূৰ্ণ। সংবাদ জ্ঞান কেশৱদাসৰ এই গ্ৰন্থত কেতিয়াবা বক্তা চৰিত্ৰসমূহৰ নাম পদ্যত উল্লেখ নকৰি নাটকৰ দৰে সুকৌশলকৈ উল্লেখ কৰিছে। বামচঞ্জিকাত 'প্ৰসন্নবাহৰ', 'হনু-মন্নাটক', 'অনৰ্থবাহৰ' — এই তিনিখন সংস্কৃত নাটক আৰু 'কাদম্বৰী' তথা 'নৈবৰ' কাব্যৰ প্ৰভাৱ সুস্পষ্ট।

তুলসীদাসৰ সমকালীন বামকাব্যসমূহৰ ভিতৰত 'বামপ্ৰকাশ' (সুতি-লালৰ), 'আদিবামায়ণ' (হিন্দী-পঞ্জাবী মিজিভাভাষাত সোণী মেহৰবানে বচনা কৰা), 'বামায়ণ মহানাটক' (প্ৰাণচন্দ চৌহানৰ), হনুমন্নাটক (সংস্কৃত হনুমন্নাটকৰ আধাৰত জগদ্বাসে বচনা কৰা) প্ৰভৃতি গ্ৰন্থ আৰু তুলসীদাসৰ পৰৱৰ্তী 'হনুমন্তবিভ' (বামৰ পাণ্ডেৱৰ), অৱধবিলাস (লালদাসৰ) প্ৰভৃতি গ্ৰন্থৰ উপৰিও অলেখ সৰু-ডাঙৰ বামসম্পৰ্কীয় শৃংগাৰ কাব্যৰ বচনা হৈছিল।

শিখসকলৰ দশম শতক পোৱালিসিংহে ১৬৯৮ চনত বচনা কৰা বামায়ণখন 'পোৱালিবামায়ণ' বুলি প্ৰখ্যাত।

বামভক্তিৰ লগত সম্পৰ্ক নথকাকৈ বচনা হোৱা বামকাব্যসমূহৰ ভিতৰত জৈম বামকাব্যবোৰ উল্লেখযোগ্য। মুনি লাৱণ্যই বচনা কৰা 'বাৰণ-মন্দোদৰী সংবাদ', ব্ৰহ্মদাসে বচনা কৰা 'বামবাস' আৰু হনুমন্তবাস, ব্ৰহ্মবান্ধৱ মন্তৱ 'হনুমন্তগামী কথা' আৰু সুন্দৰদাসৰ 'হনুমান-চৰিত' হিন্দীত লিখা বিখ্যাত জৈম বামকাব্য।

ভাৰতী ভাৰাৰ বামায়ণ সাহিত্য — বৃঃ বোড়ল শক্তিকাৰ দেৱ ভাগৱত ৰচিত একলাখৰ ভাৰাৰ বামায়ণেই ভাৰতী ভাৰাৰ প্ৰাচীনতম বামায়ণ। ইয়াৰ উত্তৰকাণ্ডটো একলাখৰ বচনা নহয়। 'ভাৰাৰ-বামায়ণক' বৃথা আৰাৰ হৈছে বাঙ্গালী, বামায়ণ, অৰ্য্যস্বামায়ণ আৰু আনন্দবামায়ণ।

খৃঃ ১৬ শতিকাব পৰা ১৮ শতিকালৈকে সীতাচৰিতৰ নামেৰে ভালেখিনি গ্ৰন্থ মাৰাঠী ভাষাত ৰচিত হোৱা দেখা যায়। ১৭ শতিকাত কৃত্তবাস মূলদে ৰচনা কৰা 'বুদ্ধকাণ্ড', যুদ্ধেশ্বৰৰ 'সংক্ষেপ বামায়ণ' আৰু 'অম্বাবতী-বামায়ণ' বৰ মাধৱৰামীৰ 'বামায়ণ', সমৰ্থৰামদাসৰ 'লহু বামায়ণ', 'সুখবকাণ্ড' আৰু 'বুদ্ধ কাণ্ড' মাৰাঠী বামায়ণী সাহিত্যৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য।

ভজবাতী বামায়ণ সাহিত্য — কৃষ্ণকথাগ্ৰন্থান ভজবাতী সাহিত্যত বামকথাই বিশেষ জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিব নোৱাৰিলে। চতুৰ্দশ শতিকাৰ ভজবাতী সাহিত্যিক অসমীতে ৰচনা কৰা বামমীমা না পদো, পঞ্চদশ শতিকাৰ ভালেদে ৰচনা কৰা বামৱিৱাহ আৰু বামবালচৰিত, সুবতৰ সীতা-চৰিতৰ, কাবয়ত মন্ত্ৰীৰ সীতাচৰণ, মাণৱৰ বামায়ণ (অসম্পূৰ্ণ), লাৱণ্যময়ৰ বাৱণ-মন্দোদৰী সংহাদ (সময়-১৬ শতিকা), নাকৰে ৰচনা কৰা লৱকুশাখান^{২৫} ক্ৰীদৰৰ বাৱণমন্দোদৰী-সংহাদ, প্ৰেমানন্দৰ (১৭ শতিকা) বনবন্ত ভজবাতী ভাষাৰ উল্লেখযোগ্য বামায়ণমূলক গ্ৰন্থ। ভালেদেৰ পুত্ৰ উদ্ধতে বাসী, বামায়ণৰ জ্ঞানব-কাণ্ডলৈকে অনুবাদ কৰিছিল। ভালেদে আন এজন পুত্ৰ বিষ্ণুদাসে বামায়ণখন সম্পূৰ্ণ কৰিছিল। পিছে এই বামায়ণ বহুলভাৱে প্ৰচলিত হোৱা নাছিল। খৃঃ ১৯ শতিকাত শিবধৰদাসে ৰচনা কৰা বামায়ণখনেই জনপ্ৰিয় ভজবাতী বামায়ণ।

কাম্বীৰিত বামকথাৰ লৌকিক পৰম্পৰা পূৰ্বণি হ'লেও ইয়াত খৃঃ অষ্টাদশ শতিকাতদিহাকৰ প্ৰকাশ ভট্টাই ৰচনা কৰা বামৱিৱাহ চৰিত্ৰেইহে প্ৰথম বামায়ণ। এই গ্ৰন্থত বামায়ণৰ সমস্ত বৰ্ণনা শিৱ-পাৰ্বতীৰ সংহাদৰূপে উপস্থাপন কৰা হৈছে। ইয়াত বামক বিষ্ণুৰ পূৰ্ণাৱতাৰ আৰু লক্ষণ, ভবত, লক্ষ্মক বধাক্ৰমে শেষ, শৰে আৰু সুদৰ্শনৰ অৱতাৰৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

দেশালীভাষাত ভানুভট্টাই ১৮৫২ চনত অৰাধ্যবামায়ণৰ পৰ্যায়বাদ সমাপ্ত কৰিছিল। এই বামায়ণৰ আগতে বহুনাথ উপাধ্যায়ে বামায়ণ জ্ঞানব-কাণ্ড ৰচনা কৰিছিল।

২৫ ক্ৰীষ্ণভক্ত কৃষ্ণ হৰিকৃষ্ণ দৰেৰ ৰচিত ভজবাতী সাহিত্যক ইতিহাস নামৰ হিন্দী গ্ৰন্থত নাকৰে বামায়ণ ৰচনা কৰে বুলি আছে (পৃঃ ১০১)। উল্লেখযোগ্য যে ড° কামিল বুদ্ধেৰ বামকথাৰ উপৰিও ভজবাতী বামায়ণী সাহিত্য সম্পৰ্কীয় তথ্য এই গ্ৰন্থ খনৰ পৰা লোৱা হৈছে।

পাৰ্চীভাষাত ৰচিত বামাৱলী সাহিত্য — সম্ৰাট আকবৰৰ আদেশমতে আল্-বাদাউনীয়ে (১৫৮৪—১৫৮৯ চনৰ ভিতৰত) পাৰ্চীভাষাত বান্ধীকীৰ বামাৱলীৰ পদ্যানুবাদ কৰিছিল। সম্ৰাট জাহাঙ্গীৰৰ বাজত কালতে তুলসীদাসৰ সমকালীন গিৰিধৰদাসে পাৰ্চী ভাষাত বান্ধী, বামাৱলীৰ সংক্ষিপ্ত পদ্যানুবাদ প্ৰণয়ন কৰিছিল। এইজন্য সম্ৰাটৰ দিনত চাহুলী কৈবানবী তথ্যসূচ মটীয়ে (মোক্তা মনোহ বুলি খ্যাত) হনীচ-ই-বাহ-উ-সীতা (বামাৱলী মনোহী) ৰচনা কৰে। ইয়াত পাঁচ হেজাৰ পদত দশবধৰ যজ্ঞৰপৰা আৰম্ভ কৰি লৱ-কুশৰ যুদ্ধ আৰু সীতাৰ পাতাল প্ৰবেশলৈকে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। চাহুলীহানৰ বাজত কালত বামাৱলীকৈজীৰ ৰচনা হৈছিল বুলি ড° বুদ্ধেই লিখিছে। বামধাৰীসিংহ দিনকৰৰ ‘সংস্কৃতিকে চাৰ অধ্যায়’ গ্ৰন্থত (পৃঃ ২৭৮) আকবৰৰ বাজত কালত থকা পণ্ডিত কৈজীয়ে যোগেন্দ্ৰসিৰ্দ্দীবাৰায়ণ পাৰ্চীভাষালৈ অনুবাদ কৰিছিল বুলি আছে। গৌৰিন্দপুত্ৰ গোপাল নামৰ এজনে সপ্তদশ শতিকাৰ উত্তৰ-বাৰ্দ্ধকত তথু’না-ই-বামাৱলী প্ৰণয়ন কৰে। সম্ৰাট ঔৰংজেবৰ বাজত কালত চন্দ্ৰ-তান বেদিলে পাৰ্চী ভাষাত বান্ধী, বামাৱলীৰ পদ্যানুবাদ কৰিছিল। ১৭৫৫ চনত লালাজমৰসিংহে পদ্যত ৰচনা কৰা বামাৱলীজমৰবজ্জকাল আৰু ১৭৫৫ চনত লালী আমানতবানে পদ্যত কৰা বান্ধী, বামাৱলীৰ পাৰ্চী অনুবাদ উল্লেখযোগ্য।

উৰ্দু বামাৱলী — উৰ্দুশাস্ত্ৰ শতিকাত উৰ্দু ভাষাত ৰচনা হোৱা বামাৱলী কেইখনৰ নাম উল্লেখযোগ্য। ১৮৬৪ চনত মুলী অগস্তাধ দ্বন্দ্বৰে ৰচনা কৰা বামাৱলী দ্বন্দ্বৰ অতি জনপ্ৰিয় উৎকৃষ্ট ৰচনা। মুলী লংকেশ্বৰদাস ‘কৰ্ণত’ৰ বামাৱলী যজ্ঞৰ আৰু বাহেবিহাৰীলাল ‘বহাৰ’ৰ বামাৱলীৰ বাৰ উল্লেখযোগ্য ৰচনা। বান্ধী, বামাৱলী আৰু ‘বামচৰিত্তমানস’ৰ আধাৰত সুবৰ্ণনাৰায়ণ মেহ্ৰাই ৰচনা কৰা বামাৱলী যেনে উৰ্দু ভাষাত ৰচিত এক উত্তম বাৰিকাৰ্য।

॥ বাল্মীকিৰ বিচিত্ৰ কাহিনী ॥

॥ উদ্ভৱ আৰু ক্ৰমবিকাশ ॥

দস্যু বট্টাকৰ মহাকবি বাল্মীকিও পৰিশত হোৱা অনেক বিচিত্ৰ কাহিনী ভাৰতীয় সাহিত্যত আছে। আমাৰ শংকৰদেৱে ভাগৱতৰ কেইবা ঠাইতো (উপদেশ অংশত) বাম-নামৰ মহাকাব্যৰ কথা ক'বলৈ বাওঁতে বাল্মীকিৰ বিষয়ে এইদৰে কৈছে—

বাল্মীকি আছিল চোৰ কবিলে পাতক যোৰ
দাসীমুত আছিল নাৰদ ।

বাম বাম নাম দুবি ভৈলন্ত পৰম ধৰি

পাইলা সুখে মুকুতি সম্পদ ॥ [ভাগঃ ১২।২১২ আৰু
ভাঃ ১০।১২৪১ ব্ৰহ্মৱ্য

শিহে শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ আৰু পূৰ্বকবি মাধৱ কন্দলীৰ বামাৱলভ দস্যু বাল্মীকিৰ আখ্যানটো নাই। ডেওলোকৰ পাহৰ অন্য পুৰণি অসমীয়া বামাৱলী সাহিত্যতো দস্যু বাল্মীকিৰ কাহিনী পোৱা নাযায়। তথাপি দস্যু বাল্মীকিৰ কাহিনীটো যে অসমীয়া সমাজত বহুল ভাবে প্ৰচলিত আছিল সেই কথা বৈষ্ণৱ গুৰু শংকৰদেৱে বাম নাম দুবি চোৰ বাল্মীকিও পৰম কবি হোৱা বুলি বাবদ্যৰ দাঙি ধৰা নিৰ্ঘৰ্শনে প্ৰমাণ কৰে। ভাৰতীয় সাহিত্যত বহুল ভাবে প্ৰচলিত দস্যু বাল্মীকিৰ কাহিনীটোৰ উৎস যে বাল্মীকীৰ বামাৱল নহয়, অন্যাহে সেই কথা ইয়াত আলোচনা কৰা হৈছে।

সংস্কৃত সাহিত্যত আদিকাৰ্য ৰূপে স্বীকৃত বামাৱল মহাকাব্যৰ প্ৰশস্তা মহৰ্ষি বাল্মীকিও আদি কৰি ৰূপে স্বীকৃত। এই বাল্মীকি সম্পৰ্কে প্ৰচলিত কাহিনী সমূহত বিভিন্ন সময়ৰ বিভিন্ন অজ্ঞাত লেখকৰ কল্পনা নিহিত হৈ আছে। এই কাহিনীসমূহ কটিকৰ সাহিত্য-কৰ্ম যদিও ইটোৰ লগত থকা সিটোৰ বিভিন্নতাৰ কাৰণে এইবোৰৰ পৰা আদি কবিত্বনাৰ জীৱন সম্পৰ্কে প্ৰাথমিক সামগ্ৰী লাভ কৰাটো টান।

বান্ধীকীয়া বামায়ণৰ মূল কাণ্ড দুটি বীৰুত আবোধ্যাকাণ্ডৰ পৰা যুদ্ধ-কাণ্ডলৈকে এই পাঁচোটা কাণ্ডত দুবাৰ বান্ধীকীয়া উল্লেখ আছে। একমাত্ৰ দাক্ষিণাত্য পাঠৰ আবোধ্যাকাণ্ডত (৫৬ সৰ্গত) বায়, লক্ষ্মণ আৰু সীতাই চিত্ৰকূটৰ ওচৰত বান্ধীকীয়া আশ্ৰম পোৱাৰ কথা আছে। অধ্যাত্ম বামায়ণ, আনন্দ বামায়ণ আৰু তুলসী দাসৰ বামচৰিতমানসতো অৱশ্যে চিত্ৰকূটত বায়-লক্ষ্মণ-সীতাই বান্ধীকীয়া আশ্ৰম পোৱাৰ কথা আছে।

যুদ্ধকাণ্ডৰ ১২৮ অধ্যায়ত বামায়ণৰ ঋত্বিকল বৰ্ণনাৰ এসম্বন্ধত বান্ধীকীয়া উল্লেখ কৰা হৈছে। আগত উল্লেখ কৰি অহা এসংখ্যোত বান্ধীকীয়া বামায়ণৰ বচনিতা দুটি কোৱা নাই; যুদ্ধকাণ্ডৰ এই এসংখ্যোত কিন্তু “আদিকাৰ্য্য-মিদং চাৰ্ঘ্যং পুৰা বান্ধীকীনা কৃতম্” (১২৮। ১০৭)” দুটি বান্ধীকীকৃত কাব্যখনক আদিকাৰ্য্য দুটি কৈছে। ইয়াত পুৰা অৰ্থাৎ পুৰণি কালত বান্ধীকীয়ে বচনা কৰা বোলা কথাবাবেই প্রমাণ কৰে যে এই অংশটো বান্ধীকীয়া বচনা নহয়। বামায়ণৰ কথাবস্ত্তৰ বহিৰ্ভূত এই ঋত্বিকল বৰ্ণনৰ অংশটি প্ৰকৃত দুটি পণ্ডিতদ্বয়ে মত প্ৰকাশ কৰে।

বান্ধীকীয়া বামায়ণৰ প্ৰকৃত কাণ্ড দুটাৰ ভিতৰত বালকাণ্ডত (২।৪) মহৰি (৪।৪) আৰু ভগবী (১।১) বান্ধীকীয়া বামায়ণৰ ঘটনাৰ সময়সাময়িক ব্যক্তি ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই কাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গত সন্মুখৰ আদৰ্শ পুৰুষ জীৱনৰ জীৱন-চৰিত বান্ধীকীয়া কৰ্ত্ততে বায়ৰ বাধ্যপ্ৰাপ্তিলৈকে ঘটনা-কালী অন্তৰ্ভুক্ত কালত বৰ্ণনা কৰিছে আৰু তাৰ পাছৰখিনি ঘটনা ভৱিষ্যৎ কালত কোৱা হৈছে ১। বালকাণ্ডৰ চতুৰ্থ সৰ্গত বান্ধীকীয়ে বামায়ণ বচনা কৰা কাল বায়ে বাধ্যপ্ৰাপ্ত কৰাৰ সময়ত বুলিছে ২।

বালকাণ্ডত প্ৰকাৰতে বান্ধীকীয়ে বায়ৰ জীৱন-চৰিত বায়ৰ পৰা তনে আৰু ক্ৰোঞ্চ-বিবহীৰ বিবহ-কাণ্ডত উত্তৰ হোৱা শ্লোক-বন্দিত বন্দ্যৰ আদেশকৰে বামায়ণ বচনা কৰে। বীণাৰ লগত লাব পৰাকৈ লগবুত (ভগ্নীলয় সমন্বিতঃ) এই শ্লোকবন্দ বামায়ণ বান্ধীকীয়ে হুজন কুনীলতক অৰ্থাৎ

১ বাল ১/১০-১০০;

২ প্ৰাপ্তবান্ধাস্য বামস্য বান্ধীকীৰ্জগৰাহুৰিঃ।

চকাৰ চৰিতঃ কুন্তঃ বিচিত্ৰপদমৰ্ণ-তঃ। ৪।১১

গায়কক পাবলৈ শিকায়। বান্দীকিৰে বান্দিয়ণ শিকোৱা এই কুশীলৰ ৩
হুজনে সাধু সমাপনত আৰু বাতগথত বাহাৰণ পান কৰি কুৰিছিল। এখন
শত্ৰুই তেওঁলোকক বাঘৰ বাজ সভালৈ নি লক্ষ গোৱাঁহ (বাঃ ৪ অঃ)।

বান্দীকীৰ বাহাৰণৰ উত্তৰকাত্ত বান্দীকিৰ বিষয়ে দ্ব্যলকাত্তকৈ
অধিক তথ্য পোৱা যায়। বালকাত্তৰ মতে বান্দীকিৰ আজম বজা আৰু
তমসা নদীৰ সমীপৱৰ্তী ৪। উত্তৰকাত্তো বামে লক্ষণক সীতা নিৰ্ভাসন
হান নিৰ্দেশ কৰোঁতে গজাৰ সিপাৰে তমসা নদীৰ ভীৰত বান্দীকিৰ আজম
বুলি কৈছে ৫। লক্ষণে অবোধাৰি পৰা গৈ গংগাৰ দক্ষিণ পাৰত বান্দীকিৰ
আজম পাইছে। মহাশয়সেৱ মৈহাৰ আৰু বয়েল যন্তৰ পৰা ওলাই তনু-
(তমসা) নামৰ এখন নদী এলাহাবাদৰ পৰা বিহু মাইল দক্ষিণ পূবে গজাত
পৰিছে। বান্দীকিৰ আজম এই ঠাইতেই থকাটো সম্ভৱ। শত্ৰু অবোধাৰি
পৰা মধুবাইল (মধুবা) বাওঁতে বান্দীকিৰ আহমেদি গৈছিল আৰু তেওঁ
ইয়াৰ পৰা গৈ মধুনা নদী পাইছিল বোলা বৰ্ণনাতো এই বাৰণা পুঠি কৰে।
চিহ্নকুট বান্দীকিৰ আজম থকাৰ কথাটো বুজি মহাশয়ে কোৱাৰ দৰে
প্রসিদ্ধ হ'ব পাৰে অথবা চিহ্নকুটো বান্দীকিৰ আৰু এখন আজম থাকিব
পাৰে ৬।

লক্ষণে সীতাক তমসাৰ ভীৰত থকা বান্দীকিৰ আজমৰ ওচৰত গৈ
এই বুলি বান্দীকিৰ পৰিচয় দিছিল ৭ “যোৰ পিতা বজা দশবধৰ পৰম
মিত্ৰ মহাবলীৰ বিপ্ৰ, মুনিজ্যেষ্ঠ বান্দীকি”। লক্ষণে সীতাক এই দশবধৰ মিত্ৰ
বান্দীকিৰ আজমতে ব্ৰতপৰায়ণ হৈ কাল কটাবলৈ কৈছে। পিছে বান্দীকি

৩ এই বাহাৰণ- গায়ক হুজনৰ বিষয়ে উত্তৰকাত্তৰ লগত আলোচনা কৰা
হৈছে।

৪ লক্ষ্য তমসাভীৰং কাহৰ্য্যত্বতিদূৰতঃ ॥ বাঃ ২।৩

৫ গংগাৱাত্ত পৰে পাৰে বান্দীকিৰ মহাশয়ঃ।

আজমো দিয়াসংকালন্তমসাতীৰমাজিতঃ ॥ উত্তৰ ৪৫।২৭

৬ চিহ্নকুট লক্ষণে বাহাৰণকালীৰ অবোধাকাত্তৰ আলোচনা কৰিছে।

৭ বাজো দশবধস্যেৱ পিতৃৰ্বে মুনিপুংগৱঃ।

লক্ষ্য পৰমকোহিতো বান্দীকিঃ কুৰবায়ণাঃ ॥ উত্তৰ ৪৭।১৬

দশবধৰ মিত্ৰ বুলি ইয়াৰ আগতে বাম্বীকীয়া বামাৱণৰ ক'তো কোৱা হোৱা নাই। সম্ভৱতঃ সীতা নিৰ্বাসনৰ নিৰ্মমতা কমাবলৈকে সীতাৰ আশ্ৰয়পাতা বাম্বীকীক দশবধৰ মিত্ৰ বুলি কোৱা হ'ল। এই বাম্বীকীয়ে সীতাক ভেটৰ আশ্ৰয়ত নিজৰ বৰত থকাৰ দৰে থাকিবলৈ ব্যৱস্থা কৰি দিছে ৮, বাম্বীকীৰ আশ্ৰয়তে অসু হোৱা সীতাৰ দুই পুত্ৰ কুশ-লবক বাম্বীকীয়ে বামাৱণ-সীতা গাৰলৈ শিকায়। আৰু এঠলোকে বাম্বীকীৰ আদেশ মতে বামৰ বজ-স্থলত বামাৱণ গান কৰে।

বামৰ অনুবোধক্ৰমে সীতাক লগত লৈ বজস্থলীলৈ গৈ সীতাৰ শুদ্ধতাৰ সাক্ষ্য দিওঁতে কৈছিল - “মই প্ৰচেষ্টাৰ (বৰণৰ) দশম পুত্ৰ। মই কোঁনোবাণিনা মিছা কথা কৈছোঁ। বুলি মোৰ মনত নগৰে। ××× মই বহু হাজাৰ বছৰ ধৰি তপস্যা কৰিছোঁ। ××× মন, বাণী বা কৰ্মেৰে মই কেতিয়াও কোনো পাপ কৰ্ম কৰা নাই ৯। এই কথাখিনিয়ে, উত্তৰ কাণ্ড বামাৱণ বচনাৰ সময়ত বাম্বীকী একালত দস্যু থকা কাহিনীটোৰ প্ৰচলন নথকাৰ সবল সাক্ষ্য বহন কৰিছে।

পাছৰ যুগৰ অনেক বামাৱনী কথাতে বাম্বীকীক ভাৰ্গৱ বোলা হৈছে। মহাভাৰতৰ শাণ্ডিপৰ্বত ১০, বিষ্ণু পুৰাণত ১১ আৰু বংশাৰণ্যপুৰাণতো বাম্বীকীক ভাৰ্গৱ বোলা হৈছে। বাম্বীকীয়া বামাৱণত ভৃগুৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক নথকা বাম্বীকীক পাছৰ যুগত ভাৰ্গৱ বুলি ভৃগুৰ লগত হুটা কাৰণত জড়িত কৰা হ'ল বেন লাগে।

বাম্বীকীয়া বামাৱণৰ উত্তৰ কাণ্ডত এজন ভাৰ্গৱ (ভৃগু-বংশী) চাৰনৰ

৮ কথা বগুহমভোভ্য বিবাদং চৈৱ মা কৃথাঃ ৯ উত্তৰ: ৪৯/১৬

৯ প্ৰচেষ্টাসৌহং দশমঃ পুত্ৰো বাধৱনন্দন।

ন অৰাম্যনৃতং হাক্যমিষৌ তু তৰ পুত্ৰকৌ ১১

বহুৱৰ্ষসংস্ৰাণি তপস্কৰ্মা মন্য কৃত্য। — ২০

×× মনসা কৰ্মণা হাচা ভূতপূৰ্বং ন কিমিষন্ — ২১ [উত্তৰ: ৯৬অ:]

১০ লোকচ্চাৰং পুৰা গীতো ভাৰ্গৱেন মহাশ্ৰনা। শান্তি ৫৭/৪০

১১ অত্ৰুভাৰ্গৱন্তমাদ্ বাম্বীকীৰ্যোহভিধীৱতে ১ বিষ্ণু

উল্লেখ আছে ১২। বৈদিক কাহিন্যত ভৃগুক বাকবী আৰু বকবপুত্ৰ বোলা হৈছে ১৩। ভাগৱত পুৰাণত ১৪ বকবৰ পত্নী চৰ্মণীৰ দ্বন্দ্ব পুত্ৰ — চাৰন আৰু বাল্মীকি দুটি কৈছে। বকবৰ লগত সম্পৰ্কহীন কাৰণেই বাল্মীকিক বকবপুত্ৰ ভৃগুৰ লগত সম্পৰ্কহীন কৰি ভাগৱত বোলা হ'ল বেন লাগে।

মহাভাৰতত ভাগৱত চাৰন মূনিৰ বিষয়ে এটা কাহিনী আছে ১৫। তাত থকামতে ভাগৱত চাৰনে তপস্যা কৰি থাকোঁতে ডেউৰ শৰীৰত বক্ৰীক অৰ্ধাং উইহাফলু উঠে। সেই উইহাফলুৰ পৰা ওলাই অহাৰ কাৰণে চাৰনৰ নামো বাল্মীকি (বল্মীকাদ্ ভৱতীতি বাল্মীকিঃ) হ'ব পাৰে। ভাগৱত চাৰনৰ এই কাহিনী ভাগৱতৰ নৱম স্কন্ধ, কল্মপুৰাণৰ অৱতীৰণ, দেৱীভাগৱত আৰু পদ্মপুৰাণৰ পাতালখণ্ডতো পোৱা যায়। বক্ৰীকৰপৰা উৎপন্ন হোৱা চাৰন মূনিৰ লগত বামাৱলম্বকাৰ বাল্মীকিক নানা প্ৰকাৰে জড়িত কৰা হ'ল। কৃত্তিবাসৰ বামাৱলম্ব বাল্মীকিক চাৰন মূনিৰ পুত্ৰ বোলা হৈছে — 'চাৰন মূনিৰ পুত্ৰ দম্ভা বক্ৰীকৰ।' মহাভাৰতত উইহাফলুৰপৰা ওলাই অহা চাৰন মূনিৰ কাহিনীটোও আনি কালক্ৰমত বাল্মীকিৰ লগত জুৰি দিয়াটো সহজ হৈ পৰিল।

বাল্মীকি একালত দম্ভা থকাৰ কাহিনীটো সৰ্বপ্ৰথম কল্মপুৰাণত পোৱা হয়। এই মহাপুৰাণখনৰ অনেক খিনি সামগ্ৰী যুঃ প্ৰথম শতিকাৰ পাহৰ আৰু তাৰ পাছতো বহুত কথা ইয়াত জোৰা দিয়া হৈছে। কল্মপুৰাণত বাল্মীকিৰ সম্পৰ্কে চাৰিটা বেলেগ কাহিনী আছে। বৈষ্ণৱধৰ্মৰ বৈশাখমাহান্যত এনেদৰে আছে — পূৰ্বজন্মত পণ্ডিততা পছাদি অৱহেলা কৰি বৈশাখমাহ হোৱা এক ব্ৰাহ্মণ পৰজন্মত ব্যাধ হয়। পূৰ্বজন্মত উপাৰ্জিত পুণ্যৰ বলত সেই ব্যাধে লাং নামৰ মূনিক লগ পায় আৰু সেই মূনিৱে ডেউক পূৰ্ণাংগৰ সকলো কথা কৈ বৃত্ত্য পৰ্যন্ত বামনাম জপি পূৰ্ব-জন্মত কৰা পাপৰ পৰা উদ্ধাৰ হ'বলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে। সেইমতে বামনাম জপি আৰু অনেক বৰ্ণানুষ্ঠান কৰি সেই ব্যাধে পাহৰ জন্মত বক্ৰীক মূনিৰ (বি তপস্যা কৰি থাকোঁতে গাত উঠে হাফলু তুলিছিল সেই চাৰনৰ) পুত্ৰ হৈ জন্ম

১২ ভাগৱত চাৰনচৈৱ পুৰুষোত্তম মহৰ্ষয়ঃ। উত্তৰ : ৬/৪ -

১৩ ঐকবৈৰ ব্ৰাহ্মণ ৩/৪৪, শতপথ ব্ৰাহ্মণ ১১/৬/১; ১৪ ভাঃ ৬/১৮/১,

১৫ বনপৰ্ব ১৭০ অঃ

লাভ কৰে। বাল্মীকি চাৰনৰ পুত্ৰ এই বাল্মীকিয়ে, পৃথিৱীত নিবাস্যকথা
বচনা কৰি মহান যশসী হৈ কৰ্মধৰ্মনৰ পৰা মুক্ত হয়।

অন্ধপুৰাণৰ অৱতীৰ্ণত ডুগুনিৰ কুলত জন্মা অগ্নিশৰ্মা নামৰ এক
ব্রাহ্মণ দস্যুৰ কাহিনী কোৱা হৈছে। এবাৰ সপ্তৰ্ষিকল তীৰ্ণলৈ যাওঁতে
বাটত এই দস্যুৱে তেওঁলোকক আক্ৰমণ কৰে। তেওঁগোকে অগ্নিশৰ্মাক
তেওঁৰ দস্যুৱৃত্তি গ্ৰহণৰ কাৰণ সোধাত অগ্নিশৰ্মাই পিতৃ-মাতৃ আৰু নিজ
পৰিয়ালক ভৰণ-পোষণ কৰিবলৈ বুলি উত্তৰ দিলে। তেতিয়া ঋষিকলে
অগ্নিশৰ্মাক তেওঁৰ এই পাপৰ ফল তেওঁৰ পিতৃ-মাতৃ আৰু পৰিয়ালে ল'বনে
নলয়, সুবি আহিবলৈ কলে। সেইমতে অগ্নিশৰ্মাই সুবি আনিব পাবিলে
যে পৰিয়ালৰ কোনেও তেওঁৰ দস্যুৱৃত্তিকৰিত পাপৰ ভাগ নলয়। তেতিয়া
তেওঁ অনুশোচনাত দগ্ন হৈ ঋষিকলত শৰণ পালে। সপ্তৰ্ষিগণে তেওঁক
ধ্যানযোগ আৰু মহাযজ্ঞৰ অঙ্গ কৰিবলৈ কয়। তেৰ বছৰ জুৰি এইদৰে
ধ্যানস্থ হৈ মন্ত্ৰ অপি থাকোঁতে অগ্নিশৰ্মাৰ গাত উঠে হাড়লু ভোলে।
সপ্তৰ্ষিকলে আহি তেওঁক সেই অৱস্থাত পাই উঠি হাড়লুটো ভাঙি দিয়ে।
তেতিয়া তাৰ পৰা এক পৰম তেজস্বী পুৰুষ ওলাই আহে, তেওঁই বাল্মীকি
হৈ শিৱক আৰাধনা কৰি কৱিত্ব শক্তি লাভ কৰে আৰু শ্ৰেষ্ঠ কাব্য বামাৱণ
বচনা কৰে।

অন্ধপুৰাণৰ নাগবংশত দৌহৰ্ষৎ ৰিদ্ধ আৰু প্ৰভাস খণ্ডত শৰীমুখ
ব্রাহ্মণৰ যি দুটা কাহিনী কোৱা হৈছে, সেই দুয়োটা অগ্নিশৰ্মাৰ কাহিনীৰ
সৈতে প্ৰায় একে। এই দুয়োটা কাহিনীতে দৌহৰ্ষৎ আৰু শৰীমুখ নামৰ
ব্রাহ্মণে প্ৰথমতে দস্যু বৃত্তি অৱলম্বন কৰিছিল আৰু পাছত পানমুক্ত হৈ
বাল্মীকি হুনি হয়। এইদৰে একেখন পুৰাণৰে চাৰিটা কাহিনীত বিভিন্ন
কালত বামাৱণকাৰ বাল্মীকিৰ আখ্যান দাঙি ধৰাৰপৰা বাল্মীকিৰ কাহিনীটো
কাল্পনিক বুলি প্ৰমাণিত হয়। বাল্মীকীৰ বামাৱণত কেতিয়াও দিৱা নোকেৱা
আৰু মন, বাক্য বা কৰ্মেৰে পাপ নকৰা বাল্মীকিৰ জগত দস্যু চৰিত্ৰ
কেতিয়াৰ পৰা জুৰি দিয়া হ'ল, তাক জানিব পৰা নাযায়। মহাভাৰতত
বাল্মীকি নামৰ ঋষি এজনে এটা অপকৰ্ম কৰাৰ কথা আছে। সেই
বাল্মীকিয়ে হুধিঠিক কৈছিল — “কোনো এখন বিতৰ্কত সাহিত্য হুসিকাৰে

মোক ভ্রমবশী বুলি কোরা সাত্ৰেই মই সেই পাপপত্ৰ নিমন্ত্ৰ হৈ পৰিলে ।
মই শিৱৰ নৰণ লোৱাত সেই পাপপত্ৰৰা মুক্ত হওঁ আৰু শিৱই মোক হৰণী
হ'বলৈ বৰ দিলে ১৬ ।” সম্ভৱতঃ ভ্ৰমবশৰ পাপ পত্ৰ আৰু ভাৱপত্ৰ মুক্ত
হৈ উত্তম যণৱী হোৱা কোনোবা বান্দীকিৰ এই কাহিনীটোকে ভিত্তি কৰি
পাছৰ যুগত ভ্ৰমবশী দস্যু বান্দীকিয়ে পাপমুক্ত হৈ বামাৰণ বচনা কৰি যক্ষনী
হোৱা কাহিনীৰ সৃষ্টি হ'ল । ভ্ৰমপুৰাণত দস্যু অগ্নিশৰ্ম্মাই পিতৃক আবাসনা
কৰি লাভ কৰা কঠিন শক্তিয়ে বামাৰণ বচনা কৰাৰ কথা আছেই ।

অৰাধ্য বামাৰণত ১৭ চিত্ৰকূটৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হোৱা বামক
বান্দীকিয়ে নিম্নৰ বৃত্তান্ত বৰ্ণাইছে । সেই প্ৰসঙ্গতে বান্দীকিয়ে কৈছে
—“পূৰ্বে মই কিৰাতৰ লগত বাস কৰিছিলোঁ । সেই শূদ্ৰবোৰৰ লগত
ফুৰোতে মই জন্মত মাত্ৰ ঘিৰ হৈ বৰ্গোঁ । শূদ্ৰাৰ গৰ্ভত মোৰ অনেক সন্তানৰ
জন্ম হ'ল । চোৰৰ লগত পৰি ময়ো চোৰ হলে ।” ইয়াৰ পাছৰ খিনি ঘটনা
ভ্ৰমপুৰাণৰ অগ্নিশৰ্ম্মাৰ কাহিনীৰ সৈতে প্ৰায় একে । কেৱল তাত অগ্নিশৰ্ম্মাক
সপ্তবিগণে মন্ত্ৰ জপ কৰিবলৈ কোৱাৰ পৰিৱৰ্তে ইয়াত দস্যু ভ্ৰাক্ষণক একাধা
চিন্তে ‘মৰা’ বুলি জপিবলৈ কয় ১৮ । এইদৰে জপ কৰি থাকোঁতে সহস্ৰ যুগ পাৰ
হৈ যোৱাৰ পাছত উইহাফলুৰণবা উলিয়াই সপ্তবিগণে পাপমুক্ত দস্যুক
বান্দীকি নাম দিলে । বান্দীকিয়ে এনেকৈ ওলোটাটাকৈ বামনাম জপাৰ কথা
তুলসী দাসৰ বাৰচৰিতমানসতো কোৱা হৈছে ১৯ ।

তত্ত্বসাৰসংগ্ৰহ আৰু আনন্দ বামাৰণত থকা বান্দীকিৰ আখ্যানটো ভ্ৰম
পুৰাণৰ বান্দীকি আখ্যানৰ লগত মিলে ।

১৬ বিৱাদে সাদ্ৰিযুনিতিভ্ৰমঃ। বৈ ভগৱানিতি ।

উক্তঃ কথেন চ দিক্‌শ্চেনাধৰ্মেণ ভাৰত ।

সে হৰীশানমমমমোৰং শৰণং গতঃ ।

মুক্তকান্ধি ভতঃ পাৰ্ধ ততো হুধৱিন্যশনঃ।

আহ মাং ত্ৰিপুৰয়ো বলন্তেহুগ্ৰাং ভৱিষ্যতি । (অনুঃ ১৮/৮-১০)

১৭ অৰোধ্যাঃ ৬/৬৪—৬৮

১৮ একাধমলসাদৈৰ যবেতি জপ সৰ্বদা ।

১৯ আদ আদিকবি নাম প্ৰতাপু । ভৱত মুক্ত কৰি উঠা জাতু । (বালক্য ১১)

কুন্তিবাসী বামাৱলী চাৰনপুত্ৰ বটাকৰ মসুৱে ব্ৰহ্মা আৰু নাৰদক বাটত ধৰি মাথ-ধৰ কৰিব খোজাত তেওঁলোকে বটাকৰক 'তোমাৰ এই পাভকৰ কে আছে ভাগী' বুলি প্ৰশ্ন কৰিলে। অগ্নিশৰ্মাৰ দৰে গৈ বটাকৰে তেওঁৰ পৰিয়ালৰ কেঁনেও পাপৰ ভাগ নলয় বুলি জানি সেই পাপৰপৰা বচা পোৱাৰ উপায় বিচাৰি ব্ৰহ্মা আৰু নাৰদৰ শৰণ পলিলে। ব্ৰহ্মা আৰু নাৰদৰ কথামতে বটাকৰ সৰোবৰত স্নান কৰিবলৈ যোৱাত তাৰ পানী তকাই গ'ল। তেতিয়া ব্ৰহ্মাই কমণ্ডলুৰ পানী ছটিয়াই 'একবাৰ বামনাম বলবে বদনে' বুলি ক'লে, কিন্তু পানী বটাকৰৰ মুখত সেই পৱিত্ৰ নাম উজাৰিত নহ'ল। তেতিয়া ব্ৰহ্মাই 'মৰা' বুলিবলৈকে কোৱাত —

মৰা মৰা বুলিতে আইল বামনাম।

পাইল সকল পাপে মুনি পৰিজ্ঞান।

মাটি হেৰুৱা বহুৰ ধৰি ব্ৰহ্মাৰ কথামতে বটাকৰে বামনাম জপ কৰি থাকোঁতে ভেওৰ গাত উঠে মাটি তুলিলে। ব্ৰহ্মাই তাৰ পৰা বটাকৰক উলিয়াই অনালে। অস্থিকংকালমাত্ৰ লৈ ব্ৰহ্মাক প্ৰণাম কৰা বটাকৰক ব্ৰহ্মাই ক'লে —

আজি হইতে তব নাম বাগ্মীকি হইল।

সাতকাণ্ডে কৰ দিয়া বামৰ পুৰাণ।

ক্ৰৌঞ্চ-বিবাহীৰ দুখত ওলোৱা মোক ছন্দত বাগ্মীকিয়ে নাৰদৰ কথা মতে বামাৱলীৰ বচনা কৰে। নাৰদে বাগ্মীকিক বামৰ জীৱন-কাহিনী ভৱিষ্যৎ কালৰ কথা ৰূপেহে কৈছিল —

দূৰ্বৰাশে দশবধ হইবে নবগতি।

বাৱণ ৰমিতে অগ্নিৰেন লক্ষ্মীগতি ॥

'বাম নোঁ ওপজোঁতেই বামাৱলী হোৱা' কথাৰ প্ৰচলন কেতিয়াবপৰা হ'ল সেই কথা কোৱাটো টান। শংকৰদেৱৰ উত্তৰাকাণ্ডতো বসুদত্তীয়ে বামক কোৱা বুলি আছে — "তুমি নভো হস্তে বামাৱলী ভৈলা আদে।"

খঃ বোড়ল শতিকাত নাভাদালে বচনা কৰা ভক্তমাঙ্গ প্ৰবৃত্ত দ্বজন বাগ্মীকৰ কথা কোৱা হৈছে। বামাৱলীকাৰ বাগ্মীকিৰ কথা এইদৰে মিথিলে—

লোকে প্ৰকাশিলা বামজীলা গুণকথা ॥

সংস্পর্শে শূণ্যে বসে। বসে যে আছিল।
 বাঁধীকির স্মৃতিকাণ্ডে দেহ আচ্ছাদিত।।
 বাট হাট্ঠাব বর্ষ তাব বসে যে আছিল।
 তে কবনে বাঁধীকি জঁহি নাম প্রকাশিল।।
 জিতীয়জন কোনোবা বৈকুণ্ঠ বাঁধীকির কথা বৈছে —

মহাভাবভের বাকসুন্দর আখ্যানে।
 বঙ্গপূর্ণ হইল বাঁধার বাব আগমনে।
 বাঁধীকি তাহার নাম স্বপচ আভরণে।
 কুবন পাবন তাব পনীচা বজ্রাঙ্গে।

(বাঁধীকি তত্ত্বমাল গ্রন্থবন্দা উদ্ধৃত)

এই বর্ণনাবন্দা কোনোবা (স্বপচ=চণ্ডাল) নীহ কুলত ঘন্য বৈকুণ্ঠ বাঁধীকি এমন আছিল বুলি অনুমান হয়। আদি কালিও উক্ত্য তাবন্তব হিন্দু ভংগী (হবিজন) সকলে নিজকে বাঁধীকির তত্ত্ব বুলি কয়। কলিকতাব অনুদূতীভ লোক কিছুকালে আহিনব পুর্নিমাত বাঁধীকি গুহ্যতা পালন করা দেখা যায়। পঞ্চাবত প্রচলিত অনেক লোককথাত বাঁধীকি আক ভংগী-জাতির মাকুল থকা সম্পর্ক আখ্যান আছে। এনে বাঁধীকির প্রভাবভে ওপবত কৈ অহা শূদ্র আক কিনাতব লগত জড়িত হৈ পবা স্বপচ বাবা-স্বপচাব বাঁধীকিক সজোরাঠে অসম্ভব নহয়।

চতুর্দশ শতিকাৰ উদ্ভিষ্টা কবি সাবল্যাসনে তেওঁৰ বচিত মহা-
 তাবন্তব সঙালবত, ভগস্যাবত বজ্রাই সাতসবাকী দেহকন্যা দেবাত বীৰ্যপাত
 হয় আক বাসিত পবা সেই বীৰ্যবন্দাই বাঁধীকির অস্ত হয় বুলিছে।
 বামবসিকান্তলী নামৰ গ্রন্থত ভগস্যাবত কোনো এমন বুলিব অগ্ৰসবা-
 ধর্মন্ত হোতা বীৰ্যপাতব কলত বীৰ্য ওপবত পবা বীৰ্যবন্দা বাঁধীকির অস্ত
 হ'ল বুলিছে। এই বাঁধীকিক এক কিনাতনীয়ে ভাঙব বীৰ্য কবে। এই
 প্রসংগতে একে বীৰ্যবন্দা উপদ্র হোতা বুলি বর্ণিত আক অমৃত্যু বহিব
 লগতো বাঁধীকির সম্পর্ক জুবিছে।

ওপবত উক্ত্য কবি অহা বৈকুণ্ঠ সত নীচ কুলোত্তর বাঁধীকিকনক
 বজ্রা ভদ্রা অন্য বুলিব লগত জড়িত কবিসঙ্গে এসেবোব কাহিনীৰ স্মৃতি হ'ব

পাৰে। বিষ্ণুধৰ্মোত্তৰ পুৰাণত বাম্পৌকিক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বোলা হৈছে আৰু বাম্পৌকি-পুৰাণৰ বৰ্ণন। দিয়া হৈছে। ইন্সেচোনত থকা বাম্পৌকি মন্দিৰৰ নিৰ্মাণ-লেখতো বাম্পৌকিক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বোলা হৈছে।

এইদৰে বাম্পৌকীয় বামায়ণৰপৰা আৰম্ভ কৰি আধুনিক ভাৰতীয় সাহিত্যগৈকে বাম্পৌকিৰ বিভিন্ন আখ্যান ভবি আছে।

× × ×

বাম্পৌকীয় বামায়ণত — ॥ অৱতাৰ ৰূপে বাম আৰু বামভক্তিৰ উদ্গম ॥

বাম-চৰিত্ৰৰ ঐতিহাসিক ক্ৰমবিকাশ বিশ্লেষণ কৰি চালে দেখা যায় যে বামচন্দ্ৰৰ উদাত্ত চৰিত্ৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত জনমানসত, দশবথৰ পুত্ৰ বামে আৰম্ভ বীৰ ৰাজপুত্ৰৰ পৰা শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষ, তাৰ পৰা বিষ্ণু আৰু বিষ্ণুৰ পৰা পৰম ব্ৰহ্মৰ স্থান লাভ কৰে। বাম-চৰিত্ৰৰ ক্ৰমবিকাশৰ এই ইতিহাস কেতিয়াৰ পৰা আৰম্ভ হৈছিল আৰু ই পূৰ্ণ বিকশিত ৰূপ লাভ কৰিবলৈ কিমান কাল লাগিছিল, সেই কথা সঠিককৈ কোৱা টান। বাম্পৌকীয় বামায়ণতে বামে আদৰ্শ বীৰ ৰাজপুত্ৰ আৰু শ্ৰেষ্ঠ পুৰুষ (পুৰুষোত্তম) হোৱাৰ উপৰিও বিষ্ণু (সত্ত্ব ব্ৰহ্ম) আৰু পৰম ব্ৰহ্মৰ স্থান লাভ কৰা দেখা যায়। এই ক্ৰমবিকাশ হৰ্ষভেদে বৰ্ণিত সময়ৰ আৱশ্যক হৈছিল। বামক অৱতাৰৰূপে প্ৰতিপাদন কৰা কথাখিনি বাম্পৌকীয় বামায়ণত পুৰণতী সংযোজনা যদিও বৃহৎ বিতীৰ্ন শতিকাতো বামায়ণে বৰ্তমান ৰূপ লাভ কৰে বুলি জাকোবা (Jacobi), ৱিণ্টাৰনিৎস (Winternitz), ড° কামিল ব্ৰুকে প্ৰভৃতি বিদ্বানে মত পোষণ কৰে।

ভাগৱত ধৰ্মত বাম্পৌকীয় কৃষ্ণৰ সাহস্য বচাব লগে লগে কৃষ্ণৰ অলৌকিক লীলা প্ৰচাৰ হ'বলৈ ধৰাত কৃষ্ণই অৱতাৰৰূপে বিকশিত লাভ কৰিলে আৰু কালক্ৰমত কৃষ্ণপূৰ্ণ ব্ৰহ্মৰ দৰে প্ৰতিষ্ঠিত হ'বলৈ

খিলে। কক্ষত লৈ এনে অৱতাবতাবৰ বিকাশ হোৱাকৈ, পাছলৈ কক্ষত পূৰ্বকালীন কোনো কোনো মহাপুৰুষকো এই দাবীলৈ তোলাই “চলি” চলিল। সেইসকলৰ ভিতৰত দামৰখি নামৰ স্থানেই মহাপুৰুষ। উল্লেখযোগ্য যে মহাভাৰততো অনেক প্ৰসংগত বামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি কৰ্মনা কৰা হৈছে ১।

মহাভাৰতৰ পাহত পূৰ্বাণ সমূহে, বিশেষকৈ হৰিবংশ, বিষ্ণুপূৰ্বাণ, বাহুপূৰ্বাণ, ভাগৱতপূৰ্বাণ আৰু পদ্মপূৰ্বাণে, বামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি সম্পূৰ্ণ ৰূপে মানি ললে। ইফালে সংস্কৃত মুকুৰাৰ সাহিত্যতো বামক পৰম ব্ৰহ্ম অথবা বিষ্ণুৰ অৱতাৰ ৰূপে মানি লোৱা হ’ল। সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰথম নাট্যকাৰ ভাসৱ ‘ঐতিমামাটকত অগ্নিপৰীক্ষাৰ সময়ত অগ্নিয়ে বামক বিষ্ণু বুলি সংকেত কৰি সীতাক ভগৱতী লক্ষ্মী বুলি কৈছে ২। কালিদাসে বসুৰংশত বামক স্পষ্টভাৱেই ‘বাম’ বুলি খ্যাত হৰি বোলাৰ উপৰিও ‘অৱাঙ্-মনসোগোচৰ’ বুলি পৰম ব্ৰহ্মৰ স্বকৃতি দিছে ৩। পাহৰ বৃগৰ জানকীৰণ, ‘হৰুগ্ৰন্থাটক আদি গ্ৰন্থতো সেই পৰম্পৰা অব্যাহত হৈ বৈছে।

ইয়াত বাম-অৱতাৰ ভাৱনাৰ মূল উৎস বাল্মীকীৰ বামাৱলম্ব কেনেনৈক বামক বিষ্ণু আৰু পৰম ব্ৰহ্মেৰে অভিন্ন বুলি গ্ৰহণ কৰিছে, তাৰহে আলোচনা কৰা হ’ব।

বাল্মীকীৰ বামাৱলম্বৰ বালিকাণ্ডৰ পঞ্চদশ সৰ্গত দশবথৰ বক্তালৈ অহা

১ অথ দামৰখিবীৰো বামো নাম মহাধলঃ। বিষ্ণুৰ্মানুষ্যৰূপেণ চচাৰ তসুবা-
মিমাং ॥ (বনপৰ্ব ১৪৭/২৮)

বিষ্ণুনা বসতা চাপি গৃহে দশবথস্য বৈ। (বনপৰ্ব ২৬০/৫)

সঙ্কো ভু সমনুপ্ৰাপ্তে ত্ৰেতায়াং দ্বাপবস্যা চ। বামো দামৰখি ভূক। ভৱিষ্যামি
অগৎপতিঃ ॥ [মহা ১২/৩২৬/৭৮]

বেদে বামাৱলম্ব পুণো ভাৰতে ভাৰতৰ্ঘৱত। আনো চাত্তে চ মথো চ হৰিঃ
সৰ্বভূতীভ্যতে ॥ ১৮/১৮/৬/২

২ ইয়াং ভগৱতীং লক্ষ্মীং জানীহি জনকান্ধাম্।

দা ভৱতমনুপ্ৰাপ্তা দাম্বীং কনুমান্দিতা ॥ ৬/২৮

৩ বসুৰংশ ১৩/১, ১০/৩২, ৩৫, ৪৪ আৰু ১৬/১০

দেৱতাসকলে স্বতঃস্ফূৰ্তে পীতাধৰ অশংগতি প্ৰকটাবলৈ বিদ্রুক প্ৰাৰ্থন কৰিবলৈ
অৰ্থে বাৱনক বহু কৰিবলৈ, বাৱনৰূপে বসবলৈ যত অশ্ব লবলৈ অনুৰোধ
কৰিছে ৩। তুণিসকলৰ সৈতে সিদ্ধ, গছৰ্ব, বহু, দেৱতা — সকলোৱে বিদ্রুক
পৰৱ গতি মানি এই সময়েতে শব্দাশ্ৰিত হৈছে ৪। এইবোৰে দেৱতা প্ৰকৃতিৰ
প্ৰাৰ্থনাত বসবলৈ পুৰুষ ৰূপে অশ্ব গ্ৰহণ কৰা বিদ্রুক সহায় কৰিবলৈ
কাৰণে তথাই দেৱতাসকলক বাৱন-ভাসুক ইত্যাদি ৰূপত পুৰুষ অশ্ব বিবৰ্ণ
নিৰ্দেশ দিছে ৫। স্বাভাৱতঃ কৌশল্যাই অৱস্থান বিদ্রুক বিবৰ্ণ লক্ষণসূত
বাসকলৈ অশ্ব দিছে ৬।

অনেকৰ মত হ'বলৈ চাওঁ কবি সীতাক বিয়া কৰাই বাব অৰোণ্যাকৈ
মুখি যোৱাৰ সময়ত বাণেৰে বেতিয়া পৰচৰাৰৰ ভাগলক পুৰুষলৈ নাম কৰে,
তেতিয়া পুৰিৱী বিকটিল কৰা পৰাক্ৰমী তেজৱী বাব পৰচৰাৰে বাবৰ
ভচবত এইবোৰে পৰাত হৈ লক্ষ্য অনুভৱ নকৰিলে; তাৰ কাৰণ তেওঁ নিজেই
কৈছে — “তুনি নিহেতুকে এই (বৈষ্ণৱ) বনুত বাণ আৰোণ কৰিবলৈ সৰ্ব্ব
হৈছে, মই তোমাক অনুভৱন, অকৰ, দেৱতাবোৰ ইত্যাদি (বিদ্রুক) তুনি উপলব্ধি
কৰিছে”। হে পৰতপ! তোমাৰ কৰ্ম্মাণ হওক। তোমাৰ ভচবত পৰাশ্ৰিত হৈ
মই লাক পোৱা নাই, কাৰণ তৈলোক্যনাথ তোমাৰ ভচবতহে মই পৰাশ্ৰিত
হৈছোঁ।”

অকৰ্ম্মাণ অনুভৱন আনানি দ্বাং সুবেশবনু।

বনুৰোহা পৰাশ্ৰিত্য হন্তি ভেদন্ত পৰতপ ॥ ১৭

ন চেৎস তৱ কাকুৎস্থ ভাড়া ভৱিত্বহঁতি।

তুয়া তৈলোক্যনাথেন বহন বিদ্রুকীকৃতঃ ॥ ১৮

[বাল্য ৭৭ সৰ্গ]

বাস্তৱ্য বাসায়নীৰ অৰোণ্যাকাতৰ প্ৰথম সৰ্গত বাবৰ ভণ বৰ্ণাই কোৱা
হৈছে — “তেওঁ প্ৰচণ্ড বাৱনক বহু কৰিবলৈ কাৰণে দেৱতাসকলক দ্বাৰা
প্ৰাৰ্থিত হৈ অনুৰূপ লোকত অশ্ব দোৱা সনাতন বিদ্রুক।”

৩ বাঃ বাঃ ১/১১/১৬ — ২১

৪ তথাৰ্থঃ বহুবাৰাভাস্য বৈ তুনিতিঃ সহ ॥

বিদ্রুগৰূপকাক ভচবতঃ শব্দং পতঃ।

৫ বাঃ পতিঃ পৰাৰ্থে দেৱ সৰ্ব্বদাঃ নঃ পৰতপ ॥ ২৫ (বাল্যঃ ১০ সৰ্গ)

৬ বাল্য. ১৭/১—২। ৭ বাল্য ১৬/১০

স হি দেৱৈকদীৰ্ঘস্য বাৰণস্য বধাধিভিঃ ।

অধিতো মানুবে লোকো জ্ঞে বিষ্ণুঃ সনাতনঃ । ৭

বামে সসৈন্যে লংকা আক্ৰমণ কৰাৰ সময়ত জাল্যহাসে বাৰণক
বামৰ লগত সন্ধি কৰিবলৈ বৃত্তি দেখুৱাই কৈছে — “মই বামক মন্থা-
কপধাৰী বিষ্ণু বুলি বুজিছোঁ। যি অৰ্ধে সমুদ্রত অতি অল্পত লেড়ু বান্ধিলে,
সেই দৃঢ় পৰাক্ৰমী বাম সাধাৰণ মন্থামাত্ৰ নহয়। গতিকে হে বাৰণ! তুমি
নবপতি বামৰ লগত সন্ধি কৰ”।”

বিষ্ণুঃ মন্যামহে বামং মানুৰং কপমাহিতম্ ।

নহি মানুৰমাত্ৰোহসৌ বাথৰো দৃঢ়বিক্ৰমঃ । ৩৫

যেন বহুঃ সমুদ্রে চ সেড়ঃ স পৰমানুভতঃ ।

কুকৰ্ম নববাজেন সন্ধিং বামেণ বাৰণ । ৩৬

(বৃহৎ. ৩৬ সৰ্গ)

বামৰ হাতত বাৰণ নিহত হোৱাৰ পাছত বল্লাদবীৰে বাৰণৰ মৃত
দেহ আগত লৈ বিলাপ কৰোঁতে কৈছে — ত্ৰৈলোক্য আক্ৰমণ কৰি নিজকে
বীৰ্য আৰু সম্পদশালী কৰি তোলা অসহনীয় (বীৰ) আপোনাক এজন বন-
বাসী মানুহে কেনেকৈ বধ কৰিলে । ×× এই বামচক্ৰ মহাযোগী, সনা-
তন পৰমাত্মা, অনাদি অনন্ত আৰু মধ্যবহিত; মহতত্বকৈও মহত্তৰ, অজকাৰ
অভীভ, ষাভা। তেওঁ লংঘ, চক্ৰ আৰু গদাধাৰণকাৰী, তেওঁৰ বক্তৃত্ত্ব শ্ৰীহংস, তেওঁ
নিত্য শ্ৰীমুক্ত, অজক্ৰ, শাস্ত্ৰ, ক্ৰম, সত্য, পৰাক্ৰমী, সৰ্বলোকেশ্বৰ। বিষ্ণুৱে প্ৰজাৰ
হিত কামনা কৰি মানৱকণ ধৰি বানবৰুলী দেৱভাসকলেৰে সৈতে ভয়ংকৰ
দেৱশক্তি বান্ধসকুল নিঃশেষ কৰিছে।”

কথং ত্ৰৈলোক্যমাক্ৰম্য জিহ্নাৱীৰ্ষেণ চাৰিতম্ ।

অধিৰহ্যং জঘান দ্বাং মানুৰো বনগোচৰঃ । ৬

×

×

ব্যক্তমেব মহাযোগী পৰমাত্মা সনাতনঃ ।। ১১

অসামিমধ্যানিমদো মহতঃ পৰমো মহান্ ।

ভয়সঃ পৰমো ষাভা লংঘচক্ৰগদাধৰঃ ।।

শ্ৰীহংসবক্তা নিত্যশ্ৰীমুক্তম্যঃ শাস্ত্ৰতো ক্ৰমঃ ।

মানুষং কপমাহাৰ বিদ্মঃ সত্যপৰাক্ৰমঃ । ১৩

সৰ্বৈঃ পৰিবৃত্তো দেৱৈৰ্হানবত্মপাগতৈঃ ।

সৰ্বলোকেশ্বৰঃ শ্ৰীমাল্লোকানাং হিতকাম্যম্ ॥ ১৪

স বাক্সপৰীৱাৰং দেৱশক্তং ভৱাতব্ধম্ ॥

(যুগ, ১১১ সৰ্গ)

সীতাৰ অগ্নিপৰীকাৰ সময়ত ব্ৰহ্মাদি দেৱতাসকলে বামক কৈছে --
“শ্ৰীবাম, তুমি সহগ্ৰলোকৰ কৰ্তা। জ্ঞানীসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ, দেৱশ্ৰেষ্ঠ ঠাও
তুমি কিয় নিজৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰা নাই? তুমি তিনিও লোকৰ আদি
কৰ্তা, স্বৰূপ গ্ৰহণ। হে পৰমপুৰুষ! সৃষ্টিৰ আদি, অন্ত আৰু মধ্যত তোমাক
দেখা যায়। ”

কৰ্তা সৰ্বস্য লোকস্য শ্ৰেষ্ঠো জ্ঞানবিদ্যং বিদ্মঃ ।

কথং দেৱগণশ্ৰেষ্ঠমাত্মনং নাৱবুধ্যসে ॥ ৬

× × ব্ৰহ্মণামপি লোকানামাদিকৰ্তা স্বৰূপ গ্ৰহণঃ ॥ ৭

× × অন্তে চাদৌ চ মধ্যে চ দৃশ্যসে পৰমপুৰুষ ॥ ৯

(যুগ, ১১৭ সৰ্গ)

ভেড়িলা বামে কৈছে — “আজ্ঞানং মানুষং মন্যে বামং দশবখাশ্ৰমম্”,
মই নিজকে দশবখৰ পুত্ৰ মানব বাম বুলিহে ভাবোঁ। বামে “হে দেৱগণ!
আপোনালোকে মোৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ আৰু স্থানৰ বিষয়ে কণ্ঠক” বুলি
অনুবোধ কৰাত ব্ৰহ্মাই ক’বলৈ ধৰিলে — “হে বাঘৰ! তুমি চক্ৰপাণি, গ্ৰহ
শ্ৰীমান দেৱতা নাৰায়ণ, তুমি একশংগমিশিষ্ট বৰাহ, তুমি ভূত-ভৱিষ্যতৰ
শত্ৰুদমনকাৰী। তুমি অক্ষৰ ব্ৰহ্ম, তুমি আদি, মধ্য আৰু অন্তত সত্যৰূপে
বিদ্যমান, তুমি অগস্ত্যৰ পৰম ধৰ্ম, তুমি বিশ্বকসেন আৰু চতুৰ্ভুজ, শাক্ত-ধৰ্ম
হৰীকেশ পুৰুষ পুৰুষোত্তম, খড়্গধাৰী। অজিত বিষ্ণু, মহাবল কৃষ্ণ। তুমি
সেনানী, গ্ৰামণী, বুদ্ধি, সত্ত্ব, ক্ষমা, দম, সৃষ্টি, প্ৰলয়, তুমি ঊৰ্গৈশ্বৰ অধুসূদন,
ইন্দ্ৰাবো শ্ৰেষ্ঠো মহেশ্বৰ, বুদ্ধৰ অন্তকাৰী পদ্মনাভ; তুমি শৰণ্য আৰু শৰণ বুলি
দিব্য মহাবিসকলে কৰ। তুমি সহস্ৰশংগবৃদ্ধ আৰু শতশীৰ্ষবৃদ্ধ বেধ-ৰূপ
মহাব্ৰহ্ম, তুমি তিনিও লোকৰ আদি কৰ্তা স্বৰূপ গ্ৰহণ, তুমি
সিদ্ধ আৰু সাধ্য উভয়ৰে আক্ৰম আৰু পূৰ্বক, তুমি বহু ঔংকাৰ জ্ঞান

বহুত্কাব; তুমি পবাংগব। তোমার উত্তর আক বিনাম্ব কথ্য আক
তুমিনো কোণ এই কথা কোনেও নাভানে; তুমি গো-ব্রাহ্মণ আমি সমস্ত
প্রাণীতে প্রকাশ হোবা, সমস্ত, দিশত, আকাশত, পৰ্বত আক নদীসমূহত সৃষ্টিগোচর
হোবা। তুমি সহস্র-চরণ, শতমস্তক আক সহস্র নরনবিনিষ্ট আক ক্রীসঙ্গর।
তুমি ভূতসমূহ, পৃথিবী আক সমগ্র পৰ্বতসমূহ ধারণ কবি আছ। পৃথিবীর
অন্তত তুমি শোষণাকৰণে অসত প্রকাশ পাই থাক। হে বাম। তুমি তিনিলোক,
দেব-গন্ধৰ্ব-দানবক ধারণ কবি আছ। মই ব্রহ্মা তোমার ছন্দর, সব্বভূতদেবী
তোমার বিভা। মই ব্রহ্মাইবি সকল দেবতাক সৃষ্টি কবিলে, সেই সকল
তোমার শবীবর মোম, বাত্ৰি আক দিন হৈছে তোমার নরনব নিমেষ
আক উন্মেষ। বেদ হৈছে তোমার সংস্কার, তোমার অবিহনে একো নাই;
সমস্ত জগৎ তোমার শাব, পৃথিবী হৈছে তোমার স্থিৰগুণ। অগ্নি তোমার
কোপ, চন্দ্র প্রসাদ গুণ, তুমি জীবৎসশোভিত। পূৰ্বে তুমি (বামনৰূপে)
তিনি ষোড়শে ত্রিভুবন জুখি পেলাইছিল; তুমি ভগ্নানক বলিক বন্ধন
কবি ইত্ৰক বজা পাতিলা। সীতা মন্মথী, তুমি বিষ্ণু, প্রজাপতি দেবতা, কৃষ্ণ।
(সাত্তা লক্ষ্মী ভবান্ বিষ্ণুদেবঃ কৃষ্ণঃ প্রজাপতিঃ।) তুমি বারবধব অৰ্থে ইহ
লোকত নৰতনুত প্রবেশ কবিছাহি। হে ধৰ্মধবসকলর জেষ্ঠ। তুমি আমাৰ
কাৰ্য সম্পন্ন কবিলা। হে বাম। তুমি বারগক বধ কবিলা, এডিলা আনন্দ-
মনেব স্বৰ্গলৈ আই। হে দেব, তোমার বীৰত্ব অমোঘ, পবাক্ৰমো অব্যৰ্থ,
তোমার দৰ্শন অমোঘ, স্তবন অমোঘ, তোমার প্রতি ভক্তিমান লোকো
পৃথিবীত অমোঘ হর। বি সকল ভক্তই পূৰ্ণ পুৰুষ, ক্রম তোমাক লাভ
কৰে, তেওঁলোকে ইহলোক আক পরলোকত সমস্ত কামনাৰ ফল লাভ
কৰে ৮।”

এই সমস্ত উপস্থিত হোবা দশবধেও বামক দেবতা সকলে পবাম্বব
ৰূপে স্তব কৰা দেখি পুৰুষোত্তম (বিষ্ণু) বুলি উপলব্ধি কৰিছে ৯। তেওঁ
লক্ষ্যক সীতাসহিত বামক তজ্জবা কৰাৰ মহৎকলব কথা বুজাই কৈ বামব

৮ বৃহত, ১১৭/১২—৩১

৯ ইদানীং চ বিজানামি যথা সোমা সুবেদ্যবৈঃ।

বধার্থে বারবাস্যেহ পিহিভং পুৰুষোত্তমম্ ॥ বৃহত ১১৯/১৮

ইকপ এইদৰে প্ৰকাশ কৰিছে — “হে সৌম্য পবন্তপ! বাম দেৱতাসকলৰ
হৃদয়বৰণ, গৃহ্য তত্ত্ব, এওঁ (বেদান্তিক) উক্ত অৱান্ত; অক্ষৰ, ব্ৰহ্মৰ
সংস্কাৰ” ১।”*

উত্তৰকাণ্ডৰ অনেক প্ৰসংগত বামক বিষ্ণু বা পৰমেশ্বৰ বুলি কোৱাৰ
উদাহৰণ আছে। তাৰ ভিতৰত সৰ্বাতোকৈ মন দিবলগীয়া বামৰ সৰ্বস্বদীপ্ত
অৱন্তৰণ কালত (যাক পাহৰ বৃগত বৰ্ণযাত্ৰা বোলা হৈছে) ব্ৰহ্মাদি দেৱতা
সকলে বামক পৰমেশ্বৰৰূপে কৰা স্তৱসমূহ। বামে সৰ্বস্বত নামিবলৈ ধৰাত
আকাশ মার্গৰ পৰা ব্ৰহ্মাই কৈছে— “হে বিষ্ণু! তে বাঘৰ!! আহা, আজি
আমাৰ পৰম সৌভাগ্য, যিহেতু আমি আজি তোমাক লাভ কৰিছোঁ,
তোমাৰ কল্যাণ হওক। × × হে মহাতেজৱী! তুমি ব-ইচ্ছাবে নিজৰ
বৈষ্ণৱী তনু অথবা সনাতন আকাশৰূপত প্ৰৱেশ কৰ”। তুমি লোকসমূহৰ
গতি, তোমাক পুৰাতন পটীয়া মায়াবকপিনী বিশালনয়নাৰ বাহিৰে কোনেও
জানিব নোৱাৰে; কাৰণ তুমি অচিন্ত্য, মহৎভূত, অক্ষৰ অক্ষৰ ব্ৰহ্ম ১১।”
ব্ৰহ্মাৰ এই কথা শুনি বাম ভ্ৰাতৃসকলেৰে সৈতে বিষ্ণুময় ৰূপত প্ৰৱিষ্ট
হ’ল। তেতিয়া সেই বামক অগ্নি, মৰুৎ আদি দেৱতাসকলে পূজা
কৰিলে ১২।

১০ এতত্ত্বম্ভক্তমব্যক্তমক্ষৰং ব্ৰহ্মসংস্কৃতম্।

দেৱানাং হৃদয়ং সৌম্য গৃহ্যং বাম পবন্তপ ॥ ১১১/০২

* ‘সীতাৰ অগ্নিপৰীক্ষা’ প্ৰসংগটোৰে পাহৰ সংবাদনা, সেই কথা মাধৱ-
কন্দলীৰ বামায়ণৰ প্ৰসংগত আলোচনা কৰা হৈছে।

১১ বামিজ্জসি নগাৰাহো তাং তনুং প্ৰৱিশ বিকাম্ ॥ ১

বৈষ্ণৱীং তাং মহাতেজো বহাকাসং সনাতনম্।

ত্বং হি লোকগতিৰ্দ্ৱৈতং ত্বাং কেচিৎ প্ৰজানতে ॥ ১০

ত্বতে মায়াং বিশালাকীং তৱ পূৰ্বপৰিগ্ৰহাম্।

ত্বামচিন্ত্য মহভূতমক্ষৰং চাক্ষৰং তথা ॥ ১১ (উত্তৰ, ১১০)

১২ ততোবিষ্ণুময়ং দেহং পূজয়তি স দেৱতাঃ।

সাধ্যা মকদ্দশ্যাক্ষৈৰ সেৱাঃ সান্নিপুৰোগমাঃ ॥ ১৩ (উত্তৰ ১১০)

॥ বামভক্তি সম্প্রদায়ৰ ইঙ্গাম ॥

বামে অৱতাবৰূপে স্বীকৃতি পোৱাৰ বহু আগতেই জনমানসত বীৰপুৰাণ ৰূপত ভেওঁৰ পূজা আৰম্ভ হয়। বামায়ণৰ অনেক প্ৰসংগত আৰু মহাভাৰততো বামক 'বীৰ' বিশেষণেৰে বিভূষিত কৰা হৈছে (মহাভাৰত, বন ১৪৭/২৮)। বাল্মীকীৰ বামায়ণত আনহে নালাগে হনুমানও, বামক নিয়ত) ভক্তি প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ সময়ত 'বীৰ' বুলি সম্বোধন কৰিছে ১০। এইদৰে প্ৰথমতে বীৰৰূপে পূজিত হোৱা বামৰ প্ৰতি জনমানসত অংকুৰিত হোৱা ঈচ্ছাভাৱেই কালক্ৰমত পত্ৰে-পুষ্পে, ফলসমৰিতে ভৰপূৰ বামভক্তি সম্প্ৰদায়ত পৰিণত হ'লগৈ। সম্ভৱতঃ লংকাজয়ৰ পাছত বামৰ প্ৰতি বানৰ আৰু বান্ধুসকলৰ মনতে সৰ্বপ্ৰথম ভক্তিভাৱৰ উদ্ভেক হৈছিল। বৈষ্ণৱ পৰম্পৰাত বিশিষ্ট ভক্তিবশে স্বীকৃত হজন ভক্তৰ ভিতৰত বিভীষণ, হনুমান আৰু জাহ্নৱান — এই তিনিজন বামৰ লগত জড়িত বান্ধুস আৰু বানৰ হোৱাটোৱে এই মত সুদৃঢ় কৰে।

বাল্মীকীৰ বামায়ণতে হনুমান আৰু বিভীষণৰ বামভক্তিৰ বিশেষ সূচনা পোৱা হয়। বাম-অভিষেকৰ পাছত বানৰ-বান্ধুসকলৰ বিদায় - পৰত হনুमानে বামক তিনিটা বৰ মাগিছিল — বামৰ প্ৰতি যাতে ভেওঁৰ অবিচল ভক্তি থাকে, বেতিয়ালৈকে জগতত বামকথাৰ প্ৰচলন হৈ থাকিব, তেতিয়ালৈকে যাতে হনুমানৰ প্ৰাণ একে শৰীৰতে বৰ্তি থাকে আৰু যাতে ভেওঁ বামৰ দিয়া চৰিত্ৰ অঙ্গবাসকলে গান কৰি থকা সদায় শ্ৰৱণ কৰিবলৈ পায় ১৪। হনুমানে প্ৰাৰ্থনা কৰা এই নিয়তা বা অবিচল ভক্তি আৰু নিত্য গুণশ্ৰৱণৰ কথা বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়সমূহৰ কাৰণে বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা। বামে হনুমানৰ এই ইচ্ছাসমূহ পূৰণ কৰে। মহাভাৰতৰ ঘনপৰ্বতো কললীখনত ভীমৰ লগত সাক্ষাৎ হওঁতে হনুমানে ভেওঁৰ এই বৰ লাভৰ কথা কৈছিল (বনঃ ১৪৮/১৬—২০)।

বৃদ্ধকাণ্ডত বিভীষণে বামৰ শৰণ (আজ্ঞা) গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত বামে প্ৰত্যুত্তৰৰূপে কোৱা বচনকাকি পাছৰ বৃগত বামভক্তি সম্প্ৰদায়ত শৰণাগতিৰ

১০ ভক্তিস্থ নিয়তা স্বীৰ ভাৱো নান্যত্ৰ পদ্ধতি। (উত্তৰ ৪০/১৬)

১৪ উত্তৰ ৪০/১৬—১৮।

চৰম মন্ত্ৰৰূপে মনা হ'ল। স্নোকাৰ্হাৰ্হি এই —

সকলোৰ প্ৰগম্নাৰ উদাসীতি চ বাচতে।

অভৱ সৰ্বভূতন্তো দদাম্যেতদ্ ভৱং যম ॥

যুদ্ধ ১৮/৩০

“বি এবাবমাই শৰণাগত হৈ ‘মই তোমাৰ হলো’ বুলি প্ৰাৰ্থনা কৰেতি, মই তেওঁক সমস্ত প্ৰাণীৰ পৰা অভৱ দান কৰোঁ, মোৰ এয়ে ব্ৰত।” বামানুজাচাৰ্যই ‘শৰণাগতিগদ্য’ত এই স্নোকাৰ আধাৰত আত্মনিবেদন কৰিছে।

স্বৰ্গগমনৰ সময়ত বামে বিভীষণক ইক্ষাকুকুলৰ দেৱতা জগন্নাথৰ মূৰ্ত্তি আৰাধনাৰ কাৰণে দান কৰিছিল ১০। এই মূৰ্ত্তি নাৰায়ণৰে হ'ব লাগিব, কাৰণ অৰ্হোধ্যাকৌত (৬/১) অভিষেকৰ আগ মূহূৰ্ত্তত বামে নাৰায়ণক উপাসনা কৰাৰ কথা আছে (নাৰায়ণমুগাগতম্) এই মূৰ্ত্তি বিভীষণে লংকালৈ নিব নোৱাৰি কাৰেবী নদীৰ মাজুলী এটাত স্থাপন কৰি গল বুলি পাছৰ যুগত প্ৰচলিত হ'ল। কাৰেবীৰ দুই ধাৰাৰ মাজত অৱস্থিত এটা বিগ্ৰহ জীৱদ্ধনাথ নামে আজিও প্ৰসিদ্ধ। বামানুজৰ জীৱমুদ্ৰাদায়ক বাম আৰু জীৱদ্ধনাথক অভিন্ন বুলি মনা হয়। দক্ষিণ ভাৰতত এই জীৱদ্ধমন্দিৰ কেইবা শতিকা জুৰি বৈষ্ণৱ ভক্তিৰ মুখ্য কেন্দ্ৰ হৈ আছিল। বামভক্তিৰ প্ৰবৰ্ত্তক নম্মালাৰাৰ আৰু কুলশেখৰ, বৈষ্ণৱাচাৰ্য নাথমুনি আৰু বামানুজাচাৰ্যই এই জীৱদ্ধধামতে বামভক্তি লাভ কৰে বুলি জনা যায়।

আগতে উল্লেখ কৰি অহা ব্ৰহ্মাৰ বাম-ভুক্তিত (যুদ্ধ ১১৮ সৰ্গ ৩০ আৰু ৩১ স্নোকাৰ) বামক ভক্তি কৰি মানুহ এই পৃথিৱীত অমোঘ হোৱা, ঐহিক আৰু পাৰলৌকিক সমস্ত কামনা পূৰণ কৰিব পৰা প্ৰভৃতি কথাই সেই যুগত সাধাৰণ মানুহৰ মাকতো বামভক্তিত গুৰুত্ব আৰোপ কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।

এইদৰে বাস্তৱীকৃত বামায়ণতে বামক অৱতাৰ ৰূপে স্বীকাৰ কৰা বামভক্তিৰ উদ্গম হোৱা স্পষ্টভাৱে দেখিবলৈ পোৱা যায়।

১০ আৰাধ্য জগন্নাথমিষ্ণুকুলদৈৱভম্ ॥ ৩০

আৰাধনীৰমনিমং দেৱৈৰপি সৰাসৱৈঃ । (উত্তৰ, ১০৯ সৰ্গ)

পূৰ্বকবি মাধৱকন্দলীৰ বামাৱগণন বৈষ্ণৱ উপাদান

বৰাহী বজা মহামাণিকা বা মহামাণিক্যৰ ১ পূৰ্ণপোষকভাৱে
বিজবাজ মাধৱকন্দলীয়ে বচনা কৰা অসমীয়া বামাৱগণনি অসমীয়া সাহিত্যত
অক্ষয় কীৰ্ত্তিত। ই আৰ্যপোষ্টৰ ভাৰতীয় আদৈমিক ভাৱাসমূহত বচিত
বামাৱগণ বিলাকৰ ভিতৰত সৰ্ব-প্রাচীন বামাৱগণ। মাধৱকন্দলীয়ে তেওঁৰ
বামাৱগণন বৰাহী বজা শ্ৰীমহামাণিক্যৰ অনুবোধত সৰ্বভনে বুজিব পৰাকৈ
মহামাণিক্যৰ কথামতে কিছু কাব্যৰস দি বচনা কৰি মহামাণিক্যক
ব্ৰহ্মণ কৰোৱাৰ কথা “মাধৱে ভগতি মহামাণিয়ে তনতি (০৩৯১ পদ)”
বুলি উল্লেখ কৰি গৈছে।

সংস্কৃত ভাষাত আদিকবি বাল্মীকিৰ বামাৱগণন যেনেকৈ পৰৱৰ্তী
প্ৰথিতযশা সাহিত্যিকসকলৰ কাব্য বচনাৰ আদৰ্শ আৰু প্ৰেৰণাৰ উৎস আছিল,
অসমীয়া (কামৰূপী) ভাষাতো প্ৰাক্শংকৰী কবি মাধৱকন্দলীৰ বামাৱগণনি
পাছৰ যুগৰ কবিসকলৰ কাব্যে তেনেকৈ আদৰ্শ আৰু প্ৰেৰণাৰ উৎস আছিল।
শংকৰদেৱে এইজনা কবিৰ পাণ্ডিত্য আৰু কবিত্বক স্বীকৃতি দি লিখি থৈ
গৈছে — “পূৰ্বকবি অশ্ৰমাদী, মাধৱকন্দলী আদি, পদে বিৰচিত বামকথা”
ইত্যাদি। তেওঁৰ বচিত ভাগৱতৰ অষ্টম স্কন্ধৰ ঐক্য পদত এইজনা কবিৰ
পৰা পদৰ আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰাৰ এটা অস্পষ্ট আভাস পোৱা যায় —
“ভৈল বেন মতি, বচিলো সম্প্ৰতি, পদ আদৰ্শক চাই ॥” ৮০৮৩

প্ৰাক্শংকৰী যুগৰ কেইবাজনো বৰিৰ বচনা পোৱা যায়। পিছে তাৰ
ভিতৰত মাধৱকন্দলীৰ বচনাতো বৈষ্ণৱ যুগৰ কাব্য ৰীতিয়ে এটা আদৰ্শনীয়

১ বৰাহীসকল বড়ো গোষ্ঠীৰ লোক। মহামাণিক্যৰ সময় আৰু স্থান
সম্পৰ্কে মাধৱচন্দ্ৰ বৰদলৈ, দেৱেন্দ্ৰনাথ বেজবৰুৱা, হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, বায়
বাহাদুৰ কনকলাল বৰুৱা আৰু কালিৰাম মেধিয়ে বিস্তৃত আলোচনা
কৰি গৈছে। সেইসকলৰ মতে খৃঃ চতুৰ্দশ শতিকাই মহামাণিক্যৰ সময়।

নির্দিষ্ট গঢ় লোহা বেথা যায়। লংকবদেবকে মুখ্য কবি পাছৰ বৈকল্প কবি সকলৰ ওপৰত মাধৱকন্দলীৰ বহুমুখী প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। ওজাপালিৰ অনুষ্ঠানতো বহুল ভাবে প্ৰচলিত মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলখনৰ জনপ্ৰিয়তা অতি ব্যাপক।

লংকাকাণ্ডৰ সামৰণিত কৱিজনাই গ্ৰন্থখনিৰ আঁক নিজৰ বিষয়ে যিখিনি কথা লিখি গৈছে সেয়া অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। কৱিজনাই তেওঁৰ কাব্য-খনিৰ মূল বাগ্মীকীয় বামাৱলখনক বেদৰ মৰ্যাদা দিছে। বামাৱল - জৱলৰ ছাৰা 'সকল পাপৰ ক্ষয়' আৰু 'সংসাৰৰ বন্ধ ছোৱে ছেদ' বুলিছে, ঈৰ্ষামদেৱক গতিদাতা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে; কৱিৰ অন্যতম নাম কৱিৰাজ কন্দলী বুলিছে; বৰাহী বজাৰ অনুবোধত তেওঁ সাতকাণ্ড বামাৱল লাবোঁলুতে সৰ্বসাধাৰণৰ বোধগম্য কৰি বচনা কৰিছে। তাত কাব্যৰস দিবলৈ বাৰ্ত্ততে মূলতকৈ কিছু পৰিৱৰ্তন কৰিছে যদিও, তাত অসন্তোষ ওপজা পণ্ডিতসকলক (মূল) পুস্তক বিচাৰি ঘিলাট চাবলৈ কৈছে, অৰ্থাৎ তেওঁ বাগ্মীকীয় বামাৱলৰ মূল কথাবোৰৰ কোনো সাল-সলনি কৰা নাই। মহামাণিক্যক জোতা বৰূপে লৈ লিখা যদিও তেওঁৰ সভাসদসকলকো লক্ষ্য কৰি মাধৱ-কন্দলীয়ে 'পাতকৰ সাঁকাতে অগনি বামাৱল বধা' বুলি 'বধুবংশ শিৰোমণিক চিন্তিবলৈ কৈছে —

মহা ঋষি বাগ্মীকিয়ে বামাৱল কবিলন্ত

সাক্ষাতে জামিবা যেন বেদ।

জৱল অমৃতময় সকল পাপৰ ক্ষয়

সংসাৰৰ বন্ধ ছোৱে ছেদ ॥

কলিমল কলুষক বিনাশন বমশুৰী

জিনিবাৰ তনা ইটো খণ্ড।

প্ৰণমৰ্ত্ত সৰস্বতী ঈৰ্ষামদেৱেগে গতি

সমাপতি ভৈল লংকাকাণ্ড ৬৬৮৪

কৱিৰাজ কন্দলী যে আমাকেসে বুলিকন্ত

কবিলোহো সৰ্বজন বোৰে।

বামাৱলী নৃপৱলী   শ্ৰীমহামণিকা বে
 স্বৰ্গাহ বাজাব অনুবোধে ।
 সাতকাণ্ড বামাৱলী   পদবন্ধে বিম্বিৰিণে
 দস্তা পৰিহৰি সাবোদ্ধত ।
 মহামণিকাব বোলে   কাব্যধন কিহে দিবো
 হৃদয় মণিৰে বেন যুত । ৬১৮৫
 পণ্ডিত লোকৰ বেবে   অসম্ভৱ উপকৰ
 হাতযোৰে বোলো শুদ্ধ বাক ।
 পুস্তক বিচাৰি বেবে   ভৈৰৱ কথা নপাইবাহা
 তেবে সবে নিলিবা জামাক ।

*

*

তনিয়েক সভাসদ   বামাৱলী কথা ইটো
 পাতকৰ সাক্ষাতে অগনি ।
 মহাদুখ গৃহবাস   জালিয়া এবিহো আশ
 চিন্তা বহুবংশ নিবোধনি ॥

*

*

মাধৱকন্দলী পাইলা   শ্ৰীৰামে অৰোধ্যা পাইলা
 অন্ন অন্ন অমিল বৰাই ॥ ৬৬৮৭

এই বিৱৰণবপৰা মাধৱকন্দলীয়ে সাতকাণ্ড বামাৱলী বচনা কৰিছিল
 বুলি প্ৰতীতমান হয় যদিও, সেই বিৱৰ্ত্ত সন্দেহৰ বশেষত অৱকাশ আছে ।
 শংকৰদেৱৰ সময়তে মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলীখনত অৰোধ্যাকাণ্ডবপৰা সংকা-
 কাণ্ডলৈকে পাঁচটা কাণ্ডহে পোৱা গৈছিল । বনজুৱে মাজৰ কাণ্ডকেইটাৰ
 অকণো ক্ষতি সাধন নকৰাকৈ আগৰ আৰু ওৰিৰ আদিকাণ্ড (সংকৃত বামাৱলীত
 বালকাণ্ড) আৰু উত্তৰাকাণ্ড (সংকৃতত উত্তৰকাণ্ড) চোৱা জুখি মাৰি পুৰিলে
 বোলা কথাটো বিশ্বাস নহয় । ড° মহেশ্বৰ নেত্তগে ভেট্টৰ “অসমীয়া সাহিত্যৰ
 কলবেধা” নামৰ গ্ৰন্থত (পৃঃ ৫৮) মাধৱকন্দলীয়ে আত্মপৰিচয়ত ব্যৱহাৰ
 কৰা এই “সাতকাণ্ড কথাটো লিপিকাবৰ উজ্জ্বল হোৱাও অসম্ভৱ নহয়” বুলি
 কৈছে । অধ্যাপক শ্ৰীউপেন্দ্ৰচন্দ্ৰ লেখাৰে ভেট্টৰ “অসমীয়া বামাৱলী সাহিত্য”

নামের পুথিত এই (৪২ পৃঃ) “সাতকাণ্ড” পদটোয় বারমাসের বি কোনো থও
খা। কাতকে বুঝাব পাবে বুলি অনুমান করিছে। পুৰণি অসমীয়াত বি কোনো
এখন পুৰাণ বা উপপুৰাণৰ বিষয় বহুকে “অষ্টাদশ পুৰাণ”ৰ বুলি কোৱাৰ
বহুত উদাহৰণ আছে ২। গতিকে সাতকাণ্ড বারমাস বুলিলে বারমাস
কাব্যখনকে বুজোৱাটো অসম্ভৱ নহয়।

ভোম্বৰ চন্দ্র বারমাসকে আৰম্ভ কৰি অনেক বারমাণ্ডে উত্তৰাকাণ্ডৰ
ঘটনাবলী নাই। মহাভাৰতত থকা বারমাস-কথাতো বালকাণ্ড আৰু উত্তৰা
কাণ্ডৰ কাহিনীসমূহ নাই। তেনেস্থলত “সাবোদ্ধত” কৰি মাধৱ কন্দলীয়ে
সাতকাণ্ড বারমাসৰ কথা পাঁচকাণ্ডত লিখাটো অসম্ভৱ নহয়। অৰ্থাৎকাণ্ডৰ
আৰম্ভণিতে মাধৱ কন্দলীয়ে চমুকৈ মনৱধৰ দ্বৰত লীলা অৱতাৰ ধৰি জীৱাম্ব
সীতাবে সৈতে বিয়া হোৱা পৰ্য্যন্ত ঘটনাবলী বৰ্ণনা কৰি লোৱালৈ চাই
ভেৰ্ব কাব্যখনি অৰ্থাৎকাণ্ডতেহে আৰম্ভ হোৱা বুলি দৃঢ় ধাৰণা আছে।
ইফালে লংকাকাণ্ডৰ অন্তত আখণ্ডিচয়লক বিধিনি দীঘলীয়া উক্তি দি নিজৰ
বক্তব্য দাঙি ধৰিছে, সিও তাতে কাব্যধৰৰ সামৰণি পৰাটোহে সূচনা কৰে।
তদুপৰি “সংক্ষেপ কৰিয়া তাক পদ বিবচিলো” বোলা কথাটো এই মত
দৃঢ় কৰে। ডৱ নেওগেও মাধৱকন্দলীয়ে আদিকাণ্ড আৰু উত্তৰাকাণ্ড বচনা
নকৰাটোৱেই সম্ভৱ বুলিছে। অধ্যাপক লেখকবোৰে সেয়ে অনুমান।

মাধৱকন্দলীৰ বারমাসখন মুখ্যতঃ কাব্যপ্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যই লিখা হৈছিল
যদিও, সমসাময়িক বৈষ্ণৱ আন্দোলনটোৱে তাক বৈষ্ণৱ চিন্তাধাৰাৰ প্ৰচাৰৰ
মাধ্যমত পৰিণত কৰিলে। বাদীকীয় বারমাসতে বারমাসৰ অৱতাৰকণে স্বীকৃত
জীৱাম্বৰ “লবৰ পৱিত্ৰ” চৰিত্ৰ বৰ্ণনা কৰা এই গ্ৰন্থখনি যে বাম-মহাত্মা প্ৰকাশক
এখন বৈষ্ণৱ কাব্য সেই কথা অন্তঃসাক্ষ্যে প্ৰমাণ কৰে।

অধ্যাপক লেখকৰে ‘অসমীয়া বারমাস সাহিত্য’ত (৪০ পৃঃ)
লিখিছে—“কন্দলীৰ নিজৰ উক্তিবোধৰ পৰা ধৰিব পাৰি যে কাব্য-প্ৰচাৰেই
ভেৰ্বৰ মূল উদ্দেশ্য; কোনো ধৰ্ম লিখা দিয়া বা বামন্ত ইন্দুৰ আৰোপ

২ জটীয়া — অষ্টাদশ পুৰাণৰ ভাগৱত পদ। [দেৱজিৎ কাব্য]

অষ্টাদশ পুৰাণৰ য়োক চৈতন্য ৰূপে বিবচিল

নাম থৈয়া তাৰ বৈষ্ণৱ নন্দ লহদি ॥ [বৈষ্ণৱানন্দভট্ট]

কবি ভক্ত কবি তুলসীদাসৰ দৰে বামভক্তি প্ৰচাৰ কৰা তেওঁৰ উদ্দেশ্য নহয়।” কাব্যপ্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যই মাধৱ কন্দলীৰ বামাৰণৰ লিখা হৈছিল যদিও বৰ্মনিকা দিৱাটো তেওঁৰ একেবাৰে উদ্দেশ্য নাছিল বুলি মানি ল’ব নোৱাৰি। তুলসীদাসৰ দৰে মাধৱকন্দলীয়ে বামভক্তিৰ শাখা প্ৰচাৰ কৰিব নোখোজাটো সঁচা হ’লেও মাধৱ কন্দলীয়ে বামভক্তি ইন্দ্ৰবজ্জ আৰোপ নাই কৰা বোলা কথাটো সঁচা নহয়। কেৱল কাব্যপ্ৰচাৰেই মাধৱকন্দলীৰ লক্ষ্য হোৱা হ’লে “নানা বসে বসন্ত” বুলি বাণভট্টৰ “কাশ্মীৰী”ৰ নিচিনা গ্ৰন্থ এখনকে তেওঁ অনুবাদ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। বামভক্তি প্ৰচাৰ কৰিব নুখুজিলেও কবিজনৰ বামভক্তিভাৱ থাকিব নোপোৱা কথা হ’ব নোৱাৰে।

ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই তেওঁৰ “সাহিত্যৰ আভাস” গ্ৰন্থত মাধৱকন্দলী শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত লিখিছে—“দৰাচলতে বাস্তৱিক বচনাভ ভিত্তি বাদ বা বৰ্ণবাদতকৈ কাব্যিক সৌন্দৰ্য্যবহে পৰিচ্ছন্ন দেখা যায়। মাধৱকন্দলীয়েও বামাৰণক লৌকিক কাব্যৰূপেই সৃষ্টি কৰিছে.... ..। মহাপুৰুষ হুজনে কন্দলীৰ বামা-ৰণত ভক্তিৰ বহণ দিহে ইয়াক বৈষ্ণৱ কাব্যলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা যেন অনুমান হয়।”

ড° শৰ্মাৰ মহাপুৰুষ হুজনে বহণ সনা অভিমতৰ ভিত্তি বৰপেটাব কথাওক চৰিত্ৰৰ এই কথাবিনিৱেশ—“আক মাধৱকন্দলীৰ কবিতা বামাৰণ ঢাকি তুচকৈ গুচাবৰ মন দিলে অনন্ত কন্দলীয়ে। তেহে গুৰুজনত বিপ্ৰে দম্ভত শৰণাপন্ন হৈ প্ৰাৰ্থিলে ব’বৰ হেতু। পাহে গুৰুজনে বোলে বৰা-পো ভোমাব মিভাৰ শাস্ত কৰিভা গুচাব যে খোজে; আমি বৰোঁ গোবত, তুমি হোৱাঁ আগৈ। তেহে আদ্য উত্তৰা কৰিছে কাশৰ পাৰি দৰে আগগোব সমে ব’ল, উপদেশ আৰ্চুদুঙ্গ হ’ল। আগি উপদেশ মাই, শুভ শুভহে আহিল আঘাত। হোট আতা দিহে ‘(কথাওকচৰিত, ১৫১৭ঃ)’

ঐতিহাসিক প্ৰামাণিকতাত অতি দুৰ্বল, ভকতৰ মূখে মূখে চলি অহা কথাবোৰ আৰু শব্দৰ - মাধৱতকৈ বহু কালৰ পাছত বচনা কৰা কথাওক-চৰিত্ৰৰ এই উক্তিৰ ভিত্তিতে আদৌচকসকলে ক’ব খোজে যে মাধৱকন্দলীৰ বামাৰণত ধৰ্মা সকলো ভকতীয়া উপদেশ ‘হোট আতা’ মাধৱদেৱেহে জুৰি দিলে। অধ্যাপক লেখকৰো এই ভিত্তিতে কৈছে—“.....মহাপুৰুষ হুজ-

নাই কেবল আদি আৰু উত্তৰাকাণ্ড বচিবলৈ ক্ষান্ত নহৈ মাধৱকন্দলীৰ নামটো বাৰি আন আন অধ্যায়তো উপদেশ আদি সন্নিবেশ কৰি বায়ান্নপঞ্চোক্ত-ভক্তি শাখাৰ অন্তৰ্গত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল" (অঃ বাঃ সাঃ ৪১পৃঃ)। এনে অভিযন্তৰ ওপৰত বহুলাই আলোচনা কৰিবলগীয়া আছে।

মাধৱকন্দলীয়ে বাস্তৱিক বায়ান্নপঞ্চ বেদৰ মৰ্যাদা দিয়াৰ কথা আগতে কৈ অহা হৈছে। কিচ্ছিত্ৱা আৰু সুন্দৰাকাণ্ডৰ সামৰণিত থকা মাধৱকন্দলীৰ ভুলিতা সহ কথাখিনিলৈ মন দিলে স্পষ্টভাৱে বুজা যায় যে—‘বায়ব চবিত্ৱ’ক ‘নানা বসে বসন্ত’ বুলি মাধৱকন্দলীয়ে তাৰ সাহিত্যিক মূল্যত গুৰুত্ব দিয়াৰ দৰে সেই পৰম পবিত্ৰ “বায়ব চবিত্ৱ বুলি ভৱিষ্য সংসাৰ” এই বুলি ঙক-ভীৰু উপদেশো দিছে। মহৰ্ষি বাস্তৱীয়ে বানো কৰা “সাক্ষাতে জানিবা যেন বেদ” স্বৰূপ ‘শাস্ত্ৰ’ খনি বঢ়া টুটী-কৰি মাধৱকন্দলীয়ে “আপে নাব বৃত্তি অৰ্থ বিষতে” বৃত্তিলৈ, সেইদৰেই ‘সংক্ষেপ কবিতা’ পদ বিৰচিতলৈ; তাৰ দোষ এবাৰলৈহে কৰিয়ে নিজৰ কাব্যখনক ‘লৌকিকহে কথা’ বুলিছে। তাৰ তাৎপৰ্য্য কন্দলীৰ এই কাব্যখন আৰ্হি বা কবিৰ ঘাৰা বচিত ‘সাক্ষাৎ বেদ’ৰ নিচিনা ‘শাস্ত্ৰ’ মহৰ, সাধাৰণ লোকে বচনা কৰা ‘লৌকিকহে কথা’ বুলি কৰিয়ে বিনয় প্ৰকাশহে কৰিছে। বাহুৰ বায়ব কথা বৰ্ণনা কৰাৰ কাৰণে লৌকিক মহৰ। মাধৱকন্দলীয়ে বিনয় প্ৰকাশ কৰিবলৈ যোৱা এই ‘লৌকিকহে কথা’ আখ্যাটোৰ আলমতে আলোচকসকলে, ‘সংসাৰৰ বন্ধন হেদ’ কৰিবলৈ বচনা কৰা, ‘কলিমল, কলুষক বিনাশন’ ‘স্বপ্নপুৰী জিনিবাৰ’ কাৰণে গুনিবলগীয়া মাধৱকন্দলীৰ এই বায়ান্নপঞ্চক লৌকিক কাব্যৰ সাক্ষীত বাজি বাধিব খোজে। ‘হোট আভাইহে আঁহুফুল’ দিয়া বোলা কথাও যে সঁচা নহয়, আমি পাহৰ আলোচনা কৰিছোঁ। আলোচকসকলে মাধৱকন্দলী আত্মপৰিচয়মূলক আৰু লগতে জানিহে নালাগে হৃদয়পূৰণৰ আভিৰূপো এবাৰ নোৱৰা হৈ থকা উপদেশসহ যিখিনি পদ (ভাব ৫৬৮৪—৫৬৮৭ লৈকে আগতে উদ্ধৃত কৰি অহা হৈছে) আছে, সেইখিনি কবিতাৰ পৰিচয়ৰ ক্ষেত্ৰ গ্ৰহণ কৰি আহিছে, কেৱল উপদেশ ‘আঁহুফুল’ দি লাঞ্ছিতাৰ মৰা অৰ্থনৈতিক কাম তেনা ‘হোট আভাৰ পাত আদি দিছে। কিচ্ছিত্ৱাকাণ্ড থকা কবিতাৰ

হ-উক্তি এই পদখিনিলৈ মন কৰিলেই আমাৰ বহুতৰ 'চিহ্নাশীল' পাঠকৰ
বোধগম্য হৈ পৰিব।

তুমিলাহা সামাজিক বাহৰ চৰিত্ৰ।

নানা বসে বসন্ত পৰম পৰিষ্কাৰ ১ ৩১৬৬

আক তুমি হটবে সবে মনত সন্তোষ।

কিন্তু বঢ়া-টুঠা নধৰিবা গুণ-দোষ।

বান্ধীকি বচিলা মাত্ৰ গদা-পদা বহে।

তাঁহাক বিচাৰ আমি কৰিলা প্ৰবন্ধে ॥ ৩১৬৬

আপোনাৰ বুদ্ধি অৰ্থ বিমতে বৃদ্ধিলো।

সংক্ষেপ কৰিলা তাক পদ বিচাৰিলো ॥

* * *

দেৱবানী নুহি ইটো লৌকিকহে কথা।

এতেকে ইহাৰ দোষ নলৈবা সৰ্বথা ॥ ৩১৬৮

বামৰ। বিত্ত বুলি তবিল্লা সংসাৰ

অলস জাতিহা বাম বোলা বাবে বাৰ ॥

আকৌ সুন্দৰা কান্তৰ সামবশিত আছে—

বান্ধীকি বে মহা ঋষি

বায়ান্ধৰ প্ৰকাশিল

সংসাৰত প্ৰজিলা অমৃত।

আক তুমি নবলোক

কলিত মদগতি হোক

আক তুমি হোৱে কৃতকৃত্য ॥ ৪৮২১

মাধৱকন্দলী বিপ্ৰে

তাহান স্ৰবণ স্ৰবি

কবিলক মোকক উদ্ধাৰি।

বামৰ চৰণ বিনা

আনগতি নাহি হেবা

জানিবাহা মনে সূচ কৰি ॥

মূলতে বান্ধীকি বায়ান্ধৰ নায়ক বামক ঈশ্বৰ ৰূপে নলৈ আদৰ্শ
মানৱ ৰূপেহে স্পষ্টায়িত কৰা হৈছিল যদিও, মাধৱকন্দলীয়ে 'প্ৰবন্ধে বিচাৰ
কৰি' অনাৰ দিনলৈ সেই মহাকাব্যই বোম্ব শ বহুবাৰা ক্ৰমবিবৰ্তনৰ উপবধান

আত্মসাৎ কৰি ভক্তিমূলক 'শান্ত'ত ৩ পৰিণত হোৱাৰ কথা সুই কবিৰ পৰা
বিহৰ নহয়; স্বয়ং মাধৱকন্দলীৰ কাৰণেভে এই 'শান্ত' 'সাক্ষাতে জানিব
বেন বেদ, সকলো পাঁপৰ ক্ষয়কাৰী। সেইজন 'শান্ত'কে 'সাবোদ্ধিতে' গ্ৰহণ
কৰি মাধৱকন্দলীয়ে "তাক তুনি নবলোক, কলিত সদগতি হোক" বুলি
আশা কৰি 'সৰ্বজন বোধে' বচনা কৰি গৈছে। সেইজন কবিৰ কাৰণে এটি
নিচিনা বাম-স্ততি নিভাত্ত স্বাভাৱিক (কাব্যধৰ্মৰ আৱন্তপিতে)—

জয় জয় বামস্তে অগত আধাৰ।

ব্ৰহ্মা হব পুন্সব সেৱক বাহাৰ ॥

সৃষ্টি স্থিতি লয় যাব লীলা অনুপাম।

হেন বামপদে কৰো সদাই প্ৰণাম ॥

স্বৰূপ আৱৰি নিজ মায়্য বশ্য কৰি।

দশবথে গৃহে লীলাৰূপে অৱতৰি ॥

মন্মথ্যৰ নয় কৰ্ম কৰিলা অপাৰ। ইত্যাদি

মাধৱকন্দলীৰ প্ৰায় সমসাময়িক প্ৰাক্শংকৰী অসমীয়া কবি হৰিবৰ
বিপ্ৰ (লৈমিনিয়ায়মেধৰ পৰা লোৱা বিষয়-বস্তুৰে লৱ-কুশৰ যুদ্ধ, 'বন্ধুবাংনব
যুদ্ধ' বচনা কৰিছিল), আৰু হেমসৰস্বতীৰ (এওঁ বামনপুৰাণৰপৰা লোৱা বিষয়
বস্তুৰে প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ লিখিছিল) বচনাভে বৈষ্ণৱ চিন্তাধাৰাৰ প্ৰাধিক্ত অনন্বীকাৰ্য।
প্ৰতিকে মাধৱকন্দলীৰ কাব্যখনকনো জোৰ-জুলুমকৈ 'লৌকিক কাব্য' কবিৰ
লাগিছে কিয়?

স'ত মাধৱকন্দলীৰ নামসহ ভণিতা নাই আৰু মাধৱকন্দলীৰ আত্ম-
পৰিচয়মূলক কথাখিনিৰ লগত ভকতীয়া উপদেশ স'ত এবাৰ নোৱৰাকৈ
ভড়িত হৈ থকা নাই, তেনে ক্ষেত্ৰত "আগে উপদেশ নাই ..... ছোট
জাতাহে দিহে" ধৰণৰ কথা মানি লোৱাৰ থল থাকিলেও, মাধৱকন্দলীৰ ভণিতা
থকা আৰু আত্মপৰিচয়মূলক কথাও হৃদয়ৰ বাতিবতো একেবাৰ নোৱৰাকৈ
ভড়িত হৈ থকা উপদেশখিনিৰ ক্ষেত্ৰত এই কথা কেতিয়াও মানিব নোৱাৰি। বহা-
পুৰুষ গুৰু শংকৰদেৱে বঙ্গালৈকে চোৱা অশ্রমাসী কৰি মাধৱকন্দলীৰ ভণিতা
৩ 'বাকীকীৰ বামাগত অৱতাৰকপে বাম আৰু বামভক্তিৰ উপলব্ধ' শীৰ্ষক
প্ৰবন্ধত এই কৱিকায়ৰ কথা বহুলাই আলোচনা কৰা হৈছে।'

বিহাটকৈ জুৰি দি ভকতীয়া উপদেশ দি ভক্ত-বৈষ্ণৱসকলক সাধুসেৱক
 দিচিলা একবিঠ ওক-ভক্ত এজনে প্ৰবক্তা কৰিছে বুলি ভবাৰ পৰা আদি
 বিবত নহৈ মোৱালিলে'। যদি ভকতীয়া উপদেশখিনি মাধৱসেৱে (বা অন্য-
 কোনোবাই) জোৰা দিয়া "আ"চুফুল" তেনেহ'লে তাম লগত জড়িত হৈ থকা মাধৱ-
 কন্দলীৰ আত্মপৰিচয়মূলক কথাখিনিও লাং জোৰা দিয়া কথা হ'ব লাগিব।
 কবিজনাব আত্মপৰিচয়মূলক (ওপৰত উদ্ধৃত কৰি অহা) পদখিনিৰ
 বাহিৰেও অনেক ঠাইত (পদ ৩১১১; ৩৩১৭- ৩৩১৯, ৩১৭১, ৪৩১৫, ৪৪১২,
 ৪৭৪০-৪১, ৫৮২০-৪৮২২, ৪৮৮০ পদ ৮১৩ক) মাধৱকন্দলীৰ ভণিতাবে সৈতে বাম-
 ভক্তি সূচক কথা আছে। শংকৰ-মাধৱে সংবন্ধন ব্যৱস্থা কৰি যোৱা মাধৱকন্দলীৰ
 বামাৱলখনত কবিজনাব নামটোৰে সৈতে অন্য মাসুহে ইমানখিনি লাংজোৰা
 দিয়া বুলিও বিশ্বাস নহয়।

আগে-পৰিহে থকা এই পদখিনি কোনোবাই জোৰা দিয়া "আ"চুফুল"
 বুলিও যদি ধৰিবলগীয়া হয়গৈ, সিমানতে কাব্যধৰ্মৰ সঠিকতাৰ লগত অবিচ্ছেদ্য
 ভাবে লাগি থকা পদ কিছুমানৰেই বামাৱলখনৰ বৈষ্ণৱ বা ধৰ্মমূলক উপাদান
 প্ৰমাণিত হয়। মূল বাল্মীকীৰ বামাৱলত নথকা, মাধৱকন্দলীয়ে নিজে সংযোজন
 কৰা নিম্নোক্ত প্ৰসংগৰ পদ সমূহেই এই বিবৰ্ত্তন বলিত প্ৰমাণ—

- (১) অদ্ৰিৰ হৰিষ দেখিলা বাধক।
 পৰম স্নেহৰ মোৰ আইলা আশ্ৰমক।।
 আজিলি জানিলে'ই এই অশ্ব শাস্তলিলো।
 জিহবৰ দাদলদ্য শাকতে দেখিলো।। ২০৮২[অব্যকাতা]
- (২) দেখ পাঠ উচ্চবিয়া আশংসাৰ জাক।
 লবে হতে সখাৰ বুলিলা শুভিবাক ॥ ২৬৭৪
 বাহাৰ বিনোদ ইটো সকলে সলোৰ।
 ভেতে ধৰ্মবকা হেতু ভৈলা অৱতাৰ ॥ ইত্যাদি ২৬৭৬ পৰ্য্যন্ত
- (৩) ধৰক বধ কৰাৰ পাছত জ্ঞানাই বাধক কৰা শুভি—
 পদ ২১২০-২১১০।
- (৪) ভকতৰ পদে বামে অন্যান্য কৰন্ত ॥
 ভকত বৎসল ৩৭ এতেকে বামৰ। ইত্যাদি ৩৬৭০-৭১

- (৫) ৩৬১৪ পদত বামৰ প্ৰতি বালীৰ উক্তি ।
- (৬) ৪৬১১ পদত বিত্তীয়ৰ প্ৰতি বাৰণৰ উক্তি
- (৭) ৪৭১১ পদত বিত্তীয়ৰ প্ৰতি শিৱৰ উক্তি ।
- (৮) জীৱাম লক্ষণ বাৰাণৰ অৱতাৰ ।

সাগৰত সেতু বাছে শক্তি কাহাৰ ॥ ৪১৪৪

[মালারতৰ বাৰণৰ প্ৰতি উক্তি]

এইদৰে বামক ঈশ্বৰৰূপে প্ৰতিপাদন কৰা অনেক পদ মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলম্বনত আছে। গতিকে ধৰ্ম-প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে লিখা নহ'লেও প্ৰথম অসমীয়া বামাৱলম্বন এখন ঈশ্বৰৰ পৰম পৱিত্ৰ চৰিত্ৰ-প্ৰচাৰক গ্ৰন্থই। বিষয়বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত এই কাব্যই বাঙ্গালীৰ মূল কাব্যখনৰ পৰা বিশেষ আঁতৰি অহা নাই। মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলম্বনৰ আধাৰ বাল্মীকীৰ বামাৱলম্বন গোড়ীয়া পাঠ। গোড়ীয়া পাঠত কাণ্ডবিলাকৰ আৱলম্বন আৰু সমাপন বিবিলাক প্ৰসংগত হৈছে, মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলম্বনত সেইবিলাক প্ৰসংগত হৈছে। এই ক্ষেত্ৰত মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলম্বন ই দুটা পাঠৰ লগত নিমিলে, কিন্তু গোড়ীয়াপাঠৰ লগত নিমিলে। কথাও কন্দলীৰ বামাৱলম্বনত ভালেখিনি আছে। তাৰে কিছুমান গোড়ীয়াপাঠত নাই, অথচ ই দুটা পাঠত আছে, কিছুমান গোড়ীয়াপাঠত আছে, কিন্তু অন্য পাঠত নথকাৰ দৰে কন্দলীৰ বামাৱলম্বনত নাই; কিছুমান আকৌ গোড়ীয়াপাঠত আছে যদিও কন্দলীৰ বৰ্ণনা অন্য পাঠৰ লগতহে মিলে। এটবিলাকৰ উপৰিও বাল্মীকীৰ বামাৱলম্বন কোনো পাঠতে নথকা কথা কিছুমানো কন্দলীৰ বামাৱলম্বনত পোতা বান্ধ।

হনুমান্ মূৰ্ত্তীৰূপ সীতা অৱেশৰ বাবে ভূপৰ হ'বলৈ পৰামৰ্শ দিয়া সময়টোৰ কথা গোড়ীয়াপাঠত নাই; অন্যপাঠত (৪১১১) সেইটো লবংকাল বুলি আছে। কন্দলীয়েও 'কাৰ্ত্তিক নিৰ্ভতি দৈল' বুলিছে। কিৰ্দ্ধিয়া-কাণ্ডত (৫৫মৰ্গত) সন্ধ্যান্তিৰ আগমনৰ আগত বানৰ-গণে কৰা কথোপকথন গোড়ীয়াপাঠত নাই, কন্দলীৰ বামাৱলম্বনত আছে।

একমাত্ৰ গোড়ীয়াপাঠত থকা অথচ কন্দলীৰ বামাৱলম্বনত নথকা কথাৰ উদাহৰণ স্বৰূপে দাঙি ধৰিল পাৰি—এজন ভ্ৰাতৃৰ শাপৰ ফলত কৈকটী কুঁজীৰ কুম্ভৱান বন হোৱাৰ কথা (২১৮ সূ); কনকমনৰ আগ মূৰ্ত্তত

সুমিত্রাই বামক উদ্দেশ্য কবি কোরা কথা (২১৯ সং.); সেই একে প্রসংগে
সুমিত্রাই লক্ষণক উদ্দেশ্য কবি কোরা কথাবিনিস্ত লক্ষণব গল্পের উল্লেখ
(২১৯৫); বনমাতার কালত বাম আদিত্তে পোরা কীমতী নদীর উল্লেখ
(২৬৬৩) আক সুদর্শনা সর্বোবব লগতে সুবত দেখিবলৈ পোরা কল্যাণিনী
নদী আক চিত্রকূট পর্বতের বর্ণনা (২১৫২ স.); ভবতে গঙ্গা পাব বৈ গঙ্গক
বিদায় দিল্লার কথা (২১৮১১১-১৪); বন-বহু দ্বি বামব লগত দ্বিত্তা
কবিলৈ তাংই বালীক পরামর্শ দিল্লার কথা (৪১১৪৩০); প্রহন্তর মৃত্যুর
পাছত দুটা সর্গত হোরা বারণ-মন্দোদরী-সংবাদ (৬১৩৩, ৩৪ স.); এই সংবাদটো
পশ্চিমোত্তরী পাঠতো আছে), নাবদব মূবে কুন্তকর্ণই ব্রজা জাদি দেবগণে
মন্ত্রণা কবি বারণ-বধর উদ্দেশ্যে বিষ্ণুক মনুষ্য-জগৎ ল'বলৈ পঠোরা কাহিনী
বারণক জনোরা (৬৪০১৩১-৩৩), বারণে মধুসূদন বামব হাতত মৃত্যুবরণ
কবি বিষ্ণুব পবম পদ লাভ কবিব বুলি কোরা (৬৪১২৩, ২৪ এই দুই
সর্গব বৃত্তান্ত পশ্চিমোত্তরী পাঠতো আছে), হনুমন্তট গঙ্গাদান লৈ অ'হোতে
ভবতব লগত সাক্ষাৎ ঘটাব বর্ণনা।

কুন্তকর্ণক জগাবলৈ বমণীগণক কামত লগোরা বর্ণনা দাক্ষিণাত্য পাঠত
নাই; কন্দলীয়েও সেই কথা অরভাবণা করা নাই। নিজাভাগ হোরা পাছতে
কুন্তকর্ণই ভূবি ভোজন কবার বর্ণনা কন্দলীর বামায়ণত দাক্ষিণাত্য পাঠব
অনুগত। কুন্তকর্ণব মৃতদেহ ধবানারী হোরা বি বর্ণনা কন্দলীয়ে দিছে.
সেরা পশ্চিমোত্তরী পাঠব লগতহে মিলে।

বান্দুকীর বামায়ণব কোনো পাঠতে নথকা যি বিলাক কথা কন্দলীর
বামায়ণত পোরা বার, তাবে কিছুমান অন্য বাম-কথাতো পোরা বার।
কিছুমান কথার ভেটি গ্রানীর লোককথা আক কিছুমান কন্দলীর নিজা
উদ্ভাবনা বুলি অনুমান হয়। কন্দলীর বামায়ণত থকা অবান্দুকীর কথা
কেইটামান উল্লেখ করা হ'ল — সীতা জাতিশ্রব কন্যা (৪০৭ পদ); বামব
শবদ আঘাতত ইন্দ্রপুত্র কাকে এটা চকু হেঁকরাব কাংগে সকলো কাউবীবে
এটা চকু কথা হোরা; লংকাত হনুমন্তই সীতাক বুলি মধুকল ভক্ষণ করা;
বারণব সভালৈ হনুমন্তই ব্রাহ্মণব বেশ ধবি হোরা; বারণব লয়াণারিনী

ଅନେକଦିନ ଦେଖି ମିଳିତା ବୁଲି ସମ୍ପେଦ ହୋଇବତ ହନୁମନ୍ତୁଇ ବେଶୀ କୁଧି ଚାହିଁ
ଆକ ସୁଧତ ନଦର ଗୋବୁ ମାହି ସେହି ସମ୍ପେଦ ଦ୍ରବ କବା; ହନୁମନ୍ତୁଇ ନେଇବ କୁହି
ସୁଧେବେ ନୁହୁରାବ କଥା ।

ସାଧବକଲ୍ଲଣୀବ ବାସାହୀନୀବ କଥାବନ୍ତ ଆଲୋଚନା କରୌଡେ ୭୦ ଅମବେଶବ
ଠାକୁବ ସମ୍ପାଦିତ ମୋଡ଼ିର ମାଠିବ ଲଗତ ମୁଖାନ୍ତୁମୁଖ ଡାଡେ ତୁଳନା କବା
ହେବେ । ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ବେ ଉକ୍ତ ମାଠିବ ଭଲତ ଉକ୍ତ ମାଠିବ ସମୁଦ୍ଧ ଧକା ମାଠାତବୋ
ଉଲ୍ଲେଖ କବା ଆହେ —

କ — ଇଟାଲୀର ମନ୍ତ୍ରିତ ମୋବେଶୀରବ ଦ୍ଵାବା ସମ୍ପାଦିତ ମାଠି ।

ଖ — ଶ୍ରୀରାମପୁରବମା ପ୍ରକାଶିତ 'କେବି'ବ ଦ୍ଵାବା ସମ୍ପାଦିତ ମାଠି ।

ଗ, ଘ, ଙ — ସଂସ୍କୃତ ମାହିତ୍ୟ ମାହିତ୍ୟତ ସଂସ୍କୃତ ମାଠିସମୂହ ।

ଚ — କାଳୀବମା 'ମନ୍ତ୍ରିତ' ନାମବ ମନ୍ତ୍ରିକାତ ପ୍ରକାଶିତ ଶ୍ରୀବିକ୍ରମ ଚଟ୍ଟୋ-
ପାଧ୍ୟାୟବ ଦ୍ଵାବା ସମ୍ପାଦିତ ମାଠି ।

ଛ — ମହାର ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟବ ମାଠି ।

ଜ — ବଙ୍ଗୀର ମାହିତ୍ୟ ମାହିତ୍ୟତ ସଂସ୍କୃତ ମାଠି ।

ଝ — ଐତିହାସିକ ଚଟାହିତିବ ମୁଦ୍ରାକାଶିତ ଧକା ମାଠି ।

॥ হবিবৰ বিপ্ৰৰ বচনাত বৈষ্ণৱ উপাদান ॥

জৈমিনীৱাৰবেধৰ পৰা বিয়লবন্ত লৈ হবিবৰ বিপ্ৰই বচন কৰা লৱ-কুশৰ যুদ্ধ কাব্যখন, মাধৱকন্দলীৰ বচিত বামাৱগৰ পাচোটা কাণ্ডৰ বাহিৰে প্ৰাক্শংকৰী যুগত বচিত একমাত্ৰ বাৰকথাযুগলক কায়। হবিবৰে জৈমিনীৱাৰ-মেধবপৰা বিয়লবন্ত লৈ 'বক্ৰবাহনৰ যুদ্ধ' আৰু 'ভাত্ৰাশ্বজৰ যুদ্ধ' নামেৰে আৰু দুখন কাব্য পাছত বচনা কৰিছিলে। হবিবৰে 'বক্ৰবাহনৰ যুদ্ধ'ত তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক ৰূপে কমতাবাজ দুল'ভনাৰাৱগৰ নাম উল্লেখ কৰি গৈছে। এই বক্ৰাজনৰ সম্পৰ্কত পণ্ডিত সকলৰ মাজত মতবৈধ হোৱা দেখা যায়। ড° মহেশ্বৰ নেওগে 'লৱ-কুশৰ যুদ্ধ'ৰ পাতনিৰ আৰু 'অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপ-বেৰা'ত (পৃ. ৬৩, ৬৪) বামানন্দ শিঙৰ 'গুৰু চৰিত', 'কথা গুৰু চৰিত' আৰু বাম-চৰণৰ 'শংকৰ চৰিত'ৰ আলোচনাত, খুইল্ল জ্যোদশ শতিকাৰ শেহ আৰু চতুৰ্দশ শতিকাৰ আদিতে থকা বিখ্যাত বিদোৎসাহী গুণগ্রাহী কমতাবাজ দুল'ভনাৰাৱগৰ উপৰিও যিটোৰ এজন কমতাবাজ দুল'ভনাৰাৱগৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিছে। ড° নেওগৰ মতে কোচৰজা বিন্ধুসিংহৰ সময়ত খুইল্ল গজদল-বোড়ল শতিকাৰ দোমোজাত আৰু এজন দুল'ভনাৰাৱগ আছিল আৰু এইজনেই হবিবৰ বিপ্ৰৰ পৃষ্ঠপোষক বুলি নেওগদেৱে অনুমান কৰে। ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই 'অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত'ত এই যিটোৰজন দুল'ভনাৰাৱগৰ অস্তিত্ব নুই কৰি যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছে। তেখেতৰ মতে ১৩/১৪ শতিকাৰ কমতাবাজ দুল'ভনাৰাৱগ জনেই হবিবৰ বিপ্ৰৰ পৃষ্ঠপোষক। যদি এইটোৱেই হবিবৰ বিপ্ৰৰ সময় হয়, তেনেহ'লে 'লৱ-কুশৰ যুদ্ধ'ৰ বচনা কাল মাধৱকন্দলীৰ বামাৱগতকৈ আগ হ'ব। সেয়ে হ'লে অসমীয়া সাহিত্যত 'লৱ-কুশৰ যুদ্ধ'ই হ'ব সৰ্বপ্ৰথম বাৰকথাযুগলক বচনা।

বৈষ্ণৱ উপাদান প্ৰধান 'জৈমিনীস্মাৰমেৰ'ৰপৰা বিবৰণত লৈ তিনিখন কাব্য ৰচনা কৰা হৰিবৰ বিপ্ৰই নানা প্ৰসংগত বাম বা কৃষ্ণকণী হৰিব মহিমা ঘোষণা কৰিছে। মাধৱকন্দসীৰ বামায়ণখনত প্ৰকাশ পোৱাৰ দৰে হৰিবৰ বিপ্ৰৰ ৰচনাতো বৈষ্ণৱ উপাদান স্পষ্টভাৱে পৰিলক্ষিত হয়। 'বক্ৰবাহনৰ বুদ্ধ'ৰ আভ্যন্তৰীণতে আছে

জয় জয় কৃষ্ণ প্ৰভু দৈৱকীনন্দন।

ব্ৰজা হৰে চিন্তে যাব অকণ চৰণ ॥

জয়ন্তি পাণ্ডৱগণ হৰিব সৈৱক।

অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰি তুংঘলা দেৱক।

এই কাব্যৰ নান্নক বক্ৰবাহনৰ বাৰ্জ্যৰ নৱ-নাৰীগণো 'হৰি চৰণত সধা ভক্তিভংগৰ', তাত 'বাৰ্জ্যৰ প্ৰজাৰ সধা আন কথা নাই। হৰিকথা চৰ্চি থাকে হৰিক বিৱাই ॥' এইদৰে মূলত নাই যদিও হৰিবৰে নিজাকৈ অন্য প্ৰসংগতো এনে বৈষ্ণৱধৰ্মৰ প্ৰচাৰমুখী মানসিকতা প্ৰকট কৰিছে। বুদ্ধবাহ্যৰ সময়ত বক্ৰবাহনে —

দোবিন্দৰ চৰণত কৰিলা প্ৰণাম।

×× সময়ত জয় হোক হেন মনকায়।

পাডক ছাড়োক ডাকি বোলা বাম বাম । ১০৬

উঃ নেওগে হৰিবৰ শক্ত আছিল বুলি অনুমান কৰে। কাৰণ বক্ৰবাহনৰ বুদ্ধত আত্মপৰিচয় প্ৰসংগত কৰিজনাই কৈছে —

বিপ্ৰ হৰিবৰ কই গোবীৰ চৰণ সেই

পদবন্ধে কৰিলা প্ৰচাৰ

হৰিনাৰায়ণ হস্ত বক্ৰবাহনৰ সম্পাদিত 'বক্ৰবাহনপৰ্ব' নামে প্ৰকাশিত 'বক্ৰবাহনৰ বুদ্ধ'ৰ সংকলনটোত 'বিপ্ৰ হৰিবৰ কৰি, হৰিব চৰণ সেবি বুলিহে পদাংগ পোৱা যায়। কৰিজনাই যদি গোবীৰ চৰণে সেৱা কৰিছিলে' বুলি ধৰি লোৱা হয়, তথাপি কাব্যখনত প্ৰকাশ পোৱা বৈষ্ণৱ লক্ষণ উঃ নেওগেও বীকাৰ কৰিছে। "বাসুদেৱ কৃষ্ণৰ পুজাৰ ক্ৰোড় প্ৰতিপাদনকৈ বুলি জৈমিনি ভাৱতৰ এটি থাই উদ্দেশ্য। কৃষ্ণদেৱৰ সৰ্বদল্লন বীৰৱ, পাণনাখন শক্তি

আৰু সৰ্বপ্ৰকাৰে শ্ৰেষ্ঠৰ অনেক ঠাট্টাৰ ঘোষণা কৰা গৈছে। হৰিবৰে এনে এসংগৰ স্নোৱমূহৰ যথানুকৰণ ভাঙি দি কৃষ্ণ-ধৰ্মৰ গোবৰ প্ৰচাৰ কৰিছে। ইবোৰত প্ৰায় নববৈষ্ণৱ যুগৰ নাম-ধৰ্ম মহিমা প্ৰচাৰৰ উৎসাহ উদ্দীপিত হৈ উঠিছে (অঃসাঃকঃবেঃ, ৬৯পৃঃ)।

হৰিবৰ শাস্ত্ৰ বা শৈৱ নাছিল যে সেই ধাৰণা হোৱাত আমাক এটা কথাই সহায় কৰে। মূল জৈঃ অশ্বমেধত লংকাবিজয়ী হৈ দুবি অহা বামৰ কত বিকৃত শৰীৰটো দেখি কৌশল্যাই ভাবিছে — “কোনো বোনো মূৰ্খিয়ে বামক শিৱভক্ত বুলি কয়, নিশ্চয় সেই কাৰণেই বামে (বাৰণব হাতত থকা) শিৱৰ বাণ সমূহক গাত পৰিবলৈ দিলে” —

অথবা শিৱভক্তঃ ডামাহঃ কেচিদ্বিনীশ্বৰাঃ ॥

তন্মাদন্তঃ তন্না স্থানং বাণানামিতি মে মতিঃ । (২৫।১৭, ১৮)

হৰিবৰে এই স্লোকটোৰ কথাখিনি বাদ দিছে। তেওঁ শাস্ত্ৰ বা শৈৱ থকা হ'লে বামক গোবীপতি শিৱৰ ভক্ত বুলি ইঙ্গিত কৰা এই স্লোকটো এৰি নগ'লহেঁতেন।

বৈষ্ণৱ উপাদান প্ৰধান জৈমিনীয়াগ্ৰমেধৰ পৰা বিৰলবস্ত্ৰ লৈ তিনিখনকৈ কাব্য ৰচনা কৰাৰ প্ৰবৃত্তি জন্মাত্তেই বুলিব পাৰি যে সিপ্ৰ হৰিবৰ যুদ্ধ বৰ্ণনাৰ হাবিহাবতকৈ ইতিমধ্যে ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰে-দক্ষিণে চৌৱাই পেলোৱা বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ চোৱে কৰা স্পৰ্শৰ প্ৰভাৱহে ঘাই প্ৰেৰণা।

লৱকুশৰ যুদ্ধতো কৱিকলাৰ এনে প্ৰবৃত্তি স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ পাইছে। বামৰ অৰে ধ্যাপ্ৰবেশৰ বৰ্ণনা দি হৰিবৰে লিখিছে —

বামৰ চৰণ আগৈ প্ৰণামোত্তো

সীতাক প্ৰণামো পাছে।

বাণৰ মাৰৰ চৰণে প্ৰণামো

আন বত গুৰু আছে।

কাৰ ৰাক্যমনে সপনে গিৱানে

প্ৰণামো গুৰু চৰণে।

অশ্বমেধৰ

বামাৱলীৰ

বিষয় হৰিবৰে ভণে ॥৮

জৈ:অশ্বমেধৰ কুললবোপাখ্যানৰ অন্তত মুক্তে ভাব কলক্ৰান্তি বৰ্ণনা কৰিছে। তাত আছে — “বান্ধীকি মুনিৱে পিতা পুত্ৰৰ এই বৃদ্ধৰ বৰ্ণনা নকৰিলে, কৰা হ'লে এই সংসাৰ কৰণৰ সাগৰত বুৰ গ গহেঁতেন। যিসকল উত্তম নৰে এই বৰণীয়া আখ্যান শ্ৰৱণ কৰে; তেওঁলোকে পুত্ৰ-নাতি সবৰিতে মনোৱৰম ভোগসমূহ ভোগ কৰি সমস্ত পাপৰ পৰা মুক্ত হৈ অবিনাশী বিষ্ণুক লাভ কৰে। যি মানুহে এই উত্তম আখ্যান শ্ৰৱণ কৰে আৰু অন্য পুণ্যশালী সৌকৰ্য তেনাৰ, তেওঁ বাজসূৰ আৰু অশ্বমেধৰ ফল লাভ কৰে। সেই উত্তম নৰে সুৰ্গৰ বিমানত উঠি স্বৰ্গগমন কৰে আৰু পুনৰ সুখৰ ৰূপ লাভ কৰি লক্ষ্মীমুক্ত হৈ তেওঁ বিমল কুলত জন্ম লয় (৩৬/৮৫-৮৯)।

যদিও হৰিবৰে জৈমিনীৰ মহাভাৰতৰ অশ্বমেধপৰ্বত থকা প্ৰাসংগিক কাহিনী এটা আনিছে বামকথামূলক ‘লৱ-কুশৰ যুদ্ধ’ বচনা কৰিছে, তথাপি তেওঁ কাব্যখন প্ৰামাণিক কৰি তুলিবৰ কাৰণে ‘তুনা সভাসদ ইটো। বামাৱলী কথা’ বুলি কোৱাটো নিতান্ত স্বাভাৱিক। সেই কাৰণ তেওঁ মূলতঃ এই কাহিনী বান্ধীকিৰে বৰ্ণনা নাই কৰা বোলা কথাখোৱা ঠাইত ‘বামাৱলী কথা’ বুলি সভাসদক তুনাইছে। মূলতঃ এই আখ্যান তুলিলে বিষ্ণুক পুত্ৰ বোলাৰ ঠাইত ইয়াত ‘বিষ্ণুৰ খানক ৰাৱ’ বুলিছে। মূলতঃ স্বৰ্গসুখ লাভৰ ঠাইত ইয়াত মুক্তিৰ সুখ লাভ হোৱাৰ কথা কৈছে। ‘বিবা পঢ়ে বিবা তনে তনাৰে আনক’ সকল ‘পাপ হৰি বিষ্ণুলোক’লৈ বোৱা বুলি হৰিবৰে কোৱা কথা মূলৰ কলক্ৰান্তিতে নিহিত হৈ আছে। সেই প্ৰেৰণাৱেই যে কৰি জনাক ‘আনক তুনাৰলৈ’ অনুপ্ৰাণিত কৰিছে, সেই কথা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। বায়ে ভৱসাগৰ পাৰ কৰাৰ কথা হৰিবৰৰ দিনত নতুন কথা হৈ থকা নাই। তেনেমূলতঃ হৰিবৰে কাব্যখনৰ সামৰণিত কৰা বামৰ মহিমা-কীৰ্ত্তনখিনিত শংকৰী বা শংকৰোত্তৰ যুগৰ কাব্যোত্তৰ নথৰ আঁচোৰ অনুভৱ কৰাৰ অৱকাশো নাই। ‘শিলাও মানুহ হয় বাম-পৰশনে’ বুলি ঘোষিত বাম-মহিমাৰ ইতিবৃত্ত অহল্যা-বৃত্তান্তৰ প্ৰসংগত পাহৰ্ত কৰা হৈছে। “বত

দেখা ভাৰ্য্যা পুত্ৰ সাৰ অকাৰণ" উপদেশত শংকৰদেৱে প্ৰতিজ্ঞাৰি শুনাৰ
বিপৰীতে শংকৰদেৱৰ ৰচিত উপদেশ-পৰত হৰিবৰৰ বাক্য প্ৰতিজ্ঞাৰিত
হোৱাটো একো অসম্ভৱ নহয়। শংকৰদেৱৰ উত্তৰাকাণ্ডত সীতাই লক্ষ্মণক
'মৰি ফাওঁ মই নিমাহিতী বনমাজ' বুলি কোৱা উক্তিও, হৰিবৰৰ কাব্যত
সীতাই লক্ষ্মণক কোৱা 'নিমাহিতী সীতা পৰি থাকো বন মাৰে' উক্তিও
প্ৰতিজ্ঞাৰি শুনি। শংকৰদেৱৰ ওপৰত পৰা হৰিবৰৰ কাব্যখনৰ প্ৰভাৱ
সম্পৰ্কে পাহত আলোচনা কৰা হৈছে।

× * ×

শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ সাহিত্যত ॥ ৰামৰ স্বৰূপ ॥

মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ ৰম্য তথা সাহিত্যৰ মূখ্য আধাৰ ভাগৱত
পুৰাণ হোৱাৰ কাৰণে ভেবেতৰ সাহিত্যত কৃষ্ণলীলাই মূখ্য স্থান লাভ
কৰিছে। তথাপি সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ সাংস্কৃতিক তথা ধৰ্ম্মীয় ঐক্যৰ অন্যতম
উপাদান ৰামচৰিত্ৰেও শংকৰদেৱৰ সাহিত্যকে আদি কৰি অসমৰ বৈষ্ণৱ
সাহিত্যত বিনিকট স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। অসমীয়া ভাষাত সৰ্বপ্ৰথম
ৰাম কথা প্ৰণেতা মাধৱকন্দলীৰ ৰামায়ণখনত আদিকাণ্ড আৰু উত্তৰাকাণ্ড
নথকাৰ কাৰণে শংকৰদেৱে নিজে উত্তৰাকাণ্ড ৰচনা কৰি আৰু ভগৱন্তৰ
শিঙীলীয়া প্ৰতি প্ৰথম অনুবক্ত তত্ত্বকৰি মাধৱদেৱৰ হতুৱাই আদিকাণ্ড

বচনা কৰাই বামাৱলখন সম্পূৰ্ণ কৰে। এইদৰে দুখনা গুৰুৰ সমাধাৰ আভা কৰি মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলখন অসমীয়া বৈষ্ণৱ সমাজৰ পৰম প্ৰভাৱ বস্তু হৈ পৰিল।

শংকৰদেৱে বাম কথাৰ আধাৰত বচনা কৰা অংকীয়া নাট 'বামবিজয়' বা 'সীতা সন্ন্যাস'ত পোৱাৰ বাহিৰেও তেখেতৰ অন্য বচনাৱলীত প্ৰামাণিক ভাৱে বামৰ কথা পোৱা যায়। ভাৰতীয় সাহিত্যত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ ব্যক্তিকটো আদৰ্শ মানৱ, আদৰ্শ ৰজা আৰু ঐশ্বৰিকতাৰ যি সমন্বয়ত গঢ় লৈ উঠিছে, শংকৰদেৱৰ সাহিত্যতো বামৰ চৰিত্ৰত এই তিনিটা উপাদান 'সুৰ-নৰ-বাৰ্জা-বাম' বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

শংকৰদেৱৰ উক্তবাক্য বামাৱলত বাম-সীতাৰ চৰিত্ৰত মানৱীয় উপাদানৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। ইয়াত বাম-সীতাক সাধাৰণ নৰ-নাৰীৰ দৰে চিত্ৰিত কৰা হৈছে। তথাপি ইয়াত বামৰ ঈশ্বৰত্ব স্পষ্টৰূপে স্বীকৃত হোৱা দেখা যায়। শংকৰদেৱে উক্তবাক্য বামাৱল বচনাৰ উদ্দেশ্য বৰ্ণাই কৈছে —

তনিয়োক দুখলোক   নিন্দা নকৰিবা মোক

আমাৰ অযোগ্য ইটো কৰ্ম।

× × × তুমিসৰ মহাপুৰী   বামৰ চৰিত্ৰ তনি

কৰিয়ে মনত মহাবতি।

কলিত পৰম ধৰ্ম   নাহি বাম নাম সম

আৰু নলৈ যায় অধোগতি ॥ × × ৭০১৮ (উক্তবাঃ)

ইয়াৰ বাহিৰেও উক্তবাক্যৰ অনেক প্ৰসংগত বামনাৰ বাহাৰ্য্য প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে আৰু সেইদৰে মনৰথৰ পুত্ৰ বাম চন্দ্ৰক পৰমপুৰুষ ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বামৰ স্বৰ্গগমন কালত ব্ৰহ্মাই বামক কৈছে —

তুমি ত্ৰিভুবন পতি জগতৰে পতি।

তুমিসে অচিন্ত্য গুণ অনন্ত শক্তি।

প্ৰকৃতিত অক্ষৰ পৰম তুমি ব্ৰহ্ম।

আদি অন্ত নজানয় তোমাৰ মহত্ব ॥ ৭৫১৬

তুমি ভাব হবা বাবে বাবে অরতবি।
 হুইক দতিয়া মহন্তক বক্ষা কবি ॥
 তুমিসি ইন্দ্র সুবাসুবে কবে সের।
 অন্তত তুমিসি থাকা নথাকর কেব ॥ ৭৪১৭
 অরশেষত ক্রীৰামচন্দ্র পৰম পুৰুষ বিমুক্ত বিলীন হৈ পবিল —
 যিটো বিষ্ণু কপ ধৰি প্রকাশ কবন্ত হবি
 ভেহো ব্রহ্মভদ্ৰ স্বরূপতে।
 বাঘবর গৈয়া কায় বিজুলী চটক প্রায়
 প্রবেশিলা বিষ্ণুৰ কপতে ॥ ৭৪৪০
 উত্তৰাকান্তৰ সামবনিত শংকৰদেৱে লিখিছে —
 বামৰ চৰিত্ৰচয় সম্যকে অমৃতময়
 তনি যেন পিয়ে ঢোকাঢোক ॥
 জগতৰে নিস্তাৰণ পুণ্য কথা বামায়ণ
 আক তনৈ ভৈ যিটো নৰে।
 পাত্তেকন্ত লাগে জুই দেৱবোপুজনী হুই
 বকে সাতো স্বৰ্গৰ উপৰে ॥ ৭৪৫০
 X X
 হেন জানি সভাসদ জনা বামায়ণ পদ
 বুদ্ধিক বাব অভিজ্ঞ।

ভলন্ত দিয়া পদখিনিভ শংকৰদেৱৰ দৃষ্টিত বামৰ মহন্ত সুন্দৰকৈ প্রকাশ
 পাইছে —

বামে পিতৃ মাতৃ সুত সুহৃদ সোদৰ বন্ধ
 বামে আত্মা বামে জীৱ প্রাণ।
 বামে জপ হজ্ঞ দান বামেসে পৰম জ্ঞান
 বামে কোটি লভ তীৰ্থ স্নান ॥
 বামে মোৰ ইষ্টদেৱ বামকসে কবে। সেৱ
 গতি মোৰ বামৰ চৰণ।

বামে ধৰ্ম বামে কৰ্ম বামেসে বান্ধব মৰ্ম

জানি লৈলো বামত শবণ ॥ ৭৭৪৫

এইখিনি কথাবপৰা এটোটা সুস্পষ্ট হৈ পৰে যে শংকৰদেৱৰ
দৃষ্টিত বাম আৰু কৃষ্ণ পৰমায়া ৰূপত অভিন্ন। ‘কীৰ্তন’ৰ স্তম্ভ হৰণত
জাহ্নবতই কৰা কৃষ্ণ-স্ততিতো বাম-কৃষ্ণৰ অভিন্নতাই একটো হৈছে —

জানিলো তোমাক জগত ঈশ্বৰ

তুমি সনাতন হৰি।

সমস্ত ভূতৰ তুমি প্ৰাণ বল

জগতকৈ আছা ধৰি ॥ ১৪৩৭

X X X X

জানিলো তোমাক সেহি বয়নাথ

যিটো ইচ্ছা দেৱ মোৰ। ইত্যাদি (কীৰ্তন)

শ্ৰীকৃষ্ণৰূপী জগত-ঈশ্বৰ সনাতন হৰিকে জাহ্নবতই নিজৰ ইচ্ছাদেৱ
বয়নাথ বুলি জানি ভেওঁৰ চৰণত প্ৰণত হৈছে।

দ্বিতীয় ৰুদ্ধ ভাগৱতৰ অনুবাদত শংকৰদেৱে জটায়ু, বানৰ, ঋক্ষ প্ৰভৃতি
পশু-পক্ষীৰ প্ৰতি কৃপা দেখুওৱা বামৰ বাহিৰে অন্য কোনো কৃপালু দেৱ
নাই বুলিছে —

হেনন কৃপালু দেৱ বাম বিনে নাহি কেৱ

দেখা পশু পক্ষীক ভজন্ত।

জানি ভজা বামপাৱ ইসে ভৱ সিদ্ধ নাৱ

X X X ॥ ৫৩৭ [২য় ৰুদ্ধ ভাগ]

বামবিজয় নাটতো বামক পৰমেশ্বৰ ৰূপত স্বীকাৰ কৰা হৈছে।
এই নাটকৰ নান্দী ভাটীয়াত বাম অৱতাৰৰ সমস্ত লীলাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।
তাৰ কিছু অংশ উদ্ধৃত কৰা হ’ল —

ভৱভয় ভঞ্জন সজ্জন বঞ্জন

জীৱন জানকীকান্ত।

জোহি বনমালা বালীক দালি

বাজা কবতু সূত্ৰীৰ ॥

×

×

অগতক অন্তক

অন্তক সন্তক

পুৰল পৰম কাম ।

ভূমিক ভাব

উদ্ধাবল ভাবল

সুব-নব বাজা-বাম ॥

ব্রহ্মা মহেশ্বৰ

কিংকৰ স্বাকৰ

পৰি পৰি কবতু সেৱা ।

জিভূৱন কাৰণ

তাৰণ-মাৰণ

জো হি দেৱকো দেৱা ॥ ইত্যাদি

এই নাটতে সোঁতাৰ সখীয়েক এগৰাকীয়ে কৈছে—“আহে সখী, জৈচন মহাপুৰুষবলকণ দেখল, জানল, ওহি ঈশ্বৰ নাৰায়ণ শ্ৰীৰাম ৰূপে ভোহাৰ বিবাহ হেতু আৱল ।” নাটখনিৰ সৃষ্টিমংগল ভটিমাতো “জয় জয় ঈশ্বৰ বাঘৰ বাম” বুলি আৰম্ভ কৰি বাঘৰ সমস্ত লীলা বৰ্ণনা কৰি “বামক চৰণ শৰণ লেহ জানি” বুলি উপদেশ দি “কৃষ্ণৰ কিংকৰ শংকৰে” নাটৰ সামৰণি মাৰিছে ।

শংকৰদেৱে বাঘৰ লংকাযাত্ৰাৰ বৰ্ণনাৰে বচনা কৰা আশোৱাবী বাগৰ বৰগীত- (তন তন বে সুববৈৰী প্ৰমাণা) টিলে ভক্তিভাৱনাৰ লগতে অন্তৰত উৎসাহৰো উল্লেখ কৰে । এই দৰে শংকৰদেৱৰ দৃষ্টিত পৰমব্ৰহ্মৰূপে প্ৰতিভাত হোৱা দাশৰথি বাম, শুকজনাব একান্ত অনুগামী মাধৱদেৱৰ বচনাতো একে ৰূপতেই প্ৰকাশ পাইছে । আদিকাণ্ড বামাৱলম্ব মাধৱদেৱে লিখিছে—

বিটৌ দেৱ নাৰায়ণ

সদাশিৱ সনাতন

নাহি আদি অন্ত মধ্য স্বাৰ ।

দেৱ স্বাক নজানন্ত

ভেঙে দেৱ ভগৱন্ত

বাম ৰূপে ভৈল্য অৱতাৰ ॥

নিজ বোগমায়া বলে

হয় হয় মহীভলে

দশবধ নৃপতিৰ যবে ।

সীমা নাহি মহিমাৰ   মনুষ্যৰ ব্যৱহাৰ
 দেখাৱন্ত প্ৰভু নিবন্তৰে ॥ ১৪৭৩
 অনকনন্দিনী সীতা   দেৱী জগত্তৰ মাতা

তাক বিহা কৰি আনিলন্ত । ইত্যাদি

গুৰুজনাই বামাংগ বচনাৰ উদ্দেশ্য বৰ্ণনা কৰাৰ দৰে মাধৱদেৱেও
 আদিকাণ্ডৰ আৰম্ভণিতে বামাংগ বচনাৰ যি ভক্তিগৰাক উদ্দেশ্য ঘোষণা
 কৰিছে, সেয়া যথাস্থানত আলোচনা কৰা হৈছে । ‘পৰম পুৰুষ হৰি,
 লীলা নবতনু ধৰি, বামৰূপে অৱতাৰ’ হোৱাৰ বৰ্ণনা দি মাধৱদেৱে
 আদিকাণ্ডত দীঘলীয়াকৈ বামৰ ৰূপ-গুণ বৰ্ণনা কৰাৰ (৭১৬ – ৭১৯) পাছত বাম আৰু
 বাম নামৰ তাত্ত্বিক মহত্বৰো দীঘলীয়া বৰ্ণনা দিছে । তাত কোৱা হৈছে —

অনাদি অনন্ত	নাহি যাৰ অন্ত	যিটো দেৱতাৰ দেৱ ।
ব্ৰহ্মা আদি দেৱে	সদায় কৰন্ত	বাহাৰ চৰণে সেৱ ॥
×	×	×
সকল নিগমে	নপাৱন্ত অন্ত	বখানি যাৰ মহিমা ।
×	×	×
ইতিনি ভুৱনে	বামৰ চৰণ	বিনে নাহি আন গতি ।
মহাভাগৱত	পুৰাণ ভাৰত	সবাবে এহি বুদ্ধতি ॥
বেদ শাস্ত্ৰ যত	বিচাৰি চাহিবা	বামবিনে নাহি আন । ইত্যাদি

মাধৱদেৱৰ বচনাৱলীৰ আৰু অনেক ঠাইত বামনামৰ বাহাংগ্য প্ৰকাশ
 কৰা হৈছে । নাম ঘোষাত আছে —

হুঙটি অক্ষৰ বাম নাম
 জীৰাম নাম অমিলা মাধুৰী বদৰে ।
 অতি সুকোমল পৰম মংগল
 সবে মনোৰথ পূৰে ॥ ৭৬৬

অন্য এফাঁকি ঘোষাত বামনামক সমস্ত শাস্ত্ৰৰ মূল বীজ বুলিছে —
 জানা জীৰামনায়ে নিজ   সমস্ত শাস্ত্ৰৰ মূল বীজ
 সজীৱনী প্ৰান্ত যাৰ মনে প্ৰৱেশন্ত ।

যদি হলাহল পান করে ওলন্ত ব্যক্তি যদি পবে

মৃত্যুৰ মুখত প্রবেশিলে নাহি ভয় ॥ ৬১১

বামঘোষাৰ অন্য এঠাইত দাশৰথি বামৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত সেতু-
বন্ধতকৈ বামনামক শ্রেষ্ঠ বুলি কোৱা হৈছে —

অনন্ত শক্তি তুমি বাম লক্ষণ সুগ্ৰীৱ বিভীষণ

হনুমন্ত আদি মহা মহা বীৰগণে ।

আনি তক লতা পৰ্বতক শতেক যোজন সমুদ্ৰক

সেতু বান্ধি পাৰ ভৈল্লাহা মহামতনে । ৬৩৯

হে প্রাণ ওত্থ বহুপতি বাম বাম বাম বাম বাম

ভোমাত কৰিলা তমু গুণ নাম চাৰ ।

বিনা সেতুশুদ্ধ কৰি নবে বাম বাম বাম বাম বাম ।

অপাৰ সংসাৰ সমুদ্ৰবো হোৱে পাৰ । ৬৪০

‘শৰণ’ৰ ঘোষাত বাম আৰু কৃষ্ণক অভিন্ন তত্ত্ব বুলি স্বীকাৰ কৰি
মাধৱদেৱে যদুনন্দন কৃষ্ণ আৰু যদুনন্দন বামত শৰণ কৈছে —

বাদৰ যদুনন্দন

মাধৱ যদুসুন্দ

তুমি নিতা নিবঞ্জন নাৰায়ণ,

ভোমাত লৈলৌ শৰণ ॥

×

×

×

বাঘৱৰ অভয় চৰণে

সত্যে সত্যে পশিলো শৰণে ॥ ৬৮৭

বামৰ চৰণে শৰণ লৈলো ।

মানৱী জনম সফল বৈলো ॥ ৬৮৮ ইত্যাদি

শংকৰদেৱে প্রৱৰ্ত্তন কৰা মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মত এক পৰমেশ্বৰভৰে
শৰণ লোৱাৰ ব্যৱস্থা আছে । ‘শৰণ’ৰ ঘোষাত ‘বাদৰ যদুনন্দন’ আৰু ‘বাম
বহুপতি যদুনন্দন ’ যদি একে পৰম তত্ত্ব নহয়, ভেতিয়াহলে দুটাই
গ্রহণ কৰা শৰণ কেনেকৈ ‘এক শৰণ’ হ’ব ?

মাধৱদেৱে দুটি বৰগীতত বাম অভিষেকৰ উল্লাসপূৰ্ণ বৰ্ণনা দিছে —

[১] বাগ — সিদ্ধবা

X X
 জানকী লক্ষণ সুগ্রীব বিভীষণ
 মাকতি সৰ সৈন্য সাথে ।
 পুষ্পক যানহি আসি আপুন পুৰী
 ভয়ো নবপতি বধুনাথে ॥ ৩
 শিবে শশীমণ্ডল হৃদ্য সুনির্মল
 স্নেহ চামৰ দ্বহো দোলে ।
 মিলল মহোৎসৱ পৰম কোলাহল
 সৰ লোই মংগল বোলে ॥ ৪

X X X
 বভন সিংহাসনে বসি বধুনন্দন
 বাজতু জানকী সংগে ॥ ৬ ইত্যাদি

(২) বাগ — বেলোৱাৰ

দেখোবৈ নগ্নন ভবি লোই ।
 পৰম পুৰুষ বাম বাজা ছোই ॥
 বভন সিংহাসনে বাজতু বাম ।
 তনু সুকুমাৰ ত্বৰাদল শ্যাম ॥ ইত্যাদি

এইদৰে শংকৰ - মাধৱ দুজনাকৈ সাহিত্যত বাম লীলাৱো বিশিষ্ট স্থান লাভ কৰিছে । উগৰানৰ অৱতাৰ সমূহৰ ভিতৰত বামৰ দৰে অৱতাৰৰ কোনো অৱতাৰেই [দশ অৱতাৰৰ ভিতৰত কৃষ্ণ অৱতাৰ নহয়] পৰম পুৰুষ স্থান লাভ কৰা নাই । বাম আৰু কৃষ্ণক অভিন্ন তত্ত্বৰূপে গ্ৰহণ কৰা মহাপুৰুষাৰ্থ ধৰ্মত বামৰ স্থান তাত্ত্বিক দৃষ্টিত কৃষ্ণৰ সমকক্ষ নহয় বোলা কথা ভাৱান্তিমূলক ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

॥ মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড ৰামায়ণ ॥

ৰামায়ণ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য — মাধৱকন্দলীৰ ৰামায়ণখন সম্পূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে শংকৰদেৱৰ নিৰ্দেশক্ৰমে মাধৱদেৱে কেনেকৈ ‘আদিকাণ্ড ৰামায়ণ’ ৰচনা কৰিব লগা হ’ল, সেই কথা আগতে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য কাব্যসৃষ্টি নহয়, বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰহে। সেই উদ্দেশ্য সাধন কৰিবলৈ যাওঁতে ভক্ত আৰু ধৰ্মপ্ৰচাৰক মাধৱদেৱ, কৰি মাধৱদেৱ হৈ প্ৰকাশ পালেও, সেয়া ভক্ত মাধৱদেৱৰ অভিপ্ৰায় নাছিল। শংকৰদেৱে উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণৰ সামৰণিত তেখেতৰ ৰামায়ণ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য বেকত কৰি বোৱাব দৰে, মাধৱদেৱেও আদিকাণ্ডৰ আৰম্ভণিতে তেখেতৰ ৰামায়ণ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য ঘোষণা কৰিছে—

ষোলো কৃতাজলি শুনা সবে সভাসদ ।

যগমুঢ় হুৱা কৰোঁ ৰামায়ণ পদ । — ৫

... ...

মোৰ পদ আমি দোষ কৰা পৰিহাৰ ।

লৈয়ো ৰামগুণময় মহাৰত সৰ্ব ॥ ৮

ভেবেসে কলিড হৈবা কৃতার্থ সম্প্ৰতি ।

ৰামকথা শুনি অনায়াসে পাইবা গতি ॥

উত্তম বস্তু অঙ্গ নকৰিও বৃথা ।

একচিত্ত মনে শুনা ৰামায়ণ কথা ॥ ৯

বামকথা শুনাই লোকক অনায়াসে গতি লাভ কৰোৱাৰ উদ্দেশ্যে
বামায়ণ বচনা কৰা মাধৱদেৱৰ মতে —

মহা ঋষি বাল্মীকিৰ নিৰ্মল হৃদয় ।
কবিতা লোকক মহাকৃপা কৃপাময় ॥
বামকথা অমৃতক কৰি মহাদান ।
সাধিলন্ত জগতৰ পৰম কল্যাণ ॥ ১০

এইখিনি প্ৰাথমিক আন্দোচনাৰ পৰাই স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি যে
মাধৱদেৱৰ দৃষ্টিত 'বামকথা'ৰ স্বৰূপ লোককল্যাণকৰ আধ্যাত্মিক বামায়ণ
বচনাৰ আধ্যাত্মিক প্ৰেৰণা — বাগ্মীকায় বামায়ণৰ গোড়ীৰ পাঠেই মাধৱ-
দেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ৰ মুখ্য আধাৰ যদিও, অন্য পুৰাণ লোকজ্ঞান তথা কবি-
জনাৰ স্বকীয় সংযোজনৰে এই বচনা 'বামধেনু বুলীয়া' হৈ পৰিছে; ই
বাল্মীকি বামায়ণৰ অনুবাদমাত্ৰ নহয়। ভক্তকবি মাধৱদেৱে অন্তৰৰ প্ৰেৰণা
অনুসৰি কাব্যখনি নিজা কচিৰে বিভিন্ন আধাৰৰ উপাদানেৰে সজাই
পৰাই উলিয়াইছে। কবিকোনাই কৈ গৈছে —

অন্তৰ্ভাষী নাৰায়ণে   ষেনে প্ৰৱৰ্তাইলা মনে
তাকে মুৰ্খ কবিলো বেকত ।
কহিলো সকলে সাৰ   জানি কৰা পৰিচাৰ
বঢ়া টুটা দেখা যত যত ॥
পৰে বাম চৰিত্তত   আনো সব কথা যত
সিও বামকথাসে নিশ্চয় ।
গংগাৰ জলত যত   পৰে নদী নানা মত
তাক কোনে তেজিয়া আছয় ॥ ১৪৮২

অন্তৰ্ভাষী নাৰায়ণে ভক্ত মাধৱদেৱক যি ধৰণে প্ৰবৃত্ত কৰাইছে সেই
ধৰণেই ভেওঁ গংগা নদীৰ ধৰে পৱিত্ৰ বামকথাত 'আনো সব কথা যত'
বঢ়া-টুটা কৰি বেকত কৰিছে। সেই কথাসমূহ ক'ব পৰা গ্ৰহণ কৰিছে
মাধৱদেৱে কোৱা নাই।

কথাবস্তৱ আধাৰ সমূহ — মাধৱদেৱৰ “আদিকাণ্ড”ৰ মূল বাম-কথা অংশ বালী। বামায়ণৰ গোড়ীৰ পাঠৰ অনুগামী। তাৰ বাহিৰে পদ্ম-পুৰাণৰ গোড়ীৰ পাঠ আৰু কালিদাসৰ ৰত্নবংশৰ পোনপটীয়া প্ৰভাৱ এই বচনাত স্পষ্ট ভাৱে পৰিলক্ষিত হয়। হনুমন্তাটক বা মহামাটকৰ লগতো মাধৱদেৱৰ প্ৰত্যক্ষ পৰিচয় থকাৰ প্ৰমাণ আছে। মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ মূল আধাৰ গ্ৰন্থ ভাগৱত পুৰাণৰ পৰোক্ষ প্ৰভাৱো স্থানবিশেষত পৰিলক্ষিত হয়। তদুপৰি কৱিজনৰ বকীয়া সংযোজনৰ বিস্তৃত সম্ভাৱে এই বচনা সমৃদ্ধ হৈ আছে। কথা-বস্তৱ ক্ৰম অনুযায়ী এই সকলোৰে পুথানুপুথ আলোচনা যথাস্থানত কৰা হৈছে।

ড° কামিল বুদ্ধেৰ অভিযন্ত — মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড (বালকাণ্ড) বামায়ণৰ বিষয়ে ‘বামকথা’ নামৰ গৱেষণা-গ্ৰন্থত কৰাটী বিধান ড° কামিল বুদ্ধেই এটা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে — মাধৱদেৱৰ ৰচিত অসমীয়া বালকাণ্ডৰ ভাঙৰ বৈশিষ্ট্য এয়ে যে ইয়াক কৃত্তিবাসীৰ বামায়ণক আধাৰ কৰি ৰচনা কৰা হৈছে ১।” এই সিদ্ধান্তৰ যুক্তি স্বৰূপে তেওঁ তলত দিয়া বিষয় কেইটা উত্থাপন কৰিছে। কৃত্তিবাসৰ আদিকাণ্ড আৰু মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড-দুয়ো ঠাইতে (১) সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনা (২) কৈকেয়ীৰ ব্ৰহ্মৰ (৩) সূমিত্ৰাক সিংহলৰ ৰাজকন্যা বুলি কৰা বৰ্ণনা (৪) পাৰস বিভাজনৰ সময়ত সূমিত্ৰাৰ প্ৰতিজ্ঞা (৫) গুহ আৰু বালক বাঘৰ মিত্ৰতা (৬) সৌভাৰ পূৰ্ববাগৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বুদ্ধে চাহাৰে বাম আদিৰ জন্মৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত কৃত্তিবাস আৰু মাধৱদেৱ, দুয়োজনেই কালিদাসৰ ৰত্নবংশক আধাৰ স্বৰূপে লৈছে বুলি অনুমান কৰিছে। তেওঁ সীতাধন্য আৰু অংগা-বৃদ্ধান্তৰ ক্ষেত্ৰত মাধৱদেৱৰ মৌলিকতা স্বীকাৰ কৰিছে ২।

ড° বুদ্ধেৰ উক্ত অভিযন্তে আমাৰ মনলৈ এই কেইটা প্ৰশ্ন আনি

১ মাধৱদেৱজন্ম অসমীয়া জানকালকী সমসে য়ড়ী বিষয়তা য়হী হৈ কি বহু কৃত্তিবাসীয়া হামায়থ ফৰ জাখ্যারিত হৈ।

২ বামকথা, ২৮৩ অনুচ্ছেদ দ্ৰষ্টব্য।

দিয় — (১) ডেউ যি কেইটা বিষয় হুৱো ঠাইতে থকাৰ কাৰণে মাধৱ-দেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ কৃতিবাসৰ বামায়ণৰ ওপৰত আধাৰিত বুলি কৈছে। সেই বিষয় বিলাকৰ বৰ্ণনা হুৱো ঠাইতে ছবছ একে নে? (২) ড° বুঢ়ৈই দুৱোখন বামায়ণত সাদৃশ্য থকা যি কেইটা বিষয়ৰ উল্লেখ কৰিছে, তাতকৈ অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ অন্য বিষয়সমূহৰ ক্ষেত্ৰত দুৱোখনৰ মাজত সাদৃশ্য কিমান? (৩) দুৱোখন বামায়ণৰ মিল। বিষয় বিলাকতকৈ নিমিলা বিষয় বিলাকৰ পৰিমাণ বেছি নে কম?

ড° বুঢ়ৈই আঙুনিয়াই দিয়া বিষয় কেইটাৰ বৰ্ণনা যদি দুৱো ঠাইতে একে নহয়ই, তেনেহ’লে সেই ভিত্তিত মাধৱদেৱৰ বামায়ণ কৃতি-বাসীৰ বামায়ণৰ আধাৰত লিখা বুলি কেতিয়াও ক’ব নোৱাৰি। আনহাতে দুৱোখন বামায়ণতে যদি মিল। বৰ্ণনাখিনিভকৈ নিমিলা বৰ্ণনাহে বেছি হয় আৰু তেনে নিমিলা বৰ্ণনাসমূহৰ উৎস অন্য ঠাইতহে বুলি প্ৰমাণিত হয়, তেন্তি মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড বামায়ণ কৃতিবাসীৰ বামায়ণৰ আধাৰত লিখা বোলা কথাবাৰৰ ঠেক হিচি পৰে। মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডৰ সমস্ত বৰ্ণনীয়া বিষয় মূল বাগ্মী, বামায়ণৰ লগত তুলনা কৰি, অৰাল্লীকীয়া বৰ্ণনা সমূহৰ উৎস নিৰ্ণয় কৰি আৰু কৃতিবাসী বামায়ণৰ মিল-অমিলৰ পৰিমাণ হিৰ কৰি আমি ভালভালোচনা কৰা কথাৰ পৰাই ড° বুঢ়ৈৰ উক্ত অভিমতৰ অসাৰতা প্ৰতিপন্ন হ’ব। অৱলো পিতৃভূমি বংপুৰ জিলাৰ (বৰ্তমান বাংলা দেশত) বাঙালী গৈ শিকা-দীক্ষা গৈ ডেকা বয়সৰ আগভাগ কটোৱা মাধৱদেৱে * জনপ্ৰিয় পাঁচালি কৃতিবাসী বামায়ণৰ গান্নন জনি প্ৰভাৱিত হোৱাটো অসম্ভৱ নহয়।

॥ মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ৰ আৱষ্কণি ॥

বাগ্মী বামায়ণত থকা, — বাগ্মীকিয়ে জ্ঞান কৰিমকৈ বাগ্মীতে ঘটী ক্ৰৌঞ্চ মিথুনৰ বৃত্তান্তেৰে মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ৰ কাহিনী ভাঙ জাৰত হৈছে।

* নৈজ্যাৰি ঠাকুৰৰ জীৱীশংকৰদেৱ চৰিতৰ পঞ্চদশ অধ্যায়ত, মাধৱদেৱে বাঙালীত গদ্য-পদ্য; সংস্কৃত, নাট্য, উৰ্দু, নীতিৰ শিক্ষালত কৰাৰ কথা আছে।

বান্ধী০ বামারণব আঁতিভবিতে এই বৃত্তান্তৰ অৱতাবণা কৰা নাই। তাত আঁতিভবিতে বান্ধীকিয়ে নামক বিভিন্ন সঙ্গুপবাঞ্ছিনে বিকৃত্তি এখন পুৰুষৰ বিষয়ে ক'বলৈ অনুশোধ কৰাত (বা ১১১২-৫) তাৰ উত্তৰ হৃদয়ে নাবদে চমুকৈ বামৰ জীৱন-চৰিত বৰ্ণনা কৰিছে (বা ১১১৮-১৭)। শেষত নাবদে বামচৰিত পাঠ কৰাৰ ফলো বৰ্ণনা কৰিছে (বা ১১১৮-১০০)। মাধবদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত ক্ৰৌঞ্চমিথুনৰ দুখত বান্ধীকিৰ মুখত মোকহুন্দৰ উত্তৰ গোৱাৰ পাছতহে নাবদে ব্ৰজাৰ লগত বান্ধীকিৰ ওচৰলৈ আহিছে।

মূলত ক্ৰৌঞ্চমিথুনৰ ঘটনাটো তমসাৰ পাৰত ঘটিছিল। এই তমসা নদী গংগাবৰণা বেছি দূৰত নহয় (জগাম তমসাতীৰং জাহ্নৱ্যাত্ত্বিদূৰতঃ॥ বা ১১২৩)। মাধবদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত—

একদিনা বান্ধীকি উঠিলা প্ৰভাতত।

স্নান কৰিবাক প্ৰতি গংগাৰ জলত॥

শিষ্য ভৱদাজক বুলিলা খবিতাক।

সত্বে লৈলোক স্নান কৰিবাব সাধ॥ ১১

মূলতো বান্ধীকিয়ে ভৱদাজ নামৰ শিষ্যক তমসাৰ বোকা নথকা ঘাট আঁক পৰিষ্কাৰ পানী দেখি স্নান কৰিবলৈ মন কৰি বহুল বসন বিচাৰিছিল। তাত তমসা নদীৰ-সুচ্ছ জলবান্ধি সংপৃকৰ মনৰ লগত ভুলনা কৰা কথাটোৱেই মাধবদেৱৰ মনলৈ “মহাশি বান্ধীকিৰ নিৰ্মল হৃদয়” ধাৰণাটো আনি দিলে বুলি ধাৰণা হয়।

বান্ধী০ বামারণত ক্ৰৌঞ্চ মিথুনৰ ঘটনাৰ পাছত ব্ৰজাই বান্ধীকিৰ ওচৰলৈ আহি ইতিমধ্যে নাবদেৱণা তনা বামচৰিত অনুযায়ী তেওঁক সম্পূৰ্ণ বাম-কথ বচন কৰিবলৈ কয়। যি হৃদয় বান্ধীকিৰ মুখবৰণা ব্যাধৰ প্ৰতি 'মা নিবাদ' ইত্যাদি ৰূপ বচন ওলাই আহিছিল, সেই মোক হৃদয়ে ব্ৰজাই বান্ধীকিক পৱিত্ৰ বামকথা বচনা কৰিবলৈ কৈছিল। ব্ৰজাই বান্ধীকিক বামৰ ওপত, প্ৰকাশ্য সমস্ত বৃত্তান্ত, লক্ষণ, সীতা আঁক বাহুসৰ ওপত তথা প্ৰকাশ্য হৃদয়মুহ, অজ্ঞাত হ'লেও তেওঁ বিদিত হৈ পৰিব বুলি বব দিয়ে। বামৰ কথাৰ কালহৰী প্ৰচাৰৰ ভৱিষ্যদ্বাণী কৰি ব্ৰজা অভৰ্ণান হয় (বা ১১২১১-৩৮)।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত ব্ৰজা অকাল অহা নাই, নাৰদকো লগত
লৈ আহিছে। ব্ৰজা বান্দীকিৰ ওচৰলৈ অহাৰ উদ্দেশ্য মাধৱদেৱে বৰ্ণনা
কৰিছে —

সৰ্বলোক হিত হেবে চিন্তিত্বা মনত ॥
চৰাচৰ জগতৰ কুশল কাৰণে ।
বামৰূপে অৱতাৰ হৈবা নাৰায়ণে ॥ ১৮
বান্দীকিৰ মুখে সেই দিবা কথাযুত ।
জোকবদ্ধে কৰাওঁ সৰ্বজনত বিদিত ॥
তাকে শুনি ভণি সুখে ভবোক সংসাৰ ।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত বান্দী^০ বামায়ণৰ দৰে বাম এজন আদৰ্শ
গুণবাজিৰে বিভূষিত পুৰুষমাত্ৰ চৈ থকা নাই, চৰাচৰ জগতৰ কুশলৰ
কাৰণে নাৰায়ণহে বামৰূপে অৱতাৰ হৈছে। ব্ৰজাই বান্দীকিৰ যোগেদি
বামক^০াপী দিবাকথায়ুত সৰ্বজনবিদিত কৰাৰ শৃঙ্খিছে, যাতে 'তাকে শুনি
ভণি সুখে' সংসাৰ তৰিহ পাৰে। মূলত এনে সংসাৰ তৰাৰ উদ্দেশ্য নাছিল।

'আদিকাণ্ড'ত বান্দীকিয়ে ব্ৰজাক 'কবিলোক আজ্ঞা কিবা সাধো
প্ৰয়োজন' বুলি প্ৰাৰ্থনা কৰাত ব্ৰজাই ক'লে —

বুলিলা বচন যেন ক্ৰৌঞ্চক বহিতে ।
সেহিমতে বামায়ণ কৰা একচিত্তে ॥
দশবথ নৃপতিৰ গৃহে অযোধ্যাত ।
ঈশ্বাম ৰূপে হৰি জন্মিবা সাক্ষাত ॥ ২৩
নাৰদৰ মুখে কথা শুনিবা সকলে ।
পাচে বামায়ণ কৰিবাহা কোড়ুলে ॥

বান্দী বামায়ণত বান্দীকিয়ে বাম-অভিষেকৰ পাহতহে বামায়ণ বচনা
কৰিছিল আৰু নাৰদে বান্দীকিক চমুকৈ বাম-চৰিত্ত শুনাওঁতে বনবাসৰ অন্তত
বাম বজা হোৱালৈকে কথাখিনি অতীত কালত আৰু তাৰ পাছৰখিনি কথা
ভৱিষ্যৎ কালত নিৰ্দেশ কৰাৰ কথা আগতে আলোচনা কৰি অহা হৈছে ৩।

৩ 'বান্দীকিৰ বিচিত্ৰ কাহিনী' শীৰ্ষক প্ৰবন্ধ স্ক্ৰিপ্টা।

মাধৱদেৱে তেওঁৰ গুৰুজনে উত্তৰাকাণ্ডত 'তুমি নতো হস্তে বামাঙ্গণ ভৈলা
আগে' বুলি ব্ৰহ্মাই বামক কোৱা কথাৰ পৰম্পৰা ৰাখি বামৰ জন্মৰ আগতে
বামাঙ্গণ ৰচনা হোৱা বুলিছে।

'আদিকাণ্ড'ত বান্দীকিক ব্ৰহ্মাই 'যুগে যুগে ভোমাৰ কৱিতা প্ৰচাৰিত'
বুলি মূলৰ দৰেই উল্লেখ্যদ্বাণী কৰিছে; কিন্তু 'তাকে শুনি শুনি লোকে
সংসাৰ ভৰিৰ' বুলি কৰা উল্লেখ্যদ্বাণী নিতান্ত বৈকল্পসুলভ। আদিকাণ্ডত
নাৰদক ব্ৰহ্মাই 'বামৰ চৰিত্ৰ কিছু বান্দীকিত কহ' বুলি নিৰ্দেশ দিছে।
ইয়াত মূলৰ দৰে বান্দীকিয়ে এজন বিশিষ্ট গুণমণ্ডিত আদৰ্শ পুৰুষৰ নাম
বিচাৰি নাৰদক প্ৰশ্ন কৰা নাই, কাৰণ তেওঁ নাৰাঙ্গণৰ অৱতাৰ বামৰ চৰিত্ৰ
প্ৰশ্নন কৰিবলৈ ইতিমধ্যে ব্ৰহ্মাৰ আজ্ঞা পাইছেই। গতিকে ইয়াত বান্দীকিয়ে
নাৰদক বামাঙ্গণ কেনেকৈ প্ৰশ্নন কাৰৰ সেই কথাহে সুধিছে —

কেনমতে বামাঙ্গণ ৰবিৰো আভাই।

সিসৰ কাহিনী সবে কহা মোৰ ঠাই॥

কোন কূলে বামচন্দ্ৰ হৈব উত্তপন।

কোন দেশে কোন কৰ্ম কৰিবা শোভন ॥ ২৬

ইয়াৰ উত্তৰত নাৰদে সংক্ষিপ্ত বামাঙ্গণ বান্দীকিক উল্লেখ কৰিছে।
কৃত্তিবাসী বামাঙ্গণৰ আৰম্ভণি অংশ মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাতকৈ সম্পূৰ্ণ হৈছে
প্ৰকাৰৰ। গোলোক বৈকুণ্ঠধামত বনমালী গদাধৰ লক্ষ্মীৰ সৈতে বিৰাজমান
হৈ থকাৰ সময়ত 'এক অংশ চাৰি অংশে হইতে প্ৰকাশ' প্ৰভুৰ অভিলಾষ
হ'ল আৰু

শ্ৰীৰাম ভৰত আৰু শত্ৰুঘ্ন লক্ষণ।

এক অংশে চাৰি অংশ ভৈলা নাৰাঙ্গণ ॥

লক্ষ্মীমূৰ্তি সীতাদেৱী বসেছেন বামে।

ষোড় হাতে স্তব কৰে পৰনন্দন ॥ ইত্যাদি

এই দৃশ্য দেখি নাৰদ তাৰ কাৰণ জানিবলৈ ব্ৰহ্মাৰ সৈতে 'ভাৰী
দুঃখ বৰ্ত্তমান শিব ভাল আনে' বুলি শিৱৰ ওচৰ পালেগৈ। তেতিয়া শিৱই বাহুগাঢ়ি

বাক্যসমূহৰ কাৰণে বাম, লক্ষণ, ভৰত আৰু শত্ৰুঘৰ ৰূপত হবিয়ে জন্ম লৈ বামাৱলীৰ বহি সৌভাগ্য উদ্ধাৰ কৰিব বুলি (তিনি ফাঁকি পদত) বৰ্ণনা কৰিলে। ভাৰ পাছত গিৱই ব্ৰহ্ম। আৰু নাৰদক মহাপানী এখনক বাম নাম দান কৰি সমাধ-যুক্ত কৰিবলৈ ক'ল। কৃষ্ণবাসী এই প্ৰসংগতে বাল্মীকি আগতে দম্ভ বজাৰ থকাৰ কাহিনীটো উপস্থাপন কৰিছে। মাধৱদেৱৰ বামাৱলীত বজাৰ দম্ভৰ কাহিনী নাই। কৃষ্ণবাসী বামাৱলীৰ মতে ক্ৰৌঞ্চমিথুনৰ ঘটনা বাল্মীকিয়ে সৰোবৰৰ পাৰৰ গছ এজোপাৰ তলত বামনাম জপি থাকোঁতে ঘটিছিল।

কৃষ্ণবাসী বামাৱলীত ব্ৰহ্মাৰ কথাতেই নাৰদে বাল্মীকিক বামকথা জনাইছে হয়, কিন্তু মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত থকাৰ দৰে ব্ৰহ্মাই নাৰদক লগত লৈ বাল্মীকিৰ ওচৰলৈ যোৱা নাই। কৃষ্ণবাসী বামাৱলীত মাজ হয় ফাঁকি পদত নাৰদে বামচৰিত বৰ্ণনা কৰিছে। আনহাতে মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত ১৩ ফাঁকি পদ্যত নাৰদে বামচৰিত বৰ্ণনা কৰিছে।

॥ নাৰদে কোৱা বামাৱলীৰ সংক্ষিপ্ত কাহিনী ॥

বাসী, বামাৱলীত নাৰদে ১২টো শ্লোকত ইক্ষাকু বংশীয় বামৰ বিশেষ গুণবাক্য বৰ্ণনা কৰি লৈ (১:১৮-১৯), সেই শ্ৰেষ্ঠ গুণসম্পন্ন প্ৰিয় জ্যেষ্ঠপুত্ৰ বামক বজা দশৰথে যুৱৰাজ ৰূপে অভিষিক্ত কৰিবলৈ কোৱা কথাবৰা কাহিনীভাগ আৰম্ভ কৰিছে আৰু লংকাবিজয়ৰ পাছত বাম অযোধ্যাত বজা হোৱাত বাজাৰ জয় জয় ময় ময় অৱস্থা হোৱাৰ বৰ্ণনা দি কৈছে যে এঘাৰ হেজাৰ বছৰ বাজত কৰাৰ পাছত বামে ব্ৰহ্মলোকলৈ গতি কৰে। ইয়াৰ পাছত তিনিটা শ্লোকত বামাৱলী পাঠৰ সাহায্য বখানিছে। নাৰদে কোৱা এই বামচৰিতত বালকাণ্ডৰ আৰু উত্তৰকাণ্ডৰ কোনো ঘটনাবোৰ উল্লেখ নাই।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত নাৰদে কোৱা বামকথা মূলৰ লগত নিমিলে, কৃষ্ণবাসী বামাৱলীত মাজ হয় ফাঁকি পদত নাৰদে কোৱা নিত্য সৰ্বক্ষিপ্ত বামাৱলীৰ কথা লগতভো মিলিব নোৱাৰেই। মাধৱদেৱৰ মতে — অযোধ্যাত ইক্ষাকু নামেৰে এখন বজা হ'ব; সেই কালতে দশৰথ বজা হ'ব আৰু

তান গৃহে বিষ্ণু বাম কপে অরুতবি / হবিবা ভূমিৰ ভাব বাক্ষস সংখি ॥
অৰোধ্যাব বজা দশবথৰ ন হাজাব বছৰ ধৰি পুত্ৰ সহ'ব । তেওঁ পুত্ৰলাভৰ
নিমিত্তে অনেক যজ্ঞ কৰিব । দুৰ্বাসা ঋষিৰ উপদেশে মতে ঋষাধ্বংগক
অনাই যজ্ঞ কৰালে পুত্ৰ হ'ব । ইয়াৰ পাছত বামে বিশ্বামিত্ৰৰ যজ্ঞ সাংগে
কৰোৱালৈকে বৰ্ণনা দি 'মিথিলা নগৰে হৈব জনক নৃপতি' বুলি মিথিলাৰ
বৃত্তান্তলৈ গৈছে । তাৰ পাছত বামৰ বৃত্তান্ত স্বাক্ষৰে বৰ্ণনা 'কৰি গৈছে ।
ইয়াত আমি সম্পূৰ্ণ বৰ্ণনা দাঙি নধাৰি বিশেষ কথাব উল্লেখ কৰি যাম ।

দশবথ বজা 'সাতদিন বাহি শৰ হৈব কৰ্মগতি । দশবথৰ মৃত্যুৰ
দিনৰিপৰা কৈকেল বাজাব পৰা ভৰত-শক্ৰ আদি সংবাব কৰাৰ দিনটোকে
পোন্ধৰ দিন হৈছিল যে সেই কথা মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলম্ব অৰোধ্যাকাণ্ডৰ
আলোচনা প্ৰসংগত প্ৰকাশ পাইছে । ভৰতে বামৰ পাণ্ডকা আনি নন্দি-
গ্ৰামত থকাৰ কথা মাধৱদেৱে সংক্ষিপ্ত বামকথাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা নাই ।
ভৰতাকৰ আশ্ৰম আৰু অশ্বিনীৰ আশ্ৰমৰ কথা সমূহৰো উল্লেখ কৰা নাই, কিন্তু
সুতীক্ষ্ণ, শৰভংগ, অগস্ত্য ঋষিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে । অৰণ্যাকাণ্ডৰ এই
বৃত্তান্তসমূহৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বামৰ স্বৰ্গগমনলৈকে বামাৱলম্ব থকাৰ দৰে
বামাৱলম্বৰ মুখ্য বৃত্তান্ত সমূহ সংক্ষিপ্ত ৰূপত দাঙি ধৰা হৈছে । এই
সংক্ষিপ্ত বামকথাৰ মাধৱদেৱে শংকৰদেৱৰ উত্তৰাকাণ্ডত থকাৰ নিচিনাকৈ
উত্তৰাকাণ্ডৰ কাহিনী উপস্থাপন কৰা নাই, বুলব অনুকণেহে সেই বৰ্ণনা
বিলাক দিয়া হৈছে । উদাহৰণ স্বৰূপে শংকৰদেৱৰ উত্তৰাকাণ্ডত নথকা
শব্দক-বথ আদিৰ কথা মাধৱদেৱৰ বচনাত উল্লেখ কৰা হৈছে —

বামক দেখিলা স্বৰ্গ কুকুৰ সাৰণ বাইব

শূন কাটি জীয়াইব ব্ৰাহ্মণ ।

গুণিনী পেচাব ন্যায় বামচক্ৰে বুজিবত

কি কহিবা বাঘদৰ গুণ ॥ ১১৪

বাকী০ বামাৱলম্ব গৌড়ীপাঠৰ উত্তৰাকাণ্ডত বাঘী আৰু ভেৰজ
অধ্যায়ত এক ভিক্কাৰীৰী ব্ৰাহ্মণৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত হৈ এটা বুকুৰে বামৰ
পিচাব প্ৰাৰ্থনা কৰা আৰু বামৰ সভাত বিচাৰ কৰি সেই অপবৰী

ত্ৰাঙ্কপৰ দণ্ড দিয়াৰ পাছত কুকুৰে গৈ বাবাণসীত প্ৰায়েণৱেশন ত্ৰুত কৰাৰ বৰ্ণনা আছে। তাৰ পাছৰ সৰ্গত (চৌৱতী) এটা শগুন আৰু এটা ফেঁচাৰ মাজত এমোণা গছত বাস কৰাৰ অধিকাৰ লৈ কাজিয়া হোৱা আৰু বামে বাজসভাত সেই বিষয়ত ন্যায় বিচাৰ কৰি ফেঁচাক বাস-অধিকাৰ প্ৰদান কৰা আৰু দেৱতা সকলৰ অনুৰোধমতে নিজৰ পৱিত্ৰ স্পৰ্শৰ দ্বাৰা শগুনটোক শাপমুক্ত কৰি পূৰ্বৰ নৃপতি ৰূপ প্ৰদান কৰাৰ কাহিনী বৰ্ণিত আছে। পদ্মপুৰাণতো (সৃষ্টি ৫২।১৩-১৩৩ এই কাহিনী বৰ্ণনা কৰা আছে। নাৰদে (মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত) বাঙালীক এনেদৰে কোৱা বুলি আছে —

এহিমতে বামাৱলণ কৰা তুমি ভগোদন

সুমৰিয়া ব্ৰহ্মাক মনত।

বামৰ চৰিত্ৰ চয়

পৰম অমৃতময়

তুনি সুখে তৰোক জগত।। ১২০

X

X

নাৰদ বদতি ঋষি তুনিয়ো সাক্ষাত।

কুপ্ৰকপে বামাৱলণ কহিলো ভোমাত।

প্ৰপঞ্চ ৰূকপে তুমি কৰা বামাৱলণ।

ব্ৰহ্মাক স্মৰিলে ব্যৰ্থ নহিবে ৰচন।। ১২২

বামাৱলণ ৰচনাৰ কালত ব্ৰহ্মাৰ স্মৰণ কৰিলে বাঙালীক ৰচন অব্যৰ্থ হ'ব বুলি কোৱা কথাৰ মূল আমি নাই পোৱা।

বাক্সৰ বৃত্তান্ত — 'কহিলোহো অজ্ঞ কৰি চৰিত্ৰ বামৰ। তুনিয়ো বৃত্তান্ত আৰু কহৌ বাক্সৰ' ॥ বুলি নাৰদে বাৰণ আদি বাক্সৰ জন্ম-কৰ্মৰ কথাও বৰ্ণনা কৰা বুলি মাধৱদেৱে লিখিছে। বাঙালী বামাৱলণত উত্তৰকাণ্ডতহে অগত্যাই বামক বাক্স-বৃত্তান্ত সমূহ জনাইছিল। যথোচিতৰ বামোপাখ্যানত বাম-জন্মৰ আগতে বাক্সৰ কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। শংকৰদেৱৰ উত্তৰকাণ্ডত অতি সংক্ষেপে মাত্ৰ বাৰণৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰ্মসমূহৰ বিৱৰণ অগতিয়ে বামক কোৱাৰ বৰ্ণনা, লৱ-কুশৰ বামাৱলণ-গানৰ অন্তৰ্ভুক্ত

আবহুনিতে বাক্স-বংশৰ বৰ্ণনা আছে। বাম-কথাৰ দৰে বাক্স-কথাও নান্দৰ
মুখত উপস্থাপন কৰাটো মাধৱদেৱৰ সম্পূৰ্ণভাৱে নিজা পৰিকল্পনা। উল্লেখযোগ্য
যে কৃত্তিবাসী বামাৱলভ বাঙ্গী, বামাৱলভৰ দৰে বন্ধ-বন্ধৰ বৃত্তান্তসমূহ উক্তবা-
কান্ততহে অগতাই বামক কোৱা কথা ৰূপে উপস্থাপন কৰা হৈছে।

বাঙ্গী০ বামাৱলভ হেতি-প্ৰহেতিৰপৰা বাক্সবংশৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।
হেতিৰ আত্ম-নাতিয়েক সুমালীৰ কন্যা, বিজ্ঞা বা বিজ্ঞৰণ ঋষিৰ পত্নীয়েই
বাৱণ, কুন্তকৰ্ণ, শূৰ্ণমথা আৰু বিভীষণৰ মাক। সুমালীৰ এই কন্যাৰ নাম
বাঙ্গী০ বামাৱলভৰ দাক্ষিণাত্য পাঠত কৈকসী বুলি কোৱা হৈছে ৪। আন
দুটা পাঠত এই কন্যাৰ নাম নিকৰ। ৫। মাধৱদেৱৰ আদিকান্তত বাৱণৰ
পৰাহে বাক্স-বৃত্তান্ত আবহুত কৰা হৈছে—

উপলব্ধ বাৱণ অল্পত কলেৱৰ।

দশ মৃত কুৰি বাহু দেখি ভৱংকৰ ॥ ১২৩

ঘোৰ ভপ আচৰি ব্ৰহ্মাত লৈব বৰ।

সুৰাসুৰ লোকত অবধ্য কলেৱৰ ॥

মাধৱদেৱে বাৱণৰ পিতৃৰ নাম বেদবিজ্ঞানৰা আৰু মাতৃৰ নাম
মাধৱকন্দলীৰ দৰে নৈকেশী বুলিছে। উড়িষ্যা বাম-সাহিত্যত বাৱণ আদিৰ
মাকৰ নাম ‘নৈকেশী’। কৃত্তিবাসী বামাৱলভ বাৱণ আদিৰ পিতৃৰ নাম
বিজ্ঞানৰা আৰু মাতৃৰ নাম গোড়ীৰ পাঠত থকাৰ দৰে নিকৰ। বাঙ্গী০
বামাৱলভ ব্ৰহ্মাৰ পুত্ৰ পুলস্তাই বিজ্ঞাৰ মাতৃক কৈছিলে— “বিহেতুকে মই
বেদ অধ্যয়ন কৰি থকাৰ সময়ত তুমি আছি বিশেষভাবে জৱণ কৰিলাহি,

৪ অধ্যাত্মীং সূতাং বন্ধঃ কৈকসীং নাম নামভঃ ॥ (গীতা প্ৰেছৰ পাঠ ৭।১৮)

৫ ড° বুদ্ধেই গোড়ীৰ পাঠ (৫।৭৬) আৰু পশ্চিমোত্তৰীৰ পাঠত (৫।৭৫)
নিকৰ। বুলি থকাৰ কথা কৈছে। অমৰেশ্বৰ ঠাকুৰ সম্পাদিত গোড়ীৰ পাঠত
বাৱণাদিৰ মাতৃ আৰু সুমালী বাক্সৰ কন্যাগৰাকীৰ নাম ‘নৈকেশী’ বুলিহে
আছে। শ্ৰী ঠাকুৰে এই ‘নৈকেশী’ শব্দৰ কোনো পাঠান্তৰ থকাৰ কথা উল্লেখ
কৰা নাই। এওঁৰ সম্পাদিত বামাৱলভ (৭।১৮) আছে— অধ্যাত্মীং সূতাং
তত্ৰ নৈকেশীং নাম নামভঃ ॥

তোমাৰ (গৰ্ভস্থ) পুত্ৰ নাম বিজ্ঞতা (বিজ্ঞৰণ) হ'ব" —

বসন্তাত্ম বিজ্ঞতা দেৱত্বৱেহাধাৱজো অম ॥ ৩১

তস্মাৎ স বিজ্ঞতা নাম ভৱিষ্যতিন সংশয়ঃ । (বা ০ ৭।২ সৰ্গ)

এনেদৰে বেদৰ লগত জড়িত হোৱাৰ কাৰণেও মাধৱেদেৱে 'বিজ্ঞতা' শব্দৰ আগত 'বেদ' শব্দ জুৰি দিব পাৰে। মাধৱেদেৱে বাৰণৰ পিতৃ-মাতৃ সম্পৰ্কে লিখিছে —

বেদ বিজ্ঞতা বীৰ্য্যো নৈকেষীত জাত ।

হৈব তিনি সহোদৰ অগত প্ৰথ্যাত ॥ ১২৪

আৰো এক শ্ৰেষ্ঠ ভাই হৈব বৈমাতৰ ।

ইবাৰ জনন কুবেৰ ধনেশ্বৰ ॥

বিষ্ণুভক্ত হৈবন্ত কুবেৰ বিভীষণ ।

হৈব দুই দুৰ্জন বাৰণ কৃষ্ণকৰ্ণ ॥ ১২৫

বাঙ্গী০ বামাৱলীত ভৱমাজে নিজৰ দেৱাংগনাসমূহী অথবা দেৱবৰ্ণিনী কন্যাক বিজ্ঞতাক গভীৰূপে প্ৰদান কৰিছিল। বৈজ্ঞৰণ বা কুবেৰ এই ভৱমাজ কন্যাবে পুত্ৰ। মাধৱেদেৱে কুবেৰৰ মাতৃৰ নাম ইবা। বুলি কি ভিত্তিত কৈছে জনা নাযায়। পদ্মপুৰাণত (পাৰ্বত্য ৬/১৮-১৯) কুবেৰৰ মাকৰ নাম মৰ্গাকিনী। বাঙ্গী০ বামাৱলীৰ মতে বাৰণৰ সহোদৰা ভগ্নী একমাত্ৰ দুৰ্গপৰ্বাৰে। মাধৱেদেৱে লিখিছে—

বাৰণৰ হৈব আৰা ভগিনী দুতৰ ।

জিহটা হৈবেক বিষ্ণুভক্ত আভিষয় ।

দুৰ্গপৰ্বা হৈব অতি পৰম পাপিনী ।

ধৰ্মাধৰ্ম নাআনিব সিটো বাক্যসিনী ॥ ১২৬

জিহটা-চৰিত — বাঙ্গী০ বামাৱলীত (মূলবৰ্ণাণ্ডত) বাৰণৰ আবেশমতে অশোকবনত সীতাক বধি থকা বাকসৌমিল্যক ভিতৰত জিহটাও অনাত্ম্য। অন্য বাকসৌমিল্যকে সীতাক নানা ভীতি প্ৰদৰ্শন কৰি মনত কষ্ট দিয়াৰ সময়ত জিহটা নামৰ বৃদ্ধ বাকসৌয়ে চৌপলিৰপৰা উঠি সিহঁতক বাৰণ জুৰি বাকসৰ বিনাশ আৰু বামৰ বিজয়সূচনা কৰা স্বপ্ন দেখাৰ কথা কৈছিলে

(বা. ৫।২৭ সর্গ)। মাধবকন্দলীর বামায়ণতো ‘ত্রিঅট্টা’ অষ্টদিক। বোলে বুঝা যে বাকসী’ বুলি আবন্ত কবি এই বৃত্তান্ত বর্ণনা করিছে।

বান্দী০ বামায়ণের যুদ্ধকাণ্ডে যেতিয়া ইন্দ্রজিতে বাম-লক্ষ্মণক সাধ-পাশেবে বাহি মূর্ছিত কবি থৈছিল, তেতিয়া বারণে সীতা আক ত্রিঅট্টাক পুষ্পক বথত তুলি যুদ্ধক্ষেত্রত পবি থকা বাম-লক্ষ্মণক দেখুতাইছিলইহ। বাম-লক্ষ্মণের মৃত্যু ঘটিল বুলি বিলাপ করিবলৈ যব। সীতাক ত্রিঅট্টাই নানা যুক্তিবে বাম-লক্ষ্মণ জীবিত থকাব কথা প্রতিপন্ন কবি আত্মদাস দিছিল। এই সময়ত ত্রিঅট্টাই সীতাক কৈছিলে— “মই তোমাক মনসে ভাব আছে কাবশেহে এই কথা কৈছৌ। X X X তোমাব সুখদায়ক স্বভাব-চরিত্রের গুণত তুমি যোব মনত সোমাই পবিহা রেহায়েতদ্ অরীমি ডে। X X X চাবিজসুখশীলভাং প্রতিষ্ঠাসি মনো মম॥ (বা. ৬। ৪৮। ২৮-২৯)।

বান্দী০ বামায়ণত ত্রিঅট্টা কার কন্যা, কার পত্নী — এই সম্পর্কত কোনো উল্লেখ নাই। কোনো কোনো বামায়ণত ত্রিঅট্টাক বিভীষণের কন্যা আক কোনো কোনো বামায়ণত বিভীষণের পত্নী (ত্রিঅট্টা) নান্দী বিভীষণ-প্রিয়ানুগা — আনন্দ বামায়ণ ১।১১:১০১) বুলি থকাব কথা ড° বুদ্ধেই (বামকথা, ৫৪৭ অনু) উল্লেখ করিছে।

মাধবকন্দলীর বামায়ণত ত্রিঅট্টাক বারণের অন্তরেক বোলা হৈছে—

তোব হিত পক্ষ ত্রিঅট্টা বহিনী হিত বিভীষণ ভাই। X X ৩০৫৮
মাবীচে বারণক কোরা এই কথা মূলত এনেদবে আছে— “হে বাজেস্ত। তুমি মহা ভগবিনী, সর্বদোষবহিত সিদ্ধা ত্রিঅট্টাক সুধিবা, তেওঁ তোমাব হিত সাধন করিব (গোঃ ৩। ৬২। ৩৫)। মূলত ত্রিঅট্টা বারণের অন্তরেক নহন। মাধবদেবে ত্রিঅট্টাক বারণের সহোদরা বুলি বর্ণনা করা কথার অন্য ভিত্তি আক বিচারি পোরা নাই।

বারণের লংকা অধিকার—বিষ্ণুকর্মাই নির্মাণ করা লংকা নগরীত কুবেবে আধিপত্য লাভ করা আক বারণে দ্রুত পঠাই লংকা কুবেববগবা বুলি লোরা, কুবেব বক্ষণের সৈতে গৈ অলকাপুত্রীত থাকিবলৈ লোরাব কথা মাধবদেবে চমুকৈ বর্ণনা করিছে।

শূৰ্পণখাৰ বিবাহ — কালকাৰ পুত্ৰ দানবৰাজ বিদ্যাজিহ্বলৈ বারণে
শূৰ্পণখাক বিয়া দিৱাৰ কথা বান্ধীও বামায়ণত আছে —

হসাৰং কালকেৱাল দানবৈজ্ঞান বাক্ষসীম্ ।

দদৌ শূৰ্পণখা নাম বিদ্যাজিহ্বান বাক্ষস ॥ (বা ৭।১২।২)

মাধৱদেৱে লিখিছে—

বিশ্বজিসু নামে দৈত্যবুলে হৈব জাত ।

শূৰ্পণখা ভগিনীক বিয়া দিব তাত ॥ X ১৩৩

কৃতিঃবামায়ণত শূৰ্পণখাক বিয়া দিৱাৰ সম্পৰ্কত একো কোৱা নাই,
বৰঞ্চ শূৰ্পণখাৰ ঘামীক বারণে বধ কৰাৰ কাহিনীহে কৈছে —

তিন কোটি দৈত্য তথা কালকুলপতি ।

... ..

একবাণে তিন কোটি হইল সংহাৰ ॥

... ..

শূৰ্পণখা নামে ছিল বারণ ভগিনী ।

বারণেৰ কাছে কাল্পে চক্ৰে পড়ে পানি ॥

শূৰ্পণখা বলে ভাই তুমি মোৰ অৰি ।

বিধবা কৰিলা মোৰে মোৰ পতি মাৰি ॥

তিন কোটি দৈত্য যে মাৰিলা তুমি বলে ।

মাৰিলে আমাৰ পতি তাহাৰ মিশালে ॥ (উত্তৰাকাণ্ড)

বান্ধীও বামায়ণত (৭।২৩।১৭।১১) বারণে অশ্বিনপুত্ৰ থকা কালকেৱ
দৈত্যগণক সংহাৰ কৰা আৰু শূৰ্পণখাৰ ঘামী উৎকট বলশালী বিদ্যাজিহ্বক
বধ কৰাৰ কাহিনী কোৱা হৈছে । সেই ঠাইত বারণে চাৰি ম দৈত্যক বধ
কৰা বুলি আছে (জয়ে দৈত্যাক্ততঃশতম্) । পাছত বিধবা শূৰ্পণখাই
-আহি বারণৰ ওচৰত কান্দি কাটি ডেওঁক ককায়েকেই বিধবা কৰিলে বুলি
আক্ষেপ কৰি কলেহি । তেতিয়া বারণে বগমত অৱস্থাত নাছানিহে বৈনায়েকক
বধ কৰিলে বুলি খেদ কৰি শূৰ্পণখাক দান মান আৰু অনুগ্রহৰ দ্বাৰা সন্তুষ্ট
কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা দিৱা আৰু দণ্ডকাৰণ্যত ভেঙলোকৰ মাহীয়েকৰ পুতেক

ধৰ বাক্সাবিপত্তি হৈ থকা ঠাইত শূণ্ণখাক থাকিবলৈ কোৱাৰ কথাও কোৱা হৈছে (বা ৭।২৫ ২৪-৩১)। যবে শূণ্ণখাৰ বচন পালি থাকিব বুলিও বাৰণে কয় (ভৱ ভে ৪৮নং শূৰঃ কথিযাতি সদা ধৰঃ)। কৃত্তিকাসেও এই কাহিনী বৰ্ণনা কৰিছে। মাধৱদেৱে আদিকাণ্ডত মূলতঃ বাক্সবৃত্তান্তৰ অন্তৰ্ভুক্ত যদিও এই কাহিনী বৰ্ণনা কৰা নাই।

বাৰণৰ বিয়া :— বাৰণে ময়দানৱৰ কন্যা মল্লোদবীক বিয়া কৰোৱাৰ পাছত, কুম্ভকৰ্ণই বিবোচনৰ পুত্ৰ বলিৰ জী-নাভিনী বজ্জালাক আৰু বিভীষণে গন্ধৰ্বৰাজ শৈলুযৰ কন্যা সৰমাক বিয়া কৰোৱাৰ কথা বান্ধী০ বামাৱণত (৭।১২ সৰ্গ) বৰ্ণনা কৰা হৈছে। মাধৱদেৱে কেৱল বাৰণৰ কথাহে কৈছে —

বাৰণে কবিত বিহা কন্যা মল্লোদবী।

ময়দানৱৰ জীউ পৰম সুন্দৰী ॥ ১০৩

বাৰণৰ পুত্ৰ হৈব নামে ঈশ্বৰিড।

দেৱে নপাবিব তাৰ প্ৰতাপ সহিত ॥

কুবেৰৰ লগত বিবাহ :— বান্ধী০ বামাৱণত (৭।১৩) বাৰণে নন্দন প্ৰভৃতি দেৱকাননসমূহ বিধ্বস্ত কৰি পেলোৱাৰ কথা শুনি কুবেৰে ভাটুসুলভ স্নেহ সহকাৰে বাৰণৰ হিত সাধনৰ উদ্দেশ্যে এজন দৃত পঠোৱা আৰু মদগৰ্বী বাৰণে সেই দৃতক কাটি পেলোৱা, বাৰণে কুবেৰৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধযাত্ৰা কৰি পৰাজিত কুবেৰৰ পৰা পুষ্পক বথ কাঢ়ি অনাৰ বৃত্তান্ত (৭।১৪) বৰ্ণনা কৰা হৈছে। গত ইয়াই কুবেৰক বাৰণৰ ওচৰলৈ দৃত পঠাবলৈ বৃত্তি দিয়াৰ কথা নাই।

মাধৱদেৱে লিখিছে —

বথত চড়িহা যাইব বৰ্গক বাৰণ।

ইশ্বৰ নন্দন বন কবিত উছন ॥ ১০৪

দেখিহা ইশ্বৰ মহা যৰ্মে দহে মন।

কুবেৰক হাতে ধৰি দেখাবন্ত বন ॥

বাসৱৰ বচনে কুবেৰ বুদ্ধিমন্ত।

বাৰণৰ ঠাই দৃত পঠাই দিবন্ত ॥ ১০৫

... ..

কুবেবৰ দৃতক কাটিব লংকানাথ।

তাৰ পাছত মাধৱদেৱৰ মতে কুবেব আৰু বাৰণে 'কবিৰ সম্বৰ
তিনি সহস্ৰ বৎসৰ।'

বাৰণৰ দিগ্ৰিহৰ — বাৰণে ইল, যম আৰু চন্দ্ৰক পৰাস্ত কৰাৰ
কথা বাল্মী০ বামাৱলীত বহুলাই বৰ্ণনা কৰা আছে। বাত্মী০ বামাৱলীৰ কেৱল
দাক্ষিণাত্য পাঠত বাৰণৰ সূৰ্যলোক বিজয়ৰ বৰ্ণনা আছে। গৌড়ীয়া পাঠত নাই।
বাৰণৰ প্ৰত্যাপত ষড় ঋতুৰ বিপৰ্যয় হোৱাৰ কথা মাধৱ শিৱপাল বধত ৬
আছে। ডোঙ্গৰ চম্পূ বামাৱলীত বাৰণৰ ফুলনিৰ ফুল সৰিব বুলি বাৰুৰ গতি
কল্প হোৱা বুলিও আছে ৭। মাধৱদেৱে লিখিছে —

কবিকেৰু বিকৰ্ণন। জিনি দেৱৰাজ।

.. যম জিনি কাচিৱা লৈবেক যমদণ্ড ॥

চন্দ্ৰক জিনিৱা তান হৰিব প্ৰকাশ।

বৰুণক জিনি তান লৈব নাগপাশ ॥ ১৪১

ভবে ষড় ঋতুসৰ বৈব বিপৰ্যায়।

যুদ্ধে জিনি যম ডেজ কবিৰ সূৰ্যক ॥ ১৭২

... .. ভৱে যমগতি আতি হৈব পৰসৰ।

ইয়াৰ বাহিৰে মাধৱদেৱে 'নৱগ্ৰহ সৰাৰ খণ্ডাব ভাণ্যচন্দ্ৰ' আৰু
'তুচ্ছক দেখিৱা কিছু কবিৰ সংকাৰ' বুলি ইঙ্গিত দিয়া কথা আমি অন্য
কোনো ঠাইতে পোৱা নাই। বাল্মী০ বামাৱলীত যক্ষ, অনৰণ্য আদি বজা
সকলক বাৰণে পৰাস্ত কৰা, কাৰ্ত্তবীৰ্য্যৰ্জুন আৰু বালীৰ ওচৰত বাৰণ
নিৰ্বে পৰাভূত হোৱা আদি কাহিনী বিস্তৃত ৰূপত বৰ্ণনা কৰা হৈছে।
মাধৱদেৱে সেইবিলাকৰ উল্লেখমাত্ৰও কৰা নাই।

৬ শিৱপাল বধ ১১৬৬,

৭ কুসুমানাং পতনভৱনাশংকমানাঃ পৰমানা। পৰিস্পন্দিতুমশি প্ৰভৱো ন
ভৱতি (চম্পূ বামা. বাসকান্ত)।

নাৰদে বাঙ্গালিক কোৱা সংক্ষিপ্ত বায়কৰ্ম্মৰ সাধৰণি বাধৰদেৱৰ
আদিকাণ্ডত এনে ধৰণৰ —

(বাতলে) নকৰিব জগতক ইচ্ছিত দুৰ্ভতি ।
আপুনি হৈবেক ত্ৰিভুবন অধিপতি ॥
সমস্তকে বাৰণে লগাৱা অপমান ।
বায়ৰ হাতত হৈব সবংশে নিৰ্মাণ ॥ ১৪৪
সংক্ষেপে কহিলো কথা বায়-বাৰণৰ ।
প্ৰপঞ্জিৱা বামাঙ্গণ কৰা মূনিবৰ ॥
বাঙ্গালিক এডেক বুলিয়া দেৱ অধি ।
হৰিগুণ গাই চলি গৈলন্ত হৰিষি ॥ ১৪৫

বাঙ্গালিকৰ প্ৰতি সবলভাৱে বৰ — নাৰদ হোৱাৰ পাছত বাঙ্গালিকৰ —

বামাঙ্গণ কৰিবাক তান ডৈলা মতি ।
একচিত্তে মূনি সুমথিলা সবলভাৱী ॥ ১৪৬
সুগ্ৰসন্ন হুৱা দেৱী ডৈলন্ত সাক্ষাত ।
দেখিৱা বাঙ্গালিক কবিলন্ত প্ৰণিপাত ॥
ব্ৰহ্মাৰ আজ্ঞাৱে আমি কৰে বামাঙ্গণ ॥
আমাৰ কণ্ঠত যাৱ হুৱোক প্ৰসন্ন ॥ ১৪৭
বুলিলন্ত সবলভাৱী মূনিক বচন ।
থাকিবোহো আমি তুমি কণ্ঠে সৰ্বক্ষণ ।
তোমাৰ বচনচক্ৰ মুহিবে অন্যথা ।
কৰা সাধানে বায় অৱতাৰ কথা ॥
নিস্তবোক লোক তনি বায়ৰ চৰিত ।

এই বুলি বাঙ্গালিক বৰ দি সবলভাৱী অন্তৰ্ধান হ'ল । এই কাহিনী
বৈষ্ণৱ বাধৰদেৱে স্বকল্পনাৰে সংযোজনা কৰাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা ।

॥ সূৰ্যবংশৰ বিৱৰণ ॥

বাল্মীকী বামাঙ্গণত বাম-নীতাৰ বিবাহ প্ৰসংগত বৰ্ণিত ই অধ্যাক্ষতত্ত্ব ব্ৰাহ্মণ পুত্ৰ মৰীচিব পাছত পুৰুষানুক্ৰমে সূৰ্যবংশ বৰ্ণনা কৰিছে (বা ১:১৭০।১৯-৪৩)। সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন গ্ৰন্থত বিভিন্ন ক্ৰম প্ৰদৰ্শন কৰা দেখা যায়। বাল্মীকী বামাঙ্গণত অযোধ্যাৰ সৰ্বপ্ৰথম বজা মনুপুত্ৰ ইক্ষাকুবংশৰ বামলৈকে মুঠ চহ্লিছ জন বজাৰ নাম দিয়া হৈছে। ভাগৱত প্ৰভৃতি পুৰাণৰ বৰ্ণনাত ইক্ষাকুবংশ বামলৈকে ভেষজী জন বজাৰ নাম পোৱা যায়। বাল্মীকী বামাঙ্গণত বামৰ নিকটতম উৰ্দ্ধতন চাৰিপুৰুষ হৈছে—যযাতি>নাভাগ>অজ>দশৰথ। ‘হৰিবংশ’ আৰু কালিদাসৰ ‘ৰঘুবংশ’ত এই ক্ৰমত বজাসকলৰ নাম এনেধৰণৰ — দিলীপ>বহু>অজ>দশৰথ। শেষৰ চাৰিজন বজাৰ পুত্ৰানুক্ৰম এইদৰেই অনেক বামাঙ্গণী সাহিত্যত দেখুৱা হৈছে। তাৰ বাহিৰে অন্য বজাসকলৰ নামৰ ক্ৰম বিভিন্ন গ্ৰন্থত বিভিন্ন ধৰণৰ। পদ্মপুৰাণৰ পাতাল খণ্ডতো (গোড়ীয়া পাঠ) সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনা আছে আৰু কৃষ্ণিবাসে সেই মতেই সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনা কৰিছে বুলি ড° বুন্ধেই লিখিছে (বামকথা, ২৮৫ অনু:)।

মাধৱদেৱে ব্ৰাহ্মণৰ আৰম্ভ কৰি বহিছ পুৰুষৰ নাম উল্লেখ কৰি ‘সূৰ্যবংশে বহিছ পুৰুষ অনন্তৰ/ ঠৈল উতপত্তি দশৰথ নৃপবৰ’ বুলি দশৰথৰ বৰ্ণনালৈ গৈছে। কৃষ্ণিবাসী বামাঙ্গণত সূৰ্যবংশৰ যি বৰ্ণনা দিছে তাৰ লগত মাধৱদেৱৰ সূৰ্যবংশ বৰ্ণনাৰ অলপো মিল নাই। প্ৰথমতে মাধৱদেৱে মাত্ৰ এখাটি পদত বামৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। ইফালে কৃষ্ণিবাসে অযোধ্যাৰ পাছত অযোধ্যা কুৰি বিভিন্ন ইক্ষাকুবংশীৰ বজাৰ লগত জড়িত, অথচ বাল্মীকী বামাঙ্গণত নথকা কাহিনীসমূহ বৰ্ণনা কৰিছে।

দ্বিতীয়ত, কৃষ্ণিবাসৰ বচনাত দিয়া পুৰুষসকলৰ নাম আৰু ক্ৰমৰ লগত মাধৱদেৱে দিয়া পুৰুষসকলৰ নাম আৰু ক্ৰম নিমিলে।

মাধৱদেৱৰ বচনাত পুৰুষানুক্ৰম এনে ধৰণৰ — ব্ৰাহ্মা > মৰীচ (মৰীচি) > কশ্যপ > সূৰ্য > মনু > সুজাভু > ইক্ষাকু > বিকৃক্ষি > গুধু >

প্ৰসক্ত > মাছাতা > কুক > জনাবণ্য > বৰকুক > জনাবণ্য > দীৰ্ঘবাহ
> দিলীপ > হাৰ্যক > হাবিহ > সাক্ষক > বজাৰিবি > সৰ্ব > দশবিহ
> নক্ষ > মক্ষন > বিহনাথ > অহক > ভগীৰথ > সৌদাস > দিলীপ >
বহু > অজ > দশবথ ।

কৃত্তিবাসৰ বচনাত আদি নিবন্ধনৰপৰা বংশক্ৰম জাৰত কৰা হৈছে ।
তদুপৰি মৰীচিক (মৰীচ) ব্ৰহ্মাৰ পুত্ৰ বোলা নাই । ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু শিৱ
ভনীয়েক কন্দিনী । কন্দিনী আৰু জৰংকাৰ মুনিৰ পুত্ৰৰ কন্যা ভানু । ভানু
আৰু জামদগ্ন্যৰ পুত্ৰহে মৰীচ বুলিছে । কৃত্তিবাসৰ এই বংশক্ৰম বিচি ৰদিও
অশাস্ত্ৰীয় —

আদি পুৰুষেৰ নাম হৈল নিবন্ধন ।
ব্ৰহ্মা বিষ্ণু মহেশ্বৰ পুত্ৰ তিনজন ॥
তিন পুত্ৰ হইল জনৰা এক জানি ।
সকলে তাহাৰ নাম ৰাখিল কন্দিনী ॥
জৰংকাৰ মুনিপুত্ৰে সে নাম আনি ।
তাঁহাৰে বিবাহিল কন্দিনী ভগিনী ॥

×××× তাঁহাতে জন্মিল কন্যা নাম হইল ভানু ।
তাঁহাৰে বিবাহ দিল জামদগ্ন্য ৰবে ।
এক অংশে বিষ্ণু জন্মিলেন তাৰ ঘৰে ॥
ব্ৰহ্মাৰ কাছেতে তেঁহ বৰ যে থাকিল ॥
মৰীচ নামেতে তবে পুত্ৰ জনমিল ॥

এই জামদগ্ন্যপুত্ৰ মৰীচৰ পুত্ৰ কশ্যপ । কশ্যপৰ পুত্ৰ সূৰ্য, সূৰ্যৰ পুত্ৰ
মনু । তাৰ পাছত পুৰুষক্ৰম এনে ৰবণৰ — মনু > সুৰ্যেণ > প্ৰসন্ন > যুবনাম
> মাছাতা > যুত্কাম > পৃথু > ইক্ষাকু > শতাবৰ্ত > আৰ্যাবৰ্ত > ভৰত >
ভাবত > ভূধৰ > ষাণ্ড > দত্ত > হাবীত > হবিৰীজ > হৰিশ্চন্দ্ৰ > কহিনাস >
সৰ্ব > অসমজ > অণ্ডমান > দিলীপ > ভগীৰথ > সৌদাস > সুবাহ
> দিলীপ > বহু > অজ > দশবথ ।

মাৰুতদেৱে কৃত্তিবাসৰ ঘৰে বহুবলৌক কোনো বজাৰে বিজ্ঞত বৰ্ণনা
নাই দিৱা যে সেই কথা কৈ অহা হৈছে । মাৰুতদেৱে কৃত্তিবাসোত্তৰৰ আধাৰত

‘আদিকাণ্ড বচনা কৰা হ’লে আৰু তাৰ অনুকৰণত সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনা কৰা হ’লে অন্ততঃ কেইজনমান বিশেষ বজাৰ সম্পৰ্কত কিছু বৰ্ণনা দিয়াৰ থল আছিল।

মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ মূখ্য আধাৰ গ্ৰন্থ ভাগৱত পুৰাণত সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনা থকাৰ কথা আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। ভাগৱতত বজা য়ুৱনাশ্বই নিজে গৰ্ভধাৰণ কৰি পুত্ৰক মাকাতোক জন্ম দিয়াৰ কথা আছে। কৃত্তিবাসেও য়ুৱনাশ্বই এই প্ৰক্ৰিয়াৰে মাকাতোক জন্ম দি মৃত্যুৰ মুখত পৰা বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। অৱশ্যে ভাগৱতত পুত্ৰকৰ জন্ম হোৱাৰ পাছতে য়ুৱনাশ্বৰ মৃত্যু হোৱা বুলি নাই।

এনে এটা কাহিনীৰ বৰ্ণনাসহ ভাগৱতত মাকাতোক য়ুৱনাশ্বৰ পুত্ৰ বোলা হৈছে যদিও মাধৱদেৱে মাকাতোক প্ৰসাকৃতৰ পুত্ৰহে বুলিছে —

প্ৰসাকৃত ভৈলন্ত পুথুৰ বীৰ্যে জাত।

ভৈলন্ত মাকাতা তান তনয় প্ৰখ্যাত ॥ ১৫৩

বাণী০ বামাৱশত মুচুক্শ বুলি মাকাতাৰ পুত্ৰ থকাৰ কথা নাই। ভাগৱতপুৰাণৰ মতে মুচুক্শ মাকাতাৰ পুত্ৰ। শকুৰদেৱৰ ৰচিত কীৰ্তনৰ অন্তৰ্ভুক্ত ‘মুচুক্শ-স্তুতি’ নামৰ কাহিনীভাগত আছে — ‘মাকাতাত ভৈলো জাত/মুচুক্শ নামে খ্যাত ॥ কৃত্তিবাসেও মুচুক্শক মাকাতাৰ তনয় বুলিছে। ভাগৱত আৰু শুকজ্ঞনৰ বচনাত মাকাতাৰ পুত্ৰ বুলি বৰ্ণনা কৰা মুচুক্শক মাধৱদেৱে বসুৰংশৰ অন্তৰ্ভুক্ত লকণাটো মন কৰিবলগীয়া কথা।

বাণী০ বামাৱশত সূৰ্যবংশীৰ বজাৰ তালিকাত হৰিশ্চন্দ্ৰ আৰু ভেৰঁৰ পুত্ৰ বোহিভৰ নাম নাই। ভাগৱত পুৰাণৰ মতে হৰিশ্চন্দ্ৰ বজা ত্ৰিশংকুৰ পুত্ৰ। ভাগৱতত এই হৰিশ্চন্দ্ৰৰ নিমিত্তেই বিদ্ৰামিত্ৰ আৰু বশিষ্ঠই ইজনে সিজনক শাপ দি পক্ষীত পৰিণত হয় আৰু বহু বছৰ জুৰি যুঁজ কৰে বুলি ইক্তিৰমাত্ৰ কৰি গৈছে ৮। তাত হৰিশ্চন্দ্ৰ আৰু বিদ্ৰামিত্ৰৰ মাজত ঘটা কাহিনীৰ বৰ্ণনা নাই, বৰঞ্চ পুত্ৰহীন হৰিশ্চন্দ্ৰই বৰণৰণবা বৰ লৈ লাভকৰা

৮ জৈশংকৱো হৰিশ্চন্দ্ৰে বিদ্ৰামিত্ৰৰ সৃষ্টিৰো:।

ৰশ্মিমিত্তমত্বদ্ যুজং পক্ষিপোৰ্ণহৰ ষিকম্। ভা: ১৭৭

বোহিত (বজ্জৰ পত) নামৰ পুত্ৰৰ এসংগত বকপক ভৱিষ্যতে এই পুত্ৰ বজ্জত উজ্জগাঁ কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিৱা আৰু অৱশেষত বোহিতৰ পুত্ৰ সন্মানেপক বজ্জৰ পত্ৰৰূপে বকপক উজ্জগাঁ কৰি সত্যবাক্য কৰাৰ কাহিনীয়ে বৰ্ণনা কৰা হৈছে । (ভাঃ ১ ৭।৮-২০) ।

শংকৰদেৱে মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ আধাৰত বচনা কৰা 'হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান' কাব্যত হৰিশ্চন্দ্ৰক সূৰ্যবংশী আৰু অযোধ্যাৰ ৰজা বোলা হৈছে ১ । তাত হৰিশ্চন্দ্ৰৰ সত্যনিষ্ঠাৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে । হৰিশ্চন্দ্ৰৰ পুত্ৰৰ নাম বোহিত্যৰ বুলি কোৱা হৈছে । পদ্মপুৰাণতো হৰিশ্চন্দ্ৰৰ এই সত্যনিষ্ঠাৰ কাহিনী বৰ্ণোৱা হৈছে । শুকস্মনৰ আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰি আৰু পদ্মপুৰাণৰ প্ৰেৰণাৰে অনুপ্ৰাণিত হৈ মাধৱদেৱে হৰিশ্চন্দ্ৰক আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ বোহিতক সূৰ্যবংশী ৰজাৰ তালিকাত অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ চেষ্টা সজাবনা আছিল । কৃতিবাসে হৰিশ্চন্দ্ৰক হৰিবীজৰ পুত্ৰ বুলিছে আৰু হৰিশ্চন্দ্ৰৰ সত্যনিষ্ঠাৰ কাহিনী বহুলাই বৰ্ণনা কৰিছে । তেওঁৰ মতে হৰিশ্চন্দ্ৰৰ পুত্ৰ বোহিদাস ।

কৃতিবাসৰ বামাৱলম্বৰ আধাৰত মাধৱদেৱে সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনা দিৱা হ'লে, শুকস্মনৰ ৰচনাতো বিস্ময় স্ফীকৃতি পোৱা এই সূৰ্যবংশী বুলি খ্যাত ৰজা কেইজনৰ নাম দিবলৈ মাধৱদেৱে পাহৰিব কিয় ?

বাল্মী০ বামাৱলম্বত বিৰামিত্ৰই মিথিলা-স্বাত্ৰাৰ পথত বাহ-লক্ষ্মণক গজাৱতৰণৰ কাহিনী শুনাওঁতে সূৰ্যবংশীৰ ৰজা সগৰ, তেওঁৰ পুত্ৰ অসমত্স, নাভিলেক অংগমান, অংগমানৰ পুত্ৰ দিলীপ আৰু নাভিলেক ভগ্নীবথৰ বৰ্ণনা দিছে । তাত থকা মতে সগৰ ৰজাঅসিতৰ পুত্ৰ । কৃতিবাসে হৰিশ্চন্দ্ৰৰ পুত্ৰ কহিদাসৰ পুত্ৰ বুলি সগৰৰ পৰিচয় দি তেওঁৰ অন্বমেধযজ্ঞৰ লগত জড়িত গজাৱতৰণৰ কাহিনীত অসমত্স, তেওঁৰ পুত্ৰ অংগমান, অংগমানৰ পুত্ৰ দিলীপ আৰু নাভিলেক ভগ্নীবথৰ কাহিনী বৰ্ণাইছে । গজা অৱতৰণৰ লগত জড়িত এই কাহিনী মাধৱদেৱে নামমাঞও উল্লেখ কৰা নাই । আনহাতে বাল্মী০ বামাৱলম্ব আৰু ভাগৱতত থকামতে সগৰ ৰজাৰ পুত্ৰ-নাভিৰ ক্ৰমো

১ বাসৱে বোলন্ত শুনা হৰিশ্চন্দ্ৰ

সূৰ্যবংশী মহাবাৰ ॥ ৪২৫

মাধৱদেৱে অনুসৰণ কৰা নাই। উল্লেখযোগ্য যে ভাগৱতত (২।৮-১অঃ) বাল্মীকি বামায়ণৰ অনুকণেই গন্ধাৰভৱণৰ বৰ্ণনা কৰিছে। কৃত্তিবাসী বামায়ণৰ আধাৰত মাধৱদেৱে আদিকাণ্ড ৰচনা কৰা হ'লে, তাত দেখিও ভাগৱতপুৰাণতো বৰ্ণিত পতিত-পাতনী বিষ্ণুপাদোদকী গন্ধাৰ অৱতৰণৰ কাহিনীটো বৰ্ণনা কৰাৰ পৰা বিৰত মহ'লহেঁতেন।

বাল্মীকি বামায়ণত (৭।৬৫ সৰ্গ) বাল্মীকি যুগিয়ে শত্ৰুঘ্নৰ আগত 'ভেও'ৰ পূৰ্বপুৰুষ সৌদাসৰ পুত্ৰ সৌদাস কল্যাণপাদৰ কাহিনী শুনাৱাৰ কথা আছে। বাল্মীকি বামায়ণৰ বালকাণ্ডত থকা সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনাত পিছে এই দুজন ৰজাৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই। কৃত্তিবাসী ভগীৰথৰ পুত্ৰ বালি সৌদাস কল্যাণপাদৰ কাহিনী পদ্মপুৰাণৰ (গৌড়ীয় পাঠ) পাতালখণ্ডৰ আধাৰত বৰ্ণনা কৰিছে। মাধৱদেৱে ভগীৰথৰ পুত্ৰ সৌদাসৰ কোনো কাহিনী বৰ্ণোৱা নাই। সৌদাসৰ কাহিনীটো মূল বামায়ণৰ বাহিৰেও মঠাভাৱত (আদিকাণ্ড ১৬৬-১৬৮ অঃ) ভাগৱত পুৰাণ (১।১ অঃ), বিষ্ণুপুৰাণ (৪।৪ অঃ) প্ৰভৃতি আৰু অনেক ঠাইতে আছে।

কৃত্তিবাসে দিলীপৰ অশ্বমেধ যজ্ঞ, বহুব্ৰ নান-কীৰ্তি আৰু অজ-ইন্দুমতীৰ কাহিনী, কালিদাসৰ বহুবংশৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত পদ্ম পুৰাণৰ গৌড়ীয় পাঠৰ পাতালখণ্ডৰ অনুকণে বৰ্ণনা কৰিছে। সূৰ্যবংশৰ বৰ্ণনাত মাধৱদেৱে এই কাহিনী সমূহৰ নাম মাত্ৰও উল্লেখ কৰা নাই।

সূৰ্যবংশ বৰ্ণন কৃত্তিবাসৰ একচেটিয়া বিষয় নহয়, বাল্মীকি বামায়ণকে আদি কৰি ভাগৱত পুৰাণ, হৰিবংশ, পদ্মপুৰাণ (গৌড়ীয় পাঠ) কালিদাসৰ বহুবংশ প্ৰভৃতি অনেক বহুপ্ৰচলিত গ্ৰন্থতে 'সূৰ্যবংশবৰ্ণন' কৰা হৈছে। ভাগৱত পুৰাণ মহাপদ্মকবীৰা ধৰ্মৰ মুখ্য আধাৰ। বহুবংশ আৰু পদ্মপুৰাণৰ লগতো মাধৱদেৱৰ পোনপটীয়া পৰিচয় আছিল যে সেই কথা পাহৰি আলোচনা কৰা হ'ব। তেনে স্থলত সূৰ্যবংশ বৰ্ণনৰ আদৰ্শ মাধৱদেৱে এই গ্ৰন্থসমূহৰপৰাই লাভ কৰিব নোৱাৰাৰ যুক্তি নাই। সূৰ্যবংশবৰ্ণনৰ ক্ষেত্ৰত কৃত্তিবাসৰ লগত কিমানখিনি বৈসাদৃশ্য, তাক ওপৰত আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এনে স্থলত সেই বিষয়টো মাধৱদেৱে কৃত্তিবাসৰ আধাৰত লিখা বুলি কোৱা যুক্তি ক'ত ?

দশবথ বজা আৰু তেওঁৰ ৰাজ্য — মাধৱদেৱে সূৰ্যবংশ বৰ্ণনাৰ পাছতে বান্ধী০ বামাৱণত থকাৰ নিচিনাকৈ দশবথ বজাৰ ৰাজ্য-সম্বন্ধৰ বৰ্ণনা দিছে। অৰু আৰু ইন্দুমতীৰ পুত্ৰ দশবথ 'সূৰ্যকালে ৰত্নিৰ পুত্ৰৰ অনন্তৰ' জন্ম হৈছিল বুলি মাধৱদেৱে লিখিছে। মহা মহা পানীও ৰাৰ নাম লৈ তেও, সেই বামোন্ত্ৰ ৰাত অৱতাৰ হৈছিল, মাধৱদেৱৰ দৃষ্টিত সেই দশবথৰ ৰাজ্যত অতি শুক্লত্বপূৰ্ণ। 'সাংগৰ গজীৰ ঘৰ গুণৰ মল্লিৰ' দশবথৰ সময়ৰ সুপুত্ৰ মাধৱদেৱৰ মতে আৰু নাই। এই দশবথে নিজ ৰাজ্যবলেৰে অসুৰ বধ কৰি ইন্দ্ৰক বৰ্গত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। বান্ধী০ বামাৱণত ইচ্ছাকু বংশোদ্ভূতকলৰ কুল-দেৱতা আছিল নাৰায়ণ। মাধৱদেৱৰ মতে দশবথ 'বিষ্ণুত ভকত সিটো পৰম মন্ত্ৰ।' আৰু 'সদাই ধৰ্মত ৰতি বিষ্ণুত ভকত/সৰ্বগুণমুত গুণ সন্তে মহত ॥'

দশবথৰ ৰাজধানী অৰোধ্যানগৰীৰ অৱস্থিতি —

কোশলৰ উত্তৰত অৰোধ্যা নগৰ।

চুতি বৰ্গপুৰ অস্ত্ৰাৱতী পটন্তৰ ॥

সৰমুৰ ভীৰত অৱস্থিত কোশল জনপদৰ বৰ্ণনা বান্ধী০ বামাৱণত কিদৰে কৰা হৈছে, তাৰ আলোচনা মাধৱদেৱীৰ বামাৱণৰ অৰোধ্যাক গুৰ আলোচনা-প্ৰসংগত কৰা হৈছে। বান্ধী০ বামাৱণৰ মতেও অৰোধ্যা-কোশল জনপদত অৱস্থিত আৰু ইন্দ্ৰৰ অমৰাৱতীৰ নিচিনা (ইন্দ্ৰসোৱা-মৰাৱতীম্ ১।০।১৫)। মাধৱদেৱে বান্ধী০ বামাৱণৰ অৰোধ্যাবৰ্ণন শাৰীয়ে শাৰীয়ে অনুবাদ কৰা নাই যদিও বৰ্ণনীয় বিষয়সমূহ মূলতঃ সৈতে একে। ঘৰ, উদ্যান, সৰোৱৰ, পথ, গড়, ধ্বজ, তোৰণ, হাতী-গোৰা-বথ, নৰ-নাৰী প্ৰভৃতিৰ বৰ্ণনাৰে অৰোধ্যানগৰীৰ এখন মনোহৰ চিত্ৰ মাধৱদেৱে দাঙি ধৰিছে। তাত প্ৰভাসকলে নিজ নিজ বৰ্ণ-বৰ্ম শৃংখলা লগাই পালন কৰে —

ব্ৰাহ্মণ কক্লিৰ শূদ্ৰ বৈশ্য চাৰি জাতি ॥

আচৰে হৰিৰে ৰাৰ যেন জাতি ধৰ্ম।

নিজ যুতি বিনে নকৰয় জ্ঞান কৰ্ম ॥

যুজতে চাৰিধৰৰ স্বধাৰ্থ কৰ্তব্য পালনৰ কথা কোৱা হৈছে —

কৃতঃ ব্ৰহ্মসুখং চাসীদৃ হৈশ্যাঃ কঃসমুত্তমঃ ।

শূদ্ৰাঃ স্বকৰ্মনিবত্তাল্লীন্ বৰ্ণানুপচাৰিণঃ ॥ বা ১।৩।১১

‘কৃত্তিৱই ব্ৰাহ্মণৰ মুখলৈ চায়, বৈশ্যই কৃত্তিকক অনুগমন কৰে আৰু শূদ্ৰই নিজ কৰ্তব্য পালন কৰি অন্য তিনিবৰ্ণক পৰিচৰ্যা কৰে।’

মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনামতে অৰোধ্যাত অনাচাৰ, হিংসা, মিছা, দুৰি আদি নাই; শোক-সন্তাপ, দন্দ-খবিন্নালবোৰো তাত স্থান নাই। অকালমৃত্যুৱে তাত প্ৰমাদ নঘটায়। ‘সমস্তৰে অচলা সম্পত্তি যবে যবে’। এনেটেন অৰোধ্যাতে বজা হৈছিল দশবথ, বিজ্ঞনৰ অন্য গুণৰ লগতে —

ধৈৰ্যে যেন মেক গিৰি গম্ভীৰ সাগৰ ।

প্ৰতাপতে আদিত্য ক্ৰোধত মহেশ্বৰ ॥

দানে বলি কৰ্ণ হৰিশ্চন্দ্ৰ সমসৰ ।

বলে বুদ্ধি সমান ভোগত পুৰুষৰ ॥ ১৭৫

... ব্ৰহ্মপতি সম ৰাজ পৰম পতিত ।

সাম দান ভেন দত্ত জানা চাৰি নৱ। ইত্যাদি

মূলত দশবথৰ মন্ত্ৰী-পুৰোহিত সকলবোৰ গুণ-বৰ্ণনা কৰিছে (১।৭ সৰ্গ) মূলত উল্লেখ থকা পুৰোহিত বশিষ্ঠ আৰু আঠজন প্ৰমুখ মন্ত্ৰীৰ কথা মাধৱ-দেৱেও সংক্ষেপে উল্লেখ কৰিছে —

মহামুনি বশিষ্ঠ ভৈলন্ত পুৰোহিত ।

সুমন্ত্ৰ প্ৰমুখ্যে আঠ মন্ত্ৰী সুবেষ্টিত ॥

কৃত্তিঃ বামাৱলত মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত কৰাৰ দৰে মূলৰ নিচিনাকৈ দশবথৰ ৰাজ্য আৰু মন্ত্ৰীৰ বৰ্ণনা কৰা নাই। ইয়াৰ বাহিৰেও কৃত্তি-বাসে দশবথৰ সিঙাসন অধিকাৰ প্ৰসংগত যি কাহিনী কৈছে, মাধৱদেৱৰ সেই কাহিনীৰ লক্ষ্যত পৰিচয় মাত্ৰ থকাবোৰো প্ৰমাণ নাই। কৃত্তিবাসৰ মতে দশবথৰ পিতৃ-মাতৃ অক্ষ-ইন্দুমতীৰ অকাল-মৃত্যুৰ সময়ত — ‘একবৰ্ষ বয়স্ক তখন দশবথ।’ ‘তেতিয়া —

অল্পকালে পিতা-মাতা মৰিল দুজন ।

দেখিলা চিন্তিত ৰে বশিষ্ঠ উপোধন ॥

সেই পদ্ম সৈন্য গেল আপনাব ঘরে ।

পড়াইল নানা শাস্ত্র শাস্ত্র অনুসারে ।।

তইলেন পক্ষ বর্ষ বহু বহন ।

লইলেন আপনি পৈতৃক সিংহাসন ।।

দুগ্ধবাম মূনি ভাবে অস্ত্র দিল দান ।

বহু কবি শিখাইল শব্দভেদী বাণ ॥

আনহাতে মাধবদেবে দশবথর মাড় ইন্দুমতী কৈকেয়ীর বিবাহের সম্বন্ধ
জীৱিত থকায় বর্ণনা দিছে —

দশবথ নরপতি ভাৰ্য্যানে সহিত ।

বহুময় মন্দিরত ভৈলা উপস্থিত ॥

ওনি নৃপতির মাড় পাছে ইন্দুমতী ।

পুত্রবধু দেখিবে আসিলা মহাসত্তা । ২২৫

কৈকেয়ীক দেখি পাইলা হবিষ অপার ।

দিল বহাবীক নানা বস্তু অলংকার ॥

এমেকুয়া সম্পূর্ণ বিপৰীত বর্ণনা, মাধবদেবের 'আদিকাণ্ড' কৃত্তিবাসী
বামান্ধব আধাবত লিখা বুলি দাঙি ধরা ড° ব্রজেন বসু বিপৰীতে বলিষ্ঠ
প্রমাণ ।

॥ দশবথর বিয়া ॥

বাণী। বামান্ধব দশবথর বিবাহ সম্পর্কীয় কোনো কথাবই উল্লেখ
নাই। আমল্য বামান্ধব দশবথ-কৌশল্যার বিবাহ সম্পর্কে এক বিচিত্র কাহিনী
বর্ণনা করা চৈছে। এই সম্পর্কিত এইটোরেই সর্বপ্রথম কাহিনী। অরশে
মাধবদেব অথবা কৃত্তিবাস, কারো বচনাতে এই কাহিনীর প্রভাব নাই পৰা ।
মাধবদেবে নিভান্ত বৈচিত্র্যহীনভাৱে তিনি কীকি পদত দশবথ-কৌশল্যার
বিবাহ বর্ণনা কৰিছে (১৮১—১৮৩ পদ) । তেওঁৰ মতে —

কৌশল বাজাব কীউ কৌশল্যা সুন্দরী ।

... ...

তাংক বিহা কবিলন্ত প্রথমে নৃপতি ॥ ১৮১

কৃতি. বায়াননীত কোশল-বজাই পুৰোহিত ব্ৰাহ্মণক পঠিয়াই দশবথক
মাতি আনি নিজ কন্যাক সমৰ্পণ কৰা আৰু যৌতুক স্বৰূপে দশবথক
“আপনি অৰ্থেক বাক্য দিলা অধিকাৰ” বুলি এক বিচিত্ৰ কাহিনী বৰ্ণনা
কৰিছে। তাত বৰ্ণনা কৰা কথাসমূহৰ মায়-গোন্ধো মাধৱদেৱৰ দশবথ-কৌশল্যাব
বিবাহ-কথাত নাই।

কৈকেয়ীৰ ব্ৰহ্মবৰ কাহিনীও কোনো প্ৰাচীন বায়কথাত পোৱা
নাসায়। প্ৰাকৃত গ্ৰন্থ ‘পউমচবিত্ত’ত কৈকেয়ী ব্ৰহ্মবৰ এক বিচিত্ৰ কাহিনী
আছে, নিচে এই বিষয়ত মাধৱদেৱ, কৃতিবাস, কোনো এজনৰে তাৰ লগত
সম্পৰ্ক নাই।

বান্দী০ বায়াননীৰ মতে কৈকেয়ী বজা অন্তৰ্গত কন্যা (ক্ৰোধাগাৰং
প্ৰতিশ্যাদ্য ক্ৰোধোদ্বাপতে: সূতে। • বা ২।১২।২২)। তেওঁ কেকয় দেশৰ বজা ১০।
গিৰিজগণৰ বা বাজগৃহ কেকয় বজাৰ বাজধানী ১১। মাধৱদেৱে
কৈকেয়ীৰ পিতাকৰ নাম কোৱা নাই আৰু তেওঁৰ বাজধানীৰ নামো উল্লেখ
কৰা নাই। তেওঁ কৈকেয়ীৰ পৰিচয় দিছে —

কেকয় বাজ্যত আছে কেকয় নৃপতি।

কৈকেয়ী নামত কন্যা এক আছে তান।

ত্ৰিভুবনে নাহি ধাৰ ৰূপত সমান ॥

মাধৱদেৱে কৈকেয়ীৰ যি নথ-লিখ ৰূপ বৰ্ণনা কৰিছে, সেই বৰ্ণনাই
শংকৰদেৱৰ অষ্টম স্কন্ধ ভাগৱতত লক্ষ্মীৰ আৰু ‘ৰামবিজয়’নাট’ত সীতাৰ ৰূপ
বৰ্ণনালৈ পদে পদে মনত পেলায়।

১০ তথা কেকয়বাহানং বৃদ্ধং পৰমধাৰ্মিকম্।

শত্ৰুৰং বাজসিংহস্য সপুত্ৰং তমিহানন ॥ (বা: ২।১৩।২৪)

১১ পদং বাজগৃহং গতা শীত্ৰং শীত্ৰজৱেইইয়ে:।

ভাস্কশৌকৈবিদং ৰাচ্য: শাসনাদ্ ভৱভো মম ॥ (বা: ২।১৪।১৬)

আৰু

গিৰিজগং পদং ৰং শীত্ৰমাসেহুৰজসা ॥ (বা: ২।১৮।২১)

কৃতিবাসে কৈকেয়ীৰ পৰিচয় এনেদৰে দিছে —

দ্বিবিবাজ নগৰতে কেকয়ীৰ ঘৰ।

সুখে বাজ্য কৰে বাজ্য অনেক বৎসৰ ॥

কৈকেয়ী নামেতে কন্যা পৰম সুন্দৰী।

তাৰ কপে আলো কৰে সেই বাজ্যপুৰী ॥

বাজ্যী, বামায়ণত থকা দ্বিবিবাজপুৰেই কৃতিবাসী বামায়ণত দ্বিবিবাজ নগৰ হ'বগৈ পাৰ্শ্ব। 'কেকয়' প্রকৃতপক্ষে বজাজনৰ নাম নাছিল। তেওঁ কেকয় দেশৰ বজা বাবেহে তেওঁৰ নাম কেকয়বাজ হৈছিল। মাধৱদেৱে কেকয় দেশৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। মাধৱদেৱে কেকয়ীৰ যি কপ-লাভ্যৰ বৰ্ণনা দিছে, তেনে বৰ্ণনা কৃতি:বামায়ণত নাই।

কৈকেয়ীৰ বয়সবলৈ দেশ-বিদেশৰ সকলো বজাকে দূত পঠাই নিমন্ত্ৰণ কৰাৰ কথা মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড আৰু কৃতি:বামায়ণ দুয়ো ঠাইতে আছে যদিও কৃতিবাসে তেওঁৰ বচনাত কেকয়বজাই ব্রাহ্মণ পুৰোহিতক পঠাই দশবথক বিশেষ নিমন্ত্ৰণ কৰি অনাৰ যি বৰ্ণনা দিছে, ইতিমধ্যে বামৰ পিতৃ বুলি বিশেষ উল্লেখ দি অহা সত্ত্বেও মাধৱদেৱে নিমন্ত্ৰণৰ ক্ষেত্ৰ এনে বৈশিষ্ট্য দিয়া নাই। ইফালে কৃতিবাসৰ তাত নথকা, কেকয় নৃপতিৱে দশবথক বিশেষ অতিথি সংকাৰ কৰাৰ বৰ্ণনা মাধৱদেৱে বহুলাই দাঙি ধৰিছে—

আহুত নৃপতিগণ পাতিৱা সমাজ।

সেহি সময়ত দশবথ মহাবাজ ॥

সংগে সাজি লৈয়া গজ বাজী সেনা যত।

সেহি সময়তাক গৈয়া ভৈল উপগত ॥ ১১৬

দশবথ আসিবাৰ দেখি বাজ্যগণে।

গাৱ চাৰি আথে বেথে উঠিল। তেথানে।

কেকয় বাজ্যৰ দেখি হৰিব মিলিল।

পৰম দৌবৰে আনি সিংহাসন দিল। ॥ ১১৭

... ...

পাত্ৰ পুত্ৰ মিত্ৰ সমে কেকয় নৃপতি ।

দশবথ নৃপতিক কৰিলা ভকতি ॥ ১১১

সাবৰে ভূগাৰ ধৰি একালিলা পাৰ ।

সৰ্বৰ্থে কৰিলা পুজা বুলি বহু ভাৱ ॥ ইত্যাদি

মাধৱদেৱে কৈকেয়ী স্বৰূপ সভাত প্ৰৱেশ কৰাৰ এসংগতো তেওঁৰ ত্ৰৈলোক্যমোহিনী ৰূপৰ বৰ্ণনা দি তাত থকা বজাসকলে ৰাজকুমাৰীৰ ৰূপ দেখি মদম-পীড়িত হোৱাৰ পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিছে। কৈকেয়ীক দেখি ৰজা-সকলৰ মদন-বিকাৰ হোৱা এই বৰ্ণনাই গুৰুজনাব 'বামৰিঅৰ নাট'ত সীতাৰ স্বৰূপত ৰজাগণ আৰু ভাগৱতত লক্ষ্মী-স্বৰূপত ঋষি, দেৱতা আৰু অমুবগণৰ মদন-বিকাৰ হোৱাৰ বৰ্ণনালৈ মনত পেলায়।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত কৈকেয়ীৰ স্বৰূপত উপস্থিত সুদক্ষিণ নামৰ ৰজা এজনে পূৰ্বকথা ৰূপে দিলীপ-সুদক্ষিণাৰ কথা অৱতারণা কৰিছে —

সূৰ্যবংশে ৰাজা

দিলীপ আছিল।

পৰম গুণে মহত্ ।

মাথে মালা দিৱা

গৈল সুদক্ষিণা

দিলীপক বৰিলত ॥ ২১৬

ইয়ে মহাসভা

যেন সুদক্ষিণা

সমস্ত গুণক ধৰে।

কোন পুণ্যৱন্ত

আছে ভগৱন্ত

নাআনো কাহাক ধৰে ॥

কালিদাসৰ বহুবংশবৰণাই মাধৱদেৱে দিলীপৰ পত্নী বুলি সুদক্ষিণাৰ পৰিচয় গোৱাটো সম্ভৱ। উল্লেখযোগ্য যে কৃষ্ণিবাসৰ বচনাত ক'তো দিলীপ-পত্নী সুদক্ষিণাৰ নামকে উল্লেখ কৰা নাই।

কৃষ্ণিবাসৰ বামাৱল্লভ 'জিভুৱনে বিৰূপমা' কৈকেয়ীক স্বৰূপ সভাত প্ৰৱেশ কৰা দেখি 'এই বুদ্ধি অধোমুখ কৰে ৰাজাগণ' —

পূৰ্বে ৰাজকন্যা বেন ছিল ইন্দুৱতী ।

সেই বেন বৰিলেক অজ মহামতি ॥

ভাহাব কপের কথা গেল দেশে দেশে ।
 বিবাহার্থে বাজগণ এলেন হবিবে ॥
 ইন্দুমতী ববিলেক অজ মহাবাজে ।
 সব বাজা গেল দেশে পড়িয়া যে লাজে ॥
 পবম সুন্দর বাজা বাজচক্রবর্তী ।
 দশবথ তুল্য নাহি ভূমিত মৃপত্তি ।
 দশবথ থাকিতে ববিবে কোনজনে ।

অজ-ইন্দুমতীৰ দৃষ্টান্তৰ অনুৰূপে মাধৱদেৱে দিলীপ-সুদক্ষিণাৰ দৃষ্টান্তৰ অৱতারণা কৰাটো অসম্ভৱ নহয়, কিন্তু এনেকুৱা পাণ্ডলীয়া প্ৰভাৱৰ ভিত্তিতে ক'ব নোৱাৰি যে মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডৰ ভাঙৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে ই কৃষ্ণিবাসৰ বামাঙ্গণৰ ওপৰত আধাৰিত। কৈকেয়ীৰ স্বয়ম্বৰ আৰু সুমিঞ্জাৰ বিৱাৰ ধাৰণাও যদি মাধৱদেৱে 'ওজাপালি' ৰূপত বহু প্ৰচলিত কৃষ্ণিঃবামাঙ্গণৰপৰা লাভ কৰিছে, তথাপি উক্ত সিদ্ধান্ত দিয়াটো কেতিয়াও যুক্তিকৰ নহয়। তেতিয়া হ'লে ইয়াতকৈ গুৰুতৰভাবে মাধৱদেৱক প্ৰভাৱিত কৰা পদ্মপুৰাণ, বহুবংশ, হনুমন্তাটক, ভাগৱত পুৰাণ আদিৰ ক্ষেত্ৰত কি কৰা হ'ব? মূল ভেঁটি বাল্মীকীৰ বামাঙ্গণবত্বে কথাই নাই।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডক কৈকেয়ীয়ে দশবথক বৰমালা পিন্ধাই বৰণ কৰাৰ পাছত কেকয়বজাই 'বিধি ব্যৱহাৰে কন্যা সম্প্ৰদান' কৰি হয়-হন্তী, বথ, দাস-দাসী, গ্ৰাম-দেশ, সুৱৰ্ণ-ৰজত, মুকুতা-মাণিক আদি বোতুক দিয়াৰ উপৰিও বিৱাৰ সভাত উপস্থিত থকা অসংখ্যাত বজায়ে অপাৰ বোতুক সম্ভাৰ দিয়াৰ বৰ্ণনা কৰিছে। কেকয়বজাই অনেক ভকতিৰে সমজুৱাক কুসুম-চন্দন, বস্ত্ৰ-অলঙ্কাৰ আদিৰে সজুই কৰাৰ পাছত "বাজাক সাদৰি, গৈলা দবাথৰি, বাজা-প্ৰজা নিবজৰ ॥"

কৃষ্ণিঃবামাঙ্গণত স্বয়ম্বৰ অন্ত হওঁতেই "বাজাগণ পৰম্পৰ কৰিয়া সন্ধান/ বিদায় লইয়া গেলা নিজ নিজ স্থান ॥" ভাব পাছত —

কন্যাস্থান কৰে বাজা পবম কোতুকে ।
 মহুবা নায়েতে চেখী দিলেন বোতুকে ॥

কুঁজ তাৰ গুঠেতে নড়িতে নাৰে বুড়ী ।
 ক্ষতি কৰে তাৰ হ'ব কাহে থাকে চেড়ী ॥
 মাণিক মুকুতা নাক পাইল বিস্তৰ ।
 বথোপৰি নিজদেশে চলিলা সত্তৰ ॥

কুন্তিৰূপে কৈকেয়ীৰ অন্য বৌতুকতকৈ বাৰ ওচৰত থাকে; তাৰে ক্ষতি কৰা অমঙ্গলীয়া মন্ত্ৰবাক যৌতুক স্বৰূপে পিতাকে জীৱনেকক দিয়াৰ কণ্ঠত যি শুকত আৰোপ কৰিছে, সেয়া অসংগত কথা। বাকী, বামায়ণত কৈকেয়ীক বাম-বনবাসৰ ক্ৰমস্তথা দিয়াৰ প্ৰসংগতহে মন্ত্ৰবাক কথা কৈকেয়ীয়ে পিতাকৰ ঘৰপৰা লগত অমা দাসী বুলিছে (বা ২।৬।১)। মাধৱ-কন্দলীৰ বামায়ণত মন্ত্ৰবাক কৈকেয়ীক “কিনো পাপ কৰিলো যৌতুকে দিল মোক” বুলি কোৱাৰ কথা আছে।

মাধৱদেৱে বিবাহৰ প্ৰসংগত অমঙ্গলীয়া কুঁজী মন্ত্ৰবাক কৈকেয়ীৰ লগত দিয়া কথাৰ অৱতাৰণা কৰাটো মুঠেই আৱশ্যক বুলি নাভাবিলে। কৈকেয়ীৰ সৈতে দশবধে নিজৰ বহুমান মন্দিৰত প্ৰৱেশ কৰাৰ সময়ত দশবধৰ মাত্ৰ ইন্দুমতীয়ে আদৰ সাদৰ কৰাৰ বৰ্ণনাটো যে মাধৱদেৱৰ স্বতন্ত্ৰ উদ্ভাৱন, সেই কথা ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি অহা হৈছে।

বাকী, বামায়ণত সুমিত্ৰাৰ পিতৃ সম্পৰ্কে কোনো কথা নাই। বহু-বংশ, আনন্দ বামায়ণ আৰু পদ্মপুৰাণৰ উত্তৰ খণ্ডত সুমিত্ৰাক মগধ বজাৰ কন্যা বোলা হৈছে*। মাধৱদেৱ আৰু কুন্তিৰূপে, দুয়ো জনৰে বামায়ণত সুমিত্ৰাক সিংহলৰ বজা সুমিত্ৰাৰ কন্যা বুলিছে আৰু সুমিত্ৰই ৰাজপুৰোহিতৰ হতুৱাই মতাই আনি দশবধক সুমিত্ৰাক দান কৰাৰ কথা হৈছে। কুন্তিৰূপে মতে দশবধৰ আগৰেপৰা ‘হইতে সুমিত্ৰাপতি ছিল মনোৰথ’। কৌশল আৰু কৈকেয়ীয়ে সেই কথা আনিছিল কাৰণে দশবধে স্বপ্নদ্বাৰা চলোৱাৰে সুমিত্ৰাক বিয়া কৰাবলৈ গৈছিল। মাধৱদেৱে দশবধৰ এনে পূৰ্বসংকল্প আৰু তেওঁৰ পূৰ্ব পত্নী দুৰ্বাকৌৰ ভৱত মন্ত্ৰদ্বাৰা চলোৱাৰ বোৱাৰ কথা কোৱা নাই।

* বহুবংশ ১।১৭, আনন্দ বামায়ণ ১।১।৭০, পদ্মপুৰাণ, উত্তৰ: ১৪২।৬৮

মাধৱদেৱৰ মতে সুমিত্ৰৰ দূতৰ কথা শুনি দশৰথে পুৰোহিত বশিষ্ঠক আক
পাত্ৰ-মন্ত্ৰীসকলক যতাই আনি ক'লে —

বিচা কবিবাক যাষ্টবো সুমিত্ৰৰ ধানে ।

দিন তিনিমান থাকিবাহা সাৱধানে ॥ ইত্যাদি

কৃতিবাসৰ বচনাত সুমিত্ৰই দশৰথক মাত্ৰ পান্য-অৰ্ঘ্য দি পূজা কৰি
অভ্যৰ্থনা কৰাৰ ঠাইত মাধৱদেৱৰ বচনাত সুমিত্ৰই বিবিধতে সপাৰ্থে পূজা
কৰি 'কতপুণ্যে দেখিলোঁচোঁ চৰণ ভোমাৰ'- ইত্যাদি শুভিবাণীৰে দশৰথৰ
অনেক গুণ-কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ ধৰিলে । এই প্ৰসংগত সুমিত্ৰই দশৰথক বৈছে—

সূৰ্য অংশধৰ তুমি যেন বিষ্ণুমূৰ্তি ॥ ২৫৯

লোকক দীতল কৰা চক্ৰ অংশ ধৰি ।

মহাবল পৰাক্ৰমে ইন্দ্ৰ নোহে সৰি ॥

ধন বৃষ্টি কৰা তুমি কুবেৰ সমান ॥

পোক দণ্ডধৰ তুমি যেন যম সম ॥ ২৬০

ধৰ্ম প্ৰতিপালনত বিষ্ণুৰ সমসৰ ।

লোক পালনত তুমি সৰ্ব অংশধৰ ॥

দশৰথৰ এই প্ৰশস্তিত বহুবংশত থকা দশৰথ বজাৰ নিম্নোক্ত বৰ্ণনাৰ ই়া
সুস্পষ্ট —

সমতয়া বসুদেৱিসৰ্জনৈনিয়ম্নাদসত্যং চ নবাবিংশঃ ।

অনুষৰৌ যমপুণ্যজনেশ্বৰৌ সৰকণাৱকণাশ্ৰসবং কচা ॥ (১১৬)

এই শ্লোকত দশৰথক অসং লোক নিগ্ৰহৰ কাৰণে বকশৰ লগত,
সকলোকে সমদৃষ্টিৰে চোৱাৰ কাৰণে যমৰ লগত, ধনবৃষ্টি কৰাৰ কাৰণে
কুবেৰৰ লগত আৰু কান্তিত সূৰ্যৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে ।

মাধৱদেৱে সুমিত্ৰৰ বিয়াৰ বৰ্ণনা কৃতিবাসতকৈ বহল ৰূপত দিছে ।
বিয়াৰ পৰবৰ্তী কথাখিনিও দুৰ্লভজনৰ বচনাত একে নহয় । মাধৱদেৱৰ
মতে বিবাহ-মংগল সমাপ্ত হোৱাৰ পাছতে দশৰথে সুমিত্ৰক বন্দনা কৰি
বিদায় মাগিলে । বিদায় পৰত সুমিত্ৰই দশৰথক বিনয় ৰচমেৰে ক'লে —

মোৰ জীউমানিক পানিৰা মহাশয় ॥

অবোধ ছয়াল নোহে ভোমৰ উচিত ।

তথাপিহো দাসী বুলি পাসিবাৰা নিত ॥ ২৫১

এই বিনায়-বাণীয়ে শংকৰদেৱৰ ‘কল্পিত-হৰণ কাব্য’ত কৃষ্ণ-কল্পিতক ভীষ্মক, অশীপ্ৰভা আদিয়ে বিনায় দিহাৰ বৰ্ণনালৈ মনত পেলায়। অৱশেষত দশৰথ সুমিত্ৰাৰে সৈতে অৰোধা গোহাত —

আপন আবাসে নানা জয় সুমংগলে ।

সুমিত্ৰা সহিতে প্ৰবেশিলা কুতুহলে ॥

দশৰথ নৃপতিৰ মাতৃ ইন্দুমতী ।

কৌশল্যা কৈকেয়ী দুয়ো বহাবী সহিতি ॥

আনো শান্তী সুলকা আয়তী লৈয়া সজে ।

মংগল আচাৰ যত কৰিলন্ত বজে ॥ ২৫৭

এইদৰে দুই সতিনী কৌশল্যা আৰু কৈকেয়ীয়েও মংগল আচাৰ কৰি আপৰি নিয়া সুমিত্ৰাৰ বিষয়ে মাধৱদেৱে কৈছে —

সুমিত্ৰাৰ ৰূপ-গুণ চৰিত্ৰ আচাৰে ।

মনত মিলিল আতি আনন্দ সবাৰে ॥

সৰেও দিলন্ত দিব্য বস্তু অলংকাৰ ।

নানা মণি বস্তু দিয়া কৰিলা সৎকাৰ ॥ ২৫৮

কৃত্তিবাসৰ, মতে দশৰথে সুমিত্ৰাৰ ‘সিংহল নগৰ’তে বাহী বিয়াৰ দিনটো কটায়। মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত ‘সিংহল ৰীপ’ (২৩৫ পদ)ৰ পৰা দশৰথ বিয়াৰ পাছতে সুমিত্ৰাই চলোৱা বধত ভুটি আহে। তাৰাটীদাস-সন্দ্বাদিত কৃত্তিবাসী বামাঙ্গণৰ পাঠৰ মতে সুমিত্ৰাক লৈ দশৰথ বধত উঠি আহি থাকোঁতে —

সুমিত্ৰাৰ ৰূপে ৰাজ্য মদনে মোহিত ।

× × বিলম্ব না সৎ তাব কৰে ইচ্ছাচাৰ ।

বথেৰ উপৰে ৰাজ্য কৰেন সৃংগাৰ ॥

বাসি হিঙা পৰদিন হয় কালবাতি ।

জী পুৰুষ এক ঠাই নাথাকে সংহতি ।

কালবাত্রে হে নাবীকে করে পরশন ।

সে জী দুৰ্ভাগা হই, না হয় খণ্ডন ॥

বামানন্দ চট্টোপাধ্যায়-সম্পাদিত কৃষ্ণিবাসী বামায়ণত এই কাহিনী নাই ।
কৃষ্ণিবাসী বামায়ণত পরবর্তী কহি, মিলিকাৰ আৰু দায়কসকলে যে মিত্র
অভিকটি আৰু বুদ্ধি অমুযায়ী, কেতিয়াবা আকৌ জ্যোতাসকলৰ কঠিনে
চাই অনেকখিনি যোগ-বিয়োগ কৰি আহিছে, এই কথা পণ্ডিত মাত্ৰেই
স্বীকাৰ কৰে ।

কৃষ্ণি:বামায়ণত কৌশল্যা আৰু কৈকেয়ীয়ে সুমিত্ৰাক মাংগলিক আচাবেৰে
আদৰি অনাটো দূবৰে কথা, বৰঞ্চ —

কৌশল্যা কৈকেয়ী তাঁৰা বাণী দুইজন ।

সুমিত্ৰাৰ ৰূপ দেখি ভাবে মনে মন ॥

নিববহি সেবে তাঁৰ পাৰ্শ্বতী শংকৰ ।

সুমিত্ৰা দুৰ্ভাগা হোক এই মাগে বৰ ॥

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত দশবথৰ পত্নীসকলৰ সংখ্যা এনেদৰে দিছে —

এহিমতে নৃপতি ভিলক দশবথ ।

একে একে বিবাহ কৰিলা সাতশত ॥

সবাত্তে প্ৰধান ভৈল তিনি মহাদেই ।

কৌশল্যা সুমিত্ৰা সতী সুললী কৈকেয়ী ॥

তাৰ ভিতৰত —

কৈকেয়ীৰ ৰূপে মূহিবেক নৃপতিৰ ।

তাংক স্নেহ কৰে ৰাজা সবাতো অধিক ॥

কৃষ্ণিবাসৰ মতে বাই বাণী তিনিগৰাকীৰ সৈতে পুত্ৰহীন হৈ কাল
কটাব লগাত দশবথৰ মনত ‘দুঃখবাহ’ হ’ল আৰু দশবথে ‘কৰিলেন সাত শত
লক্ষণ বিবাহ’ । মুখ্য তিনি গৰাকী বাণীৰ ভিতৰত সুমিত্ৰা ‘শৰমা সুললী
বদিত তেওঁ সুমিত্ৰীৰ দুৰ্ভাগ দুৰ্ভাগা’ হ’ল । বজাই কৈকেয়ীক প্ৰাণৰ অধিক
বেন দেখাৰ কোনো কাৰণ কৃষ্ণিবাসে দেখুৱা নাই ।

দশবথৰ পট্টীসকলৰ সংখ্যা বিভিন্ন বামাৱলী সাহিত্যত বিভিন্ন ধৰণে দিয়া দেখা যায়। ব.লী. বামাৱলীত বামৰ বনগমনৰ সময়ত দশবথৰ তিনি শ পকাই গৰাকী পট্টী থকাৰ বৰ্ণনা আছে (বাঃ ২।৫৪।১০)। আনন্দ বামাৱলীৰ মতে মহাদৈ তিনিগৰাকীৰ বাদে দশবথৰ তিনিশ পট্টী। উক্তিয়া সাবলাদাস বামাৱলীত সাতশ পকাই গৰাকী। মাধৱদেৱে দিয়া দশবথৰ পট্টীৰ সংখ্যাও এনে এক বৈচিত্ৰ্য মাে। মাধৱকন্দলীৰ বামাৱলীত সীতাৰ পাঁচ শ গৰাকী শাহুৱেক (১১৩৭ পদ) বোলা হৈছে।

॥ দশবথৰ ৰাজ্যত শনিৰ দৃষ্টি ॥

মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত দশবথৰ বিবাহোত্তৰ কথাসমূহৰ ভিতৰত শনিৰ দৃষ্টি বোহিণীত পৰাৰ ফলত ঘটী ঘটনাৱলীয়েই প্ৰথম। ‘ৰাজ্য চিন্তা নাহি ভৈলা ভাৰ্গৱত মোহিত’ হৈ দশবথে ভাৰ্গৱসকলৰ সৈতে ৰাজ্যভোগ তুচ্ছ কাল কটোৱাৰ সময়তে নাবদ আচি উপস্থিত হ’ল। নাবদক দশবথে আগমনৰ কাৰণ সোধাত আবেগে ক’লে —

ভাল মন্দ চিন্তা তুমি নকৰা ৰাজ্যৰ ॥ ২১৩

সূৰ্যবংশে ভৈল যত নৃপতি মহন্ত।

পুত্ৰতো অধিক কৰি ৰাজ্য পালিলন্ত ॥

সেহি সূৰ্যবংশে তুমি নৃপতি প্ৰধান।

জ্ঞীত ভৈলাহা ৰাউল চিন্তা নাহি আন ॥ ২১৪

× × তোমাৰ ৰাজ্যৰ লোকে পাৰে বৰ দুখ।

নভৈল অপত্য নেদেখিলা পুত্ৰ যুধ ॥ ২১৫

তুমি সুখে আছা দুখ পাৰে লোক যত।

এতি পাপে পাচে পুৰিবাহা নবকন্ত ॥

সেই কথা শুনি দশবথে ঐক্ৰিয়াদ কৰি ক’লে —

কৰিহো লোকক আমি কিয়া অপকাৰ ॥ ২১৬

নাহি দণ্ড বহু বসাবল বৈবৰ্ণ্য ।
নাহি পাল পাণ্ড লোক কুশলে আছয় ॥
নাহি চোব চোৰি শঙ্কর জকালত ।
কোনে অপৰণ হোক কবয় লোকত ॥

তেতিয়া নাহিলে ক'লে —

সম্পূৰ্ণ ননিৰ দৃষ্টি ভৈল বোহিনীত ।
দৃষ্টি নাহি একো শস্য নোপজে ভূমিত ॥ ২৬৮
সিকাবে অন্ন পাবে লোক যত ।
আপ্নান দেখিলো বাজা ফুৰিলো বাজ্যত ॥

কৃত্তিবাসৰ বাহ্যৰণত থকা এই সম্পূৰ্ণ আখ্যানটোৰ লগত মাধৱ-দেৱে বৰ্ণনা কৰা এই আখ্যানৰ মূল কথাখিনি একেই। পদ্মপুৰাণৰ গোড়ীৰ পাঠৰ পাতালখণ্ডতো দশবথ-শনিৰ বৃত্তান্তটো আছে। এই লেখিকাই গোড়ীৰ পাঠৰ (অপ্রকাশিত) সংলিষ্ট অংশটো নিজে দেখা নাই, ড° অশোক চৌধুৰীৰ Padma Purana, A study নামৰ গ্ৰন্থত উদ্ধৃত কৰা সংক্ষিপ্ত ইংৰাজী বৰ্ণনাৰ সহায়তহে এই সংক্রান্ত তুলনা দাঙি ধৰিব লগীয়া হৈছে। মূল প্ৰতিলিপিৰ লগত মিলাই চোৱাৰ ভাৱ সেইসকল আগ্ৰহী অনুসন্ধানকাৰীলৈ থোৱা হ'ল,। যিসকলে আমাৰ দৰে সীমিত সুবিধাৰে এনে গুৰুত্বপূৰ্ণ কামলৈ হাত যেলিব লগীয়া নহয়।

পদ্মপুৰাণৰ উত্তৰখণ্ডতো (৩৪ অঃ) চমুকৈ দশবথ-শনিৰ বৃত্তান্তটো উল্লেখ কৰিছে। অৱশ্যে গোড়ীৰ পাতালখণ্ডত থকা বৃত্তান্তটোতকৈ ইয়াত বৰ্ণনা কৰা কাহিনীটোত কিছু ভিন্নতা পৰিলক্ষিত হয়। কৃত্তিবাসৰ দশবথ-শনিৰ বৃত্তান্তৰ মূল উৎস পদ্মপুৰাণৰ গোড়ীৰ পাতালখণ্ডত থকা বৃত্তান্তটোৱেই হ'ব লাগিব। কৃত্তিবাসে অৱশ্যে পদ্মপুৰাণৰণা তত্ত্বপ কাহিনীটো গ্ৰহণ কৰা নাই। ইফালে মাধৱদেৱে বৰ্ণনা কৰা কাহিনীটো কৃত্তিবাসৰ লগতহে প্ৰায় মিলি আছে। অৱশ্যে চৰিত্ৰসমূহৰ কথোপকথনত সামান্য ভিন্নতা এই দুটাইৰ বৰ্ণনাত পৰিলক্ষিত হয়।

পদ্মপুৰাণৰ পাতালখণ্ডত থকা মতে এবাৰ দশবথৰ বাজ্যত অনাবৃষ্টি

হ'ল। এজন দৈবজ্ঞ ব্যক্তিবৰা দশৰথে জানিব পাৰিলে যে তেওঁৰ ঔপবন্ত শনিৰ কু দৃষ্টি পৰাৰ ফলতে এনে ঘটনা হৈছে। তেতিয়া তেওঁ শনিৰ প্ৰতি স্পৰ্শা দেখুৱাই নক্ষত্ৰমণ্ডললৈ যাত্ৰা কৰিলে আৰু শনিৰ দৃষ্টি পৰি তেওঁৰ বথ ছিন্ন-ভিন্ন হৈ পৰাত দশৰথ তললৈ সৰি পৰিল। তাকে দেখি গৰুড়ৰ পুত্ৰ আৰু সম্প্ৰতিৰ জাতৃ জটায়ু পক্ষীয়ে ডেউকাৰে দশৰথক নগৰাকৈ ধৰি ৰাখিলে। অগ্নি-সাক্ষী কবি দশৰথে জটায়ুৰ লগত মিত্ৰতা কৰিলে। ইফালে শনিৰ প্ৰতি অস্বাভাৱ প্ৰয়োগ কৰি বোৰহ প্ৰদৰ্শন কৰা দশৰথক শনিৱে সন্তুষ্ট হৈ বৰ দিব খুজিলে। শনিৱে বোহিনী নক্ষত্ৰৰ পৰা যাতে দৃষ্টি আঁতৰাই নিৱে দশৰথে সেই বৰ ল'লে।

উত্তৰৰখণ্ডত থকা বৰ্ণনা অনুসৰি কৃত্তিকাৰ পাছত বোহিনীক ভেদ কৰি শনিৱে প্ৰতি কৰি তাৰ ফলত ১২ বছৰ ধৰি হুঁচক হ'ব ১৩। বুলি দশৰথে দৈবজ্ঞবৰা জানিব পাৰিলে। সেই কথা শুনি দশৰথে মন্ত্ৰীসকলৰ সৈতে পৰামৰ্শ কৰিলে। পুৰবাসী আৰু জনপদবাসী সমন্বিতে সকলোৱে প্ৰলয় উপস্থিত হ'ল বুলি কোৱাকুই কৰিবলৈ ধৰিলে। দুঃসাহস কৰি দশৰথে ব্ৰহ্মা আৰু ইন্দ্ৰবো ক্ষমতাৰ অজ্ঞাত সেই শনিৰ বোহিনীভেদ বেধ কৰিবৰ উদেশ্যে বথত উঠি দিবা অস্ত্ৰ লৈ নক্ষত্ৰমণ্ডললৈ গ'ল। বোহিনী-পৃষ্ঠত আৰোহণ কৰি দশৰথে শনিৰ উদ্দেশ্যে সংহাৰাত্ৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখি সন্তুষ্ট হৈ শনিৱে ক'লে— “হে ৰাজেন্দ্ৰ! তোমাৰ পৌকৰ বিপ্লৱ প্ৰতি পৰম ভয়ংকৰ। দেৱ, অসুৰ, মনুষ্য, সিদ্ধ, বিদ্যাধৰ, নাগ সকলোটি মোৰ দৃষ্টি পৰা হাতকে ভয়ানক হৈছে। মই তোমাৰ পৌকৰ আৰু তপস্যাত সন্তুষ্ট হৈছোঁ। তুমি বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা, মনে মনে যি ইচ্ছা কৰা, মই তাকে দিম। তেতিয়া দশৰথে নদী-সাগৰ, চন্দ্ৰ-সূৰ্য-মেদিনী থকালৈকে শনিক বোহিনী ভেদ কৰি নাৰাবলৈ বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। সন্তুষ্ট

১২ কৃত্তিকাত শনিং জাত্ৰা দৈৱজ্ঞজ্ঞানিতো হি সঃ ।

বোহিনীং ভেদয়িত্বা চ শনিৰ্যাস্যতি সাস্ত্ৰভয়ম্ ॥ ৬

শাকটং ভেদয়ত্বাৎ সুৰাসুৰভয়ংকৰম্ ।

যামশাকং তু হুঁচকং ভৱিষ্যতি সুদাকণম্ ॥ ৭ (পদ্ম/সূক্তি/৩৪ অঃ)

হৈ সেই বব প্রদান কবি আক এটা বব ল'বলৈ কোৱাত দশবথে বিতীৱটো বব প্ৰাৰ্থনা কৰিলে (প্ৰাৰ্থনাবাস হুটাখা ববদশ্য নদেস্তা ॥ ২০) — শব্বিহে বাতে মোহিনীশকট ভেদ কবি কেতিয়াও বাব বহুৱীয়া হুটিকৰ দৃষ্টি সত্তবে (ন ভেতবাং হি শকটং হুৱা ভান্ধবনন্দন। বাসনাং হু হুটিকং ন কৰ্ত্তব্যং কদাচন ॥) উত্তৰাশুভ বণিত এই কাহিনীত শব্বিহে দৃষ্টি পৰি বধ ভাৰ্য্যাদেশ্য ভললৈ পৰা আক ভেতিয়া জটায়ুৱে ববি বখাত দশবথ-জটায়ুৰ নিমিত্ত-বন্ধন হোৱাৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই। পাতালখণ্ডৰ কেৱল খোঁজীৰ লাঠিত বণিত, ওপৰত উল্লেখ কৰি অহা কাহিনীটো পৰবৰ্ত্তী সংযোগনা হ'ব লাগিব।

পদ্মপুৰাণৰ পাতালখণ্ডত দৈৱজ্ঞৰ পৰা দশবথে ৰাজ্যত অনৰ্থ ঘটাব সজ্ঞানাব কথা জানিব পাৰি তাৰ প্ৰতিকাৰৰ অৰ্থে যত্নপৰ হৈছে। মাধৱদেৱ আৰু কৃষ্ণিবাস — দুয়োৰে বচনাত জীব সংগত ব্যস্ত হৈ কৰ্ত্তব্যবিমুখ হোৱা বজা দশবথক সেই কথা নাৰদে আহি জনাইছে। মাধৱদেৱৰ বচনাত 'জীত বাউল' যদিও দশবথক সম্পূৰ্ণভাবে কৰ্ত্তব্যবিমুখ হৈ থক। বুলিব নোৱাৰি। তেওঁ চোৰ আৰু শত্ৰু ভৱৰ পৰা মুক্ত হৈ, পাল চৰ্চা দণ্ড-বন্ধৰ ৰাজ্যবীৰ্য্য হেঁচা নোহোৱা অৱস্থাত প্ৰজাগণ কুলে আছে বুলি দৃঢ়তাৰে নাৰদক কব পাৰিছে। কৃষ্ণিবাসী ৰামায়ণত কিন্তু দশবথে তেওঁৰ কৰ্ত্তব্য-পালনৰ প্ৰতি আগ্ৰহেলাতকৈ প্ৰজাৰ কৰ্মফলকহে দোষাৰোপ কৰি কৈছে —
দুঃখ পায় প্ৰজাগণ নিজ কৰ্মফলে।

কোন দোষে প্ৰজাগণ মোৰে মন্দ বোলে।

মাধৱদেৱৰ বচনাত দৰে কৃষ্ণিঃ ৰামায়ণত নাৰদে অনাবৃষ্টিৰ কাৰণ কোৱাৰ পাছত এজাক কৰ্ত্তব্য সঁকিয়াই দিয়া নাই। মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত নাৰদৰ কথা শুনি প্ৰজাইনো তেওঁৰ দোষ কি দৰে বাটীছে সেই কথা জানিবলৈ বহুত উত্তীৰ্ণ দক্ষিণ দিশলৈ গৈছে। কৃষ্ণিঃ ৰামায়ণত দশবথে নিজ বিবেচনাৰেহে ৰাজ্য চলাবলৈ উত্তৰ দিশলৈ গৈছে। দুয়ো ঠাইতে দশবথে গৈ এখন বনত নানা পত্ন-সকী আৰু নৰোবৰ আদি পাইছে আৰু এজোপা গছৰ ভলত বহি জিৰাবলৈ লওঁতে এহাল চৰাইৰ কথোল কখন শুনিবলৈ পাইছে। মাধৱদেৱৰ বচনাত — "সেহি বৃক্ষ ভালত শালিকা দুই আছে। আৰু কৃষ্ণিঃ

বামায়নীত “শাবী শুকপকী আছে সেই বৃক্ষডালে”। মাধৱদেৱৰ বচনাত শালিকা
 টোৱে মাইকী জনীক ‘ই বন এৰিলা আসা বাওঁ আন বনে’ বুলি প্ৰস্তাব
 দিয়াত সাত পুৰুষ ধৰি বাস কৰি অহা সেই বন এৰি যাবলৈ শালিকী
 অমান্তি হয়। তেতিয়া শালিকাই বৃদ্ধি দেখুৱাই কয় যে-সূৰ্যবংশৰ বজাসকলৰ
 বাজত সিহঁতে কোনো দুখ পাব লগীয়া নহৈছিল, কিন্তু স্ত্ৰী লৈ ক্ৰীড়া কৰি
 থাকি এজা পালন নকৰি অধৰ্ম কৰা দশবধৰ বাজ্যত একো আহাৰেই
 বনত পাবলৈ নাইকিয়া হ’ল, কাৰণ “নাহি বৰষুণ পক্ষ বংশৰ বাজ্যত”।
 যিহেতুকে দশবধে বাজ্যৰ সূৰ্য-দুখ নাভানে, সেট কাৰণে শালিকাই এই সিদ্ধান্ত
 লৈছে — “ঝাঙে শুচি বাওঁ আমি আনো বনান্তৰ”।

কৃষ্ণিঃবামায়নীত —

পক্ষিণী কহিল কথা পক্ষিবাজ সংগে।

×× কত আৰ পাব কষ্ট নিত্য উপবাসী ॥

সূৰ্যবংশ বাজ্যে কড় দুখ নাহি জানি।

চৌদ্ধবৰ্ষ অনাহাৰ, নাহি পাই পানী ॥

×× ভূপতি হইয়া বাজ্যে চেষ্টা নাহি কৰে।

বাতি দিন স্ত্ৰী লইয়া থাকে অন্তঃপুৰে ॥

×× অতঃপৰ চল প্ৰভু যাই স্থানান্তৰে ॥

পক্ষীবাজে সভাযুগৰ পৰা সেই বনত পকাল পুৰুষ ধৰি বাস কৰা
 বন এৰি যাবলৈ অমান্তি হোৱাত পক্ষিণীয়ে “পাতকীৰ বাজ্যে থাকি হাবাবে
 জীৱন” বুলি সমুদ্ৰৰ পাবলৈ শুচি যাবলৈ পক্ষিবাজক সন্মত কৰাইছে।
 বাতিপুত্ৰা দশবধক গছ তলত দেখি চবাইহালে ভৱ পাই মুখত ভিষ লৈ
 পলাব খোজাত বজাই উৰ্দ্ধবাহ কৰি সেই বনৰ সমস্ত আম কঠালৰ অধিকাৰ
 দান কৰে।

মাধৱদেৱৰ বচনাত শালিকা হুটাই কথা-বতৰা পতাৰ পাছতে গছৰ
 তলত বজাক দেখি “বুলিলো বজাক বন্দ মাৰিব পৰাণে” বুলি ভৱ খোৱাত
 দশবধে হাঁহি মাৰি সিহঁতক আশ্বাস দি লৰালবিকৈ স্বৰ্গলৈ যাত্ৰা কৰিছে।
 দশবধে গৈ দেৱগণক ভেঙে ইন্দ্ৰৰ লগত বুদ্ধ কৰিবলৈ আহিছে বুলি জনাবলৈ
 কালে আক বৃদ্ধ বিচৰাব কাৰণ এই বুলি সন্দেহ —

ইজ্জত অধীন ইটোঁ বত মেঘগণ ॥

মোহোর বাজাত বৃষ্টি কিসক বন্ধবে।

অনাবৃষ্টি নষ্ট ভৈল বাজা নিবন্তবে ॥ ২৮১

নাহি পক্ষ বৎসর বাজাত ববিষণ।

মোর অপযশ, দুখ পায়ে প্রজাগণ ॥

বৃষ্টি কবি কবন্তোক মোর বাজা বন্ধ।

নুহি অম্মারতী জিনি লৈবো মোর কক্ষা ॥ ২৮২

তেতিয়া দেবতাসকলে ইজ্জত দশবথৰ এই দৰ্পযুক্ত বচনৰ কথা ক'লেগৈ। ইজ্জত মানুহ হৈ এনে মন্দব্যগী বুলি পুৰুষালি দেখুৱা দশবথৰ প্ৰতি স্পৰ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰাত দেৱগণে তেওঁক অহংকাৰ নকৰি দশবথক পান্না-অৰ্ঘ্য দি পূজা কৰিবলৈ ক'লে, কাৰণ —

ভাংক কোনজনে জিনিবৈক সমবত।

পৰম বিজয়ী নানা তন্ত্ৰত পাৰ্গত ॥ ২৮৩

৭ভিকে মধুৰ বচনেৰে আলাপ কৰিলেহে সত্ৰকাৰ পাই দশবথৰ মনত ভাপ নাবাচিব। ইজ্জত ভাকে কৰাত দশবথে “মোহোর বাজাত কেনে নাহি ববিষণ” বুলি কাৰণ জানিবলৈ বিচাৰে। তেতিয়া ইজ্জত ক'লে —

সম্পূৰ্ণে শনিৰ দৃষ্টি ভৈল বোহিণীত ॥

সিহেতু নাহিকে বৃষ্টি তোমাৰ বাজাত।

শনিৰ পাশক ডুমি বাহা মজাবথ ॥ ২৮৪

বুলিবা হাবোক শনি বোহিণীত দৃষ্টি।

ভেবেসে তোমাৰ বাজা হৈবে জানা বৃষ্টি ॥

এই কথা শুনি দশবথ বথত উঠি শনিৰ ওচৰ পালেগৈ। শনিজনে মনত কোপ কৰি হসবন্ধলৈ দৃষ্টিপাত কৰাত —

হিঙিল বথৰ জোৰা শনিৰ দৃষ্টিত।

যোৰা সবে পৰে বাজা হুৱা বিবোহিত ॥ ২৮৫

পাকে পাকে পৰে বাজা হুৱা অচেতন।

কৰে ভাকে বন্ধা হেন নাহি একোজন ॥

কৃত্তিঃবামায়ণত দশবথ অনাবৃষ্টিৰ প্ৰতিকাৰ্য কাৰণে ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ
 বোতাৰ বিশেষ কাৰণ নেখুৱাইছে। মাধৱদেৱৰ বচনাত বোহিণীত শনিৰ
 সম্পূৰ্ণ দৃষ্টি পৰাত অনাবৃষ্টি আৰু শস্যহানিৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি কোৱা
 সত্ত্বেও ইন্দ্ৰকহে দশবথে গৈ গৰ্ববাক্য বোলাৰ উপযুক্ত কাৰণ দৰ্শোৱা নাই।
 কৃত্তিবাসে ‘দিলীপৰ অন্বমেধ’ প্ৰসংগত বহুৱে পিতাক দিলীপৰ অন্বমেধৰ ঘোঁৰা
 অপহৰণ কৰাৰ অপৰাধত যুদ্ধলৈ প্ৰত্যাখ্যান জনাই বুদ্ধ জিনি ইন্দ্ৰক বন্দী
 কৰি সাতদিন অৰোধাৱ্যাত ৰখা আৰু ব্ৰহ্মাৰ অনুৰোধত ইন্দ্ৰক মুকলি কৰি
 দিয়াৰ সময়ত বহুৱে অৰোধাৱ্যাত যাতে কেতিয়াও অনাবৃষ্টি নহয়, সেই সভ্য
 কৰ্মাই লৈছিল। সেয়েহে শুক-শাৰ্দূক্যৰ মুখত নিজৰ অপৰাধ গুণাব সময়ত
 দশবথৰ এই কথা মনলৈ আহিছে —

বৃষিসাম ইন্দ্ৰ ৰাজঃ বড়ই চতুৰ।

মুখে এক কহে সে অন্তৰে কৰে দুৰ ॥

মম লিভামহি ছিল বয়ু নাম ধৰে।

ইন্দ্ৰে আনি খটাইল অৰোধাৱ্য নগৰে ॥

তবে আজি হয় মম দশবথ নাম।

ইন্দ্ৰেৰে বাঁধিলা আনি যদি নিজ ধাম ॥

তাৰ পাছত দশবথে যুগলৈ গৈ ‘বণং দেহি, বণং নেহি কোথা সুবৰ্ণাচ্চ’
 বুলি হুকুমাৰ কৰিছে আৰু দেৱভাসকলে দশবথৰ ক্ৰোধৰ কাৰণ সোধা
 ৰোখ বহুৰ জুৰি হোৱা অনাবৃষ্টিৰ ফলত অৰোধাৱ্যৰ প্ৰজা হত মজিছে আ
 প্ৰজাই দশবথৰ চূৰ্ণ ৰাতি অপমান কৰিছে বুলি উত্তৰ দি ইন্দ্ৰক প্ৰত্যাহ্বান
 জনাইছে — “সৃষ্টি কৰিলা সৃষ্টি ৰাখুন সম্প্ৰতি/নতুবা ধিনিলা লব এ অমৰা
 বতী” ॥ তেতিয়া দেৱগণৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি ইন্দ্ৰই অহংকাৰ এৰি দশবথ
 পাদা-অৰ্ধোৰে সংকাৰ কৰি “ৰাজ্যৰ সহিত মধুৰ আলাপ” কৰিছে। দশব
 থ অনাবৃষ্টিৰ কাৰণ সোৱাত বোহিণী মনোহৰ শনিৰ দৃষ্টি পৰাৰ ফলে
 অৰোধাৱ্যত অনাবৃষ্টি হৈছে বুলি কৈ ইন্দ্ৰই দশবথক শনিৰ সেই দৃষ্টি আঁতৰা
 আনিব পাবিলে তেওঁৰ ৰাজ্যত বৃষ্টি হ’ব বুলি উপায় দিলে। উল্লেখযোগ্য

যে-পদপুৰাণত দশবথৰ এনেদৰে ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ বোকাৰ কথা নাই।

দশবথে শনিৰ সদনত উপস্থিত হৈ শনিক মাত লগায়িলে। বাহিৰলৈ ওলাই শনি দশবথৰ সমুখ হোৱা মাত্ৰকে বজাৰ বথৰ জৰী হিচিল; আকাশৰ-পৰা অঠোটা বথৰ ঘোৰা খহি পৰিল আৰু —

পাকে পাকে পড়ে বথ কষে টলমল ॥

× × হেন জন নাহি যে বাক্যাবে বন্ধা কৰে।

দশবথ-জটায়ুৰ মিছভা — বাল্মীকি বামায়ণত পৰৱৰ্তীত শ্ৰৱেশ কৰি গৈ থকা বামক গৃধ্ৰৰাজ জটায়ুৱে লগ পাই এই বুলি কোৱাৰ কথা আছে — “বাহা, মোক তোমাৰ পিতাৰাৰ মিত্ৰ বুলি জানিবী (২৭স ২৭২ ত্ৰিহি বয়স্য পিতৃশতনঃ ॥ অবণ্য. ১৫।৫-৩৩) বামে জানিবলৈ বিচৰাত জটায়ুৱে কশ্যপৰ পৰা আৰম্ভ কৰি নিজৰ গোত্ৰ আৰু পিতৃ-মাতৃৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিলে (অবণ্যঃ ১৫।৬-৩৩)। কশ্যপৰ পত্নী তান্ত্ৰাৰ কন্যা শোণী, শোণীৰ বন্যা নিমতা। অৰুণ আৰু পৰুড় এই বিনতাৰে পুত্ৰ (ভদ্ৰাক্ষাতোহহ্মি গৰুড়াং সম্পাতিশ্চাত্ৰজো মম। গোঃবা ৩২০।৫৪)। পশ্চিমোত্তৰীৰ পাঠৰ মতে তেওঁ লোক অৰুণৰ পুত্ৰ (ভদ্ৰাক্ষাতোহহ্মকণাং সম্পাতিশ্চ মমাত্ৰজঃ ৩১৫।৩৩)। জটায়ুৱে বিস্তৃতভাৱে নিজৰ গোত্ৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিলে যদিও তেওঁৰ শ্ৰিয় দশবথৰ পুত্ৰ বাহক, দশবথৰ লগতনো তেওঁৰ সখিত বন্ধন বেনেকৈ ম'ল সেই সম্পৰ্কে এবাৰো কথা কোৱা নাই, বাহেও সেই সম্পৰ্কে একো জানিবলৈ বিচৰা নাট। বাম-লক্ষণৰ অনুপস্থিতিত সীতাক বন্ধা বৰি থাকিব বুলি দাৱিত লোৱা জটায়ুক সাৱট মাৰি বৰি বামে জটায়ুৱে বাবে বাবে বৰ্ণনা কৰা তেওঁৰ পিতাকৰ লগত থকা মিছভাৰ কথা শুনিছিল। শিতুৰ্হি শুভ্ৰায় সমিদ্ধমাখনো জটায়ুৰা সংকথিতঃ পুনঃ পুনঃ ॥ (লোঁ. ৩১২০।১৬) বুলি কৈছে যদিও বামায়ণকাৰে এবাৰো সেই কাহিনীৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰা নাই।

বাল্মীকি বামায়ণৰ পশ্চিমোত্তৰীৰ পাঠত জটায়ুৰ বকায়েক সম্প্ৰতিয়ে দশবথৰ লগত তেওঁৰ ভাৱেবনো কেনেকৈ মিছভা হ'ল, সেই সম্পৰ্কত কোড়ুল প্ৰকাশ কৰাৰ ইচ্ছিত আছে (ভাৰতজটায়ুদৃশ্য জনস্বামিন্ৰাসিনঃ। ভাস্কৰ চ মম জটুঃ লখা দশবথঃ কথম্ ॥ ৪।৫৬।২৩)। ইকালে দোড়ীৰ পাঠতো

দশবথ-জটায়ুৰ মিত্ৰতা সম্পৰ্কীয় বিষয়ত সন্দেহৰ এট। মূল কথা পৰিলক্ষিত হয়। তাত সম্প্ৰতিয়ে মনতে ভাবিছে — বামনো জটায়ুৰ কি হয় (কন্ত বামনো জটায়ুৰ:)। অৱশ্যে অলপ পাহতে জটায়ু-দশবথৰ মিত্ৰতাৰ কথা সোধিবণ কৰাই সেই সন্দেহ মৰাৰ স্বত্বও কৰা হৈছে (তসোষ্টস্য মম ভ্ৰাতৃ: সখা দশবথো নৃপ.। ৪।৩৭।২৬)।

প্ৰাণ দিও বামৰ উপকাৰ সাধন কৰা জটায়ুৰ লগত বামৰ পিতৃৰ মিত্ৰতা-বন্ধনৰ কথা পৰৱৰ্তী উদ্ভাৱনা বুলি ধাৰণা হয়। বহুবাৰ দশবথক জটায়ুৰ মিত্ৰ-বুলি কোৱা হৈছে যদিও এই মিত্ৰতাৰ সম্পৰ্কত সন্দেহৰ থলো থাকী। বামাৱলীত আছে। আত্মীয়জনৰ আগত আত্মীয়তাৰ পৰিচয় দিবলৈ স্বাৰ্থতে সেই আত্মীয়তাৰ লগত জড়িত ইতিবৃত্ত কোৱাটো মানুহৰ স্বাভাৱিক স্পৃহা। তেনে স্থলত বাকী। বামাৱলীত এবাৰলৈকে দশবথ-জটায়ুৰ মিত্ৰতা-বন্ধনৰ কাহিনী উল্লেখ নকৰাটো মন কৰিবলগীয়া কথা।

দশবথ-জটায়ুৰ মিত্ৰতা-বন্ধনৰ কাহিনী সৰ্বপ্ৰথম প্ৰস্তুত কৰিছে পদ্ম-পুৰাণৰ গোড়ীৰ পাতালখণ্ডে। শনি-দশবথৰ কাচিনীৰ লগত জড়িত কৰি এই কাহিনীৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। সেই কাহিনীৰ আলম্বনতে বচিত কৃষ্ণবাসৰ শনি-দশবথৰ বৃত্তান্তৰ, সামান্য পৰিবৰ্তেনেৰে সৈতে মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ডতো শনি-দশবথৰ বৃত্তান্তৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি দশবথ-জটায়ুৰ মিত্ৰতা বন্ধনৰ ইতিবৃত্ত দাঙি ধৰা হৈছে।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত ঘোঁৰাবে সৈতে অচেতন হৈ সৰি পৰা দশবথক 'গকড়তনয় পক্ষী জটায়ু মহন্ত'ই দেখি ভাবিলে —

পবন পূজনী বাজা লোকত বিদিত ।

ভূমিত পৰিলে হাড় হোৱা চূৰ্ণাকৃত ।

ধৰো পিঠি পাতি দশবথ মহাবাজ ।

ধাৰিবেক কীৰ্তি নোব ত্ৰিভুবন মাঝ ।

বিস্ময় সমসৰ বাজা ধৰ্ম অৱতাৰ ।

পিঠি পাতি লৈয়া জাজি কৰো উপক্ৰম ॥

এই বুলি ভাবি পক্ষীরবে পাখা (ডেউকা) লাতি ধবিলে আক দশবথ
ভাব ওপবন্ত 'ধোঁবারে সহিতে পবি নয়বিলা প্রাণে' । কিন্তু সমস্তর পাছত
সূঁহিব হৈ বজাই মবি ওপজা যেন অনুভব কবিলে আক ভাবিলে —

কৈব হন্তে আসি পক্ষী আমাক বাখিল ।

.. নাহিকে বাজর আন পক্ষীর সমান ॥

নানা স্তুতি কবি বজাই পক্ষীক ক'লে ==

মহা বলরন্ত পক্ষী তুমি মহাজন ॥

আকাশব হন্তে পবি যাওঁ বমবর ।

পিঠি পাতি আমাক বাখিলা পক্ষীরব ॥ ২১৬

এবাইলো দুর্গতি প্রাণ বাখিলা আমার ।

নাহি জৈলোকাত হেন কবে উপকার ॥

দশবথব মনস্ত এনে ভারহে হৈছে-সেই পক্ষী "কিবা পিতামহ বহু
অঙ্গ পিতা মোর" । 'মহা বল বীৰ্য্য তুমি বিষ্ণু অবতার' বুলিও পক্ষীক স্তুতি
কবা হৈছে । ভাব পাছত দশবথে 'কোন কূলে জাত তুমি কাহার ভনয়/
কিবা নাম তোমার দিয়োক পবিচর' বুলি সোধাত জটায়ুয়ে উত্তব দিছে —

আমার জটায়ু নাম জানিবা দুর্গতি ॥

জ্যোষ্ঠ ভাই সম্প্রতি আহন্ত পক্ষীরব ।

দুর্য্যো সন্যাসব আমি পুত্র গকড়ব ॥ ২১৭

পক্ষীর উপবে বাজা ভৈলো দুর্য্যোভাই ।

এট খিনিতে উল্লেখ কবা হ'ল যে বামারগত সম্প্রতিরে কপিলিলাকব
আগন্ত ভেটব ডেউকা সূঁহিব তাপত, জটায়ুক বকা কবিবলৈ মেলি ধোঁতে
দক্ষ হোঁরাব যি কাহিনী কৈছে । পদ্মপুবাগত দশবথব আগন্ত জটায়ুয়ে সেই
কাহিনী কৈছে ।

জটায়ুব পবিচর পাই দশবথে প্রাণবক্ষাকাবী জটায়ুক 'তুমি যিলে
আন মহামিত্র নাহি মোর' বুলি —

কাঠ আনি অগ্নি জ্বালি দুইকো দুর্য্যো ববি ।

কবিলন্ত মিত্র দুর্য্যো অগ্নি সাকী কবি ॥

জটায়ুৱেও দশবথক মিত্ৰ পাই পৰম সুখী হৈ বজাক বহুমান কৰি
বহানে ওচি বা' ।

কৃতি:বামায়ণত শনিৰ দৃষ্টিত বথৰ জবী হিগি তললৈ সৰি পৰাৰ
সময়ত -

জটায়ু নামেতে পক্ষী উড়ে অন্তৰীক্ষে ।

আকাশে থাকিল্ল পক্ষী বথখানা দেখে ॥

জটায়ুৱে ভাবিলে -

ভূমিতে পড়িব বজা নাহি পেরে স্থল ।

বাজাৰ হইবে চূৰ্ণ শবীৰ সজল ॥

হেন কালে কৰি যদি বাজাবে উদ্ধাৰ ।

ভূমিতে থাকিব যশ জামাৰ অপাৰ ॥

দশবথ মহাবাজ ধৰ্ম অধিষ্ঠান ।

তাকৈ ভাবি জটায়ুৱে ভেউকা দুখন মেলি দিলে, তাৰ ওপৰতে বথৰ
সৈতে গৰি বজা স্থিৰ হৈ ব'ল । তাৰ পাছত তেওঁ বথত ঘোঁৰা জুৰি
দুজ-পতাকা আঁৰি ল'লে । সাবথিয়ে ঘোঁৰাক ছাট মাৰিলে আৰু 'আৰ বাৰ
চলে বথ আকাশেৰ বাট' । তাৰ পাছত বজাই ওঠাইত বথখন বাখিবলৈ
ক'লে - তেওঁৰ প্ৰাণ কোনে বাখিলে সেইজনক যাতে চ'ই ল'ব পাৰে ।
দশবথক বক্ষা কৰোঁতাঙিন "বঘু পিতামহ কিবা সেই অজ পিতা" বুলি
দশবথৰ ভাৱ হ'ল ।

পক্ষীবাজক বথত তুলি লৈ মথুৰ সন্তোষণ কৰি দশবথে সুবিলে -
"কোন দেশে থাকা তুমি কাহাৰ নন্দন/পৰিচয় দেহ যোৰ তুমি কোনজন" ।
নিজক পক্ষীজাতিৰ বুলি কৈ জটায়ুৱে আৰু ক'লে -

মম জ্যেষ্ঠ ভাই পক্ষী ভূপতি সম্পাতি ॥

জটায়ু জামাৰ নাম গৰুড়নন্দন ।

অন্তৰীক্ষে আমি আমি উপৰ গগন ।

আছাড় খাইল্ল পড় দেখিল্ল বাজন ॥

পাখা পাতি বাখিলাম তোমাৰ জীৱন ।

তেতিয়া দশবথে প্ৰাণদাতা জটায়ুৰ মিত্ৰ বুলি কৈ বধৰপৰা কাঠ বহাই আনি একুৰা জুই ধৰিলে আৰু দুয়োজনে অগ্নি-সাকী কৰি মিত্ৰতা-বন্ধন কৰিলে । কৃতিবাসৰ মতে — “জটায়ু পক্ষীৰ কথা জনে যেই জন/সৰ্বজ্ঞ জাহানে বাখে দেব নাৱায়ণ” ॥

মাধৱদেৱ আৰু কৃতিবাসৰ বৰ্ণনাত এই কাহিনীত থকা পাৰ্থক্য এই কেইটা — (১) কৃতিবাসৰ বচনাত দশবথে জটায়ুৰ পাখাৰ ওপৰত বথ সহ স্থিৰ হৈ লৈ পুনৰ বথ জুৰি আকাশৰ বাটত যাবলৈ লৈছে তেওঁৰ প্ৰাণদাতাজন কোন চাই যাব খুজিছে । মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত দশবথ সুস্থিৰ হ’বলৈ কিছু সময় লাগিছে আৰু স্থিৰ হৈছে প্ৰাণবন্ধাকাৰীজনৰ খবৰ লৈছে । জটায়ুৰ পৰা বিদায় লোৱাৰ পাছতহে টল্লাত দশবথে ‘হুলাই জ্বলন্ত বথ’ । (২) তদুপৰি জটায়ু অন্তৰীক্ষত উৰি থকাৰ সময়তে দশবথক ডেউকা পাতি বন্ধা কৰা বুলি মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত নাই । গতিকে দশবথ জটায়ুৰ সাক্ষাৎ স্থলৰ ওপৰতে হৈছে । (৩) সেই কাৰণে মাধৱদেৱৰ বচনাত ‘কাঠ আনি অগ্নি জালি’ দুয়ো মিত্ৰতা কৰিব পাৰিছে, কৃতিবাসৰ তাত থকাৰ দৰে আকাশমাৰ্গত ‘বথকাঠ ধসাইয়া আনি’ জুই জ্বলাব লগীয়া হোৱা নাই ।

কৃতিবাসায়ণত ‘পুনশ্চ গেলেন ৰাজা শনিৰ ভৱনে’ বুলি নিতান্ত সংক্ষেপে কোৱাৰ ঠাইত মাধৱদেৱে দশবথ পুনৰপি স্বৰ্গে শনিৰ সমুখ হোৱা আৰু চাৰিটা যোঁৰাবে সৈতে শনিৰ দৃষ্টিত পৰিও জীয়াই থাকি বাবে বাবে আহিব পৰা দশবথক শনিৱে ‘কিনো মতা পুণ্যশীল’ বুলি অনেক প্ৰশংসা কৰাৰ কথা বহুলাই বৰ্ণনা কৰিছে ।

গণেশৰ মুণ্ডচ্ছেদৰ কাহিনী — পুৰাণভেদে গণেশৰ মুণ্ডচ্ছেদ হোৱাৰ যি ভিন্ ভিন্ কাহিনী আছে, সেই আলোচনালৈ নাযাওঁ । মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত শনিৱে দশবথক গণেশৰ মুণ্ডচ্ছেদৰ যি কাহিনী পূৰ্বকথাকৰে কৈছে, সেই কাহিনীৰ মূল কথাখিনি ব্ৰহ্মৱৈৱৰ্ত পুৰাণৰ গণপতিখণ্ডত থকা কাহিনী-টোৰ লগত মিলে । তাত অৱশ্যে শনি-দশবথৰ বৃত্তান্তটো নাই ; গণেশৰ জন্ম-কথাৰ প্ৰসংগতহে শনিৰ দৃষ্টি পৰি গণেশৰ মুণ্ডচ্ছেদ হোৱাৰ বৃত্তান্ত দাঙি ধৰা হৈছে । কৃতিবাসী বায়ণভেদে গণেশৰ মুণ্ডচ্ছেদৰ কাহিনীটো শনিৱে

দশবথক কোৱা পূৰ্বকথা কণেই উপস্থাপন কৰা হৈছে। কৃষ্ণিবাসে শনি-দশবথৰ প্ৰসংগত গণেশৰ যুগছেদৰ কাহিনীটো ব্ৰহ্মৱৈৰৱৰ্ত পুৰাণৰপৰা লৈ নিজা বং বহুগেবে সজাই বোপ দিছে বুলি অনুমান হয়। ব্ৰহ্মৱৈৰৱৰ্তপুৰাণ মাধৱদেৱ তথা অসমীয়া সমাজৰ অপৰিচিত গ্ৰন্থ নহয় যদিও মাধৱদেৱে কৃষ্ণিবাসৰ দৰে একে প্ৰসংগতে গণেশৰ যুগছেদৰ কাহিনীটো অলপীয়া সালসলনি কৰি তেখেতৰ 'আদিকাণ্ড'ত ঠাই দিছে বুলি ভবাৰ সবল যুক্তি আছে। দুয়ো-জনৰে বৰ্ণনা দুটা তুলনা কৰি গ'লেই সেই কথা স্পষ্ট হ'ব। তাৰ আগতে ব্ৰহ্মৱৈৰৱৰ্ত পুৰাণত থকা কাহিনীটো দাঙি ধৰিব খুজিছোঁ। তেতিয়া মাধৱদেৱৰ বৰ্ণিত কাহিনীটো তাৰ লগত আৱশ্যক বৃদ্ধি তুলনা কৰি চোৱাত সুবিধা হ'ব।

ব্ৰহ্মৱৈৰৱৰ্ত পুৰাণৰ গণপতিখণ্ডত (৫০ আৰু ৫১ অঃ) নৱজাতক গণেশক চাবলৈ যাওঁতে শনিৰ দৃষ্টি পৰি গণেশৰ যুগছেদ হোৱাৰ কাহিনীটো আছে। শিৱৰ পুত্ৰ জন্মাৰ কথা শুনি হৰিকৈ আদি কৰি সন্ত দেৱতা নৱজাত গণেশক চাবলৈ গ'ল। শিৱৰ বাসস্থানত হৰিক মাংসত লৈ দেৱ-মুনি সকলৰ সভা বহিল। হৰিৰ সোঁ-ফালে শিৱ, বাঁওফালে প্ৰজাপতি, সমুখত ধৰ্ম সূৰ্য, ইন্দ্ৰ, চন্দ্ৰ আদি দেৱতাসকল, গন্ধৰ্ব কিম্বদন্তকলে নৃত্যগীত কৰিব লাগিছে। গণেশক চোৱাৰ ইচ্ছাৰে গৈ শনিও তাত উপস্থিত হ'ল। তেওঁৰ মুখ অতি নম্ৰ, চকু কিছু মূঢ় খোৱা। তেওঁৰ মন একমাত্ৰ কৃষ্ণতে নিমগ্ন হৈ আছে, তেওঁ বাহিৰে-ভিতৰে কৃষ্ণক স্মৰণ কৰিব লাগিছে ১৩। সভাত থকা সকলোকে প্ৰণাম কৰি দেৱতাসকলৰ আজ্ঞা পাই ভিতৰলৈ সোমাই যোৱা শনিক পাৰ্বতীৰ দুৱৰীয়ে প্ৰথমতে সোমাবলৈ নিদিছিল। পাৰ্বতীৰ আদেশমতে দুৱৰীয়ে স্বাবলৈ দিৱাত শনি পাৰ্বতীৰ ওচৰ পালেগৈ। শনিৱে পৰ্বতী আৰু গণেশলৈ কিয় চকু তুলি চোৱা নাই 'সেই কথা পাৰ্বতীয়ে জানিবলৈ বিচৰাত শনিৱে তেওঁৰ ওপৰত থকা নিজ পত্নীৰ অস্তিত্বৰ কাহিনী ক'লে।

---

১৩ এতঃস্মৰতঃ ততঃ ব্ৰহ্মৈ শ'কবনন্দনম্।

আভগাম মহাৰোণী সূৰ্যপুত্ৰ শনৈশ্চৰঃ। ৫

অভ্যন্ত নন্তৱদন ঈৰষ্মদিত্তলোচনঃ।

অন্তৰ্ভিঃ স্মৰণ কৃষ্ণ কৃষ্ণকগতমানসঃ। ৬ (গণপতিঃ ৫০ অঃ)

চিত্রবধ কন্যাক সূর্যপুত্র শনিৰে বিয়া কৰাটহিল। এবাৰ ঋতুকালৰ অন্তত সূৰ্যবৰ্কে সাজি কাছি শনিৰ পত্নী স্বামীৰ কাৰ চাপিল। সেই সময়ত শনি হৰিৰ ধ্যানত নিমগ্ন হৈ বাহ্যজ্ঞানশূন্য হৈ আছিল। পত্নীয়ে মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি চকুল চাবনিৰে চাই শনিক ক'লে — “মোৰ কালে চোৱাঁ।” শনিৰপৰা একো সহাবি নাপাই পত্নীয়ে শনিক অভিশাপ দিলে — “তুমি স্বাৰ কালে দৃষ্টিপাত কৰিব, তাৰে মূৰ ছিগি পৰিব ১৪।” এই কথা শুনি পাৰ্বতীয়ে হাঁহি উকঠাই দিলে। পাৰ্বতীৰ কথাযন্তে শনিৰে সোঁ চকুৰ কোণেৰে গণেশলৈ চালে আৰু তৎক্ষণাত গণেশৰ মূৰটো ছিগি গোলোকধামত প্ৰবেশ কৰিলেগৈ। পুত্ৰৰ তেওঁৰে শৰীৰ লুতুৰি পুতুৰি হোৱা পাৰ্বতী মূৰ্ছিত হৈ পৰিল, তেওঁৰ পৰিচাৰকবৰ্গণো মূৰ্ছা যোৱা অৱস্থা হ'ল। কৈলাসত হাহাকাব লাগিল।

গৰুড়ত উঠি হৰি পুষ্পভদ্ৰা নদীৰ পাৰ পালেগৈ। তাতে সুবভজ্ঞমত মূৰ্ছিতপ্ৰাণ হৈ উত্তৰ ফালে মূৰ কৰি শুই থকা হাতী এটাৰ মূৰটো হৰিৰে সুদৰ্শন চক্ৰেৰে কাটি পেলালে ১৫। মাইকী হাতীজনীয়ে বিলাপ কৰাত হৰিৰে অন্য এটা হাতীৰ মূৰ কাটি আনি সেই হাতীটোৰ মূৰত লগাই জীয়াই তুলিলে।

হাতীৰ মূৰটো আনি ধুনীয়াঠক গণেশৰ মূৰত হৰিৰে লগাই দিলেহি। (কচিৰং তচ্ছিব, কৃত্বা যোজয়ামাস বালকে) মূৰ্ছিতা পাৰ্বতীক ভদ্ৰজ্ঞানেৰে উদ্ধৃত কৰি হৰিৰে জীৱই কৰ্মফল এবাৰ নোৱাৰে যে সেই সন্মার্কে উপদেশ দিলে। তাৰ পাছত সকলো দিশাদিহি গুচি গ'ল।

১৪ হৰে পাদং ধ্যায়মানং সা মাং পশ্যাতুৱাচ ।

মৎসমীপং সমাগত্য সন্নিভলোললোচনা ॥ ১৯

অশাপ মামপদান্তং ঋতুনষ্টা ব্ৰকোপত ।

বাহ্যজ্ঞানবিহীনং ধ্যানৈকজ্ঞানমিনসম্ ॥ ৩০ (উক্ত স্থানৰ)

১৫ পুষ্পভদ্ৰানদীতীৰে দদৰ্শ কাননে স্থিতঃ ।

গচ্ছন্তঃ নিদ্রিতং ভক্ত শয়ানং হস্তিনীমুতম্ ॥

বিস্তৰমাং শিবসংমূৰ্ছিতং সুবভজ্ঞমাং ।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত থকা কাহিনীটোত ব্ৰহ্মৱৈবৰ্ত পুৰাণৰ কাহিনী-টোৰ লগত নিম্নোক্ত বিষয় কেইটাও সাদৃশ্যৰ বেঙনি দেখা যায়। তলত সংশ্লিষ্ট বিষয়কেইটাও কৃষ্ণি:বামায়ণত থকা ভিন্নতাও উল্লেখ কৰা হ'ল। (১) পুত্ৰৰ লোকত পাৰ্বতী অচেতন হোৱা, (২) ব্ৰহ্মৱৈ: পুৰাণত গোলোকধামলৈ যোৱা গণেশৰ ছিন্ন শিৰ 'আদিকাণ্ড'ত 'কেহো নেদেখিল মৃগু অভৰীক ভৈল'। কৃষ্ণি:বামায়ণত গণেশৰ মৃগু ভঙ্গ হৈ অদৃশ্য হোৱা বুলি আছে। (৩) ব্ৰহ্মৱৈ: পুৰাণত হাতীৰ মূৰটো ধুনীয়া কৰি গণেশৰ কণ্ঠত লগাই দিয়া হৈছে। 'আদিকাণ্ড'ত হাতীৰ মূৰ জুগোৱাৰ পাছত —

সুন্দৰ আকৃতি পুত্ৰ দেখি গজানন।
পৰম হৰিষ ভৈল পাৰ্বতীৰ মন॥

কৃষ্ণি: বামায়ণত ইফালে গণেশৰ —

শৰীৰ দেৱৰ মন্ত বদন কৰোৰ।
দেখিলা হইল বৰ দু:খ পাৰ্বতীৰ॥
সকল দেৱৰ পুত্ৰ দেখিতে সুন্দৰ।
গজমুখ বসিবেক ভাৱাৰ ভিতৰ॥

পাৰ্বতীৰ এই অসন্তোষৰ কাৰণেই —

বিবিধি বলেন কৰি গণেশৰ বজা।
আগে গণেশৰ পূজা পৰে অন্য পূজা॥
গণেশ থাকিতে যেনো অন্য দেৱ পূজে।
পূৰ্বধৰ্ম নষ্ট ভাৱ হয় সদ কাজে॥

ওপৰত আলোচনা কৰি অহা সাদৃশ্যৰ বেঙনি দেখি মাধৱদেৱৰ গণেশৰ মৃগুহেদ প্ৰসংগত কৃষ্ণিবাসৰ বাটেদি হ'লেও গৈ ব্ৰহ্মৱৈবৰ্তপুৰাণৰ লগত সম্পৰ্ক জুৰিছিল বুলি অনুমান হয়। ইফালে আকৌ ব্ৰহ্মৱৈ: পুৰাণৰ কাহিনীত বিষ্ণুৰ স্ৰেষ্ঠত্ব আৰু শুক্ল পদে পদে ঘোষণা কৰা হৈছে যদিও এক শৰণীয়া বৈষ্ণৱ মাধৱদেৱৰ কাহিনীটোত ত্ৰিভুবন সৃষ্টি কৰা বুলি দেৱী পাৰ্বতীবহে প্ৰভাৱ বেছি দেখুৱাইছে। তেখেতৰ কাহিনীটোত বিষ্ণুৱে ত্ৰুত্বকৈ মৰাহি নাই।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত শনিৱে দশবথৰ আৱন্ত বৰ্ণনা কৰা হৈছে
পাৰ্বতী দেৱীৰ পুত্ৰ গণেশৰ জন্ম সংবাদ পাই দেৱতা সকল মহেশ্বৰ স্থানলৈ
গ'ল। কেৱল শনিৱেহে এই ভাবি নগ'ল —

মোহোৰ দৃষ্টিত জন্ম ভৈল গণেশৰ।

মই গৈলে বৰ মিলিবেক অধস্তৰ ॥ ৩২৪

সভাত দেৱতাসকলৰ মাজত শনিক নেদেখি পাৰ্বতীয়ে দেৱতাসকলক
সুধিলে —

আমাৰ খানক আইল সবে দেৱগণ।

শনি কিয় নাইল বুলি কৰি কোপমম ॥ ৩২৫

কৃষ্ণি: বামাৱন্ত শনিৱে প্ৰথমতে দশবথক তেওঁৰ দৃষ্টিৰপৰা দশবথে
কেনেকৈ নিস্তাৰ পালে, তাৰ কাৰণ স্বৰূপে আগতে কৈ লৈছে —

দশবথ তুমি সূৰ্য্যবংশেৰ ভূষণ।

লবেন তোমাৰ ঘৰে জন্ম নাৰাৱন্ত ॥

মাজকুৱৰ্তী তুমি ধৰ্ম অৱতাৰ।

তেকাৰণে মোৰ দৃষ্টে পাইল নিস্তাৰ ॥

গণেশ গজানন হোৱাৰ কাহিনী কৈ শেষ হোৱাৰ পাছত শনিৱে
দশবথক তেওঁ শনিৰ দৃষ্টিপাতৰ কুফলৰপৰা নিস্তাৰ পোৱাৰ যি কাৰণ
দৰ্শাইছে, মাধৱদেৱেও গণেশ বৃত্তান্তৰ অন্তত একে কাৰণকে দেখুৱাইছে।
কৃষ্ণি: বামাৱন্ত আছে —

মনুষ্য হইয়া তুমি এস বাৰবাৰ।

সূৰ্য্যবংশে জন্ম হেতু পাইলে নিস্তাৰ ॥

সূৰ্য্যবংশে জাত তুমি সূৰ্য্যৰ কুমাৰ।

একেবংশে জন্ম তাই পাইলে নিস্তাৰ ॥

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত আছে —

নব ছদ্ম আসা তুমি মোৰ বিদ্যমান ॥ ৩৩৮

বিকাৰণে হৈলো আমি সূৰ্য্যৰ তনয়।

সেতি বংশে উপজিলা তুমি মহেশ্বৰ ॥

সিহেতু বচিলা মোৰ আগে নৰেশ্বৰ ।

কৃতি: বামাৱলীত শনিৱে কোপ দৃষ্টিৰেই চণ্ডক বা সুদৃষ্টিৰেই হওক, বাৰ পিনে চাৱ, সিহেই ভয়ানক হৱ কাৰণে “সম্মুখ ছাড়িলা তুমি এস পৃষ্ঠ-মূল”/বুলি কোৱা আৰু সেই সময়ত শনিৱে চকু মুদি থকা বুলি কোৱা কথা মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত নাই। কৃতি: বামাৱলীত দেৱীৰ আদেশমতে দেৱগণ গণেশক চাবলৈ যোৱা বুলি আছে, মাধৱদেৱৰ বচনাত সেই বুলি নাই। কৃতি: বামাৱলীত শনি নাই অহা বুলি দেৱগণে গোচৰ দিয়াৰ বিপৰীতে ‘আদিকাণ্ড’ত পাৰ্বতীয়েহে দেৱগণক শনি নহাৰ কাৰণ সুমিছে। দুৱৈ ঠাইতে দূত পঠাই শনিক পাৰ্বতীয়ে মজাই নিছে।

‘আদিকাণ্ড’ত শনি উপস্থিত হোৱা দেখি পাৰ্বতীয়ে কোপ ভাগ কৰিলে। শনিৱে গৈ সভাত প্ৰবেশ কৰোঁতে কি হ'ল বৰ্ণাইছে —

গণেশৰ মুণ্ডগোট দেখিলো সাক্ষাত ॥

ভেতিক্ষেণে ভান মাথাগোট ছিতি গৈল ।

কেহো নেদেখিল মুণ্ড অন্তৰীক্ষ ভৈল ॥ ৩২৭

ভেতিয়া শনিৰ বৰ চিন্তা হ'ল। পাৰ্বতীৰ চিন্তা বিকল হৈ পৰিল। পুত্ৰশোকত ভেঁও অচেতন হ'ল।

কৃতি: বামাৱলীত শনিৱে শুভদৃষ্টিৰে চাওঁতেও গণেশৰ মুণ্ডভঙ্গ্য হৈ অদৃশ্য হৈ পৰে। ভেতিয়া পাৰ্বতীয়ে “আমাৰ পুত্ৰৰ মৃত নিলে কোনজন” বুলি দেৱভাসকলক সোধাত, “শনিৰ দৃষ্টিতে ভঙ্গ্য গণেশৰ মাথা” বুলি জানিব পানি ‘দ্বন্দ্বপানি’ হৈ মহাকোপে শনিক বধ কৰিবলৈ খেদি যায়।

‘আদিকাণ্ড’ পাৰ্বতী অচেতন হৈ পৰাৰ পাছত দেৱগণে গণেশৰ মূৰ বিচাৰি জিজ্ঞাসন চলাই কৰিছে, মূৰ নাপাই ঘূৰি অহাতহে দেৱভাসকলক ‘কি কাৰণে আমাৰ পুত্ৰৰ মৃত নাই’ বুলি সুমিছে আৰু ভেতিয়া দেৱগণে কৈছে —

শনিৰ দৃষ্টিত অস্থ তোমাৰ পুত্ৰৰ ॥

আবেশ শনি আসি কৰিলন্ত দৃষ্টিপাত ।

ভাঙে সে হিঙিল যুগ কহিলে। সাক্ষাত ॥ ৩৩০

সেট কথা শুনি পার্বতীয়ে খঙত শনিক মাঝিমায়ে খেদি গৈছে,
পার্বতীয়ে হাডত শূল লৈ যোৱাৰ কথা। মাধৱদেৱ নাই মিথ্যা। পান'তীয়ে
শনিক মাঝিবলৈ খেদি যোৱা দেখি দেৱভাসকলে হি দেৱীন্তৰ কবিছে, মাধৱ-
দেৱ আৰু কৃষ্ণবাস, দুয়োজনৰ বচনাতে সি প্ৰায় একেই। কৃষ্ণি: বামাৱগত
আছে —

সকল দেৱভাগ্য কবিছে ভৱন।
আপনি সৃষ্টিয়া শনি মাৰ কি কাৰণ ॥
তুমি আদ্যাশক্তি মাতা জগন্তৰ গতি।
ভোমাৰ মহিমা বলে কাহাৰ শক্তি ॥

মাধৱদেৱ 'আদিকাণ্ড'ত আছে —

হেন দেখি স্তুতি কৰি বোলে দেৱগণে।
ব্ৰজিলা আপুনি শনি মাঝিবা কেমনে ॥ ৩৩১
ভোমাৰ ব্ৰজন ঠাটো বড চৰাচৰ।
বড দেৱগণ ব্ৰহ্মা বিষ্ণু মহেশ্বৰ ॥
জল স্থল ত্ৰিভুবন ব্ৰজিলা আপুনি।

একশৰণ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক মাধৱদেৱে পাৰ্বতীক এইদৰে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু,
মহেশ্বৰেৰে সৈতে চৰাচৰৰ সৃষ্টিকাবিনী বুলি কোৱা কথাত আগাত দৃষ্টিত হি
বিসংগতি পৰিলক্ষিত হয়, তাত্ত্বিক দৃষ্টিত সি অশূলক হৈ পৰে।

কৃষ্ণি: বামাৱগৰ মতে শনিয়ে বালৈ চাব তাৰ যুগ নাটকিয়া হ'ব বুলি
দেৱীয়েই বৰ দিৱা কথা দেৱগণৰ স্তুতিত প্ৰকাশ পাইছে —

আপনি দিৱাহ বৰ পৰম কোড়ুকে।
শনি জ্বাৰে দেখে তাৰে মাথা নাহি থাকে ॥
পাইয়া ভোমাৰ বৰ ভোমাতে পৰীক্ষা।
তুমি যদি মাৰ তাৰে কে কবিবে বক্ষা ॥

'আদিকাণ্ড'ত শনিৰ দৃষ্টিত পৰাজনৰ যুগেহে হোৱাৰ কোনো কাৰণ
দৰ্শোৱা নাই।

‘আদিকাণ্ড’ত দেৱতাৰ স্তুতিত সন্তুষ্ট ‘পুঁহ দেৱীয়ে’ ‘বিমল উপায়ে’ মৃত হোৱাৰ পুত্ৰৰ’ দেৱগণে তাৰ বন্ধ কৰিলেহে শনিৱে দেৱীৰ কোপবশত নিস্তাৰ পাব নুলি ক’লে। তেতিয়া পৱনে “এখনে আনিবো মৃত তোমাৰ পুত্ৰৰ” নুলি দেৱীক কোপ লাভ কৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰি ততালিকে ওলাই গ’ল। তাৰ পাছত —

দেখিলন্ত এৰাত্ত হস্তীক পৱন ।

উত্তৰক শিব কৰি আৱন্ত শৱন ॥ ৩৩৪

তাৰ মাথাগোট দেৱে কাটিয়া আনিলা ।

গৰেশ্বৰ গলন্ত লগাই জোৰা দিলা ॥

ভৈলা গজানন নাম দেখিতে সুন্দৰ ।

× × ×

পৰম হৰিৰ ভৈল পাৰ’ভীৰ মন ॥

ইফালে —

এৰাত্ত মৃত কাটি পৱনে আনিলা ।

দেখিলা ইশ্বৰ মন বিবাদ মিলিলা ॥ ৩৩৬

তাৰ পাছত দেৱতাসকলে “সবে মিলি এৰাত্ত হস্তীক জীয়াইলা ॥” কেনেকৈ এৰাত্তক জীউৱা হ’ল মাথৰদেৱে সেইকথা বৰ্ণনা কৰা নাই। ইয়াৰ পাছত দেৱগণ দিহাদিহি ভটি গ’ল।

কৃষ্ণিঃ বামাৱলন্ত ব্ৰহ্মাই দেৱীক “হিৰ হও, জীয়াইব তোমাৰ নন্দন” নুলি আৱন্ত কৰি পৱনক “মৃত কাটি আন বেবা উত্তৰ শিৱবে” নুলি আদেশ কৰিলে। সেইমতে গৈ পৱনে গজাৰ ভাৰত এৰাত্তক উত্তৰ মৃত্যুকৈ তই থকা পাই মৃতটো কাটি লৈ আহে। মাথৰদেৱে এৰাত্ত থকা ঠাইৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই। পৱনে কাটিঅনা এৰাত্তৰ মূৰ লগাই গণেশক “বন্তমাংসে জীয়াইল, হৈল গজানন”। তেতিয়া পাৰ’ভীৰ হৃথ হোৱা আক্ৰম্ভ ব্ৰহ্মাই গণেশক প্ৰথম পুত্ৰৰ অধিকাৰী কৰাৰ কথা আগতে কৈ গৈছে। কৃষ্ণিঃ বামাৱলন্ত এৰাত্তৰ মূৰ কাটি অনাৰ কাৰণে ইশ্বৰই হৃথ কৰাত ব্ৰহ্মাই পৱনক পুনৰ আদেশ কৰিলে — “মৃত কাটি আন বেবা পশ্চিম-শিৱবে” ॥ এটা বন্যাহাতী পশ্চিম-মৃত্যুকৈ তই আহিল। পৱনে তাৰ মৃতটো কাটি আনি এৰাত্তক দিলে।

দশবধৰ শনিৰ বৰ লাভ — মাথৰসেৱক ‘আদিকাণ্ড’ শনিৰ দৃষ্টিত গণেশৰো বিৰিণি ঘটাৰ কাহিনীটো কোৱাব পাছত, একে ধৰ্মবোধেৰে বুজিহে শনিৰ দৃষ্টিত পৰিণত দশবধে নিস্তাৰ পালে বুলি কৈ দশবধক ‘মোম জ্বলে মাগা মোত’ দিবো সেহি বৰ’ বুলি বৰ দিবলৈ শনি প্রস্তুত হ’ল। তেতিয়া —

বাঞ্ছাৱে বোলত দৃষ্টি ছাৰা বোহিণীত ।

তেৰে জলদৃষ্টি হৈবে মোৰ পুখিৰীত ॥

সেইমতে শনিৱে বোহিণীত দৃষ্টি ত্যাগ কৰে আৰু দশবধৰ বাজাত সেইদিনাৰ পৰা হুষ্টি হ’ব বুলি আশ্বাস দিয়ে। ‘বৰ পাৱা হবিলে নৃপতি গৃহে গৈল/অনন্তৰে বাজাত বিস্তৰ হুষ্টি ভৈল’। পদ্মপুৰাণৰ গোঁড়ীয়া পাভালখণ্ডত দশবধে শনিৰপৰা যি বৰ লাভ কৰিছিল, ‘আদিকাণ্ড’তো সেই একে বৰকে লাভ কৰিছে।

কৃষ্ণিঃ বায়ান্নপতো এই ধৰণেই শনিৱে বৰ দিব খোজাত দশবধে ‘বোহিণীতে ভব দৃষ্টি, নহে ববিষণ’ বুলি জানিবলৈ দিয়ে। তেতিয়া শনিৱে দশবধক দুটা বৰ দিয়ে —

(১) শনি বলে আজি হ’তে ছাড়িলে বোহিণী ।

× × × আজি হৈতে ভব বাজ্যে হ’বে ববিষণ ॥

(২) বোহিণী ব্ৰহ্ম বানি হবে বেইজন ।

সেই বাজ্যে হবে না আমার আগমন ॥

পদ্মপুৰাণৰ উত্তৰখণ্ডত থকা শনি-দশবধৰ বৃত্তান্ততো দশবধে শনিৰ পৰা দুটা বৰ পোৱাৰ কথা আছে যদিও, সেই বৰ দুটাৰ লগত কৃষ্ণিবাসৰ বৰ দুটা নিমিলে।

কৃষ্ণিঃ বায়ান্নপত দশবধ শনিৰ ওচৰবপৰা গোনে গোনে নিজ বাজ্যলৈ অহা নাই; ইজৰ সত্যত সোমাই শনিক তেওঁ কিম্বেৰে এসময় কৰিলে সেই কথা অনাইছেগৈ আৰু তেতিয়া —

জগিত্তা বাজ্যৰ কথা দেৱগণে ভাবে ।

এক্ষণে হইবে বৃষ্টি ভূমি বাও দেলে ॥

সাতদিন বৃষ্টি হাত্ত য়ু না কবিব ॥

ভোম্বাৰ বাজোতে জল বখাকালে দিব ।

তেতিয়াহে বজা বসেশলৈ গৈছে । কৃষ্টিবাসে ইন্দ্ৰৰ আদেশত আৰ্ত্ত, সংবৰ্ত্ত, শ্লোণ আৰু পুঙ্খৰ — এট চাৰি জলধৰে বৃষ্টিপাত কৰাত নদ-নদী পানীৰে ভৰি পৰা, পহুত ফল-ফুল লগা, আৰু জীৱগণে নতুন জীৱন পোৱাৰ বৰ্ণনাও দিছে ।

॥ অক্ষয়ুনিৰ অভিলাপ ॥

বাকী ১০ বামাৱদৰ অষোধ্যাকাণ্ডত দশবথৰে কৌশল্যাৰ আগত ভেঙে অক্ষ-
য়ুনিৰ পুত্ৰক বধ কৰাৰ কাৰণে অক্ষয়ুনিৰে ভেঙক পুত্ৰশোকত প্ৰাণত্যাগ
কৰিবলৈ অভিলাপ দিয়াৰ কথা বৰ্ণনা কৰা আছে । যাম বনলৈ যোৱাৰ
পাহুত বৰ্ঠদিনা বাতি হাজ ডোখৰতে সাৰ পাই দশবথে নিজৰ দুৰ্দ্ধৃতিৰ
কাহিনী ৰূপে যুনিপুত্ৰ বধৰ-বৃত্তান্তটো কৌশল্যাক কৈছিল ১৬ । এই ঘটনাটো
দশবথ কুমাৰ হৈ থাকোঁতেই, অৰ্থাৎ ভেঙৰ পিতৃ জীৱিত থাকোঁতেই ঘটিছিল
যুনি কোৱা চৈছে ১৭ ।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত শম্বিৰ দৃষ্টি পৰি দশবথৰ বাজাত ঘটা অনা-
বৃষ্টিৰ বৃত্তান্তটোৰ পাছতে, দশবথৰ বিয়াৰ পাছত ঘটা ঘটনা ৰূপে দশবথৰ
ভীৱন-চৰিত্তৰ ক্ৰমত অক্ষয়ুনিৰ অভিলাপৰ কাহিনীটো বৰ্ণনা কৰা হৈছে ।
উল্লেখযোগ্য যে এই কাহিনী বহুবংশ (১ সঃ), পদ্মপুৰাণৰ গোড়ীৰ পাতালখণ্ড

১৬ স বৰ্ঠদিনেসে বাহুং শোচয়েহ মহাবশাঃ ।

অৰ্থবাৎ প্রবৃদ্ধঃ সন্ সম্ভাবান্নদুঃখতম্ ॥ (দ্বৌ ২।৫৪।৩)

১৭ কৌশল্যো লক্ষলক্ষ্যেণ তৎকণেন যজ্ঞা পুৰা ।

কৌমাৰে লগৰেবিহুৱাখিনা দুৰ্দ্ধৃতংকৃতম্ ॥ (দ্বৌ ২।৫৪।৯)

[১৪ অঃ) আৰু অক্ষুণ্ণৰূপে (১২৩ অঃ) দশবৰ্ষৰ জীৱনকৃত্যৰ ক্ৰমতে, তেওঁৰ বিবাহ পাঁচত খট্টা খট্টা স্বৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে । কৃত্তিবাসী ৰামায়ণতো এই ক্ৰমতে কাহিনীটো উপস্থাপন কৰা হৈছে ।

বাৰী^১ ৰামায়ণৰ মতে শকভেন্দী বাণ চলাস পৰা ৰাজকুমাৰ দশবৰ্ষ এবাৰ বাৰিষা কালত সৰস্ব নদীৰ ঘাটলৈ পানী খাবলৈ অহা ম'হ, হাতী বা অন্য যি কোনো জন্তু চিকাৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে সৰস্ব পায়লৈ গ'ল (পৌঃ ২।৬৫ সৰ্গ) । মথিৰদেৱৰ মতে —

এক দিনা ৰাজা যুগ বাৰিবাক প্ৰতি ।

যোৰ অব্যত ভৈল্য প্ৰবেশ নৃপতি ॥ ৩৪২

সৰস্ব বনত পশিলা নিলা কালে ।

নানাবিধ পত্ন মাৰিলন্ত পালে পালে ॥

শব্দৰ অনুসাৰে কুৰে যুগ মাৰি ।

মডেক মাৰিলা পত্ন পণিতে নপাৰি ॥ ৩৪৩

বাৰী^২ ৰামায়ণত দশবৰ্ষে পালে পালে অগণন পত্ন মৰাৰ কথা নাই । উল্লেখযোগ্য যে ৰামায়ণী সাহিত্যসমৃদ্ধত দশবৰ্ষৰ যুগল্লাব স্থান কাল ভাষা প্ৰকাৰ সম্পৰ্কত ভিন্ ভিন্ বৰ্ণনা পোৱা যায় । বহুবংশত বসন্তকালত বজা দশবৰ্ষে (১।২৬) বনত নানা প্ৰকাৰৰ জন্তু চিকাৰ কৰি অৱশেষত তমসা নদীৰ পাৰত উপস্থিত হোৱা (১।৭২) আৰু তমসাত পানীৰ ফলহ ভৰোৱা শল্য তলি হাতী বুলি ভাবি (শিবদত্তহিতলংকী ১।৭৩) শকভেন্দী বাণেৰে অক্ষমুনিৰ পুত্ৰক বধ কৰা কৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰা হৈছে । 'অক্ষপুৰাণ'ত এসময়ত বজা দশবৰ্ষে অন্য চিকাৰীৰ সৈতে গৈ অব্যত 'বাৰিবদ্ধ' অৰ্থাৎ হাতী বৰা ফাল পাতি গাঁওত সোমাই থাকি ভাবপৰা চোকা শৰেৰে জন্তু বধ কৰা বুলি আছে ১৮ । তাত মুনিকুমাৰ নিহত হোৱা স্থানক অলাৰাৰ থকা ঠাইখন

১৮ স কদাচিদশাখা মৃগয়াশীলিত্তিভূতঃ ॥

অটলবৰ্ণ্য শৰীৰ্য্যং বাৰিবদ্ধমাকৰোৎ ।

× × গৰ্ভং প্ৰতিপা পান্যৰ্থবাগভাঙ্গিতৈঃ শবৈঃ ॥ ৩৫

মৃগান্ হতি মহাবাহুঃ ... .. । (ব্ৰহ্মঃ ১২৩ অঃ)

হুনি কৈছে ১১। 'অশাস্ত্ৰবামাৱশ'ত নদীৰ পাৰত মহাবনত যুগ্মৱানত
দশবথে বিচৰণ কৰিছিল হুনি কৈছে, ২০ সেই নদীখনৰ নাম ভাত কোৱা
হোৱা নাই। 'আনন্দ বামাৱশ'ত দশবথে মহাবনত গৈ 'বাবিৰত ২৭ আৰু
বহুত বনচৰ বৰ কৰা হুনি আছে ২১। ভাত হুনিপুত্ৰই কলহত পানী ভৰো-
ৱাৰ কথা আছে যদিও নদী নে অন্য জলসংকলিত সেই কথা উল্লেখ কৰা নাই।
কৃষ্ণ বামাৱশত হুনিপুত্ৰই সৰোবৰতহে কলহত পানী ভৰাইছিল হুনি আছে,
সবশ্ নদীত বা অন্য কোনো নদীত নহয়। কৃষ্ণবাসৰ লগত থকা
মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত অন্য অমিলৰ কথা পাছত আলোচনা কৰা হ'ব।

২. মাধৱদেৱ 'আদিকাণ্ড'ত থকা মতে যুগ্মৱান সময়সংহাৰত দশবথৰ
এক অধস্তৰ মিলিল। ঈকলবনত অন্ধক হুনি আৰু তেওঁৰ অন্ধপত্নীয়ে বাস
কৰে আৰু 'নিহু নামে পুত্ৰ যাদি পোৱে হুহাতক' বোলা হৈছে।

অন্ধহুনিৰ পুত্ৰজন্মৰ নাম হান ৩৫৫ ভিন্ ভিন্, বাঙ্গী, বামাৱশৰ
লাক্ষিণাত্য পাঠত হুনিপুত্ৰজন্মৰ নাম নাই। দৌড়ীৰ আৰু পশ্চিমোত্তৰীৰ পাঠত
তেওঁৰ নাম বজ্জন্ত ২২ 'আনন্দ-বামাৱশ'ত হুনিপুত্ৰ জনৰ নাম জৱণ
(১১৮৮), 'বজ্জপুৰাণ'ত আকৌ অন্ধহুনি জনৰ নামহে জৱণ। জৱণ আৰু
তেওঁৰ পত্নী, দূৰোজনে চকুবেঙ নেমেৰে, কাণেবেঙ স্তননে ২৩। ৬০ অশোক
চৌতালীয়ে তেখেতৰ 'পদ্মপুৰাণ, এ কীৰ্তি' নামৰ গ্ৰন্থত; অশোকানিত পদ্মপুৰাণৰ
দৌড়ীৰ পাতালৰত সেই অন্ধহুনিজনৰ নাম সিদ্ধহুনি হুনিহে আছে বুলিছে

১১ ভাত ভিৰ্টিৰি হাং পুত্ৰে বৰ বাবিসমাৱশ: ॥ ৭২ (অখ ২২০ অঃ)

২০ পুৰাহং হোৱনে স্তম্ভজপৰাণৰবো। নিশি।

অৰোং যুগ্মৱানসন্তো নব্যাতীবে মহাবনে ॥ (অব্যাক: ২৭১২০)

২১ একদা স নিশাৱাং তু যুগ্মৱাৱশ মহাবনে ॥ ৮৬

চকাৰ হাবিৰহু চাৰবীদ্ বনচৰান্ বহুন্। (আনন্দ ১১৩অঃ)

২২ বজ্জন্ত চিৰং ভাত সপিলে কীৰ্ত্তিতঃ স্বৰা ॥ (খোঃ ২১৮৫১৬)

২৩ বৃদ্ধো বৈ জৱণো নাম ন যুগোতি ন পদ্মজিঃ

• ভসা ভাৰ্ঘা ভধাক্তা ... .. ॥ (জিহ্বঃ ১১৩১অঃ৮৭)

২৪। কুড়িবাসী বামারপত্ত মাধবদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত বকাৰ দৰে 'মুনিপুত্ৰ'ৰ নাম 'সিন্ধুমুনি' বুলি আছে। তাত অন্ধমুনিৰ আশ্ৰিত্যে একজন বনত বুলি আছে।

মাধবদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত অন্ধমুনিৰ পুত্ৰ সিদ্ধুৱে সহস্ৰৰূপৰা পানী আনিবলৈ গৈ কলহ ডবাওঁতে বেতিয়া নল হ'ল, তেতিয়া বজাই অবগাব লৰা সেই নল শুনি —

হতী পানী খাই মনে মানি নৃপৰৰ।

শব্দৰ অনুসাৰে মাৰিলন্ত শব ॥

বজ্জৰ সমান বাণ অগনি সাক্ষাত।

পৰিল সঙ্কামে সিদ্ধু মুনিৰ হিষ্টাত ॥ ৩৪৬

বায়া^৩ বামারপত্তো তাতী বুলি তুল কবি মুনিকুমাৰলৈ দশৰথে নক্সভেদী বাণ মৰা বুলি আছে ২৪। তাত সাপৰ বিহৰ দিচিনা শবপাটৰ আঘাতত হাহাকাৰ কৰি একজন বনবাসীয়ে অনেক কৰণ বিলাপ কৰা শুনিবলৈ পাই দশৰথ সেই কাললৈ বাবলৈ ধৰিলে আৰু তেজৰে সুতুৰি-সুতুৰি হৈ পৰি থকা অগ্নি জমক দেখিবলৈ পালে ২৬। মাধবদেৱে আহত মুনিপুত্ৰৰ বিলাপ শুলৰ সমান দীঘল নকৰি ঘোৰতে কৈছে—

মুনি কোলে হৰি হৰি গবিলোহো! শ্ৰাণে ॥

কোন নিদাকণে শ্ৰাণ লৈলেক আমাৰ।

দ্বিধা অপকাৰ মই কৰি আছে। কাৰ ॥ ৩৪৭

ইয়াত দশৰথে মুনিপুত্ৰৰ বিলাপ শুনি মহৰ, হাতীত বাণ লাগিলে বুলিহে চাবলৈ গৈ শবকৃত্ত মুনিপুত্ৰক দেখি হাহাকাৰ কৰি উঠিছে। এই

২৪ In the concluding part of chap.14 the story of Dasara-thas piercing the son of the blind Sindhumuni has been dealt with. পদ্য: ৬ কীৰ্তি, ১২৬৭:)

২৫ অকো২২৭ শবকৃত্ততা বীৰমাশীৰিশোপমম্।

নক্স শ্ৰুতি গজাশ্ৰেণ-কুব্জিলক্ষা উপাভৱৎ ॥ (বা: ২১৬৩১৩)

২৬ ব: ২৬০২৪০-৩৭

সমস্ত দশবধৰ মনত হোৱা অনুভৱৰ বৰ্ণনা বামায়নৰ লেখনৰ পৰা পাব
অতি মৰ্মস্পৰ্শী হৈ প্ৰকাশ পাইছে—

হা কি কবিলো মই কিনো নিশাকণ ।

হস্তী বুলি শব কবি মাৰিলো আশ্বপ ॥ ৩৪১

মহা শাস্ত্ৰমাত অতি কবির তনয় ।

ভল যেন মৃতি ধৰি প্ৰকাশ কৰয় ॥

ইহাকে বহিলো মই পৰম কুশলি ।

বংশে সম্বন্ধে আছে গৈলো অৰোহতি ॥ ৩৪০

মাৰিলো কলংক মই সূৰ্য্যৰ বংশত ।

কুলকো নাশিলো আপুনিও ভৈলো হত ।

মুনিমুখৰে দশবধক দেখি ভেঁও কোন বুলি প্ৰশ্ন কৰি কোত প্ৰকাশ
কৰা কথাখিনিও বামায়নৰ নিজা সঁচত ঢলা—

অবে কোন ভই কৈব অৰম বৰ্ণব ।

কোন শত্ৰু কিসক কবিনি মোক শব ॥

ব্ৰহ্মবধ কৰি ভই কোন বশ পাইলি ॥

কখন কাবশে বেটা কালকূট খাইলি ॥ ৩৪২

বিষ ভুঞ্জে যিটো সিটো বৰয় একল ।

ব্ৰহ্মবধ কৰি ভই বংশ নিলি ভল ॥

বৃদ্ধ মাত্ৰ বাপ মোৰ অহু হুয়ো প্ৰাণী ।

মই হাত পুত্ৰ মাপি মাটি পোবো আনি ॥ ৩৪৩

মোক মাৰি ভাবা হুহাভবো বধ লৈলি ।

‘বিষ ভুঞ্জা’ আৰু এজনক বধ কৰি আৰু হতন প্ৰাণীৰ বধ
ভাণী হোৱাৰ ধাৰণাটো বামায়নে বান্ধি বামায়নৰ পৰা পাব পাৰে ।
দশবধে ভেঁও অজ্ঞানত বৃনিহত্যা কৰা কাৰ্যক বালকৰ বিষভক্ষণৰ লগত
ভুলনা কৰি কৈকেয়ীক কৈছিল — সন্মোহাসিহ বাগেন মথা সাদ্ ভক্তিঃ
বিষম্ ॥ (বাঃ ৭।৫০।১৭) বৃনিপুত্ৰই দশবধক — ‘ভুঞ্জি কৈকেয়ী
পৰেবেই মোৰ বৰ্ণহানত আঘাত কৰি মোৰ অহু আৰু পিতৃ-মাতৃকো’ বধ কৰিলে (একেন

খলু বাণেন মৰ্মণাভিহতে যস্মি ॥ যাস্ত্বো নিহন্তো বৃদ্ধো মাতা জমহিতা চ মে ॥
বা. ২।৩৩।৩৯-৪০) ।

বান্ধী^০ বামাৱলভ দশবথ বেতিয়া শববিহ্ন মুনিপুত্ৰৰ ওচৰত উপস্থিত হৈছেগৈ, তেতিয়া মুনিপুত্ৰই তেওঁক দেখিলেই 'বাজন্' বুলি সম্বোধন কৰি, তেওঁক কি অপবায়ত মুনিপুত্ৰক বধ কৰিলে, সেই কথা সুমিছে (কিং তৱাপকৃতং বাজন্ বনে নিরসতা ময়া ॥) কৃত্তি: বামাৱলভো মুনিপুত্ৰই দশবথক নিজেই চিনি পাইছে। মাধৱদেৱৰ 'আধিকাণ্ড'ত মুনিপুত্ৰই দশবথক 'কোন তট কৈব অধম বৰ্ণৰ' বুলি সম্বোধন কৰিছে আৰু দশবথে মুনিপুত্ৰক নিজৰ জন্ম-কৰ্মৰ পৰিচয় দি কৈছে —

সূৰ্যবংশে ভৈলো অজ বাজাব তনয় ।

দশবথ নাম মোৰ জানা মহাশয় ॥ ৩৫৫

মহা মন্দমতি মই পৰম উন্নত ।

পশু মাৰি ফুৰোঁ এই সবহু বনত ॥

শকভেদী মই থোৱ আঁহাৰ নিশাত ।

শৰে হানি পশু মাৰি ফুৰোঁ অসংখ্যত ॥ ৩৫৬

পানী ভৰা তুমি মই ভাহাক নাজানি ।

হস্তী গোটে পানী খাট বুলি মনে মানি ॥

শক অনুসাৰে শৰ কৰিলো গ্ৰহাৰ ।

পৰে আতিশয় বাণ হিলাত তোমাৰ ॥ ৩৫৭

অজ্ঞানত থাকি মই বধিলো তোমাক ।

হোক প্ৰাৱণ্ডিত ভয় কৰিলো আমাক ॥

বান্ধী^০ বামাৱলভ মুনিপুত্ৰই বিনা অপবায়ত বনবাসী তেওঁক দশবথে বধ কৰাৰ বাবে খেদ কৰি আৰু তেওঁৰ অন্ধ পিতৃ-মাতৃদ্বয়ৰো তেওঁৰ যত্নাত মৰণ মিলিল বুলি দশবথৰ আগত কৈ, দশবথক অন্ধমুনিৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁৰ সংবাদ জনাবলৈ কৈছে। তেতিয়া অন্ধমুনিৰে দশবথক শপি ভয় নকৰে বুলি মুনিপুত্ৰই আশ্বাস দিছে আৰু পিতাকৰ আত্মমলৈ যোৱাৰ পথো মুনিপুত্ৰই বতাই দিছে (ইয়মেকপদী বাজন্ বভো মে পিতৃবাজম:) ।

মাধৱদেৱৰ 'আমিকান্ত'ত দশৰথে নিজ অপকৰ্মৰ প্ৰাৱৰ্জিত ৰূপে তেওঁক উদ্ধ কৰিবলৈ মূনিপুত্ৰক কাতৰ প্ৰাৰ্থনা কৰাত, মূনিপুত্ৰই কৈছে —

মোৰ কৰ্মফল তোক শপৰোহো কিং ॥ ৩৫৮

গিড়-মাতৃ লাগে দৈবে হৈবে সৰ্বনাশ ।

মোক লৈয়া যাহা বাজা তাৰা দুইৰ পাল ॥

আহে বাপ মাত্ৰ মোৰ শ্ৰীফল বনত ।

কৰিয়ো কাতৰ গৈয়া ধৰি চৰণত ॥ ৩৫৯

মহা কাকণিক দুয়ো পৰম মহন্ত ।

অজ্ঞান দোষক তোৰ ক্ষমা কৰিবন্ত ॥

বান্ধী০ বামায়ণত মূনিকুমাৰে দশৰথক শাপ দিয়াৰ প্ৰসংগই উল্লেখিত হোৱা নাই; মূনিকুমাৰে কৰ্মফল বুলি সেই দুৰ্ঘটনাক জানি লোৱা বুলিও নাই । কৃষ্ণি: বামায়ণত মূনিকুমাৰে পূৰ্বজন্মৰ কৰ্মফল কাণে তেওঁৰ এই মৃত্যু ঘটিলে বুলি, সেই জন্মত এহাল কপো চৰাই একেলগে থকাৰ সময়ত তাৰে মতা চৰাইটো মূনিকুমাৰে বাতলুগুটি মাৰি বধ কৰাত মৃত্যুৰ সময়ত কপো-টোৱে 'পৰজন্মে পাবে এই ৰূপে মনস্তাপ' বুলি শাপ দিয়াৰ কথা ৰজাক জানিবলৈ দিছে । মাধৱদেৱৰ ৰচনাত এই কপোত-বৃত্তান্তৰ উল্লেখ নাই ।

মাধৱদেৱৰ 'আমিকান্ত'ত মূনিপুত্ৰই 'শৰ কাঢ় বাজা মোৰ হেৰ প্ৰাণ যাহা' বুলি দশৰথক অনুৰোধ কৰা আৰু সেই মতে দশৰথে শৰ কঢ়াত মূনিপুত্ৰই কঁপি কঁপি প্ৰাণত্যাগ কৰাৰ বৰ্ণনা বান্ধী০ বামায়ণৰ অন্তৰ্ভুক্ত । বান্ধী০ বামায়ণত মূনিপুত্ৰই দশৰথক কৈছিলে — 'হে মহাবাজ, শৰণাট কাঢ়ি দিয়ক, এই ভীত শৰে মোৰ মৰ্মহুলত পৌড়া কৰিছে (বিলম্ব কৰা য়াৰ বাজন মৰ্ম যে নিমিত্ত: শৰ- কণ্ঠি) ।' শৰ কঢ়াৰ পাছত মূনিপুত্ৰই মাটিত হট্‌কটাই প্ৰাণত্যাগ কৰে । (ৱেণমানস্য ভূতলে ... .. তহৌ প্ৰাণান্তপোষন: ॥) । মাধৱদেৱৰ ৰচনাতো শৰ কঢ়াৰ পাছত 'কলি কলি ধ্বনিৰ তথাতে গৈল প্ৰাণ ।' অৱশ্যে ইল্লান্ত বান্ধী০ বামায়ণত থকাৰ দৰে মূনিপুত্ৰই তেওঁক বধ কৰাৰ বাবে দশৰথক ব্ৰহ্মহত্যা পাপ নাল'গে বুলি কৈ যোৱা নাই ।

অন্ধমুনি তথা তেওঁৰ পুত্ৰৰ বৰ্ণ সম্পৰ্কত বান্দী^০ বামাৱল্লব পাঠসমূহত
মতেভেদ দেখা যায়। গোড়ীৰ আৰু পল্লিমোত্তৰীৰ পাঠৰ মতে অন্ধমুনি,
অৰ্থাৎ দশবথে বধ কৰা মূনিপুত্ৰৰ পিতাকহে ব্ৰাহ্মণ তেওঁ নিজে নহয় —

ন বিজাতিবহং শংকাং ব্ৰহ্মহত্যাংকৃত্যং ত্যজ ॥

ব্ৰাহ্মণেন হুহং জাতঃ শূদ্ৰায়াং বসন্তা বনে । (গো: ২।৬৫।৪২,৪৩)
দাক্ষিণাত্য পাঠৰ মতে অন্ধমুনি বৈশ্য —

শূদ্ৰায়ামস্মি বৈশ্যেন জাতো নবহবাধিপ । (বা ২।৬৮।৬১)^১

অন্ধমুনিৰ পত্নীগৰাকী তিনিওটা পাঠ অনুসৰিয়েই শূদ্ৰা। তিনিওটা
পাঠতে মূনিপুত্ৰই তেওঁক বধ কৰিলে দশবথৰ ব্ৰহ্মহত্যা পাপ নালাগে বুলি
কাৰণ স্বৰূপে তেওঁৰ মাতৃ শূদ্ৰা হোৱাৰ কথা কৈছে। পিছে তিনিওটা পাঠতে
অন্ধমুনিৰে দশবথে অজ্ঞানত হত্যা কৰাৰ কাৰণেহে ব্ৰহ্মহত্যা পাপ নহয় বুলি
কোৱাৰ বৰ্ণনা আছে।

অজ্ঞানাত্ম হতো যস্মাৎ ক্ষত্ৰিয়েণ হুত্বা মূনি: ।

তস্মাত্ত্বাং নাবিশত্যাং ব্ৰহ্মহত্যা নবাধিপ ॥ (বা: ২।৬৪।৫৫)

গতিকৈ দেখা গ'ল যে বান্দী^০ বামাৱল্লভেই অন্ধমুনি তথা তেওঁৰ
পুত্ৰৰ বৰ্ণ সম্পৰ্কত মতেভেদৰ অভাৱ। এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে
'ব্ৰহ্মপুৰাণ'ৰ মতে পুত্ৰজন ব্ৰাহ্মণ (১২৮।৪৯)। 'বহুবংশ'ত মূনিপুত্ৰই নিজকে
'দ্বিজেন্দ্ৰবৰ্ত্তপত্নীসূত' (১।৭৬) বুলি কৈছে। 'অধ্যায় বামাৱল্ল' আৰু 'আনন্দবামা-
ৱল্ল'ৰ মতে মূনিপুত্ৰজন বৈশ্য (অধ্যায়: ২।৭।২৭ আনন্দ: ২।১।৮৮)। কৃত্তি: বামা-
ৱল্লত অন্ধমুনিৰ জাতি সম্পৰ্কে এই বুলি আছে — 'অন্ধকমুনিৰ কথা অপূৰ্ব
কাহিনী/ব্ৰাহ্মণ তাহাৰ পিতা শূদ্ৰাণী জননী ॥' দশবথে সম্বাসুৰক বধ কৰাৰ
পাছত ইজুই এই কথা কৈছিল। মাধৱদেৱৰ 'জানিকাত'ত মূনি আৰু মূনিপুত্ৰ,
দুয়ো ব্ৰাহ্মণ। মূনিপুত্ৰই দশবথক 'ব্ৰহ্মবধ কৰি তই কোন ফল পাইলি'

---

১ ডঃ বুদ্ধেই দাক্ষিণাত্য পাঠৰ বুলি উদ্ধৃত কৰা এই শ্লোক নীত্যাশ্ৰেয় আৰু
কানীৰ পণ্ডিত পুত্ৰকালয়ৰ পাঠত (সামান্য পৰিবৰ্ত্তন সহ) তথা আৰ্যশাস্ত্ৰৰ
পাঠৰ উক্ত অধ্যায় আৰু শ্লোকসংখ্যাত আছে।

বুলিছে আৰু অন্ধমুনিৰে দশবথক অভিশাপ দিয়াৰ পাছত কৈছে 'আনে যেন
ব্রাহ্মণৰ স্ত্ৰোহ নাচৰয় ।'

'আদিকাণ্ড'ত দশবথে শৰ কটাৰ পাছত প্ৰাণত্যাগ কৰা সিকুমুনি
মহাপুণ্ডৰ বলত স্বৰ্গলৈ যায় । তেতিয়া দশবথে মৰা-শৰ কাঙ্ক্ষত লৈ
শ্ৰীফল বনলৈ যায় বুলিছে । 'বহুবংশ'ত শেলপাট মুলিউৱাকৈয়ে দশবথে কাঙ্ক্ষত
তুলি মূনিপুত্ৰক পিতৃ-মাতৃৰ ওচৰলৈ লৈ যায় (বহু ২৭৭) আৰু পিতৃ-মাতৃৰ
আদেশ ক্ৰমে শেল উলিয়াওঁতেই মূনিপুত্ৰই প্ৰাণত্যাগ কৰে (২৭৮) । কৃত্তিঃ
বামাৱগত মূনিপুত্ৰই দশবথক শেল উলিয়াবলৈ কোৱা নাই যদিও দশবথে
মৃত-মূনিপুত্ৰৰ বুকুৰপৰা শেলপাট উলিয়াই মৃতদেহটো 'অন্ধদম্পতীৰ ওচৰলৈ
লৈ যায় । বানী^০ বামাৱগত মৃতপুত্ৰক ঘটনাস্থলীতে থৈ দশবথ অন্ধদম্পতীৰ
ওচৰলৈ গৈছিল ।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত দশবথে বেতিয়া অন্ধদম্পতীৰ ওচৰত কাঙ্ক্ষ
পৰা মৃত পুত্ৰক নমাই থ'লে, তেতিয়া ভবিষ্যৎ ভনিবলৈ পাই অন্ধমুনিৰে
পৰম উৎকণ্ঠাবে ক'লে —

এত নিশা ঘৰে কেন নাসস পুত্ৰাই ।

সিংহে বাখে মাৰিবেক এবেশ্বৰে পাই ॥

গোধূলাতে গৈলা পুত্ৰা পানী আনিবাক ।

এত নিশা কৰি খেদ লগাইলি আমাক ॥ ৩৬৩

তোত বিনা আমাৰ সহায় নাই আন ।

ভইসে কেবলে আমি অন্ধকৰ প্ৰাণ ॥

আনখন ইটো কৰ্ম নকৰিবি আৰ ।

কথা শুনি দশবথৰ ধাতু উৰিল, হ্ৰদয় শুকাল, মূৰৰ মাত হবিল ।
তেওঁ লাহে লাহে স্বৰ্গৰ কাৰ চাপি গৈ মন ধিৰ কৰি 'তত্ত্ব পুত্ৰবধী মই
অধম পামৰ' বুলি কৈ সমস্ত ঘটনাৰ বিৱৰণ দিলে । 'এবে মুনি শাপ দিয়া
ভ্ৰম কৰা মোক' বুলি বজা যৌন হ'ল ।

বানী^০ বামাৱগত মূনিপুত্ৰৰ নিদে'শক্ৰমে সবধূৰ জল ভৰাই কলহটো
লৈ দশবথ অন্ধদম্পতীৰ ওচৰত উপস্থিত হোৱাৰ সময়ত তেওঁলোকে পুত্ৰকলৈ

আশাবে বাট চাই পুতেকৰ কথাকে কৈ কথা পাতি আছিল ২৭। দশবধৰ চিত্ত শোকত আকুল আৰু ভৱত চেতনা বিলুপ্ত হ'বলগীয়া অৱস্থা হৈছিল। তেওঁৰ ভৱিৰ খোজৰ লক্ষণ শুনিবলৈ যুনিৱে 'বাহা, কিয় পলম কৰিলি? পানী লৈ আহ, ... চক্ষুহীন আমাৰ কাবণে তৱেই চকু, তই আমাৰ কাবণে অগতিৰ গতি, আমাৰ এাণটো ভোতে সোমাই আছে, তই নেমাত কিয় ২৮?' তেতিয়া দশবধে কোনো মতে মনৰ ভৱ দমন কৰি তেওঁলোকক পুত্ৰবধৰ কৰণ সংবাদ অনুতাপ সহ জ্ঞাপন কৰে। দশবধৰ নিচিনা সত্যনিষ্ঠ আৰু প্ৰতাপী বজাই এই দৰে নিজৰ অপৰাধ স্বীকাৰ কৰি (এৱং গতে যং স্যাৎ তৎপ্ৰসীদতু মে যুনিঃ) শান্তি গ্ৰহণ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হোৱাটো নিতান্ত বাস্তৱিক কথা। বাকী ৩ বামাৱৰণৰ মতে দশবধে নিজে গৈ এইদৰে অপৰাধ স্বীকাৰ নকৰা হ'লে মূৰটো ভতাগিকে শতসহস্ৰ টুকুৰা হ'ল হৈতেন ২৯।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'তো দশবধে নিজৰ দোষ স্বীকাৰ কৰি 'এবে যুনি শাপ দিয়া ভয় কৰা মোক' বুলি দণ্ড প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। পুত্ৰৰ মৰণ-সংবাদ পাই অন্ধদশভীৰ শোকায়িতা উঠলি উঠিল, অচেতন হৈ তেওঁলোক ভূমিত বাগৰি পৰিল। চেতনা পাই হৃদয়ত মুঠি হানি কান্দিবলৈ ধৰিলে আৰু —

বাজাত ধুজিয়া শব্দ পায় গলে বাহি।

ভৈলন্ত যুজিত হনাই দুয়োজনে কান্দি ॥

জতি পায় পুন পৃথিৱীত পাবে লুটি।

২৭ তন্নিমিত্তাভিবাসীনৌ কথাভিবপৰিভ্ৰমৌ।

তামাশং মৎকৃতে হীনাৰূপাসীনানাতৰং ॥ (বা: ২।২৪।৩)

২৮ পদশব্দং তু মে জহা যুনিৰ'ক্যমভাষত।

কিংচিবাৱসি মে পুত্ৰপানীৱং কিপ্ৰমানৱ ॥

× × ত্বং গতিভুগতীনং চ চক্ষুত্বং হীনচক্ষুৰ্যম্।

সমাসক্তাত্মনি প্ৰাণা: কৰংত্বং নাভিভাষসে ॥ (বা: ২।২৪।৮, ১০)।

২৯ যতেভদন্ততং কৰ্ম ন স্ম মে কথৱে: স্বয়ম্।

কলেন মূৰ্ধা স্ম তে বাজন্ সদা: শতসহস্ৰধা ॥ (বা: ২।২৪।২২)

নবহর জীউ যেন প্রাণ বান্ধ ফুটি ॥ ৩৭৪

পুত্র পুত্র বুলি হরোজনে দেয় ডাক ।

তই যিনে আমি হুরো অঙ্ক ঠেলো নাশ ॥ ৩৭৫

অঙ্কসার লাগ্নী পুত্র গৈলা কৈক লাগি ।

কোন এবে আশাক পুৰিবে ভিক্ষা মাগি ॥ ইত্যাদি

সহস্রর চকুত কাকণাৰ প্ৰাৱন নমোৱা অঙ্কদল্পতীৰ এই বিলাপৰ
পাছতে তেওঁলোকৰ কাকণা ক্ৰোধত পৰিণত হৈছে —

নৃপতিক চাই মুনি বুলিলা বচন ॥

মোৰ পুত্ৰবধী তই দশবধ পাণী ।

পুত্ৰবধ কৰি তই জীৱস তথাপি ॥ ৩৭৬

সূৰ্যবংশী বাজা হুৱা কৰিলি অকৰ্ম ।

.. . ...

শুন তোক বাজা দিওঁ নিদাকণ শাপ ॥ ৩৭৮

জানিয়া মাৰিলি হস্তে তনয়ক মোৰ ।

কৰিলোহৌ হস্তে ভস্ম দিৱা শাপ ঘোৰ ॥

তথাপিভো শাপো তোক শুন বে ৰ্জন ।

পুত্ৰশোকে যবো যেনে আমি হুই জন ॥

তই পুত্ৰশোকে বাজা মৰিবি নিশ্চয় ।

বাল্মীকি বামারণত দশবধৰ কথা শুনি ঋক্মুনিৱে দীৰ্ঘনিশ্বাস ত্যাগ
কৰি বৃদ্ধিত হৈ পৰে বুলি চমুকৈ কোৱা হৈছে (২।৬৪।২১)। তাৰ পাছত
দশবধে নিজে ঘোৰ বীকাৰ কৰাৰ বাবেহে হৰ্দ্দোৰ শান্তিবশৰী অব্যাহতি পাইছে
(২।৬৪।২২) বুলি কৈছে আৰু বিহেতুকৈ দশবধে অজ্ঞাতসাৰেহে মুনিপুত্ৰক হত্যা
কৰিছে, সেইকাৰণে সমস্ত বহুবংশ কুলে খাফিহ পাৰিছে বুলিছে ৩০। তাৰ

৩০ অজ্ঞানাত্মি কৃতং বশ্মাদিচ্চ তে তেন অীৱসে ।

অপি হ্যকুলং ন স্যাদ্ৰাঘৱাণ্য কুতো ভৱান্ ॥ (বাঃ ২।৬৪।২২) ।

পাহত তেওঁলোকক দলবধে মৃতপুতেকৰ ওচৰলৈ লৈ যোৱাত অন্ধসম্প-
তীয়ে পুতেকৰ লবীৰ স্পৰ্শ কৰি বিলাপ কৰিবলৈ ধৰে আৰু পুতেকৰ
উদ্দেশ্যে অলাঞ্জলি দিয়ে। পুতেকৰ আহ্বানক্ৰমে পৰলোকলৈ যাব খোজা
অন্ধমুনিৱে একেবাৰে শেষতহে দলবধক এই বুলি অভিলাপ দিয়ে —

পুত্ৰশোকাতুৰ, প্ৰাণান্ সন্ত্যজ্যাহ্যশো যথা ।

ত্বমপান্তে তথা প্ৰাণাত্মাকসে পুত্ৰলালস ॥ (গো: ২।৬২।৩৪*)

‘পুত্ৰশোকত অৱশ আৰু আতুৰ হৈ মই বিদৰে প্ৰাণত্যাগ কৰিছোঁ,
তেনেকৈ তুমিও অন্তকালত পুত্ৰৰ চিন্তাত প্ৰাণত্যাগ কৰিবা।’ এইদৰে কৈ
অন্ধসম্পতী চিন্তাত ঊঠি স্বৰ্গপায়ী হয়। বালী^০ বামৰণত ইমানতে অন্ধমুনিৰ
অভিলাপৰ বৃত্তান্ত শেষ হৈছে।

মাম্বৰদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত অন্ধমুনিৱে অভিলাপ দিৱাত দলবধে ‘মুহি
ইটো লাগ প্ৰভু দিলা মোক বৰ’ বুলি আনন্দ প্ৰকাশ কৰি ‘কেখনে মৰিবো
পুত্ৰ নাহিকে আমাৰ’ বুলি মুনিক অনাই ‘কতো কালে হৈবে পুত্ৰ কহিলোক
সাৰ’ বুলি সুধিলে। তাৰ উত্তৰত ঋষ্যশৃংগক অনাই বজ্জ কৰিবলৈ অন্ধমুনিৱে
কেনেকৈ নিৰ্দেশ দিলে, সেই বিষয়ে ‘ঋষ্যশৃংগৰ বৃত্তান্ত’ত আলোচনা কৰা
হৈছে। এটা ঈকল দি মুনিয়ে ‘চলাহা গৃহক পুত্ৰ হৈবেক ভোমাৰ’ বুলি
কোৱাত বজাই ঋষিক প্ৰণাম কৰি ঘৰলৈ গুচি গ’ল আৰু তাৰ পাছত —

কৌশল্যাৰ হাতে নিয়া দিলন্ত ঈকল ।

পুত্ৰ হৈব সবাবে তনিয়া কোতুহল ॥

কৌশল্যা কৈকেয়ী সতী সুমিত্ৰা সুন্দৰী ।

বাক্য বোলে ডিনিও তুমিবা ভাগ কৰি ॥

কৃত্তি: বামৰণতো এই দৰে ঋষ্যশৃংগক অনাই বজ্জ কৰোৱাৰ ব্যৱস্থা

* আৰ্য্যশাস্ত্ৰ, দীভাণ্দ্ৰেহৰ পাঠ আৰু পণ্ডিত পুস্তকালয়ৰ পাঠত এই
লোকৰ ঠাটত আছে —

পুত্ৰহাসনজং হঃখং যদেতন্মম সাম্প্ৰভম্ ।

এতং ত্বং পুত্ৰশোকেন বাজন্ কালং কৰিষ্যসি ॥ (বা: ২।৬৪।৫৪)

দি অঙ্কমুনিৰে দশৰথক এটা ক্ৰীড়ল দিৱাৰ কথা আছে। গিছে সেই ফল যজ্ঞৰ চকুৰ ভিতৰত দিবলৈহে বিধান দিছিল, আৰু কৈছিল 'এই ফলে জগ্মিবেন দেৱ চক্ৰপাণি'।

এতিয়া কৃষ্ণি. বামায়ণৰ অঙ্কমুনিৰ অভিলাপৰ কাহিনীৰ লগত মাধৱ-দেৱৰ কাহিনীটোৰ মৌলিক অমিলখিনি আলোচনা কৰোঁ। কৃষ্ণিবাসৰ বৰ্ণনা মতে দশৰথ 'মৃগ অশ্বেষিয়া' নিবিড় কাননত ভ্ৰমি ফুৰোঁতে অঙ্ককৰ ভগোবনত উপস্থিত হ'ল আৰু —

ভ্ৰমযুক্ত হইয়া বসেন বৃক্কভলে ।
দিবা সৰোবৰ দেখিলেন সেইস্থলে ॥
অঙ্কক মুনিৰ পুত্ৰ সিদ্ধু নাম ধৰে ।
কলসীতে ভৰে জল সেই সৰোবৰে ॥
... .. ৰাজা ভাবে জলপান কৰিছে হৰিণী ॥
মৃগজ্ঞানে হানে বাণ ৰাজা দশৰথ ।
বাণাঘাতে পড়ে মুনি প্ৰাণ ওষ্ঠাগত ॥

ইয়াত সৰমৃগমতীৰ মহয়, সৰোবৰতহে মুনিপুত্ৰই পানী ভৰাইছিল আৰু হাতী বুলি ভ্ৰমত পৰি মহয়, হৰিণীয়ে জলপান কৰিছে বুলিহে দশৰথে বাণ এৰিছিল। লক্ষ্যভেদী বাণত মৃগ নিহত হ'ল বুলি চাবলৈ গৈ দশৰথে মৃত্যুমুখী মুনিকুমাৰক দেখিবলৈ পাই দশৰথৰ 'উড়িল পৰাণ'। মুনিকুমাৰৰ ইঙ্গিত মতে আঁজলি ভৰাই দশৰথে পানী দিয়াত মুনিকুমাৰে কিছু সকাহ পালে। 'শিৰে হাত দিয়া ৰাজা কৰে অনুতাপ' বুলিছে যদিও ইয়াত মুনি-পুত্ৰৰ অঘটন দেখি দশৰথ একেবাৰে নিমাত হৈছে আছে, তেওঁ নিজৰ পৰিচয়ো দিব লগা হোৱা নাই —

ব্যাকুল দেখিলা মুনি নাহি দিল বাণ ॥
মুনি বলে দশৰথ ভুল কি কাৰণ ।
ভোমাবে লাগিলা আমি পাইবোঁ কষ্টধন ॥
কপালে ৰাখাকে তা নাহয় মণ্ডন ।
পূৰ্ব জনমেৰ কথা হইল স্মৰণ ॥

এই বুলি মুনিমুখারে দশবথক 'কশোড়-কুতাত' উদাইছে । মুনিপুত্র
বিধান মতে তেওঁৰ মৃতদেহ লৈ দশবথ গৈ যেতিয়া অন্ধকলতীৰ ওচৰ পাইছে,
সেই সময়ত তেওঁলোকৰ মাজত হৈ থকা কথোপকথনৰ বৰ্ণনা মাধৱদেৱৰ
'আদিকাণ্ড'ত নাই । মাধৱদেৱৰ মতে 'বলি আছে যেমিলত হুয়ো 'অন্ধকক'
আৰু কৃতিবাসৰ মতে অন্ধক-অন্ধকীৰ 'বামনেত্ৰ ভূজ স্পন্দে অমঙ্গল দেখি,'

গৃহিণী বলেন নাথ একি কুলকণ ।
আজি কেন পুত্ৰৰ বিনয় এতক্ষণ ॥
অন্ধক বলেন তুন পাগল গৃহিণি ।
আব দিন নিকটে পাইত ফল পানি ॥
আজি বুঝি গিয়াছে সে দূৰস্থ কানন ।

সেই সময়তে গৈ উপস্থিত হোৱা দশবথৰ ভৰি লাগি শ্ৰীকলৰ পাতত
খচ্চমচনি উঠাত পুত্ৰক আহিছে বুলি তেওঁলোকে কৈছে—

এস পুত্ৰ .. ..
কালিকাৰ উপবাসী, কৰিব পাবন ।
ফল জল দেহ পুত্ৰ বাথহ জীবন ॥

এই উপবাস বা পাবনৰ কথা মাধৱদেৱৰ বচনত নাই । তাৰ পাছত
ভয়ে ভয়ে, মনে মনে বজা আগ বাঢ়িছে, অন্ধকে 'কিবা গিতা-মাতা সঙ্গে
কৰ উপহাস' বুলি পুত্ৰকৰ সহাবি নাপাই ধ্যানত বহিল । ধ্যানৰ দ্বাৰাহে
মুখিয়ে সকলো কথা জানিব পাৰিছে, দশবথে নিজৰ অপবাদ স্বীকাৰ
কৰি শাস্তি বিচৰা মাই । ধ্যানৰ দ্বাৰা সকলো জানিব পাৰি ওতালিকে
হুনিয়ে দশবথক অভিলাপ দিছে—

মৃতপুত্ৰ আনিলে হে আমাকে দেখাতে ॥
আব কিবা দশবথ শপিব তোমাকে ।
এই মত তব প্রাণ দাব পুত্ৰলোকে ॥
পুত্ৰলোকে বৰিব আমবা হুট প্রাণী ।
পুত্ৰলোক কি যন্ত্ৰণা জানিবা আপনি ॥

অভিলাপ দিয়ালৈকে ইয়াত দশবথ নিমাত, শনিকো অভিভূত কৰিব

পৰা ব্যক্তিৰ অধিকাৰী দশৰথে ইয়াত নিজৰ অপৰাধ স্বীকাৰ কৰাৰ সাহস কৰিব নোৱাৰিলে। মুনিয়ে অভিলাপ দিয়াৰ পাছত 'শাপ নহে পুত্ৰ বৰ হইল আমাৰ' বুলি বৰদাতা স্বৰ্গিক আনন্দ মনেবে কোৱাত, অন্ধমুনিয়ে ধ্যান কৰি 'ইহাৰ ঘৰেতে জন্মিব নাৱাহন' বুলি জানিলে। তেতিয়া মুনিয়ে বজাক কলে —

বাহ বাহা, তোমাৰে দিলাম আশি বৰ।

চাৰি পুত্ৰ হবেন তোমাৰ গদাধৰ॥

মম সম পুত্ৰ শোকে তোমাৰ মৰণ।

পুত্ৰ হইলে একাদশ বৎসৰ জীৱন ॥

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত পুত্ৰ হ'লে এথাৰ বছৰহে দশৰথৰ জীৱন হ'ব বুলি ভৱিষ্যবাণী কৰা নাই। মুনিক বচন যে কেতিয়াও ব্যৰ্থ নহয়, সেই কথা প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ অন্ধমুনিয়ে তেওঁৰ জীৱনত ২টা এটা কাহিনী কৈছে। মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত উল্লেখ মৰকা সেই কাহিনীটো এই — অন্ধ-মুনিয়ে তেওঁৰ পিতৃৰ ঘৰলৈ অহা ত্ৰিভুজ মুনিক চৰণ বন্দন কৰোঁতে, মুনিক চৰণ দেখি ঘিণ লগাত তেওঁ আক তেওঁৰ পত্নীয়ে চকু মুদিছিল। ত্ৰিভুজ মুনিয়ে 'এবমন্ত' বুলি কেৱাত হুৱো পতি-পত্নী অন্ধ হ'ল।

কৃষ্ণিঃ বামাৱগত শ্ৰীফলটো স্বস্তিৰ চকুত দিবলৈ কৈছিল; মাধৱদেৱৰ বচনাত তেনে উল্লেখ নকৰাকৈ দিয়াৰ কাৰণে দশৰথে চাৰিগৰাকী পত্নীক খাবলৈ দিলে। মাধৱদেৱৰ বচনাত সিন্ধুমুনিক শৱ-সংকাৰ অথবা অন্ধদম্পতীৰ প্ৰাণভ্যাগৰ সন্দৰ্ভত তথা পিতৃ-মাতৃয়ে পুতেকৰ তপস কৰাৰ সন্দৰ্ভত একো কোৱা নাই। কৃষ্ণিঃ বামাৱগত দশৰথক অভিলাপ দিয়াৰ পাছত, নিজে অন্ধ হোৱাৰ কাহিনী কৈ, দশৰথক পুত্ৰলাভৰ উপায় দি পাছতহে মৃতপুত্ৰক কোলাত লৈ মুনিয়ে বিলাপ কৰিছে। মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত দশৰথৰপৰা পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ সংবাদ জানি মুনিদম্পতীয়ে বিলাপ কৰিছে, তাৰ পাছত দশৰথক অভিলাপ দিছে, তাৰ পাছতহে দশৰথক পুত্ৰলাভৰ বিধাৰ দিছে; প্ৰকৃতপক্ষে ইহে স্বাভাৱিক প্ৰক্ৰিয়া।

কৃতি: বামায়ণত দশবথ মুনিহত্যাৰ প্ৰাৰম্ভিকত উপায় বিচাৰি বশিষ্ঠৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হ'লগৈ। বশিষ্ঠ নথকা অৱস্থাত ভেৰীৰ পুত্ৰ বামদেৱে দশবথক প্ৰাৰম্ভিকত স্বৰূপে তিনিবাৰ বামনাম লোৱালে। যি হুলত 'এক বামনামে কৌটি ব্ৰহ্মহত্যা হবে', তেনেহুলত বজাক তিনিবাৰ বামনাম লোৱাৰ কাৰণে বশিষ্ঠই বামদেৱক চণ্ডাল হ'বলৈ অভিলাপ দিলে আৰু ক'লে—

গঙ্গানানৈ বহুনাথ যাযেন যখন ।

অণু লও পথ তুমি বামেৰ তখন ॥

তাঁহাৰ চৰণপদ্ম কৰিও স্পৰ্শন।

তখন হইবে মুক্ত চণ্ডাল জনম ॥

বামদেৱে গুহক চণ্ডাল হৈ থাকিল। পাছত বাম আৰু গুহ চণ্ডালৰ মিত্ৰতা-বন্ধনৰ কাহিনীত গুহকে বামৰ আগত এই বৃত্তান্তটো কৈছে। তাত বামক দেখি গুহকৰ চণ্ডাল জনম মুক্ত হোৱাৰ কথা কিত্ত নাই। সেই প্ৰসংগত মাধৱদেৱে গুহ চণ্ডালে পূৰ্বজন্মত গঙ্গাৰ অভিলাপ পোৱা বুলিহে বৰ্ণনা কৰিছে। মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত বামদেৱ বশিষ্ঠৰ লাগত চণ্ডাল হোৱাৰ লেশমাত্ৰও আভাস নাই।

॥ ইন্দ্ৰৰ আত্মনাত দশবথৰ দ্বাৰা অসুৰ-বিজয় ॥

বান্ধী০ বামায়ণত অৰোণাকান্ডত কৈকয়ীৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্তিৰ প্ৰসংগত দশবথে ইন্দ্ৰৰ আত্মনাত শৰবাসুৰক সন্মত কৰাৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। মাধৱদেৱে ব্ৰহ্মপুৰাণ, আনন্দ বামায়ণ, কৃতি:বামায়ণ প্ৰভৃতিৰ দৰে 'আদিকাণ্ড'তে দশবথৰ জীৱন-চৰিত্ৰৰ ক্ৰমত অন্তৰ্ভুক্ত কৰি অসুৰ-বিজয়ৰ কাহিনীটো উল্লেখ কৰিছে। মাধৱদেৱ আৰু কৃত্তিবাস দুয়োজনৰে দশবথৰ অসুৰ-বিজয়ৰ বৰ্ণনা বান্ধী০ বামায়ণৰ বৰ্ণনাৰ লগত নিমিলে। এই দুজন কবিৰ বৰ্ণনা দুটাৰ মাজত নিকট সম্পৰ্ক পৰিলক্ষিত হয় যদিও বৈসাদৃশ্যখিনিও

উলাই কবিতা পৰা বিধৰ নহয়। বাস্তৱ বামাষ্টনীত থকা শব্দবাস্থবৰ কাহিনী মাধৱকন্দলীৰ 'অবোধাকান্ত'ৰ আলোচনা প্ৰসংগত উত্থাপন কৰা হৈছে।

মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনামতে অন্ধমূৰ্ত্তিৰ আত্মমৰপৰা খবলৈ গৈ দশৰথে এৰাতি কটোৱাৰ পাছত, পাহদিনা বাতিপুৰা জ্ঞান-দানাদি কৰি পাত্ৰ-মন্ত্ৰীসকলৰ সৈতে ৰাজসভাত বহি থকাৰ সময়ত —

সেহি বেলা ইল্ল অসুৰত পাইলা আস।

ত্ৰিংশ সহিতে আইলা নৃপতিৰ পাশ।।

দশৰথে পাদ্য-অৰ্ঘ্য আসন আদিৰে অভ্যর্থনা কৰাৰ পাছত ইল্লৰ আগমনৰ উদ্দেশ্যৰ কথা সুধিলে। তেতিয়া ইল্লই ক'লে —

হাবিলো ত্ৰিশশে আমি অসুৰত বণ ॥ ৩৮৯

মহা বলবন্ত আতি অসুৰ দুৰ্দ্ধতি।

খেদায়া দেৱক কাচি লৈলা অস্ত্ৰাৱতী ॥

তুমি বিনে আমাৰ সুহৃদ আন নাই।

আপদ কালত তুমি হুৱোক সহায় ॥ ৩৯০

... .. বণে জিনি সবে অসুৰক কৰি হত।

ত্ৰিংশ দেৱক ৰাজা খালিয়ে স্বৰ্গত ॥ ৩৯১

ইল্লৰ এই বিনয় বচন শুনি দশৰথে 'হৈবোধো সহায় বণে মাৰিবো অসুৰ' বুলি ইল্লক বিদায় দিলে। ইল্লই ইয়াত অসুৰৰ বিশেষ নাম উল্লেখ কৰা নাই।

তাৰ পাছত দশৰথে সৈন্য সংগৃহীত স্বৰ্গলৈ যাত্ৰা কৰিলে। উল্লেখযোগ্য যে বাস্তৱ বামাষ্টনীৰ মতে অবোধাকান্তৰ পৰা দক্ষিণলৈ দণ্ডকাৰণ্যৰ ফালে থকা বৈজয়ন্তনগৰতহে তিমিধৰজ শব্দবাস্থবৰ লগত দেৱতাসকলৰ বৃদ্ধ হৈছিল আৰু দশৰথে ভাতে অসুৰ জয় কৰিছিল (গৌ: ২।৮।১১-১৪)। মাধৱদেৱ আৰু কৃত্তিবাস দুয়োজনেই দশৰথে স্বৰ্গত গৈ অসুৰ জয় কৰা বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। 'অন্ধপদাৰণ'তো দশৰথে স্বৰ্গত গৈ দেৱতাৰ পক্ষলৈ বৃদ্ধ কৰা বুলিছে ৩০ বৰ্ষত ৩০

৩০ সত্ৰ ৰাজা তথা চক্ৰে গতা চৈৱ জিহিউপম।

বৃদ্ধ চক্ৰে তথা দৈত্যাৰ্জুনৰৈঃ সহ ৰাক্ষসৈঃ। (অঙ্গ: ১২৭।২৩)

বৰ্ণনা কৰা কাহিনীটোৰ লগত মাধৱদেৱৰ আৰু কৃতিদাসৰ কাহিনী দুটাৰ মিল নাই।

মাধৱদেৱে দশৰথতো বিষ্ণু অৱতাৰৰ আভাস দেখিছে। পূৰ্বে বলিৰে ইল্লক খেদাই স্বৰ্গ লোৱাৰ সময়ত —

সিকালত বিষ্ণু ভৈল। দেৱৰ সহায় ॥

পুনৰপি স্বৰ্গ কাঢ়ি লৈলত দানৱ।

দশৰথ কপে সহায় ভৈলত মাধৱ ॥ ৩৯৫

অটমুৱে আকাশবপৰা স'ৰ পৰা দশৰথক পিঠি পাতি ধৰি বন্ধ।
কৰাৰ সময়তো 'বিষ্ণু সমসৰ ৰাজ্য ধৰ্ম্ম অৱতাৰ' বুলি কোৱা হৈছে।

মাধৱদেৱে দশৰথ আৰু অসুৰৰ মাজত হোৱা যুদ্ধৰ অলপ দীঘলীয়া বৰ্ণনা দিছে। প্ৰথমতে 'নানা অস্ত্ৰ নৃপতি লাগিলা বৰিষিত।' পিছত মাত্ৰা যুদ্ধ কৰিবলৈ ধৰা অসুৰলৈ 'মহাবলে ৰাজ্য ত্ৰস্ত অস্ত্ৰক এৰিল।' পিছে

আবাধিলা অসুৰে ব্ৰহ্মাত পাই বৰ।

ব্ৰহ্মাব অস্ত্ৰত মৃত্যু নাহি অসুৰৰ ॥ ৪০০

সেই কাৰণে দশৰথৰ ত্ৰস্ত অস্ত্ৰৰ প্ৰহাৰত পৰা অসুৰৰোৰে 'মৰি পুন পুন উঠি উঠি বগ কৰে।' তাৰ পাছত দশৰথে 'কাটীলা দানৱগণ হানি চক্ৰবাণ।' তেতিয়াও বাণ ধৰি দশৰথক জৰ্জৰিত কৰি তোলাত দশৰথে 'মহাকোপে হানিল গন্ধৰ্ব অস্ত্ৰগোট।' এই শব্দৰ প্ৰভাৱত দৈত্যবিলাকৰ মাজত নিজৰ ভিতৰতে নানা ধৰণৰ হাৰ-কাট হ'বলৈ ধৰিলে আৰু অৱশেষত 'অসুৰৰ তেজে বণভূমি গৈল তল।' লক্ষকোটি অসুৰ এইদৰে নিহত হোৱা দেখি দেৱগণ আনন্দিত হ'ল; ইল্লট দশৰথৰ বল-বিক্ৰমৰ শলাগ লৈ 'নাহি নৃপজিব ৰাজ্য তোমাৰ সমান' বুলি ৰজাক অনেক সংকাৰ কৰিলে। 'হুৰিবেক তোমাৰ কীৰ্ত্তিক সৰ্বজনে' বুলি ইল্লট —

ৰাজ্যক দিলন্ত দিব্য বস্ত্ৰ অলংকাৰ ॥ ৪২২

দিল্য দিব্যবথ অষ্ট ঘোটক সহিত।

ইল্লট আৰু দেৱগণৰ পৰা বেলানি ৰাখি দশৰথ অৰোহণলৈ হুৰি আহিল।

ব্ৰহ্মাক আৰাধনা কৰি এই অসুৰগণে বৰ পোৱাৰ কাৰণে ব্ৰহ্ম
অস্ত্ৰত অসুৰৰ মৃত্যু নাই বোলা কথা মাধৱদেৱৰ নিজা। ব্ৰহ্মপুৰাণত ৩১
দেৱতা, অসুৰ, দৈত্য, দানৱগণে এই প্ৰসংগত বিষ্ণুক আৰু শিবক আৰাধনা
কৰাৰ কথা আছে।

কৃষ্ণি: বামাৱলীত থকা বৰ্ণনা অনুসৰি 'হইগ অসুৰ স্বৰ্গে নাথোন্তে
শব্দ'। শব্দৰে অমৰাৱতী বিনি ল'লে, তাৰ ভৱন্ত দেৱতা স্বৰ্গত থাকিব নোৱৰা
হ'ল। তেতিয়া ইন্দ্ৰই গৈ ব্ৰহ্মাক উপায় বিচাৰিলে। ব্ৰহ্মাই দশবথক মাতি
আনিবলৈ কোৱাত ইন্দ্ৰ অযোধ্যা পালেহি। ইন্দ্ৰৰ আমন্ত্ৰণক্ৰমে দশবথ স্বৰ্গত
উপস্থিত হ'ল আৰু দৈত্যসেনাৰ লগত যুদ্ধত প্ৰবৃত্ত হ'ল। 'নানা অস্ত্ৰ বৰ্ষণ'
কৰাৰ পাছত দশবথে যি গৰ্জৰ অস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিলে তাৰ প্ৰভাৱ মাধৱদেৱে
কৰা বৰ্ণনাত থকাৰ নিচিনাই— 'আপনা আপনি বিপদ কৰে কাটাকটি' আৰু
'আপনা আপনি কৰে বাণ বৰিষণ'। মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত দশবথে এই অস্ত্ৰ
প্ৰয়োগ কৰিয়েই অসুৰগণক জয় কৰিলে। কৃষ্ণিবাসৰ বচনাত শব্দভেদী বাণেবেহে
'কাটে বাজা দশবথ শব্দৰে মাথা'। মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত দশবথে দেৱতাৰো
অজ্ঞেয় অসুৰ বধ কৰাৰ কাৰণে স্বৰ্গত চোৱা যি আনন্দ উল্লাস প্ৰকাশ
পাইছে, কৃষ্ণিবাসে সেই আনন্দ উল্লাসৰ বৰ্ণনা দিয়া নাই।

কৃষ্ণি: বামাৱলীত ইন্দ্ৰই অসুৰ নিধন কৰি ভেওঁক বন্ধা কৰাৰ কাৰণে
দশবথক বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ কোৱাত দশবথে যুনিহত্যা পাপ ৰাতে ভেওঁক
নালাগে সেই প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। তেতিয়া—

অনিয়া বজাৰ কথা ইন্দ্ৰদেৱ হাশে।

সে পাপ ভোমাতো নাহি, ৰাও তুমি দেশে॥

অদ্ভুত যুনিৰ কথা অপূৰ্ব কাহিনী।

ব্ৰাহ্মণ তাহাঁৰ শিত্তা শূদ্ৰণী জননী ॥

মাধৱদেৱৰ বচনাত ইন্দ্ৰই দশবথক নানা উপহাৰে দি পঠাইছে, দশ-
বথক বৰ মাগিবলৈ কোৱা নাই। এইখিনিতে উল্লেখ যোগ্য যে দশবথে সিন্ধুযুগিক
বধ কৰি আহিয়েই যুনিহত্যা পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্ত বিচাৰি বশিষ্ঠৰ জাজখিলৈ

হাতে বামদেহে 'এক বাম নামে কোটি ব্রহ্মহতা। হুকে' বসিও ভিমিৰাব দশবধক বামনাম লোওৱা কথা কৈছে। তেনেদৰে আকৌ ইয়াই 'মুখিত্যা পাণ নাহি থাকে মমোশব' বুলি বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰা কথাটো বিসংগতিপূৰ্ণ।

কৈকেয়ীৰ বৰলাভ — বান্ধী। বামায়ণত দশবাসুৰৰ লগত হোৱা যুদ্ধৰ প্ৰসংগত কৈকেয়ীয়ে দশবধক সেৱা কৰি দুটা বৰ লাভ কৰাৰ কথা সকলো পাঠতে একে নহয়। গোড়ীৰ পাঠৰ মতে অসুৰ বিজয় কৰি ঘূৰি অহাৰ সময়ত পৰিচৰ্যা কৰি আৰু ত্ৰণ উঠি অহাৰ সময়তো উজ্জ্বা কৰি কৈকেয়ীয়ে দশবধৰ পৰা দুটা বৰ লাভ কৰিছিল (গো ২।১।৪, ১৫)। কৈকেয়ীয়ে তেতিয়া তেওঁ সময়মতে পাহত বৰ দুটা ল'ব বুলি কৈছিল। গীতা প্ৰেছ, পণ্ডিত পুস্তকালয়, আৰ্য্যশাস্ত্ৰ আদি পাঠৰ মতে দশবধে কৈকেয়ীকো যুদ্ধলৈ লৈ গৈছিল। অসুৰৰ সত্ত্বে প্ৰহাৰত কৃত-বিকৃত হোৱা দশবধক অচেতন অৱস্থাত কৈকেয়ীয়ে অঁতৰাই আনিছিল আৰু উজ্জ্বা কৰিছিল। তেতিয়া তুষ্টি হৈ দশবধে দিব ধোজা বৰ দুটা কৈকেয়ীয়ে ইচ্ছামতে পাহত ল'ব বুলি কৈছিল (ব: ২।১।১১, ১৫—১৮)। মাৰকন্দলীৰ বামায়ণত দশবধ দেৱাসুৰৰ যুদ্ধত জয়ী হৈ ঘূৰি আহোঁতে কৈকেয়ীয়ে আগবাঢ়ি গৈ বজাক ভকতি কৰাত সন্তুষ্ট হৈ দশবধে বাণীক দুটা বৰ দিছিল (১৫৯৫—১৫৯৭ পদ)।

কৈকেয়ীৰ বৰলাভৰ বিষয়ে ভিন্ ভিন্ বামায়ণী সাহিত্যত ভিন্ ভিন্ কথা পোৱা যায়। বান্ধী। বামায়ণৰ গোড়ীৰ পাঠত দুটা ভিন্ন কাৰণত কৈকেয়ীয়ে দশবধৰপৰা দুটা বৰ লাভ কৰা বুলি থকা কথা আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। তাত ত্ৰণ হোৱাৰ সময়ত কৈকেয়ীয়ে দশবধক কেনে উজ্জ্বা কৰিছিল, সেই কথাৰ উল্লেখ নাই। কৃত্তি: বামায়ণ আৰু মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড দুয়ো ঠাইতে কৈকেয়ীয়ে এবাৰ অসুৰ বিজয় কৰি অহা বজাক উজ্জ্বা কৰি আৰু এবাৰ ত্ৰণ হওঁতে উজ্জ্বা কৰি দশবধৰ পৰা দুটা বৰ লাভ কৰাৰ বহুল বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। দুয়ো ঠাইতে প্ৰথমটো বৰ দশবধে অসুৰ জয় কৰি অহাৰ পাহত আৰু দ্বিতীয়টো বৰ ত্ৰণৰ পূৰ্বে বাহিৰ কৰাৰ কাৰণে লাভ কৰে বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অৱশ্যে দুয়ো ঠাইতে দশবধৰ ত্ৰণ হোৱা স্থান একে নহয়।

মাধবদেবর 'আদিকাণ্ড'ত থকামতে অসুৰ-জয় কৰি যেতিয়া দশবথে
অৰোধ্যাৰ বাজভৰনত প্ৰবেশ কৰিলেহি, তেতিয়া —

স্বামী আদিবাব নাহে দেখিয়া কৈকেয়ী ॥

সাদৰে প্ৰণাম আসি কৰিলা সুন্দৰী ।

× × মহাৰণ কৰি ভ্ৰম পাইলা নৃপবৰ ।

× × দেখি মহাদই নানানত সেৱা কৰি ॥

স্বামীৰ শ্ৰমক দ্ৰু কৰিলা সুন্দৰী ॥ ৪২৬

ন'নাভাৱে নৃপতিৰ চিত্ত সন্তোষিলা ।

তেতিয়া দশবথে কৈকেয়ীক 'খোজ মোত হেঁচ লাগে বৰ দিবো ডোক'
বুলি ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰাত কৈকেয়ীয়ে বজাক সত্য অস্ৰোকাৰ কৰাই ল'লে।
কৈকেয়ীয়ে এই সময়ত কুজীক মণ্ডাই আনি পৰামৰ্শ লোৱাৰ কথা কৃতি:
বামাৰণতো আছে। কুজীয়ে কৈকেয়ীক পাহত বৰ ল'বলৈ পৰামৰ্শ দিলে।

মাধবদেবৰ মতে প্ৰথমটো বৰ লোৱাৰ পাহত 'গৈলা কাল বহি সাত
সহস্ৰ বৎসৰ' আৰু তেতিয়াই গ্ৰহগতি আৰু দৈৱৰ বিশাক্ত দশবথৰ
'জ্ঞানৰ ভিতৰে ত্ৰণ ভৈল আতি টান'। বজাৰ প্ৰাণৰ সংশয় হ'ল। 'আসিলত
বৈদ্য ধনুৰবিধ নন্দন'। তেওঁ মহামন্ত্ৰে ঔষধ জাৰি দি বজাক এই পৰামৰ্শ
দিলে—'বিণ এৰি তোমাৰ গুহত মহাবাজ/মুখ দিয়া ছপিয়া কণোক পুঁজ
বাজ'। সেই হুহুৰ কাম কোনে কৰিব বুলি চিন্তা কৰি থাকোঁতেই কৈকেয়ী
সেই কাম বৰিবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। সেই কাম সমাধা কৰাত বজা সুস্থ হ'ল
আৰু তেওঁ কৈকেয়ীক 'নাহি আন প্ৰিষ্ঠা আবে তোমাৰ সমান'
বুলি প্ৰশংসা কৰি মনৰ বাহিৰত বৰ ল'বলৈ ক'লে। তেতিয়া কৈকেয়ীয়ে
দশবথক ক'লে —

পূৰ্বে 'এক বৰ দিয়া আছাহা আমাক ॥ ৪৪২

ভক্তি দেখি আবে বৰ দিবে খোজা মোক ।

সভাৰ মাজত সত্য কৰি বুলিযোক ॥

যেতিয়ক সি বাহো দিবা সেহি বৰ ।

সত্য কৰি ৰোলা বাজা সভাৰ ভিতৰ ॥ ৪৬৩

সেইমতে দশবথে সভা প্রতিজ্ঞা করিলে। মাধবদেব দবে অন্য কোনেও দশবথক এনেদবে সভার মাজত সভা প্রতিজ্ঞা করোৱা নাই। দশবথৰ সভা বচন শুনি কৈকেয়ী সন্তুষ্ট হ'ল। মাধবদেবৰ মতে — 'দৈবৰ নিৰ্বন্ধ আভি তাহৰ পূৰ্বৰ / তাক এবাইবাক লাগি কাহাৰ শক্তি।'

কৃষ্ণিবাসৰ মতে দশবথে অস্ত:পুৰত প্ৰৱেশ কৰিলেই 'সগাইৰ অধিক ভাল বাসে কৈকেয়ীৰে। সেই হেতু আগে গৈল কৈকেয়ীৰ ঘৰে।' কৈকেয়ীয়ে অস্ত-সন্তীৰনী বিদ্যা জানে। বজাৰ শব্দৰ ক্ষত-বিক্ষত হৈ অহা দেখি তেওঁ বজাৰ গাত মন্ত্ৰ পঢ়ি পানী দিয়াত বজাৰ সকলে 'জালা-বাখা' দূৰ হ'ল। তেতিয়া দশবথে 'তোমাৰ সমান প্ৰিয়ে কেহ নাহি আৰ' বুলি প্ৰশংসা কৰি কৈকেয়ীক অভীষ্ট বৰ ল'বলৈ ক'লে। কৃষ্ণীৰ পৰামৰ্শমতে কৈকেয়ীয়ে প্ৰয়োজন মতে বৰ ল'ব বুলি বজাক জনালে আৰু বজাক 'সত্যত বন্দী' কৰিলে। তাকে দেখি ব্ৰহ্মা আদি দেৱগণে ভৱিষ্যত বাম-বনবাসৰ কথা ভাৱি সন্তোষৰ হাঁহি মাৰিলে।

নখৰ ভিতৰত ৰূপ হৈ বজা কাতৰ হৈ পৰিল। পদ্মাকৰ নামেৰে ধনুস্তম্বৰ পুত্ৰই তেওঁক প্ৰতিকাৰৰ হুঁটা উপায় দিলে —

শামুকৰ ঝোল খাও না কৰিও খণ।

নহে নখঘাৰে চুহু দিক একজনা॥

বাতি-দিনে বজাৰ সজাৰা কৰি থকা কৈকেয়ীয়ে নখঘাৰত শোহা মাৰি পুংজ উলিয়াই বজাক আৰোগ্য কৰি ঘিঁতীৱটো বৰ লাভ কৰিলে। এই সময়ত বজাই কৈকেয়ীক কপূৰ-তামোল ভক্ষণ কৰিবলৈ কোৱাৰ বৰ্ণনাও কৃষ্ণিবাসে দিছে।

পুত্ৰ জন্ম নোহোৱাত দশবথৰ ধেম — মাধবদেবৰ মতে 'সাতশত ভাৰ্য্যা' বিয়া কৰোৱা কাৰো পুত্ৰ সন্তান জন্ম নোহোৱা দেখি দশবথে মহা মনোহুখে তেওঁ বংশবিহীন হৈ পিতৃ আৰু দেৱতাৰ ঋণ তুজিব নোৱৰাৰ কাৰণে দিনে বাতিয়ে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। এদিন বশিষ্ঠ তথা 'আনো মুনি সমস্তক' মতাই আনি দশবথে 'সৰাহাতে আপোমাৰ দুখ নিবেদিল'। এই প্ৰসংগত দশবথে কৈছিল — 'পুত্ৰৰ দিখিলে বহু কৰিলো বিস্তৰ'।

বাৰী। বামাৱলীত দশৰথে পুত্ৰলাভৰ অৰ্থে উপাস্য কবি পুত্ৰলাভ নকৰাৰ কথা আছে (সুভাৰ্থে উপাখ্যানস্য নাসীদু বংশকৰ স্তুতঃ ॥ বাঃ ১।৮।১)। বিভিন্ন 'ৰামকথা'ত দশৰথে পুত্ৰলাভৰ কাৰণে বিভিন্ন সাধনা কৰাৰ কথা আছে যদিও বিস্তৰ বৰ্ণন কৰাৰ কথা পোৱা নাযায়। এই কল্পনা মাধৱদেৱৰ নিজা যেন ধাৰণা হয়।

দশৰথে এই প্ৰসংগত অজমুনিৰ শাপৰ উল্লেখ কবি 'সিও শাপ মোত এতকালে নফলিল' বুলি খেদ কৰাত বশিষ্ঠই 'কেন বুলিলন্ত মূনি কহা মোত নিষ্ঠ' বুলি প্ৰশ্ন কৰিলে। দশৰথে অজমুনিৰ অভিশাপৰ প্ৰসংগ বশিষ্ঠক জানিবলৈ দিলে। অজমুনিৱে দশৰথক যেতিয়া পুত্ৰলোকত প্ৰাণত্যাগ কৰিবলৈ শাপ দিছিলে, তেতিয়া দশৰথে নিজৰ পুত্ৰহীনতাৰ কথা মূনিক জনাই, তেওঁবনো কেনেকৈ পুত্ৰ হ'ব সুধিছিলে। তেতিয়া অজমুনিৱে কৈছিলে —

কৰিবাহা বজ্জ তুমি ঋষ্যংগ আনি ॥
 শিশুমতি মূনি তান গুণ কৈবো কত।
 আগম পূৰাণ বেদ সবাতো পাৰ্গত ॥ ৩৮২
 দেখিবাক শিত মূনি বিষ্ণু সমসৰ।
 ছৱালৰ থানে ক্ৰীড়া কৰে নিবন্তৰ ॥
 ভেহে বজ্জ কৰাইলে কহিলো ৰাজ্য সাৰ।
 চাৰি অংশে বিষ্ণু পুত্ৰ হৈবন্ত তোমাৰ ॥ ৩৮৩

এই ঋষ্যংগনো ক'ত থাকে দশৰথে বশিষ্ঠক সুধিলে। দশৰথে বশিষ্ঠক আক ক'লে —

আৰো এক কথা কহোঁ তনিৱো সম্প্ৰতি।
 দুৰ্ৱাসা ঋষিক পাই কৰিলোঁ শুকতি ॥ ৪৫৫
 পুহিলোহো কুতাজলি তাহাৰ আগত।
 জানা মহামূনি তুমি ভূত ভৱিষ্যত ॥
 হৈবেক আৰাৰ কিবা পুত্ৰ উতপতি।

দুৰ্ৱাসাই মহামূনি ঋষ্যংগক জনাই বজ্জ কৰালে হবিলে চাৰি ঋণ

ধৰি দশবথৰ ঘৰত অৱতাৰ ল'ব বুলি দশবথক ব্যৱস্থা দিলে। এই প্ৰসংগত দুৰ্বাসাৰ অৱতাৰণা মাধৱদেৱৰ নিজা উদ্ভাৱনা।

বাল্মী০ বামাৱল্লভ দশবথে পুত্ৰলাভৰ অৰ্থে অশ্বমেধযজ্ঞ সম্পাদন কৰিবলৈ মনস্থ কৰি যজ্ঞীসকলৰ লগত সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিবৰ মনেৰে যজ্ঞীশ্ৰেষ্ঠ সুযজ্ঞক তাক তথা পুৰোহিতসকলক আমন্ত্ৰণ কৰিবলৈ ক'লে। সুযজ্ঞ, বামদেৱ, জাবাসি, কাশ্যপ, বশিষ্ঠ প্ৰভৃতি শ্ৰেষ্ঠ দ্বিজসকলক মঙাই আনি দশবথে ভেওঁৰ অভিলাসৰ কথা জনালে। সকলোৱে বজাক প্ৰশংসা কৰিলে। আবশ্যকীয় সম্ভাৰ আহৰণ, সৰযুৰ পাৰত মণ্ডপ নিৰ্মাণ আদি কাম আৰম্ভ কৰিবলৈ আদেশ দিয়া হ'ল (বাঃ ১।৮সৰ্গ)। অক্ষয়ুনি আৰু দুৰ্বাসাৰ সম্পৰ্কত এই প্ৰসংগত একো কথা নাই।

॥ ঋষ্যশৃংগ — প্ৰসংগ ॥

বাল্মী০ বামাৱল্লভ দশবথে অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰাত সুযজ্ঞই ঋষ্যশৃংগৰ বিষয়ে কৰা এটা ভৱিষ্যৎবাণীৰ কথা দশবথৰ আগত কৈছিল। সেই ভৱিষ্যৎ বাণী অনুসাৰে মহৰ্ষি বিভাণ্ডকৰ পুত্ৰ ঋষ্যশৃংগক অনাই অংগদেশৰ বজা বোমপাদে নিজ কন্যা শান্তাক বিয়া দি ভেওঁৰ বাজ্যত হোৱা অনাবৃষ্টি নিৰাকৰণ কৰিব। সেই ঋষ্যশৃংগকে অনাই যজ্ঞ কৰিলে দশবথৰো পুত্ৰলাভ হ'ব বুলি সনৎকুমাৰে ঋষিসকলক ভৱিষ্যৎ বাণী কৰিছিল (বাঃ ১।১২স.)।

বাল্মী০ বামাৱল্লভৰ এইখিনি কথাৰ উল্লেখ মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত পোৱা নাযায়। কৃত্তিঃ বামাৱল্লভৰ মতে দশবথে ভাই-বন্ধু, পাত্ৰ-মিত্ৰ, বশিষ্ঠ প্ৰভৃতি যুৱিসকলৰ মৈত্ৰে সভাত বহি ভেওঁৰ সন্তানহীনতাৰ বাবে খেদ কৰিবলৈ ধৰিলে। দশবথৰ এই খেদ মাধৱদেৱৰ বচনাত কৰাৰ নিচিনাই। কৃত্তিবাসে দশবথৰ সেই সময়ত 'নবম ঠাজাৰ বৰ্ষ বহুস হইল' বুলি কোৱা কথাৰ মাধৱদেৱৰ বচনাত দাই। ইফালে কৃত্তিঃ বামাৱল্লভ দুৰ্বাসা সম্পৰ্কীয়

কথামিনি নাই। দশবথে 'বৰ দিৱাহেন ক্ৰীঅঙ্কক মহামুনি/যজ্ঞ কৰ তুমি
ঋষ্যশৃংগ মুনি আনি' বুলি সভাক জানিবলৈ দি সেই ঋষ্যশৃংগনো ক'ত
থাকে সুধিলে। ইয়াৰ উল্লেখত বশিষ্ঠই বিভাত্তক মুনিৰ কাৰ্য্যেৰে হৰিণীৰ
গৰ্ভত ঋষ্যশৃংগৰ জন্ম হোৱাৰ যি কাহিনী কৈছে, মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত
তাবো উল্লেখ নাই। কৃষ্ণি বামায়ণত বশিষ্ঠই আক কৈছে —

পৰম সূক্ষ্মৰ সেই বিভাত্তকৰ বেটা।
শাস্ত্ৰ বেত্তা হয় সে কপালে শৃংগ কোটা ॥

... ..

ব্ৰহ্মাৰ সমান তিনি বেদ পাঠ কৰে ॥
যাবে বৰ শাপ দেন কভু নহে আন।
তাঁৰ আশীৰ্বাদে ৰাজ্য হৰে পুত্ৰবান ॥

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত বশিষ্ঠই দিৱা ঋষ্যশৃংগৰ বৰ্ণনা অন্য প্ৰকাৰৰ—

নৃত্য-গীত গ্ৰিহ সিটো বিভাত্তক সূত ॥ ৭৫৮
মোদকৰ নামে সিটো মৰিয়া জীৱন্ত।
গীত শুনি মুনি যেন অস্থিত পিৱন্ত।
দেখিতে ছৱাল মুনি বিম্ব অৱতাৰ।
চাৰি বেদ শাস্ত্ৰ তান কঠিত প্ৰচাৰ ॥ ৫৫৯
গ্ৰহবেক যাত্ৰ কৰে সঙ্কাক বন্দন।
ছৱালৰ থানে ক্ৰীড়া কৰে সৰ্বক্ষণ ॥

বাসী০ বামায়ণৰ মতে এনন্ত অগ্নি (তাৎ হৰিণীৰ সন্তান বুলি নাই)
বনতে ডাঙৰ-দীঘল হোৱা বিভাত্তক-পুত্ৰ ঋষ্যশৃংগই সদায় পিতৃৰ অনুবৰ্তন
কৰি কটোৱাৰ কাৰণে অন্য কথা একো নাজানে। অগ্নিক আৰু পিতাকক
তুজাৰা কৰোঁতেই ডেওঁৰ দিন ৰাৱ ৩১। তদুপৰি সদায় বনত বাস কৰি

---

৩১ স বনে নিত্যসংযুজো মুনিৰ'নচৰঃ সদা ॥ ৪

নান্যং জানাতি বিপ্ৰজ্ঞো নিত্যং পিতৃনুবৰ্তনাং।

...

...

...

তপস্যা আৰু স্বাধাৰত (নিৰ্মমিত বেদপাঠত) বত থকাৰ কাৰণে স্বাধাৰংগটো নাবী তথা বিষয় ভোগৰ কথাও একো নাজানে ৩২। কৃতিবাসেও 'স্ত্রী-পুৰুষ ভেদ সেই মুনি নাহি জানে' বুলিছে। বাস্তৱ্য বামাৰণত থকা আৰু কৃতি: বামৰণত থকা স্বাধাৰংগৰ বৰ্ণনাৰ লগত যে মাধৱদেৱৰ স্বাধাৰংগৰ বৰ্ণনাৰ মিল নাট সেই কথা এই আলোচনাৰ পৰা বুজিব পৰা হ'ল।

মাধৱদেৱে স্বাধাৰংগক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বোলা কথাই শংকৰদেৱৰ ওবেশ-বৰ্ণনত থকা এই কথাখিনিলৈ মনত পেলায় —

হৃদয়ত কপ হৰিনাম যাব মুখে।
বিষ্ণুৰ নৈবেদ্য উদৰত ভবে সুখে ॥
পাদোদক নিৰ্মালা সমন্তে থাকৈ যাব।
বোলা হৰি হৰি সেহি বিষ্ণু অৱতাৰ ॥ কীৰ্তন

মাধৱদেৱে আভাস্য তপস্বী স্বাধাৰংগটো 'আন একো নজানন্ত' বুলি লিখা কথাত মূলৰ 'অনভিজ্ঞন্ত নাবীণাং বিষয়াণাং সুখস্য চ' বোলা কথা খিনি এই —

উপজাবে পৰা স্বৰ্গ নিজ আশ্রমন্ত বসি
তপ কৰি থাকন্ত সদায়।
পৰম মহন্ত সন্ত আন একো নজানন্ত
তপে মন মগ্ন সমুদায় ॥ ৪৭৫

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত বৰ্ণিত ই স্বাধাৰংগক অনাৰ ব্যৱস্থা দি দলবধক কৈছে —

আনাহা গায়ক যাব স্বৰ সুসজিত।
সুধাহ সন্দেশ লাড়ু লৌক যথোচিত ॥ ৪৬০

ভট্টস্বয়ং বৰ্তমানস্য কালঃ সমভিভূত ॥ ৬

অগ্নিঃ তজ্জয়মানস্য পিতৰং চ যশস্বিনম্। (বা ১।১০ সঃ)

৩২ স্বাধাৰংগো বনচৰন্তঃ স্বাধাৰসংযুতঃ।

অনভিজ্ঞন্ত নাবীণাং বিষয়াণাং খস্য চ ॥ বা. ১।২০।১)

সুৱৰে পঞ্চম কন্যাগণে গাওক গীত ।
 তনি বিমোহিত আভি হৈবে তান চিত্ত ॥
 মোদক সন্দেশ দিবা সেহি সময়ত ।
 দেখাইবেক বতিবস তাহান আগত ॥ ৪৬১
 শিতমুনি গীত সন্দেশৰ স্বাদ পাই ।
 আসিব আমাৰ স্থানে এৰি নিজ ঠাই ॥
 এহিমতে উপায়ে মুনিক আনিরোক ।

‘ভট্টিকাৱ্য’ত দশৰথে বৈশ্যৰ সহায়ত ঋষাশৃংগক অনাৰ কথা আছে
 (ভট্ট ২:১১)। তাৰ বাহিৰে বহুবংশীয় দশৰথে বৈশ্য পঠাই ঋষাশৃংগক অনাৰ
 কথা অনা ঠাইত নাই। পিছত আমি দেখিম যে ‘আদিকাণ্ড’ত বশিষ্ঠৰ উক্ত
 ব্যৱস্থামতে ঋষাশৃংগক দশৰথে অনোৱা নাই। আৰু ঋষাশৃংগ তেতিয়া শিত
 হৈলোৱা থকা নাই। কৃষ্ণিঃ বামায়ণত বশিষ্ঠই ঋষাশৃংগক আনিবলৈ এনেকুৱা
 কোনো ব্যৱস্থা দিয়াৰ কথা নাই।

মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত বশিষ্ঠই ঋষাশৃংগক অনোৱাৰ ব্যৱস্থা দিয়াৰ
 পাছত সুমন্ত্ৰই বশিষ্ঠৰ কথাখিনি ‘বশিষ্ঠে কহিলা যত, সৰে সত্য স্বৰূপত’ বুলি
 কৈ দশৰথক এটা পূৰ্বকথা মনত পেলাই দিছে। সেই কথা —

আপুনিও জানা তুমি সাম্প্ৰতে পাসৰি আছা
 সুমবাইলে সুমৰিবা স্বামী ॥ ৪৬৩
 শান্তা নামে কন্যাখানি তয় গৃহ মহামানী
 উপজিল পৰম সুলক্ষী ।
 লোমশাদ নবপতি অংগদেহ অধিপতি
 শান্তাক বুজিলা ভক্তি কৰি ॥
 মিত্ৰৰ ভাৱত থাকি তুমিও শান্তাক দিলা
 লোমশাদে শান্তাক নিলভ ।
 আনন্দে নৰবে হিৰা কন্যাক গৃহক নিয়া
 জীউ বুলি তেওঁ তুলিলভ ॥ ৪৬৪

লোমপাদ মহামানী   বিভ্রান্ত পুত্র আনি
শান্তা কন্যা দিলন্ত বিবাহ ।
ঋষ্যশৃংগ নিরা স্বজ্ঞ   কবি পাছে লোমপাদে
পুত্র পাত্রা মিলিল উৎসাহ ॥
দ্বাদশ বৎসর বৃষ্টি   তাহার রাজ্যন্ত নাই
তাতে লোক মরয় সমস্ত ।
ঋষ্যশৃংগ আনিলাত   ভৈলা বৃষ্টি অসংখ্যাত
পাচে সুখী ভৈলা লোক যত ॥ ৪৬৫

মাধবদেবের 'আদিকাণ্ড'ত দশবথের জীৱন-যুগের ক্রমত সেলাই লৈছে দশবথের লগত জড়িত বৃত্তান্তসমূহ বর্ণনা করা হৈছে। একমাত্র ভেটের কন্যা শান্তার জন্মকথা আৰু লোমপাদক জী বুলি তুলি ল'বলৈ শান্তাক দান কৰাৰ কথা সেই নিয়মৰ ব্যতিক্রম হৈছে। নিজ কন্যাৰ সম্পৰ্কত এই দুটা কথা পিতাকে পাহৰি থকাটো একেবাবেই অস্বাভাৱিক ঘটনা। বধুবংশী দশ-বথ আৰু ঋষ্যশৃংগৰ পত্নী শান্তাৰ পিতা-পুত্ৰী সম্পৰ্কৰ বিষয়ে পাছত বহুলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

বাঈ০ বায়ান্নগৰ মতে লোমপাদ (গোড়ীয়া পাঠত লোমপাদ) নামৰ অংগদেনীয়া বজাই নিজ রাজ্যত হোৱা অনাবৃষ্টি দূৰ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে ঋষ্যশৃংগক অনাইছিল। মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত থকা ঋষ্যশৃংগৰ কাহিনীতো সেই বুলিয়েই কোৱা হৈছে। কৃষ্ণিঃ বায়ান্নগতো অনাবৃষ্টিৰ প্ৰতিকাৰৰ অৰ্থেহে ঋষ্যশৃংগক লোমপাদে অনোৱা বুলি কোৱা হৈছে। মাধবদেবৰ 'আদিকাণ্ড'ত লোমপাদে পুত্ৰলাভৰ উদ্দেশ্যেহে ঋষ্যশৃংগক আনিছে বুলি ওপৰত উদ্ধৃত পদত কোৱাৰ উপৰিও আকৌ দোহাৰিছে—

অপুত্ৰক ভৈলা বুলি   লোমপাদ নৃপতিৰ
মনে অতি অসুখ আশেষ ।
ঋষ্যশৃংগ আনি স্বজ্ঞ   কৰাইলৈ হৈবেক পুত্ৰ
পাইলা নাৰদত উপদেশ ॥ X ৪৬৭

বাহুপুৰাণ (১১:১০৩,৭), ব্রহ্মপুৰাণ (১৩:৭০,৪১), হৰিবংশ (১:৩১:৭৬,৭৭), আৰু মৎস্যপুৰাণত (৫৮:১৭,১৬) অংগদেশত বাজত্ব কৰা নৃপবংশৰ বৰ্ণনাৰ প্ৰসংগত, সেই দেশৰ বজা চিত্ৰবৰ্ণনাত দশবৰ্ণৰে সন্মতম নাম লোমপাদ বুলিছে আৰু এই লোমপাদ দশবৰ্ণে ঋষ্যসুংগৰ প্ৰসাদত 'চতুৰংগ' নামে এজন পুত্ৰ লাভ কৰিছিল বুলি আছে। শাস্তা এই লোমপাদ নামেৰে খ্যাত অংগদেশীয় দশবৰ্ণৰে কন্যা ৩৩। এই পৰম্পৰাৰ লগত মাধৱদেৱৰ কিবা প্ৰকাৰে পৰিচয় হ'ৱাৰ কাৰণেই মাধৱদেৱে এই সাধাৰণভাবে অপ্ৰচলিত বখাৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে।

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত সূমন্ত্ৰই দশবৰ্ণক শাস্তা-লোমপাদৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়াত দশবৰ্ণে 'কেনমতে ঋষ্যসুংগ, কৰিঙ্গা শাস্তাক বিহা, প্ৰপকিঙ্গা কহিঙ্গো আমাত' বুলি অনুৰোধ কৰিলে। বাল্মীকী বামাঙ্গণত সনৎ-কুমাৰৰ ভৱিষ্যবাণী স্বৰূপে ঋষ্যসুংগক অনাবৃতিৰ প্ৰতিকাৰৰ কাৰণে অনাই লোমপাদে শাস্তাক বিহা দিয়াৰ কথা বোভুৱা সূমন্ত্ৰই ক'লে, তেতিয়া দশবৰ্ণে ঋষ্যসুংগকেনা কেনেকৈ আনিলে সেই বিষয়ে ক'বলৈ কৈছিলে (যথৰ্ষ্যসুংগ-স্ত্ৰানীভো যেনোপায়েন সোচাত্যাম্), শাস্তাৰ লগত কেনেকৈ বিহা হ'ল, সেই কথা সোধা নাছিলে। অৰ্থাৎ বাল্মীকী বামাঙ্গণত শাস্তাৰ বিবাহ সম্পৰ্কত দশবৰ্ণে ঔৎসুক্য প্ৰকাশ কৰা নাট। 'আদিকাণ্ড'ত যদিও শাস্তাৰ বিহা কেনেকৈ হ'ল সেই কথা বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈয়ে সূমন্ত্ৰই অংগদেশলৈ ঋষ্যসুংগক আনাব বৃত্তান্ত দাঙি ধৰিছে, তথাপি ঋষ্যসুংগ আনয়নৰ কাহিনীটোৰ বৰ্ণনাত মাধৱদেৱে বাল্মীকী বামাঙ্গণৰ গোড়ায় পাঠকে অনুসৰণ কৰিছে। মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত সূমন্ত্ৰই দশবৰ্ণক ঋষ্যসুংগৰ বৃত্তান্ত ক'বলৈ ধৰিলে — বিভাণ্ডক

০০ এই আটাই কেইটাইতে অনপ মাত্ৰ সাল-সলনিৰে শ্লোককেইটাও

প্ৰাপ্ত একেই। 'হৰিবংশ'ত থকা এই সম্পৰ্কীয় শ্লোক দুটা হ'ল —

অথ চিত্ৰবৰ্ণস্যপি পুত্ৰো দশবৰ্ণোহভৱৎ।

লোমপাদ ইতিখ্যাভো যস্য শাস্তা সূতাভৱৎ ॥ ৪৬

ভস্য দাশবৰ্ণিৰীৰ্ষ্যচতুৰংগো মহাযশাঃ।

ঋষ্যসুংগপ্ৰসাদেন জজ্ঞে কুলবিশ্বনঃ ॥ ৪৭ (১:৩১ অ.)

নামের ঋষিরে পুত্র ঋষাশৃংগক লৈ 'মাধবত মতি দিরা' উপস্যা কবি কটায়।
অপুত্রক লোমপাদ বজ্রাই নারদবপরা উপদেশ পালে যে ঋষাশৃংগক অন্যই
যজ্ঞ করিগেই তেওঁর পুত্র হ'ব। নারদর উপদেশ মতে ঋষাশৃংগক আনিবলৈ
লোমপাদে এক 'উত্তম উপায়' কবিলে। এখন নারদ ওপবত এখন মায়ী-বন
নির্মাণ কবিলে অকৈ সুগন্ধি দ্রব্য, কপূ'ব, চেনি আক থি'উবে পাক কবি
অনেক সন্দেশ তৈয়ার কবি লৈ গছ বিলাকত ফল-ফুলকলে লগাই দিরালাে।
তাত ভ্রমবে গুহন জু'বিলে, কোণিলে কুহ কুহ ধনি কবিবলৈ ধবিলে
আক 'বহন শীতল বাত কামুকী বমণী যেন, মদনক দেব হাত বাব।'

নৃত্য-গীত আক কামকলাত নিপুণ, 'নানা বসে পবম গুৱনী' সুন্দরী
যুরভী কিছুমান পাটব বস্ত্র পিছি লয়লাসে নারত উঠিল। শুভকণত যাত্রা
কবি তেওঁলোকে বিভাগক মূনির আশ্রমত উপস্থিত হ'লগৈ। সেই মায়ী-
নৌকা আঁব কবি থৈ সুন্দরীগণ বিভাগক নথকাব ভেগ চাই ঋষাশৃংগব ওচর
চাপিল। তাত তেওঁলোকে 'হাতে ভাল যজ্ঞ ধবি, সুব সুললিত কবি'
নানামত নৃত্য কবিবলৈ ধবিলে আক এইদবে ঋষাশৃংগক সমুদায় মুহি
পেলাশে। ঋষাশৃংগই হাঁহি হাঁহি কোত্‌হলেবে সৈতে নাচনীক তেওঁলোক
কোন আক ক'ত বাস কবে সুবিলে। তেতিয়া নটীগণে নিজকে ভগবী বুলি
পরিচয় দি তেওঁলোকে উপস্যাবত ঋষির আগত নৃত্যগীত কবি সুকোমল
বেদনাট কবি আছে বুলি ক'লে। তেতিয়া ঋষাশৃংগই কোতুক মনেবে
সেই 'ভগবীসকলর লগতে থাকি সুমধুর বেদধ্বনি শুনিবলৈ ইচ্ছা প্রকাশ
কবিলে। সেই ভগবীকপী নাবীগণর 'সুন্দর কোমল গাব,' সুশোভন জটাভাব
বস্ত্র আক উত্তম গন্ধ বিশিষ্ট শবীবর ভাস্মধূলা প্রশংসা কবি ঋষাশৃংগব নিজর
বস্ত্রল-বসন, আউল-বাউল জটাভাব, কক বেদধ্বনি, কুংসিত ভাস্মধূলা— এই
বিলাকলৈ বিভূষণা কলিল। ওপজাবেপরা নিজ আশ্রমতে উপস্যাভ কাল
কটোৱা, উপস্যাব বাহিবে অন্য একো কথা নকনা সেই পবম মহন্ত সন্ত
ঋষাশৃংগই নটীগণর কুণট কথাত বিশ্বাস স্থাপন কবিলে; তেওঁলোকে দিরা
যোদক-সন্দেশবোৰ গীতর গুটি বুলি খাই বর ভাল পাই ক'লে —

তোমাৰ বাঁহাৰ কল খাৱা ভৈলো কোঁতুহল
 ইটো অতি হাদত বিচিহ্ন।
 আহৰ আমাক দাৱা অনো অনো আলিঙ্গিয়া
 আসা তুমি আমি কৰো মিহ্ন ॥
 তোমাসাৰ সংগে ৰাইবো ইটো মধুকল খাইবো
 শুনিবো মধুৰ বেদধ্বনি।
 থাকিবো তোমাৰ সংগে ডগ কৰি মহাবংগে
 অনো অনো বকিবো বজনী ॥ ৪৭৭

ভেতিয়া নটীসবে —

ভৈলো মিহ্ন বুলি কবিলন্ত আলিঙ্গন ॥
 দেখিলো নজানে কিছু স্বৰিৰ তনয়।
 নানা কামকলা বসে তাৰ দৰশয় ॥ ৪৭৯
 কেহোজনী আলিঙ্গি ৰবিলা তান গলে।
 কেহোজনী বসুৰাইলা বস্ত্ৰৰ আঞ্চলে ॥
 কেহোজনী নিয়া ভাংক বসাইলা কোলাত।
 শুনৰ উলৰে কেহো থৈলা তান হাত ॥ ৪৮০
 কেহোজনী তান বুথে বুথে চুমা দিল।
 বুকুত লগাৱা শুন কেহো সাৱটল ॥ ইত্যাদি

নানান কামভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰি স্বাস্থ্যসংগক নটীগণে সুগন্ধি শীতল
 পানীৰে পা ধুৱাই ভস্মবুলি ওচাই কুমুদ-চন্দন সিঁহালে; বন্ধল ওচাই দিবা
 বস্ত্ৰ আৰু কল্লাক ওচাই সুন্দৰ অলংকাৰ শিঁহাই দিলে; শিলিৰাৰ ঠাইত
 কপূৰ-ভাৰোঁল ধুৱালে। তাৰ পাছত ভালবস্ত্ৰ ৰবি কোনোৱে সুললিত গীত
 গালে, কোনোৱে মৃদংগ বজালে, কোনোৱে লহলাসে নৃত্য কৰি 'এহিমন্তে
 যোহিত কৰিলা তান চিত্ত।' এইবাবে 'গ্ৰামীজন সংগ'পাই স্বাস্থ্যসংগৰ স্বা-
 ৰ্ঘ্য সকলো প'ল। তেওঁ নটীবিলাকক সুধিলে —

তোমাৰ আজন্ম কত দূৰ সুনিগণ ॥
 তুমিসক মহামিত্ৰ ভৈলাহা আমাৰ।

দেখিতে উৎসুক আছে আশ্রম ভোমাব ॥ ৪৮৮

ভেতিয়া হান্নাবিনীহঁতে ঋষিক হাতত ববি নি নারত তুলিলেনৈ।
ঋষ্যশৃংগই বিমুগ্ধচিত্তে সেই কৃত্রিম বনব শোভা চাই থাকেওভেই নাও বাই
লৈ যোরা হ'ল। ভাগবত ঋষিব টোপনিহঁতে হবিলে। সেই সময় হোৱাতে
নাও অংগদেশত উপস্থিত হ'লগৈ। সাবপাই ঋষিয়ে নাবীদৰক সুধিলে—

কহিলোক তুমিসরে বকপ বচন।

নোহা তুমিসরে ঋষি মুহি তপোবন ॥

তুমিসরে আমাক মুহিলা হান্না কবি।

আপোনাৰ দেশে আনি আছা হল কবি ॥ ৪৯৩

কি কাৰণে আনিলা কহিলো প্ৰয়োজন।

ভেতিয়া নাবীগণে কবপুটে ঋষিক ভেৰ্ললোকৰ ভিমিটা উদ্দেশ্যৰ কথা
জনানে— অংগদেশৰ বজা লোমপাদৰ শাস্তা নামে এক মহাসতী কন্যা আছে,
ভেৰ্লক ঋষ্যশৃংগই বিয়া কৰাব লাগে। দ্বিতীয়তে অপুত্ৰক বজাব পুত্ৰ লাভৰ
অৰ্থে ঋষ্যশৃংগই যজ্ঞ কৰিব লাগে। তৃতীয়তে অংগৰাজ্যত বাব বহৰ জুৰি
হোৱা অনাবৃষ্টিৰ, ঋষ্যশৃংগ গ'লে অৱসান ঘটব।

অংগৰাজ লোমপাদে সম্মানে ঋষ্যশৃংগক আগবঢ়াই নিলে। ঋষিয়ে
অংগদেশত প্ৰৱেশ কৰাৰ লগে লগেই তাত বৃষ্টিপাত হ'ল। তাৰ পাহত
'ঋষ্যশৃংগ' মুনিক শাস্তাক বিহা দিল' আৰু 'পৰম পণ্ডিত সৰ্ব কৰ্মত কুশল'
ঋষ্যশৃংগৰ হতুৱাই —

সাংগোপাংগে যজ্ঞ কৰিলাহা নবপতি।

পাইলত বজাত পুত্ৰ বৰ মহামতি ॥ ৫০৩

উপজিল চাবিপুত্ৰ পৰম মহত।

তাৰ পাহত শাস্তাবে সৈতে ঋষ্যশৃংগ ঋষি 'লোমপাদ আশ্রমত
বহিলা হবিৰি।'

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত বৰ্ণিত ঋষ্যশৃংগ আশ্রমৰ কথাখিনি বাস্তৱ
বাস্তৱৰ গোড়ীৰ পাঠত বৰ্ণিত কথাৰ অনুৰূপ। অৱশ্যে বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত
মাধৱদেৱৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য জল জল-পটপটকৈ প্ৰকাশ পাই আছে। উদা-

হৰণ স্বৰূপে নাৱত মায়াবনৰ কৃত্ৰিম সৌন্দৰ্য চাই চাই ঋষ্যশৃংগ বিযুক্ত হোৱা, অৱশেষত ভাগবত তেওঁৰ টোপনি ধৰা আৰু সেইখিনি সময়ৰ ভিতৰতে নাও বহুদূৰ আগবাঢ়ি যোৱাৰ ব্যাভিনাবে অংকন কৰা চিত্ৰখনি মাধৱদেৱৰ নিজা কল্পনাৰ সৃষ্টি।

ৰাক্ষী০ বামায়ণৰ সকলো পাঠতে ঋষ্যশৃংগক বেষ্যা পঠাই প্ৰলোভিত কৰি ৰোমপাদে (লোমপাদে) অন্য বুলি আছে যদিও গোড়ীয়া পাঠত ঋষ্যশৃংগ আনয়নৰ বৰ্ণনাটো অন্য পাঠৰ বৰ্ণনাতকৈ কিছু বেলেগ। প্ৰথমতে অলপ পাঠত থকা কাহিনীটো চমুকৈ দাঙি ধৰা হ'ল। দশৰথৰ অনুবোধক্ৰমে সূমন্ত্ৰই ঋষ্যশৃংগ আনয়নৰ কাৰিণীটো ক'বলৈ ধৰিলে। মন্ত্ৰী আৰু পুৰোহিত সকলে বনত থকাৰ বাবে নাৰী আৰু বিষয়সুখৰ ভূ নোপোৱা ঋষিকুমাৰ ঋষ্যশৃংগক ইল্লিগ্ৰাহ্য বিষয়েৰে প্ৰলোভিত কৰি ৩৪ আনিবলৈ ৰোমপাদক পৰামৰ্শ দিলে। সুন্দৰ অলংকাৰেৰে ভূষিত সুন্দৰী বেষ্যা কিছুমানক সংকাৰ কৰি, তেওঁলোকে যাতে নানা উপায়েৰে ফুচুলাই ঋষ্যশৃংগক আনিব পাবে, ৰোমপাদৰ আদেশমতে মন্ত্ৰীসকলে সেই ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে ৩৫।

নগৰৰ মুঠ মুখ্য গণিকাসকল ঋষ্যশৃংগৰ আশ্ৰম থকা মহাবনলৈ গৈ আশ্ৰমৰপৰা কিছু দূৰত বৈ থাকিল। কোনোকালে নাৰী নেদেখা ঋষ্যশৃংগই এদিন আশ্ৰমৰ বাহিৰলৈ আহি বিচিত্ৰ সাজ-পাৰ পিন্ধা আৰু মধুৰ স্বৰেৰে গীত গাই থকা গণিকাবিলাকক দেখা পালে ৩৬। তেতিয়া তেওঁলোকে আগবাঢ়ি গৈ ঋষিকুমাৰৰ পৰিচয় ল'লে আৰু তেওঁৰ লগত নিবিড় আত্ম-স্নতা স্থাপন কৰি পেলালে। ঋষ্যশৃংগই নিমন্ত্ৰণ কৰাত বেষ্যাবিলাক ঋষিৰ আশ্ৰমলৈ গ'ল। ঋষিকুমাৰে আপ বঢ়োৱা পান্য-অৰ্ঘ্য আৰু ফল-মূল গ্ৰহণ কৰি তেওঁলোকে বিভাণ্ডক মূনি আহি পোৱাৰ ভৱত লৰালবিকৈ আশ্ৰমৰ

৩৪ ইল্লিগ্ৰাহ্যৰভিমতেন'বচিভপ্ৰমাথিভিঃ। (বা: ১।১০।৭)

৩৫ গণিকান্ত্ৰ গচ্ছন্ত কপৱত্যাঃ স্বলংকৃতাঃ।

প্ৰলোভ্য বিবিধোপাঠৈৰবান্ধাতীহ সংকৃতাঃ ॥ (বা: ১।১০।৫)

৩৬ বা: ১।১০।৯-১১।

পৰা শুচি হাব খুজিলে। তেওঁলোকে ঋষ্যশৃংগক ফল-মূল তুলি অনেক মিঠাই আৰু বিবিধ উত্তম খাদ্য উপহাৰ দিলে। ঋষিকুমাৰক তেওঁলোকে আনন্দ মনেৰে আলিঙ্গন কৰিলে ৩১। তাৰ পাছত বৈশ্যাগণ শুচি যোৱাত ঋষ্যশৃংগৰ মন বিষন্ন হৈ পৰিল। পাছ দিনা ঋষ্যশৃংগ তেওঁ আগদিনা বৈশ্যাগণক প্ৰথমতে লগ পোৱা ঠাইখনলৈ আকৌ আহিল। তেতিয়া বৈশ্যাগণে ক'লে— 'হে সোম্য! আমাৰ আশ্ৰমলৈ ব'লক (এহ্যাত্মমপদং সোম্য অশ্মাকমিতি চাক্ৰবৰ্ণ)।' তেওঁলোকৰ মন মুহি যোৱা কথা শুনি ঋষ্যশৃংগ হাবলৈ সাজু হ'ল আৰু তেওঁক নানীগণে (অংগদেশলৈ) লৈ আহিলে। তেওঁ অহাৰ লগে লগে তাত বৃত্তিপাত হ'ল। বোমপাদে পাদ্য-অৰ্ঘ্য দি আদৰি নি অগ্নিপুৰত কন্যা শান্তাক তেওঁলৈ সম্প্ৰদান কৰিলে। ঋষ্যশৃংগ ভাৰ্য্যাৰে সৈতে তাতে বাস কৰি থাকিল।

বাগ্মী০ বামাৱনৰ গোড়ীৰ পাঠৰ মতে লোমপাদে মূনিবেশী বৈশ্যা-বোৰক পঠাই প্ৰলোভিত কৰি ঋষ্যশৃংগক আনিবলৈ স্থিৰ কৰে ৩৮। এখন ডাঙৰ নাৱত ফল ফুলেৰে ভৰি থকা গছ কই আশ্ৰমৰ নিচিনা কৰি লৈ তাত সোৱাদ আৰু গোন্ধে মল্-মলাই থকা ফল, সুগন্ধি পানীয়েৰে সৈতে বৈশ্যাগণক তুলি দি ঋষ্যশৃংগ থকা ঠাইলৈ পঠাই দিয়া হ'ল ৩৯। সুন্দৰ বৈশ-ভাৰে সজ্জিত সেই বৈশ্যাগণে নিৰ্জন বনলৈ গৈ বিভাঙকৰ আশ্ৰয়পৰা অলপ দূৰত লুকাই থাকি ঋষ্যশৃংগক দেখা পোৱাৰ আশাত বৈ থাকিল।

৩৭ ভক্তস্তাত্ত্বং সমালিঙ্গ্য সৰ্বা হৰ্ষসমম্বিতাঃ।

যোদকান্ প্ৰদত্ত্বশ্চৈ ভক্ষ্যাংস্ত ত্ৰিবিধান্-ভোজান্ ॥ (বা ১১০১২০)

৩৮ বৈশ্যাভিমুৰ্ণিকগাভিবানল্লিৰ্যাত্ৰেঃ সূতম্।

লোভৱিত্ত্বাভ্যুপাৱেন স্বাং পুৰ্বাং পিতৃব্রাহ্মণাং ॥ (বাঃ ১৮১২৪)

৩৯ কলয়ন্ত্য হে বৃক্ষাঃ সঙ্কলন্বিতপাশ্বত্যা।

বোপল্লিত্বা বৃহন্নৌম্ সুৰভাণি পাথিৰঃ ॥

পানানি চ সুগন্ধানি ফলান্যাহাৰবন্তি চ।

সুসম্বতান্তথা নোভিঃ প্ৰস্নাতা বক্ত হৈ মূনিঃ ॥ (বা ১১৩১২১)

চৰ পট্টিয়াই বিভাওক য়নি আশ্ৰয়ত নাই তুলি জানি ঋষাশৃংগৰ চকুত পৰিব
পৰাকৈ তেওঁলোকে গান-বাজনা আদি কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে ৪০।

গোড়ীয়া পাঠৰ বাহিৰে অন্য বামায়ণ বামায়ণৰ পাঠত বেশ্যাবোৰে
ঋষাশৃংগক আলিঙ্গন কৰা বোলোঁতে কামচেষ্টাৰ বৰ্ণনা সীমাবদ্ধ। গোড়ীয়া
পাঠত চাৰিটা স্লোকত বেশ্যাবোৰৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে —

নয়নক্ৰটিকাবৈশ্চ ইন্দ্ৰবদ্বজসম্মিভৈ ।

সংজ্ঞাচ্ ভাঃ প্রকূৰ্ভাঃ পুংসাং হৰ্ষদ্বিবৰ্ণনা ॥

নৃপুৰশিক্ষিতবৰৈ কোকিলাডিকতেন চ ।

গন্ধৰ্বনগৰপ্রধাং প্রগীতমিত তদ্বনম্ ॥

ধূমমাইনচ্ বাসোডিঃ স্নৈক্ষবংগদভূষণৈঃ ।

পৰম্পৰং বিনিয়ন্তাঃ শোভন্তে ললিতেনচ ॥

সৌগন্ধিকেন মালেন চূৰ্ণৈচ্চ সুসুগন্ধিভি ।

কাম সংজননার্থায় ঋষিপুত্ৰসা ধীমতঃ ।

সৰ্বত্ৰ একিবন্তি স্ম ললয়ানা বৰাংগণা ॥ (গোঁ: ১৯।১৪-১৭)

নয়ন আৰু ক্ৰমকালনৰ দ্বাৰা আৰু প্ৰথম বেন চাভেৰে পুৰুষৰ হৰ্ষ-
বৰ্ণন কৰা সংকেত দি, নৃপুৰাধিনি আৰু কুলিৰ মাতেৰে সেই বন গন্ধৰ্ব নগৰৰ
নিচিনা গীতিময় কৰি তুলি বেশ্য গণ ঋষিকুমাৰ অহালৈ বাট চাই ব'ল।
বতাহে কৈগোৱা সাজপাৰ আৰু মনোবশ থাক-মদিৰে এজনীয়ে আন জনীক
প্ৰহাৰ কৰি তেওঁলোকে ললিত বিলাসেৰে শোভা পাবলৈ ধৰিলে। সেই ৰূপ-
লাবণ্যসম্পন্ন বৰাংগণাকলে ঋষিপুত্ৰৰ কাম ভাৱ উত্তেজিত কৰিবলৈ সকলো
কালে সুগন্ধি বাল্য আৰু শুডি হাটীয়াই দিলে। বেশ্যাবিলাকৰ এই কাম
বোৰ দেখি আশ্ৰমৰপৰা ঋষাশৃংগ ওলাই আহিল অক তেওঁলোকলৈ তথা
লাগি চাবলৈ ধৰিলে। তেতিয়া সেই মধুবতীৰীয়া আৱলোচনা বয়ণীগণ

৪০ চাবলিছা তু তম্‌বিমাত্ৰমাদিনিৰ্গতম্ ।

..

...

কন্মককৈশ্যাপি গায়ন্ত্য ক্ৰীড়ন্ত্যঃ প্ৰভুতৰজ্জিভৈ ।

মদবিহ্বলিতাঃ কান্দিং প্ৰগতম্‌ভূত্বাংপততি চ ॥ (বা ১৯।১২,১৩)

অব্যক্তমধুৰ হবোৰে গীত গাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

তাৰ পাছত বেশ্যাগণে ঋষিপুত্ৰৰ পৰিচয় সোধা আৰু ঋষিপুত্ৰই তেওঁলোকক আশ্ৰমলৈ নি সংকাৰ কৰাৰ বৰ্ণন। ভিন্ন ছোকেৰে শিল্পিত মূল কথাখিনি গোড়ীৰ পাঠ আৰু অন্য পাঠত একেই। গোড়ীৰ পাঠত বেশ্যা-গণে গছৰ ওচৰত বুলি মোদক আৰু তীৰ্থজল বুলি মধুৰ মদ্যবস ঋষ্যশৃংগক পান কৰিবলৈ দিলে। তাৰ পাছত মদবিহ্বলা সেই নাবাগণে হাঁহি হাঁহি ঋষিপুত্ৰক আলিঙ্গন কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু পান বন্ধেৰে বাৰে বাৰে ঋষি-পুত্ৰক স্পৰ্শ কৰিলে আৰু মদ্যপান কৰি লৈ ঋষিপুত্ৰৰ কাণত ফুচ্‌ফুচাই কথা ক'বলৈ ধৰিলে ৪১। ফল বুলি মোদক আদি লোভনীয় দ্ৰব্য খাই, তীৰ্থজল বুলি সুগন্ধি মদ্যপান কৰি আৰু বেশ্যাগণৰ সুকুমাৰ অংগস্পৰ্শত আত্মাদিত হৈ ঋষিপুত্ৰই এই বস্তু বোৰলৈ পুনৰ লাকৰ আশাবে বাট চাবলৈ ধৰিলে। বেশ্যাবিলাকে বিদায় লৈ ওচি যোৱাৰ পাছত বাতি সেইদিনা ঋষিপুত্ৰৰ চকুত টোপনি নাছিল (ন নিদ্রামধ্যগচ্ছত)। বিভাণ্ডক মুনি আশ্ৰমলৈ ঘূৰি আহি পুতেকৰ ভেনে ব্যাকুল অৱস্থা দেখি তাৰ কাৰণ সোধাত ঋষ্য-শৃংগই সকলো নতুন অভিজ্ঞতাৰ কথা জনালে। ঋষ্যশৃংগই বেশ্যাবিলাকক তপস্বী বুলিহে ভাবিছিল। বিভাণ্ডকে কথাবোৰ শুনি সেন্না ৰাক্ষসৰ দ্বাৰা তপোভংগৰ বাবে কৰা প্ৰচেষ্টা বুলি পুতেকক সঁকিয়াই দিলে। ইয়াৰ পাছৰখিনি কথা গোড়ীৰ পাঠ আৰু অন্য পাঠ সমূহত একে দৰেই বৰ্ণনা কৰা হৈছে। গিহে ঋষ্যশৃংগক বেশ্যাগণে নাৱত ডুলি লৈ যোৱাৰ পাছত বিভাণ্ডকে আহি পুতেকক আশ্ৰমত নাপাই তেওঁ ব্যাকুল হৈ পৰা, পুতেকক বিচাৰি গৈ গোৱালৰ বাসস্থানেৰে সংযুক্ত সমুদ্ৰ গাঁৱত উপস্থিত হৈ সেই গাঁওসমূহ ঋষ্যশৃংগৰ সম্মানার্থে অংগৰাজ লোমপাদে স্থাপন কৰিছে বুলি জানিব পাৰি আনন্দ মনোৰে বিভাণ্ডক নিজৰ আশ্ৰমলৈ ঘূৰি যোৱাৰ কথা— এই সমস্ত বৃত্তান্ত কেৱল গোড়ীৰ পাঠতহে আছে।

৪১ পৰিষদজিহবে চৈন্য হসন্ত্যো মদবিহ্বলাঃ ॥

পৰিপম্পপ্ৰিবে চৈনং পৌনৈকবসিভৈমুহঃ।

কোঅবুলে চোপজপুৰ্দনৈৰ্মধুগন্ধিভিঃ ॥ (গোঃ ১৯১৩৩, ৩৪)

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে মহাভাৰতৰ বনপৰ্বত (১:০-১১৩ অঃ)
 'ঋষাশৃংগৰ কাহিনীটো বান্দী০ বামায়ণৰ গোড়ীৰ পাঠত থকা কাহিনীটোৰে
 ক্ৰমবিকশিত ৰূপ। অন্তৰ্ভাচাৰ্য্য অথবা বড় নিত্যানন্দ আচাৰ্য্যই ৰচনা কৰা
 'অন্তৰ্ভাচাৰ্য্য বামায়ণ' (বাংলা) আৰু কৃত্তি বামায়ণত বৰ্ণিত ঋষাশৃংগৰ
 বৃত্তান্ত মহাভাৰতৰ কাহিনীটোৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত। তেনে মূলত বান্দী০ বামা-
 য়ণৰ গোড়ীৰ পাঠৰ অহুক্ৰমে নিজা সাঁচত মাধৱদেৱে বৰ্ণনা কৰা ঋষা-
 শৃংগৰ বৃত্তান্তটো কৃত্তিবাসৰ বৰ্ণনাৰ লগত তুলনা কৰি দেখুৱাবৰ আৱশ্যক
 নাই। মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত মূলত বিদ্যাপ্তক ঘৃণি অহাৰ পাছৰ কথাখিনি
 অৰ্থাৎ সমৃদ্ধ পাণ্ডসমূহ দেখি নিজৰ আগ্ৰহৰ সৰ্বোচ্চ মনেৰে ঘৃণি হোৱাৰ
 কথা বৰ্ণিত নাই।

॥ শান্তা কাৰ কন্যা ? ॥

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত শান্তা বুলি যে দশৰথৰ এটি কন্যা আছিল
 আৰু তেওঁক যে কন্যাকাণ্ডে লোমপাদক দিয়া হৈছিল, এই কথা সুমহুই
 দশৰথক সোঁৱৰাই দিয়াৰ বিষয়ে আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। নিজৰ
 কন্যাৰ বিষয়ে এই শুকত্বপূৰ্ণ কথা দশৰথক অনাহুত সোঁৱৰাই দিব লগা
 হোৱা কথাটো যে নিত্য অস্বাভাৱিক কথা হৈছে, সেই কথাও আগতে
 কৈ অহা হৈছে। মাধৱদেৱে এনে অস্বাভাৱিকতাৰ আগ্ৰহ লোৱা নিবন্ধত
 থকা পৃষ্ঠভূমি যথেষ্ট দীঘলোৱা। সেই পৃষ্ঠভূমিৰ সৈতে পাঠকক এইখিনিতে
 পৰিচয় দিয়াটো অপ্ৰাসংগিক নহ'ব।

শান্তাৰ পিতৃ-মাতৃৰ সম্পৰ্কত বান্দী০ বামায়ণৰ পাঠ সমূহৰ মাজতে
 মতভেদ থকা দেখা যায়। দাক্ষিণাত্য পাঠৰ মতে অংগবাজ লোমপাদৰ
 লগত দশৰথৰ মিত্ৰতা আছিল। লোমপাদ অপুত্ৰক আছিল, তেওঁৰ শান্তা
 নামে এটি কন্যা আছিল —

ইচ্ছাকৃপাং কুলে জাতো ভবিষ্যতি সুধামিকঃ ॥

নাট্য দশবথো বাজা শ্রীমান্ সভ্যপ্রতিজ্ঞকঃ ।

অংগবাজেন সখ্যং চ তস্য বাজো ভবিষ্যতি ॥

কন্যা চাস্য মহাভাগা শান্তা নাম ভবিষ্যতি ।

অপুত্রত্বংগবাজো বৈ লোমপাদ ইতি ক্রতিঃ । (বাঃ ১।১১।২-৪)

ওপবত উদ্ধৃত 'অপুত্র

ক্রতিঃ' — এই অংশের ঠাইতে

'পুত্রত্বংগস্য বাজস্ত বোমপাদ ইতি ক্রতিঃ' (অংগদেশের বজার পুত্র বোমপাদ নামেবো বিখ্যাত) আৰু 'পুত্রস্ত সোহঙ্গবাজস্য বোমপাদ ইতি ক্রতিঃ' (ভেঁৰ অংগবাজের পুত্র, বোমপাদ নামেবো বিখ্যাত) বুলিও পাঠান্তৰ আছে।

দাক্ষিণাত্য পাঠৰ ওপবত উদ্ধৃত বৰ্ণনাবশৰা শান্তা অংগবাজ লোমপাদৰে যে কন্যা সেই কথা জানিব পাৰি। এই পাঠত শান্তা দশবথৰ কন্যা আছিল বুলি কোনো ইঙ্গিত পোৱা নাযায়। এই পাঠ অনুসৰি দশবথ অনগত্য, অৰ্থাৎ পুত্ৰ-কন্যা কোনো সন্তানেই তেওঁৰ নাই। এই পাঠত দশবথে লোমপাদৰ ওচৰত স্ব্যাসৃংগক খোজোঁতে এই বুলি কৈছিলগৈ — 'হে ধৰ্ম্মাত্মা, মই নিঃসন্তান। আপোনাৰ আদেশ লৈ শান্তাৰ স্বামীয়ে মোৰ বংশবৰ্দ্ধকৰ কাৰণে যন্ত সম্পাদন কৰকগৈ'—

অনগতোহস্মি ধৰ্ম্মাত্মন্ শান্তাভৰ্তা মম ক্রতুম্ ।

আহবেত ত্বয়াজ্ঞপ্তঃ সন্তানার্থং কুলস্য চ ॥ (বাঃ ১।১১।৫)

বাল্মীকি বাময়ণৰ গোত্ৰীয় আৰু পশ্চিমোত্তৰীয় পাঠৰ মতে শান্তা দশবথৰ কন্যা। ওপবত দাক্ষিণাত্য পাঠত থকা 'কন্যা চাস্য মহাভাগা শান্তা নাম ভবিষ্যতি' শ্লোকোপলভ থকা 'অস্য' (এওঁৰ) শব্দটোৱে স্পষ্টভাবে অংগবাজকহে নিৰ্দিষ্ট কৰিছে, দশবথক নাই কৰা। বংগত প্রচলিত বাময়ণৰ কোনো কোনো পাঠত এই 'অস্য' শব্দটোৰ ঠাইতে 'তস্য' (তেওঁৰ) বুলি আছে। তেতিয়া এই 'তস্য' পদে শান্তা 'তেওঁৰ' অৰ্থাৎ দশবথৰ কন্যা বুলিহে বুজায়। এই শ্লোকোৰ্থৰ পাছত গোত্ৰীয় আৰু পশ্চিমোত্তৰীয় পাঠত দশবথে তেওঁৰ নিজ কন্যা শান্তাক অংগবাজ লোমপাদক দান কৰাৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সেই বৃত্তান্ত তলত দাঙি ধৰা হ'ল।

অংগৰাজ লোমপাদ অনপত্য । তেওঁ দশবথক এই বুলি প্ৰাৰ্থনা কৰিলে - “নি সন্তান মোক আপুনি পুত্ৰফল লাভৰ অৰ্থে শাস্তিচিন্তেৰে শাস্তাক দান কৰিব লাগে ৪২ ।” পৰম কাৰুণিক দশবথে সেইমতে (কন্যাকাপে তুলি ল'বলৈ) শাস্তাক লোমপাদক দান কৰিলে তেওঁ আনন্দ মনেৰে স্বৰাজ্যলৈ ঘূৰি গ'ল আৰু পাছত শাস্তাক ঋষাশৃংগলৈ বিদ্যা দিলে । একেটা সৰ্গতে লোমপাদে ঋষাশৃংগক দশবথৰ সম্পৰ্কত এনেদৰে কোৱা বুলিও আছে — “সন্তানহীন মই পুত্ৰফল লাভৰ অৰ্থে প্ৰাৰ্থনা কৰাত এই বজাই মোক তেওঁৰ প্ৰিয়তমা উত্তমা কন্যা শাস্তাক দান কৰিছিল । হে ব্ৰাহ্মণ ! মোৰ দৰে এই বজাও তোমাৰ শহৰ হয় ৪৩ ।” উল্লেখযোগ্য যে বাম্বী০ বামায়ণৰ এই ঘটনা পাঠতে শাস্তাক (১।৮।২৫) লোমপাদৰ ‘স্বকাং হৃষিতবৎ’ — নিজকন্যা বুলিও কৈছে ।

মহাভাৰতৰ ঋষাশৃংগ উপাখ্যানতো শাস্তাক একাধিক বাৰ লোমপাদৰ নিজ কন্যা বুলিছে ৪৪ । ‘হৰিবংশ’ত (১।৩১।৭৬,৭৭) অংগদেশৰ বজা চিত্ৰবথৰ পুত্ৰ দশবথ, দশবথৰে অন্য নাম লোমপাদ আৰু এই অংগৰাজ লোমপাদ দশবথৰে কন্যা শাস্তা বুলি থকা শ্লোক ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে । বায়ুপুৰাণ (২১।১০৩), ব্ৰহ্মপুৰাণ (১৩।৪০) আৰু মৎস্যপুৰাণতো সেই একে কথাকে কোৱা বুলিও একে প্ৰসংগতে আলোচনা কৰি অহা হৈছে । এই আটাই কেইটাইতে ‘লোমপাদ ইতিখ্যাততস্য শাস্তা স্মৃতাভ্যন্তৰং’ - এই শাৰীটো পোৱা যায় । বিষ্ণুপুৰাণত (৪।১৮।১,৪) অংগৰাজ লোমপাদৰ অন্য

৪২ অংগৰাজোহনপত্যস্ত লোমপাদো ভৱিষ্যতি ।

স বাজানঃ দশবথঃ প্ৰাৰ্থয়িষ্যতি ভূমিপ ॥

অনপত্যায় মে কন্যাং সধে দাতুং ত্বমৰ্হসি ।

শাস্তা শান্তেন মনসা পুত্ৰাৰ্থং ব্ৰবৰ্গিনি ॥ (৫ গাঁ: ১।১০।৪,৫, পং: ১।১।৭,৫)

৪৩ অনেন য়েহনপত্যায় দত্তেন্নং ব্ৰবৰ্গিনী ।

যাচতে পুত্ৰফলায় শাস্তা প্ৰিয়তমাযজা ॥

সোহয়ং তে স্বতৰো ব্ৰহ্মন্ যথৈৱাহং তথানুপঃ । (উক্ত সৰ্গৰ ২৫ শ্লোক)

৪৪ বনপৰ্ব ১১০।২৬ আৰু ১১৩।১১

নাম দশবথ বুলিছে যদিও, শাস্তাক অযোধ্যাৰ ৰজা দশবথৰ কন্যা হৈছে বুলিছে। অযোধ্যাৰামায়ণত আৰু চন্দ্রপুৰাণত দশবথক জনপত্ন্য হুথত পীড়িত বুলি কোৱা হৈছে ৪৫। এই গ্ৰন্থ দুখনত ঋষ্যসুংগক স্বাক্ষৰে ‘শাস্তাভৰ্তা’ আৰু ‘শাস্তাকুটুম্বী’ বুলিছে, কিন্তু শাস্তা দশবথৰ কন্যা বুলি কোনো ইংকিত গোৱা নাযায়। ক্ৰমেত্তৰ ‘ৰামায়ণমঞ্জৰীত শাস্তা লোমপাদৰ কন্যা আৰু বিয়াৰ পাছতো তেওঁ পিতাকৰ লগত এজন পুত্ৰৰ দৰে থাকিছিল বুলি কোৱা হৈছে ৪৬।

বাল্মীকি ৰামায়ণৰ গোড়ীয় আৰু পশ্চিমোত্তৰীয় পাঠত শাস্তা দশবথৰ কন্যা বুলি থকা কাহিনীটো পুৰাণ আদি ধৰ্মীয় সাহিত্যৰপৰা আৱদ্ধ কৰি মহাকাব্য, নাটকলৈকে বুলি ব্যাপকভাৱে প্ৰচলন হোৱালৈ চাই এই কাহিনীৰ জনপ্ৰিয়তা সম্পৰ্কে অনুমান কৰিব পাৰি। বিষ্ণুপুৰাণত নিঃসন্তান ৰোমপাদক অজপুত্ৰ দশবথে তেওঁৰ কন্যা শাস্তাক হুহিতৰূপে প্ৰদান কৰে ৪৭। চন্দ্রপুৰাণত শাস্তা বুলি নামটো উল্লেখ নাই কৰা যদিও দশবথৰ কন্যা এটি নিঃসন্তান লোমপাদক দিয়াৰ কথা আছে ৪৮। পদ্মপুৰাণৰ পাতালখণ্ডৰ গোড়ীয় পাঠত এই বুলি কোৱা হৈছে — মহাৰা দশবথৰ শাস্তা নামেৰে এটি কন্যা হ’ল। দশবথে কন্যাটিক সখিস্বৈক নিঃসন্তান ৰোমপাদ ৰজাক দান কৰিলে। ধৰ্মজ ৰোমপাদে শাস্তাক নিজকন্যাকপে গ্ৰহণ কৰিলে আৰু পাছত বিভাত্তক মূনিৰ ওৰসত হৰিণীৰ গৰ্ভত জন্ম লোৱা ঋষ্যসুংগক সেই মনোৰম কন্যাটি দান

৪৭ জনপত্ন্যহুথেন পীড়িতঃ (আখ্যানঃ ১৩৭৪)

আৰু

জনপত্ন্যয়া দুঃখমানমানসে . . . দশবথে (চন্দ্র বাঃ, বালকাত)।

৪৬ তৎপ্ৰীত্য লোমপাদোহৈশ্ব শাস্তাং হুহিতৰং দদৌ।

অপুত্ৰস্তৎসুতাং পুত্ৰতুলাং জগ্ৰাহ ভাংপুনঃ ॥ (ৰামায়ণমঃ ১৩৬০)

৪৭ যস্মৈ অজপুত্ৰো দশবথঃ শাস্তাং নাম কন্যায়নপত্ন্যায়
হুহিত্তে হুবোজ (বিষ্ণুঃ ৪১৮১৬)।

৪৮ চন্দ্রপুৰাণ, নাগবধত, ১৮ অঃ।

কবিলে ৪৯। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে মহাভাৰততো ঋষ্যশৃংগক বিভাণ্ডকৰ ঔবসত হৰিণীৰ গৰ্ভত জন্ম। বুলিছে, অৱশ্যে তাত শান্তা লোমপাদৰ নিজ কন্যাহে।

‘উত্তৰবামচৰিত নাটকত অযোধ্যাৰ ৰজা দশৰথৰ শান্তা নামে এটি কন্যা জন্ম হোৱা আৰু সেই কন্যাটিকে দশৰথে লোমপাদক নিজ কন্যাকপে তুলি ল'বলৈ দান কৰা বুলি কোৱা হৈছে। এই কন্যাক বিভাণ্ডক পুত্ৰ ঋষ্যশৃংগই বিয়া কৰাইছিল ৫০। আমন্দৰামায়ণতো দশৰথে নিজ কন্যা শান্তাক সুখিলেক লোমপাদক দিয়া বুলিছে (১।১।৯৬, ৯৭)।

মাত্ৰি ‘ভাৱাৰ্থ বামাৱলী’ত, সাৰলাদাসৰ ওড়িয়া মহাভাৰতত আৰু কৃষ্ণিঃ বামাৱলী প্ৰভৃতি প্ৰাদেশিক ভাষাৰ বামাৱলী সাহিত্যতো শান্তাক দশৰথৰ কন্যা বুলি কোৱা হৈছে। বাংলাী, বামাৱলীৰ দক্ষিণাত্য পাঠত লোমপাদৰ নিজকন্যা শান্তা বুলি কোৱা কথাটোক গোড়ীয়া তথা পশ্চিমোত্ত-বীৰ পাঠত শান্তা দশৰথৰ কন্যা বুলি থকা কথা অধিক জনপ্ৰিয় হৈ উঠিল। ডাল-পাত জোৰা দিয়া কথা সাধাৰণ মানুহে বেছি ভাল পায়। সেই কাৰণেই অযোধ্যাৰ ৰজা দশৰথৰ কন্যা লোমপাদক দান কৰাৰ কাহিনী অধিক জনপ্ৰিয় হৈ উঠিল। কিন্তু এই কাহিনী যে বাংলাী, বামাৱলী পাঠত জোৰা দিয়া হৈছে, বিজ্ঞানসকলে নানা যুক্তি প্ৰমাণেৰে সেই কথা সমৰ্থন কৰিছে। তেনে যুক্তিসমূহৰ আলমত তলত এটি আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

৪৯ অথ শান্তাভৱনু নাৱা কন্যা তস্য মহাশ্বনঃ।

ভামসৌ প্ৰদদৌ সৰ্থ্যে ৰোমপাদায় ভূভুজে॥

অনপত্যায় ধৰ্মজঃ স তাত্ কন্যামকল্পয়ৎ।

দদৌ স ঋষ্যশৃংগায় তাত্ কন্যাং সূমনোহৰাম্॥

বিভাণ্ডকস্য পুত্ৰায় হৰিণায় যৌৱিভাৰ্জ্যাত। (পদ্মঃ পাতালঃ:১২ অঃ)

৫০ কন্যাং দশৰথো ৰাজা শান্তাং নাম হ্যজীজনৎ।

অপত্যকৃতিকায় ৰাজে লোমপাদায় বাং দদৌ॥

বিভাণ্ডকসুতন্তাম্বাশৃংগ উপযেমো। (উত্তৰঃ ১।৪-৫)

শান্তা যদি দশবৎসবে কম্যা আহিল, দশবৎসব আক সন্তান জন্ম নোহোৱাকৈ লোমগাদক তেওঁৰ একমাত্ৰ সন্তান শান্তাক দি দিয়াটো অসংগত কথা। একমাত্ৰ সন্তানকে লোকক পালিত সন্তানৰূপে দান কৰাটো স্মৃতি-শাস্ত্ৰবিৰোধী কথা। তদুপৰি বাল্মী০ বায়াল্লব কোনো পাঠতে দশবৎসবে হোম আদি অনুষ্ঠান কৰি যথাবৎ শান্তাক লোমগাদক দান কৰাৰ বৰ্ণনা নাই।

দশবৎসব একমাত্ৰ সন্তান শান্তাৰ মাতৃৰ নাম বাল্মী০ বায়াল্লব কোনো পাঠতে উল্লেখ নকৰাটো মন কৰিবলগীয়া কথা।

বাল্মী০ বায়াল্লব সকলো পাঠতে দশবৎসবে যজ্ঞ কৰাৰ উদ্দেশ্যে ঋষ্য-ভৃংগক অংগৰাজ্যৰপৰা আনিবলৈ যাওঁতে শান্তাক লগ পোৱাৰ কথা আছে। সেই সময়ত দশবৎসবে লোমগাদক কৈছিল — ‘হে মহাৰাজ, আপোনাৰ সূতা দাত্তা স্বামীৰে সৈতে মোৰ ৰাজধানীলৈ যাব লাগে, মই এক মহৎ কাৰ্য্য সাধন কৰিব খুজিছোঁ ৫২।’ এই প্ৰসংগত কোনো পাঠতে শিতা-পুত্ৰীৰ বহুকালৰ সুবত হোৱা সাম্ভাৱ্য ৱেহ-সূচক বৰ্ণনা পোৱা নাযায়। দশবৎসবে ঋষ্যভৃংগ আৰু শান্তাক লৈ নিজ ৰাজ্যলৈ ঘূৰি যোৱাৰ সংবাদ দূতৰ দ্বাৰা প্ৰেৰণ কৰোঁতে নিজকন্যা লগত যোৱাৰ আনন্দ-উল্লাসৰ আভাস পোৱা নাযায়। ইফালেদি অযোধ্যাৰ প্ৰজাসকলে ঋষ্যভৃংগক দেখিহে আনন্দিত হোৱাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে ৫৩, নিজ ৰাজ্যৰ ৰজাৰ (ভেটিয়ালৈকে) প্ৰথম সন্তান ৰাজকুমাৰীৰ আগমনৰ বাবে মহত্ৰ।

অন্তঃপুৰত প্ৰবেশ কৰাৰ পাছত স্বামীৰে সৈতে অহা বিশালনগ্ননা শান্তাক দেখি অন্তঃপুৰৰ ৰমণীসকলে প্ৰীতি আৰু আনন্দ লাভ কৰিলে, সেই ৰমণীসকল আৰু বিশেষকৈ ৰজা দশবৎসব দ্বাৰা পূজিতা হৈ শান্তা স্বামীৰে সৈতে ৰাজভৱনতে বাস কৰি থাকিল — এই বুলি বাল্মী০ বায়াল্লব

৫২ শান্তা তব সূতা ৰাজন্ সহ ভৰ্গৱী বিশাল্পতে ॥ ১১

মদীয়ং নগৰং যাতু কাৰ্য্যং হি মহত্ৰস্যভ্যম্ । (বা. ১।১১১স.)

৫৩ তন্তঃ ৱলংকৃতং ৰাজা নগৰং প্ৰৱিৱেশ হ ॥

শংখদ্বন্দ্বভিনিহুৰ্গদৈ পুৰকৃত্বা ৰিজৰ্ঘভম্ ॥

ভতঃ প্ৰমুদিতা সৰ্বৈ দৃষ্টা ৱৈ নাগৰা ৰিজম্ ॥ (বা. ১।১১১২৬,২৭)।

কেউটা পাঠতে বৰ্ণনা আছে, কিন্তু এই সময়ত বহুকালৰ ঘূৰত নিজ-
কন্যাক সুবাই লগ পোৱা কেনো মাড় দশবথৰ জন্তুপুৰত গুলোৱা নাই।
ভদ্ৰপৰি দশবথে শান্তাক নিজ কন্যাকপে মৰম স্নেহ কৰাতকৈ ঋষিপত্নীকপে
পূজা কৰিছে।

সনৎকুমাৰৰ ভৱিষ্যদ্বাণী স্বৰূপে বাল্মীকি বামাৱলীৰ সকলো পাঠতে
সুমন্ত্ৰই দশবথৰ আগত অনাবৃষ্টি নিবাৰণৰ উদ্দেশ্যে অংগবাজ লোমপাদে ঋষ্য-
শৃংগক অনাব কাহিনী যেতিয়া কৈছিল, তেতিয়া শান্তাক ঋষ্যশৃংগলৈ বিয়া দিয়াৰ
প্ৰসংগটোতে শান্তা যে দশবথৰ কন্যা হৈ আছিল, সেই কথাও ক'ব লাগিছিল।
অন্যহে নালাগে গোড়ীয়া আৰু পশ্চিমোত্তৰীয়া পাঠতো এই প্ৰসংগত শান্তা
যে দশবথৰ কন্যা আছিলে, সেই সম্পৰ্কে ঘৃণাক্ৰমেও উল্লেখ কৰা নাই। এই
প্ৰসংগত বাল্মীকি বামাৱলীৰ দাক্ষিণাত্য পাঠত ইমানকৈ কোৱা হৈছে — “এই
দৰে বেশ্যাৰ সহায়ত অংগবাজে ঋষিপুত্ৰক অনালে দেৱতাই বৃষ্টিপাত কৰিব
আৰু শান্তাক তেওঁলৈ দিয়া হ'ব। জেঁৱাই ঋষ্যশৃংগৰে আপোনাৰ পুত্ৰলাভৰো
বিধান কৰিব ৫৪।”

বাল্মীকি বামাৱলীৰ গোড়ীয়া পাঠত লোমপাদে নিজকন্যা শান্তাক
ঋষ্যশৃংগক দান কৰিব আৰু ঋষ্যশৃংগ লোমপাদৰ জেঁৱায়েক হ'ব,
সেই ঋষ্যশৃংগৰে যজ্ঞ কৰাই দশবথৰ পুত্ৰলাভ কৰাব ৫৫ বুলি থকা
বৰ্ণনাটো শান্তা দশবথৰ কন্যা বুলি থকা কথাৰ লগত বিসংগতিপূৰ্ণ।

৫৪ এবমংগাধিপেনৈৰ গণিকাভিৰ্ব্বষে সুভঃ।

আনৌতোহৰ্ষদেবঃ শান্তা চান্মৈ প্ৰদীৱতে ॥ ১৮

ঋষ্যশৃংগন্ত জামাতা পুত্ৰান্তৰ বিধাস্যাতি। (কাঃ ১।২।স.)

৫৫ ভত. স বাজা বিধিৰজ্ঞাত্যং তন্মৈ প্ৰদাস্যাতি।

বকাং হৃহিতবং ভাৰ্য্যং বপমৌদাৰ্যসমমিতাম্ ॥

এবং ভস্য চ জামাতা ভৱিষ্যতি মহাতপাঃ।

লোমপাদস্য বাজৰ্ষেষ্ণ শৃংগঃ প্ৰতাপৱান্ ॥

বাজো দশবথস্যপি স পুত্ৰানভিকায়িকিতান।

বিধাস্যাতি মহাতেজা হৰিছ'হাধৰবাগ্নিহু (গোড়ীয়াঃ ১।৮।২৬-২৮)

পশ্চিমোত্তরীয় পাঠতো। এইদেবেই কোঁটার কথা আগতে উল্লেখ কবি অহা হৈছে। দশবথ আৰু শান্তাৰ পিতৃ-কন্যা সম্পৰ্ক বৰ্তা হ'লে সেই কথা ঘোষণা কৰাৰ উচিত অৱসৰ এয়ে আছিল। তাকে নকৰি উত্তৰ ভাৰতীয় বি দ্বীপ পাঠত লোমপাদৰ 'হকাং হুহিতবং বুলি এবাৰ কৈ পাছত পৌৰীষ পাঠত (১১০।৪,৫) আৰু পশ্চিমোত্তরীয় পাঠত (১১১।৪,৫) লোমপাদে দশবথক তেওঁৰ কন্যা শান্তাক যুক্তি অনাৰ কাহিনী ডাল-পাত জোৰা দি স্ববিবোধিতা কৰিলে। এইখিনি আলোচনাৰপৰা বুজা গ'ল যে শান্তা আৰম্ভণিতে অংগৰাজ লোমপাদৰ নিজকন্যা। বুলিহে বান্ধী০ বামাৱগত বৰ্ণনা কৰা হৈছিল।

লোমপাদৰ নিজকন্যা শান্তাৰ পিতৃৰূপে দশবথক কিয় আৰু কেনেকৈ জুৰি দিয়া হ'ল এতিয়া তাৰ কিছু আলোচনা কৰা হওক। হৰিবংশ, বায়ু, ব্ৰহ্ম আৰু মৎস্যপুৰাণত অঙ্গৰাজ লোমপদৰে অন্য নাম দশবথ আৰু শান্তা সেই অঙ্গৰাজ দশবথৰে কন্যা। বুলি বৰ্ণনা থকাৰ কথা আগতে কৈ আহিছে। বিষ্ণুপুৰাণত অংগৰাজ লোমপাদ দশবথক অযোধ্যাপতি দশবথে নিজ কন্যা শান্তাক দি দিয়াৰ কাহিনী অৱতাৰণা কৰি প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে অঙ্গপুত্ৰ দশবথৰ লগত অংগৰাজ দশবথৰ কন্যা শান্তাৰ পিতা-পুত্ৰী সম্পৰ্ক জোৰা হয়। এইদেবে শান্তা অযোধ্যাৰ প্ৰধাত বজা দশবথৰ কন্যা বুলি প্ৰচাৰ হ'ল। তাৰ পাছত অংগৰাজ লোমপাদে (দশবথে) ঋষাঙ্গুগলৈ শান্তাক বিয়া দিয়া বিখ্যাত কাহিনীটো যুক্তিযুক্ত কবিতৰ উদ্দেশ্যে, বোমপাদ বা লোমপাদ নিঃসন্তান হোৱাৰ কাৰণে শান্তাক দশবথৰপৰা যুক্তি নিয়া কাহিনী-টোৰ উদ্ভাৱনা হ'ল। নামৰ সাদৃশ্যই বোমপাদ দশবথ আৰু অঙ্গপুত্ৰ দশবথৰ মাজত মিলুতাৰ সূত্ৰ উলিয়াবলৈ সহজ কৰি তুলিলে।

শান্তাক দশবথৰ কন্যা বুলি ভবাৰ থল যে বান্ধী০ বামাৱগত একেবাৰে নাই, সেটো নহয়। 'কন্যা চাস্য মহাভাগস্য শান্তা নাম ভৱিষ্যতি' (১১১।৪) এই শ্লোকোৰ্ধত থকা 'অস্য' শব্দৰ লগত দশবথৰ সম্পৰ্ক জুৰি দিয়াৰ কথা আগতে উল্লেখ কৰি আহিছে। তদুপৰি সুমন্ত্ৰই দশবথৰ 'ঋষাঙ্গুগন্ত জামাতা পুত্ৰাংস্তৱ বিধাস্যতি' বুলি কোৱা যি শান্তাৰ কথা দাক্ষিণাত্য পাঠত আছে তাতো শান্তাক দশবথৰ কন্যা বুলি ব্যাখ্যা কৰাৰ এটা সুকণ্ঠ আছে।

প্ৰসংগটোৰপৰা এই কথাফাঁকিত স্বাভাৱিক বোমপাদবৰে জেঁৱায়ক বুলিহে বুলি নিশ্চিত ভাবে বুজিব পাৰি যদিও ‘স্বাভাৱিকতৰ জামাতা’ বুলি অস্বল্প কৰি তেওঁক দশৰথৰ জেঁৱায়ক বুলিও অৰ্থ কৰিব পাৰি। চীকাকৰ গোবিন্দ-বাজে এই শাৰীটো ব্যাখ্যা কৰোঁতে (যদিও দক্ষপাত; পাঠত শান্তাক দশৰথৰ কন্যা বোলা নাই) এনেদৰে লিখিছে।

জামাতা লোমপাদস্য দশৰথস্ত্যপি বা ।

দশৰথস্যোবসী শান্তা দত্তা লোমপাদস্য ॥

গোবিন্দবাজে ইয়াত শান্তাক দশৰথৰ ঔষসজাত কন্যা বোলাৰ উপৰিও, বালকাত্তৰ ‘সখ্যং সহজকং চৈৱ তদা তং ত্ৰতাপৃচ্ছয়ং’ (১১৮) ইত্যাদি শ্লোকত থকা সহজক শব্দটোৰ ব্যাখ্যা কৰি বৈভ ‘সহজকং শান্তায়া জনকপিতৃ-ত্বকপং সহজকম্’ — শান্তাৰ জনদাতা আৰু (পালক) পিতৃকপে দশৰথ আৰু লোমপাদৰ সহজ ।

অংগবাজ লোমপাদ দশৰথৰ কন্যা অজপুত্ৰ দশৰথৰ কন্যা হোৱা কাহিনীৰ উদ্ভৱ আৰু ক্ৰমবিকাশ এনেদৰেই চহ ৫৬ । যি কন্যা অজপুত্ৰ দশৰথৰ নিজকন্যা নাছিল, সেই শান্তা দশৰথেৰে কন্যা আছিল বুলি সেইকাৰণেই মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত সুমন্ত্ৰই দশৰথক সোঁৱৰাই দিব লগা হৈছিল।

দশৰথৰ দ্বাৰা অঘোৰ্য্যলৈ স্বাভাৱিক আনয়ন — বাল্যো বামাৱলীত পুত্ৰ-লাভৰ অৰ্থে বজ্জ কৰিবলৈ সুমন্ত্ৰৰ পৰামৰ্শমতে দশৰথে স্বাভাৱিক আনিবলৈ বশিষ্ঠৰ অনুমতি লৈ জামাত্য আৰু পুৰোহিত তথা অন্তঃপুৰৰ ৰাণীসকলৰ সৈতে অংগদেশলৈ যাত্ৰা কৰাৰ কথা আছে। মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত বশিষ্ঠই স্বাভাৱিক আনিবৰ বাবে দশৰথক যি ব্যৱস্থা দিছিল (৫৫০-৫৬২ পদ), সেই ব্যৱস্থামতেই স্বাভাৱিক জনা গোৱা নাই। ইফালে ইয়াত বশিষ্ঠই স্বাভাৱিক ‘শিশুমুনি ৰীতি সন্দেশৰ দ্বাৰা পাই’ আহিব বুলি যি বৰ্ণনা দিছিল, সেয়াও কাৰ্য্যত: অৱান্তৰ, কাৰণ দশৰথে আনিবলৈ যোৱাত শান্তাক বিয়া-বাক কৰাই স্বাভাৱিক সম্পূৰ্ণ গৃহস্থী প্ৰাপ্তবয়স্ক যুনি।

---

৫৬ শান্তা কাৰ কন্যা, এই সম্পৰ্কৰ আলোচনাটো বাইকৈ ড^০ অশোক চেটাৰ্জীৰ ‘Padmapurana, A Study’ গ্ৰন্থৰ সহায়ত কৰা হৈছে।

‘আদিকাণ্ড’ত সুমন্ত্ৰই দশবথক বেড়িয়া ক’লে— ‘ঋষাশৃংগে আনি
যজ্ঞ কবিরো নৃপতি / হৈবেক তোমার ডেবে উত্তম সন্ততি ॥’ বুলি বিধান
দিলে, দশবথে বশিষ্ঠ প্রমুখ্যে সকলো পুৰোহিত, সুমন্ত্ৰ সমস্থিতে আঠজন
পাত্র আক ‘গজ বাজী বথ সেনা সাজি লগে লৈলা।’ বাবরদেবে ‘কাহালি
মুহুরি ভেৰি মৃদংগ তবল’ আক ঢাক-ঢোলৰ শব্দেৰে টলবল কৰি ‘ঋত্বন
চমৎকাৰ বজাব পল্লান’ বৰ্ণনা কৰিছে।

দশবথক লোমপাদে অনেক ভক্তি প্রদৰ্শন কৰি পাদ্য-অৰ্ঘ্য দি পূজা
কৰাব যি বৰ্ণনা মাধবদেবে দিছে, সি মূলৰ ঘাৰা প্ৰণোদিত (বা. ১।১১।১৬)।
অৱশ্যে মূলত বশিষ্ঠ ঋষি অংগবাঁজালৈ যোৱা নাছিলে। মূলত লোমপাদে
ঋষাশৃংগৰ আগত তেওঁৰ দশবথৰ লগত থকা ‘সখাং সম্বদ্ধকং’ বিৱৰি কোৱাৰ
দৰে ‘আদিকাণ্ড’তো —

লোমপাদে বুলিলন্ত বচন বিনয় ।

এন্তে দশবথ বাজা হুংৱা পৰিচয় ॥ ৫১৭

প্ৰানসম এন্তে মোৰ বান্ধৱ বিচিত ।

কত কোটি পুণ্যেসে ইহাংক পাইলো মিত্র ॥

ইহানে হুহিতা শান্তা মাগিলা আনিলোঁ ।

যজ্ঞ কৰিলা তোমাত বিহা দিলোঁ ॥ ৫১৮

এন্তেসে জানিবা নিজ শত্ৰুৰ তোমাৰ ।

কবিলোক ঋষি আবে আংক উপকাৰ ॥

মনত অসুখ আন নাহিকে জনয় ।

সিহেতু তোমাক বাজা কৰিলা আশ্ৰয় ॥ ৫১৯

মূলত অৱশ্যে লোমপাদে প্ৰথমতে দশবথৰ লগত থকা তেওঁৰ সম্পৰ্কৰ
কথা কৈছিল আক তাৰ পাছত দশবথে লোমপাদৰ কন্যা শান্তাক স্বামীৰে
সৈতে তেওঁৰ নগৰলৈ আমন্ত্ৰণ জনাইছিল (বা ১।১১।১৯-২০)। ‘আদিকাণ্ড’ত
দশবথে গৈছে অংগবাঁজক এই বুলি কৈছে —

তনিয়ো নৃপতি যোৰ নাহিকে সন্তান ।

ঋষাশৃংগে মহামুনি আছে তৰ স্থান ॥ ৫২৫

ভেহে স্বস্ত কৰাইলেনে হৈবেক তনয় ।

ভাংক নিবে প্ৰতি আসি আছে মহাশয় ॥

ভেতিয়াহে লোমপাদে ঋষ্যশৃংগক মতাই আনি ওপৰত কৈ অহা কথাখিনি কৈছে । মূলত সেই সময়ত ঋষ্যশৃংগ বজাৰ সময়তে আছিল (আসাদ্য তং হিজশ্ৰেষ্ঠং বোমপাদসমীপগম্) ।

‘আদিকাণ্ড’ত ঋষ্যশৃংগই লোমপাদৰ কথাখিনি শুনি শাস্তাৰ সৈতে দশবথৰ লগত যাবলৈ ওলাল । মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত পিতা-পুত্ৰীৰ মিলন-কণক আনন্দ সুন্দৰভাৱে ব্যক্তি কৰা হৈছে —

শাস্তাৰ কোড়ক আতি পিতৃক দেখিয়া ।

মাৱক দেখিতে দশগুণ ভৈল হিয়া ॥

পিছে শাস্তাৰ মাকনো কোন সেই কথা মাধৱদেৱেও আমাক মক’লে । এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে কুন্তি বামাৰুণত ছেমলতা (শাস্তা) দশবথৰ অনাতম বানী, ভাৰ্গৱ বজাৰ কন্যাৰ গৰ্ভত জন্ম হোৱা কন্যা, দশবথে পূৰ্বৰ সত্য বাখি এই কন্যাটি লোমপাদক দান কৰে বুলি ‘অন্ধকমুনি বধ’ৰ আগতে কৈছে ।

‘আদিকাণ্ড’ত দশবথে অযোধ্যালৈ ঋষ্যশৃংগক লৈ ভেওঁ প্ৰভাৱৰ্তন কৰাৰ কথা দূতৰ মুখে জনোৱা বুলি নাই । অন্তঃপুৰৰ বাণীসকল অংগ-বাজালৈ যোৱাৰ কথাও নাই । শাস্তাৰ আগমনত অযোধ্যাত উলহ-মালহ লগাৰ যি বৰ্ণনা মাধৱদেৱে দাঙি ধৰিছে, তাত স্বামীৰে সৈতে ঘৰৰ ছোৱালী ঘৰলৈ আহোঁতে হোৱা আনন্দ-উছাহ প্ৰকাশ পাইছে । এই উলহ-মালহে মাননীয় ঋষি ঋষ্যশৃংগৰ আগমনৰ শুকতুকো মোলান পেলাইছে ।

শাস্তা আসিবাৰ শুনি তিনি মহাদই ।

কৌশল্যা সুমিত্ৰা শান্তী সুন্দৰী কৈকেয়ী ॥

হৰস ফৰস কৰি আসিল বজাই ।

গজা বান্ধি ধৰিলা শাস্তাক লগ পাই ॥ ৫২২

নিসন্ত গৃহক হৰিষৰ নাই পাব ।

শাস্তা সতী কৰিলা মাড়ক নমস্কাৰ ॥

সবে মহাদই আসি শান্তাক বেঢ়িলা।

অন্তঃপুর মাজে মহা আনন্দ মিলিলা ॥ ৫২৩

সমস্তবে আনন্দ শান্তাক লাগ পাট।

তান্ত বিনে কাৰো আৰ পুত্ৰ জীউ নাই ॥

এতেকে শান্তাক পান্না সাত শত মাৰে।

বস্ত্ৰ অলংকাৰ আনি দিয়া গাৱে গাৱে ॥ ৫২৪

পতিৰ সৈতে কন্যা পিতৃ-মাতৃৰ ঘৰলৈ অহাৰ এই মনোদ্ৰাহী বৰ্ণনাত
উদাসীন ভক্তকবি মাধৱদেৱৰ মানৱীয় আৱেগ অনুভূতিৰ সূক্ষ্ম নিৰীক্ষণ তথা
সাধাৰণীকৰণৰ ক্ষমতা সূক্ষ্মবকৈ প্ৰকাশ পাইছে।

ঋষাশংগ দশবথৰ জেঁৱালৈক হ'লেও তেওঁৰ পুত্ৰনীয় অতিথি।
গতিকে উচিতভাবেই —

দশবথ ৰাজা ঋষাশংগক আনিলা।

কৰিলা বিস্তৰ পূজা। পান্য-অৰ্ঘ্য দিয়া ॥

আন্ত হন্তে হৈব যোৰ মনোৱথ সিদ্ধি।

ভৈলন্ত আনন্দ যেন পান্না নৱনিধি ॥ ৫২৫

এহি বুলি অৰ্চা কৰিলন্ত বহুতৰ।

যেন বৃহস্পতিক পূজিলা পুৰন্দৰ ॥

মাধৱদেৱে ঋষাশংগৰ আগমনত অসৌখ্যবাসী প্ৰজাৰ কোনো আনন্দ
উল্লাসৰ বৰ্ণনা দিয়া নাই। সেইদৰে শান্তা অহাৰ বাবেও সাধাৰণ প্ৰজাৰ
উলহ-মালহ লগা নাই।

॥ পুত্ৰপ্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে দশবথৰ যজ্ঞ ॥

ৰান্ধী, বায়ান্ধত থকাৰ দৰে মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডতো দশবথে
যশংগ কআনি পুত্ৰ লাভৰ অৰ্থে অন্নযেণ যজ্ঞ আৰম্ভ কৰিছে—

অনন্তৰে নৃপতি যজ্ঞৰ যোৰা আনি।

বিধিৱতে অভিবেক কৰি মহামানী ॥ ৫২৬

বৰীয়া কটক দিলা লগত অনেক ।

যেলি দিলা ঘোঁৰাক পালিলা বৰিষেক ॥

‘বসন্ত প্ৰবেশ ভৈলা ওচিয়া শিশিৰ’ — এই সময়ত দশৰথে অশ্বমেধ যজ্ঞ আৰম্ভ কৰাৰ কথা বাল্মীকি বামাৱলীৰ গোড়ায় পাঠৰ মাজত দিছে । (অথকাঃল ব্যতিক্ৰান্তে শিশিৰে তদনন্তৰম্ । বসন্ত সময়ে প্ৰাপ্তে ৰাজা যজ্ঞং মনো দধে ॥ ১।১২।১) ।

অৱশ্যে যজ্ঞৰ বৰ্ণনা মাধৱদেৱৰ নিজা, বাল্মীকি বামাৱলীৰ অনুবাদ নহয় । যজ্ঞৰ প্ৰসংগতে মাধৱদেৱে বিভাগুকৰ কথা অৱতাংগ্য কৰিছে । যেতিয়া বিভাগুকে পুত্ৰেকক ঘৰত নাপালে, তেতিয়া তেওঁ ধ্যানত বহি জানিব পাৰিলে —

দশৰথ ৰাজা মোৰ নিলেক তনয় ।

পুত্ৰ প্ৰয়োজনে যজ্ঞ কৰে মহাশয় ॥ ৫০৮

পৰম হৰিষ মনে বিভাগুক আয়োধ্যালৈ আহিল আৰু দশৰথ তথা যজ্ঞত সময়তে ঋষিসকলৰ আদিৰ সংকাৰ গ্ৰহণ কৰি —

কবিলন্ত বিভাগুকে প্ৰশংসা ৰাজাক ।

পুত্ৰসমে বসিলন্ত যজ্ঞ কৰিবাক ॥ ৫০৯

বাল্মীকি বামাৱলীত দশৰথে অশ্বমেধ যজ্ঞৰ উপৰিও পুত্ৰোক্তিযোগ কৰাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে । পণ্ডিতসকলে বাল্মীকি বামাৱলীত পাছত সংযোজনা কৰা বালকান্তৰ ভিতৰতে পৰশুৰামৰ ভৈৰোভংগ আৰু দশৰথৰ পুত্ৰোক্তি যাগৰ কথা একেবাৰে পৰৱৰ্তী সংযোজনা বুলি মত প্ৰকাশ কৰে, কাৰণ এই দুটা প্ৰসংগতে বামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে ।

পুত্ৰোক্তি যাগৰ প্ৰসংগটো যে বাল্মীকি বামাৱলীত পাছৰ সংযোজনা সেই কথা সহজেই ধৰিব পাৰি । বালকান্তৰ অন্তিম সৰ্গত পুত্ৰান্তৰ অৰ্থে দশৰথে অশ্বমেধ যজ্ঞ কৰিব বুলি কোৱা হৈছে (বা ১।৮।৮) । ত্ৰয়োদশ আৰু চতুৰ্দশ সৰ্গত অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বৰ্ণনা দিছে । চতুৰ্দশ সৰ্গত ব্ৰাহ্মণসকলক যজ্ঞান্ত দক্ষিণা দিয়াৰ পাছত দশৰথে ঋষ্যাশংগক কুলবৰ্ধনকাৰী কৰ্ম কৰিবলৈ অনুৰোধ

কৰিছে। তেতিয়া ঋষাশংগই ‘তথাস্ত’ বুলি কৈ ‘হে বাজন্, তোমাৰ চাৰিজন কুলৰ ভাৰ বহন কৰিবপৰা পুত্ৰ হ’ব’ বুলি আশীৰ্বাদ কৰিছে (১।১৪।৫৮-৫৯)। ঋষাশংগকে মুখা কৰি পুৰোহিতসকলে অশ্বমেধৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ কৰ্ত্তৱ্যেই দশবথক এইবুলি কৈছিল — “মহাবাজ, যজ্ঞৰ সামগ্ৰী গোটোৱা হওক, ঘোঁৰা এৰি দিয়া হওক, সবৰ্ঘ নদীৰ উত্তৰ পাৰে যজ্ঞভূমিৰ ব্যৱস্থা কৰা হওক। তুমি অমিত পৰাক্ৰমী চাৰিজন পুত্ৰ লাভ কৰিবা, কাৰণ পুত্ৰৰ অৰ্থেই তোমাৰ এই ধাৰ্মিক বুদ্ধি জন্মিছে ১। গতিকে অশ্বমেধ যজ্ঞৰ দ্বাৰায় দশবথৰ পুত্ৰপ্ৰাপ্তিৰ কামনা সিদ্ধি হৈছে, তাৰ পাছত আকৌ পুত্ৰেষ্টি যাগৰ কি প্ৰয়োজন? মন কৰিবলগাৱা কথা যে পুত্ৰেষ্টি যাগৰ বৰ্ণনা ১৫ সৰ্গৰপৰা ১৭ সৰ্গলৈকে) দিয়াৰ পাছত ১৮ সৰ্গৰ আৰম্ভণিতে অশ্বমেধ যজ্ঞৰ অন্তত (নিবৃত্তে তু ক্ৰতে) তস্মিন্ ইন্দ্ৰমেধে মহাঅনঃ) দেৱতা আৰু বজাসকল নিজ নিজ স্থানলৈ ঘূৰি যোৱাৰ বৰ্ণনা দিছে। এই কথাখিনি একুতপক্ষে অশ্বমেধ যজ্ঞৰ বৰ্ণনাৰ পাছত অৰ্থাৎ ১৪ সৰ্গৰ পাছতে থকাটো স্বাভাৱিক। গতিকে মাজৰ তিনিটা সৰ্গত বৰ্ণনাৰ পুত্ৰেষ্টি যাগৰ কথাখিনি পাছত সূত্ৰাই দিয়াটো প্ৰমাণিত হয়। উল্লেখযোগ্য যে মহাভাৰত, হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ বাহুপুৰাণ আৰু ভাগৱতত থকা বামকথাত দশবথৰ কোনো যজ্ঞৰ কথাই নাই। বহুবংশত কেৱল পুত্ৰেষ্টি যাগৰ কথাহে আছে ২। পদ্মপুৰাণতো সেই একেই কথা। মাধৱদেৱে কিন্তু পুত্ৰেষ্টিয়াগৰ উল্লেখ নাই কৰা। অৱশ্যে বাৰ্হীৱ্য বাহ্যব্ৰহ্মণত পুত্ৰেষ্টিয়াগৰ অগ্নিত উদ্ভূত পুৰুষে পাৱসদান কৰাৰ কথা মাধৱদেৱে অশ্বমেধৰ লগতে জড়িত কৰিছে।

১ ঋষাশংগপুৰোহিত পুত্ৰাচুৰ্ণপতিং তদা ॥

সংভাৰাঃ সংজিহন্তাং তে ত্বৰগচ্চ বিমুচ্যতাং ॥

সবৰ্ঘাশ্চোক্তবে তীৰে যজ্ঞভূমিৱিহীৱতাম্ ॥

সৰ্বথা প্ৰাপ্যাসে পুত্ৰাংস্তুৰোহিতৱিক্ৰমান্ ॥

যস্য তে ধাৰ্মিকী বুদ্ধিৰিহং পুত্ৰাৰ্থমাগতা ॥ (বা ১।১৩।২১-২৩)

২ ঋষাশংগাদয়ন্তস্য সন্ত সন্তানকাংক্ষিণঃ ॥

আবেভিৰে জিতাঅন পুত্ৰীৰামিহিমৃতিজঃ ॥ (বহুঃ ১০।৪)

বিষ্ণুপুৰাণ (৫।১ অ) আৰু ভাগৱতপুৰাণত (১০।১ অ:) কৃষ্ণজন্মৰ প্ৰসংগত দৈত্যপীড়িতা পৃথিৱীয়ে ব্ৰহ্মা আদি দেৱতাসকলৰ সৈতে গৈ ক্ষীৰ-সমুদ্ৰশালী বিষ্ণুৰ শৰণাপন্ন হোৱাৰ কথা আছে। কালিদাসৰ ‘ৰঘুবংশ’ত ব্ৰহ্মা আদি দেৱতাসকল বান্ধুসৰাজ বাৰণৰ দ্বাৰা পীড়িত হৈ ক্ষীৰসমুদ্ৰশালী বিষ্ণুৰ শৰণাপন্ন হোৱাৰ বি বৰ্ণনা দিয়া হৈছে, বিষ্ণুপুৰাণৰ কৃষ্ণজন্ম প্ৰসংগৰ কথাৰ লগত তাৰ মিল আছে। আমন্দবামাঙ্গণতো বাৰণাদিৰ দ্বাৰা পীড়িত পৃথিৱী ব্ৰহ্মাদি দেৱতাৰ সৈতে বিষ্ণুৰ ওচৰলৈ গৈছে। মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডতো বহুৱণপীড়িত দেৱগণ হৰিৰ শৰণাপন্ন হৈছে। ইন্দ্ৰৰ সৈতে বহি দেৱতাসকলে এইদৰে আলোচনা কৰিছে —

বাৰণৰ হস্তে	নাহিকে নিস্তাৰ	বিনে দেৱ গদাধৰ।
ব্ৰহ্মায়ে আমাৰ	প্ৰমাদ মিলাটল	বাৰণক দিয়া বৰ ॥
ইতিনি লোকত	ত্ৰিংশ দেৱত	বাৰণ অবধ্য ভৈল।
নৰ বানবত	হৈব সিটো হত	ব্ৰহ্মা বৰ ছিত্ৰ থৈল ॥ ৫৪৬
পুত্ৰৰ নিমিত্তে	কৰে মহা যজ্ঞ	দশবথ নৃপবৰ।
এহি সময়তে	ঈশ্বৰ বিষ্ণুক	পঠাই দিওঁ তান ঘৰ ॥

‘ৰঘুবংশ’তো দশবথৰ বজ্ঞ আৰম্ভ হোৱাৰ সময়তে (১০।৫) বাৰণপীড়িত দেৱতাসকল হৰিৰ ওচৰলৈ গৈছে।

বাল্মী, বামাঙ্গণত দশবথৰ পুৰোহিত যোগলৈ হৰি গ্ৰহণৰ অৰ্থে অহা দেৱতাসকলে ব্ৰহ্মাক ভেওঁৰ বৰ পাই বাহুণে কেনেকৈ জগৎ উৎপাদন কৰিছে সেই কথা কৈ তাৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় বিচাৰিছিল (বা ১।১৫।৪—১১)। তেতিয়া ব্ৰহ্মাই কৈছিল — “সেই দুবান্ধাৰ বধৰ উপায় আৰু নিহন্তাৰ কথা মই জানিব পাৰিছোঁ। সি গন্ধৰ্ব, বক্ষ, বক্ষ আৰু দেৱতাৰ অবধ্য হওঁ যেন বুলি কোৱাত মই সেয়ে হওক বুলি ক’লোঁ। সি মনুষ্যক অবজ্ঞা কৰি মনুষ্যৰপৰা সুবক্ষা নিবিচাৰিলে; সেই কাৰণে সি মনুষ্যৰ হাততে মৰিব, অনাৰ হাতত তাৰ মৃত্যু নহয় (বাঃ ১।১৫।১২—১৫)।” সেই সময়তে দশবথৰ বজ্ঞস্থলীত গৰুড়ত উঠি আচি চতুৰ্ভুজ হৰি উপস্থিত হোৱাত দেৱতাসকলে ভেওঁক বন্ধনা কৰিলে আৰু “আগোনাক জগতৰ হিত কামনা কৰি এটি কাৰ্যত

নিরোগ কবিহোঁ" বুলি অযোধ্যাপতি দশবথৰ তিনিগবাকী বাণীৰ গৰ্ভত চাৰিভাগে মনুষ্য ৰূপত অৱতাৰ্ণ হৈ বাৱণক বধ কৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা জনালে (বাঃ ১।১৫।১৬-২২)। বাৱণে দেৱ, গন্ধৰ্ব, সিদ্ধ আৰু মুনিসকলক উৎপীড়ন কৰাৰ কথা জনাই সকলোটিয়ে দেৱগণক বাৱণৰ বধৰ অৰ্থে হৰিব শৰণাপন্ন হৈ স্তুতি কৰিলে।

‘বঘুৰংশ’ত আৰু মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত দশবথৰ যজ্ঞস্থলীত লগ পাই নহয়, দেৱতাসকলে ক্ষীৰসাগৰলৈ গৈছে হৰিক প্ৰাৰ্থনা জনাইছে। কৃত্তিবাসী বামাৱলীতো এইদৰেহে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। মাধৱদেৱৰ এই বৰ্ণনা ‘বঘুৰংশ’ৰ বৰ্ণনাৰ লগত কেতিয়াবা মিলে মিলে মিলি আছে।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত দেৱতাসকলে য’ত “অবাক্ত ৰূপে, আহুত ঈশ্বৰ, নুহিকে কাৰো গোচৰ”— সেই ক্ষীৰোদধৰ তীৰ পালেগৈ আৰু হৰিক স্তুতি কৰিবলৈ ধৰিলে। বঘুৰংশতো এই হৰিক বাণী আৰু মনৰ অগোচৰ বুলিছে — “অধৈনং তুৰ্ভুঃ স্তুতামৱাভ্ মমসোগোচৰম্ (বঘু ১০।২৫)।” অৱশ্যে ‘বঘুৰংশ’ত দেৱগণে হৰিক ব্যক্তৰূপতে দেখা পাইছেগৈ।

‘আদিকাণ্ড’ত দেৱগণে “ক্ষীৰসাগৰৰ, তীৰ জুৰি সবে, হৰিক দেখিব মনে,” “নমো নাৰায়ণ, জগত কাংগ, সনাতন নাৰায়ণ” প্ৰভৃতি বুলি কৃপা কৰি সদয় হ’বলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰি আৰু কৈছে —

তোমাৰ চৰণে	আমি দেৱগণে	শৰণ লৈলো সম্প্ৰতি।
তুমিহি ঈশ্বৰ	ইটো জগতৰ	তুমি বিনে নাহি গতি ॥
হৱো সুপ্ৰসন্ন	দিয়ো দৰশন	শুচোক আমাৰ মুখ।
ত্ৰিদশকলে	দেখে কোতুলে	তোমাৰ প্ৰসন্ন মুখ ॥ ৫৪৯

এই স্তুতিত দায়াযুত হৈ হৰিয়ে অস্তিত্ব ৰূপত দেৱতাসকলক দেখা দিলে আৰু দেৱগণ “কল্প অল্প হৰি” বুলি কৃতজ্ঞ হৈ দণ্ডবৎ পৰিলে। এইখিনিতে মাধৱদেৱৰ এৰ্দ্ধকি পদত ‘বঘুৰংশ’ৰ ধ্বনিৰ অনুবণন শুনা যায়—

সুপ্ৰসন্ন বিধি	ভৈল কাৰ্যসিদ্ধি	দেখা দিলা নাৰায়ণ।
ঈশ্বৰ দেবি	ভৈলা সবে সুখী	যতেক ত্ৰিদশ গণ ॥

‘বদ্বংশ’ত আছে — “অৰ্য্যাক্ষেপো ভৱিষ্যন্ত্যঃ কাৰ্য্যসিদ্ধেহি লক্ষণম্ ”
অৰ্থাৎ যাৰ ওচৰলৈ যোৱা হয় অবিলম্বে তেওঁৰ দৰ্শন হ’লে সি ভৱিষ্যৎ
কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ লক্ষণ স্বৰূপ হয় (বদ্বং: ১০১৬)।

নাৰায়ণৰ ৰূপ-বৰ্ণনৰ ক্ষেত্ৰতো কালিদাসৰ অনুৰূপ শব্দ আৰু চিত্ৰ
মাধৱদেৱৰ লেখাত দেখিবলৈ পোৱা যায়। বদ্বংশত আছে — “সপৰ্ৰ আসনত
বহি থকা হৰিৰ শৰীৰ সেই নাগৰ ফণামণ্ডলত থকা মণিসমূহৰ উদ্ভাসিত
কিৰণসমূহেৰে সমুজ্জ্বল হৈ আছিল ৩।” আৰু ‘কমলাসনা লক্ষ্মীদেৱীয়ে
অংকতলত পালিপল্লৱ স্থাপন কৰি তাত হৰিৰ চৰণযুগল ধৰি ৰাখিছিল ৪।”
মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত আছে —

সপৰ্ৰ ফণাত চৰণ থাপিতা আছা ত্ৰিভুজত পতি। ৫১২

সপৰ্ৰ ফণাত মণি জ্যোতিৰে অৰুণ চৰণ তলে।

আৰু—

অনন্তৰে সপৰ্ৰ নামিলা নাৰায়ণ।

..... হাতৰ পদ্বক লক্ষ্মী থৈলত কোলাত।

ভাহাৰ উপৰে থাপিলন্ত দুই হাত ॥ ৫৬৫

দুই পাদপদ্ম তাতে থাপিলন্ত চৰি।

হৰিৰ ৰূপবৰ্ণন মাধৱদেৱে ভাগৱতত নানা প্ৰসংগত থকা ৰূপ-বৰ্ণন-
সমূহৰ ধৰণতে কৰিছে যদিও এই প্ৰসংগত সেই ধৰণৰ ‘বদ্বংশ’ৰপৰা লভ
কৰিছে বুলি ভবাৰ থল আছে। দেৱতাসকলে কৰা নাৰায়ণ-ভক্তিতো সেই
কথা থাকে। ‘আদিকাণ্ড’ত আছে —

তুমি কালমূৰ্ত্তি সৰ্বসংহাৰ কাৰণ।

... .. বৰ্ষ অৰ্ধ কাম যোক্তদাতা তুমি দেৱ।

৩ ভোগিতোগাসনাসীনঃ দদুত্তমঃ দিৱোকসঃ।

ভংকণামণ্ডলোদৰ্চিৰ্মণিদোভিতৱিগ্ৰহম্ ॥ (বদ্বং: ১০১৭)

৪ শ্লোকঃ পদ্মনিষায়াঃ কৌমাৰ্য্যবিত্তমেষলে।

অংক নিকণ্ঠচৰণমাতীৰ্ণকৰণৱরে ॥ (বদ্বং: ১০১৮)

বসুৰংশত দেৱভাসকলে কৈছে — ‘চতুৰ্ভগকলং জ্ঞানং কালীৰহাস্ত-
তুৰ্যুগাঃ (বসু: ১০।২২)।’ আকৌ ‘জাদিকাণ্ড’ত আছে —

ব্রহ্মা কণ ধৰি ব্রহ্মা ই তিনি ভূবন।

বিষ্ণুৰূপ ধৰি কৰা সৃষ্টিক পালন ॥

কল্পৰূপ ধৰি কৰা আপুনি সংচাৰ।

বসুৰংশত আছে —

নমো বিশ্বসৃজে পূৰ্বং বিশ্বং তদনু বিজ্ঞতে।

অথ বিশ্বস্য সংহতৌ তুভ্যং ত্ৰেণা স্থিতাশ্চনে ॥ (বসু: ১০।১৬)

এনেকুৱা বৰ্ণনা যে অকল কালিদাসৰ ‘বসুৰংশ’তহে আছে, সেইটো
নহয়। কিন্তু একে প্ৰসংগত মিলি থকা কথাটো মন কৰিবলগীয়া।

দেৱভাসকলৰ স্তুতিত সন্মত হৈ ‘জাদিকাণ্ড’ত নাৰায়ণে —

মেঘৰ গজীৰ ধনি মাতিলা হৰিষে।

দেৱৰ শৰীৰে যেন অমৃত বৰিষে ॥

এই বৰ্ণনাতো কালিদাসৰ প্ৰতিধ্বনি শুনা যায় — “(হৰিকপী) কৃষ্ণ
মেঘ বাৰণকপী অনাবৃষ্টিত পীড়িত হৈ থকা দেৱভাসকপী শস্যক বৰ্ষণ কৰি
ভিৰোহিত হ’ল ৫।

‘জাদিকাণ্ড’ত নাৰায়ণে ব্ৰহ্মা, ইন্দ্ৰ, যম, বৰুণ, চন্দ্ৰ, অগ্নি, বায়ু,
বসুৰ্ভূতা— এই সকলোৰে দ্ৱৰত্ৱাৰ কাৰণ সোঁধাত উত্তৰত বৃহস্পতিয়ে বাৰণৰ
গাভত হোৱা। এই দেৱভাসকলৰ দ্ৱগতিৰ বৰ্ণনা কৰিছে। ভোজৰ ‘চন্দ্ৰবায়ুমাৰ্গণ’ত
এই প্ৰসংগত দেৱভাসকলে ভেঙলোকৰ দ্ৱগতিৰ বি বৰ্ণনা দিছে, তাৰ লগত
মাধৱদেৱৰ এই বৰ্ণনাৰ কিছু মিল দেখা যায়। ‘কুমাৰদাস’ৰ জানকীহৰণ
কাৱ্যতো হৰিৰ প্ৰদ্ব আৰু তাৰ উত্তৰত বৃহস্পতিয়ে কোৱা কথাৰ লগত ৬
মাধৱদেৱ আৰু কৃষ্ণিবাসৰ বৰ্ণনাৰ সাদৃশ্য আছে।

৫ বাৰণাৰত্ৱহৰাত্মমিতি বাগম্ভূতেন সঃ।

অভিহৃদ্য মকচ্ছস্যং কৃষ্ণমেঘভিৰোদধে ॥ (বসু: ১০।১৬)

৬ জানকীহৰণ কাব্য — (২।৩)

॥ বাহাৰ বিহুৰ পাৰিষদ ॥

ভাগৱত পুৰাণত (৭।১।২৫-৪৬) সনক আদি চাৰি সিদ্ধৰ শাপশ্রুত হোৱা বৈকুণ্ঠৰ পৰিষদ জন্ম-বিজয়ৰে যিটোৱ জন্ম বাহাৰ কৃতকৰ্ণ বুলি বৰ্ণোৱা হৈছে। ব্ৰহ্মৱৈৱৰ্ত্তপুৰাণ (কৃষ্ণস্বৰ্গ ৫৫।৪৬-৪৯) আৰু পদ্মপুৰাণতো (উত্তৰখণ্ড ২৩৯।৪) এই কথা কোৱা হৈছে। মাধব 'শিশুপালবধ' কাব্যতো শিশুপালৰ পূৰ্বৰ দৃষ্টা জন্মৰ কথা কৈছে। মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'তো সেই পুৰাবৃত্তৰ ফালে ইঙ্গিত কৰিছে। বৃহস্পতিয়ে যেতিয়া হৰিক এইবুলি ক'লে —

অধম বান্ধসে দেৱতাক বিড়ম্বিল ॥ ৬০৫

নীচজনে উত্তমক পীড়িল অধিক।

আমাৰ উত্তম জন্ম আছে। দিক্‌ধিক ॥

তেতিয়া হৰিয়ে পুতৌৰ হাঁহি মাৰি ক'লে —

মোৰ পাৰিষদ বুলি কেহো নজানিল।

নীচ বুলি আতিশয় গৰিহা কৰিল ॥ ৬০৭

কোটি এক দেৱে বাহাৰক নোহে সম।

সেই ভৈল অধম উত্তম কোনজন ॥

এভেকেসে উচ্চ কৰি হাসিলা ঈশ্বৰে।

তাৰ পাছত হৰিয়ে "বুলিলন্ত বচন শব্দ অনুপায়" আৰু "সেহি শব্দে চাৰিগদে ভৈলা শ্লোকনাথ" বুলি যি কথা কৈছে, কৃষ্ণি: বামাৱলভো হৰিব বচনত সেইদৰে শ্লোক উৎপত্তি হোৱাৰ কথা আছে —

বসিলা ঈহৰি কৰিলেন এক শব্দ।

সে শব্দে হইল শ্লোক চাৰিগদ বহু ॥

॥ বাহাৰৰ বৰপ্ৰাপ্তি ॥

মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত বৃহস্পতিয়ে "জিহুৱনে নাহিকে তোমাৰ অবিদিত। তথাপিতো তহু আপো কহিবে উচিত ॥" বুলি দেৱতা সকলৰ দ্বন্দ্ব-দুৰ্গতিৰ কথা কওঁতে কৈছে —

বেদ বিন্ধৱা পুত্ৰ বাহাৰ ইয়তি ॥ ৫৯৯

বান্ধসব কুলল নিকৰাত জাত ভৈল।

ঘোৰ তপ কহিলা ব্ৰহ্মাৰ বৰ লৈল ॥

স্বাস্থ্য লোকত অবধ্য কলৈল ॥

জিভুৱন জিনি গীড়া কৰে লংকেশ্বৰ ॥ ৬০০

বান্ধী^০ বামাৱণত বাৱণে ব্ৰহ্মাৰ ওচৰত মনুষ্যৰ বাহিৰে জন্মৰ পৰাহে অবধ্য হ'বলৈ বৰ বিচাৰ কৰা অবধ্যকাণ্ডতো (৩২।১৭।১৮) আছে । এই প্ৰসংগত বাৱণে ব্ৰহ্মাক তেওঁৰ মূৰ উজুৰ্গা কৰাৰ কথাও আছে ৷ । সপ্তম পটিকাত বচিত মাঘৰ 'শিশুপালবধ' কাব্যত বাৱণে নটা মূৰ উজুৰ্গা কৰি শিৱক সন্তুষ্ট কৰাৰ কথা আছে ^১ । পদ্মপুৰাণত (উত্তৰ খণ্ড ২৬৯অঃ) শিৱৰপৰাহে বাৱণে দেৱতা আদিৰ অবধ্য হ'বলৈ বৰ পোৱাৰ কথা আছে ।

'বহুবংশ'ত হৰিয়ে দেৱতাসকলৰ আগত কৈছে — “সেই বান্ধসে নিজৰ ভৰোৱালৰ দ্বাৰাৰ পৰা বাকী বৰ্ষা দশম মূৰটো মোৰ চক্ৰৰ প্ৰাপ্য বুলিহে বাখিলে । চন্দন গছে সাপৰ অভ্যাচাৰ সহ্য কৰি থকাৰ দৰে যিয়ে ব্ৰহ্মাৰ বৰ পোৱাৰ কাৰণেহে সেই হুৰাখা বান্ধসৰ উপোষ সহ্য কৰি আছে । এই বান্ধসে তপস্যাৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্মাক সন্তুষ্ট কৰি মনুষ্যালোকক অৱজ্ঞা কৰি দেৱতাসকলৰ অবধ্য হ'বলৈ বৰ লৈছিল ৷ ” । অন্য এঠাইত বাৱণে নিজৰ মুখমণ্ডল অৰ্পণ কৰি শিৱক অৰ্চনা কৰাৰ কথা কৈছে ২ । বাৱণৰ বৰপ্ৰাপ্তিৰ ক্ষেত্ৰত এই তিনিওখন গ্ৰন্থৰে প্ৰভাৱ মাৰুৱদেৱৰ ওপৰত পৰিব পাৰে । সেয়েহে আমিকাণ্ড'ত বিষ্ণুৱে দেৱতাসকলক এইদৰে কোৱা বুলিছে —
বিচেতুঃ সহিহৌ উপদ্রৱ বাৱণৰ ॥

০ বহুবংশে বহুবংশা শিৰাংস্থাপকহাৰ হ ॥ (দোঁ: ৩।৩৭।১৮)

৭ প্ৰভুভূভূভূৰ্ৱনব্ৰহ্মস্য বঃ শিৰোহিতিবাগাদশমং চিকৰ্ত্তিষুঃ ।

অন্তৰ্ৱদ্বিগ্নমেবেষ্টসাহসঃ প্ৰসাদমিচ্ছাসমূহং পিনাকিনঃ ॥ (শিঃ ১।৪১)

৮ বাসিৰাণাপখিলতঃ কাংথং চক্ৰস্য ভেন বে ।

হাপিতো দশমো মূৰ্ধা লভ্যাংল ইৱ বক্ষসা ॥

ব্ৰহ্মৰ-বাতিসৰ্গাতু ব্ৰহ্মা ভস্য হুৰাখনঃ ।

অত্যাৰুণং বিপোঃ সোচং চন্দনেনৈৱ ভোদিশঃ ॥ (বহুঃ ১০।৪১,৪২)

১ বহুবংশচিহ্নেশ্বৰম্ । (বহুঃ ২২। ৮১) ।

মহাহুধে হৰক আৰাধি লংকেশ্বৰ ।
 আপোন ইচ্ছায়ে যাগি লৈয়া আছে বৰ ॥
 সুবাসুৰে জিনিবাক নগাৰয় আনে ।
 অজব অমৰ মহেশ্বৰ বৰ দানে ॥ ৬১৫
 ব্ৰহ্মাক আৰাধি আৰো সিটো বৰ লৈলা ।
 মানুহে মাৰিবে ব্ৰহ্মা বৰ ছিত্ৰ থৈলা ॥

এই নিচিনা বৰ লাভ কৰা দেৱপাউক বাৱণক বধ কৰিবলৈ হৰিয়ে
 মনুষ্যৰূপে চাৰি ৰূপত দশৰথৰ যত জন্তু ল'বলৈ বুলি আশ্বাস দি ক'লে —

তপস্বীৰ বেশে দেৱকাৰ্য্যক সাধিবো ।
 সুবাচাৰ বাৱণক সবংশে বধিবো ॥ ৬১৭

তাৰ পাছত দেৱভাসকলক হৰিয়ে নিৰ্দেশ দিলে — ‘মোৰ জীড়াহেতু
 দেৱগণ আহা যজ্ঞ/হস্ত্যৰূপে উতপত্তি হৈবা বানৰত’ । ‘দশৰথ নৃপতিৰ যাহা
 যজ্ঞ থান’ বুলি দেৱভাসকলক হৰিয়ে দিয়া নিৰ্দেশ মাধৱদেৱৰ স্বকল্পিত
 হোৱাৰ দৰে এই কথাও স্বকল্পিত —

অতুত পুৰুষ সাজি দিলা নাৰায়ণ ।
 হাতে ধৰি পাৱস ... .. ॥ ৬২০ পদ

বান্দী০ বামায়ণত যজ্ঞৰ অগ্নিৰপৰা উতুত হৈ দশৰথৰ হাতত দিয়া
 পাৱস অৰ্পণ কৰা ‘প্ৰাক্ষাপত্য পুৰুষ’ জনৰ বৰ্ণনা আৰু মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত
 কৰ্ম্মাণুগৰ হাতত পাৱস অৰ্পণ কৰা ‘অতুত পুৰুষ’জনৰ বৰ্ণনা একে নহয় ।
 উল্লেখযোগ্য কৃতিঃ বামায়ণত যজ্ঞকুণ্ডৰপৰা কোনো পুৰুষ বাহিৰ হোৱা
 নাছিল, বৰক ‘যজ্ঞ হ’তে উঠে চক বিকুৰ আকৃতি’ । বান্দী০ বামায়ণৰ যতে
 দশৰথৰ যজ্ঞৰ অগ্নিৰ পৰা এক বিশালকাৰ পুৰুষ উতুত হ’ল । তেওঁ অতুল
 প্ৰভাবে যণ্ডিত, মহাবীৰ্য্যশালী, মহাবলী, কক্ষবৰ্ণৰ, বস্ত্ৰবস্ত্ৰপৰিধানকাৰী,
 বস্ত্ৰবদন, গাৰ নোম, দাঠী-গোক আৰু টুলি সিংহৰ (কেশৱৰ) নিচিনা
 আৰু চিক্‌চিকীয়া । তেওঁৰ বাণী দিয়া হস্তুতিৰ নিচিনা । তেওঁ দিয়া লক্ষণমুত, দিয়া
 অলংকাৰেৰে ভূষিত, গিৰি-শৃংগৰ দৰে ওখ, দৃঢ় বাঘৰ দৰে বিকমশালী ।

ভেটৰ আঁতি সূৰ্যসূৰ্য্যদোণ অনলৰ দিখাৰ নিচিনা ২০।

ভেট হাতত ভণ্ডসূৰ্য্যদোণ আঁকি বজত আঁহাখনেৰে ঢকা এটা পাণ্ডিত্য দিবা পাঠস লৈ দশবথক ক'লে — 'যোক প্ৰাণাপত্য পুৰুষ বৃদ্ধি জানিবী ; মই (প্ৰাণাপতিৰ নিৰ্দেশক্ৰমে) ইয়ালৈ আহিছোঁ ২১'। দশবথৰ পুত্ৰা অৰ্চনা লাভ কৰি সেই পুৰুষে ক'লে — "মহাবাহু, আপুনি দেৱতাসকলক অৰ্চনা কৰি এই দেৱ-নিৰ্মিত পাঠস লাভ কৰিছে। এই পাঠসে সত্যপ্ৰাপ্তি কৰিব আৰু বন তথা আৰোণাও বান কৰিব। এই পাঠস আপোনাৰ সুযোগ্য পত্নী-সকলক খাবলৈ দিয়কগৈ, তাৰ ফলত আপুনি পুত্ৰ লাভ কৰিব ২২।" দশবথে সেই দিবা পাঠ গ্ৰহণ কৰি প্ৰাণাপত্যপুৰুষক প্ৰবক্ষিণ কৰি প্ৰণাম জনালে আৰু পুৰুষজন অন্তৰ্ধান হ'ল।

আদিকাণ্ডত দশবথৰ যজ্ঞত —

অজুত পুৰুষ হাতে পাঠস লৈলত।

যজ্ঞৰ কুণ্ডৰ গৈয়া ভিতৰ ভৈলত ॥

১০ ততো বৈ যজমানস্য পাত্ৰকান্ভুলশ্ৰুতম্।

প্ৰাণত্বং মহৎ ত্বং মহাবীৰ্যং মহাবলম্ ॥

কৃষ্ণং বজ্জাহবধং বজ্জাস্যং ধৃদ্ধিৰনম্ ॥

প্ৰিজ্জং কন্তনুজশ্ৰুতবৰ্ম্মজম্ ॥

ততমকৰসম্পন্নং দিত্যাভবগভূষিতম্।

শৈলশৃংগ লম্বকসৰং দৃষ্টশাৰ্দ্দলবিক্ৰমম্ ॥

দিত্যকবসমাকারং দীপ্তাললশিখোপমম্। (বা: ১।১৫।১১-১৪)

১১ প্ৰাণাপত্যং নবং বিদ্ধি যামিহা ভাগতং হুপ ॥ (১।১৫।১৬)

১২ বাজৰ্জৱতা দেৱানস্য প্ৰাপ্তমিহা ব্ৰহ্ম ॥

ইদং তু বৃণশাৰ্দ্দল পাঠসং দেৱনিৰ্মিতম্।

প্ৰজাকৰং গৃহাণ হুং বন্যমাবোধ্যাৱৰ্ধনম্ ॥

ভাৰ্গৱাসুৰপাশাবদীভেতি শ্ৰৱচ্চ বৈ।

ভাস্তু হুং লজ্যাসে পুত্ৰান্ বদৰ্ৰ্বং বজসে হুপ ॥ (বা: ১।১৫।১৮-২০)

আকাশৰ পৰা ব্ৰহ্মাই মূনিগণক পূৰ্ণাহুতি দিবলৈ ক'লে আৰু বিষ্ণু
অৱতাৰ হোৱাবো সূচনা দিলে —

ঋষ্যশৃংগে পূৰ্ণাহুতি বহ্নিত দিলন্ত ।
কুণ্ড মৰা হওঁ পুৰবেক উঠিলন্ত ॥
দুন্দব আকৃতি আতি বিষ্ণু সমসৰ ।
দিব্য বস্ত্ৰ অলংকাৰে শোভে কলেৱৰ ॥ ৬৩১
মাথাত পিঙ্গল জট। শৰীৰ পিঙ্গল ।
শব্দ গম্ভীৰ অনু প্ৰকাশে উজ্জল ॥
সম্পূৰ্ণ পাৱস পাঞ হাতে আছে ধৰি ।
ঋষ্যশৃংগ হাতে পাছে দিলন্ত সাদৰি ॥ ৬৩২

পদ্মপূৰ্ণাৰত বস্ত্ৰং বস্ত্ৰৰূপ হৰিয়ে দশবথক পাৱস-পাঞ দানকৰে
(বাঃ ৬।২৪২ অঃ) । 'আদিকাণ্ড'ত ঋষ্যশৃংগই ব্ৰহ্মা হাত পাতি পাৱস গ্ৰহণ
কৰাত 'অভূত পুৰুষে' বিধান দিলে —

সুৱৰ্ণৰ পাৰত পাৱস ধৈব ভৰি ।
তিনি মহাদই ভূজিবন্ত ভাগ কৰি ॥ ৬৩৩
তিনিও হৈবেক চাৰি ভনয় বাজাব ।
সাক্ষাতে হৈবন্ত নাৰায়ণ অৱতাৰ ॥
সাহিবন্ত জগতৰ পৰম কলাপ ।

দিব্য পুৰুষে পাৱসপাঞ ঋষ্যশৃংগক সমৰ্পণ কৰাটো মাৰুতদেৱৰ নিজা
উদ্ভাৱন। 'কৃষ্ণিঃ বামায়ণত অগ্নিবপৰা কে'নো দিব্যপুৰুষ উদ্ভূত হৈ পাৱস
দিয়া নাই। দশবথৰ বস্ত্ৰত নংৰচক্ৰ-গদা-পদ্মধাৰী বিষ্ণুক কেৱল ঋষ্যশৃংগই
দেখা পাইছিল । ঋষ্যশৃংগই ভেটিয়া দশবথক 'ভৱ ঘৰে অগ্নিতে
আইল ভগৱান' বুলি কয় আৰু সেই সময়তে দেৱবাণী হয় — 'বিষ্ণুজন্ম
বাবণেৰে কবিত্তে সংহাৰ'। বস্ত্ৰবপৰা উঠি অহা বিষ্ণু আকৃতিৰ চকুত ঋষ্যশৃংগই
বিষ্ণুমন্ত্ৰ মাতি অন্ধক মূনিৱে দিয়া কলটো কাটি দি দিয়ে আৰু 'সেই কলে নাৰায়ণ
কৰেণ প্ৰবেশ'। চকু ভুলি আনি সুৱৰ্ণৰ পাৰত লৈ ঋষ্যশৃংগই দশবথক দিয়ে ।

॥ বিজ্ঞান লক্ষ্মীর প্রতি আদেশ ॥

‘আদিকাণ্ড’ত হবিরে দেহভাসকলক বাসব কণে অঙ্গ ল’বলৈ কোৱাব
পাহত লক্ষ্মীয়ে হবিক প্রদ ক’লৈ —

মোত কিবা আজ্ঞা হয় প্রকৃ চক্ৰপাণি ॥

দশবধ ঘৰে তুমি হৈবা উত্তপন ।

আমি কৈত উপজিবো দুখিৰো বচন ॥ ৬২১

উত্তৰত হবিরে ক’লে —

আহন্ত জনক বাজা মিথিলা নগৰ ।

আচৰত বাজা স্বৰি বর্ম নিবন্তবে ।

অবোনিকা হুয়া থাকিবাহা তান ঘৰে ॥ ৬২২

কৃষ্ণি: বামাত্মগতো এই প্রসংগতে লক্ষ্মীয়ে জনকৰ দৰত অৱতাৰ লোৱাব
কথা কোৱা হৈছে। তাত থকামতে নাৱান্তৰে যেতিয়া ব্ৰহ্মাৰ বাক্য মানি
দশবধৰ দৰত অঙ্গ ল’বলৈ স্থিৰ কৰিলে, তেতিয়া —

পদতলে পড়ি লক্ষ্মী যুড়িল ক্ৰন্দন ॥

ভব অবতাৰ হবে পৃথিবী মণ্ডলে ।

তোমা দৰশন আমি পাব কতকালে ।

বিচ্ছেদ যত্না আমি সহিতে না পাবি ।

লক্ষ্মীৰ ক্ৰন্দনে কান্দেন কল্পজীৱ ।

ব্ৰহ্মাবে দিচ্ছাসে কোথা লক্ষ্মীবে বাধিব ॥

তেতিয়া ব্ৰহ্মাই ক’লে —

উনি নাহি গেলে কি বাৰণ বাজা যবে ॥

অবোনিসম্ভৱা উনি অগ্নিবেন চাবে ।

জনকেব ঘৰে অঙ্গ মিথিলা প্রদেশে ॥

একেটা প্রসংগত বিষয়টো অৱতাৰণা কৰাৰ বাটৰে ইখিনি কথা বে
কৃষ্ণিবাস আৰু মাধৱদেৱৰ এই ক্ষেত্ৰত একে নহয়, সেই কথা স্পষ্ট।
এই খিনিতে কৃষ্ণিবামাত্মগত জনকৰ চাৰকুমিত লক্ষ্মীৰ অঙ্গ হোৱা
আখ্যানটোও চমুকৈ উল্লেখ কৰি ৰাৱ যুজিছোঁ। কৃষ্ণিবাসে কি উদ্দেশ্য লৈ

‘ঐহবির জন্মকথা বাক্যক এখন’ বুলি “মাতা লক্ষ্মীৰ জনম” আগতে কৈ ল’লে, তাৰ বৃত্তি বিচাৰি পোৱা নাযায়। কৃষ্টিবাসৰ মতে ব’ত (কৃষ্ণজন্মকথা)। বেদবতীয়ে প্ৰাণভাগ কৰিছিলে তাতে ‘মিথিলা জ্বনন’ হ’ল। পুত্ৰৰ কাৰণে জনকে যজ্ঞভূমি কৰ্মণ কৰি থকাৰ সময়তে আকাশেদি যোৱা উৰ্বশীক দেখি বাজৰি জনকৰ বীৰ্যপাত হৈ মাটিত পৰে। তেতিয়া ঋতুমতী পৃথিৱী গৰ্ভৱতী হয় আৰু বহুকাল ডিবৰূপে থাকি জনকৰ নাঙলৰ সীৰলুড উঠি অহাত জনকে ডিবটো ভাঙি এটি কন্যা লাভ কৰে। সেই কন্যাটি হে জনকৰে বীৰ্য-জাত আকাশবাণীয়ে জনকক সেই কথা জনাই দি কন্যাটি পালন কৰিবলৈ কয়। সন্তানহীন জনকে কন্যাটি নি জাঙৰ দীঘল কৰে। কৃষ্টিবাসে এইদৰে লক্ষ্মীৰ জন্মকথা কৈ লৈছে লক্ষ্মীপতিৰে অহোৰাত জন্ম লোৱাৰ বৰ্ণনা দিবলৈ গৈছে। আনহাতে মাধৱদেৱে ৰাম সমস্ত বিদ্যাত পাৰ্গত হোৱাৰ বৰ্ণনা দিয়াৰ পাছতহে সীতা জন্মৰ প্ৰসংগলৈ আহিছে।

॥ দশৰথৰ বাণীসকলৰ পাৰস-ভোজন ॥

দশৰথে যজ্ঞত লাভ কৰা পাৰস বাণীসকলক ভগাই দিয়া বিষয়ত বাণী, বাহ্যিকৰ উত্তৰভাৰতীয় পাঠ দুটা আৰু দাক্ষিণাত্য পাঠৰ বৰ্ণনাৰ মাজত অমিল দেখা যায়। গোড়ীয় আৰু পশ্চিমোত্তৰীয় পাঠৰ মতে দশৰথে কোষল্যাক আধাভাগ, কৈকেয়ীক চাৰিভাগৰ এভাগ আৰু সুমিত্ৰাক আঠ ভাগৰ এভাগকৈ দুবাৰ পাৰস দিয়ে। দাক্ষিণাত্য পাঠৰ মতে কোষল্যাই আধাভাগ, সুমিত্ৰাই এবাৰ চাৰিভাগৰ এভাগ আৰু এবাৰ আঠভাগৰ এভাগ আৰু বাকী আঠভাগৰ এভাগ কৈকেয়ীয়ে পায়।

পাৰস বিভাজনৰ ক্ষেত্ৰত ‘বহুবংশ’ৰ বৰ্ণনাৰ লগত মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাৰ এটা ক্ৰম পৰিলক্ষিত হয়। ‘বহুবংশ’ত দশৰথে কোষল্যা আৰু কৈকেয়ীঃ সমানে হুভাগ কৰি দিছিলে (১০।৫৪) আৰু তেওঁলোকে সুমিত্ৰাক নিজ নিজ ভাগৰ পৰা দি সন্মানিত কৰিব বুলি বজাই ভবসা বাখিছিল (বহুঃ ১০।৫৫)। বাণীৰ অভিজ্ঞাৰ বুজিধ পাবি দুৱৈগৰাকী বাণীয়ে সুমিত্ৰাক নিজ নিজ ভাগৰপৰা আৰ্য্য অশ্বেক’ পাৰস দি দিছিলে।

মাধৱদেৱৰ আনিকটত দশৰথে পাৰস হুভাগ কৰি ‘কোষল্যা কৈকেয়ী

হুই মহাদৈক দিল'। তেওঁলোকে দুয়োহাত পাতি 'হুবিখে বোজন্ত দুয়ো
পারস তুজিত'। সেই সময়তে সুমিত্ৰা আহি উপস্থিত হৈ —

কিবা বাহা বাই বুলি পুছিল। বিনয়।

তনি কৌশল্যাব দায়। ভৈল আভিনয় ॥

কৈকেয়ীক বুলিলন্ত কৌশল্য। সুন্দরী।

সুমিত্ৰাক নিদি আমি বাওঁ কৈলেকবি ॥ ৬৪৩

কৌশল্যাই সুমিত্ৰাকে। ভাগ দিবলৈ বজাব আদেশ বিচৰাত 'সুমিত্ৰাকে।
দিয়ে আজ্ঞা দিল। মহামানী'। ভেতিয়া দুয়ো বাণীয়ে নিজ নিজ ভাগব
পৰা আৰা অংশকৈ সুমিত্ৰাক পারস দিলে। বশিষ্ঠৰ বিধান অনুসৰি মংগল
আচাৰ কৰি বাণীসকলে পারস ভোজন কৰিবলৈ ল'লে। সেই সময়তে দুয়ো-
গৰাকী বাণীয়ে সুমিত্ৰাক ক'লে —

আপুনি নিদিলা তোক ভাগ হুপবৰ ॥ ৬৪৮

আমিসে রেহত ভাগ দিলো তোক জান।

এতেকেসে বোলো আমি বচন বন্ধন ॥

যাব ভাগহন্তে তোৰ বিটো পুত্ৰ হয়।

আমাৰ পুত্ৰ হৈব সহায় নিশ্চয় ॥ ৬৪৯

সুমিত্ৰা এই বাবদ্ব্যত সন্তুষ্ট হ'ল।

কুন্তিঃ বামায়ণত সত্যিনীৰ ঈৰ্ষাত সুমিত্ৰা 'দুৰ্ভাগা' হোৱাৰ কথা আগতে
কৈ অহা হৈছে। দশবথে সমানে দুভাগ কৰি দুয়োগৰাকী ভাতৰ বাণীক 'চক'
দি বেতিয়া যজ্ঞশালালৈ গুচি গ'ল, সেই সময়তে সুমিত্ৰাই কান্দি কান্দি দীৰ্ঘ-
কাল ত্যাগ কৰি ক'লেহি —

কোন শ্ৰব্য খেতে বাজা নাটকল আদ্বাস ॥

আমি ত দুৰ্ভাগা নাবী বিকল জনম।

আমাকে বন্ধিয়া খেলে কত পাবে বদন ॥

ভেতিয়া ঘৰম লাগি কৌশল্যাই ক'লে —

মনে মানিরাছি বেন ভিনিটি ভগিনী।

আপন ভাগেব তোমা দিব অৰ্থখানি।

ইহাতে তোমাৰ যদি অন্তৰে নন্দন ।

আমাৰ পুত্ৰেৰ সঙ্গ ববে সেই জন ॥

তেতিয়া —

সুমিত্ৰা বলেন যদি এই দেখ কৰ ।

বয় পুত্ৰ হ'ব তব পুত্ৰেৰ নকৰ ।

তাকে দেখি ক্ৰমতি কৈকেৱলীয়ে কণ্ঠভাঙে সুমিত্ৰাক ক'লে —

তোমাৰে চকৰ অৰ্দ্ধ অংশ দিবোঁ আমি ।

সুমিত্ৰা ভগিনী এই সত্য কৰ তুমি ॥

আমাৰ চকৰ অংশে হ'বে যে নন্দন ।

আমাৰ পুত্ৰেৰ সংগী কৰোঁ সেইজন ॥

সুমিত্ৰাই 'তোমাৰ পুত্ৰেৰ দাস আমাৰ নন্দন' বুলি পণ কৰাত
কৈকেৱলীয়ে আৰাভাগ সুমিত্ৰাক দিলে ।

মাধৱদেৱৰ মতে বজাই কবি-পুৰোহিত প্ৰভৃদিক দান-দক্ষিণা দি
বিদায় দিয়াৰ পাছতহে বাণীসকলক পায়স দিছিলেহি । কৃষ্ণিঃ বামাৱদন্ত
দলবধৰ স্বৰূপ সাংগ হোৱাৰ আগতেই স্বৰ্গমানৱ সহধৰ্ম্মিণীসকলে 'চক' ভক্ষণ
কৰিলে ।

॥ বাণীসকলৰ শুভস্বৰ্গ দৰ্শন ॥

শুভকণ্ঠ অনুক্ৰমে দামোৰ সংযোগ ঘটাব পাৰত তিনিও নবাকী
বাণী অচেতন হৈ নিত্ৰা নৈ থাকোঁতে —

স্বপ্নমত ভিমিত দেখিল ভগৱন্ত ॥ ৫৫৩

লংঘ চকু বদা পদ্য চাবি অল্ল বৰি ।

স্বপ্নে তিনি মহানৈক দেখা দিয়া হৰি ॥

গকড়ৰ হুই পাখা ফলে সুৰ্গবৰ ।

ভাহান ভক্তত, বসি আছে দামোদৰ ॥ ৫৫৪

মহা মেঘখণ্ড কেন বেকৰ উপৰে ।

দিশপান্ধ প্ৰকাশি শৰীৰ জ্যোতি ফৰে ॥

সেই হবিষ শামসবীৰত পীতবস্ত্ৰই শোভা কৰিছে, গলে বনমালা,
কঠিত কোমল, পূৰ্ণ শশীৰ দৰে এসমুখ বৃষ, এফুল গংকল তিনি নৱনে
শোভা কৰিছে, শামসবীৰত শোভি থকা বহু অলংকাৰ সমূহ যেন নিৰ্মল
গগনত শোভা পাই থকা ভাবাগমহে গকড়ৰ কঁহত দুই পাদপদ্মই প্ৰকাশ
পাই আছে। হবিষ কটাক হাসিত যেন অমৃতহে বৰিছে। তিনিওগৰাকী
বানীয়ে হবিষ মনেবে হৰিলৈ চাই আছে। তাৰ পাছত —

হৈব অৱস্তাৰ হেন দেখাই স্বপনত।

কবিত্ত ভ্ৰান হবি সাগৰ জলত ॥ ৬৫৮

তিনিবো আগতে পাছে ভৈলা অন্তৰ্ধান।

পদ্মপুৰাণতো শংখ, চক্ৰ, গদা ধাৰণ কৰা পীতাহৰ হবিয়ে তিনি
বাণীক স্বপ্নত দেখা দিয়া বুলিছে ১৩। মাধৱদেৱে এই কল্পনাৰ প্ৰেৰণা কালি-
দাসৰ “বসুবাণ” আৰু পদ্মপুৰাণৰ পৰাই পাইছে বুলি ভাবাৰ থল আছে।
বসুবাণতো তিনিও গৰাকী বানীয়ে গড়’ধাৰণৰ পাছতে স্বপ্নত দেখিবলৈ পালে —
বামন আকৃতিৰ পুৰুষ কিছুমানে শংখ, চক্ৰ, গদা, খড়্গ আৰু দ্বাদ্ধনু
ধাৰণ কৰি বাণীসকলক বধি আছে। পক্ষীৰাজ গকড়ই আকাশত সোণালী
ভেউকাৰ আভা বিস্তাৰ কৰি মেঘৰ মাজে মাজে ভেঙলোকক লৈ ফুৰাইছে।
কৌন্তভশেভিতা লক্ষ্মীদেৱীয়ে পদুম ফুলেৰে ভেঙলোকক বিচি আছে আৰু
সপ্তৰ্ষিগণে আকাশী গজাত ভ্ৰান কৰি বেদৰ মন্ত্ৰেৰে ভেঙলোকক উপাসনা
কৰিব লাগিছে ১৪। গকড়ৰ ‘সুৱৰ্ণ পাখা’ মেঘৰণ ইত্যাদি চিত্ৰৰ কল্পনা ‘বসু-

১৩ ভাসাং বপ্ৰেনু দেৱেশঃ পীতমালা অনাৰ্দ্দনৈঃ।

শংখ - চক্ৰ-গদাপালিবাৰিভূ’তন্তনা হবিঃ ॥ (পদ্ম: উত্তৰ ২৪২।৬৩)

১৪ তপ্তং দদৃশুৰামানং সৰ্বাঃ বপ্ৰেনু তামনৈঃ।

জলজাসিঞ্চমালাল্লাহিতযুতিভিঃ ॥ ৬৫

হেমপক্ৰভাভালাং গগনে চ ৰিতম্ভজা।

উহ্যতে অ সুপৰ্ণেন ৱেণাকৃষ্টপৰোহুচা ॥ ৬৬

কিত্তা কৌন্তভশ্যাসং তনাতবিলম্বিনম্।

বংশ'ৰ এই বৰ্ণনাৱে মাধৱদেৱক দিছে। 'বদ্বংশ'ত দশবধে বাণীসকলৰ সেই
 ৱপৰ কথা তিনি সন্তোষ মনেৰে অগংগক বিহুৰ পিতৃৱৰ গোবৰেৰে নিজকে
 পৰিষ্ঠ মানিলে। আদিকাণ্ডতে। তিনিও গৰাকী বাণীয়ে বচাব আগত ৱপৰ
 বৃত্তান্ত জনোৱাত 'হৈব হবি পুত্ৰ বাজ। জানিলন্ত মনে'। মাধৱদেৱৰ মতে
 ৱপদৰ্শনৰ পাছতহে —

পাছে নাৰায়ণ আসি চাৰি মূৰ্তি ধৰি।

ভিনি মহাদেৱ গৰ্ভে প্ৰবেশিলা হৰি ॥ ৬৬০

কৃতিঃবামাৰণত গৰ্ভৰ নৱম মাহত কেৱল কৌশল্যাহিহে ৱপ্ত হৰিক
 দেখিছিল।

যে ছিল প্ৰাক্তন পুণ্য তাহাৰি কাৰণ।

কৌশল্যাৰে দেখা যেন শুভ নাৰায়ণ ॥

স্বপ্নে শংখ চক্ৰ গদা পদ্ম শাক্তধাৰী।

কৌশল্যাহি পুত্ৰভাবে হৰিক কোলাত তুলি ল'লে আৰু হৰিয়ে কৌশ-
 ল্যাক 'মা' বুলি সম্বোধন কৰি ক'লে —

পূৰ্বেতে আমাৰ সেৱা কৰেছ আদৰে।

সেই পুণ্যে অন্তিমাম ভোমাৰ উদৰে ॥

..... পুত্ৰ বুলি জন দিয়া কৰহ পালন ॥

ৱপদৰ্শনৰ বৰ্ণনাত কৃতিবাস আৰু মাধৱদেৱৰ অমিল স্পষ্ট।

বাণীসকলৰ গৰ্ভধাৰণৰ বৰ্ণনা মাধৱদেৱ আৰু কৃতিবাস দুয়োজনেই
 দিছে। মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত 'সূৰ্যৰ সদৃশ গৰ্ভ কৰয় প্ৰসৱ' আৰু 'গৰ্ভৰ প্ৰকাশে
 প্ৰকাশত তিনি মাৰী/চক্ৰক তাৱল ৰূপে চাহিতে নাপাৰি।' কৃতিবাসৰ মতে
 'কোটি সূৰ্য জিনি সেই তিনিৰ বৰণ।' গৰ্ভধাৰিণীসকলক সূৰ্যৰ লগত তুলনা
 কৰাৰ কল্পনা বদ্বংশৰ অন্তৰ্গত। 'বদ্বংশ'ত আছে — সূৰ্যৰ অমৃত মাংস

পদ্ম'পাসত লক্ষ্য চ পদ্মপদ্মবদ্বংশ ॥ ৬২

কৃত্যভিৰেকৈদিত্যায়ং ত্ৰিভোতসি ল সন্ততিঃ।

অক্ষাৰিভিঃ পৰং ব্ৰহ্ম গুণত্বিকপতয়িবে ॥ ৬৩ (বদ্বঃ ২০ সৰ্গ)

কিৰণজালে বিনবে জলময় গৰ্ভ ধারণ কৰে, বাণীসকলেও সেইমৰ্বে শ্ৰেষ্ঠাৰ
কল্যাণৰ অৰ্থে দেহাংশসম্ভূত গৰ্ভ ধারণ কৰিলে (বহুঃ ১০।৫৮)।

কৃত্তিবাসে গৰ্ভধাৰিণীসকলৰ যাঁহে যাঁহে হোৱা শাৰীৰিক পৰিহৰ্জনৰ
বৰ্ণনা দিছে। তেওঁৰ মতে গৰ্ভধাৰণৰ সময়ত বাণীসকল —

হইয়াছিলে বৃদ্ধা শিবে পাকা কেশ।

চকৰ শুকণে যেন শ্ৰম্য বয়েস ॥

ইকালে বাম বনবাসৰ বৰ লোৱা সময়ত 'কৈকেয়ী দুৱৰ্তী নাৰী
দশবধ বুড়া।' কৃত্তিবাসৰ মতে —

নয়মাস গৰ্ভৱতী হৈল ভিনজন ॥

দেখি দশবধ ৰাজা আনন্দিত মন।

পক্ষাঘাত দিয়া কৈল গৰ্ভেৰ দোখন ॥

মাঘৰদেৱে গৰ্ভধাৰিণীসকলৰ শাৰীৰিক লক্ষণ বৰ্ণনা কৰা নাই।
তেওঁৰ মতে —

পঞ্চম মাসত চান্ধা দিন শুভক্ষণ।

দুত্ৰ মধু পক্ষামৃত কৰাইলা ভোজন ॥ ৬৬৩

.. .... কৰিলন্ত পুংসৱন দশম মাসত।

মাঘৰদেৱৰ মতে দেৱগণে গৰ্ভ বক্ষা কৰি থাকিলে, মুনিসৰে অংগল
আঁচাব আঁচিলে, বজাই বাণী তিনিগৰাকীৰ পাশ নেৰা হ'ল।

॥ বাম আৰু ডাওঁলকলৰ জন্মবৰ্ণন ॥

বালীও বামৱৰ্ণৰ কেৱল দাক্ষিণাত্য পাঠত বামৰ জন্ম তিথি আৰু
বাপিসমূহৰ অৱস্থানৰ উল্লেখ পোৱা যায়। অন্য পাঠসমূহত নথকা এই বৰ্ণনা
নিঃসন্দেহে পৰৱৰ্তী সংযোজন। এই বৰ্ণনামতে দশবধৰ বক্তা শেষ হোৱাৰ
বাদশ মাহত চ'তৰ নৱমী তিথিত বাম, ভৰত আৰু লক্ষণৰ জন্ম হয় —

ভতো বজা সমাপ্তে তু ৰত্ননাং ৰট্ সমভ্যম্।

ভক্ত ৰাদে মাসে চৈত্বে নাৱমিকে তিথৌ ॥ (বাঃ ১।১৫।৮)

সংস্কৃতী অনেক বামারানী সাহিত্যে ৬'ত মানব জ্ঞান। মনমোহ বাম
আদিব জ্ঞান হয় বুঝিছে। অধ্যায় বামারান (১৭১৪), পদপূৰ্ণ (১৭৪১৬৪),
কৃত্তিবাসী বামারান, বামারানভয়ানস, ভাৱাৰ্থ বামারান এভুতিত সৌন্দৰ্যে বৰ্ণনা
দিয়া গৈছে। বসুৰানত ভিষি, বাহ, নক্ষত্ৰ আদি একোবে উল্লেখ নাই।
বামারানবের 'আদিকান্ত'তো 'ওভল্লহ নক্ষত্ৰ মিলিল শুভকৰ' বুঝি কৈছে য়।
'বসুৰান'ত 'মহাপ্ৰথমবংশ' (১০ ৬৭) বুঝি কোৱা কথাব অনুবৰণ বামারানবের
এই বৰ্ণনাত শুনা যায় — "মহাভবে সূৰ্য্যবশ ভৈলত উন্নয়।"

বামারান বামারানত চাৰিওজন আত্মৰ জ্ঞানৰ বৰ্ণনা একেলগে দিছে।
কামিহাৰে বামৰ জ্ঞান, মনমোহ নহাভক মৰ্শন, বামকৰণ আৰু কৌশল্যাব
সাবীৰিক পৰিত্ৰৰ্জনৰ বৰ্ণনা (বসু ১০১৬৭-৬৯) দিয়াৰ পাছতহে ভবভব
আৰু লক্ষণ - লক্ষণৰ জ্ঞানৰ বৰ্ণনা দিছে। বামারানবের ৪০ প্ৰথমতে বামজ্ঞানৰ
উপহ-মানহৰ বৰ্ণনা দি গৈছে। মূতে মনমোহ কৌশল্যাব পুত্ৰজ্ঞানৰ সংবাদ
দিয়াত মনমোহে মৃতক বস্ত্ৰ-অলংকাৰ ধান কৰি সযত্নে স্নান কৰাৰ পাছত
পুত্ৰৰ কল্যাণৰ অৰ্থে অনেক বস্তু দান কৰিছে। তাৰ পাছতহে ক্ৰমে কৈকেয়ী
আৰু সুমিত্ৰাৰ পুত্ৰজ্ঞানৰ কথা কৈছে। বামারানবের আদিকান্তত আছে —

ভূমিত বেকত য়েবে ভৈল। লমোৰ।

মসিল মাধাৰ মনি বাজা বাহন।। ৬৭৩

... ..

মনমোহ জৰে হৰি ভৈল। অন্নভাৰ।

মেদিয়া উৎসুক বৰ ভৈল দেৱভাৰ।।

শুদ্ধি লক্ষণ আতি কৰে নিবভবে।

বৰবিলা পুণ্ড মনমোহৰ উপবে।। ৬৭৭

বামারানবের এই বৰ্ণনাৰ লক্ষত বসুৰানত থকা নিম্নোক্ত বৰ্ণনাৰ মিল
সুস্পষ্ট —

মশাননকিবীটেভ্যক্তং মশাননকিবীটেভ্যক্তং।

মশাননকিবীটেভ্যক্তং মশাননকিবীটেভ্যক্তং।

পুত্ৰসংকল্পনায়াঃ সূৰ্য্যশাঃ ভয়া পুৰিণঃ ।

আবতঃ শ্ৰবণকুৰ্ণেৰুদুত্ৰো দিবি ॥

সত্যানন্দময়ী কৃতিৰ্ভবনে চাস্য শ্বেতুৰী । (বয়ঃ ১০৭৯-১০৮০)

বাম অস্ত্ৰ হোৱাৰ সময়ত তৎক্ষণাৎ বাৰুক তিব্বীটৰ পৰা স্ক্ৰিপ
কণত বাৰুকখীৰ চকুৰো সৰি পৰিল। পুত্ৰসংকল্প উৎসেহে সেই পুত্ৰান
দমনৰে বজাৰ লগীয়া বামাকনি ঘেৰ লোকেত দেৱদুতি সন্মুখি শ্ৰবণ আঁত
কৰিলে। তেওঁৰ ভৱন্ত পাৰিভাৰত কুলৰ কৃতি হ'বলৈ বহিলে।

‘আদিকাণ্ডত দমনৰে অস্ত্ৰকল চাই বৰজিনে পুত্ৰসংকল্পৰ সুখ ঘৰ্ণন
কৰে।

কৃতিঃ বামায়নত ‘যমু চৈত্ৰবাস শুক্ল! জীৰামনৱমী’ত অস্ত্ৰকণত কৃষিৰ
হোতা বামৰ ‘সংসাৰৰ কণ বত একত্ৰ মিলন’ হোৱাৰ চকু বৰ্ণনা দিৱাৰ পাছত
কৌশল্যাৰ দাসীয়ে গৈ দমনৰক বামকন্তৰ সংবাদ দিহা; দমনৰে ঘন-বহু,
গাই দান কৰা আৰু গৰু আৰু কাল দ্বিঃ কৰাই পুত্ৰসুখ ঘৰ্ণন কৰিবলৈ
হোৱাৰ বৰ্ণনা দিহে। কৃতিবাসৰ মতে —

বীৰে বীৰে দমনৰ পুত্ৰ নিলে বুকৈ।

এক লক্ষ চুৰ দিল তাঁৰ চাক সুখে ॥

ইকালে বাম অস্ত্ৰ হোৱা তদিনেই ‘আজি হইতে কৌশল্যাৰ বাহিল
সোহাগ’ বুলি আৰু কৌশল্যাৰ পুত্ৰ বজা হ'ব বুলি বনত দুখ কৰি থাকোঁতে
কৈকেয়ীৰো সত্যানন্দৰ উপক্ৰম হ'ল। তাৰ পাছত কৌশল্যাৰ পুত্ৰৰ দৰে
একে নাক-মুখ জাৰণাত পুত্ৰ কৈকেয়ীয়ে বহু দিহাত কুঁজীয়ে গৈ দমনৰক
জমালে। দান আদি কৰি সেই পুত্ৰ ঘৰ্ণন কৰাৰ পাছতে সূৰ্য্যকান্তৰ বহু পুত্ৰ
স্বপনৰ অন্ত হ'ল। ‘গৌৰবৰ্ণ বৈল যোগী’ বিষ্ণু অৱতাৰ’। তেতিয়া সেই
একে ধৰণেই দমনৰে দানাদি কৰি কৰি পুত্ৰসুখ ঘৰ্ণন কৰিলে।

যামৰদেৱৰ আদিকাণ্ডত বামকন্তৰ সময়ত দেৱ-কিন বৰি, অমোঘ্যৰ
শ্ৰেয়াক্ষৰ আৰু সাতো বীণা পুৰিণীৰ আবেশ উজ্জাসৰ বৰ্ণনা দিহে। এই
সময়তে ‘তল বতে আশিল কৌশিক দুদিবৰ। যেন শক্তি আনীৰ্য্য কৰিলা

বিস্তৰ'। অন্য মূৰ্ণিগণেও ভাকেইহে কৰিছে। দেৱলোকত পৰম কোড়ক মিলিছে, নগৰৰ লোকত পৰম আনন্দ মিলিছে।

॥ বাম আদিৰ দাৰকৰণ ॥

মাধৱদেৱে 'চাৰিও পুত্ৰৰ বাজা কৰাইলা গণতি' বুলি যথাক্ৰমে চাৰিও জন পুত্ৰৰ দাৰকৰণৰ বৰ্ণনা দিছে। 'জগদ্বৰজ্ঞান অনুগাম গুণ' দেখি কোণল্যা-পুত্ৰৰ নাম বাম থৈছে, 'কৈকেয়ীক বাজাৰ অধিক হেহ'ব' দেখি ভেট্টৰ পুত্ৰৰ নাম ভৰত থৈছে আৰু 'সুমিত্ৰাৰ পুত্ৰ হুই সৰ্বমূলকণ' দেখি ভেট্টলোকক নাম লক্ষণ আৰু শত্ৰুঘন থৈছে। ঋষিসকলে পুত্ৰৰ গুণ বৰ্ণাই দশবধক ক'লে -ভেট্ট'ৰ পুত্ৰই সবাবো মনোবধ পুৰিব, 'একনাৱাগ্ৰণে চাৰি অংশে মূৰ্ত্তি ধৰি চাৰি পুত্ৰ হোৱা দশবধৰ সৌভাগ্য বৰ্ণনাৰ অতীত, বামে হুটক মাৰি সন্তক পালন কৰিব, 'বলে বোৰ্ণে বৈৰ্ণে গুণে-ৰূপে অনুগাম' বাম 'বাহন সহিতে বাক্সৰ স্বৰ' হ'ব, ইত্যাদি ধৰণে ঋষিসকলে বামৰ অনেক গুণ-কীৰ্ত্তন কৰিলে। ভেট্টলোকক বস্ত্ৰ, সুগন্ধি দ্ৰব্য, স্বৰ্ণ দান কৰি বিদায় দিলে। তত্পৰি 'নট ভাট তেলী মাণী হুখী ভিক্ষুজন'ক ভোজন কৰালে, 'খাটনিয়া বৃপতি'গণক বস্ত্ৰ-অলংকাৰ দি সন্তুষ্ট কৰিলে। আনন্দ মনেৰে সকলো দবাধৰি গ'ল।

কৃষ্ণি: বামায়ণত গণকেহে তিনিদণ্ড ধৰি মেলা কৰি কেৱল বামৰ কোপ্তি কৰিছে। তাত সূৰ্যবংশী শ্ৰেষ্ঠ বজাসকলৰ মাজত 'এই পুত্ৰ বাজচক্ৰবৰ্তী' হ'ব বুলি মাত্ৰ ইমানকেহে কৈছে —

ইহাৰ কোপ্তিৰ কিবা কৰিব গগন।

এমন লক্ষণ বুলি প্ৰভু নাৱায়ণ ॥

অযোধ্যাত 'কত্ৰ বৈশ্য শূদ্ৰসবে কৰিল মজল' যদিও কেৱল 'গৰকে তুখিলা বাজা দিয়া বহুধন' বুলিহে কৃষ্ণিবাসে বৰ্ণাইছে। কৃষ্ণিবাসৰ বচনাত বাম জন্মৰ কথা তনি সকলো মূৰ্ণি হাতে বণ্ড-কমণ্ডলু লৈ নচা প্ৰভৃতি কোড়ক-পূৰ্ণ লোককটিকৰ বৰ্ণনাটোৰ সামান্য সাদৃশ্যও মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত পৰিলক্ষিত নহয়। কৃষ্ণিবাসে লিখিছে —

মৰ্ণে নাচে দেৱদণ্ড মৰ্ণে নাচে অস্ত্যজল

হৰিবে নাচিছে দশবধে ॥

ব্ৰহ্মাণী শক্তিৰ সঙ্গ নগচিহেন ব্ৰহ্মা বজে
শচী সঙ্গ নাচে শচীপতি ।
হাবৰ জন্ম আৰু সবে নাচে চমৎকাৰ
উল্লসিত নাচে বসুমতী ॥

দিব্য-বস্ত্ৰ আভৰণ পিছি সুলভ নাবীগণে বামক চাবলৈ বাজপথেদি
যাব লাগিছে, সমুখত বিনাধাবীয়ে বৃত্তা কৰিছে, নগৰ জুৰি বড়ৰ প্ৰদীপ
জলিছে, কোশল্যা পুত্ৰভাৰী হ'ল বুলি নগৰত খলত গাঙ্গিছে আৰু “নগন-
মতলে থাকি, দেৱগণ বলে ডাকি, জন্ন জন্ন জন্ন বহুপতি”। কৱি কৃতিবাসৱ
এই বৰ্ণনাৰ লগত ভক্ত মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাৰ ভাৱগত পাৰ্থক্য সুস্পষ্ট।

মাধৱদেৱৰ ‘আদিকাণ্ড’ত বাম জন্মৰ লগে লগে বাৱণৰ শিবোমদি
খহি পৰা বৰ্ণনাটো ‘বহুবংশ’ৰ লগত মিলি থকাৰ কথা আলোচনা কৰি অহা
হৈছে। উদ্ভৱৰি বহুবংশত নথকা এই কথাৰ আনুসংগিক বৰ্ণনাও মাধৱদেৱ
আৰু কৃতিবাসৱ ৰচনাত একে নহয়। মাধৱদেৱৰ মতে শিবোমদি খহি পৰা
দেখি বাৱণে মাল্যভক্ত তাৰ কাৰণ সোধাত তেওঁ “হাহাৰ হাভত যত্ন
হৈবেক ভোমাৰ ॥ সেইজন পৃথিৱীত ভৈল উতপন” বুলি উত্তৰ দিলে। তেতিয়া
বাৱণে মাল্যভক্ত অনেক ভিৎকাৰ কৰি ‘পুনৰপি যদি তুলি মাখাত পিছিল’।

কৃতি: বামাৱলভ আছে —

অৰোধ্যাত জন্ম যদি নিলেন স্ত্ৰীপতি।

লংকাৰ আভংক দেখে সদা লংকাপতি ॥

আচহিতে বাৱণৰ সিংহাসন সোলে।

মাখাৰ মুকুট যদি পড়ে ভূমিতলে ॥

তেতিয়া দশমুখে হায় হায় কৰি ‘আচহিতে মুকুট যদি কি কাৰণ’
বুলি চিন্তিত হৈ বাৱণে ক’লে —

কোথা গেল ইন্দ্ৰজিৎ আন ধৰ্ম্মবাণ।

পৃথিৱী বাসুকী কাটি কৰ খান্ খান্ ॥

মাধৱদেৱৰ ৰচনাত কেৱল ‘হাখাৰ যদি’ নামোদৰ জন্মৰ লগে লগে
খহি পৰিছে; ইয়াত কিন্তু লংকাত সদায় আভংক দেখিছে। তাৰে এটা হ’ল
আচহিতে বাৱণৰ সিংহাসন কপিছে আৰু মাখাৰ মুকুট মাটিত খহি পৰিছে।

ভাব বাবে পৃথিৱী আৰু বাসুকীক জগবীয়া কবি দত্ত দিব খোজাত বিভীষণে
 “তোমাৰে বহিতে জন্ম নিল নাৰায়ণ” বুলি প্ৰকৃত কথা কৈ অনাক দত্ত
 দিয়া। নিবৰ্ধক বুলি কোৱাৰ সময়তে ‘দশবথ ধৰতে জন্তিল চক্ৰ পানি’ বুলি
 দৈববাণী হৈছে। ইয়াৰ পাছত কৃতিবাসে বাৰণব আদেশ মতে গুৰু-সাবণে
 ক’তনো। বাৰণব পত্ৰ জন্মিছে সেই কথা জানি আহিবলৈ গৈ দুয়োজন
 বৈষ্ণৱ ভাৱে দশবথৰ ঘৰত কোটি ভ্ৰম্মা, সনক প্ৰহ্লাদ আদিয়ে সেৱা কৰি
 থকা চতুৰ্ভুজ হৰিক দেখিবলৈ পাই প্ৰণতি জনোৱা আৰু বাৰণক আহি সেই
 কথা নকৈ জ্ঞান-দান আদিৰ বিধান কৰাৰ বহল আখ্যান দাঙি ধৰিছে।
 সেইবোৰ কথাৰ হাঁহাও মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত অগোচৰ।

॥ বাম আৰু ডাওসকলৰ ৰূপ-গুণ কীৰ্ত্তন ॥

মাধৱদেৱে বাম আৰু ডাওসকলৰ ৰূপ-গুণ বৰ্ণনা কৰোঁতে উক্ত কৱি-
 জনা উল্লেখ হৈ পৰিছে। চাৰিভাটৰ ভিতৰত জ্যেষ্ঠ শ্ৰীৰামৰ দুৰ্বাদল শ্যামভদ্ৰ
 পৰা আৰম্ভ কৰি ‘বেধাকপে চৰণত প্ৰকাশে কমল’লৈকে ‘সৰ্বাঙ্গ সুন্দৰ
 ৰূপ পৰম মধুৰ’ বৰ্ণনা কৰি গুণবান্ধি বৰ্ণনা কৰি কৈছে —

পৰম শ্ৰীমন্ত সন্ত নীতল শৰীৰ।

সাগৰ গভীৰ ধীৰ গুণৰ মন্দিৰ ॥

অমৃত সমান বাণী মধুৰ আলাপ।

সৰ্বজন বন্ধন নাহিকে কোপ তাপ ॥ ৭০৬

‘পৰম সুন্দৰ সৰ্ব গুণৰ আলয়’ ৰূপে ভবত, ‘সৰ্ব গুণাৱিত দুয়ো
 ভাই শুভানন্দ’ বুলি লক্ষণ-লক্ষ্মণৰো সংক্ষিপ্ত ৰূপ-গুণৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰি ডেউ-
 লোকৰ পাৰম্পৰিক প্ৰীতিৰ চিত্ৰও মাধৱদেৱে অংকন কৰিছে —

কৌশল্যা কৈকেয়ী পৰমান বাঁতি দিল।

× × কৌশল্যাৰ ভাগে ভৈল লক্ষণ কুমাৰ ॥

কৈকেয়ীৰ ভাগত ভৈলন্ত লক্ষ্মণ।

× × বামক উকুতি সদা কৰন্ত লক্ষ্মণে।

শুভত লক্ষ্মণ থাকন্ত মিলনে ॥

× × অন্যো অন্যো চাৰি ভাই পৰম মিলন।

বায়ব ৰূপ-গুণ বৰ্ণনাৰ হেঁপাহ তত্ত্ব কল্পিতমাত্ৰ ইমানতে পলোৱা নাই। দুটা অধ্যায় জুৰি (৭১২-৭২৮ পদলৈ) বায়বদেৱে পৰ্য্যায়ক্ৰমে বায়ব চৰিত্ৰ, বিদ্যাসিক্ষণ, ৰূপ-বৰ্ণন গুণ-কীৰ্ত্তন, বায়ব পৰম পুৰুষত্ব আৰু বায়-নামৰ মহিমা কীৰ্ত্তন আৰু এনেহেন মহিমাময় কীৰ্ত্তনৰ চৰিত্ৰ ধৰণৰ কলো সানুনয়ে বেকত কৰিছে।

লীলাভনু ৰবি বায়ৰূপে অৱতাৰ হোৱা পৰমপুৰুষ ৰবি সমস্তৰে চিত্ত বজি প্ৰতিদিনে ডাঙৰ-দীঘল হৈছে। তেওঁ ক্ষত্ৰি় বাহুৰ আচৰণ কৰে; পিতৃ-মাতৃ দেৱ-দেৱীৰ চৰণত শুকতি কৰে। তেওঁৰ মনত দত্ত অহংকাৰ নাই। বহুবংশ শিবোদগি, সমস্তৰে অগ্ৰগণী বায় 'পৰম আচাৰী সত্ত্ব, আভিশয় নীতিমত্ত', 'অভ্যন্ত কৰুণাশীল'। তেওঁ শিবস্তৰ শাস্ত্ৰ পঢ়িলে, না না গুণ অস্ত্যা-সিলে অস্ত্ৰবিদ্যা আয়ত্ত কৰিলে, দানধৰ্ম, বাজধৰ্ম, কুলৰ কৰ্মসমূহ জাতৃসকলৰ সৈতে শিকিলে। আৰু

অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ শাস্ত্ৰ যত চৌৰষ্টি কলাৰ তত্ত্ব
যত বিদ্যা আছে সংসাৰত।
ক্ষেপণ জোৰণ বাণ মন্ত্ৰ পঢ়ি সংসাৰণ
সমস্ততে ভৈলন্ত পাৰ্শ্বত ॥ ৭১৪

এইদৰে চন্দ্ৰৰ নিচিনা দীপ্ত পাবন উজ্জ্বল গুণবান্ধিৰে বায়ে জগতৰ সকলোকে সন্তোষ দান কৰিলে। বায়ব গুণ দেখি বজা নন্দবধৰ মনত যেন অমৃতহে বৰিলে, কৌশল্যাৰ মন-প্ৰাণে যেন অহৰ্নিশে সুধাহে পান কৰিলে। অৰোধাৰ নব-নাৰীয়ে 'বায়কেসে কৰে ব্যান, বায়তে মজিল প্ৰাণ, ভৈল লোক বায়ৰ অধীন' আৰু —

সৰ্ব পাণৰিমোচন বায়বৰ গুণগণ
কহে জুমাঝুমি সৰ্বভনে।
নিৰ্মল চৰিত্ৰচয় কেৱল অমৃতময়
তনি সবে পিয়ে সৰ্বৰূপে ॥

এইদৰে বায়বদেৱে মৰ্যাদা পুৰুষোত্তম ৰূপে নমস্যা কীৰ্ত্তনৰ লোক-মৰ্যাদাবিশিষ্ট চৰিত্ৰাৱলীত তনোতা-পট্টোত্তাজনকে নিযন্ত্ৰ কৰিছে। ইমানতে

কাত নহৈ আকৌ দুৰ্বাদল শ্যাম, সুন্দৰ শৰীৰ, দেখিলা মদনো লাভে' ঐবামৰ
হাস্য নিৰীক্ষণ, গজেন্দ্ৰ গমনৰ বৰ্ণনা দি কৈছে —

গুণহন্তে ৰূপ   ৰূপহন্তে গুণ   দুৱো অল্যো অন্যো বলে ।
ৰূপে গুণে লোক   দুৱো বিমোহিত   চাই থাকে কোঁড়হলে ॥

বাম ক্ৰমা, দয়া, ধৃতি, সত্য, শৌচ, নীতি আদি সমস্ত গুণেৰে যুগুত ।
সজ্জনবৰ্ত্তন বাম দুৰ্জ'নৰ কাৰণে স্বয়ং, তেওঁৰ বিপুল বিক্রম আৰু দুৰ্জ'ন দক্ষ
শৰীৰ । এইদৰে ধনুৰ্ধৰ বামৰ দক্ষতা বৰ্ণনা কৰি বামৰ পৰম-পুৰুষক প্ৰতিপাদন
কৰিছে —

অনাৰি অনন্ত   নাহি হাব অন্ত   যিটো দেৱতাৰ দেৱ ।
জ্ঞান আদি দেৱে   সদায় ৰবন্ত   বাহাৰ চৰণে সেৱ ॥
তেওঁ ভগৱন্ত   দেৱ মহেশ্বৰ   ভৈল আসি অৱতাৰ ।
সমস্ত লোকৰ   কুশল কাৰণে   কৰিলা গুণ প্ৰচাৰ ॥ ৭২০

সকল নিগমে হাব মহিমা বখানি অন্ত নাগায়, সেই বামৰ নাম
ভনিলেই মনত বেন অমৃত বৰবে বুলি আৰম্ভ কৰি বাম-নামৰ মাহাত্ম্য
ঘোষণা কৰা হৈছে । যহা যহা পানীও যি বামৰ নাম লৈ সংসাৰ ভবে সেই
বামৰ মহিমা কামলৈ কাৰ সাধ্য আছে বুলি কৈ “মুকণ মাধৱ, দাসে
বিৰচিল, আদিকাণ্ড কথাসাৰ” বুলি বিনয় নিবেদন কৰিছে । তেওঁৰ বচিত
পদ লাগে যিৱেই নহওক, বামৰ চৰিত্ৰ বুলিয়েই তাক আদৰপূৰ্বক শ্ৰৱণ
কৰিবলৈ মাধৱদেৱে বাবে বাবে নিজৰ অযোধ্যাভাৰ কথা জনাই সভাৰণ-
বৰ্ণক অনুৰোধ কৰিছে । এই প্ৰসংগত মাধৱদেৱে বামক যি পৰমমহিমাযুক্ত
আসনত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে, সেইটো একান্ত মননীয় বিষয়—

বামেসে পৰম   ধৰ্ম অনুপায়   সৰ্বোত্তম সৰ্বসাৰ ।
বামেসে সুহৃদ   সোদৰ বাহুব   তেহেসে জগত উদ্ধাৰ ॥ ৭২৬
x y যহা ভাগৱত   পুৰাণ ভাৰত   সবাবো এহি বুজতি ॥
বেদ শাস্ত্ৰ ৰত   বিচাৰি চাহিবা   বাম বিনে নাহি আন ।

॥ বামৰূপে দেৱতাসকলৰ জন্ম ॥

মাধৱদেৱৰ আধিকাৰত বিষ্ণুৱে দেৱতাসকলক “হৃদয়ৰূপে উতপত্তি

হৈবা বানবত" বুলি আত্মা কৰাৰ কথা আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে।
বাৰী-বাৰীপত বিষ্ণুৰে দেৱতাসকলক এনে কোনো আদেশ দিয়া নাছিল।
তাৎ থকামতে বিষ্ণু দশবথৰ পুত্ৰ হ'বলৈ শ্ৰুত হোৱাত ভগৱান্ ব্ৰহ্মাই
দেৱতাসকলক ক'লে — সত্যসত্ৰ, বীৰ, আমাৰ সকলোৰে হিতৈষী বিষ্ণুক
সহায় কৰিবলৈ আপোনালোকে বলী, ইচ্ছামতে যুগল'ৰ পৰা, মাত্ৰাবিদ,
বীৰ, বাহুসম্পন্ন বেগী, নীতিজ্ঞ, বুদ্ধিমান, বিষ্ণুৰ দৰে পৰাক্ৰমী, কে নেও সংহাৰ
কৰিব নোৱৰা, উপায়জ্ঞ, দিব্যদীৰ্ঘধাৰী, অমৃতভোজী দেৱগণৰ দৰে সকলো
ধৰণৰ অস্ত্ৰৰ গুণসম্পন্ন, আপোনালোকৰ ভূল্য পৰাক্ৰমী পুত্ৰ বানবতপত
অশ্বৰা, গছৰী, স্বকী, স্বক্ৰী, বিদ্যাধৰী, নাগকন্যা, কিল্লবী শুধা বানবীৰ
দেহত উৎপন্ন কৰক (বা ১।১৭।১-৬)। ব্ৰহ্মাই ইতিপূৰ্বেই তেওঁৰ হামিত
স্বকৰাজ আৱহানৰ উৎপত্তি হোৱাৰ কথা তেওঁলোকক জানিবলৈ দিলে।

ব্ৰহ্মাৰ এই আত্মা পাই দেৱগণে বানবতপত অনেক পুত্ৰ জন্ম দিলে।
মহাআ, স্বৰি, সিদ্ধ, বিদ্যাধৰ, নাগ আৰু চাবৰগণেও বনচৰ বীৰপুত্ৰ জন্ম দিলে।
দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই বানবতাজ বালীক, সূৰ্যই সূৰ্য্যৱক, বৃহস্পতিয়ে ভাবক, কুবেৰে
গন্ধমাদনক, বিশ্বকৰ্মাই নন্দক, অগ্নিয়ে নীলক, অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ে মৈন্দ আৰু
বিবিদক, যকণে সুবেগক, পজ'নাই শবভক, বায়ুৱে হৃদমানক জন্ম দিলে।
ইয়াৰ বাহিৰেও নানা ভৱৰ বানবত ৰূপত অন্য দেৱতাসকলেও পুত্ৰ উৎ-
পাদন কৰা আৰু বানবতসকলৰ মুখ্য অধিপতি ৰূপে বালী-সূৰ্য্যৱৰ বৰ্ণনা
দিয়া হৈছে (বা ১।১৭।৮-৩৭)।

পদ্মপুৰাণৰ উত্তৰখণ্ডত ১৫ বিষ্ণুৱেহে দেৱতাসকলক বানবতৰূপে অৱতাৰী
হ'বলৈ আদেশ কৰিছিল আৰু বিষ্ণুৰ আদেশক্ৰমে সকলো দেৱতাই বানব

১৫ উৱাচ জিনশান্ সৰ্বান্ ব্ৰহ্মকল্পপুৰোগমান্ ॥ ২১

বাৰ্জো দশবথস্যাহমুৎপৎস্যামি বৰ্যোঃ কুলে।

হনিষ্যামি দুবান্ধাৰং বাৰণং সহ বাহুৱম্ ॥

মানুষং বপুৰাহ্মণং যমি দৈৱতকণ্টকম্।

নন্দিশাপাদ্ভৱতোহপি বানবতমুপাগতাঃ।

কুৰুধ্বং মম সাহাৰ্যং গছৰ্বাশ্ববসোস্তমাং ॥ ৩০ (১৪২ অঃ)

ৰূপ ধৰি পৃথিৱীত অগ্ন লৈছিলে (ইত্যুক্তা দেৱতা সৰ্গ দেৱদেৱেন বিষ্ণুনা ।
হামবহুসুপাংম্য জজিবে পৃথিৱীতলে ॥) । আনন্দবামাৱলীতো বিষ্ণুৰ আদেশত
দেৱতাসকলে বানৰ অগ্ন লৈছে ।

মাধৱদেৱৰ আমিকাণ্ডতো পদ্মপুৰাণৰ দৰে বিষ্ণুৱেহে দেৱগণক বানৰ
পুত্ৰ উৎপন্ন কৰিবলৈ নহয়, বানৰৰূপে নিজে অৱতীৰ্ণ হ'বলৈ আদেশ কৰিছে ।
যেতিয়া হৰি দশৰথৰ ঘৰত বাৰণ বধৰ অৰ্থে অৱতীৰ্ণ হ'ল তেতিয়া —

পাচে আসি ব্ৰহ্মাৰ আদেশে দেৱগণ ।

অংশে সবে বানবত ভৈল উভপন ॥

× × ব্ৰহ্মা আদি কৰিয়া দেৱতা নিবন্তৰ ।

কতোহো ভালুক ভৈল বানৰ বিস্তৰ ॥

এই অভূতপূৰ্ব ঘটনাত মাধৱদেৱে এই বুলি মন্তব্য কৰিছে —

বিপবীত লীলা কেনে দেখা ঈশ্বৰৰ ।

দেৱতাসকলো আনি কৰিল বানৰ ॥

বিষয়ত আশ যাব নুগুচে সৰ্বথা ।

সিদ্ধনৰ নুহি জানা কোননো অৱস্থা ॥ ৭০৪

জানিয়া বিষয়সুখ যতৈ দূৰ কৰি ।

একাঁচ লৰণে নিজে ভজিলোক হৰি ॥

বাকী বামাৱলী অথবা কৃষ্ণি বামাৱলীত বিভিন্ন দেৱতাই বিভিন্নৰূপত
বানবাদি পুত্ৰ উৎপন্ন কৰা বা নিজে বানৰৰূপত অৱতীৰ্ণ হোৱাৰ যি বিভিন্ন
বৰ্ণনা আছে, তেনে বৰ্ণনা মাধৱদেৱৰ আমিকাণ্ডত দিয়া নাই । এইখিনিতে
কৃষ্ণিবামাৱলীত থকা বানৰজগ্ন সম্পৰ্কীয় বিৱৰণৰ আভাস দি হাব বুজিহেঁ ।
এই গ্রন্থত বিষ্ণুৱে “নবেৰ গৰ্ভে’তে আমি লইব জনম; বানবীৰ গৰ্ভে’ জগ্ন
লহ দেৱগণ” বুলি আদেশ কৰিছিলে আৰু নবৰূপে নাৰায়ণ অগ্নাৰ পাহুত—

বানৰ ৰূপেতে জন্তু নিল দেৱগণ ।

বিঘাতা বলেন তন যত দেৱগণ ।

যে বধা বানবী পাও কৰ আলিঙ্গন ॥

তার পাহত কৃতিতাস বিভিন্ন দেহতাব বেগজ বিভিন্ন কাহ্ন আদিব
জন্ম হোতাৰ বহল বিবৰণ দিছে। এই বিবৰণ বাঙ্গী০ বামায়ণৰ-অনুসৰ নহয়।

—X—

॥ সীতাজন্মৰ কাহিনী ॥

মাধৱদেৱৰ মতে —

বেহি বেছি কপে অৱতাৰ হস্ত হবি।

উপজন্ম লক্ষ্মীদেৱী সেই কপ হবি ॥

মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে বৃক্ষ 'অৱতাৰত কল্পিনীক লক্ষ্মীৰ অৱতাৰ বুলি
বৰ্ণনা কৰিছে। কীৰ্ত্তনৰ অন্তৰ্গত 'নাৰদৰ কৃষ্ণদৰ্শন' অধ্যায়ত কল্পিনীকে
লক্ষ্মী বুলিছে —

লক্ষ্মী পানী দেহ ডুকাই হবি।

অম্বিৰ চৰণ ধুৱাইলা হবি ॥

এই শ্ৰুসংগৰ বৰ্ণনাত মূল সংস্কৃত ভাগৱতত কল্পিনীকে লক্ষ্মী বুলি
কোৱা নাই। 'দামোদৰ বিপ্ৰাখ্যান'তো শংকৰদেৱে কল্পিনীক লক্ষ্মী বুলিছে।
এই পৃষ্ঠভূমিতে গল্পনা লৈ মাধৱদেৱে উপৰত উদ্ধৃত কৰা লক্ষ্মী অৱতাৰৰ
সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছে।

সীতাজন্মৰ সম্পৰ্কত বিভিন্ন বাময়ণী সাহিত্যত বিভিন্ন কাহিনী পোৱা
যায়। বাঙ্গী০ বামায়ণৰ উত্তৰকাণ্ডত বৃহস্পতিৰ পুত্ৰ ৰত্নাৰ্ষি কৃষ্ণধৰৰ বাঙ-
ময়ী কন্যা ১ বেদৱতীয়ে নাৰায়ণপৰাচৰা হৈ 'নাৰায়ণ মোৰ পতি হওক,

১ কৃষ্ণধৰো নাম পিতা ৰত্নাৰ্ষিৰে সুধাৰ্থিকঃ।

বৃহস্পতিসূতঃ শ্ৰীমান্ বৃত্ত্যা কুলো বৃহস্পতেঃ ॥

X X সমুতা হাত্ময়ী কন্যা নায়া বেদৱতী সূতা ॥ (সো: ৭।১৭।২,১০)

অন্য কোনো শ্ৰেষ্ঠ বস্তু নহ'ল' — এই কামনাৰে তপস্যা কৰি থকাৰ ২ সময়ত কাৰ্যমোহিত হৈ বাৰেণে তেওঁক ধৰ্ষণ কৰা আৰু বেদবতীয়ে ততিবাহ বাৰণৰ যত্নৰ কাৰণ হৈ অশ্ব ল'ব বুলি অগ্নিত প্ৰবেশ কৰাৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অগ্নিত প্ৰবেশ কৰাৰ আগতে বেদবতীয়ে বাৰ্ণক কৈছিল — “নাৰীয়ে পুৰুষক বধ কৰিব নোৱাৰে, বিশেষকৈ ভোমাক। পাপিষ্ঠ, ভোমাক মই অভিলাপ নিদিওঁ; লাগ দি তপস্যা কৰ কবিলে কি লাভ হ'ব? মই যদি অগ্নিপো সংকৰ্ম, দান অথবা হোম আচৰণ কৰিছোঁ, তেনেহ'লে তাব ফলস্বৰূপে সাক্ষী আৰু অযোনিগজুতা হৈ মই কোনো এজন ধাৰ্মিক লোকক কন্যা হ'ম ৩।” এই দৰে কৈ বেদবতীয়ে অগ্নিত প্ৰবেশ কৰাৰ সময়ত স্বৰ্গৰ পৰা পুষ্পবৃষ্টি হ'ল।

সেই বেদবতীয়ে পুনৰ পশ্চত অশ্ব গ্ৰহণ কৰিলে আৰু বাৰেণে তেওঁক আকৌ পালে। বাৰেণে তেওঁক ধৰি নি নিজৰ ঘৰত সুস্থৰাই মন্ত্ৰীক দেখুৱালেগৈ। লক্ষণজ্ঞ মন্ত্ৰীয়ে “গৃহস্থৰ পক্ষে সেই কন্যা সম্ভোগ কৰা অনুচিত আৰু আপুনি কন্যাটি পৰিত্যাগ কৰাহে ভাল হ'ব” বুলি কোৱাত বাৰেণে নি কন্যাটি লাগবত পেলাই দিলেগৈ। চোঁৱ আঘাতত কন্যাটি বজৰ উপবনৰ ওচৰত পৰিলগৈ। জনকবৰ্জাব নাঙলৰ ফালত লাগিলত তেওঁ উলিয়াই অনাত (পূৰ্বে পশ্চত অশ্ব। বেদবতীয়ে) পুনৰাৰ জনকৰ কন্যাকৈ অশ্ব ল'লে —

বাজো! হসন্তুৰগন্তা পুনৰপুত্ৰতা সতী।

সেবা জনকবাজস্য প্ৰসূতা তনয়া প্ৰভো ॥ (৭।১৭।৩৫)

অগন্তাঃ বামক সীতাৰ পূৰ্বজন্মৰ বৃত্তান্ত স্বৰূপে এইখিনি কথা কোৱাৰ

২ নাৰাংগঃ পতিৰ্বেশ্ব ন চান্যো মানুৰোক্তমঃ।

আজিভাং চাপি মাং তিচ্চি নাৰাংগপৰাংগাম্ ॥ (গৌঃ ৭।১৭।১৮)

৩ নহি স্ত্ৰিয়া পুমান্ সন্তো হন্তং তং তু বিশেষতঃ।

নপামি ন চ পাপ হ্যং তপসঃ কিং বায়েন মে ॥

যদি ত্বতি ময়া কিঞ্চিৎ কৃতং হন্তং হন্তং তথা।

তেন হবোনিজ্য-সাক্ষী ভৱেয়ং যদিযঃ সুতা ॥ (গৌঃ ৭।১৭।২৮,২৯)

উপবিষ্ট কৈছে — “তেরেই আপোনাৰ জৰ্ঘা, তেঁওঁ মহাবাহু, আপুনিৱেই সনাতন বিষ্ণু। আপুনি থাক বৰ কৰ্ম্মিল, সেই পক্ষ বাঁহিলক কৰি ক্ৰোৰৰ ভাৰ। আগতেই আপোনাৰ পৰ্বত সৃষ্ণ জগতিয়াসহাৰ বীৰভৈৰৱ অৰূপে কৰি বৰ কৰি থৈছে। এই মহাভাগাই নাঙলৰ ফালেৰে চাহ কৰা বেলী নিৰ্মাণৰ স্থানত পুনৰ মৰ্ত্যালোকত জন্তু গ্ৰহণ কৰিছে। আগতে পৰ্বতৰূপত এয়েই বেদবতী আছিল। সীতা অৰ্থাৎ নাঙলৰ সীৰলুত জন্তু হোৱাৰ কাৰণে ‘মাসুহে’ এওঁক সীতা বোলে ৪।” এই এসংগত বামক সনাতন বিষ্ণু বুজিছে যদিও সীতাক লক্ষী বোলাৰ কোনো ইচ্ছিত পোৱা নাযায়। বান্দী, বামায়ণত কেৱল অগ্নিপৰীকাৰ সময়ত বামক বিষ্ণু, কৃষ্ণ আৰু ব্ৰহ্মপতি দেৱ মোলাৰ লগতে সীতাকো লক্ষী বোলা হৈছে (সীতা লক্ষীৰ্ত্ত্বান্ বিষ্ণুঃ দেৱঃ কৃষ্ণঃ ব্ৰহ্মপতিঃ)। দাক্ষিণাত্য পাঠৰ উত্তৰকাণ্ডৰ ৩৭ সৰ্গৰ পাহিত থকা এটা অক্ষিপ্ত সৰ্গতো সীতা-লক্ষীৰ অভিন্নতাৰ কথা কোৱা হৈছে, গিছে এই সৰ্গটো বান্দী বামায়ণৰ আন কোনো এটা পাঠতে নাই। গতিকে দেখা গ’ল যে বেদবতীৰ আখ্যানটো বান্দী, বামায়ণত অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ সময়ত সীতা আৰু লক্ষীৰ অভিন্নতাৰ কথা ব্যাপক ৰূপত বীৰুত হোৱা নাছিল।

৪ তৱ ভাৰ্যা মহাবাহো। ত্বং হি বিষ্ণুঃ সনাতনঃ ॥

পূৰ্বং ক্ৰোধহতঃ শত্ৰুবননা। বো হতস্তৱা।

সমুপাশ্ৰিত্য নৈলাভং তৱ বীৰ্য্যমহামুৰম্ ॥

এৱমেবা মহাভাগা পুনৰ্মৰ্ত্যোমকাৱত।

ক্ষেত্ৰে হলমুখোংকটে বেনীসংস্থানসংস্থিতে ॥

সৈব। বেদবতী নাম পূৰ্বমাসীং কৃতো হুৰে।

সীতোংপশ্নেতি সীতা সা মানৱৈঃ পুনৰ্জন্মতে ॥ (গৌ: ৭।১৭।৫৫-৫৮)

উল্লেখযোগ্য যে বান্দী বামায়ণৰ অন্য পাঠত থকা বেদবতী আখ্যান গোড়ীৰ পাঠবটোতকৈ কিছু বেলেগ। ভাত থকাৰে কাৰণে বেদবতীৰ চুলিত ৰখিছিল আৰু বেদবতীয়ে তেওঁৰ ভৱোন্মাল বেন হৈ পৰা হাতৰেমেৰে চুলি কাটি পেলাইছিল। মোকবোৰ একে নহ’লেও অন্য মিশ্ৰিত কথাদিহি কিছু একেই।

বান্ধ, জম্বাঙ আৰু বিষ্ণুপুৰাণত সীতা আৰু লক্ষ্মীৰ অভিন্নতাৰ ইঙ্গিত পোৱা নাযায়। বহুব্ৰহ্মত সীতাক লক্ষ্মীৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে—
 বাঁহাৰ তনুৰামবোনিজাঃ বণিনীঃ শ্ৰীমদেৱী ন্যৱেদনং ॥ ১১।৪৭। হাবিৱংখ
 (১।৪১), ভাগৱত (২।১০ অঃ) অৰুণাৰুণ (২।১০।১২২), পদ্মপুৰাণ (৬।২৩৯।
 ৯৯) প্ৰভৃতিত সীতাক লক্ষ্মীৰে অভিন্ন কৰি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই গ্ৰন্থসমূহৰ
 পটভূমিতে মাধৱদেৱে লিখিছে—

বামৰূপে নাৰায়ণ আৰু সপ্তমিতি ॥

সীতাকৰূপে লক্ষ্মী আছে জনক ঘৰত।

দেৱীভাগৱত আৰু ব্ৰহ্মৱৈৱৰ্ত পুৰাণত বেদৱতীকো লক্ষ্মীৰ অৱতাৰ বুলি
 প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে। এই দুই গ্ৰন্থত (দেৱী: ৯।১৬ আৰু ব্ৰহ্ম: প্ৰকৃতিখণ্ড
 ১৪ অঃ) ঋকামতে কুলক্ষয় আৰু ভেওঁৰ পত্নী মালৱতীয়ে লক্ষ্মীক উপাসনা
 কৰি কন্যাকৰূপে লাভ কৰিবলৈ বৰ লাভ কৰে। অশ্বৰ লগে লগে বেদমন্ত্ৰ
 উচ্চাৰণ কৰাৰ কাৰণে ভেওঁলোকৰ কন্যাটিৰ নাম বেদৱতী হয়। বেদৱতীয়ে
 হৰিক কামৰূপে পাবলৈ তপস্যা কৰি থাকোঁতে বাৰে অপমান কৰাত “এই
 তোৰ বিনাশৰ কাৰণ হ’ম” বুলি শাপ দিয়ে। তাৰ পাছত বোম্বৰ বলত
 প্ৰাণত্যাগ কৰি পাছত সীতাকৰূপে জন্ম লয়।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত সীতাঅশ্বৰ বি অভিনৱ কাহিনী দাঙি ধৰা গৈছে,
 তাত এই পটভূমিৰ প্ৰভাৱ নাই পৰা বুলিব নোৱাৰি। দেৱীভাগৱত আৰু
 ব্ৰহ্মৱৈ: পুৰাণত লক্ষ্মীয়েই বেদৱতী হৈ তপস্যা কৰি থাকোঁতে বাৰে
 অপমানিতা হৈ সীতাকৰূপে জন্ম লৈছে; মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডতো
 বেদৱতী নহৈ বৰং লক্ষ্মীয়েই তপস্যা কৰি থাকোঁতে বাৰে অপমানিতা
 হৈছে। মাধৱদেৱৰ কাহিনীত ভাগৱতৰ কুলক্ষয় প্ৰসংগৰ সন্ধানো সমৰ
 পাইছে। অনেক ভিন্নৰূপত সীতাক পোৱাৰ কথাটো কৃতি: কামৰূপৰ বাহিৰে
 অন্য ঠাইত এতিয়ালৈকে আমি পোৱা নাই। এই কল্পনা: ভেটিয়া হ’লে
 কৃতিবাসৰে বুলি ক’ব লাগিব। কিন্তু কেৱল ভিন্ন ভিন্নতে এই কাহিনী
 কৃতিবাসৰ বচনাৰ আধাৰত লিখা বুলিব নোৱাৰি।

যাঁহবদেব 'আমিকাত্ত নাবাগে দেবতানকলক বহিৰূপে অহতান
লৈ বাহুবব কবাব প্রতিকৃতি দি ভেটলোকক বহুব প্রতিকৃতি কলক অহতান
হ'বলৈ কোৱাব সময়ত লক্ষ্যকো জনকৰ বহুব অহোমিতা কলে স্তম্ভ লবলৈ
অ দেশ দিৱাব কথা আগতে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। পাৰ্শ্ব ভেটিয়া —

দশবথ যবে উপজিলা ভগবত।

পৰম ঈশ্বৰী লক্ষী দেৱী দেখিলত ॥

ভেটিয়া লক্ষীয়ে 'আপোনাৰ ৰূপ আৰু কবিতা সুবেশ/পৰ্বতে আহত
বসি মুক্ত কৰি কেশ'। সেই সময়ত বহুত উঠি সুবি কুবোতে বাহুগে গোসানীৰ
জৈলোক্যোহন চমৎকাৰ ৰূপ দেখিবলৈ পালে। 'ভাবে বহু চিহ্নি মনে আহত
গোসানী' বুলি নাট্যানি বাহুগে বগেৰে ধৰি আসি বহুত তুসিলে। লক্ষীমাৰে
ভেটিয়া ৰ্যান কৰি আনি —

কোণে শাপি বাহুগক দিলত উত্তৰ।

যোক মিচিনস তই গুন বে বৰ্ষৰ ॥

জ লৰাক বাওঁ তোৰ বধৰ কাৰণে।

উপজিলা হৰি তোৰ মাৰিবাৰ মনে ॥ ৭৪০

লক্ষীৰ এই কথাখিনিৰে আমাক ভাগৱতত যোগমায়াই কংসক দিয়া
সঁকিয়ালৈ মনত পেলাওঁ। কৌমুদলক্ষীক বিষ্ণুৰ ওচৰলৈ ব্ৰজাদি দেৱগণ গৈ
বিষ্ণুক বাহুগবৰৰ প্ৰাৰ্থনা জনোৱাৰ কাহিনী যে বান্ধী। বায়ানন্ত নাই,
সেই কথা আগতে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। বহুবংগতে সেই কথা প্ৰথম
বৰ্ণনা কৰা হৈছে। আনহাতেদি কৃষ্ণঅশ্বৰ ৫২২ ত দেৱগণে নাৰায়ণক গৈ
কংস আদি বজাৰণী সৈতৰ উৎপীড়নৰ পৰা বসুমতীক উদ্ধাৰ কৰিবৰ অৰ্থে
কৌবোদগিৰীৰ জীৱত স্তুতি কৰাৰ কাহিনী বিষ্ণুপুৰাণ আৰু ভাগৱতত থকা
কথাও উল্লিখিত হৈছে। সংশ্লিষ্ট বৰ্ণনাটোৰ কেন্দ্ৰত বাহুবৰে ভাগৱতৰ
বাঁও প্ৰাণোদিত হোৱাৰ চিন পৰিলক্ষিত হয়। ভাগৱতত ব্ৰজাই সমাধি
হাৰা লাভ কৰা বিষ্ণুৰ আবেশ দেৱগণক জনাইছে। ৫২২বৰেৰ অসুস্থিত
দশৰ কল্পত এই প্ৰসঙ্গত আছে।

পাহে শিৱসঙ্কট ব্ৰজা বুলিলা বচন ॥

বিষ্ণুৰ আদেশ জনিয়োক দেৱগণ ॥

সংহাৰিবা হবি পৃথিৱীৰ বাহাভাব।

ভূমি সৰো হোৱা বহুবুলে অৱভাব ॥ ১৬

এইখিনি কথাৰ লগত 'আদিকাণ্ডত ব্ৰহ্মাই দেৱতাসকলক বানবানি
কপত উৎপত্তি হ'বলৈ দিয়া বাৰহাৰ মিল আছে। তদুপৰি তাত লক্ষ্মীয়ে ভগ্ন
ল'বলৈ বিষ্ণুৰ আদেশ পোৱাৰ দৰে ভাগৱতত বোণমাৱাই পাইছে —

বিষ্ণুৰ আদেশে বোণমাৱা গুণৱতী।

কাৰ্য্য সাধিবাক প্ৰতি হৈবা উতপত্তি ॥

আদিকাণ্ডত বাৰণক শাপ দি লক্ষ্মীয়ে সানবন্ত শাপ দিলে। স'গৰত
বহুদূৰ ডাহি বোৱাৰ পাছত লক্ষ্মীক পৃথিৱীয়ে গৰ্ভত ধাৰণ কৰিলে। পৃথিৱীৰ
উদৰত লক্ষ্মীয়ে 'কৰন্ত প্ৰকাশ বন্ত শিশু যেন যন্ত'। সেই ঠাইৰ ওচৰতে
মিথিলা নগৰ। তাৰ বজা জনকে বন্ত কৰিবলৈ সেই ঠাইতোখৰ বাৰ বছৰ চাই
কৰি পথিত কৰিব লগা হ'ল। তাত অনেক নাঙল কোৱা হ'ল, এটা ডিম্ব
নাঙলত লাগি বাহিৰ হ'ল। সূৰ্য্যৰ দৰে বস্ত্ৰময় ডিম্বটো দ্ৰিঃস্থানাসকলে
জনকক দিলেগৈ। জনকে ডিম্বটো ভাঙি এটি 'ভূতন-ভুলৰ্জ পৰম সুন্দৰী কন্যা'
পাই বংশেনেৰে সেই মহা সুসজ্জা কন্যাটি লৈ গন্তঃপূৰলৈ গ'ল। অতঃপৰে
হাঁহি হাঁহি বজাক 'কাহাৰ কন্যাক প্ৰভু কাড়িয়া গামিলা' বুলি সোণাত বন্ত-
ভূমিত পোৱা বুলি ক'লে। মুখ্য মহাদৈক কন্যাটি বন্ত কৰি তুলিবলৈ কোৱাত
মহাদৈয়ে 'পৰম দৰিত্ৰে যেন পাইল মৰনিৰি' বুলি ক'লে। জনকে কন্যাটিৰ
কবাইলত অঙ্কাৰ বেদ বেদবিধি। মুনিসকলে সৌমন্ত ওপজাৰ কাৰণে
কন্যাটিৰ নাম সীতা ৰ'লে।

সীতাৰ বেদবিধিৰে সংকাৰ কৰাৰ কথা আমি অন্য বাসন্তী সাহিত্যত
পোৱা মাই। তেনেহলত বাৰহাৰে জনকে পোৱা 'কন্যাটিৰ' বেদবিধি
সংকাৰ কৰা বুলি বৰ্ণনাই সেই সময়ত কাৰ্য্যকৰী মহোৎসৱ অনুষ্ঠান
বেদবিধি সংকাৰ থকাৰ কথা প্ৰচলিত আছিল বুলি প্ৰমাণ দিলে। সেই
সময়ত পুৰুষৰ বেদবিধিৰে সংকাৰ কৰাৰ অনুষ্ঠান চলি থকাৰ কাৰণে

হুতোর বাবদেহে বাম আদি চাৰিআত্মৰ বেটুৱাৰিও - অসুখৰ সময়ত বিশেষ
উল্লেখ কৰা নাই।

বাৰতনেৰে জনক আৰু সীতাৰ মাজত বিভা-পুত্ৰীৰ সম্পৰ্ক স্বীকাৰ
কৰা নাই। তেখেতে লিখিছে —

এহিমতে সীতা বোমণীৰ জন্ম ভৈল।।

জনক নৃপতি আতি তুলিলা স্বভনে।

তাৰান হুহিতা সীতা বোলে সৰ্বজন।। ৭৪২

বাল্যচৰিত্ৰ বাৰতনৰ দক্ষিণাত্য পাঠত সীতাক ধৰ্মতঃ জনকৰ কন্যা
বোলা হৈছে। অস্বাভাৱিকভাৱে থকা সীতা-অনসুয়াসংবাদ (২৮ সং) এসংগত
সীতাই অনসুৱাক কৈছে — “(মিথিলাধিপতি জনকে) কেৱলকাল কৰ্মণ কৰি
ধাকৌড়ে মই পৃথিৱী ভেদ কৰি উঠি আহিলোঁ; হাতত নাহল লৈ কৰ্মণ কৰা
নৃপতিৰ মই কন্যা হলোঁ। X X সন্তানহীন বৰাই যোক মৰমৰে
কোলাত তুলি “এইজনী মোৰ ছোৱালী!” — এই দৰে কৈ মোৰ ওপৰত স্নেহ
আৰোপ কৰিলে। সেই সময়ত অন্তৰীক্ষত দিবাৰাণী উজ্জ্বলিত হ’ল — “মহা-
বাজ, আপোনাক কথা সঁচা, এই কন্যা ধৰ্মতঃ আপোনাৰে ০।” তাৰ পাছত
জনকে বিপুল সমৃদ্ধি লাভ কৰাৰ দৰে আনন্দিত হৈ কন্যাটি খোচা মহাদৈক
দিলে। তেওঁ মাতৃৰ মৰমৰে সীতাক লালন-পালন কৰিলে (২।২৫।৩২, ৩৩)।

পশ্চিমোত্তৰীৰ আৰু পোঁকীৰ পাঠত সীতাকল্পৰ বিৱৰ্ত্তন যেনকো অলপকৈ
জড়িত কৰা হৈছে। বজ্জত্বি চাহ কবিলে কীওঁতে এদিন জনকে দেখিবলৈ
পালে — অন্তৰীক্ষপথেদি দিৱাকপা মনোবশা অলপা যেনকাই জেউতিৰে দিক্
মুহুৰ পোহৰ কৰি দাৰ লাগিছে। মদনৰ বতিৰ দৰে কপৰতী যেনকাক

৫ তস্য লালনহৃতস্য কৃততঃ কেৱলকালম্।

অহং কিলোৱদিতা তিত্বা জগতীং নৃপতে: সুতা।। ২৮

অনপত্যেন চ ত্ৰৈহাসিক্যাবোপা চ স্বহৃদ্।

মমহং জনকৈৰ্যুত্বা য়োহো নৱি নিশাভিতঃ।। ৩০

অন্তৰীক্ষে চ হাতত্যা প্রতিবাহানুযী কিল।

এবদেৱতানপথে ধৰ্মেণ জনকীং ততঃ।। ৩১ (বা: ইতিহাসঃ)।

দেখি জনকৰ ধৈৰ্য্যচ্যুতি ঘটোৱা মানসিক চিন্তাৰ উত্তৰ হ'ল — “এওঁৰ গৰ্ভত বন নিঃসন্তান যোৰ কীৰ্ত্তিবৰ্জনকাৰী সন্তান এটিৰ জন্ম হ'লহেঁতেন, তেতিয়া হ'লে বৰ অনুগ্রহ কৰা হ'লহেঁতেন”। সেই সময়তে অন্তৰীকৃত দৈৱবাণী হ'ল “এওঁৰ গৰ্ভত তুমি ৰূপ আৰু দীপ্তিৰ এওঁৰে নিচিনা এটি সন্তান লাভ কৰিব।”। জনকে স্বপ্নতুমি কৰণ কৰোঁতে সীতা পৃথিৱীৰ দুখৰ পৰা উঠি তেওঁক যবমত কোলাত তুলি লৈ জনকে ক'লে — “এইটি নিশ্চয় মোৰে কন্যা, কাৰণ কন্যাটিলৈ মোৰ স্নেহ জ্বলিছে”। সেই সময়তে দৈৱবাণী হ'ল “এইটি যেনকাত জন্ম হোৱা আপোনাবোৰ মানসী কন্যা ৩”।

সীতা-অনঙ্গসংবাদ অংশটো বাস্তৱ বামারগত পৰৱৰ্তী সংবাদনা বুলি আলোচক সকলে মত প্ৰকাশ কৰে। প্ৰথমতে সীতা নামৰ শীৰলুৰ লগত সম্পৰ্ক হোৱা হ'ল; তাৰ পাছত পিতাক জনকে হাল ৰাওঁতে পোৱা বুলি ক্ৰমান্বয়ে কাহিনীভাগ হোৱা লগাই বঢ়াই নিয়া চ'ল। মহাভাৰতত থকা বামোপাখ্যানদমুহত আৰু হৰিবংশত সীতা জনকৰ কন্যা বুলিহে বৰ্ণনা থকাৰ কথা আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। বাস্তৱ বামারগৰো অনেক ঠাইত সীতা জনকৰ কুলত জন্ম বুলি বৰ্ণনা পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘জনকস্য কুলে জাতা দেৱমাত্ৰেৰ নিৰ্মিতা’ (১১:১২৭)। জনকৰ হৃদিতা বুলি বামারগৰ প্ৰামাণিক কাণ্ডত উল্লেখ থকা (হৃদিতা জনকস্যাহং মৈথিলয়া মহাত্মনঃ ৩:১৭১৩) সীতাৰ জন্ম কাহিনী বৈচিত্ৰপূৰ্ণ কৰি গঢ় দিয়াৰ প্ৰচেষ্টাতে সীতা-জন্মৰ বিভিন্ন কাহিনীসমূহৰ উত্তৰ হ'ল। জানিহে নালাগে সীতা বাৰম্বাৰ কন্যা বুলিও কাহিনী ৰচনা কৰা হ'ল (এই সম্পৰ্কে দুৰ্গাবৰৰ ‘গীতিবামারগ’ৰ প্ৰসংগত আলোচনা কৰিছে)। সীতা-জন্মৰ কাহিনীৰ বিকাশত কৃতিবাস আৰু বাৰম্বাৰেও বৰ্ণনা বৰঙনি আগ বঢ়াইছে। কৃতিবাসে জনকৰ কাৰনাপাত্ৰী হোৱা অলম্বাঙ্গৰাকীৰ নাম উৰলী বুলি ক'লে আৰু পৃথিৱীয়ে গৰ্ভত ধাৰণ কৰি থকা বেসৱতীৰ ঠাইত জনকৰ বীৰ্য্যহে বুলি কাহিনীৰ সৃষ্টি কৰিলে। এই মিনিতে ক্লিষ্টৰবাণীৰে বৰবাস্তৱসমূহ উদ্ধৃত্য বামারগৰ মতে জনকে কুল হোৱাৰ সময়ত যেনকাক দেখি যেনকাক নিচিনা

এটি কন্যা জাভব কামনা করে আত্ম হেরাই কামনা করি। জাভ কবি নুলি আশাস দিলে। কামকে হাল রাই খায়েছে। জাভ কপত বেব-
হতীক লাভ করে। বেবহতী, মাড়কদে পুখিই, জাভ কাম কাম হেনকাক
দর্শন — এই কেউটা কথার মুক্তিসংগত সঙ্গত বলবৎ। কবি পাবি।
মাধবদেবে 'বেবহতী'ক অপটিরাই কাহিনীর জটিলতা অধিক। কামকে বেবহতীর
ঠাইত লক্ষীকে সহ্যাই দিলে। সেটাবে বাসী। বাসীকদে দোহী পাঠ আত্ম
মাধবকদলীর বাসীকদে থকা সত্ত্বেও 'আদিকাত'ত মেকা কামকদে কথার
অবতারণা করা নাই।

মাধবদেবের মতে জনকব যমত —

সীতা নাম ধরি লক্ষী অগত জননী।

বেন চন্দ্রকলা বাচি যাত সুবদনী।।

একচিত্তে মনে সদা বিমুক্ত বিভ্রাত।

হরিক নিচিতি সতী একোকে নখাত ॥ ৭৫

পবন বৈকুণ্ঠী কন্যা দেখি সর্বজনে।

জগিল লক্ষীর অংশ জানিলেক মনে ॥

কৃতি: বাসীকদে দশবধ চাবিপুত্র অন্নপ্রাশন, নামকরণ, বালাজীড়া
লাল-বিদ্যাদি শিক্ষার বিস্তৃত বিবরণ দিলে। তার ভিত্তিতে বাসব চন্দ্রমুখত
আধাফুটা 'অমৃত বচন', এবছরীয়া চাবিভজন কৌতবক বেব-কুমা আত্ম 'হতের
নুপুং পান কদু কদু ধনি,' 'কবেন জীবামে খেলা বাজকব সনে', দশবধে
'পুনঃ পুনঃ চুখ দেন তাহার বদনে' প্রভৃতির নিচিনা বাৎসল্যসিক্ত মধুর বর্ণনা
সমূহ মাধবদেবের বচনাত সঙ্গত পাঠক মাঝেই আশা করাটো আভাষিক।
বাসব এনেছারা বালাজীলাসমূহের কেউত মাধবদেবে আত্মক নিবাস কবিত্তে।
তথেষ্টে ড° বুদ্ধেই ভাবব দবে যদি কৃতি:বাসীকদে আধাবত আদিকাত
বচনা কবিলেহেঁতেন, অতঃ তাব তেবগাতে তেবেতব আভাষিক বাৎসল্য-
ক্রীডি জাগি উঠিলেহেঁতেন।

কৃতি: বাসীকদে থকা বাসব যুগল তথা বাস-লক্ষণ ঘরলৈ সমুদয়ত
দ্বি নহাত দশবধ-কৌশল্যা আদিব অবেবদব কাহিনীর বাহিবেত অন্য যমত

অবাকীকীৰ কাহিনী মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত নাই।

॥ বামক বাম আৰু গুহ চাওালৰ মিত্ৰতা ॥

বাকীঃ বাৰাটৰদেৱৰ অমোখাকাণ্ডত নিম্নোক্তৰাজ গুহক বামৰ প্ৰিয়সখা, আত্মগম সখা বোলা হৈছে ৭ যদিও বামৰ আৰু গুহৰ মিত্ৰতা কি সূত্ৰত কেনেকৈ হৈছিল, সেই বিষয়ে একো কথা নাই। মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত গুহৰ লগত বামৰ বালাকালতে মিত্ৰতা বন্ধন হোৱাৰ কাহিনী দাঙি ধৰা হৈছে। স্বত্বিঃ বাৰাটৰদেৱতো একে ধৰণেই এই কাহিনী বৰ্ণোৱা হৈছে যদিও দুয়ো ঠাইৰ বৰ্ণনাত অনেক কথা অমিল হোৱাও দেখা যায়। তান ভিতৰত গুহৰ পূৰ্ব-বৃত্তান্তৰ প্ৰসংগটো বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

৫ মাধৱদেৱে বাম আৰু গুহৰ মিত্ৰতা বন্ধনৰ কাহিনী এই দৰে বৰ্ণনা কৰিছে —

পুৰা নক্ষত্ৰত দশৰথ মহাবীৰ।

চাৰি পুত্ৰ সমে গৈলা ভাগবতা ভীৰ ॥

জান দান তৰ্পণ কৰিল। নৃপবৰ।

দেৱ ৰুচি পিড়ক তপিল নিৰন্তৰ। ৭৫

সেই সময়তে এক অশ্বতৰ মিলিল। গুহ নামেৰে চণ্ডাল নৃপতিয়ে সসৈন্যে আহি দশৰথক অৱহেলা কৰি গজাত স্নান কৰিলে। এই গুহ 'পূৰ্বত ব্ৰাহ্মণ আসি অৰম কৰিল/সেই পাণে চণ্ডাল বোম্বিত উপজিল'।

দশৰথে চণ্ডালৰ দৰ্প দেখি তেওঁক ৰবি আনিবলৈ সৈন্যসকলক আদেশ দিলে। কলত দশৰথ আৰু গুহৰ সৈন্যৰ মাজত ভূমূল বশ লাগিল। দশৰথৰ আদেশ মতে গুহক কীৰ্ত্তে বন্দী কৰি অনা হ'ল। বামক দেখি

৭ তত্ৰ বাজা নিৰাদাশাং বামস্য দয়িতঃ সখা।

বাৰ্মিকঃ সত্যবাদী চ গুহো নাম মহাবলঃ॥ (দৌঃ ২:৪৭:১২)

আৰু

তত্ৰ বাজা গুহো নাম বামস্যামিত্ৰতমঃ সখা।

নিৰাদাশাভ্যো বলৱান্ হৃদয়ৈক্যেন বন্ধিতঃ ॥ (দাতিঃ ২:৪০:৩৩)

গুহর পূর্বহস্তান্ত মনত পবিল। তেওঁ বামর চরণত প্রণাম জনাই ক'লে —
 “আহিলে”। ব্রাহ্মণ মই পূর্ব জনমত”। বামর বংশত জন্ম মহাবীরশীল বধী
 ভগীরথে ব্রহ্মাক আবাধি ‘ব্রহ্মলোক হন্তে গজা নমাস্তা আনিল’ আকি ‘বিক্র
 পদবজমিত্র তুলসী সহিত / ভৈল সর্বোত্তম গজ। অগতে বিদিত’ ॥ এনেহেন
 গজাত ব্রাহ্মণজনে গর্ব করি স্নান নকরার কারণে পড়াই তেওঁক অভিশাপ
 দিলে —

এহি পাপে তোব জন্ম হৈবে চণ্ডালত ॥ ৭৭০

গুহ নামে হৈবি তই বাজা চণ্ডালর।

× × একশত জন্ম মোত ভক্তি কর য়েবে।

ইটো পাতকর বিপ্র মুক্ত হৈবি তেরে ॥

যে’র দরশন তই পাস শ্রীরামক।

একে জন্মে তোব তেবে ধৃতিব পাতক ॥ ৭৭২

সেই মতে ব্রাহ্মণজন জন্মান্তরত চণ্ডাল হ’ল আকি বধুবংশত অরজার
 হোত। নাবারগক দরশন কবি তেওঁর পাগব অন্ত হ’ল। তেওঁ এই বুলি
 বামর শরণ পশিলে —

তোমার চরণে আবে লৈলোহো শরণ।

তুমি বিনে আন গতি নাহি আনজন ॥

সদা সেয়া কবি মই থাকিবো তোমাক ॥

তোমার শিঙ্ড মাগি লৈলোক আমাক ॥ ৭৭৪

সেই মতে বামে দলবথরপবা বন্দী গুহক খুজি ল’লে আকি গুহক
 অনেক বস্ত্র-অলংকার দি আশ্বাস কবিলে, অনেক গ্রামসেশ্বর শাসন দান কবি
 “আজি ধবি গুহ তুমি ভৈলা মোর মিতা” বুলি মিত্রতা স্থাপন কবিলে।
 ভেতিয়া গুহই অনেক ভক্তি কবি বামক ভক্তি কবিলে ধবিলে —

কৈর মই হোন আতি চণ্ডাল অধম।

তুমি জিজ্ঞাস্ত গুহ ঈশ্বর পবম ॥

ব্রহ্মা হবে নজানিত মাতার মহিমা।

চাৰি বেলে কহি বাব নগরত সীমা ॥ ৭৭৬

× × × নাহিকে তোমাত জাতি আচাৰ বিচাৰ।

তমু পদে শৰণ কৰোক মাত্ৰ সাৰ ॥

× × এতেকে অকৰামৰ হোৱে সিটো জন।

লৈলো আজি মাত্ৰ মই তোমাত শৰণ ॥

এতেকতে মোক মিত্ৰ বুলিলা ধৰিলা।

এহিতো অতৰ্ক তমু বিগৰীত লালা ॥ ৭৮৩

শৰণ-গ্ৰহণ কৰা মাৰ্জকে মিত্ৰ বুলি গ্ৰহণ কৰা গুহট বামক বিদায়
কণত এই বুলি প্ৰাৰ্থনা কৰিলে—

তোমাৰ চৰণে বতি নুওচোক মোৰ।

মাক দৰশনে পাপ এৰাইলো দুৰ্ঘোৰ ॥ ৭৮৪

ধৰিবাহা আমাক দাসৰ বুলি দাস।

জন্মে জন্মে এহি চৰণত হোক আগ ॥

তাৰ পাছত বামক প্ৰণতি জনাই, বামৰ পাদপদ্মদ্বয়ল জ্ঞানন্ত ধৰি
গুহ নিজ ঠাইলৈ গুচি গ'ল।

কৃষ্টি: বামায়ণৰ মতে এদিন পুণ্য তিথি পাই দশবথে চাৰিপুত্ৰক
লগত লৈ গজান্নান কৰিবলৈ গ'ল। অমাত্সা। তিথিত হ'বলগীয়া গ্ৰহণকালত
নাৰদ কল্যাণৰ অৰ্থে দানধৰ্ম কৰিবলৈ সসৈন্যে গজাবাড়া কৰা দশবথক বাটতে
নাৰদে লগ পালে। নাৰদে জানিবলৈ বিচৰাত দশবথে তেওঁৰ গজান্নানৰ
উদ্দেশ্য বেকত কৰিলে। তেতিয়া—

তুমি কহে দশবথ তুমি ও অজ্ঞান।

বামমুখ দেখিলে কে কবে গজান্নান ॥

পতিতপাহনী গজা পৃথিৱী মণ্ডলে।

সেই গজা অশ্বিলেন বাৰ পদতলে ॥

সেই দান সেই পুণ্য সেই গজান্নানে।

পুণ্ডৰে দেখ তুমি প্ৰভু নাৰায়ণে।

তুমি কহা তুমি গজাবাড়াৰ পৰা বিবত হ'ব বোকা দশবথক 'গজাবি

মহিমা আমি কি বলিতে জানি' বুলি বামে গজালৈ হাবলৈ সন্নত কবিলে ।

সেই সময়তে তিনি কোটি চণ্ডালৰে বেষ্টিত হৈ গুহকে দশবথৰ সৈন্যক আগতি ধৰিলে । গুহকে দশবথক ক'লে — 'মোৰ দেশ ভাঙি তুমি বাটত পৰিণত কৰিব খুজিছা নেকি ? তুমি বাবে বাবে মোৰ ৰাজ্যৰ মাজেদি যোৱাৰ কাৰণে সৈন্যবিলাকে মোৰ ৰাজ্য ভাঙি পেলাইছে । গজাদান কৰিবলৈ মন থাকিলে তুমি অন্য পথেদি যোৱা ।' যদি একান্তই দশবথ গুহৰ ৰাজ্যৰ মাজেদি যাব খোজে, তেনে বামক দেখুৱাবলৈ গুহই দশবথক দাবী কৰিলে । দশবথে ক্ষিত্ত বামক বথত লুকাই থৈ নিজে যুদ্ধ কৰি গুহক বন্দী কৰিলে । বন্দী গুহই বামৰ দৰ্শন পাবলৈ বটী বৃত্তি কৰিলে । তেওঁ ভৰিৰে ধনু ধৰি ভৰিৰেই শৰ মাৰিবলৈ ধৰিলে । তাকে দেখি ভৱতে এই কথা বামক ক'লেগৈ । কোড়-হাবশত, বাম গুহৰ ওচৰ পালেহি । তেতিয়া গুহই বামক প্ৰণাম কৰি তেওঁ যে বলিষ্ঠৰ শাপগ্ৰস্ত বামদেৱে সেই কথা বিৱৰি ক'লে । তাৰ পাছত গুহই জনাথৰ ন'থ ভকতবৎসল ককণাসাগৰ হৰি বুলি বামক চৰণপৰশোৰ তেওঁক মুক্ত কৰিবলৈ কাতৰ প্ৰাৰ্থনা জনালে । তাৰ পাছত বামৰ আজ্ঞামতে লক্ষ্মণে অগ্নি প্ৰজ্জ্বলিত কৰিলে আৰু বামে অগ্নি সাক্ষী কৰি গুহৰ লগত মিত্ৰতা বন্ধন কৰিলে । গুহই বিদ্যৰ লোৱাৰ পাছত দশবথে গজাতীৰলৈ গৈ সূৰ্য্যগ্ৰহণ উপলক্ষে ত্ৰান-দান আদি কৰিলেগৈ ।

বাম আৰু গুহ চাণ্ডালৰ মিত্ৰতাবন্ধনৰ কাহিনী বেলেগ ৰূপত সত্যো-প্যাখ্যান, ওড়িয়া বামাৱলম্ব আদি গ্ৰন্থতো আছে, গজাদানৰ প্ৰসংগ ভাঙ নাই । এই কাহিনীৰ বৰ্ণনাত মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ড আৰু কৃত্তিবাসৰ বামাৱলম্বত থকা মূল পাৰ্থক্য সমূহ এই — (১) আদিকাণ্ডত দশবথে পুৰা নক্ষত্ৰত গজাৰাজ্য কৰিছে, কৃত্তিবাসাৱলম্বত অমাবস্যাতে সূৰ্য্যগ্ৰহণৰ সময়ত । (২) আদিকাণ্ডত দশবথে গজাত ত্ৰান-দান তৰ্পণাদি কৰাৰ পাছত গুহই দশবথক অৱজ্ঞা কৰি গজাত ত্ৰান কৰাৰ বাবে দুৱাৰে মাজত যুদ্ধ হৈছে; কৃত্তিঃ বামাৱলম্বত গজালৈ গুহৰ ৰাজ্যৰ মাজেদি যোৱাৰ কাৰণে দশবথ আৰু গুহৰ মাজত যুদ্ধ হৈছে । ইয়াত গুহ বিদ্যৰ পাছতহে দশবথে গজালৈ গৈ ত্ৰানাদি কৰিছে । ইয়াত দশবথৰ গজাৰাজ্যৰ উদ্দেশ্য বামৰ কল্যাণার্থে গ্ৰহণকালত দান আদি কৰা ।

(৩) মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত নাৰদৰ লগত দশবধৰ সাক্ষাৎ হোৱাৰ কথা নাই, (৪) বন্দী গুহাই ভবিষ্যে ধনুৰৰ যাবাৰ কথা নাই (৫) অগ্নিসাকী কবি বামে গুহৰ লগত মিত্ৰতা বন্ধন কৰা কথা নাই। (৬) কৃষ্ণিঃ বামায়ণত বামে গুহক বান্ধাদি আৰু গ্ৰাম-দেশৰ শাসন দান কৰাৰ কথা নাই। (৭) গুহৰ পূৰ্বস্বত্বাভাৱে ক্ষেত্ৰত দুয়ো ঠাইতে সামান্য সাদৃশ্যও নাই।

ইমানখিনি মৌলিক পাৰ্থক্য থকা সত্ত্বেও বালক বাম আৰু গুহৰ মিত্ৰতাৰ কাহিনীটো মাধৱদেৱে কৃষ্ণিবাসৰ আধাৰত লিখা বুলি ক'বলৈ টান কথা। এই বিষয়ত দুয়োজন কবিৰে এক উমৈহতীয়া উৎস থকা বুলি অনুমান হয়।
॥ ভৱজাজৰ আশ্ৰমত বামৰ দিব্য ধনুৰ্ৰাণ প্ৰাপ্তি ॥

গঙ্গানান কবি প্ৰভাৱৰ্তন কবিৰ খোজোঁতেই সূৰ্য্য অন্ত হোৱাত দশ-বথে ভৱজাজৰ আশ্ৰমত বাতিটো কটোৱাৰ কাহিনী কৃষ্ণিবাস আৰু মাধৱ-দেৱ, দুয়োজনৰে বচনাত আছে। ভৱজাজৰ আশ্ৰমত ইজ্ঞাই শপত আহি বামক দিব্য ধনুৰ্ৰাণ দি যোৱাৰ কথা দুয়ো ঠাইতে অলপীয়া পৰিৱৰ্তনেৰে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই কাহিনী আমি এতিয়ালৈকে অন্য ক'তো পোৱা নাই।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত দশবথে ভৱজাজৰ আশ্ৰমত গৈ চাবিপুত্ৰ সমৰিতে ঋষিৰ চৰণত প্ৰণাম জনালে আৰু ঋষিয়েও বেদমন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰি তেওঁলোকক আশীৰ্বাদ কৰিলে আৰু নানা বিধ দ্ৰৱ্যেৰে অতিথি সংকাৰ কৰিলে। কৃষ্ণিঃ বামায়ণত দশবথে গৈ ঋষিক নমস্কাৰ কৰি ক'লে “আনিয়াছি চাবিপুত্ৰ দেখি মূনিবৰ ॥ আশীৰ্বাদ কৰ চাবিপুত্ৰ তপোধন” বুলি নিবেদন কৰিলে। ভৱজাজে বামক দেখি ভাবিলে, ‘বৈকুণ্ঠ হইতে বিষ্ণু আইলা আপনি।’ ভৱজাজে দূৰ্বাণল শ্যামভঙ্গু বামৰ ‘পৰম আকাৰ’ দৰ্শন কৰিবলৈ পালে, ব্ৰজ বজ্জ অংকুশে শোভিত পাদাবুজৰে সৈতে লংঘ চক্ৰ-গদা-পদ্মধাৰী সেই চতুৰ্ভুজ কপত লংকৰ বিবিধি আদি বহু দেৱগণ আৰু সমস্ত ভুবন সোমাই আহে। তেতিয়া ‘মূনি বলে বাজা তব সকল অনম/পুত্ৰভাবে দেখ বাজা দেৱ নাৰায়ণ’ ॥ আদিকাণ্ডত পাছদিনা বামে বেতিয়া ইজ্ঞা আদি দেৱগণে দি যোৱা ধনুৰ্ৰাণ দেখুৱালে তেতিয়াহে ধ্যান কৰি “জানিলঙ ঋষি বাম নোহত মানুহ/ভৈল্য অৱতাৰ বিষ্ণু পৰম পুৰুষ”। এই পৰম পুৰুষ বামক বাৰণবধৰ উদ্দেশ্যে দেৱ-

যাকে অজ্ঞান ধনুৰ্ভাণ দি'খে গৈছে (৭৯১ পদ)। ইয়াত বামক প্রথমতে দেখি-
থলৈ পাই ভবঘাতক কেৱল বজমনহে হৈছিল।

অভিধি সংকাৰৰ পাছত চন্দ্ৰোদয়ন গ্ৰহণে ভবঘাতক বামক লগত লৈ
শয়ন কৰিছে। আদিকাণ্ডত ইন্দ্ৰ আদিক বামে ব্ৰহ্মত দেখিছে; কৃষ্ণি: বামাত্মনত
কিন্তু ভবঘাতকেহে দেখিছে।

আদিকাণ্ডত বামৰ স্বৰূপতত্ত্বমতে ইন্দ্ৰসমে সমস্ত দেৱগণ আছিল।
পূৰ্বস্বৰে বামক অভিষেক কৰিলে আৰু 'মন্ত্ৰে সমে দিলা সবে দিব্য ধনুশৰ।'।
ইন্দ্ৰই বামক ক'লে — "এহি ধনুশৰে শত্ৰু কৰিবা নিৰ্ধাণ।" বামে পুৰা
সাব পাই দেখে যে তেওঁৰ হাতত দিব্য ধনুশৰ আৰু 'কৰে ফট ফট মনে
মন্ত্ৰ নিবন্তৰ।' বামৰ লগতে শয়ন কৰা ভবঘাতক সাব পাই বামৰ হাতত
ধনুশৰ দেখি বিস্মিত হ'ল।

পুৰাত্নে উঠি স্নানাদি কৰি বামে সেই সময়ত একে ঠাইতে থকা
দশৰথ আৰু ভবঘাতক গৈ কৰপুটে বস্ত্ৰৰ বৃত্তান্ত জনালেগৈ। ঐবাস্তৱত উঠি
আহি ইন্দ্ৰই মন্ত্ৰ সম্বন্ধিত ধনুশৰ দিয়া আৰু দেৱগণে "এহি ধনুৰ্ভাণে জিনিবাহা
শত্ৰুগণ' বুলি কৈ সকলো অন্তৰ্ধান হোৱাৰ বিহ্বল দি বামে বুলি আৰু
বভাক ধনুৰ্ভাণ দেখুৱাত সকলো বিস্মিত হ'ল। ভবঘাতক ধ্যানৰ দ্বাৰা বামৰ
স্বৰূপ বুজিব পাৰিলে। তব্তে বামক বস্ত্ৰৰ ফল বুজাই ক'লে। দশৰথ
সপুত্ৰে অৰোধ্যালৈ উলটিল।

কৃষ্ণি: বামাত্মনৰ মতে বামক লগত লৈ গুই থকা ভবঘাতক ৰাতি
দুই পহৰ মাটীতে ব্ৰহ্মত দেখিলে, দেৱঘাতক তেওঁৰ পিতৃনিত ধনুশৰ থৈ সেই
ধনুশৰ বামক দিবলৈ ঋষিক নিৰ্দেশ দিছে। পুৰা দশৰথে বামক 'তোমাৰে
দিলে ধনুৰ্ভাণ দেৱঘাতক' বুলি ধনুশৰ প্ৰদান কৰিলে। প্ৰণাম জনাই ধনুশৰ
গ্ৰহণ কৰি বামে নি পিতাকক দেখুৱালে।

দশৰথ অৰোধ্যালৈ বুলি যোৱাৰ কথা কৈ মাধৱসেৱে বাব ফাঁকি পদত
(৮০১—৮১২) বামৰ লোকোত্তৰ গুণবাদি, বামৰ 'নিমত্তণ মশ কৃপায়ে
প্ৰচাৰ' কৰাৰ অভিপ্ৰায়ে অৱতাৰ গ্ৰহণ আৰু সভাসদগণক বামৰ চৰিত্ত
বৰ্ণনা কৰিবলৈ উপদেশ দিছে।

II বিশ্বামিত্ৰৰ আগমন II

বাণী, বামাৱলীৰ মতে এদিন দশৰথে ভেওঁৰ পুত্ৰসকলৰ বিবাহ সম্পৰ্কে আত্মীয় তথা পুৰোহিতসকলৰ লগত কথা-বতৰা পাতি থাকে তেই মহাভেজৰী মহামুনি বিশ্বামিত্ৰ উপস্থিত হ'লহি (অভ্যাপক্ৰম্মহাভেজো বিশ্বামিত্ৰ মহামুনি । ১।১৮।৩৯) গাৰিপুত্ৰ কৌলিক বিশ্বামিত্ৰ আহিছে বুলি দুবৰীয়ে জনোৱাত দশৰথে পুৰোহিতৰ সৈতে গৈ বিশ্বামিত্ৰক আগবঢ়াই আনিলে । দশৰথে ভ্ৰাতৃপ্ৰাণী তপস্বী দীপ্তিমান বিশ্বামিত্ৰক দেখি হৰ্ষবশনেৰে অৰ্ঘ্যদান কৰিলে ৮ । বজাৰ অৰ্ঘ্যগ্ৰহণ কৰি কুশল বাৰ্তা সুৰি বিশ্বামিত্ৰই বশিষ্ঠ আৰু জ্ঞান অধিসকলক সাক্ষাৎ কৰিলে । পূৰ্বে ঝঙ্কৰি আখ্যাৰ তুৰিত তাক পাছত পৰম তপস্বীৰ বগত ভ্ৰঙ্কৰি পদ লাভ কৰা ৯ বিশ্বামিত্ৰৰ আগমনত দশৰথৰ আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হ'ল । বিশ্বামিত্ৰৰ কি মনোবথ পূৰণ কৰি বজা অভ্যাসৰ ভাগী হ'ব, সেইকথা বিলীতভাৱে ভেওঁ কবিক সুধিলে । দশৰথৰ সাদৰ বচন শুনি বিশ্বামিত্ৰই সন্তুষ্ট মনেৰে ক'লে — “হে বাজসিংহ, মহান্ বংশত জন্ম লাভ কৰা আৰু বশিষ্ঠৰ নিচিনা উপদেশদাতা থকা আপোনাৰ কাৰণে এয়া ঘোষণা কথা হৈছে ; অগতঃ অন্য কাৰো বচন এনে নহয় (বা . ১।১৯।১) ।” তাৰ পাছত বিশ্বামিত্ৰই সিদ্ধিলাভৰ অৰ্থে তাবস্ত কৰা ব্ৰহ্মত ব্ৰহ্মন লিখিত আৰু বলৱান বাক্স হাবীচ আৰু সুবাহৱে (হাবীচশ্চ সুবাহশ্চ বীৰ্য্যবতৌ সুলিখিতৌ ১।১৯।৫) বক্ত-মাংস ছটীয়াই বিবিনি বটোৱাৰ কথা জনালে আৰু ব্ৰহ্মভংগৰ ভয়ত সেই বাক্সক ধৰিয়ে লাপো দিব নোৱাৰে বুলি কৈ দশৰথক বায়ক ধুতিলে । দশৰথৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ শ্ৰেষ্ঠ বীৰ বায়ে ধৰি বক্ষণাবেক্ষণত নিজৰ দিবা ভেজৰে বিয়কাৰী বাক্সবিলাকক বিনাশ কৰিব পাৰিব, ধৰিয়ে বায়ক বহুত ধৰণৰ শ্ৰেয়ঃ (কল্যাণ) প্ৰদান কৰিব আৰু তাৰ ফলত বায় ঐক্ৰবনত বিখ্যাত হ'ব বুলিও দশৰথক ক'লে ।

৮ স কৃষ্ণা জলিতঃ দীপ্ত্যা তাপসং সংশিতব্ৰতম্ ॥

প্ৰজ্ঞকৰমনো বাজা ভতোহৰ্ঘ্যমুণাহবহুং । (বা: ১।১৮।৫৩, ৫৪)

৯ পূৰ্বে বাজবিশ্বেন তপসা যোতিতব্ৰহ্ম ॥

ভ্ৰঙ্কৰিভয়মুপ্ৰাপ্তঃ পুজোহসি বহুবা সৰা । (বা: ১।১৮।১৪, ১৫)

বিশ্বামিত্রই আক ক'লে — “সভা পৰাক্ৰমী মহাত্মা বায়ক মই জানে।
বশিষ্ঠ আৰু মহাতপস্বীসকলেও জানে। X X X বশিষ্ঠ প্রভৃতি মন্ত্ৰীসকলে
যদি অনুমোদন কৰে আপুনি বায়ক য়োৰ লগত পঠাওক। X X X আপো-
নাৰ কল্যাণ হওক, আপুনি যেন্ত শোক আৰু চিন্তা নকৰিব।” বৰ্মাছা
বিশ্বামিত্রই এইদৰে কোৱাত মহা শোকত দশবথ স্তম্ভিত হৈ পৰিল।

দশবথদেৱৰ আদিকাণ্ডত প্ৰথমতে বিশ্বামিত্ৰ দশবথৰ ওচৰলৈ অহাৰ
কাৰণ বৰ্ণনা কৰিছে। মাৰীচ-সুৰাছৰে চৌদ্ধ কোটি বাক্সৰ সৈতে আহি বাবে
বাৰে বিশ্বামিত্রই আৰম্ভ কৰা ‘পৰলোকহিত’ স্বৰূপ নষ্ট কৰে। অধিৰে কষ্ট
কৰি শাপ দিলে সমস্ত বাক্স ভগ্ন হ'ব যদিও তপ-ব্ৰত নষ্ট হ'ব কাৰণে
অধিৰে শাপ দিব নোৱাৰে। ভেতিয়া অধিৰে ধ্যান কৰি জ্ঞানৰ পাৰিলে
ৰে ‘বাক্স বধিতে, অহতবি হবি, আছা দশবথ যবে।’ মূলৰ সভা পৰাক্ৰমী
মহাত্মা বাম ইন্দ্ৰাড হৰিৰ অৱতাৰ হুলি বিশ্বামিত্ৰৰ মনত উপলব্ধি হৈছে।
সেই বায়ক আনি বাক্স মৰাই-স্বৰূপ সমাধা কৰিবলৈ হিব কৰি বিশ্বামিত্ৰ
অবোধাথালৈ গৈছে।

দশবথ বজাই পুত্ৰৱতে প্ৰজা পালি অবোধাত বশিষ্ঠ প্রভৃতি পুৰো-
হিত আৰু সুমন্ত্ৰ প্রভৃতি মন্ত্ৰীৰে সৈতে সমাজ পাতি বহি আছে, যেন
বৃহস্পতি আদিৰে বেষ্টিত দেৱৰাজ ইন্দ্ৰহে। ভাতে গৈ বিশ্বামিত্ৰ উপস্থিত
হ'ল। ইন্দ্ৰাড মূলৰ দৰে বজা দশবথে পুত্ৰকসকলৰ বিস্তাৰ আলোচনা কৰি
থকা নাই। দশবথে অধিক দেখি সমাজৰ সৈতে উঠি থিয় হ'ল আৰু ‘প্ৰণাম
'কৰিলা, চৰণৰ হুলি, মাথাত লৈল। সাদৰে’। অধিক সুবৰ্ণৰ আসনত বহিবলৈ
দিলে, অধিৰে সমস্তকে আশীৰ্বাদ দি আসনত বহিলে। দশবথে চৰণ
ধুৱাই পাদোদক লিওত ল'লে, অৰ্থাৎ অধিক অৰ্চনা কৰিলে। তাৰ পাছত
কৰোৱাৰে কুমল বাৰ্তা সুধি “আজ্ঞা কৰিলোক, সম্ভ্ৰান্তি ভোমাৰ, সাধো
মই কিবা কাজ”।

কৃত্তি: বায়বস্তব বায়ক স্বৰূপকাৰ বাবে জানিবলৈ জন্মকেহে বিশ্বা-
-মিত্ৰক পঠাইছে বুজিছে। তাত থকামতে মিথিলাৰ মূলগণে আৰম্ভ কৰা স্বৰূপ
বাক্সৰ কাৰণে পূৰ্ণ নহয় —

বজ্জ আৰম্ভ বেই কৰে বৃনিবৰ ।
 কৰে বজ্জ বৰ্ষণ মাথোচ নিশাচৰ ॥
 বজ্জহীন হৈলেক মিথিলা ছুবল ।
 কৰেম অমক মুক্তি লৈয়া মুমিগল ॥

তেতিয়া বিশ্বামিত্ৰই অযোধ্যাৰ পৰা তেওঁ বামক আনোৱাৰে বুলি জনালে;
 কাৰণ বাকসবধৰ বাবে বাম কপত দলবধৰ ঘৰত ক্ৰমীকেশ অৱতীৰ্ণ হৈছে ।
 তেতিয়া —

বলিলেন জনক তনু হে মহাশয় ।
 তুমি বক্ষা কৰিলে এ বজ্জ বক্ষা হয় ॥

এই কাহিনীৰ লগত মাধৱদেৱৰ পৰিচয় নাই ।

‘আমিকাত’ত বিশ্বামিত্ৰই দলবধক তেওঁৰ আগমনৰ কাৰণ স্বৰূপে মাথোচ-
 সুবাহৰে “তেওঁৰ বজ্জ উঠন কৰাৰ কথা জনাই “বাকসক মাৰি, বজ্জ বাখিৰাক,
 বামক দিয়োক মোক” বুলি অনুৰোধ কৰিলে । সেই কথা শুনি বজ্জৰ সুবজ্জ
 যেন বজ্জপাতহে হ’ল । তেওঁ উভয় সংকটত পৰি দুখত আত্মাৰ দেখিলে —

বামক নিমিলে শাপ দিয়া ঋষি বংশ কবিতোক জন ।
 ঋষিৰ লগত বামক পঠালে হৈবেক মোৰ মৰণ ॥ ৮২২

মূলত ঋষিৰ প্ৰস্তাৱ শুনিয়া দলবধ মুচ্ছিত হোৱাৰ ঠাইত ইয়াত
 বাকসুলভ বিবেচনাৰে তেওঁ বাস্তৱৰ মুখামুখি হৈছে । মূলত সংজ্ঞা পাই দলবধে
 ঋষিক ক’লে — “বাকীৰ লোচন বামৰ এতিয়াও বোল বহবেই হোৱা নাই ।
 (উনবোড়শৰোঁ বে বামো বাকীলোচনঃ); তেওঁ বাকসৰ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ
 সমৰ্থ হ’ব বুলি মই ভবা নাই । অকৌহিনী সেনাৰ অধিপতি মই নিজে
 বাকসৰ লগত যুদ্ধ কৰিমগৈ । X X মোৰ বক্ষণাত্মকলত আপোনাৰ ব্ৰতচৰ্যা
 নিৰ্বিঘ্নে সমাপ্ত হ’ব (১২০১-৬) ।” দলবধে ইয়াৰ উপৰিও বালক বাম সেই
 পৰ্য্যন্ত বুদ্ধবিদ্যাত নিপুণ হোৱা নাই আৰু বামৰ অবিহনে তেওঁ এক বৃহৎও
 জীৱন ধাৰণ কৰি থাকিব নোৱাৰে বুলি ঋষিক ক’লে । বাঠি হেজাৰ বছৰীয়া
 বৃদ্ধ দলবধে (বাঠিৰহঁসহস্ৰাবি) কোনোমতে পুত্ৰৰূপে বামক লাভ কৰিছে ।
 গতিকে তেওঁ বামক বৃদ্ধলৈ পঠাব নোৱাৰে বুলি ঋষিক জনালে ।

মাধবদেৱৰ আদিকাণ্ডত দশৰথে বামক এই বুলি নগঠায় —

বাব বৰিষথ ছাৱা বামযোৰ দিগন্তি আভিলয় ॥

কিমন্তে বণ্ডত মাৰিবেক বাবে বাজস বৰ ধৰ্ম্ময় ॥

ব্রহ্মাব ববত বাকসগমৰ বাঢ়িল বল অপাৰ ।

পাণ্ডিকে দশৰথে নিজে সৈন্য সৰে গৈ গুৰিৰ যন্ত বক্য কবিত আক
শেওঁ বামক দিব নোৱাৰে বুলি দৃঢ় বচন বুলিলে ।

কৃতি বামায়ণত এই প্ৰসংগত দশৰথৰ সিন্ধুমুনিৰ অভিলাপৰ কথা
মনত পৰিছে। বামক ‘অভায় বয়স’ বুলি বুদ্ধি বৰ্ণাই দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰি
দশৰথে যেতিয়া গুৰিক ইচ্ছামতে সৈন্যবাহিনী লৈ যাবলৈ কৈছে, তেতিয়া
বিশ্বামিত্ৰই “কটকে খাইবে, কোথা এত পাব ধন” বুলি অকল বামক নিৰ
বোজাব বুদ্ধি দেখুৱাইছে। এনেবিলাক বৰ্ণনাৰ ভাঁ মাধবদেৱৰ আদিকাণ্ডত
গেদ মাওও পৰা দেখা নাযায়।

বাল্মী: বামায়ণত বিশ্বামিত্ৰই মাৰীচ-সুবাছৰে বাকসবাজ বাৱণৰ দ্বাৰা
প্ৰত্যাশিত টো বস্ত্ৰত বিধিনি বটোৱাৰ কথা ক’লত, সেই বাৱণৰ লগত যন্ত
নিজেও বুদ্ধত যুধামুখি হ’ব নৱাৰে বুলি দশৰথে গুৰিক জানিবলৈ দিয়ে।
তথাপি মাৰীচ সুবাছৰ ভিতৰত যিকোনো এজনৰ লগত দশৰথে সৈন্যে
সবাছৰে যুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত বুলি জনাই বামক পঠাবল একেবাৰে অসম্মত
হয়। এইখিনি কথাৰ আভাস মাধবদেৱৰ আদিকাণ্ডত পোৱা নাযায়।

মূলত দশৰথৰ কথা শুনি বিশ্বামিত্ৰ খঙত ক্লি উঠিল। গুৰিয়ে খঙেৰে
দশৰথক ক’লে — “তুমি পূৰ্বে মই বিচৰা বস্ত্ৰ দিয় বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰি
এতিয়া তাক ত্যাগ কৰিব বুজিছা। বধুৰাঙ্গীসকলৰ কাৰণে এনে আচৰণ
অশোভনীয়; ইয়াৰ বাবে বংশত বিপৰ্য্যয় ঘটিব। হে মহাবাহু, তুমি যদি তাকে
ভাল পাইছা, মই যেনেদৰে আহিছোঁ, সেইদৰেই গুচি যাম”। হে কাকুৎস্থ,
তুমি প্ৰতিজ্ঞা ভংগ কৰি সুদ্রবসকলৰ সৈতে সুখেৰে থাকাঁ (বা: ১২:১৭:৩)।

মাধবদেৱৰ আদিকাণ্ডত দশৰথে বামক নগঠাই নিজে বাৱ বুলি
বিশ্বামিত্ৰক দুবাৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। প্ৰথমবাৰত গুৰিয়ে দশৰথৰ প্ৰস্তাৱ প্ৰত্যাখ্যান
কৰি কৈছে —

বামক বিনাই বাকস মাৰিতে শক্তি আছে কাহাৰ ।

আমাক ভাণ্ডিয়া বচন বোলাই বুজিলো বোল ভোঁয়াৰ । ৮২৫

এই বুলি কোপ প্ৰদৰ্শন কৰা ঋষিক দশবথে ইন্দ্ৰ আদিবো অজেন্ন
বাফসক মাৰিবলৈ ভেট^{২০}ৰ অৰোধ হুৱাল বামক পঠাবলৈ ইতস্ততঃ কৰি
দাঙে তুণ ধৰি পুনৰ সৈন্যে বামক নিবলৈ প্ৰাৰ্থনা জনালে। সিমানতো
যদি ঋষিয়ে বামক নিনিহাটক নেবে, তেনেহ'লে অখোধ্যাৰ সকলো মানুহ
বামৰ লগতে ভগোবনলৈ যাব।

দশবথৰ এই প্ৰস্তাৱ মাধৱদেৱৰ স্বত্ত্ব উদভাৱনা।

দশবথৰ প্ৰস্তাৱ তান বিশ্বামিত্ৰই মহাকোপ বৰি কলে —

বধুৰ বংশত তুমি ভৈলা উতপতি।

ধৰ্মশীল ছুৱা অধৰ্মত ভৈলা ৰতি ॥ ৮৩২

পুত্ৰৰ স্নেহত মোক কৰস নৈৰাল।

× × নজানস কত গুণ আছয় বামত।

বাহুবলে জিনিবাক পাবে ত্ৰিজগত ॥ ৮৩৩

বাফস মাৰিব বামে ইটো কোন কাজ।

× × কপটে ভাণ্ডিয়া মোৰ আশা কৰ ভঙ্গ।

সবংশে নশিবে পুন মোৰ ভৈলে স্বৰ্গ ॥ ৮৩৪

ইয়াৰ উপৰিও দশবথে বশিষ্ঠৰ মন্ত্ৰণামতে বিশ্বামিত্ৰক অপমান কৰিছে
বুলি ঋষিয়ে অভিযোগ তুলিছে।

ৰাজ্ঞীঃ বামাৱলীত ধীমান বিশ্বামিত্ৰ কুণ্ডিত হোৱাত পৃথিৱী কঁপি উঠিল
আৰু দেৱতাসকলৰ মহাভয় জন্মিল ১০। ভেট^{২০}ৰ খঙত সমস্ত জগৎ ত্ৰস্ত হোৱা
দেখি বশিষ্ঠই দশবথক বিশ্বামিত্ৰৰ লগত বামক পঠাবলৈ উপদেশ দিলে। এইদৰে
আদিকাণ্ডতো বিশ্বামিত্ৰ কুণ্ডিত হোৱা দেখি —

১০ ভস্য বোৰপৰীভস্য বিশ্বামিত্ৰস্য ধীমতঃ ।

চচাল কসুধা কুংৱা দেৱানাং১৫ ভয়ং মহৎ ॥

ত্ৰস্তকপং তু ত্ৰিজায় জগৎ সৰ্বং মহানৃষিঃ ।

বৃপতিং সুজতো ধীৰো বসিষ্ঠো ৰাক্যমব্রবীৎ ॥ (বা. ১।১১।৪,৫)

নিষ্ঠুর বচন বাজা তনিয়া মুনিব ।
 পৃথিবী ক'শয় যেন গায়ে নোহে ছিব ॥
 আছোক নৃপতি চবাচন ক'শি গৈল ।
 ওলয় কাল যেন উপগত ডৈল ॥ ৮৩৬

যোজা বস্ত বিচারি নাপাই খণ্ডত সবংশে নাশ কৰিবলৈ ওলোৱা
 বিশ্বামিত্ৰৰ পৃষ্ঠভূমি শংকৰদেৱৰ হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যানে প্ৰস্তুত কৰি থৈছে। তাক
 বিশ্বামিত্ৰই হৰিশ্চন্দ্ৰক কেইবাবাৰো সবংশে শাপ দিয়াৰ ভয় দেখুৱাইছে —

লৈয়ো ডেবে দেখ বাজা মোৰ ব্ৰহ্মবল ।
 ঘোৰ চণ্ড শাপে সবে বংশে যাইবি ভল ॥ ৩২৬ ইত্যাদি

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰই দশৰথক বামে বাহুবলে ত্ৰিভুবন জিনিব
 পাবে বুলি কোৱা কথা, ইতিমধ্যে ঋষয়ে ধানৰ ঘাৰা বাম বাক্স বদৰ কাৰণে
 অৱতাৰ্ণ হোৱা হৰি বুলি জনাব ভিত্তিত কোৱা হৈছে। দশৰথে ঊৎসনা কৰি
 কোৱা কথাখিনি মূলৰ ভিত্তিতে কোৱা হৈছে। এই প্ৰসংগত বিশ্বামিত্ৰই মূলত
 বশিষ্ঠৰ প্ৰাত কোনো বিষয়ৰ উদ্বোধন কৰা নাই যদিও অন্য প্ৰসংগত (১৫২-৬৫-
 সৰ্গ) বশিষ্ঠ-বিশ্বামিত্ৰৰ শত্ৰুতাৰ সুদীৰ্ঘ আখ্যান বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এই আখ্যান
 মহাত্ম্যবৃত্তে আছে। ইফালেদি শাক্তপুৰাণৰ পুৰাণৰ আধাৰত শংকৰদেৱে
 বচনা কৰা হৰিশ্চন্দ্ৰ-উপাখ্যান কাব্যতো মূলতকৈ অধিক নিষ্ঠুৰ ৰূপত
 সজোৱা বিশ্বামিত্ৰৰ লগত বশিষ্ঠৰ বক আৰু শব্দগীৰ্জিত এখন তুমুল যুদ্ধ
 লগাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। এই পটভূমিতে মাধৱদেৱৰ বিশ্বামিত্ৰৰ মূৰ্খতাই
 ‘আছন্ত বশিষ্ঠ তোৰ মন্ত্ৰণাৰ বাস/তাৰ বোলে অপমান আমাক লগান’ বুলি
 বশিষ্ঠৰ প্ৰতি বিষেষৰ সূচনা দিছে।

আদিকাণ্ডত বশিষ্ঠই দশৰথক বামক বিশ্বামিত্ৰৰ লগত পঠাবলৈ দিয়া
 উপদেশখিনি মূলৰ অনুকৰণ। কেৱল মূলত কৃষ্ণ আদি অন্তৰ উৎপত্তি আৰু
 বিশ্বামিত্ৰই সেইবিলাক লাভকৰা যি পৰম্পৰাৰ বৰ্ণনা দিছে, মাধৱদেৱে তাৰ
 অৱতাৰণা কৰা নাই। আদিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰৰ কোপ দেখি বশিষ্ঠই তমো-
 ময় দেখি দশৰথক কৈছে —

প্ৰথমে ঋষিক তুমি বুলিলা বচন।

বুলিলোক কৈ কিবা সাধো প্ৰয়োজন ॥ ৮৩৮

কদাচিতো ব্যৰ্থ নাহি বচন তোমাৰ।

× × সিটো অগ্নীকাৰ আবে লাৰিবা কিমতে।

× × নকৰিবা বাজা সত্য ধৰ্ম পৰিহাৰ।

× × ঋষিৰ বচন বাখি বামক দিওক ॥ ৮৪১

× × নানা অস্ত্ৰে শস্ত্ৰে বিশ্বামিত্ৰ সূশিক্ষিত ॥

মুনি সবে অস্ত্ৰশিক্ষা দিবন্ত বামক।

তাকে লৈয়া বামে জিনিবেক বাসক ॥ ৮৪২

অৱশ্যে বশিষ্ঠৰ মুখত দিয়া নিষ্পত্তি বচনৰ ভিত্তি মূলত নাই —

বিশেষত বিষ্ণু বামকপে অৱতাৰ।

বাসককুলক বামে কৰিব সংহাৰ ॥

বাল্মীকী বামায়ণত বশিষ্ঠৰ কথামতে বামক পঠাবলৈ দশবৰ আনন্দ মনেৰে
প্ৰস্তুত হ'ল, তেওঁ লক্ষ্মণৰ সৈতে বামক মৰ্ভাই আনিলে আৰু বাণীসকল
আৰু বশিষ্ঠৰ সৈতে মঙ্গলাচৰণ কৰি দুয়োকে বিশ্বামিত্ৰৰ লগত পঠাই দিলে
(বা ১।২২।১-৩)। তাত লক্ষ্মণকো বামৰ লগত পঠাই দিয়াৰ কোনো হুক্তি
দেখুৱা নাই। মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত 'জিজ্ঞাসা কৰন্ত বাজা বামক মাতিয়া।'।
পিতৃৰ বচন পালি বাম আনন্দ মনেৰে বিশ্বামিত্ৰৰ লগত যাবলৈ ওলাল।
বজাই "বামে মোৰ ধন-জন জীৱ মন প্ৰাণ" ইত্যাদি বুলি আৰু "নিজ দাস
বুলি পালিবাৰ। যত কৰি" বুলি ঋষিৰ ওচৰত বামক সমৰ্পণ কৰিলে। সেই
সময়তে হাতবোৰ কৰি উঠি লক্ষ্মণে বামৰ চৰণ বন্দন কৰি ক'লে —

মোক সঙ্গে নিয়া প্ৰভু অগন্তৰ পতি।

তোমাৰ চৰণ বিনে মোৰ নাহি পতি ॥

হথা তথা হাটতে নাথ নেৰিবা আমাক।

দাস ছয়া সেৱা প্ৰভু কৰিবো তোমাক ॥ ৮৫১

তেতিয়া দশবৰে আনন্দ মনেৰে দুয়ো পুত্ৰকে ঋষিক সমৰ্পণ কৰে।

বায়-লক্ষণে বিদায় লোৱাৰ সময়ত মনৰেখে দিয়া এই বৃত্তিৰ মাহৰ-
দেৱৰ নিজা উদ্ভাৱন। —

পালিবাঃ। হুয়ো তাই কৰিব বচন।

থাকিবাহা সদায় কৰিব বৃত্তি মন ॥

কৰিব কোৱত সবে বংশ হৈব নান।

সৰ্বদায় থাকিব। কৰিব পালি আন ॥ ৮৫৭

তাৰ পাছত বাতৃসকল অন্তঃপূৰ্ববাসীসকল তথা অৰোৰ্য্যাব প্ৰজাৰ
পৰা বিদায় লৈ বায়-লক্ষণে যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনা প্ৰায় মূলৰ নিচন'।

॥ বায়-লক্ষণক লৈ বিশ্বামিত্ৰৰ যাত্ৰা ॥

মূলতঃ সম্বন্ধে তিনিও স্থান কৰাৰ পাছত বিশ্বামিত্ৰই অকল বায়ক
বলা-অভিবলা নামৰ মন্ত্ৰদান কৰিছে। আদিকাণ্ডত “বিভূতেন সাৰ বিদ্যা হুভাইক
দিলন্ত’। ইয়াত বলা-অভিবলাৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই। মূলতঃ সম্বন্ধত
এবাতি কটাই পাছদিনা বায়-লক্ষণ আৰু বিশ্বামিত্ৰ গৈ গজা আৰু সম্বন্ধ
সংগমস্থলত পূৰ্বে নিবুই কাষদেৱক ভাস্কৰ কৰা স্থান ‘অনঙ্গ আশ্ৰম পোৱাৰ
বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। মাধৱদেৱে সেই আশ্ৰম মন্থাকিনাৰ পাৰত বুলি তাৰ
সংক্ষিপ্ত বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে। মূলতঃ অনঙ্গ আশ্ৰমৰ অধি সৰুতে যোগাৰ কৰি
দিয়া নাৱত উঠি গজা পাৰ হওঁতে পানীৰ হো-হোৱনি শুনি ‘সেয়া কি’ বুলি
বামে প্ৰশ্ন সোধা আৰু বিশ্বামিত্ৰই মানসসৰোবৰৰ পৰা আহি সম্বন্ধ গজ ত
মিলিত হোৱাৰ যি বৰ্ণনা দিয়া হৈছে, মাধৱদেৱে তাৰ উল্লেখ কৰা নাই।
সেইদৰে গজাৰ দক্ষিণপাৰে গৈ পোৱা ভাড়াবনৰ বৰ্ণন-প্ৰসংগত মূলতঃ বলা
মলয় আৰু ককৰ জনপদৰ উৎপত্তিৰ কথাতো মাধৱদেৱে নীৰৱ। কিশোৰ
ৰাজকুমাৰজনৰ নজনাক জনাৰ কোড়ুল আৰু বলা তথা কৰিব অতিশয়তাবে
বৃদ্ধ বিশ্বামিত্ৰৰ নজনাকটো জনোৱাৰ প্ৰবৃত্তি — এই দুয়োটা বিষয়তে মাধৱদেৱে
যেন উদাসীনতা দেখুৱাইছে।

সেই জনপদ দুখনৰ অন্তৰ্ভুক্ত অঞ্চলটোতে কালক্ৰমত কামৰূপীৰী মৰ্চিনী
ভাড়াই ডেৰ যোজন বাগি বলা অৱশ্যত বাস কৰিবলৈ ল’লে। সেই ভাড়া-
কাৰ গাভ এহেজাৰ হাতীৰ বল। তাই সূদ নায়ৰ দৈত্যৰ পত্নী আৰু হাতীচ

নাথৰ ইন্দ্ৰৰ দৰে পৰাক্ৰমী বান্ধৱ মাক। ‘মলদ আৰু ককৰ জনপদৰ প্ৰজাতি
মাজত মাৰীচ তথা তাড়কাই ত্ৰাসৰ সৃষ্টি কৰিছে। বিশ্বামিত্ৰই বামক সেই
তাড়কা-বনলৈ গৈ তাইক বধ কৰিবলৈ কৈছে (বা: ১।২৪।২৫-৩২)। মূলত বিশ্বা-
মিত্ৰই বামৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত তাড়কা (তাড়কা) বজ্জ, বিবাহ আৰু শাপপ্ৰাপ্তি
প্ৰভৃতিৰ বৃত্তান্তও বৰ্ণনা কৰিছে (বা: ১।২৫।৪-১৫)।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত তাড়কাখনৰ বৰ্ণনা অতি চমু; তাড়কাৰ
জন্ম আদিৰ বৃত্তান্ত ইয়াত নাই। অনঙ্গক্ৰেত পাৰ হৈ তিনিওজন যেতিয়া
তাড়কাৰ বনত উপস্থিত হ’ল, তেতিয়া বামে “কহিৱোক মূনি ইটো কাহাৰ
নিবাস” বুলি সোধাত ঋষিয় “এহিতো বনত থাকে তাড়কা বান্ধনী” বুলি
কৈ তাড়কাৰ বৰ্ণনা এইদৰে কৰিছে —

বিকট দশন তাইৰ ৰূপে ভয়ংকৰ।

ত্ৰাসপ্ৰ উপম্বী মাৰি খাইলৈক বিস্তৰ ॥ ৮৭২

× × ত্ৰৈলোক্যৰ লোক পাইলৈ পাৰল খাইবাক ॥

চোবান্না গিলয় মাখা বৃদ্ধ মানুহৰ।

ছৱালৰ মুণ্ডে তাইৰ কুণ্ডল কৰ্ণৰ ॥ ৮৭৩

মনুহাৰ তেজ তাই বদন পথালে।

পাৰৰ কাপৰ তাইৰ মনুহাৰ ছালে ॥

ভয়ানক আৰু বীভৎস ৰসৰ এই বৰ্ণনা মাধৱদেৱৰ নিজা সৃষ্টি। এনে-
হেন ভয়ানক তাড়কাৰ ভয়ত মানুহ সেই পথেদি নাযায় বুলি কৈ বিশ্বামিত্ৰই
দুটা বিকল্প পথৰ বৰ্ণনা কৰি তেওঁলোক তাৰ ভিতৰত কোনটো পথেদি যাব
বামক সুধিছে —

আমি কোন পথে যাইবো কহিৱো উপায় ॥ ৮৭৪

প্ৰহৰেক লাগে যেনে যাই এহি পথে।

তৃতীয় প্ৰহৰ লাগে দক্ষিণৰ পথে ॥

জগৰা এবাৰা যাও মোৰ হেন মন।

মূলত এনে দুটা বিকল্প পথৰ কথা নাই। কৃত্তিবাসাৱলীত দুটা পথৰ
কথা কোৱা হৈছে যদিও ওপৰত বৰ্ণনাৰ লগত সি মিলি থকা নাই। তাত

বিশ্বামিত্ৰই কৈছে —

এই পথে যাই যবে কৃতীয়ে প্ৰহৰে।

এই পথে তিনি দিনে যাই যম যবে।

তিন প্ৰহৰে পথে কিন্তু ভয় কৰি।

তাড়কা বান্ধনী আছে মহা ভয়ংকৰী ॥

তাড়িয়া ধৰিয়া খাই ভয় জীৱগণ।

কোন পথে যাই বল কীৰাম-লক্ষণ ॥

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰই তাড়কাৰ ভয়ত নহয়, 'ভয়ংকৰী' যাবৰ মনেবেহে দূৰ পথটোৱেদি যোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছে। তথা উজ্জ্বল চপাই ল'বলৈ ইচ্ছা নকৰাটো বিশ্বামিত্ৰৰ দৰে বয়োবৃদ্ধ আৰু এজনৰ পক্ষে নিতান্ত বাস্তৱিক কথা। আদিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত বামে 'চমু এৰি দূৰ পথে যাইবো কোন কাজে' বুলি হাঁহি মাৰি উত্তৰ দিছে।

কৃতিঃৰামায়ণত বামে দূৰ বাটটোৱেদি নগৈ চমু পথেদিয়ে যাত্ৰালৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি ভীতিগ্ৰস্ত বিশ্বামিত্ৰক বাটত যদি বান্ধনীয়ে খাবলৈ আছে তেওঁ নিশ্চিত ভাবেই তাইক বধ কৰিব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিছে। সিমান্তা

একালৰ মহাপ্ৰভাপী (ৰাজৰ্ষি) বিশ্বামিত্ৰই বান্ধনীয়ে ভয় বৰি কাতবতা প্ৰকাশ কৰাত বামে তাড়কাবধৰ প্ৰতিজ্ঞা কৰাতহে বিশ্বামিত্ৰ চমু পথটোৱেদি যাত্ৰালৈ সন্মত হৈছে। এই খিনিতে বিশ্বামিত্ৰৰ লগত বাম-লক্ষণক পঠোৱাৰ এসংগত কৃতিঃৰামায়ণত থকা বাম-লক্ষণৰ কাহিনী এটাৰ উল্লেখ কৰি যাত্ৰা, যিটোৰ কল্পিত আভাসো মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত নাই। যজ্ঞ বাধৰ কাৰণে বাম-লক্ষণ দুয়োকে ৰোজা বিশ্বামিত্ৰক বামৰ সৈত দশৰথে দিব নোখোজাত বিশ্বামিত্ৰই বজাই আগ বঢ়োৱা সেনাবাহিনী গ্ৰহণ নকৰা কথা আগতে কৈ অহা হৈছে। তাৰ পাছত বিশ্বামিত্ৰই স্ত্ৰী-পুত্ৰ বেচি তেওঁক দক্ষিণা দিয়া বধুবংশী হৰিশ্চন্দ্ৰৰ কথা সোঁৱৰাই দিলে। যিজন দশৰথে তেওঁৰ প্ৰাণসম পুত্ৰ বামক সত্য বন্ধাৰ কাৰণেই বনবাস দিছিলে, সত্যসদ্ধ বামৰ জনক সেই দশৰথে বিশ্বামিত্ৰক প্ৰৱৰ্ত্তনা কৰাৰ এক অমুক্তিকৰ কাহিনী কৃত্তিবাসে প্ৰস্তুত কৰিছে। তেওঁৰ মতে দশৰথে ভৱত-শত্ৰুৱকে আঁহৰ লগত পঠাই দিলে। 'ভূপতিৰ বন্ধনা

ভাত ভোজন/মনে ভাবিলেন এই ঈবাহ-লক্ষণ ॥’ বৈথাকোঁতে বাটত যেতিয়া
 গহিৱে প্ৰকৃত কথা জানিলে তেতিয়া ‘নিৰ্গত হইল তাঁৰ নেএ অগ্নি বাণি’।
 সেই অগ্নিয়ে অৰোহাৰ ঘৰ দহু কৰি পেলালে। গহি পুনৰ অৰোহাৰলৈ অহাত
 বাহে তেওঁক লাভ কৰিলে আৰু গহিৱে লহুত নৱনেৰে চাই অৰোহাৰ অগ্নি
 নিৰ্বাণিত কৰিলে; এই গহিৱে ‘সকল কৰিতে পাৰে তপেৰ কাৰণ’ (কেৱল
 বজা বজা কৰিব নোৱাৰে আৰু বন্যবন ফাঁকি ধৰা পেলাব নোৱাৰে)।

॥ ভাঙকা-বহ ॥

বাগ্মী, বাহাৱলীত বিদ্ভাষি এই ভাঙকাৰ প্ৰজ্ঞাসীতনৰ বৰ্ণনা দি বাক
 সেই নিপুণকৰ্মী বাকসাক বহ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিওঁতে হ্ৰীৱহৰ আশংকা কৰিব-
 লৰ্ণীয়া নাই বুলি যুক্তি দৰ্শাইছে — “হে নবশ্ৰেষ্ঠ বায়, তুমি হ্ৰীৱহৰ চিন্তা কৰি
 ভাঙকা প্ৰতি কৰণ। বেদুৰাৰ নালাগে। চতুৰ্ভবৰ চিত্তৰ অৰ্থে বাকপুত্ৰ এজনৰ
 এটো এটা কৰ্তব্য” ইত্যাদি (বা : ১১০১১৭-২২)। বিদ্ভাষিত এই কথা শুনি
 বামে কৰবোৰে কৈছিল — “অৰোহাত শুকসকলৰ সমাজতে যৌক মহাত্মা
 পিতা দশবধে কৈছিল — ‘তুমি পিতৃ বচন বুলি অথবা পিতৃ বচনৰ প্ৰতি শুকত
 প্ৰধান কৰি বিদ্ভাষিতৰ আদেশ বিনা লংকাই পালন কৰিব’, তেওঁৰ বচন
 বেতিয়াও লংঘন নকৰিব।” পিতাৰ সেই উপদেশমতে ব্ৰহ্মবাদী আপোনাৰ
 কথামতে ভাঙকাৰ কাৰ্য উত্তৰ কাৰ্য বুলি সম্পাদন কৰিব (বা ১১০১২-৪)।”

মাধৱদেৱ আদিকাণ্ডত বামে লক্ষণৰ আপত্ত এইবুলি লংকা প্ৰকাশ
 কৰিছে — “হ্ৰীৱৰে হৈছে পাপ কৰো কোন কাম।” তেতিয়া লক্ষণে কৈছে —

নিজৰে পঠাই আছে গহিৰ লহু ॥

বুলি বিবা বোলে কৰিবাহা সেহি কৰ্ম।

শুকৰ বচনে কিছু নাহিকে অৰ্থ ॥ ৮৭৭

বায়-লক্ষণৰ এইখিনি কথা মাধৱদেৱৰ নিজা সৃষ্টি। লক্ষণে এইদৰে কোৱাৰ
 পছন্দ বিদ্ভাষি এই কৈছে —

বাকসী বাণিলে কিছু যৌব নৌপদয়।

বিতৰক অপকাৰ বিজনে কবয়।

নাহি যৌব ভাক বাণি পুপসে লভয় ॥ ৮৭৮

তাড়কাই আৰু তাইৰ দুই পুত্ৰ মাৰীচ-সুৰাহৰে অপাৰ গৰু-ব্ৰাহ্মণ বধ কৰি থাইছে। মূলত মাৰীচ-সুৰাহক যথাক্ৰমে সূন্দ আৰু উপসূন্দৰ পুত্ৰ বোলা হৈছে (মুঠো সূন্দোপসূন্দৰো ১১২০।২৫)। কিন্তু কেৱল মাৰীচকেহে তাড়কাৰ পুত্ৰ বুলিছে (বা ১১২৫।১)।

আদিকাণ্ডত তাড়কাবধৰ বৰ্ণনা মূলতকৈ বহুত সংক্ষিপ্ত যদিও প্ৰভাৱ-শালী। ইয়াত বামে 'একপাট শৰে বান্ধসীৰ লৈলা প্ৰাণ'। মূলত বাম আৰু তাড়কাৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা যথেষ্ট লৌলীয়া।

ৰালী^০ বামায়ণত তাড়কা-বধৰ বাবে পৰম আনন্দিত হোৱা দেৱগণে বিশ্বামিত্ৰক দেৱকাৰ্যসাধক বামক প্ৰজাপতি কৃশাম্বৰ পুত্ৰস্বৰূপ সমস্ত অস্ত্ৰ-অস্ত্ৰ প্ৰদান কৰিবলৈ কয়। তাড়কাবধৰ পাছত বাতিটো ভালে কটাই পুৱা বিশ্বামিত্ৰই বামক দান কৰা অস্ত্ৰসমূহৰ সুদীৰ্ঘ তালিকা ইয়াত দিয়া হৈছে। মাধৱদেৱেও সেই অস্ত্ৰসমূহৰ তালিকা দিছে যদিও সেই বিলাকৰ নাম মূলত থকা নামবোৰৰ লগত সম্পূৰ্ণকৈ নিমিলে। আদিকাণ্ডক অস্ত্ৰসমূহ দিবলৈ দেৱত'-সকলে কোৱা নাই। মূলত কেৱল বামকেহে বিশ্বামিত্ৰক অস্ত্ৰসমূহ দান কৰিছিল। আদিকাণ্ডত 'নানা অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ মুনি দুইকো শিখাইলন্ত।'।

ৰালী^০ বামায়ণত বিশ্বামিত্ৰৰ সিদ্ধাশ্ৰম দেখি বামে তাৰ বিষয়ে সোধাত বিশ্বামিত্ৰই তেওঁৰ আশ্ৰমৰ পূৰ্ব বৃত্তান্ত কৈছে। সেই প্ৰসংগতে বামন অৱতাৰ ধৰাৰ আগতে হৰিয়ে সেই আশ্ৰমতে তপস্যা কৰি থকাৰ কথা আৰু বামন অৱতাৰৰ আখ্যান বৰ্ণনা কৰিছে। মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত তাৰ উল্লেখ নাই।

মূলৰ দৰে আদিকাণ্ডতো বিশ্বামিত্ৰই ছদিন ছবাতি মৌন হৈ থাকি যজ্ঞ কৰিছে আৰু বাম-লক্ষণে বিশ্বামিত্ৰৰ (মূলত অন্য ঋষিসকলৰ নিৰ্দেশক্ৰমে ছদিন ছবাতি উজাগৰে থাকি যজ্ঞ ৰক্ষা কৰিছে) মূলত ষষ্ঠ দিনা বান্ধসবিলাক যজ্ঞ বিধ্বংস কৰিবলৈ আহিছে, সেইদৰে মাধৱদেৱৰ বচনাতো মাৰীচ-সুৰাহ অনুচৰ বান্ধসবিলাকৰ সৈতে ষষ্ঠদিনা যজ্ঞহলীত উপস্থিত হৈছে। মূলত মাৰীচ-সুৰাহক বাৰিষা কালত আকাশ ঢাকি উপস্থিত হোৱা মেঘৰ লগত তুলনা কৰাৰ দৰে (আৱৰ্য্যগগনং মেঘো যথা প্ৰাহুৰি দৃশ্যতে) মাধৱ-

দেৱেও তুলনা কৰা কথাটোৱে মূলৰ লগত কৰিজনাই শাবীয়ে শাবীয়ে পৰি-
চয় ঘটোৱাৰ প্ৰমাণ দিয়ে। মাধৱদেৱৰ মতে মাৰীচ-সুৰাহৰ লগত চৌক কোটি
নিশাচৰ আহিছিল, কৃষ্ণিবাসৰ মতে তিনি কোটি। বান্দীকীয় বামাঙ্গণত সংখ্যাৰ
উল্লেখ নাই। মাধৱদেৱৰ মতে ‘লক্ষণে মাৰিয়া আঠ কোটি নিশাচৰ’ আৰু
‘বামৰ শবত মৰি গৈল হয় কোটি।’

॥ মাৰীচ-দিগ্ৰহ ॥

বান্দী বামাঙ্গণৰ মতে বামে ‘শীতেশু’ নামৰ মানৱাত্ম (মনুষ্য দ্বাৰা
প্ৰয়োগ হোৱা) নিক্ষেপ কৰি মাৰীচক শতযোজন দূৰত সমুদ্ৰত পেলালে।
এই অস্ত্ৰৰ প্ৰকাৰত মাৰীচ অচেতন হৈ ঘূৰি ঘূৰি দূৰত পৰিলগৈ, মাৰীচৰ
কিন্তু মৃত্যু নঘটিল। বামে আগ্নেয়াস্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি সুৰাহক বধ কৰে আৰু
বাকী বান্ধুসবিলোকক বায়ৱ্য অস্ত্ৰেৰে বধ কৰে (১৫০১৭-২৩)।

মাধৱদেৱ আদিকাণ্ডত লক্ষণেহে সুৰাহক বধ কৰিছে —

হেন দেখি সুৰাহ বান্ধু ভয়ংকৰ।

লক্ষণক খেদি গৈল যম সমসৰ ॥

দেখি ডগ্ৰ শব জুৰি লক্ষণে গুণত।

সজ্ঞানে হানিলা সুৰাহৰ হৃদয়ত ॥ ১২৫

মহা ছোটে ফুটিয়া মৰিলা হৰাচাৰ।

কৃষ্ণি: বামাঙ্গণত সুৰাহ-বধৰ কথা নায়েই। আদিকাণ্ডত সুৰাহক লক্ষণে
বধ কৰা দেখি মাৰীচৰ বৰ খং উঠিল। ভয়ংকৰ আটাই পাৰি মাৰীচে
বামক খেদি যোৱাত বামে হাঁহি মাৰি পাঁচপাট শবেৰে মাৰীচৰ হৃদয় ভেদি
পেলালে আৰু বায়ুবাণ মাৰি মাৰীচক উৰুৱাই দিলে। ভীতগতিত গৈ মাৰীচ
লংকাত পৰিল, কোনোমতেহে তেওঁৰ প্ৰাণ বক্ষা পৰিল। ঘাৰ-মূৰ ভাগি
লংকাত অচেতন হৈ পৰা মাৰীচৰ পাহত —

বাণবিষে ক্ষণে ক্ষণে হোৱে ক্ৰটিভত।

বাময়ন্ত্ৰ মাত্ৰ দেখে সকল জগত ॥

বামে পাইলে বুলি ভয় হোৱে স্বপনত।

বাধৱৰ শৰে লৈয়া ফুৰে আকাশত ॥ ১১০

স্বপনে সচিতে সিটো বাম বিনে আন।

নেদেখহ, বামত লাগিল যেন ধ্যান॥

এইদৰে ভৱত সমস্ত জগত বামময় দেখা মাৰীচে 'বিষয়ৰ ভোগ যত'
ভাগ ক'ব বাৰণবপৰা বিদায় লৈ 'তল চেতু চলি গৈয়া বহিল বনত।'

বাণী, বামায়ণত মাৰীচৰ এনে অৱস্থা হোৱাৰ বৰ্ণনা নাই। অৱণ্য-
কাণ্ডত বাৰণে সীতা হৰণৰ উদ্দেশ্যে সহায় বিচাৰি গৈ মাৰীচক সমুদ্ৰৰ টোটে
পাৰে (লংকাৰ বিপৰীতে) এক মনোবশ বনত পৱিত্ৰ আৰু নিজ'ন স্থানত
এখন আশ্ৰমত পাইছিল বুলি আছে। তেওঁৰ শৰীৰত কৃষ্ণ মৃগৰ চৰ্ম আৰু
শিৰত জটা, তেওঁ নিয়মিত আহাৰ গ্ৰহণ কৰে ১১। মাধৱকন্দলীয়েও এই-
দৰেই মাৰীচৰ কথা লিখিছে (অৱণ্য: ৩০২২-২৩)।

বাণী, বামায়ণত মাৰীচে বাৰণক কৈছিল যে বিশ্বামিত্ৰৰ যজ্ঞৰ
সময়ত বামে তেওঁক বাণ মাৰি সমুদ্ৰত পেলোৱাৰ পাছতো তেওঁ মৃগৰূপ
ধৰি দণ্ডকাৰণ্যত ঋষি-মুনি ভক্ষণ কৰি ফুৰিছিল আৰু সেই সময়ত তেওঁলৈ
বামে ভৱানক শৰ হানিছিল। সেইবাৰ বামৰ বাণবপৰা বন্ধা পাই মাৰীচে
পত্ৰজন গ্ৰতপ কৰি সমাধিস্থ হৈ যোগত আত্মনিয়োগ কৰে। মাৰীচে সেই
সময়ত সমস্ত অৱণ্য বামময় দেখে, ভৱত সহস্ৰ সচ্ৰ বামক চকুৰ আগত
দেখে। গছে গছে চীৰবস্ত্ৰ আৰু মৃগচৰ্ম পিন্ধা, হাতত ধনু লৈ থকা বামক
দেখে, যেন হাতত পাশ লৈ যমহে বৈ আছে। নিজ'ন ঠাইত মাৰীচে বামকে
দেখে, স্বপ্নতো বামক দেখি উদ্ভ্ৰান্ত আৰু অচেতন হৈ পৰে। বা: ৩১৯।১৪-১৭।

মাধৱকন্দলীৰ অৱণ্যাকাণ্ডত গোড়ীয় পাঠত থকা সত্ত্বেও (গো: ৩।৪৪
সৰ্গ) বামৰ হাতত মাৰীচে দ্বিতীয় বাৰ মৃগৰূপত ভীতিগ্ৰস্ত হোৱাৰ বৰ্ণনা
নাই দিয়া। বিশ্বামিত্ৰৰ যজ্ঞৰ সময়ত বামৰ শৰে মাৰীচক তুলাৰ দৰে উক-

১১ ত' তু গতা পৰং পাৰং সমুদ্ৰস্য নদীপতেঃ।

দদৰ্শাশ্ৰমেকান্তে পুণ্যে বামে বনান্তৰে॥

ভত্ৰ কৃষ্ণাজিনধৰং জটামণ্ডলধাৰিণম্।

দদৰ্শ নিয়তাহাৰং মাৰীচং নাম বান্ধসম্॥ (বা: ৩।৩৫।৩৭,৩৮)

হাই নি লংকাত শেলোৱাৰ কথাহে ইয়াত বাণেশৰ আগত মাৰীচে বৈছে।
বামৰ সেই গুহাৰ পায়েই মাৰীচে কি কৰিলে বৰ্ণোৱা চৈছে —

সৰে পৰিচৰি	সিকাৰণে তপ	কৰো এহি তপোবন ॥
X X বৈখন তেখন	সুমবন্তে দেখা	হেৰ আসি পাইলো বাম ॥
এহিলে নিমিত্তে	এৰিলোহো চাৰ	ভাৰ্য্যা পুত্ৰ পৰিবাৰ।
প্ৰাণ অৱশেষ	কেৱলে মোহোৰ	তপ মাত্ৰ ভৈল সাৰ ॥

(পদ ৩০৫৬-৫৮)।

মাধৱদেৱে 'পূৰ্বকবি অশ্বমেধী মাধৱবন্দলী'ৰ অনুসৰণ কৰি মূলতঃ থকা
মাৰীচৰ দ্বিতীয় পৰাভৱৰ কথা অৱতাৰণা নকৰিলে বুলি ধাৰণা হয়। আন
হাতেদি মাধৱবন্দলীৰ বামায়ণত নাই যদিও বামৰ ভৱত মাৰীচে সপোন-
সচিতে সৰ্বত্ৰ বামময় দেখাৰ বৰ্ণনা মূলৰ অনুসাৰে দাঙি ধৰিছে।

কৃত্তিঃ বামায়ণত এই সম্পৰ্কীয় বৰ্ণনা ভিন্ন বহুৱৰ। বিহাৰিতৰ বজ্জ-
বক্ষাৰ কালত বামৰ বজ্জবাণে বুকুত বিস্তাৰত মাৰীচ লেটাই ঘূৰাদি ঘূৰি
ঘূৰি সাতদিনৰ মূৰত লংকাত পৰেগৈ। তাৰ পাছত মাৰীচ সম্ৰাটী হ'ল
আক —

কহে, যদি মৰিতাম দালকেৰে বাণে।
কি কৰিত দস্যুৱৃদ্ধি, কি কৰিত ধনে ॥
শিৰে জটা ধৰিল্লো বাকল পৰিধান।
শয়নে স্বপনে কৰে বামময় ধ্যান ॥
বট বৃক্ষতলে জপ কৈল আৰম্ভণ।
বাম বিনা মাৰিচেৰ অন্যো নাহি মন ॥

কৃত্তিঃ বামায়ণত মাৰীচ একেবাৰে বামৰ ভকত হৈ পৰিল।

॥ ঋষিকলৰ, বামচৰিত ॥

বাম-লক্ষণে বাক্স সংহৰি বক্ষণাবেক্ষণ চিন্তাত সুকলমে বজ্জ সমাপন
হোৱাত সিদ্ধশ্ৰমৰ মূনিগণে আনন্দিত হৈ বামক পূজা কৰিলে বুলি ১২ বামী০

১২ স হত্বা বাক্সান্ সৰ্বান্ বজ্জান্ বহুনন্দনং।

ঋষিভিঃ পূজিতস্তত্ৰ যথেষ্টো বিজয়ে পুৰা ॥ (বা: ১৩০৭২৪)

ৰামায়ণত চমুকৈ বোৱাৰ ঠাইত মাধৱদেৱে বান্ধ-লক্ষণৰ
উপৰত দেৱগণে পুষ্প বৰ্ষণ কৰাৰ কথা কৈ বিশ্বামিত্ৰই ঋষিসকলে ৰামৰ
অন্তত মহিমা ঘোষণা কৰাৰ বৰ্ণনা দিছে। এই ভাৱে মহা-লীলা কবি কণে-
কতে চোন্ধ কোটি বান্ধস মৰাত ঋষিসকলে বৈছে —

কৰ্ম দেখি জালিলোহো নুহিকা মানুহ।

ভৈলা অৱতাৰ হৰি পৰম পুৰুষ ॥ ১২৫

বান্ধস মাৰিয়া ভাব কৰিবা নিৰ্যাস।

সাধিবাঁহা জগতৰ পৰম কল্যাণ।

মাব নামে মাজ হোৱে ধৰ্ম কৰ্ম যত।

হেন তুমি ভৈলা আসি সহস্ৰ বজ্জত ॥ ১২৫

ঋষিসকলে এই ১২৫ মহিমা বচনাৰ পাছতহে বিশ্বামিত্ৰই পূৰ্ণাৰ্হতি
দি যজ্ঞ সমাপন কৰিছে। মাধৱদেৱৰ এই বৰ্ণনাত শুকঠনে কাৰ্ত্তনৰ ‘শাবজ
মৰ্গন’ অধ্যায়ত লিখা এই কথাৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট — ‘পূৰ্ণ নুহি যত বজ্জৰ অংগ।
হৰি নামে কৰে সবে সমাংগ’ ॥

মাধৱদেৱে যজ্ঞৰ অন্তত বিশ্বামিত্ৰই মূনিগণক ভোজন কৰোৱা, বস্ত্ৰাদি
দান কৰি বিদায় দিয়াৰ বৰ্ণনাত দিয়া হৈছে (পদ ১২৭-১৮)।

ৰাক্ষী০ ৰামায়ণত যজ্ঞ সমাপনত বিশ্বামিত্ৰই ৰামক মাত্ৰ এই বুলি
শংস কৰিছে — “হে মহাবাহু মই কৃত্তাৰ্থ হ’লোঁ। তুমি শুৱৰ বচনযতে
কাম কৰিলা। হে মহাযশসী বীৰ, তুমি সিদ্ধান্তৰ নামটো সাৰ্থক কৰিলা
(বা : ১০০২৬)।” মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰই ৰাম-লক্ষণ দুয়োকে
আলাৰ্হাদ কৰি ৰামক স্তুতি কৰিছে —

তুমি নাৰায়ণ দেৱ অনাদি অনন্ত।

তুমিসে যজ্ঞৰ ফলদাতা ভগৱন্ত ॥

তুমিসে আপুনি ধৰ্ম কৰ্ম যজ্ঞ যত।

জানি সমৰ্পিলো যজ্ঞ ভগ্ন চৰণত। ১৩০

তুমিসে কেৱল সত্য বোলে পৰমার্থ। ইত্যাদি

কোৱা বাহুলাৰে এয়াও মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ বক্তেবে বৰ্জিত বৰ্ণনা।

কৃতি: বায়ানুগত বিশ্বাসিত বা অন্য ঋষিয়ে বায়ক স্তুতি কৰা নাই; বৰঞ্চ যজ্ঞ অন্ত চোৱাত ঋষিসকলে বায়ক আশীৰ্বাদ কৰিছে আৰু ‘যজ্ঞ অৱশেষে যেই ফলমূল ছিল’ সেয়া দুই ভাটক খাবলৈ দিছে। পাছ দিনা অৱশ্য ঋষিসকলে বায়ক বধৰ অৰ্থে হৰি অৱতাৰ হৈছে বুলি নিজৰ ভিতৰতে আলোচনা কৰি জনক বজাৰ পণ বন্ধা কৰিবলৈ ঋষিৰ বাহিৰে অন্য কোনো সমৰ্থ নহয় বুলি সিদ্ধান্ত কৰিছে।

২. সীতা স্বয়ম্ববলৈ যুনিৰ লগত বায়-লক্ষণৰ যাত্ৰা।

বান্ধা^{১০} বান্ধাশত সিদ্ধাশ্ৰমৰ যজ্ঞ সমাপন হোৱাৰ পাছদিনা বিশ্বাসিত প্ৰমুখ্যে ঋষিসকলে তেওঁলোকক বায়-লক্ষণে পুৱাই সাফা কৰি “আমি আপোনালোকক কি সেৱা কৰিম” বুলি আদেশ বিচৰা সময়ত বায়ক ক’লে — “হে নবশ্ৰেষ্ঠ! মিথিলাৰ বজা জনকৰ পৰম ধৰ্মময় যজ্ঞ হ’ব; আমি সকলোটি তালৈ যাম। তে পুৰুষসিংহ! তুমিও আমাৰ লগত যাব। তাত এক অজুত বন্ধু-বড় আছে। তুমি সেইখন চাব লাগে” (বা: ১।৩২।৩ ৭)।

শংকৰদেৱৰ বায়বিজয় নাটত বায়ক নহি উপকাৰ কৰা বায়ক বিশ্বাসিত প্ৰত্যাশকাৰ কৰিবলৈ সীতাৰ স্বয়ম্ববলৈ নিব খুজিছে — “হে বায়চন্দ্ৰ তুহু হামাৰ পৰম উপকাৰী। X X X তোহোক গুণ সুক্ৰমে নাতি পাৰি। সম্প্ৰতি প্ৰত্যাশকাৰ তোহোক কা কবব? X X X আজু জনকক যয়ম্বব মিলেছে। সে ভুৱনমোহিনী দুৰ্গচ ভাগ্যৱতী যব ভব গৃহণী হৰ, হামাৰ পৰম আনন্দ মিলয়” ইত্যাদি। তাৰ পাছত এটা ভটিমাত বিশ্বাসিতই সীতাৰ নথ-শিখ ৰূপ-লাৱণ্য বৰ্ণনা কৰিছে —

কি কহব ৰূপ কুমাৰীক বায়।

কক পুতলি তুল তনু অনুপাম ॥ ইত্যাদি

তাৰ পাছত বায়ক মিথিলালৈ নিয়াৰ উদ্দেশ্যে প্ৰকাশ কৰি বিশ্বাসিতই এই ভটিমাত বৈছে —

সোহি বর বমণী ঘবিলী যব হই।
 তব গৃহবাস সাংসার তর হই ॥
 कहলো বরুণ বচন শ্রীৰাম।
 চলয় অবিলম্ব জনকক ধাম ॥
 ভাঙবি অজগর বনুক লীসারে।
 তুনি সীতা ভজয় তুরা পায়ে ॥

সীতার অনুগম কপ-সাত্তব্যৰ কথা তুনি পূৰ্বৰাগ জন্মা বামে “তোহোম
 আজ্ঞা পালিতে লাগয়” বুলি লক্ষ্মণৰ সৈতে ঋষিৰ লগত মিথিলালৈ যাত্ৰা
 কৰিলে।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত গুৰুজনৰ উক্ত বৰ্ণনাৰ অনুকৰণ বামৰ মিথিল-
 যাত্ৰাৰ কাব্য বৰ্ণনা কৰিছে। ইয়াত বিশ্বামিত্ৰই বাগক বৈছে —

যজ্ঞ বক্ষা কৰি তিত্ত কৰিলা আমাক।
 উচিত প্ৰসাদ আবে কি দিবো তোমাক ॥

তাৰ পাছত বিশ্বামিত্ৰই এই বুলি চিন্তা কৰি বাম-লক্ষ্মণক লৈ মিথি-
 লালৈ যোৱাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছে —

বামকপে সাবায়ণ আছন্ত সাম্প্ৰত।
 সীতাকপে লক্ষ্মী আছে জনক ঘৰত ॥ ১৩৪
 নিশ্চয় হৈবন্ত সীতা ভাৰ্যা বাঘৱৰ।
 জনক নৃপতি পাতি আছে সন্নয়ব ॥
 বাম-লক্ষ্মণক মিথিলাক লৈয়া যাওঁ।
 সীতা সন্মে বাঘৱৰ বিবাহ কৰাওঁ ॥ ১৩৫

তাৰ পাছত ঋষিয়ে মিথিলাৰ বাজৰ্হি জনকৰ অধোনিকা কন্যাক
 দেখি কল্পণৰো দৰ্প চুব হোৱা কপ-সাত্তব্যৰ দীঘলীয়া বৰ্ণনা দিছে। এই
 কন্যা “তৈলোকাৰ কপ হোৱা আছে একথান। অনেক যতনে বিধি কৰিলা
 নিৰ্মাণ ॥” “বিকৃত ভকতা সৰ্বগুণে অনিদ্ৰিতা; সীতাৰ কপ-গুণৰ সীমা নাই।
 এই সীতাৰ স্বৰূপলৈকে বিশ্বামিত্ৰই বামক লৈ যাব খুজিছে।

॥ হৰধনুৰ বৃত্তান্ত ॥

বাণী। বামায়ণত বিশ্বামিত্ৰ আদি ঋষিসকলে বামক যিখন ধনুৰত জনকৰ ঘৰত দেখুৱাবলৈ খুজিছে, তাৰ বৃত্তান্ত এইদৰে দাঙি ধৰিছে — “পূৰ্বে যজ্ঞলৈ অচাৰ সময়ত দেৱতাসকলে এই অতি উজ্জ্বল, ভৱানক আৰু অপ-
বিমিত বলশালী ধনুখন দিছিল। মানুহবড়ো কথাই নাই, দেৱতা, গন্ধৰ্ব, অসুৰ, ৰাক্ষস কোনেও এই ধনুত গুল লগাব নোৱাৰে। এই ধনুৰ শক্তি পৰীক্ষা কৰি চাবলৈ বহুত ৰজা আৰু ৰাজকুমাৰ আছিল, কিন্তু কোনেও গুল লগাব নোৱাৰিলে। ××× মিথিলাপতিয়ে যজ্ঞৰ ফল স্বৰূপে এই মাজ ভাগ শুৱনি ধনুখন বিচাৰিছিল আৰু সমস্ত দেৱতাই তেওঁক ধনুখন দান কৰিছিল। জনক ৰজাৰ ঘৰত এই ধনুখন পুজনীয় দেৱতাৰ দৰে বিবিধ গছ দ্ৰব্যৰে পূজা কৰা হয়। (ৰ’ ১।০৮-১১)।” জনক ৰজাই বিশ্বামিত্ৰক জনকবংশীয় ৰজাসকলে পূজা কৰি অচা (জনকৰতিপুজিতম্) ধনুখন দেখু-
ৱাই কৈছিল — নিমিৰ বৰ পুত্ৰ দেৱবাতৰ হাতত এই ধনুখন ন্যাস স্বৰূপে ৰখা হৈছিল। পূৰ্বে দক্ষযজ্ঞ ধ্বংসৰ সময়ত মহাদেৱে লীলা কৰি এই ধনুখন লৈ খঙেৰ দেৱতাসকলৰ শিৰশ্ছেদ কৰিব খুজিছিল। দেৱতাসকলে ভয়ত মহাদেৱক স্তুতি কৰিবলৈ ধৰাত সঙ্কট হৈ তেওঁ দেৱতাসকলক ধনুখন দি দিয়ে। মহাদেৱৰ সেই শ্ৰেষ্ঠ ধনুখন জনকৰ উপৰিপুৰুষ দেৱবাতৰ হাতত ন্যাস ৰাখিছিল (ৰা’ ১।৬৬।৮-১৩)। পৰন্তুৰামে বামৰ আগত কোৱা এই হৰধনুৰ ইতিবৃত্ত পৰন্তুৰামৰ দপচূৰ্ণ শীৰ্ষক আলোচনাত উল্লেখ কৰা হৈছে। আন-
হাতেদি সীতাই অনঙ্গাৰ আগত এই ধনুখন জনকে যজ্ঞে কৰণৰণা লাভ কৰা বুলিছে কৈছে (২।১১৮।৩৯)।

এই হৰধনুখনৰ আঁতৰি সম্পৰ্কে বিভিন্ন বামায়ণত ভিন্ ভিন্ কাহিনী প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে মহাভাৰতত থকা বামোপাখ্যানত ধনুৰ্ভংগৰ নামমাত্ৰও উল্লেখ নাই। শংকৰদেৱৰ বামবিজয় নাট আৰু মধৱ-
দেৱৰ আদিকাণ্ডত ধনুখনৰ বি দুটা বৃত্তান্ত দাঙি ধৰা হৈছে, সেই দুয়োটা দুয়োজনাৰ প্ৰত্যক উল্লেখ নাই। গতিকে অন্য বামায়নী সাহিত্যত থকা হৰধনুৰ

বৃত্তান্তসমূহ ইয়াত আলোচনার্থে অনা নহল, তুলনাৰ কাৰণে কেৱল মূলৰ কথাখিনিহে উল্লেখ কৰা হ'ল।

ৰামবিজয় মাটিত সীতাৰ স্বয়ম্বৰত গোট খোৱা বজাসকলক জনক বচাই কৈছে — X X X “সীতাক বিবাহ নিমিত্ত চিন্তিতে ওহি মহেশ্বৰ ধনু গগন হস্তে পৰল। তদনন্তৰে আকাশী বাণী শুনলো — ওহি ধনুতে যে গুণ দিতে পাবল্য তাহাকে মাথে কুসুমমালা দিয়ে সীতা ৰামী বৰন”।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত থকা এই সম্পৰ্কীয় জন্মিমাৰ কাহিনীটো ‘ৰাম-বিজয়’ৰ কাহিনীটোৰ লগতো অলপো নিমিলে। ইয়াত বিশ্বামিত্ৰই ৰামক সীতা-স্বয়ম্বৰৰ কথা কওঁতে হৰধনুৰ সম্পৰ্কত এইদৰে কৈছে — জনকৰ সৰ্ব-মূলক্ষণী পৰম সুলক্ষী কন্যা সীতাৰ উপযুক্ত দৰা কেনেকৈ পাব বুলি তেওঁ চিন্তাত পৰিল। শেষত জনকে ভাৰি চিন্তি পালেগৈ —

মৃগ মাৰি মহাদেৱে দ্বাৰত আমাৰ ॥ ১৫৩

ধনু এৰি পূৰ্বকালে দৈল্য মহাময়।

তাতে যিটোজনে গুণ দিবাক পাবল্য ॥

ইটো লক্ষ্মীসমা কন্যা বিহা দিবো তাত।

এহি অস্ত্ৰকাৰ বাজা কৰিল্য সাক্ষাত ॥ ১৫৪

সীতাৰ স্বয়ম্বৰ সভাত জনকে সীতাৰ পাণিপ্ৰাৰ্থী বজাসকলৰ আগতো এইদৰে মহাদেৱে বনত মৃগ মাৰি ধনুখন তেওঁৰ দ্বাৰত থৈ যোৱা বুলি কৈছে (১১৯ পদ)। সেই দৰে বিশ্বামিত্ৰৰ আগতো জনকে একেদৰেই ধনুৰ বৃত্তান্ত কৈছে (১১৮৭-৮৮)। সম্ভৱতঃ নিজ কল্পনাৰ সৃষ্টি এই কাহিনীটোৰ গুৰুত্ব বঢ়াবলৈকে মাধৱদেৱে তিনিবাবকৈ শব্দভ: কাহিনীটো উত্থাপন কৰিছে।

॥ সীতাৰ স্বয়ম্বৰ - সভা ॥

বান্ধী০ ৰামায়ণত থকামতে জনকে তেওঁৰ ভূমিজ্য কন্যা সীতাৰ সম্পৰ্কত এটা পণ ৰাখিছিল। তেওঁৰ সেই কন্যাক বহুতো বজাই আহি খুজিছিল (বৰণামাসুৰাণ্ডাত্য বাজানো মুনিপুংগৱ ॥), তেতিয়া জনকে তেওঁৰ কন্যাটি বীৰ্যশূন্য অৰ্থাৎ পৰাক্ৰম প্ৰদৰ্শনৰ পণ ৰক্ষা কৰিলেহে লাভ কৰিব পাৰিব বুলি পাণিপ্ৰাৰ্থীসকলক জনাই দিলে। সেই কথা জানিব পাৰি সেই

সকলো বজা মিথিলালৈ আহি পৰাটোনো কি জানিব খুজিলে। ভেতিয়া জনকে শিৱধনুখন উলিয়াই দিলে; কিন্তু ভেৰ্ণলোকৰ কোনেও তাক দোঠাৰ বা তুলিবই নোৱাৰিলে। (ন শেকুঁৱহণে তস্য ধনুষ্টোলনেহপি বা)। সেই বজাসকল পৰাক্ৰমী হ'লেও ভেৰ্ণলোকৰ বল যথেষ্ট নহল বুলি জানি জনকে সকলোকে প্ৰত্যাখ্যান কৰিলে। ভেতিয়া সেই বজাসকলে মিথিলা অৱোধ কৰিলে। ভেৰ্ণলোকে অনেক উৎপোড়ন কৰি পূৰ্বা এৰহৰ ধৰি মিথিলাৰাজ্য অৱোধ কৰি ৰাখিলে, ফলত জনকৰ যুদ্ধৰ সামগ্ৰীৰ অভাৱ ঘটিল। ভেতিয়া জনকে ভগস্যাৰ দ্বাৰা সমস্ত দেৱগণক সন্তুষ্ট কৰি ভেৰ্ণলোকৰ পৰা চড়ুৰসিণী সেনা লাভ কৰিলে। সেই বাহিনীসমূহৰ হাতত পৰাস্ত হৈ পৃষ্ঠংগ দি বজা-সকল গুচি গ'ল (বা: ১১৬৬।১৫-২৪)। জনকে বিশ্বামিত্ৰৰ আগত বামক ধনুখন দেখুৱাব সময়ত এই বৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰিছিলে। সীতাই অত্ৰিমুনিৰ পত্নী অনুসূয়াৰ আগত কোৱামতে জনকে হৰধনু উত্তোলন কৰি গুণ লগাব পাৰোঁতাক জনকে সীতাক সমৰ্পণ কৰিব বুলি বজাসকলক গোটাই আনি কোৱা আৰু বজাসকল সেই কাৰ্য্যত বিফল হৈ ধনুখনক অভিৱাদন কৰি গুচি যোৱাৰ সুদীৰ্ঘ কালৰ পাছতহে বাম-লক্ষণ বিশ্বামিত্ৰৰ লগত মিথিলাত গৈ উপস্থিত হৈছিলে ১৩। সেই প্ৰসংগত অকৃতকাৰ্য বজাসকলে মিথিলা অৱোধ কৰাৰ কথা নাই। সীতাৰ স্বয়ম্বৰৰ উদ্দেশ্যে জনকৰ দ্বাৰা আমন্ত্ৰিত হৈ পানিপ্ৰাচী বজাসকল সমৰেত হৈছিলে বুলি এই প্ৰসংগত আৰু বালকাণ্ডত জনকে বিশ্বামিত্ৰৰ আগত কওঁতে প্ৰথমতে সীতাক খোজা বজাসকল নিজে আহি মিথিলাত জনকৰ সীতা সম্পৰ্কীয় পৰাটো জানিবলৈ উপস্থিত হোৱা বুলি কোৱা হৈছে। মুঠতে সীতাৰ স্বয়ম্বৰৰ উদ্দেশ্যে সমৰেত বজাসকলৰ সভা বা সমাজ অনুষ্ঠিত হোৱাৰ কথা দুয়োটা বৰ্ণনাৰ পৰা জনা যায়। জনকে বিশ্বামিত্ৰৰ আগত এই সভাৰ বৰ্ণনা দিওঁতে অতীত কালত (সিট্ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা) কৰিছে। গতিকে বাম-লক্ষণ হোৱাৰ বহুকাল আগতেই সেই সভা অনুষ্ঠিত হৈছিল বুলি বুজিব পাৰি।

১৩ সুদীৰ্ঘস্য তু কালস্য বাধৰোহিৰং মহাদ্ৰাভিঃ ।

বিশ্বামিত্ৰেণ সহিতো বজাঃ শ্ৰষ্টুং সমাগতঃ ॥ (বা: ২।১১৮।৫৪)

পৰৱৰ্তী অনেক বামাঙ্গণী সাহিত্যতে বামে অন্য বজাসকলৰ উপস্থিতিতে অৰ্থাৎ সীতাৰ স্বৰূপ-সভাতে ধনুৰ্দ্ধক কৰা বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। তাব ভিতৰত নৃসিংহ পুৰাণ, ভাগৱত, অধ্যাত্ম বামাঙ্গণ, আৰু হৰুস্মাটকৰ নাম অগ্ৰগণ্য। পদ্মপুৰাণৰ পাতাল খণ্ডৰ মতেও জনকে যদিও প্ৰথমতে বাম-সীতাৰ বিবাহৰ আয়োজনকে কৰিছিল, পাছত মাৰদ আদি ঋষিৰ পৰামৰ্শমতে অন্য বজা-সকলকে। মাতি স্বৰূপৰ ব্যৱস্থা কৰে আৰু স্বৰূপৰ আগদিনা ৰাতি জনকে শিৱৰ পৰা ধনুখন লাভ কৰে (পাতাল ১১৬ অঃ)।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰ ঋষিয়ে বাম-লক্ষ্মণৰ আগত সীতাৰ স্বৰূপ-সভাৰ দীঘলীয়া বৰ্ণনা দিছে। বাম বিজয়মাটত সীতাৰ স্বৰূপলৈ বুলি বাম-লক্ষ্মণক লৈ যেতিয়া জনকৰ সভাত বিশ্বামিত্ৰ উপস্থিত হ'ল, তেতিয়া জনকে মণিমন্ত নামৰ যন্ত্ৰীক এই বুলি আদেশ কৰিলে — “অয়ে মণিমন্ত, যে নৃপসৰ বাসা কৰি ৰহিছে, তাহেক আনি সত্ৰৰ সমাজ মিলাৱ।” সেই মতে মণিমন্তই বজাসকলক অনাই অনুষ্ঠিত কৰা স্বৰূপৰ সভালৈ জনকে “মহেশক অজগৰ ধনু কছে কৰিয়ে” আৰু সালংকৃত্য সীতাক লৈ যায়। তাত শতধনু, কুমুদাঙ্ক, চন্দ্ৰকোভ, পুৰঞ্জয় আদি বজাসকলে হবধনু তুলিবলৈ অসমৰ্থ হোৱাত বিশ্বামিত্ৰৰ নিৰ্দেশক্ৰমে বামে গৈ গুণ লগাব খোজোঁতেই মাজস্থানেত ধনুখন ভাগি থাকে। আদিকাণ্ডৰ মতে বাম আদি স্বৰূপ-সভাত উপস্থিত নো হওঁতেই শুভদত্ত, শতধনু, মগধৰ নবেশ্বৰ, অনন্তৰ ডকত সনাতন বজাক ধনু উত্তোলনত বিফল হোৱা দেখি সকলো বজাই নিৰাশ মনেৰে —

আমি সবে গৃহক নমাইবো এতিক্ষণ।

ধনুত লগাইবো গুণ চাহো কোনজন ॥

এহি বুলি গোষ্ঠী কৰি যতক নৃপতি।

স্বৰূপৰ সভা মাছে আহন্ত সম্প্ৰতি ॥ ১০২৮

বিশ্বামিত্ৰই স্বৰূপৰ বৰ্ণনা দিয়াৰ পাছত ৰামক কৈছে —

আমি চলি যাওঁ আসা সেই সমজ্যাক।

পাৰিবা ধনুত তুমি গুণ লগাইবাক ॥

× × ধনু ভাগি বিবাহ কৰিলো জানকীক ॥ ১০২৯

মাধৱদেৱৰ মতে হৰধনুজ হি গুণ লগাব পাৰিব, তেওঁলৈকে সীতাক বিয়া দিবলৈ অঙ্গীকাৰ কৰি জনকে মিথিলাত স্বৰ্গদেৱ-সভাৰ আয়োজন কৰিলে। বিশ্বকৰ্মাৰ নিচিনা শিল্পীসকলক মতাই আনি ‘কবাইলত পূৰ চিত্ৰ মন্দিৰ নিৰ্মাণ।’ সুবৰ্ণ-বজ্জত-বহু খটুৱা, সহস্ৰ ফটিকৰ সজ্জা থকা অনেক আহল-বহল ওখ ঘৰ সজোৱা হ’ল। তাত ঠায়ে ঠায়ে হীৰা, মণি, মাণিক, বহু লগোৱা হ’ল। ঠায়ে ঠায়ে নানা ধৰণৰ মক্ক সজোৱা হ’ল। বজাসকলৰ ৰোগ্য সিংহাসন তথা অন্য আসনসমূহ স্থাপন কৰা হ’ল। বজাসকল থাকিবৰ কাৰণে অনেক বাসগৃহ সাজি তাত ভোজন-সন্ত্ৰাৰকে আদি কৰি অনেক বস্তু ৰখা হ’ল। সকলো আয়োজন হোৱাৰ পাছত জনকে দূত পঠিয়াই সীতাৰ স্বৰ্গদেৱলৈ সকলো দেশৰ বজাক নিমন্ত্ৰণ জনালে।

মাধৱদেৱে জনক-কন্যাৰ ৰূপ-গুণ শুনি বিমুগ্ধ হৈ ‘ৰাজ্যভাৰ ভাৰ্য্যা পৰিহৰি’ নিজকে ৰূপে-গুণে সমস্ত বজাতকৈ চাৰ বুলি গৰ্ভভাৱ লৈ অনেক কল্পনা-কল্পনা কৰি স্বৰ্গদেৱ সভালৈ যোৱা বজাসকলৰ বৰ্ণনা লোককটিৰ অনুকূল ৰবি লাভি ধৰিছে। জনকে এই বজাসকলক সংকাৰ কৰিলে। তাৰ পাছত শুভদিন-বাৰ তিথি চাই সকলো বজাকে মতাই আনি জনকে ক’লে — “আজি পাতি-বোহো জানকীৰ স্বৰ্গদেৱ ॥ ×× আশা বা নিৰাশা আজি পৰিছেদা হোক।”

ইয়াৰ পাছত মাধৱদেৱে বজাসকলে সাজ-সজ্জা কৰি স্বৰ্গদেৱ সভাত বহু-সিংহাসনত গৈ বহাৰ লোক-কটিকৰ বৰ্ণনা দাভি ধৰিছে। বজাৰ পাছতে পাত্ৰ মন্ত্ৰীসকল তথা অন্যান্যলোক সকলে আসন গ্ৰহণ কৰাত সভাহলীত নটীয়ে নৃত্য-গীত কৰা, নানা বাদ্য-ভণ্ড বজোৱা, মন্ত্ৰযুক্ত আদি হোৱা আৰু প্ৰজাৰ আনন্দত তোলপাৰ লগাৰ বৰ্ণনাও দিয়া হৈছে।

ইফালে জনকে সজাই-পৰাই সীতাক আগত লৈ সভালৈ ওলাল, নানা সুমংগল বাদ্য বাজিবলৈ ধৰিলে। অনেক যুৱতী নাবী সীতাৰ লগত গ’ল। ইকে-মিত্ৰ বন্ধুবৰ্গ, পাত্ৰ-মন্ত্ৰীপুত্ৰসকলো লগত নানা ৰঙ্গ কৰি যাবলৈ ধৰিলে। স্বাভাৱত দিবা ষট ধৰি আয়তীসকলে মঙ্গলগীত গালে; ব্ৰাহ্মণসকলে অবিচ্ছিন্ন-ভাবে বেদ পাঠ কৰিলে; ডাটীসকলে চপিয়া পাঠ কৰিলে আৰু নটীসকলে

নাট কৰিলে। এইদৰে মহা-পনোভৰে মিথিলাৰ ৰাজকুমাৰীয়ে স্বল্পদৰ-সভাত প্ৰৱেশ কৰিলে। অভিনয় চন্দ্ৰকলাসূচী সীতাৰ ৰূপ দেখি ৰজাসকল কামাতুৰ হৈ পৰিল —

সীতাৰ কমলমুখ   দেখিতে পৰম সুখ
সমন্তে এৰিল ধৈৰ্য্যভাৱ।
লাজ কান্দ পৰিহৰি   চাহয় নৱন ভৰি
মদনে কল্পিত সৰ্বগাৱ ॥
হৃদয়ত কামশৰে   পশি মহা পীড়া কৰে
কাহাৰো নুহিকে মন থিৰ।
চেতন হৰিলা গৈল   বৃদ্ধসৰো যুবা ভৈল
দেখি ৰূপ সীতা গোসানীৰ ॥

ৰামবিজয় নাটতো “ৰাজনন্দিনীক নৱযৌৱন ৰূপ-লাৱণ্য নিবেশি ৰাজাসকল কামবাণে পীড়ল, অচেতনে মূৰ্ছিত হুৱা পৰল।” তাৰ পাছত চেতন পাই সীতাক নানা প্ৰকাৰৰ কাকুৰাণী বুলিছে। তেতিয়া ‘ঐচন কামে ঋতু হুৱা ৰাজাসকল নানাবিধ বীভৎস ভাৱনা কৰয়। পেশি সীতাক সখী বনক-বতী, মদনমন্ত্ৰী চন্দ্ৰমতী, সূৰ্যপ্ৰভা কাছ ৰাজাক গোৰ মাৰি ভৰচয়, কাহো হাতে পাৰে ঠেঙ্গনা মাৰয়, কাছ বস্ত্ৰ গলে বান্ধিয়ে দুই তিনি সখীয়ে ধৰিয়ে ঘসাৱে। সেসৰ দুখকে। নগণয়, তথাপি নৃপকুমাৰীক কাঁতৰ বয়ে থিক’। শংকৰদেৱে এই প্ৰসংগত সূত্ৰধাৰৰ মুখেদি যন্তব্য কৰিছে — “অয়ে লোক হৰিভক্তিহীন কামাতুৰ পুৰুষৰ দুখ দেখহ। জগতক মাতা জনকনন্দিনী, তাহক জানয়ে নাহি। ইহা জানি নিবস্তবে হৰি বোল।”

মাধৱদেৱেও ৰজাসকলৰ কামাতুৰ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা দিয়াৰ পাছতে বহু-নাথৰ চৰণত শিৱ থৈ “মন মোৰ বহোক ভোমাত” বুলি আৰু সামাজিক সকলকো দুখ ভৱিবৰ অৰ্থে ‘ৰাম হৰি’ বুলিবলৈ উপদেশ দিছে (১৮৪)।

ৰামবিজয় নাটত কামাতুৰ ৰজাবিলাকে সীতাকহে নানাবিধ বীভৎস ভাৱনা কৰিছে। আদিকাণ্ডত একোজনো ভাবিছে —

বোলো গৈলো জনকৰ ধৰি চৰণত ॥ ৯৮

তোমাৰ হুহিতা সীতা আমাক দিল্লোক ;

× × সেৱা কৰি তোমাক থাকিবো অহনিশ ।

‘মন্ত্ৰীৰ অধীন ৰাজ্যগণ নিবন্তৰ’ বুলি একোজনো মন্ত্ৰীকে খাতিৰ কৰি-
বলৈ স্থিৰ কৰিছে। কোনোজনো ৰাজকুমাৰৰ শৰণাপন্ন হৈ ‘তোমাৰ ভগিনী
মোক দিল্লো মহাশয়’ বুলি কাকূতি কৰিবলৈ ওলাইছে। আক —

কেহো বোলে চাটুৰানী বোলোহো কন্যাক ।

তনিয়ো সুন্দৰী তুমি বৰিল্লো আমাক ॥

যত ৰাজ্যভাৰ ভাৰ্যা আহয় আমাৰ ।

আজি ধৰি সকলো তোমাৰ অধিকাৰ ॥ ৯৯

থাকিবোহো আমিও তোমাৰ পালি আশ ।

এইখিনি কথা ৰামবিজয় মাটৰ বজা এজনৰ লগত মিলি আছে।
ভাত আছে ‘কাহ কামে ভুলি বোলয় — হামাৰ গৃহে যত মহাদই থিক, সব
তোমাৰ দাস কীৰি দেৱব । হামু তোমাৰ চৰণক দাস ভেলো ।’

আদিকাণ্ডত কোনোজন বজাই সীতাৰ সখীয়েকক কাবোঁ-কোকালি
কৰি সীতাক তেওঁকে বৰিবলৈ বুলি বুজাবলৈ ক’বলৈ যি বস্তু বিচাৰে তাকে
দিবলৈ ওলাইছে, কাৰণ —

স্ত্ৰীৰ উত্তলে আতি চিত্ত লোভ পাই ।

অৱশ্যে বুলিবে ভেবে সীতাক বুজাই ॥

বজাবিলাকে এইদৰে শুনি গাঁথি থাকোঁতেই জনকে তেওঁৰ হৰধনুত
তুণ দিব পাৰে। তাজনকে সীতাক সমৰ্পণ কৰিবলৈ অঙ্গীকাৰ কৰি থোৱাৰ
কথা জনাই ‘বৰঘৰৰ মাজে’ থকা হৰধনুখন সভালৈ আনিবলৈ মানুহ পঠালে।
এক অনুৰূপ মানুহে আনি ধনুখন সভাত থ’লেহি।

মাধৱদেৱে বিভিন্ন বজাই দৰ্প কৰি ধনু ভাঙিবলৈ (বেকা
কৰিবলৈ) গৈ লঘু হোৱাৰ লোককটিকৰ বৰ্ণনা প্ৰস্তুত কৰিছে। সেই বজা-
সকলৰ মনত ‘মান্য হেঁকৱাইলো আটুৰ লাজতে মৰিলো’ ধৰণৰ খেদ হোৱাৰ
বৰ্ণনাও দাঙি ধৰা হৈছে। এই বৰ্ণনাত হাস্যৰসৰ সমলো বসিকসকললৈ আগ

বগাইছে। এবছর ধৰি জনকীক ভাণা কৰি থকাৰ পাছত যোৱা এই বিকলভাব
ভীতভা দেখুৱাবলৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে —

নগাইলোহো সীতাক লভিলো বৰ হুখ।
কিমতে চাহিবো পূৰ্ব কামিনীৰ মুখ॥
আমাক এবিৱা বিহা কৰিবাক গৈলা।
কি কাথাক আমাৰ পাশক আহি ভৈলা॥ ১০২৩
যিজনীক ৰাজা আনি আছা বিহা কৰি।

× × তাইৰ পাশত থাকি কৰি সুখভোগ। ইত্যাদি

কোনো কোনোৱে আকৌ ভাবিছে —

দিবৈ পাবো ধনজন যতক খোজয়।
ধনুত লগাইবো গুণ কিসক বোজয়॥ ১০২৬
নভৈল সুবুদ্ধি ইটো জনক ৰাজাব।

× × জানিলোহো জীয়েকক নিবে মহামেৱে॥ ১০২৭

এইদৰে বিশ্বামিত্ৰ ঋষিয়ে সীতা-স্বৰূপৰ বৰ্ণনা দি ৰামক হৰধনুত গুণ
লগাই সীতাক লাভ কৰিবৰ উদ্দেশ্যে সেই সভালৈ নিয যুজিলে আৰু বাঘে
পিতাকৰ নিৰ্দেশমতে বিশ্বামিত্ৰৰ সকলো আদেশ পাতিব লাগে বুলি কৈ
“কেনমতে ধনু দেখিবোহো ভাক” বুলি কোভুহল দেখুৱাই ঋষিৰ লগত
যাবলৈ ওলাল। অসংখ্যাত শিষ্য লগত লৈ ৰাম-লক্ষ্মণৰ সৈতে ঋষিয়ে মিথিলা-
লৈ যাত্ৰা কৰিলে।

কৃত্তি:ৰামায়ণত সীতাৰ স্বৰূপ-সভাৰ বৰ্ণনাত নাই আৰু তাত ৰামে
সভাত ধনুভংগ নকৰি ধনু থকা বৰতহে কৰিছে —

ধনুকেৰ যবে গেলেন ৰথন।
ধনুক ভোলহ ৰাম বলে সৰ্বজন।
যত ৰাজা আছে তাৰা ভাবিল অন্তৰে।
দেখিব কেমন শিত ধনুভংগ কৰে॥

এই বক্তাসকল কিন্তু সীতাৰ পাদিপ্ৰার্থী বুলি কোৱা হোৱা নাই। কৃত্তিবাসৰ মতে সীতাৰ যোগ্য বৰ নেদেখি জনক চিন্তিত হোৱাৰ দৰে বৰ্গত দেৱগণে চিন্তিত হ'ল। ব্ৰহ্মা আদি দেৱগণ শিৱৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ 'জনকৰ ঘৰে সীতা বন্ধা কৰ তুমি' বুলি সীতাৰ বাবে বামৰ বাহিৰে অন্য বৰত নগৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। শিৱই পৰশুৰামৰ হাতত জনকলৈ ভেটৰ ধনুখন পঠাই দি 'আমাৰ এ ধনুৰ্ভংগ যে কৰিতে পাৰে। কচ জন-কেবে, যেন সীতা দেই তাৰে' বুলি আদেশ প্ৰেৰণ কৰিলে। সেই সংবাদ পেনে পেনে প্ৰচাৰ হোৱাত —

পৃথিবীতে আছে যত ৰাজ্য মহন্তৰ।

একা একা আসে সব জনকেৰ খৰ।

দিবে কি ভাৰতে গুণ নাডিতে নাপাৰি।

লক্ষ্য পেলে ৰাজ্য সব পলাইয়া যায়।

ধনুত গুণ দিবলৈ সত্ৰ কৰি ৰাৱণে বিফল হোৱাৰ কথা কৃত্তিবাসে লিখিছে। বিদ্বামিহৰ বক্তাৰ অন্তত ঋষিয়ে বামৰ আগত এই বুলিহে কৈছিল —

কতশত ৰাজগণ আসে আৰ যায়।

দেখিয়া হৰেৰ ধনু চাৰিয়া পলায়।।

দেখিসাম ভোমাবে যে বীৰ বলবান।

মনে বুঝি, ধনুক কৰিয়া দুইখান ॥

গতিক দেখা প'ল যে স্বৰ্গদেৱৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত কৃত্তিবাসী বৰ্ণনাৰ লেশমাত্ৰও প্ৰভাৱ নাই। মন কৰিবলগীয়া কথা যে আদিকাণ্ডত জনকে হৰধনুত গুণ আৰোপ কৰোতাজনকেহে সীতাক সমৰ্পণ কৰাৰ কথা, কৃত্তিবাসৰ বচনাত কিন্তু 'হৰধনু ভাঙিবে যে, তাৰে দিবো সীতা'। সেই কাৰণেই বিদ্বামিহই ৰামে ধনুখন দুডোখৰ কৰিব পাৰিব বুলি ভবসা বাখিছে। উল্লেখযোগ্য যে মূলত গুণ লগাবলৈ লওঁতেহে হৰধনুখন ভাগি থাকে।

বান্ধী^০ বামাৱল্লভ বিশ্বামিত্ৰই ত্ৰিখিলাইল বাওঁতে বাটত পাই বোতা
হানসমূহৰ লগত জড়িত অনেক কাহিনী বামত কৈ গৈছে। সেই কাহিনী
বিলাকৰ বাম-কথাৰ লগত সম্পৰ্ক নাই। সেইবিলাকৰ ভিতৰত মাৰুতদেৱে
কেৱল কান্যকূজ দেশৰ বৃত্তান্তটোহে বৰ্ণনা কৰিছে। এই বৃত্তান্তটো বিশ্বামিত্ৰৰ
নিজ বংশৰ লগত জড়িত কাৰণেই হ'বতো ডাক বাহি লোৱা হৈছে। বান্ধী^০
বামাৱল্লভ বিশ্বামিত্ৰই ব্ৰহ্মাৰ পুত্ৰ কুশৰ পৰা কান্যকূজ বৃত্তান্ত আৰম্ভ কৰিছে।
কুশৰ পুত্ৰ কুশাৰই কোঁদখী, কুশনাভে মহোৎসৱ, অনুৰ্ভবজনে ধৰ্মাবল্য আৰু
বসুৱে গিৰিভ্ৰজ নামেৰে নগৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। বাজৰি কুশনাভৰ ঔৰসত
মুতাচী নামৰ অশ্বৰাৰ গৰ্ভত জন্ম হোৱা এশ পৰাকী সুললী কন্যাৰ প্ৰেম-
ভিক্ষা কৰি বিকল হৈ বায়ুদেৱতাই সেই কন্যাসকলক কুজা কৰি মেলায়।
সেই ছোৱালী কেইটি ব্ৰহ্মৰি চুলীৰ ঔৰসত সোমণা নামৰ অশ্বৰাৰ গৰ্ভত জন্ম
লাভ কৰা বজা ব্ৰহ্মদত্তক দান কৰাত তেওঁলোক সুখ হৈ পৰে। এই কুজা
কন্যাসকলৰ নামেৰেই দেশখনৰ নাম কান্যকূজ হয়। কুশনাভে কৰা পুত্ৰেষ্টি
মজ্জত কুশই আহি ধৰ্মপৰায়ণ পুত্ৰ লাভ কৰিবলৈ আশীৰ্বাদ কৰাত কুশনাভে
পৰম ধৰ্মাত্মা গাধিক পুত্ৰৰূপে লাভ কৰে। এই গাধিৰে পুত্ৰ বিশ্বামিত্ৰ;
তেওঁৰ গোত্ৰনাম কৌলিক। অচৌক মূনিলৈ বিয়া দিয়া বিশ্বামিত্ৰৰ ভনীয়েক তপী
হৈ পাৱত হিমালয়ত আশ্ৰয় লৈ কৌলিকী নদীৰূপেৰে ভোতৰ কল্যাণৰ অৰ্থে
পৃথিৱীলৈ বৈ আহে। মুঠ তিনিটা সৰ্গত (বাঃ ১)১১-৩০ স.) বিশ্বামিত্ৰৰ পূৰ্ব
পুৰুষৰ এই বৃত্তান্ত বিনি বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

মাৰুতদেৱৰ আদিকাণ্ডত আত্ৰ সাত ফাঁকি পদত কান্যকূজৰ বৃত্তান্ত
আৰু বিশ্বামিত্ৰৰ বংশোদ্ভৱী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াত কুশৰ নাম উল্লেখ কৰা
নাই। মূলৰ কুশনাভক ইয়াত কুশকৰ বোলা হৈছে। কুজা কন্যাসকলৰ দ্বাৰী
ব্ৰহ্মদত্তক কৰিছে বুলিছে। কুশকৰে বজা কৰি নহয়, যদি ব্ৰহ্মদত্তৰ বৰতহে
মুগাও নামৰ পুত্ৰ এজন লাভ কৰে। তেওঁৰে পুত্ৰ কুশনাভ আৰু কুশনাভৰ
পুত্ৰ গাধি বুলিছে। গাধিৰে পুত্ৰ বিশ্বামিত্ৰ আৰু কান্যকূজ বিশ্বামিত্ৰৰ নিজ
দেশ বুলি বিশ্বামিত্ৰই বামৰ আগত কৈছে।

বান্ধী^০ বামাৱল্লভ বিশ্বামিত্ৰই বামৰ আগত বৰ্ণোৱা গজাব উৎপত্তি

কাহিনী (বাল: ৩৫স:), শিৱ-পাৰ্বতীৰ কামলীলা, কাৰ্ত্তিকৰ জন্ম, সগৰ বজাৰ পুত্ৰসকলৰ জন্ম, সগৰৰ অশ্বমেধ যজ্ঞৰপৰা আৰম্ভ কৰি ভগীৰথে গঙ্গা নৰোৱালৈকে মূঠ নটা সৰ্গ (৩৬-৪৪ লৈ) ছবি থকা বিস্তৃত কাহিনী ভাগ, সমুদ্ৰমন্থন (৪৫স:), দেৱাসুৰৰ যুদ্ধত ইল্লাদি দেৱতাসকলে দিতিৰ পুত্ৰসকলক বধ কৰাত দোকসমুপ্তা দিতিয়ে তপস্যা কৰি গৰ্ভত ধাৰণ কৰা পুত্ৰকো ইল্লাই সপ্তমা বিভক্ত কৰাৰ কাহিনীসমূহ (৪৬-৪৭ স:) আছে।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত উনপঞ্চাশৎ বায়ুৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বামে সোণা শ্ৰৱৰ উত্তৰ ৱকশে ক'বলৈ যাওঁতে প্ৰথমতে অতি সংক্ষেপে অমৃতমহনৰ কথা কৈছে আৰু পাছত ইল্লাই দিতিৰ গৰ্ভস্থ সন্তানক সাত খণ্ড কৰি, প্ৰত্যেকটো খণ্ডকে আকৌ সাত খণ্ড বৰি উনপঞ্চাশৎ বায়ুত পৰিণত কৰাৰ কাহিনী কৈছে। মূলত বিশালা নগৰৰ পুৰাণৰ ৱকশেহে বিশ্বামিত্ৰই উন-পঞ্চাশৎ বায়ুৰ উৎপত্তিৰ কাহিনী কৈছিলে (বা: ১।৪৫।১১-১৩)। আদিকাণ্ডত মূলৰ দৰে দিতিয়ে স্বামী কশ্যপৰ পৰা ইল্লানিহঙা পুত্ৰ বিচৰা নাই, বৰঞ্চ "মোৰ পুত্ৰ ইল্লা হোক বৰ দিল্লী মোক" বুলি ৱৰ্ণৰ অধিপতি হ'ব পৰা পুত্ৰহে প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। মূলত ত্ৰিভুবনবিজয়ী পুত্ৰলাভৰ অৰ্থে কশ্যপে দিতিক এহেজাৰ বছৰ ততি হৈ কটাবলৈ কৈছে (বা: ১।৪৬)। তাৰে দহ বছৰ বাকী থাকোঁতে, সেই সময়ত ইল্লাই দিতিক নানা একাৰে ক্ৰোধাৱা কৰি সন্তুষ্ট কৰে। তেতিয়া দিতিয়ে তেওঁৰ হ'বলগীয়া ত্ৰৈলোক্যবিজয়ী পুত্ৰ ইল্লাৰ অনুগামী হ'ব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ে। তাৰ পাছত ভবিষ্যে মূৰ থৈ অপৰিভ হৈ শুই থকা দিতিৰ এই ছিন্ন পাই ইল্লাই তেওঁৰ গৰ্ভত প্ৰবেশ কৰি বজ্জৈৰ গৰ্ভস্থ সন্তানক সাত টুকুৰা কৰি পেলায়। বায়ী, বায়ামণৰ গোড়ীয়া পাঠৰ মতে ইল্লাই সেই সাতোটা খণ্ড পুনৰ সাতোটাকৈ মূঠ উনপঞ্চাছ খণ্ডত পৰিণত কৰে ১৬। দাক্ষি: পাঠত ইল্লাই সাতখণ্ডত বিভক্ত কৰা দিতিৰ পুত্ৰসকল সপ্তমকলৰ স্থান-সমূহৰ পালক হওক বুলি আছে (মকতাং সপ্ত সপ্তানাম্ স্থানপালা ভৱন্ততে)। পদ্মপুৰাণত (সৃষ্টিখণ্ড ৭।৫৬-৫৯) আৰু অন্য দুই এক পুৰাণতো গোড়ীয়া

১৬ বিভেদ সপ্তমা গৰ্ভং বজ্জৈৰ শতপৰ্বণা ।।

এককলৈ গৰ্ভাংশং পুনশ্চিচ্ছেদ সপ্তমা। (মো: ১।৪৭।১৭, ১৮)

পাঠৰ দৰে দিতি-পুত্ৰক উনপকাহ ভাগত ভাগ কৰা বুলি আছে।

আদিকাণ্ডত দিতিৰ বাৰ বছৰহে উচিত্ত গালন কৰিবলৈ কোৱা হৈছিল। ইয়াত ইন্দ্ৰই একে ছিয়কে পাই দিতিৰ গৰ্ভস্থ সন্তানক উনপকাহ ভাগত খণ্ডিত কৰিছে। মূল কাহিনীটো একে বাৰি এইকহ ফাঁকি পৰত উনপকালং বায়ুৰ উৎপত্তিৰ কাহিনী বৰ্ণাই তাৰ পাছতে বাহা কৰা বিশ্বামিত্ৰ আৰু বাম-লক্ষ্মণে গৌতম মুনিৰ আশ্ৰম দেখা পোৱাৰ প্ৰসঙ্গ জানিছে।

এই খিনিতে উল্লেখ কৰি বাৰ বোকে। বে কৃতিঃ বামায়ণত বিশ্বামিত্ৰৰ আশ্ৰমৰ পৰা জনকৰ নগৰীলৈ যাত্ৰাপথৰ একো বৰ্ণনাই নাই। বাৰতদেৱে যাত্ৰাপথৰ মূলত থকাৰ দৰে দীঘলীয়া বৰ্ণনা দিয়া নাই যদিও কান্যকূজ বৃত্তান্ত আৰু সমুদ্ৰমহনৰ তথা উনপকালং বায়ুৰ উৎপত্তিৰ কাহিনীৰে হ'লেও যাত্ৰাপথৰ দৃষ্টৰ আভাস দিছে। কৃতিঃ বামায়ণত আশ্ৰমৰ পৰা বামৰ জনকৰ গৃহলৈ বোৱাৰ বৰ্ণনা ইমানেই মাত্ৰ —

হাতে ধনু ধৰিলেন শ্ৰীৰাম-লক্ষ্মণ।
আগে পাচে চলিলেন সকল ভ্ৰামণ ॥
বিশ্বামিত্ৰ বলিলেন শুন বহুবৰ।
অগ্ৰেতে গমন কৰি জনকৰ ঘৰ ॥
এ কথা শুনিয়া বাম বলেন তাহাৰে।
অগ্ৰে গিয়া বাৰ্তা দেহ জনক বাজাৰে ॥

তেতিয়া বিশ্বামিত্ৰই জনকৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ কৈছেগৈ —

তব ঘৰে আইলেন শ্ৰীৰাম লক্ষ্মণ।
ভাড়কাকে মাৰিলেন হেল্যৰ বিজন ॥
অহল্যাব কৰিলেন শাপ বিমোচন ॥
কৈবৰ্তকে তাৰিলেন সুকৃপা দৰ্শনে।
ভিন কোটি বান্দস মৰিল মৰীচ বাণে ॥
সেই বাম দামদ বংশৰ বয়ঃ ক্ৰম।
লক্ষ্মণ তাহাৰ ভাই হই অনুপম ॥

কৃতি: বাসনালয়ত ভাড়াবধৰ পাহতে বামে অহল্যা-মোচন কৰিছে।
আধ্যাত্মবাসনালয়, আনন্দ-বাসনালয় প্ৰভৃতিত থকাৰ দৰে কৃতিবাসে বি কৈৱৰ্ত
বৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰিছে, মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত সেই অসানীকোৱ কাহিনীটোৰ
উল্লেখ নাই।

॥ অহল্যা বৃত্তান্ত ॥

(উৎপাদ আৰু ক্ৰমবিকাশসহ)

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত বাম-লক্ষণক লৈ বিদ্বামিত্ৰ মিথিলালৈ বাওঁতে
‘দানী কল-কুলে দেখিবাক সুশোভন’ গৌতমৰ সৰ্বশূন্য আশ্ৰমখন দেখি
বিদ্বামিত্ৰক বামে “কাব ইটো আশ্ৰম কহিলো তপোধন” বুলি সুধিলে।
ভেটিয়া বিদ্বামিত্ৰই “তোমাৰ ইঠাইত কিছু আছে প্ৰয়োজন” বুলি বাম-লক্ষণক
লৈ সেই আশ্ৰমত প্ৰবেশ কৰিলে। তাত —

গৌতম অধিব শাপ লভিলো প্ৰচণ্ড।

আহন্ত অহল্যা সতী হুৱা শিলাখণ্ড ॥

বিদ্বামিত্ৰই “এহি শিলাখণ্ড বাম পবনিলো পাবে” বুলি কোৱাত
বামে সেই নিৰ্দেপ পালন কৰে। ভেটিয়া —

শাপ এবাই অহল্যা ভৈলন্ত শুভভাৱ।

ঈশ্বৰৰ পদধূলা অগত দুৰ্ভট।

মহা মহা মহন্তৰ মুহিকে সুলভ ॥ ১০৮৬

হেনৰ ধূলক সুখে অহল্যা পাইলন্ত।

ভাহন ভাগ্যৰ কোনে কহিবেক অন্ত ॥

ঘোৰ অশিৰূপ এবাই প্ৰকাশন্ত ঘোঁৰাতি।

অহল্যা আৰু ইশ্বৰ ব্যভিচাৰৰ কাহিনীটোৰ উত্তৰ আৰু ক্ৰমবিকাশৰ
এক সুদীৰ্ঘ কালৰ ইতিহাস আছে। এই কাহিনীৰ উৎস বিচাৰি গ’লে আমি

বৈদিক সাহিত্যত ইন্দ্ৰৰ বিশেষৰূপে প্ৰকাশ হোৱা 'অহল্যা-জাব' শব্দটো পাবলৈ লাগিব। বৈদিক সাহিত্যৰ সীকাৰৰ সকলো এই শব্দটো এটা কথক ৰূপে ব্যাখ্যা কৰি গৈছে। অহল্যা শব্দৰ অৰ্থ হৈছে যি অসুস্থ হোৱা হোৱা নাই। এনেকুৱা মাটিৰ লগত বৃষ্টিৰ অধিষ্ঠাতা দেৱতীৰ সন্পৰ্ক উপপত্তি ৰূপে কবাতো ঐতিহাসিক কথা। উল্লেখযোগ্য যে বৈদিক সাহিত্যত জৱই লোমূণ চৰিত্ৰৰ ইন্দ্ৰিত ক'তো পোৱা নাযায়। বৈদিক সাহিত্যত প্ৰয়োগ কৰা এই 'অহল্যা-জাব' অৰ্থাৎ অহল্যাৰ উপপত্তি শব্দটোকে ভিত্তি কৰি গৌড়মপত্ৰী অহল্যাৰ লগত ইন্দ্ৰৰ উপপত্তিৰ সন্পৰ্ক কুৰি কাল ক্ৰমত ইন্দ্ৰ আৰু অহল্যাৰ ব্যক্তিচাৰৰ কাহিনী এটাৰ জন্ম দিয়া হ'ল।

'মহাৱিংশ ব্ৰাহ্মণ'ত থকা এটা কাহিনী অনুসৰি এসময়ত দেৱতা আৰু অসুৰবিলাকৰ যুদ্ধ হৈ থাকে। তে গৌতমে দুয়োপক্ষৰ মাজ ঠাইত উপস্থাপ্ত কৰি আহিল। ইন্দ্ৰই নৈ ভেঁওক দেৱতাসকলৰ ওপৰত হ'বলৈ অনুৰোধ কৰিলে, গৌতম সন্মত নহ'ল। তেতিয়া ইন্দ্ৰই নিজে গৌতমৰ বেশ ধৰি ওপৰত হৈ যাব খুজিলে; গৌতমে তাত সন্মতি দিলে। 'মতপথ ব্ৰাহ্মণ' (৩৭:৪১:১৮) আৰু 'কৈমিনীয়া ব্ৰাহ্মণ'ত (১৭৯) আছে — কৌশিকে (ইন্দ্ৰৰ অন্য এক নাম) নিজকে ব্ৰাহ্মণ গৌতম বুলিলে — "কৌশিক ব্ৰাহ্মণ গৌতম ক্ৰতুশেতি।" এইদৰে ইন্দ্ৰই ব্ৰাহ্মণ গৌতমৰ ৰূপ ধাৰণ কৰা আৰু ইন্দ্ৰক বৈদিক সাহিত্যত 'অহল্যা-জাব' অৰ্থাৎ অহল্যাৰ উপপত্তি বোলা কথাৰ আলমত, ইন্দ্ৰই গৌতমৰ ৰূপ ধৰি ভেঁওৰ পত্ৰী অহল্যাক উপপত্তী কৰাৰ কাহিনীটোৰ কল্পনা কৰা হ'ল বুলি পণ্ডিতসকলে যত প্ৰকাশ কৰে।

বাল্মীকি বাৰাণসত অহল্যা আৰু ইন্দ্ৰৰ কাহিনীটো দুখৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বালকাণ্ডত (৬৮ সৰ্গ) বিৰামিত্ত ঋষিয়ে বামক আৰু উত্তৰকাণ্ডত (৩০ সৰ্গ) জম্বাই ইন্দ্ৰক অহল্যাৰ কাহিনী কৈছে। বাল্মীকীৰ বাৰাণসত থকা এই দুয়োটা কাহিনীৰ মাজত ভালেখিনি পাৰ্থক্য দেখা যায়। কথাবস্তৱ আভিত্তিক (২৫৮ অধ্যায়) নিজ পত্নী অহল্যাৰ ব্যক্তিচাৰত কষ্ট হৈ গৌতমে নিজৰ পুত্ৰ চিবকাৰীক মাকক হত্যা কৰিবলৈ আদেশ দিয়া আৰু ঘটাবলৈ বহুত পলমকৈ কাম কৰা চিবকাৰীয়ে এই কাৰ কৰোঁতে পলম

হোৱাত গোতমে নিজৰ সিদ্ধান্ত পৰিৱৰ্তন কৰাৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে।
 ব্ৰাহ্মণৰ ৰূপ ধৰি আশ্ৰমত প্ৰৱেশ কৰা ইন্দুক গোতমে নিজে অভিজি-সংকাৰ
 কৰিছিল আৰু পাছত সেই বৃদ্ধদায়ক ঘটনাটো ঘটিলে। তাত পত্নীৰ দোষ
 নাই বুলি পাছত গোতমে বিবেচনা কৰিলে। শান্তিপৰ্বৰ ৩২৯ অধ্যায়ত
 গোতমৰ অভিশাপত ইন্দুৰ দাচী হালধীয়া পৰি যোৱা বুলি আছে। মহাভাৰতৰ
 কোনো ঠাইতে অহল্যাক গোতমে শাপ দিয়াৰ কথা নাই। এই দৰে মহা-
 ভাৰততে গোতমপত্নী আৰু ইন্দুৰ ব্যভিচাৰ সম্পৰ্কীয় কাহিনীটোৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ৰূপ
 দেখিবলৈ পোৱা যায়। বান্দী০ বামাৱলীত হঠাইত বিভিন্ন ৰূপত বৰ্ণনা কৰা
 অহল্যাৰ বৃত্তান্তটো যে মূল কাহিনীৰ লগত, সজাই পৰাই নিৰ্ভেৰে যোগ
 হৈ পৰিছে, সেই কথা সহজেই ধৰিব পাৰি। পণ্ডিতপাৱন ৰূপে বামৰ
 মাৰ্গাত্ম্য বুদ্ধি পাট যোৱাৰ লগে লগে এই কাহিনীয়ে বিভিন্ন যুগৰ বিচিত্ৰ
 কল্পনাৰ বহুপৰে বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ ৰূপ লাভ কৰিলে। মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত
 বৰ্ণিত অহল্যা-বৃত্তান্তৰো ক্ৰমবিকাশৰ সুদীৰ্ঘ ইতিহাসৰ স্বাক্ষৰ বহন কৰিছে।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত বামে বিশ্বামিত্ৰক নিৰ্জন আশ্ৰমখন কাৰ বুলি
 প্ৰশ্ন কৰাৰ লগে লগেই “ভাল সুমৰাটোৱা বায় কমললোচন” বুলি আশ্ৰমলৈ
 নি বামৰ চৰণ স্পৰ্শ দিয়াই অহল্যাৰ শাপমোচন কৰাইছে। অগস্ত্যলৈ
 ঈশ্বৰৰ পদধূলী পাট যোৱাৰ অশিৰূপ এবাই জ্যোতি প্ৰকাশ পোৱা অহল্যাক
 দেখি বামে প্ৰশ্ন কৰিলে —

কিবা নাম আন এতে ভাৰ্য্য বা কাহাৰ।

পৰম সুন্দৰী আতি ৰূপ চমৎকাৰ॥

শিলা হয় আছে কেনে শূন্য আশ্ৰমত।

বান্দী০ বামাৱলীৰ বালকাণ্ডত বামে মিথিলাৰ ওচৰত থকা শূন্য (গোতমৰ)
 আশ্ৰমখন দেখি সেই বমনীয় মুনিবৰ্জিত আশ্ৰমখননো কাৰ জানিবলৈ বিচাৰত
 বিশ্বামিত্ৰই অহল্যাৰ অভিশাপৰ সমস্ত বৃত্তান্ত বৰ্ণনা কৰিছে। তাৰ পাছত
 বামৰ পাদস্পৰ্শত নহৰ, ক্ৰীণামৰ দৰ্শনভৰে, দিলা হৈ থকা অহল্যাৰ নহৰ,
 সহস্ৰ সহস্ৰ বছৰ মানুহৰ অদৃশ্য হৈ ভগস্যা কৰি পৰমজ্যোতিৰ্ময়ী হৈ থকা
 অহল্যাৰহে শাপমুক্তি হৈছে। এই প্ৰসংগত বান্দী০ বামাৱলী আৰু মাধৱ-

দেবৰ আদিকাণ্ডত বণিত অহল্যাবৃত্তান্তৰ অমিলখিনি স্পষ্ট কৰি দেখুৱাবলৈ
প্রথমতে বান্দীকীৰ কাহিনীটো চমুকৈ দাঙি ধৰা হ'ল।

পূৰ্বকালত সেই অভিশপ্ত আজ্ঞামধন দেৱভাবো পৃথনীৰ গৌতমমুনিৰ
দ্বিত্য আজ্ঞম আছিল। তাতে মহাভগা গৌতমে নিজ গুৰী অহল্যাবে সৈতে
বহুবছৰ তপস্যা কৰি আছিল। এদিন মুনিৰ অনুপস্থিতিত ইন্দ্ৰই (গৌতম)
মুনিৰ বেশ ধাৰণ কৰি অহল্যাক এইদৰে ক'লে — সংগমাত্মীসকলে ঋতুকাললৈ
প্রতীক্ষা কৰি নাথাকে; গতিকে মই তোমাৰ সমাগম প্রার্থনা কৰিছোঁ।

ঋতুকালং প্রতীক্ষতে নাথিনঃ সুসমাহিতে ।

সংগমং ত্বমিচ্ছামি ত্বয়া সহ সুমধ্যমে ॥ (বাঃ ১১৫৮:১৮)

গৌড়ীয় পাঠত এই শ্লোকটোৰ পাঠ এনেধৰণৰ —

ঋতুকালঃ প্রতীক্ষোহপি ন প্রতীক্ষে সুমধ্যমে ।

সংগমং নীত্বমিচ্ছামি পৃথুশ্ৰোণি সহ ত্বয়া ॥ (বঃ ১১৬১:১৮)

“তে সুমধ্যমা, বদিত ঋতুকাললৈ প্রতীক্ষা কৰা উচিত, তথাপি হে
পৃথুশ্ৰোণি, মই নীত্বে তোমাৰ সমাগম কামনা কৰিছোঁ।” গৌড়ীয় পাঠৰ
এই শ্লোকৰ হাঁ মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত অহল্যাই গৌতমকণী ইন্দ্ৰক কোৱা
তদব কথাখিনিত সুস্পষ্ট —

সমন্তে শাস্ত্ৰত তুমি আপুনি পাৰ্গত ।

কৰিব আশংগীক ঋতু সমন্তত ॥ ১০৮৬

অবিসকলৰ ধৰ্ম এহিসে নিশ্চয় ।

ঋতু বাঞ্ছে স্ত্রীক আলাপিলে পাৰ হয় ॥

বান্দী^{*} বামাৱশৰ মতে মুনিৰ বেশত ইন্দ্ৰক তিনি পাঠ, ইন্দ্ৰবপ্রতি
কৌতূহলবশতঃ সেই হুবুৰ্জি নাবীয়ে (তেওঁৰ লগত বতিব অৰ্থে) মন
কবিলে —

মুনিবেশং সহস্রাক্ষং বিজ্ঞায় বহুদম্পন ।

যতিং চক্ৰাৰ দুৰ্মেধা দেৱবাক্কুত্ৰহলাৎ ॥ (বাঃ ১১৬১:১৯)

* গৌড়ীয় পাঠত — মুনিবেশধৰং শক্ৰং সা জ্ঞাত্যপি পবন্তপ ।

অৰ্থাৎ মুনিৰ বেশত ইন্দ্ৰক তিনি পায়ো অহল্যাই . ... ।

তাৰ পাছত কৃত্যৰ হৈ তেওঁ ইলক তাৰপৰা নোহে ওচি বাবলৈ
ক'লে আৰু বৰিব কোণবপৰা ইলক নিলকে আৰু অহল্যাক বন্ধা কৰিবলৈ
প্রাৰ্থনা জনালে —

কৃত্যৰ্হান্নি সুবজ্জেষ্ট গচ্ছ শীঘ্ৰমিত্তঃ প্রভো ॥ ২০

আত্মানং মাংচ দেবেন সৰ্বথা বন্ধ গোতমাং ।

অহল্যাব কথাষ্মতে য়নিব কৃত্যবপৰা ওলাই গৈ ইলক উপন্যাসীও,
দেবতা-দানবৰ দুৰ্ধৰ্ষ, হবিঃসিক্ত অগ্নিৰ দৰে তীৰ্থজলোৰে সিক্ত গৌতমক দেখি
ভয়ত বিথল হৈ পৰিল। য়নিৱে দুহ'তক এইবুলি অভিলাপ দিলে — “দুৰ্মতি
তই মোৰ কণ ধৰি এই অকাৰ্য কৰিলি; তম অণ্ডকোবৰহিত হ’ —

মম বপং সমাস্থায় কৃত্যৱানসি দুৰ্মতে ।

অকৰ্ত্তৱ্যমিদং যন্তাদ্ বিকলস্তুঃ ভৱিষ্যসি ॥ (২১৫২১৭)

গৌতমৰ লাগত ইলক অণ্ডৱৰ ওতালিকে ভূপণিত হ'ল। তাৰ পাছত
অহল্যাক এইবুলি অভিলাপ দিলে — “ এই আশ্ৰমতে তেজাৰ হেজাৰ বছৰ
ধৰি ক্ষেত্ৰৰ বায়ু ভক্ষণ কৰি অনাহাৰে উপসাৰত হৈ (গোড়ীৰ পাঠৰ মতে
সন্তাপভূমি অৱলম্বনবহিতা হৈ সত্ততে) ভক্ষত শতন কৰি সমস্ত প্রানীয়ে
অদৃশ্য হৈ, পাণিষ্ঠা কৃষ্টাচাৰিণী তই বাস কৰি থাক। যেতিয়া দশবধৰ
পুত্ৰ দুৰ্ধৰ্ষ বাম এই ভয়ানক বনলৈ আহিব, তেতিয়াহে তই পৱিত্ৰ হ'বি।
লোভ-মোহন্যো তৈ তেওঁৰ আতিথ্য-সংকাৰ কৰি আনন্দিত হৈ মোৰ ওচৰত
নিজৰূপ ধাৰণ কৰিবি (গোঁঃ — নিঃসন্দেহে মোৰ সাক্ষীপ্য লাভ কৰিবি) । ”—

ইহ দুৰ্ধসহস্ৰানি বহুনি নিৱসিষ্যসি ॥

বাতভক্ষ্য। নিবাহাৰ। উপ্যাতী ভক্ষশাস্তিনী + ।

অদৃশ্য। সৰ্বভূতানামাত্মমেহ্মিন্ বসিষ্যসি ॥

বদা ব্ৰহ্মব্ৰহ্মং যোবং বামো দশবধাখ্যজঃ ।

আগমিষ্যতি দুৰ্ধৰ্ষতনু। পুত্ৰা ভৱিষ্যসি ॥

ভস্যাত্তিথোন দুৰ্হ'তে লোভমোহবিহৰিতা ।

+ গোড়ীৰ পাঠত — উপ্যাতী নিবাহাৰ সত্ততঃ ভক্ষশাস্তিনী ।

মৎসকানং যুদা যুক্তা যতং তপুর্ধাবহ্নিমাসি ০॥

(বা: ১৭৯১২১-৩২)

গতিক দেখা গ'ল যে মহাভাবভূত স্বামীৰ কোনো একবিব পাৰৰ ভাগী নোহোৱা অহল্যাই ইয়াত স্বামীৰ লক্ষৰ পৰা বঞ্চিত হৈ দুৰ্গোৰ বদন্ত কঠোৰ তপস্যাৰ বাবে আত্মতৃষ্ণি কৰাৰ শাস্তি পাইছে; লিলা হ'ব লক্ষীতা শাস্তি বান্ধী, বামাৱগৰ বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড বচনা হোৱাৰ সময়লৈকে অহল্যাই পোৱা নাই।

বান্ধী, বামাৱগৰ উত্তৰকাণ্ডত, ইঞ্জিতৰ বাবে পৰাভূত হোৱা ইন্দ্ৰক ব্ৰহ্মাই তেওঁৰ পূৰ্বৰ পাপকৰ্ম সোধ'বাই দিবলৈ অহল্যাৰ কথা বোহাবি জনাইছিল। সেই কাহিনীমতে ব্ৰহ্মাই প্ৰথমতে কোনো ব্যক্তিগত বিশেষত্ব নথকাইক প্ৰাণীবিলাকক সৃষ্টি কৰিছিল; তাৰ পাছত বিশেষত্ব প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ ব্ৰহ্মাই প্ৰজাসমূহৰ প্ৰতি অংগত থকা বিশেষত্ব সংগ্ৰহ কৰি এক নাবীৰ সৃষ্টি কৰিলে। তেওঁই আছিল অহল্যা। স্বাৰ গাত হল্য অৰ্থাৎ কুকপতা নাই, তেওঁই অহল্যা —

হলং নামেহ বৈৰূপাং হল্যং তংপ্ৰভৱং ভৱেং ॥

যস্য ন বিদ্যাতে হল্যং ভেনাহল্যোক্তি বিকৃত্য। (বা ১৭৭০০১২২-২৩)

এই অনন্যসাধারণ ৰূপ-গুণৰ অধিকাৰিণী 'অহল্যা যোবে পত্নী হ'ব' বুলি ইন্দ্ৰই মনে মনে ভাবি আহিল। ব্ৰহ্মাই কিন্তু এই কন্যাটি নি মহাত্মা গোতমৰ ওচৰত ন্যাস বাখিছিল। যথাসময়ত কন্যাটি ব্ৰহ্মাক প্ৰত্যৰ্গণ কৰাত ব্ৰহ্মাৱো কৰিব মহান্ স্মৈৰ্যগণ (ইঞ্জিন্নসংবম) দেখি আৰু তেওঁ তপস্যাত সিদ্ধি লাভ কৰা বুলি বৃদ্ধি তেওঁকে পত্নীৰূপে অহল্যাক দান কৰিলে। ৰূপৱতী অহল্যাক গোতমৰ সহধৰ্মচাৰিণীৰূপে ব্ৰহ্মাই দান কৰা প্ৰসংগত, কালিদাসৰ কুমাৰসম্ভৱত ব্ৰহ্মচাৰীজনে তপস্বিনী পাৰ্বতীক — ৰূপ-লাৱণ্য পাপকাৰ্য্যত লগাবলৈ নহয় যে সি নিশ্চিত (যত্ৰচ্যতে পাৰ্বতী পাপবৃত্তয়ে ন ৰূপমিত্য-ব্যভিচাৰি বচঃ) — এই বুলি কোৱা কথাবাৰলৈ মনত পৰে।

* ষোড়শ পাঠত — মৎসকানং যুদোপেতা সমুপৈব্যস্যসংলক্ষ্ম ॥

অন্ধাই অহল্যাক গৌতম ধৰিক দান কৰা দেখি দেৱতাসকলে বিশেষকৈ
ইল্লট বৰ অসন্তোষ পালে। ক্রুদ্ধ আৰু কামাতুৰ হৈ ইল্লট গৌতমৰ আশ্ৰম
পালেগৈ আৰু তাত দীপ্ত অগ্নিশিখাৰ নিচিনা অহল্যাক দেখিবলৈ পাই ধৰ্ম
কবিলে। যেতিয়া মহৰি গৌতমে ইল্লটক দেখি এই বুলি অভিলাপ দিলে —
'ইল্লট, তুমি নিৰ্ভয়ভাৱে মোৰ পত্নীক ধৰ্ম কৰাব ফলস্বৰূপে মুক্ত শত্ৰু
হাতত পৰিবা। হৰ্বৃদ্ধি, তুমি যি উপপতিভাৱৰ প্ৰৱৰ্তন কৰিলা, তোমাক
দেখি অন্য মানুহে এনে কাৰ্যত লিপ্ত হোৱাৰ ফলত যি পাপ হ'ব, তুমি
তাৰ আৰা পাপৰ ভাগী হ'বা। তোমাৰ ইল্লপদ কেতিয়াও স্থায়ী নহব;
তদুপৰি বেলে ইল্ল হ'ব তেওঁৰে এই পদতী অস্থায়ী হ'ব ৷' এইখিনিতে
উল্লেখযোগ্য যে ইল্ল এজন ব্যক্তি নহৈ এটা পদতীহে। মহাভাৰতৰ শল্য-
পৰ্বত দেৱতাসকলে কাৰ্তিকৈৱক ইল্ল পতাৰ কথা আছে। শংকৰদেৱৰ
'বলিহলন'ত বলি ইল্ল হ'ব বুলিছে —

যৈমানি পবন্ত ইল্ল হৱা পুণ্যক্ষয় ॥

সাৱণি মনুত ডট ইল্ল হৈবি পাৱে। (১২৪০ পদ)

বাকীলৈ বামাৰণৰ উত্তৰকাণ্ডত ইল্লৰ প্ৰতি গৌতমৰ অভিলাপ বিদৰে
বালকাণ্ডত থকাৰ সৈতে একে নহয়, সেইদৰে অহল্যাৰ প্ৰতিও গৌতমৰ শাপ
একে নহয়। উত্তৰকাণ্ডৰ মতে গৌতমে অহল্যাক এইদৰে অভিলাপ দিলে —

হুৰ্ণিনীতে বিনিধ্বংস মমাজ্জমসমীপতঃ ॥

ৰূপযৌৱনসম্পন্ন্য বস্মাত্তমবস্থিতা।

২ বস্মাত্তমৈ ধৰিত্য পত্নী ত্বয়া বাসৱ নিৰ্ভৰাৎ ।

তন্মাত্তমং সমবে শত্ৰু শত্ৰুহন্তঃ গমিষ্যসি ॥

অয়ং তু ভাৱো হৰ্বৃদ্ধে বত্সৱেহ প্ৰৱৰ্তিতঃ ।

মানুষেহপি লোকেষু ভৱিষ্যতি ন সংশয়ঃ ॥

তদ্বাৰ্থং তস্য যঃ কৰ্তা ত্ববাৰ্থং নিপতিষ্যতি ।

ন চ তে স্বাৱৰং স্থানং ভৱিষ্যতি ন সংশয়ঃ ॥

বশ্চ বশ্চ সুবেল্লঃ স্যাৎ ক্ৰয়ঃ স ন ভৱিষ্যতি । (উত্তৰ ৩০।৩২-৩৬)

তন্মাদ্-কপৰতী লোকে ন হুবেক। ভবিষ্যতি ॥

[উত্তৰ, ৩০।৩৬-৩৭]

“দ্বাচাৰী, তই মোৰ আশ্রমৰ ওচৰতে বিনষ্ট হ'। কপৰোত্তমসংগ্ৰা-
হৈ তই মৰ্যাদাত ব'ব নোৱাৰিলি; গতিকে এতিয়াবগৰা কেৱল তৱে
অসত্য কপৰণী হৈ নাথাক (আৰু অন্যও হ'ব)।”

বালকাণ্ডত মূৰিৰ বেষণ্ড ইল্লক তিনি পাৰো। দুৰ্ভক্তি অহল্যাই ইল্লব
প্ৰতি কৌতূহলবশতঃ কামাসক্ত হোৱাৰ কথা কৈ অহা হৈছে। কথ বামা-
য়ণ আৰু বঙ্গমাৰ বামাৰণতো ইল্লক তিনি পাৰো। তেওঁৰ ভক্তি-প্ৰাৰ্থনাত
অহল্যা সন্তুষ্ট হোৱা বুলি আছে। বান্দীকীৰ উত্তৰকাণ্ডত বামীৰ শাপব্ৰতা
অহল্যাটো নিজে নিৰ্দোষ বুলি বামীক কৈছিল —

অজ্ঞানান্-ধৰিতা বিপ্ৰা ক্ৰুৰপেন মিথৌকসা।

ন কামকাৰাদ্-বিপ্ৰৰ্শে প্ৰসাদং কতু'মহঁসি ॥ [উ : ৩০।৪০]

“হে বিপ্ৰ, ক্ৰুৰৰ্শি, দেৱতাই তোমাৰ ৰূপ ধৰি মোক ধৰ্ষণ কৰিলেহি,
সেই কথা মই নাজানিলোঁ। ইচ্ছা কৰি এই কাম নকৰা মোক তুমি অনুগ্ৰহ
কৰিব লাগে।” অহল্যাৰ এই নম্ৰ বচনত সন্তুষ্ট হৈ গৌতমে অহল্যাক শাপ-
মোচনৰ উপায় দি ক'লে — “ইচ্ছাকু বংশত বাম নামেৰে মহাতেজৱী মহাবলীৰ
কণ্ঠ মনুষ্য শৰীৰত (বিষ্ণুৰ্মানুৰবিগ্ৰহঃ) প্ৰকট হৈ ব্ৰাহ্মণৰ কাৰ্যত বনলৈ আহিব।
ভেতিয়া হে কল্যাণী, তেওঁক তুমি দৰ্শন কৰি পৱিত্ৰ হ'বা। তুমি কৰা
দুষ্কৰিতৰপৰা তেওঁহে তোমাক পৰিৰ কৰিব পাবিব (উত্তৰ, ৩০।৪৩।)”

বালকাণ্ডত বামক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি অহল্যা-ব্ৰতান্তত কোৱা নাই।
গতিক উত্তৰকাণ্ডৰ এই কাহিনী নি সন্দেহে পাহৰ উদ্ভাৱনা। বালকাণ্ডত
অহল্যা আৰু ইল্লক শাপ দি গৌতমে সেই আশ্রম এৰি হিমালয়ৰ শিখৰলৈ
হোৱা বুলিছে (১।৪৯।১০)। ইয়াত কিত গৌতমে নিজ-আশ্রমত প্ৰৱেশ কৰিলে
আৰু তেওঁৰ পত্নীয়ে মহতী তপস্যা কৰিবলৈ বৰিলে বুলিছে কোৱা হৈছে।
বান্দী, বামাৰণত থকা এই দুয়োটা অহল্যাব্ৰতান্তৰপৰা বুজা গ'ল যে গৌতমৰ
শাপত অহল্যা মিলা হোৱাটো অবান্দীকীৰ কথা, মহাতাপব্ৰতা অহল্যাক
গৌতমে নিৰ্দোষ বুলিয়ে গ্ৰহণ কৰিছে।

বানী^{১০} বামাৱলীত বালকান্তৰ মতে গৌতমৰ শাপত অণ্ডকোষবহিত হৈ ইল্লই ভৱত অগ্নি আৰু দেৱতা আৰু সিদ্ধগছৰসকলক ক'লেগৈ — “মহাত্মা গৌতমৰ ভগস্যাৎ বিবিধি ঘটাবলৈ মই তেওঁৰ ক্ৰোধ জন্মাই দেৱকাৰ্য্যহে সাধন কৰিলোঁ। তেওঁ খঙত ভৱানক লাগ দি মোক অণ্ডকোষ-বহিত কৰিলে। আৰু নিৰুপহীক ত্যাগ কৰিলে। এইদৰে মই তেওঁৰ ভগস্যাৰ ফল হৰণ কৰিলোঁ”। গতিকে তেওঁ শ্ৰেষ্ঠ দেৱতাসকল, ঋষি আৰু চাৰণগণৰ সৈতে আপোনালোকে দেৱকাৰ্য্যসাধক মোক অণ্ডকোষমুক্ত কৰি দিবলৈ ক'।” লিছে ইল্লই গৌতমৰ আশ্ৰমলৈ দেৱকাৰ্য্য সাধনৰ উদ্দেশ্য লৈ যোৱা নাছিল, আপদত পৰি নিজৰ অপকৰ্ম্মক দোষমুক্ত কৰিবলৈহে ইল্লই এই কথা পাছত সলাই লৈ কৈছে।

ইল্লই কথা শুনি দেৱতাসকল গৈ পিতৃদেৱতাগণৰ বাহু চাপি তেওঁলোকৰ হাগটোৰ অণ্ডকোষ ধুছি আৰু ইল্লক তাৰে সংযুক্ত কৰি দিলে। দেৱতাসকলে তাৰ পাছত পিতৃগণক ক'লে — অণ্ডকোষবহিত হাগে ভোমালোকক অতি আনন্দ দিব। যি লোকে ভোমালোকলৈ এনে হাগ উৰ্দ্ধাণ কৰিব, ভোমালোকে তেওঁলোকক অকল্প আৰু উত্তম ফল দান কৰিবা ৫।”

বিশ্বামিত্ৰই বামক এইদৰে অহল্যা-বৃত্তান্ত জনোৱাৰ পাছত তেওঁক দেৱ-কপিনী, মহাভাগা অহল্যাক ভাবণ কৰিবলৈ পুণ্যকৰ্ম্ম গৌতমৰ আশ্ৰমলৈ

৪ কুৰ্বতা ভগসো বিৱং গৌতমস্য মহাত্মনঃ।

ক্ৰোধমুৎপাদ্য হি ময়া সুবকাৰ্য্যমিদং কৃতম্ ॥

অফলোইন্দি কৃতন্তেন ক্ৰোধাৎ সা চ নিৰাকৃত্য।

লাগমোক্ষেন মহতা ভগোহিস্যাপহৃতং ময়া ॥

ভগ্নাং সুবৰ্জ্বাঃ সৰ্বে সৰ্বিসংখ্যঃ সচাৰণাঃ।

সুবকাৰ্য্যকৰং ব্ধুং সফলং কতুৰ্মহিষ ॥ (বা১৪৯১২-৪)

৫ অকলন্ত কৃতো মেবঃ পৰাং ভুক্তিং প্রদাস্যতি।

ভৱতাং হৰ্ষবাৰ্হৎ বে চ দাস্যতি মানৱাঃ ॥

অকল্পং হি ফলং ভেবাং ব্ধুং দাস্যথ পুঙ্কলম্ ॥ (১৪৯১৭)

হাবলৈ ক'লে ৬। বাম-লক্ষণ আৰু বিহ্বামিত্ৰই আশ্ৰয়ত প্ৰৱেশ কৰি মহা সৌভাগ্যশালিনী, তপস্যাবে দীপ্তিমতী, যানৱ, অম্ব, দেৱতা সকলোৰে আদৰ্শ-নীয়া অহল্যাক দেখিবলৈ পালে ৭। বিহ্বামিত্ৰই যন্ত্ৰেৰে নিৰ্মাণ কৰা সেই দিব্যানাৰীক যান্নাযন্নী যেন লাগিছিল। তেওঁক হোৱাৰে ঢাক খাই থকা একুবা জ্বলা জুই, হিম আৰু তাৰে ঢাকি ধোৱা পূৰ্ণচন্দ্ৰ অথবা পানীত জলযগাই থকা চকুৰে চাব নোৱৰা সূৰ্য্যপ্ৰভা যেন লাগিছিল। আগতে গৌতমৰ শাপত ত্ৰিভুবনৰ অদৃশ্য হৈ থকা সেই অহল্যা বামৰ দৰ্শন হোৱাৰ লগে লগে সকলোৰে দৃশ্য হৈ পৰিল। তেতিয়া বাম-লক্ষণে আনন্দেৰে তেওঁৰ চৰণ-স্থল স্পৰ্শ কৰিলে — বামৰোঁ তু তমা তস্যঃ পাত্বো জগৎকৃত্বাণা। অহল্যারো বৰ আদৰেৰে পাদ্য-অৰ্ঘ্য দি তেওঁলোকৰ আভিধা সংকাৰ কৰিলে। বাম-লক্ষণেও সেই আভিধা বিধিপূৰ্বক গ্ৰহণ কৰিলে। সেই সময়ত দেৱতান্দুড়ি বাজিল, পুষ্পবৃষ্টি হ'ল। তপস্যাক সতিৰে বিস্তৃত স্বৰূপ লাভ কৰা অহল্যাক দেৱতাসকলে ধন্য ধন্য কৰি পূজা কৰিলে —

সাধু সাধ্বিভি দেৱাস্তামহল্যাং সমপূজয়ং।

তপোবলবিশুদ্ধাক্ষীং গৌতমস্য বশানুগম্ ॥ (বা ১।৪২।২০)

মহাতেজস্বী গৌতম, এই অহল্যাক পাই সুখী হৈ বামক বিধিভেদে পূজা-সংকাৰ কৰি তপস্যাত বত হ'ল।

গৌতমৰ শাপত অহল্যা নিল হৈ থকা কাহিনীটো অৱালীকীৰ্ত্ত হ'লেও কালিদাসৰ বহুবংশকে আদি কৰি পদ্ম, ব্ৰজবৈৱৰ্ত্ত, অম্বশুবাণ, হুসিংহ শূবাণ আৰু সংস্কৃত তথা প্ৰাদেশিক ভাষাৰ বামাংগী সাহিত্যত এই কথা বহুলভাৱে প্ৰচলিত। বামৰ চৰণস্পৰ্শ অহল্যাৰ শাপমোচন হোৱাৰ কথা মহাভাৰত (৩।১৭), আমল্য বামাংগ, ব্ৰজবৈৱৰ্ত্ত শূবাণ আদিতো কোৱা হৈছে। দশৰথৰ পুত্ৰ আদৰ্শ পুত্ৰ বামচন্দ্ৰৰ ব্যক্তিগত ঈশ্বৰত আৰোপিত হোৱাৰ

৬ বা ১।৪২।১১

৭ দদৰ্শ চ মহাভাগং তপস্য দ্যোতিতপ্ৰভাম্।

লোকৈবশি সমাগম্য দুৰ্ণিবীক্ষ্যাং সুবানুৱৈ ॥ (বা ১।৪২।১৩)

কলত পাহৰ যুগৰ বামায়ণী সাহিত্যত এই কথাই ঠাই পাই আহিলে। অহলয় শিলত পৰিণত হোৱাৰ কথা অধ্যাত্ম বামায়ণৰ পৰিচিত আছিল। নাৰবীৰা এজনে বামক গঙ্গা পাৰ কৰি দিৱাৰ সমস্ত চৰণ ধুৱাই লৈছিল; কাৰণ তেওঁৰ চৰণত “মানুহ কবিত পৰা চূৰ্ণ আছে, শিল (অহল্যা) আৰু কাঠৰ (নাও খনৰ) মাজত নো কি পাৰ্থক্য? কেনেকৈ (শিল অহল্যাত পৰিণত হোৱাৰ দৰে) বামৰ পদধূলা লাগি নাৰবীৰাটোৰ নাওখন যুৱতীত পৰিণত হ’ব লাগিলে তাৰ আৱিকাবে ডিকচন ভাগিব ৮। অহল্যা-বৃদ্ধাতৰ প্ৰসংগত অহল্যাই শিলৰ ওপৰত উঠি তপস্যা কৰি থকা বুলিছে আৰু বামে সেই শিলটো চৰণেৰে স্পৰ্শ কৰি, তাৰ পাহত নিজৰ বিষ্ণুৰূপ প্ৰদৰ্শন কৰা বুলি আছে। অহল্যাই স্বৰ্ণাৰ্ছি অৰ্চনা কৰি বামক ঈশ্বৰ ৰূপে স্তুতি কৰিছে। বামৰোজ্ঞান কাব্য, বামচৰিত্ৰমাণস প্ৰভৃতি পাহৰ যুগৰ বচনাতে এই কথা আছে।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত অহল্যাই ‘ঈশ্বৰৰ পদধূলা ভগত পূৰ্ণত’ লাভ কৰি সৌভাগ্যৰ পৰিচয় দিছে। বাম্ৰী বামায়ণৰ কাহিনীটোত অহল্যাই তপস্যাব ঘৰা নিজকে সংশোধন কৰি, ভোগৈশ্বৰ্যৰ প্ৰতিভু ইশ্বৰ বিপৰীতে আদৰ্শপুৰুষ, একপত্নীভৱী বামক কৰা সাত্বিক আতিথ্য-সেৱাৰে আত্মশোধন কৰাৰ ইঙ্গিত পোৱা যায়।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত বামৰ চৰণ-স্পৰ্শত পৰম সুন্দৰী হৈ একাংশ পোৱা অহল্যাৰ পৰিচয় বামে আনিবলৈ বিচৰাত বিশ্বামিত্ৰই বামক অহল্যাৰ কাহিনী বিস্তৃত ৰূপত দাঙি ধৰিছে। এই কাহিনীৰ মতে ইন্দ্ৰই মৰ্চৰি গৌতমৰ ভগোভক্ত কবিতৰ উদ্দেশ্যেই গৌতমৰ আগ্ৰমলৈ গৈছিল। অহল্যাৰ পৰিচয় দিবলৈ গৈ বামক বিশ্বামিত্ৰই কৈছে —

৮ কালৱামি ভৱ পাদপংকজং নাথ দাকদুৰদো কিমন্তবম্।

মানুহীকৰণচৰ্ণমন্তি তে পাদয়োৰিতি কথা প্ৰণীৱসী ॥

× × নোচেতৰী সত্ৱতী মলেন স্যাচ্চেহিতা বিজি কুটুমহানিঃ (অধ্যায় ১৬।২-৩)

ইহান অহলা। নাৰ ভাৰ্য্য। গৌতমৰ ।।
 নহা অৰি গৌতমক অগতে জানয় ।
 তান উপ দেখি ইল্ল ভৈল মহাভয় ॥ ২০৬১
 বাহি দিনে মানে তান সুখ লাভি নাই ।
 আন উপ ভংগ কৰো কমন উপায় ॥
 ইটো অৰি ধেনে উপ কৰয় দুৰ্ঘোব ।
 কোনদিন ইল্লপদ কাঢ়ি লৈবে যোব ॥ ২০৭০

এই ভয়ত ইল্লই গৌতমৰ তপোভঙ্গ কৰিবলৈ মননক পৰিচিনে;
 মদনে কিত্ত “অজল্য অগ্নি”ত আহ বাবলৈ সাহ নকৰিলে। এই কথাই
 আমাক ‘কুম্ভাবসন্তৰ’ত শিৱৰ তপ ভঙ্গ কৰিবলৈ মদনক পঠোৱা কথালৈ
 মনত পেলায়। তেতিয়া বেজাৰ মনেৰে ইল্লট দিক্‌পাল,সকলক এট কামলৈ
 পৰিচিনে, তেওঁলোকো ‘কালকূট খাল্লা কেনে মহিষাক পাবে’ বুলি ওলমুও
 ল। তেতিয়া ইল্লই ক্ষোভ কৰি কলে —

স্বৰ্গপদ লৈবে তোমাসাৰ কিবা হানি ॥
 যোহি ইল্ল হোৱে তুমিসৰ হৈবা তাৰ ।
 মোবেসে কেবল মাত্ৰ ওচৈ অধিকাৰ ॥ ২০৭৪

এইবুলি নিম্বৰ ইল্লপদবী বন্ধাব বাবে মাধৱদেৱৰ ইল্লই দেৱভাসকলক
 “তুমিসৰ হৈবা পিচেত সঠায়” বুলি ভৱসা কৰি গৌতমৰ তপোভঙ্গ কৰিবলৈ
 বাঢ়া কৰিলে। এইখিনি বৰ্ণনা মাধৱদেৱৰ স্বকীয় উদ্ভাৱনা।

অৰি তপোভঙ্গ কৰিবলৈ যোৱা ইল্ল আশ্ৰমত উপস্থিত হৈ স্বাধিক
 দেখিলে ভীতিগ্ৰস্ত হৈ পৰিল। তেওঁ “মাত্ৰা কৰি গৃহৰ ওচৰ চাপি গৈলা।”
 প্ৰাতঃকাৰ্য্য সমাপন কৰি ফল-মূল আনিবলৈ গৌতম আশ্ৰমৰ উলবনলৈ গ’ল।
 সেই সময়তে ‘ঐলোক্যমোহিনী অতি পৰম সুললী’ অহলায়ক দেখা পাই
 ইল্ল কামৰিমোহিত হ’ল আৰু তেওঁ ততালিকে ‘গৌতমৰ তপোভঙ্গ এওনে
 আহোক’ বুলি এনে সিদ্ধান্ত ল’লে —

অহলাৰ কপে আতি মোহিলেক মোক ।। ২০৭৮
 মোক নুহিবেক আন সন্ময়ৰ সৰি।

×× প্রাণে যদি যবো আজি তথাপি হৰিবো ॥

তাৰ পাছত গৌতমৰ বেশ ধৰি কহিব ঘৰত সোমোৱা ইলক নিজৰ
স্বামী বুলি ভাৰি আথে বেথে আসন বঁটি অহল্যাই “অবশ্যে নগৈয়া
কেন উলটিলা যবে” বুলি সুমিলে। গৌতমৰূপী ইলকই “বিধি সুপ্রসন্ন” হ’ব বুলি
ভাৰি অহল্যাক ক’লে -

কি পুহস সুন্দৰা বিপাক আজি মোৰ।

ঘৰহন্তে বাহন্তে দেখিলো মুখ তোৰ ॥

××× কামবাণে পীড়া মোক কৰে সেহি ধৰি ॥ ১০৮৩

××× চল যাওঁ লয্যাক পুহস আৰ কিক ॥

ইলক এই প্ৰস্তাৱৰ উত্তৰত অহল্যাই বহু সময় বৃত্তিভৰ্ক কৰি মহা-
ভপত্ৰী গৌতমৰ সহধৰ্মিণীৰ উচিত বিচাৰ-বিবেচনাৰ পৰিচয় দিছে -

আজি দেখো তুমি প্ৰভু কেনমন্ত ভৈলা।

লাজ কাক ভপ-ভন্ত পাচ কৰি থৈলা ॥ ১০৮৪

ত্ৰিজগতে জানে তুমি মহা মূনিবৰ।

××× কৰিসকলৰ ধৰ্ম এহিসে নিশ্চয়।

ঋতু বাজে ত্ৰীক আলাপিলে পাপ হয় ॥

××× মোকেসে পৰীক্ষা কৰা জানিলোহো নিষ্ঠ।

মুহি কেনে ইবোল বুলিলা তুমি শিষ্ট ॥

ইহাৰ উত্তৰত হৃদ্যবেশী ইলকই ক’লে -

মিহেতু ভৈলাহা তুমি পৰম সুন্দৰী।

ত্ৰৈলোক্যৰ ৰূপ থৈলে এক থান কৰি ॥ ১০৮৫

মিকালত বিহা কৰি তোমাক আনিলো।

হৈবে মোৰ ধৰ্ম নষ্ট তেঘনি জানিলো ॥

××× আজি বেবে প্ৰাণ বহে মদন অনলে।

ভেবে ভপ ধৰ্ম কৰ্ম পাইবোহো সকলে ॥

এখনে কামিনী মোৰ প্ৰাণ বন্ধা কৰা।

চলিলোক লয্যাক বিলম্ব পৰিহৰা ॥

মাধবদেবের অহল্যাচরিত্রিত বাকী, বামাত্রণ অহল্যার দবে সাধাবণ
নাথব দ্বৰ্ণলতা প্রকাশ পোতা নাই; অগতব সমস্ত দৌন্দৰ্ঘ্যেবে সৃষ্টি করা
পৰম সুন্দরী অহল্যার চাবিত্রিক উগাত্ততাও ইয়াত অনন্যসাধারণ হৈ উঠিছে।
এই অহল্যাই কামবিল্লল স্বামী বুলি স্মৃতি ইল্লক কৈছে —

তুনিয়োক প্রভু তুমি থিব করা মন ॥

হবিক স্মৃতি ব্রহ্মময় করা মন ॥

কপট গোষ্ঠমে তার উত্তবত ক'লে —

বাবদার চবি স্মৃতি কনিলো বিদ্যান।

ভোক বিনে সমাধিতো নেদেখিলো আন ॥

কিবা মোক বৃদ্ধাস নজানো কিবা মই।

× × × কামাতুর ভৈলে পবদাবকো হবন ॥

কবিলন্ত ব্রহ্মা নিজ হুহিতা আলাপ।

তথাপিতো তান্ত দেখো নিসিদ্ধিল পাপ ॥ ১০৯৪

নিজ ভার্য আলাপিবো মোহ আত বব।

মোব প্রাণ যায় তই পাতস জগব ॥

তেভিন্না স্বামীয়ে শপি ভদ্র করা বদন্ত বিনীতভারে অহল্যাই
ক'লে —

ধর্মত থাকিল্লো বৃদ্ধাইলোহো বাবদার ॥ ১০৯৬

ক্রীজাতি কিবা আমি জানো শাস্ত্রচর।

আন আন মহা ঋষি ভোমাত পুহর ॥

তথাপিতো করা যদি ধর্ম পবিত্রাঙ্গ।

দিরা গুণি আসি তেবে হোক নিশাভাঙ্গ। ১০৯৭

দিনত শৃংগাব ধর্ম নুহিকে উচিত।

স্বামীরাই ইল্লই “ওই ধর্ম চিনাস আছিলো মট মবি” বুলি অহল্যাক
বলেবে সঙ্গত করার চেষ্টা করাত “হাতে কোনে পাবন হস্তীক ঠেলিবাক”
বুলি অহল্যাই আত্মসমর্পণ করে। ‘মহাকামাতুর বতিত কুশল’ ইল্লই ‘কবিল্লা
অনেক ক্রীড়া কানে হয় মন।’

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত ইল্লৰ কামবিস্কল অৱস্থা আৰু অহল্যাৰ
বৃত্তি-প্ৰদৰ্শনৰ যি বিশদ বিৱৰণ দিয়া হৈছে, তেনে বৰ্ণনা অন্য বামায়ণী
সাহিত্যত পোৱা নাযায়। ভোগপ্ৰধান দেৱসমাজৰ প্ৰতিভূ ইল্লৰ স্বৰূপ দাঙি
ধৰাৰ লগে লগে ভগৱীৰ সহধৰ্মিণী অহল্যাৰ চৰিত্ৰটোও যুক্তিপ্ৰধান কৰি
দাঙি ধৰি মাধৱদেৱে নাৰীৰ চাৰিত্ৰিক দৃঢ়তাৰ এটা বিশ্লেষণ কৰিছে।

যোড়শ শৃংগাৰ প্ৰকট কৰা কপট গোভমক ইল্ল বুলি চিনি পাই
ভয়ত কঁপি কঁপি অহল্যা শয্যাৰ অন্তৰ হৈ ব'ল। তেওঁ “অবে তই কহ কোন
পৰম স্বৰ্জন” বুলি খঙেৰে সোধাত ইল্লই হাত-যোৰ কৰি ভয়ে ভয়ে নিজৰ
পৰিচয় দিলে। তেতিয়া অহল্যাই খঙত অধাৰ হৈ ইল্লক ক'লে —

শাপি তোক এখনে কৰিব পাৰো হাই।

× × অৱশ্যক মই যোৰ নৰকক যাইবো।।

তোক শাপ দিয়া মই কোন ফল পাইবো। ১১০৪

× × স্বামীৰ শাপত তোৰ হৈবে লণ্ডভণ্ড।

তাৰ পাছত ইল্লক আত্মবক্ষাৰ কাৰণে ততালিকে তাৰপৰা আঁতৰ
হ'বলৈ ক'লে। তেতিয়া ইল্ল বৃদ্ধ ব্ৰাহ্মণৰ বেশত নঙলাৰ বাহিৰ হওঁতেই
গোভমে আহি দেখা পালে। গোভমে ইল্লক চিনিপাই খঙেৰে মাত লগোৱাত,
“গোভমস্বৰূপ যুড়ী মুখত পৰিলো” বুলি ভয়ত আঁতৰ হৈ ছদ্মবেশ ত্যাগ
কৰি ইল্লই হাত-যোৰ কৰি অৰিৰ সমুখত থিয় হ'ল। এই সময়ত ইল্লৰ
অৱস্থা বুঢ়া বানৰৰ নিচিনা হোৱা বুলি কোৱা হৈছে। খঙত জুই যেন হৈ
অৰিয়ে ইল্লক অনেক ভৎসনা কৰি ক'লে —

হাগ যেন ভৈলি একো নাই লাজ কাজ।

× × × মই জৈলোকৰ ৰাজ্য বুলি পৰ্ব তোৰ।

একোকে নচাস কৰ্ম কৰস দুৰ্য্যোৰ।।

× × × কৰো শাস্তি যেন হেন কৰ্ম নকৰস।। ১১১৩

× × × সৰ্বদাই তই যোষিত্তেসে মাত্ৰ ৰত।

সহস্ৰ হওক যোনি তোৰ শৰীৰত।।

যেন আনক্ষণ নকৰস হেন দোষ।

এতিয়াহে হিণ্ডিৱা পৰোক অণ্ডকোৰ ॥ ১১২২

গৌতমে ইল্লক সহস্ৰবোনি হ'বলৈ শাপ দিয়া কথাটো অৰাকীকীৰ যদিও ব্ৰহ্ম, স্বৰ্গ আৰু পদ্মপুৰাণত আৰু অনেক সংস্কৃত তথা প্ৰাদেশিক ভাষাৰ বামাৱলম্ব এই কথা আছে। ইল্ল সহস্ৰবোনিৰপৰা সহস্ৰনয়ন হোৱাৰ কাহিনীও বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন ধৰণে পোৱা যায়। ডঃ কামিল বুদ্ধেই 'বাম-কথা'ত (৩৪৬ অনু., পৃ. ৩০৬-৭) পদ্মপুৰাণত (৫।৫১।৫৮) ইল্লই দেৱীৰ বৰত সহস্ৰবোনিৰপৰা সহস্ৰনয়ন ৰূপলাভ কৰাৰ কথা আছে বুলিছে।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত গৌতমৰ অভিশাপত 'ইল্লৰ শৰীৰগোট বোনি-ময় ৰৈল। দুই অণ্ডকোৰ তেতিয়াহে হিণ্ডি সৈল ॥' এই লজ্জাকাৰী দৃশ্যৰ কাৰণে ব্যাকুল হৈ ইল্লই 'কি কৰোঁ, ক'লৈ যাঁ' হৈ অৱশেষত উত্তৰ দিশে গৈ এঠাইত পদ্মভক্ত লুকাই থাকিল। ইফালে শচীয়ে ইল্লক বিচাৰি নাপাই বৃহস্পতিক সোধাত তেওঁ নিজে একো সন্ধান দিব নোৱাৰি শচীক "তেবেসে স্বামীক পাইবা পুজিহোৱা দুৰ্গাক" বুলি বিধান দিলে। শচীয়ে পুজা কৰাত দুৰ্গাই ইল্লৰ ঘটনাসমূহৰ কথা কৈ তেওঁক স্বামীক লাভ কৰিবলৈ বৰ দি অন্তৰ্ধান হ'ল। বৃহস্পতিৰে সৈতে গৈ শচীয়ে সহস্ৰ বৎসৰ পদ্মভক্ত লুকাই থকা ইল্লক বিচাৰি পালে। বৃহস্পতিৰ কথামতে ইল্লই দেৱীক আৰাধনা কৰি "বোনি গুচি সহস্ৰক চক্ষু হোক" বুলি বৰ লাভ কৰে। ড° বুদ্ধেই কোৱামতে পদ্মপুৰাণত যদি দেৱীৰ বৰত ইল্ল সহস্ৰলোচন হোৱাৰ কথা আছে, তেনে মাধৱদেৱৰ এই কথাৰ উৎস সেয়ে হোৱা সম্ভৱ।

দেৱীৰ বৰত সহস্ৰলোচন হৈ এৰ্গলৈ যুঁজি যোৱা ইল্লক অম্বিনীকুমাৰ-দ্বয়ে ছাগৰ অণ্ড সংযোজনা কৰি দিলে। তেতিয়া ইল্লই খাসিক এই বুলি বৰ দিলে — "হোক খাসি ছাগল পৰিহ্ন সুকোমল। লাগিবেক দেৱীত্ কাৰ্যত সকল ॥ মাধৱদেৱৰ মতে 'উল খাসি পৰিহ্ন ইল্লৰ পাৱা বৰ। খাসি কৰিলাত বীৰ্য বাচল ইল্লৰ ॥' এই কথা বালীকীৰ বামাৱলম্ব লগত অমিল।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত অহল্যাৰ দীঘলীয়া বৃত্তান্ত জনাব পাছতে, বামে অহল্যাক প্ৰণাম কৰিছে। ইল্লৰ শাপমোচনৰ কাহিনী জনাই হোৱাৰ পাছতে

মাধবদেৱে গৌতমকবিৰে ৰ্যানৰ দ্বাৰা পত্নীৰ শাপমোচনৰ কথা জানিব পাৰি
ভাৰ্য্যাৰ ওচৰ পোৱাৰ বৰ্ণনা দিছে। গৌতম স্বৰিক বাম-লক্ষণ দুয়ো প্ৰণাম
কৰিলে, স্বৰিকে ভেটলোকক আশীৰ্বাদ দিলে। গৌতমে বিশ্বামিত্ৰৰো উপকাৰ
কৰিবলৈ —

সাধিলা আমাৰ কিনো বৰ উপকাৰ ।
অহল্যা যুকুত ভৈল প্ৰসাদে তোমাৰ ॥
তম্বু উপকাৰ নাপাবিযো তজ্জিবাক ।
নিজগুণে কিনি যেন থৈলাহা আমাক ॥

গৌতমে বামকো বিস্তৰ স্তুতি কৰিলে —
তনিয়োক বাম তুমি পুৰুষ মহন্ত ।
অনাৰি ঈশ্বৰ তুমি দেৱতাৰো দেৱ ॥
তম্বু পদধূলীৰ মহিমা অদভুত । ইত্যাদি

গৌতমৰ আশ্ৰমৰ পৰা গৈ মিথিলাত জনকৰ পুৰোহিত শতানন্দক
বাম-লক্ষণৰ পৰিচয় দি বিশ্বামিত্ৰই এই দৰে কৈছে —

চৰণে পবণি মাড়ক তোমাৰ
কৰিলা বামে যুকুত ॥ ১১৬৯

বাল্মীকীৰ বামায়ণতো এই কথা আছে। পিছে হানভেদে অহল্যাৰ সতি-
সন্ততিৰ নামো বিভিন্ন।

॥ বামৰ মিথিলা প্ৰৱেশ ॥

দুটি শিতসিংহৰ দৰে গজেন্দ্ৰ পতিৰে বৃহৎ সুকোমল চৰণদ্বয়ল লয়লাসে
চলাই বোৱা বাম-লক্ষণৰ যি বৰ্ণনা মাধবদেৱে প্ৰস্তুত কৰিছে তাৰ আদৰ্শ
বাল্মীকী বামায়ণ নহয়। বাল্মীকী বামায়ণত এই প্ৰসংগত বাম-লক্ষণৰ কোনো
বৰ্ণনা দিয়া নাই। শংকৰদেৱৰ দশমস্কন্ধ ভাগৱতত কৃষ্ণ-বলৰামৰ মথুৰা প্ৰৱেশৰ
বৰ্ণনাৰ পৰাই মাধবদেৱে বাম-লক্ষণৰ মিথিলা প্ৰৱেশ বৰ্ণনা কৰিবলৈ প্ৰেৰণা
পাইছে। শংকৰদেৱৰ বৰ্ণনাৰ লক্ষ্যত প্ৰতিধ্বনিত মাধবদেৱৰ বৰ্ণনাত স্তম্ভিত
পোৱা যায়। শংকৰদেৱৰ দশমত কৃষ্ণক দেখা নাবীসকলৰ —

যেহি যেহি অঙ্গে গৈল দৃষ্টি পবে ডাঙে লাগৈ যেন ধ্যান ।
অমৃত পবিত্রা যেন জুই আইসে তনুমন জীৱ প্রাণ । X ১৬৮০

মাধৱদেৱৰ বচনাত —

যাব যেহি অঙ্গে বামৰ ৰূপত পৰি গৈল দৃষ্টিপাত ।
পুনৰপি আব পালটি নাসৱ বহিল ভক্তি ভাষিত ॥ ১:৭৪
বামক দেখিতে নথিত তুলিতি লাগি গৈল যেন ধ্যান ।
অমৃতক যেন গিরতে গিরতে জুৱায় তনু বন প্রাণ ॥

মাধৱদেৱে বামৰ ‘মহা মনোহৰ, মূৰ্ত্তি সুন্দৰ’ৰ পৰম মণ্ডৰ লাৱণ্যৰ
বি বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে, সমগ্ৰ আদিকাণ্ডৰ ভিত্তৰতে ইয়েই বাৎসল্যবশেষে
নিজ একমাত্র বৰ্ণনা। মাধৱদেৱৰ বৰ্ণনাত যাব ইহং টাইয়ে দেখুৱা লোকব
গাত অমৃত বৰষে, সেইজন বামৰ মাতৃৰ ভাগ্যক মিথিলাৰ মন-মাবীয়ে
প্রশংসা কৰিছে —

ইটো পুৰুষক তুলিলে কোনেনো সুবৰ্ণ কুকীয়া মাৱে ॥ ১১৬২
যিটো ভাগ্যৱতী পাইলা আংক পুত্ৰ তাইৰ বিধি সুপ্রসন্ন ।
সিজনীৰ সম পুণ্য জানো আৰ নতো কবে একোজন ॥

মাধৱদেৱৰ বচনাত মিথিলা যাঁৱৰ সমস্ত বামৰ বয়স বাৰ বছৰ ।
উল্লেখযোগ্য যে মাবীচে বাৱণৰ আগত সেই সমস্ত বামৰ বয়স বাৰ বছৰত-
কৈয়ো কম আছিল বুলি কোৱাৰ কথা বালী, বামাৱণত আছে (উনষাটশ-
বৰ্ষোহমকৃতান্তৰ বাঘৰ ॥ অৱণ্য: ৩৮।৬) । এই বয়সৰ কিলোৰ বামৰ কপ
বৰ্ণনাত উল্লস হৈ পৰা মাধৱদেৱজন বাৎসল্য ভাৱত নিবিড় ভাৱে নিমগ্ন হৈ
পৰিছে। ‘তৈলোকাৰ কপ, ইহান শৰীৰে, থৈলা বিধি এক ঠাই’ বুলি
উপলদ্ধি কৰা মিথিলাবাসীয়ে তেওঁলোকৰ বাজবুমাবী সীতাৰ কাৰণে সেই
বামহে যোগ্য বৰ বুলি স্থিৰ কৰিছে। তেওঁলোকে এই বুলি আলোচনা
কৰিছে —

সৱধৰ সম স্তম্ভ মিথিলাত দৈৱ মিলাইলন্ত আনি ॥
জনক নৃপতি কি কাৰ্য্য কৰিলা অঙ্গীকাৰ বিপৰীত ।
নৃকটীন ৰত কান্দল শৰীৰে ন পাবিবে গুণ দিত ॥ ১১৬৪

ইহেন বৰত আপোন ইচ্ছায়ে সীতাক দিবে নাশাইল।
 X X যেন নৱনিধি পায় হেৰুৱায়ে দৰিদ্ৰ আপোন দোৰে।

এইদৰে মাধৱদেৱে বাম-লক্ষণৰ মিথিলা প্ৰৱেশৰ মনোৰম বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে।

ৰাজ্যী বামাৱলত বিশ্বামিত্ৰই বাম-লক্ষণৰ সৈতে জনকৰ বজ্জ্বলীত উপস্থিত হৈ এক নিৰ্জন স্থানত থাকিবলৈ লয়। অমকে এই সংবাদ পাই বিশ্বামিত্ৰক বথাবিধি সংকাৰ কৰি বাবদিনৰ পাহত হ'বলগীয়া তেওঁৰ বজ্জ্বলৈ থাকিবলৈ অনুৰোধ কৰে। তাৰ পাহত দেৱতুল্য পৰাক্ৰমী, গজেন্দ্ৰগামী, সিংহ আৰু বুধৰ নিচিনা, পদ্মপত্ৰৰ দৰে বিশাল নয়নৰ, ঋতুগ, তৃণ আৰু ধনু ধাৰণ কৰি থকা, অশ্বিনীকুমাৰ সদৃশ বীৰ ৰাজকুমাৰ দুজন কাৰ পুত্ৰ আৰু কি উদ্দেশ্যে তালৈ তেওঁলোক পদব্ৰজে গৈছে সেই কথা জনকে বিশ্বামিত্ৰৰ পৰা জানিব খুজিলে। তেতিয়া বিশ্বামিত্ৰই দশবথৰ সেই ৰাক্ষসনিহন্তা পুত্ৰ দুজনৰ অহল্যাত্মোচন আদি কৰ্মৰ কথা কৈ জনকৰ ধনুধন চোৱাৰ ইচ্ছাৰে তেওঁলোক তাত উপস্থিত হৈছে বুলি জনালে। তাৰ পাহত গৌতমৰ পুত্ৰ শতানন্দই বিশ্বামিত্ৰক বামৰ দৰ্শন আদিৰ কলত তেওঁৰ মাতৃ মুক্ত হৈ লিভাকৰ লগত মিলিত হ'লনে বুলি সোধাত বিশ্বামিত্ৰই চমুকৈ “ভাগৱত লগত বেদুকা মিলিত হোৱাৰ দৰে গৌতম মুনিৰ লগতো পত্নী মিলিত হ'ল” বুলি উত্তৰ দিলে। তেতিয়া শতানন্দই বামৰ আগত বিশ্বামিত্ৰৰ মাহাত্ম্যৰ কথা ক'বলৈ গৈ বিশ্বামিত্ৰ কেনেকৈ ৰাজহিৰপৰা ভ্ৰম্মৰিত পৰিণত হ'ল তাৰ দীঘলীয়া বৃত্তান্ত দাঙি ধৰিছে (বা: ১।৫১-৬৫ স.) পোন্ধৰটা সৰ্গ জুৰি বৰ্ণনা কৰা এই বৃত্তান্তৰ উল্লেখমাত্ৰও আদিকাণ্ডত কৰা নাই।

আদিকাণ্ডৰ মতে বিশ্বামিত্ৰ ব্ৰহ্মবংশীয়াত উপস্থিত হোৱাত জনকে অৰ্ঘ্য আদিৰে সংকাৰ কৰি বহুৱালে। শতানন্দই আদৰ-সাদৰ কৰি বাম-লক্ষণৰ পৰিচয় সোধাত বিশ্বামিত্ৰই দশবথৰ পুত্ৰ দুজনৰ পৰিচয় দি বামে চৰণ-পৰশেৰে শতানন্দৰ মাতৃ অহল্যাক মুক্ত কৰাৰ কথা জনালে। তেতিয়া শতানন্দই বামক প্ৰশংসা কৰি ক'লে —

নোহন্থ মান্ব   পৰম পুৰুষ   জানিলোঁ বাম নিচ্চল ।
 অগত নিস্তাৰ   হেতু অৱতাৰ   ভৈলা এতে মহাশয় ॥
 যিটো পদবুলি   সনা আৰাধন   ব্ৰহ্মা আদি দেৱগণে ॥
 X X হেনন পৰম   তুল'ভ ধূলোক   পাইলা মাড় মোৰ লাগ ।
 X X আমিও চকুৰে   দেখিলো বামক   কতবা পুণ্যৰ ফলে ।

বহুৰূপ-সভাত বামক দেখি বজাসকল 'প্ৰমত্তসিংহক, দেখি বৃগগণ, হোৱে যেন ভৱভীত' অৱস্থা হোৱা, বামৰ অদ্ভুত ৰূপ দেখি অন্য নব-নাৰী-গণ বৃদ্ধ হোৱাৰ বৰ্ণনা দি মাধৱদেৱে বামক দেখি সীতাৰ মনত পূৰ্বৰাগ জন্মাব বৰ্ণনা দিছে । বাম-সীতাৰ পূৰ্বৰাগ সম্পৰ্কে পাছত বক্তব্য শিৰোনামাৰে আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে ।

জনকে বাম-লক্ষণক দেখি বিশ্বামিত্ৰক তেওঁলোকৰ পৰিচয় সোধাত বিশ্বামিত্ৰই তেওঁলোক দশৰথৰ পুত্ৰ বুলি কৈ "জানিব" বামক তুমি পৰম ইন্দ্ৰ" আৰু বায়ে "হৰিবা ভূমিৰ ভাৱ ৰাক্ষস সংচৰি" বুলি ক'লে । তেওঁ জনকক আৰু ক'লে —

তবু গুচে লক্ষ্মী আছে সীতা নাম ধৰি ॥ ১১৮৩

X X দিল্লোক সীতাক তুমি বিবাহ বামত ॥

বিশ্বামিত্ৰই সেই উদ্দেশ্যেই জনকৰ ওচৰলৈ গৈছে বুলিও জনালে । জনকে দশৰথৰ পুত্ৰৰ ৰূপ-গুণ প্ৰশংসা কৰি তেওঁ সীতাৰ সম্পৰ্কত কৰা অঙ্গীকাৰৰ কথা জানিবলৈ দিলে । এই প্ৰসংগত কোটা হৰধনু-বৃত্তান্ত আগবঢ়াই আলোচনা কৰি অহা হৈছে ।

জনকে ইতিমধ্যে কোনো বজাই হস্তধনুত গুণ দিল নোহোৱাৰ কাৰণে এতিয়া বামৰ ৰূপ-গুণ দেখি "মিহা অঙ্গীকাৰ কৰিলোহোঁ কি কাৰণে" বুলি খেদ কৰিছে । উল্লেখযোগ্য যে মাধৱদেৱে আদিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰই জনকৰ বা শতানন্দৰ আগত বামৰ ভাড়াকাৰ আদি অনন্যসাধারণ বাৰতৰ কথা প্ৰকাশ কৰা নাই । জনকে "অঙ্গীকাৰ চাহো ৰেবে বামক নাগাওঁ" বুলি খেদ কৰাত বিশ্বামিত্ৰই এই বুলি আশ্বাস দিছে —

ইসব চিন্তাক তুমি কৰা পৰিত্যাগ ॥ ১১৯১

কোন বস্তু ধনুখান বামৰ আগত ।

নাথানাহা তুমি বামচক্ৰৰ মন্ত্ৰ ॥

ঈশত কটাকৈ ধনু ভাঙিবলৈ বামে ।

পাইব সীতাক চিন্তা কৰা কিবা কামে ॥ ১১১২

যেতিয়া জনকে মহা-মহা বজাগণে ধনুখন লবাবকে নোৱাৰিলে, তেনেস্থলত কোমল বয়সীয়া বামে গুণ লগোৱা দূৰবে কথা, ধনুখন লবাবকে নোৱাৰি সমাজত লঘুহে হ'ব বুলি ভাবি অস্বীকাৰ এৰি বামক সীতাক দান কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছে। যেতিয়া বিশ্বামিত্ৰই পুনৰ বামৰ ঈশ্বৰত্বৰ কথা কৈ বামে ধনু ভাঙিব পাবিব বুলি দৃঢ়তাৰে কৈছে। আৰিব এই কথা শুনি বয়সৰ লভাত থকা সীতাৰ বিশ্বামিত্ৰলৈ খং উঠিছে। অৱশেষত বিশ্বামিত্ৰই বামক ধনুৰ্ভঙ্গৰ বাবে নিৰ্দেশ দিয়াত বাম সাজি-কাচি ওলোৱা দেখি অন্য বজাসকলে উপহাস কৰিবলৈ ধৰিলে। বামে আনোচা ধনু ভাঙিব নোৱাৰে বুলি সীতাৰ মনত “চৰি হৰি বিধি সিদ্ধি নভৈল আমাৰ” বুলি ক্লেশ জন্মিল। প্ৰমত্ত কৈশৰীৰ দৰে খোজ দি যেতিয়া বাম আগ বাঢ়িল, সকলোৰে মূখ বিবৰ্ণ পৰিল, সীতাৰ মন প্ৰসন্ন হ'ল।

॥ হৰণত্ন - ভক্ত ॥

মাধৱদেৱে বামে লীলাপূৰ্বক হৰধনু ভংগ কৰাৰ বৰ্ণনা এইদৰে দিছে —

বামহাতে লীলায়ে ধৰিলা ধনুখান ।

ক্ষেপিলন্ত আকাশক কভো দূৰমান ॥ ১২০৭

পুনু বাম হাতে ধৰি পৰম নিপুণ ।

নিমিষেক ধনুত লগাইল বামে গুণ ॥

আগত থাকিলা নিয়া তুলি বাম ভৰি ।

দিল্য টান গুণত দক্ষিণ পাহ কৰি ॥ ১২০৮

দেখি বজাসকলে মূৰ চাপবালে, বিশ্বামিত্ৰই মূৰ তুলি হাঁহিলে; বামৰ ভৰত পৃথিৱী কঁপিবলৈ ধৰা দেখি সীতাই পৃথিৱী, দিগ্‌গজ আদিক হিৰ হ'বলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। বামে যেতিয়া ধনুৰ গুণগছত টংকাৰ কৰিলে, চৰা-চৰ কলিঙ হ'ল (এই প্ৰসংগত মহানীটকৰ প্ৰভাৱ পৰিছে।)

অবশেষত বামে ধনুখনৰ গুণত ধৰি বল দিলে, তেতিয়া 'ঠাকোৰ কৰিয়া ধনু মাজতে ভাঙ্গিল', ত্ৰিভুবন কম্পিত হল, উপস্থিত সমস্ত লোকে বামক দেৱৰো উদ্ভয় জ্ঞান কৰিলে। ধনু ভাঙি নাম বিশ্বামিত্ৰৰ কাষত বহিল। বিশ্বামিত্ৰই বামক চুহন কৰি অনেক প্রশংসা কৰিলে। সাতাই বামক বৰমালা অৰ্পণ কৰি প্ৰণাম জনালে। সকলোৱে অন্নধনি কবিবলৈ হৰিলে। স্বৰ্গত শ্ৰদ্ধতি বান্ধিল, বাম সোত্ৰৰ ওপৰত দেৱগণে পুষ্পবৃষ্টি কৰিলে। এইদৰে 'দ্বিজগত লোকৰ মিলিল মহোৎসৱ'।

কুজি বামায়ণত মাধৱদেৱৰ এই হৰধনু-ভংগৰ কল্পিত সাধুশ্যও বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰি। বামবিজয় নাটত স্বৰ্গদেৱ-সভাত বামে ধনুৰ্ভঙ্গ কৰাৰ বৰ্ণনাত নাটকীয়তা আছে, কিন্তু কাব্যসুলভ কমনীয়তা নাই। এই বৰ্ণনাত মাধৱদেৱৰ কাব্যিক নিপুণতাও স্পষ্টকৈ প্ৰকাশ পাইছে।

বাল্মীকি বামায়ণত জনক বিশ্বামিত্ৰৰ কি অভিলাস পূৰণ কৰিব বুলি সোণাত তেতিয়া তেওঁ বাম-লক্ষ্যক হৰধনুখন দেখুৱাবলৈ কোৱাত জনকে সেই ধনুত গুণ আবেশকাৰীজনক সীতাক সমৰ্পণ কৰিবলৈ কৰা প্ৰতিজ্ঞাৰ কথা, আৰু পূৰ্বতে অনেক বজা সেই কাৰ্য্যত বিফল হৈ গুচি যোৱাৰ কথা কৈ ধনুখন দেখুৱালে। বামে তাত গুণ লগাই টানোতেই ধনুখন ভাগি থাকিল। সেই সময়ত চোৱা শব্দত পৃথিৱী কঁপি গৈছিল। বাল্মীকি বামায়ণত অতি পোনপটীয়াকৈ ধনুৰ্ভঙ্গৰ বৰ্ণনা এইদৰেই কৰা হৈছে। তাৰ পৰা মাধৱদেৱে বিশেষ প্ৰেৰণা পাবলগীয়া নাই। পদ্মপুৰাণত থকা সীতা-স্বৰ্গদেৱৰ প্ৰভাবো মাধৱদেৱৰ ওপৰত নাই। আমাৰ বোধেৰে গুৰুজনৰ বামবিজয়নাটৰ পৰা জৰ্কাটো লৈ মাধৱদেৱে কাব্য-সুলভ সুকুমাৰতাবে এই বৰ্ণনা প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছে। ভাগৱত পুৰাণত বজা-সকলৰ সমাজত (বাজসমিতি ১।১০) বামে ধনুৰ্ভঙ্গ কৰাৰ আলমত হনু-মন্দ্ৰাটক, পদ্মপুৰাণ আদিত থকা স্বৰ্গদেৱৰ বৰ্ণনাৰ প্ৰেৰণাত শংকৰদেৱে সীতা-স্বৰ্গদেৱত বজাসকলৰ সমক্ষে বামে ধনুৰ্ভঙ্গ কৰাৰ বৰ্ণনা প্ৰস্তুত কৰিছে।

বাম-সীতাৰ পূৰ্ববাগ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰতো মাধৱদেৱে বামবিজয় নাটৰ পৰা নানা প্ৰকাৰে প্ৰেৰণা গ্ৰহণ কৰিছে যে তাৰ আলোচনাও তলত দাঙি ধৰা হ'ল। বামবিজয় নাটৰ ৰচনাৰ সময় সম্পৰ্কে এই অধ্যায়ৰ শেষৰ ফালে

আলোচনা কৰা হৈছে। এইবিধিভে উল্লেখ কৰি থকি যে মাধৱকন্দলীৰ বামায়নতো সীতাৰ পূৰ্ববাগ জন্মৰ কথা অননুসৰ আগত সীতাই কৈছে বুলি আছে।

বামবিজয় নাট আৰু মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত—

॥ বাম-সীতাৰ পূৰ্ববাগ ॥

মাধৱদেৱৰ বামবিজয় নাট আৰু মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত থকা বাম-সীতাৰ পূৰ্ববাগৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা আলোচনালৈ অনাৰ আগতে, বিষয়টোৰ পৃষ্ঠ-ভূমি স্বৰূপে কিছু কথা কৈ ল'ব লাগিব। বামায়ণত বাম-সীতাৰ পূৰ্ব-বাগৰ কোনো উল্লেখ নাই, কিন্তু ভৱভূতিৰ মহাবীৰচৰিত্ৰ নাটকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি পাছৰ যুগৰ অনেক বামায়নী সাহিত্যতে বাম-সীতাৰ পূৰ্ববাগৰ বৰ্ণনাই ঠাই পায়। ভৱভূতিৰ পাছতে (খৃঃ ৮ম শতিকা) কুমাৰদাসৰ ৰচিত জামকীৰ্ষণ কাব্যত (খৃঃ ৮ম শতিকা) বাম-সীতাৰ পূৰ্ববাগে পৰিপূৰ্ণ ৰূপ লাভ কৰে। মহাভাটকৰ (১০ম শতিকা) প্ৰথম অংকত, ককিণবাণ, জামজ-বামায়ণ, অঙ্গলবাঘৰ নাটক প্ৰভৃতি সংস্কৃত গ্ৰন্থসমূহত আৰু তামিল ভাষাৰ কবচামায়ণত, মাধৱকন্দলীৰ বামায়ণত (৬৫৮ পদ), কৃত্তি: বামায়ণ, বলৰাম দাসৰ ওড়িয়া বামায়ণ, ওক গোবিন্দসিংহৰ গোবিন্দবামায়ণ, তুলসীদাসৰ বামচৰিত্ৰমানস প্ৰভৃতি প্ৰাদেশিক ভাষাৰ বামায়ণসমূহত বাম-সীতাৰ পূৰ্ববাগৰ বনোগ্ৰাহী বৰ্ণনা পোৱা যায়। এইদৰে বামসীতাৰ পূৰ্ববাগ বৰ্ণনাৰ এক সুদীৰ্ঘ আৰু ব্যাপক পৰম্পৰা আছে।

বামবিজয় নাটত সীতা-প্ৰৱেশৰ সীতটোতে প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে বামৰ এতি সীতাৰ পূৰ্ববাগৰ সূচনা কৰা হৈছে—

আঁৱে জনকসূতা কৰো পৰবেশ।

বামক চৰণ চিহ্নিয়ে লাই ॥

গীতটিৰ পাছতে সূত্ৰধাৰে কৈছে — “হে সামাজিক লোক, সে জনক নন্দিনী সীতা ... . আঁতিশ্ৰব কন্যা, পুৰুষ জনমক কথা চিন্তে পৰল। ত হে সুমৰি পৰি ক্ৰন্দন কৰে বচল। ”

সীতাৰ কালোশ তনি সখীয়েকহঁতে তাৰ কাৰণ সোধাত সীতাই কৈছে — “আহে সখীসব, পৰম অগাধিনীক কি পুহহ। হামু পুৰুষ জনম ঈশ্বৰ নাৰায়ণক স্বামী ইচ্ছা কৰ অनेক জনম কাৰ-ক্ৰেশ কবিয়ে বহুত বৰিষ ভগস্যা কয়লো। ভগনন্তৰ আকালী বাণী তনল — আহে কন্যা, ভোহৌ। ওহি জনমে স্বামীক ভেট নাহি পাৱৰ। জাৱৰ জনম জীৰামৰূপে ভোহাক বিবাচ কৰব। ইহা জানি হামু অগনি প্ৰবেশি প্ৰাণ ছাড়ল। আহে সখীসব, সে দৈৱ-বাণী বিফল ভেল। সে জীৰাম স্বামীক চৰণ ওহি জনম ভেট নাহি পাৱলো।”

এই বুলি কৈ পৰম সন্তাপেৰে ‘হা বামস্বামী’ বুলি সীতা হুচ্ছিত হৈ পৰিল। তাৰ পাছত মাটিত পৰি সীতাই বিলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ বৰ্ণনা এই গীতটিত আছে —

বাগ-সুহাই, ভাল — ছুটকলা

বিলাপতি মৈথিলী মাই, নীৰ নৱন ঝুৰাই।

ধনে ঘন স্বাস ফোকাবত, ভনু চেতনু নাই ॥

চিৰ বিবহে দহে দেহা, দিল দল সেখু অধিৱাৰি। ইত্যাদি

সীতাৰ বিলাপ তনি সখীসৱে সাক্ষ্যনা দি ক’লে — “আহে প্ৰাণসখি, সে ভকতক বাহুৰ মাধৱ ভোহাক দ্বংধ দূৰ কৰব। পুৰুষ জনমক ভোহাক স্বামী, অৱশ্যক ভেট পাৱৰ। হে সখী তাপ ছাড়হ।” এই প্ৰবোধবাদীত সীতাই কিছু বহু হৈ বামৰ চৰণ চিন্তি থাকিলে।

ইফালে বজ্জ শেৰ হোৱাৰ পাছত বিদ্বান্মিত্ত ঝৰিয়ে বামক জানকীৰ বৰহৰ কথাত আৰু সেই ভুৱনমোহিনী ভাগ্যৱতী সীতাই পূৰ্বজনন্ত বহু ভগ আচাৰণ বামক স্বামী নোপোৱাৰ কথা কৈ এতিয়াও যে সীতা “পৰম

বিবহাভূব ছৱা তোহাক লাগি বহৈছে” তাকে জানিবলৈ দিলে। তাৰ পাছত এটা ভটিমাত ঋষিয়ে সীতাৰ শাৰীৰিক ৰূপলাৱণ্যৰ বৰ্ণনা কৰি শুনালে। সীতাৰ ৰূপ-লাৱণ্যৰ কথা শুনি বামৰ ভাৱান্তৰ ঘটিলে আৰু জানকী-বিলোমৰ কাৰণে তেওঁ নিঃশ্বাস ত্যাগ কৰিলে। তাৰ পাছত ঋষিৰ লগত বামে মিথিলালৈ যাত্ৰা কৰিলে। যাত্ৰাৰ কালত বামৰ কামবিধুৰ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা এই গীতটিত প্ৰকাশ পাইছে —

বাগ-মাছৰ, তাল — মতিমান

বমৱা চলে মিথিলাক লাই।

বাজীৰলোচন শ্যাম সুন্দৰ

সোদৰ সঙ্গহি যায় ॥

শুনিলে ৰমণীক কাহিনী, মিলল মোহ মূৰাৰি।

ভাৱ ভিন্ন বীত ভেলি কিকিত, চিত্ত মদন বিগাৰি। ইত্যাদি।

মিথিলাত বাম-লক্ষণক লৈ বিশ্বামিত্ৰই ৰাজসভাত প্ৰবেশ কৰাৰ সময়ত মৃদঙ্গ, তাল, শংখ আদি বাদ্য বজোৱা হ’ল, তাকে শুনি সীতাই সখীস্নেহক কৈছে — “আহে কনকাৱতী, কি নিমিত্ত সভাত হৰিৰ ৰাজন শুনিলে, কোন ৰাজা আৱল, সত্তৰে জান গিয়া। হামাক বাম অংগ কান্দে। কোন কুশল কহে ইহা জানিলে নাহি।”

সীতাৰ কথামতে কনকাৱতীয়ে সভাত চাই আহি সীতাক কলেহি —

“আহে জনকনন্দিনী, তোহো, যাহেৰে বিবাহ প্ৰাণ ছাডহ মোহি দশৰথকুমাৰ কোটি কল্পৰ্প-দৰ্পদজন শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ তোহাৰি দয়ৱৰ শুনিলে আৱল।” ইত্যাদি এটা ভটিমাত কনকাৱতীয়ে বামৰ ৰূপ-লাৱণ্যৰ বৰ্ণনা দিবলৈ ধৰিলে —

শুন সখী ৰচন স্বৰূপ।

কি কহব বামক ৰূপ ॥

শ্যাম মূৰতি পীতবাস।

ঘনে জৈচে বিজুবী বিকাশ ॥

x x x মানুহৰ ঐচন ৰূপ।

নাহি শুনি কহলো স্বৰূপ ॥

নবীন বয়স সুকুমাৰ ।

ভেলি নাবাৰণ অৱতাৰ ॥ ইত্যাদি

তেতিয়া “বামক পৰম চৰিত্ৰ তুমিয়ে সীতা মহা হৰিকাণ্ঠেশে মুক্তিলা
হৈয়া পৰল ।” সীতাৰ প্ৰেমাকুল অৱস্থাৰ বৰ্ণনা শুলৰ সীতাটিত কৰা হৈছে —

বাগ — ধনঞ্জী, একতালি ।

স্বামীক চৰিত্ৰ তুমিয়ে কুমাৰী ।

ভেলি পুলক তনু চেতন আকুল

কমলনয়ন সুবে বাৰি ॥

বামক চৰণ চিত্ত চিব চিন্তিয়ে

নয়না মুদি বহু মাই । ইত্যাদি

তেতিয়া কনকাৱতী আৰু মদনমুখাই সীতাক প্ৰবোধ দি ক'লে —

“হে প্ৰাণসখী, তুহু যাহেৰ চৰণ চিন্তি চিবকাল বহেছে, সে বামচক্ৰক বিধি
হাতে মিলাবল। .. . হে সখী, আনন্দ সময়ে তুহু কি নিমিত্ত
আকুল ভেলহ? হে মাই, বহু হব।” এই কথা শুনি সীতা বহু হৈ বামৰ চৰণ”
চিন্তা কৰি ব'ল।

বামে যেতিয়া হৰধনু দাঙি ল'লে, অত্যন্ত শংকিত আৰু চিন্তিত হৈ
সীতাই অনন্তনাগ, কূৰ্ম আৰু পৃথিৱীক কাতৰ প্ৰাৰ্থনা কৰি ক'বলৈ ধৰিলে —
“হা হা হামাৰ স্বামী পৰম সুকুমাৰ, নবীন বয়স। বজ্জাধিক কঠিন মহেশক
ধনু, ইহাতে গুণ দিতে স্বামী জানো পাবয়ে নাহি। হা হা পিতা, কি দাৰুণ
বৰ্ম কৰলি। × × × হে মাত্ৰ বসুমতী, তুহু থিৰ হুয়া বহব! হে পিতা অনন্ত,
তুহু ভক্ত কৰে পৃথিৱীক ধবব। হে ঈশ্বৰ কূৰ্মৰাজ, তুহু অনন্তক পৃথিৱীক সন্মুখে
গবব। তোৰাসৰক প্ৰসাদে স্বামী যদি গুণ দিতে পাবব, তবে হামু অগতিব
গতি হয়।” এই বুলি কৈ সীতাই বামৰ মুখলৈ চাই থাকিল, বামেও সীতাৰ
ফালে ককণাৰে সৈতে চাই চাই হৰধনুত গুণ লগালে। বজ্জসদৃশ শব্দ কৰি
ধনু ভাগি থাকিল। তেতিয়া সীতাই আনন্দ মমেৰে বামৰ শিৰত বৰমালা
অৰ্পণ কৰিলে।

বহুৰূপ প্ৰসঙ্গত বামবিজয় নাটৰ বৰ্ণনাত সংস্কৃত ‘মহা নাটক’ বা ‘হুমা-
না-

টক'ৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট। এই প্ৰসংগত মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত বাম-সীতাৰ পূৰ্ব-
বাণৰ বি বৰ্ণনা পোৱা যায়, তাৰ আদৰ্শ গুৰুজনৰ 'বামবিজয় মাট'হে।
মহানটকৰ লগত মাধৱদেৱৰ যে পোনপটীয়া পৰিচয় আছিল, সেই কথা
শিহুত আলোচনা কৰা হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে কৃষ্ণ বামায়ণতো মহানটকৰ
পৰা এই প্ৰসংগত আখৰে আখৰে অনুবাদ আছে। আনহাতে কৃষ্ণ বামায়ণত
নথকা, অথচ মহানটকত থকা শ্লোকৰ অনুবাদ মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত আছে।
সত্যিকৈ এই প্ৰসংগত কৃষ্ণবাস, মাধৱদেৱ — দুয়ো মহানটকৰ ওচৰত ঋণী,
বুদ্ধে চাহাবে কোৱাৰ দৰে বাম-সীতাৰ পূৰ্ববাসবৰ্ণনৰ কেন্দ্ৰত মাধৱদেৱ
কৃষ্ণবাসৰ ওচৰত ঋণী নহয়।

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডতো বামৰ প্ৰতি সীতাৰ পূৰ্ববাগ জন্ম-জন্মান্তৰ;
জগত-জননী লক্ষ্মীয়েই সীতা নাম লৈ জনকৰ ঘৰত জন্মিছে আৰু তেওঁ 'এক-
ক্ৰিয়ামনে সদা বিধ্বংক বিহ্বাস্ত'। বামবিজয়ত কৰাৰ দৰে ইয়াতো বিশ্বামিত্ৰই
সীতাৰ ৰূপ-গুণৰ বৰ্ণনা বামৰ আগত দাঙি ধৰিছে। ইয়াত অৱশ্যে বামৰ
কোনো মদন-বিকাৰ খটা নাই।

বাম-লক্ষণ যেতিয়া মিথিলাৰ সভাত প্ৰৱেশ কৰিলে, সীতাই বামৰ
ৰূপ দেখি বিমোহিত হ'ল। তেতিয়া সীতাই

মনত বোলন্ত	কোনো বিধিয়ে	প্ৰজিলা ৰূপ বামৰ।
কোটি এক কাম	দেৱো জানো আন,	নুহিবেক সমসৰ।।
এহেন্তেসে যোৰ	হৈবে নিজগতি	কৰিলো মনে নিশ্চয়।
X X পিতৃৰ ৰচন	হয় কবি মই	ভৱিষ্য বামৰ পাৰে ॥ ১১৭৭

বিশ্বামিত্ৰই যেতিয়া বামে ধনুত গুণ দিব পাৰিব বুলিলে, তেতিয়া
সীতাই খেদ কৰি কৈছে —

বাম মোৰ স্বামী হাতে মিলাইলেক বিধি।
বিশ্বামিত্ৰ হেতু হেৰাইবো নৱনিধি।
লৱন্ পুত্ৰজি যেন সুকোমল তনু।
হেন বায়ে কিমতে ভাসিব বজ্জধনু ॥ ১১০০

তার পাছত —

নালাগে ভাঙ্গিবে ধনু সীত দেখ হাক ।

অঙ্গীকার এৰি বিহা দিয়োক আমাক ॥

সীতার এনে স্পষ্ট বক্তব্য অন্য কোনে বামানেতে নাই ।

এই প্রসঙ্গত মহানাটকত আছে —

অত্র সীতার। মনসি ভাবনঃ —

কমঠপৃষ্ঠকঠোবমিনং ধনুর্মধুবমৃতিবসৌ বধুনন্দনঃ ।

কথ্যমধিক্যমেনে দ্বিবীরভ্যামহহ তাত পশন্তঃ দাক্ষণঃ ॥ (১৪৭. ১।২৭)

(সীতাই মনে মনে ভাবিলে — এই ধনু কাতর চলতব দবে টান, সেই বধু লন মধুর মৃতি, তেওঁ কেনেকৈ ধনুত গুল তগব / হ হা পিতা, তুমি দাক্ষণ পণ করিলা ।)

কৃতিবাসী বামানেগত মহানাটকর এই দ্ব্যেকটোর অনুবাদ কৰা হৈছে—

কমঠ কঠোর ধনু   জীবাম কোমল ভনু

কেমনে ফুলিষ দব সন ।

কত লত বীরগণে   নপাবিলে উত্তোলনে

দাক্ষণ পিতার এই পণ ॥

ধনুর্ভংগর আগমূহূর্ত্তত মাধবদেবর আদিকাণ্ডতো, বামবিকল্প পাটর দবেই
সীতাই পৃথিবী, অনন্ত আৰু কুৰ্মক প্রার্থনা কবিছে —

পৃথিবীক কাতর কবিলা সীতা মারে ॥ ১২১০

যাত্ বসুমতী কৃপা কবিরোক মোক ।

থিব ছয়া প্রভু বায়রক ধবিরোক ॥

দিগ্‌গজসকল তুমিসহে হৈবা থিব ।

তুনিরো অনন্ত তুমি নলাবিবা দিব ॥ ১২১১

হে কুৰ্ম ভালে অনন্তক ধবিবাহা ।

দিগ্‌গজসকলকো প্রার্থনা কৰাৰ কথা থকা মাধবদেবর এই বর্ণনার
লগত মহানাটকর তলত উদ্ধৃত কৰা য়োকর বর্ণনা মিলি আছে —

পৃথি স্থিৰা ভৱ ভুজংগম ধাৰহৈনাং
 ত্বং কুৰ্মবাজ তদিনং দ্বিত্বং দধাথ।
 দিক্ৰুজাঃ কুৰুত তংদ্বিত্বং দ্বিধীৰ্য্য-
 মাৰ্য্যঃ কৰোতি হৰকাৰ্ম্মকমাত্তজাম্ ॥

ইয়াৰ উপৰিও বামে ধনুৰ গুণত টংকাৰ কৰাৰ পাছত যিবিলাক অন্তত
 ঘটনাৰ বৰ্ণনা মাধৱদেৱে দাঙি ধৰিছে, সেয়াও মহানটকৰ লগত মিলি আছে—

সপ্তধাপা বসুমতী টলবল ভৈল ॥
 কাথৰ লংখিল সাতো সাগৰ খলকি।
 জলজন্তু ভৈল ত্ৰাস প্রলয়ক শংকি ॥ ১২১৪
 দিগ্গজসকল কল্শে তৰতৰি মান।
 মহাত্ৰাসে কল্শিল পাভাল সাতোখান ॥
 কল্শিলন্ত অনন্ত যন্তেক নাগগণ।
 কুৰ্ম কল্শি ফোকাৰ তেজস্ব ঘনে ঘন ॥ ১২১৫
 মেক আদি কল্শিল যন্তেক গিৰিবৰ।
 ভৱ হুয়া কল্শে আতি দেৱাসুৰ নব ॥ ইত্যাদি

মহানটকত আছে —

পৃথী ষাতি বসাতলং ফলিপতিন্দ্ৰং ফণামণ্ডলং
 বিদ্ৰং ক্ষুভাতি কুৰ্মবাজসচিভা দিক্ৰুজাঃ কাতৰাঃ।
 আভয়ন্তি চ বৃংহিতং দিশি ভট্টৈঃ সাধং ধৰাধাৰিণ।
 কল্শন্তে বহুপুংগৱে পুৰুজিতঃ সজং ধনুঃ কুৰ্বতি।'

এই বৰ্ণনা বামবিজয়নাটতো নাই, কৃতিঃ বামায়াণতো নাই। কৃতিঃ
 বাময়ণত বামে ধনু উত্তোলন কৰাৰ সময়ত সীতাই পৃথিৱী, অনন্ত আৰু
 দিগ্গজসমূহক প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ কথাও নাই। হনুমন্টকৰ পৰা পোনে পোনে
 গ্ৰহণ কৰা এই উপাদানসমূহৰপৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে গুৰুজনৰ বাম-
 বিজয়নাটে মেলি থোৱা দুৱাৰখনেদি নিজে সোমাই মাধৱদেৱে হনুমন্টকৰ
 আগ-গুৰি চাই লৈছে।

॥ বাম-লক্ষণৰ সৈতে বজাবিলাকৰ যুদ্ধ ॥

সীতা-হৰষৰৰ পাছত বিফল বজাবিলাকে জনক তথা বাম-লক্ষণৰ লগত যুদ্ধ কৰাৰ বৰ্ণনা সৰ্বপ্ৰথম নৃসিংহপুৰাণত পোৱা যায়। নৃসিংহপুৰাণৰ পৰা শংকৰদেৱে 'ভক্তিবক্তাকৰ'ত স্লোক উদ্ধৃত কৰিছে আৰু মাধৱদেৱে 'নাম ঘোষা'ত এই পুৰাণৰ তিনিটা স্লোক অনুবাদ কৰিছে*। গতিকে এই বৈষ্ণৱ উপপুৰাণখন শংকৰ-মাধৱৰ সুপৰিচিত। পদ্মপুৰাণতো বামে বিহাৰ পাছত বজাবিলাকক জয় কৰাৰ কথা আছে। (বাক্যভিষ্ণু যুদ্ধং কৃত্বা তামিচ্ছিত্য স্বপুৰীয়াগাং। পাতালঃ ১১৬ অ)। এই দুখন পুৰাণৰ প্ৰেৰণাতে শংকৰদেৱে বামবিজয়নাটত আৰু মাধৱদেৱে আদিকাণ্ডত বাম-লক্ষণৰ লগত বিফল বজাবিলাকৰ যুদ্ধৰ অৱতাৰণা কৰাটো সম্ভৱ। কল্পিণীক হৰণ কৰি আনোতে বিফল পাণপ্ৰার্থী বজাবিলাকে কৰা যুদ্ধৰ অনুৰূপে এই যুদ্ধৰ কল্পনা মনলৈ অহাটোও স্বাভাৱিক। 'বামবিজয়' নাটত থকা কল্পিণী-হৰণ কাহাৰ তথা সেই নামৰ নাটৰ অনুৰূপ ঘটনাই এই অনুমান দৃঢ় কৰে। এই বিষয়ত কল্পিণীহৰণ নাট আৰু বামবিজয়ৰ তুলনা কৰিলেই যথেষ্ট হ'ব।

কল্পিণী হৰণত বজাবিলাকে ঐকৃষ্ণক খেদি অনা দেখি কল্পিণীয়ে ভয়ত বিলাপ কৰিছে, সেইদৰে বামবিজয়তো সীতাই বিলাপ কৰিছে। কল্পিণীৰ বিলাপত আছে —

পাৱলু পহু বহু পুণ্যে হামু বংক।

হাতে হবয় নিধি বিধি ভেল বংক ॥

সীতাৰ বিলাপত আছে —

পুৰব জনম পুণ্যে পৰম পাৱল পহু ওহি।

বংকিম বিধি হাতক নিধি হবে অভাগীক মোহি ॥

ঐকৃষ্ণই কল্পিণীক 'আতি সত্ৱৰ বাহু মেলি আলিঙ্গি ধৰি বহু আশ্বাস কৰে' বোলাৰ দৰে 'প্ৰিয়াক সন্তাপ তাপ নিবেধি বামচন্দ্ৰ বাহু মেলি প্ৰিয়াক ধৰিকহু আশ্বাস কৰে বোলল।'

* ড° ৰহেম্ভৰ নেওগ সম্পাদিত সংস্কৰণ 'নামঘোষা'ৰ ৫৮, ১৭, ৬০২।

মাধৱদেৱে এই আৰ্হিকে লৈ নিজ কল্পনাৰ বৰণ চৰাই বাম-লক্ষণ আৰু বজাসকলৰ যুদ্ধৰ বৰ্ণনা মনোগ্ৰাহী ৰূপত উপস্থাপন কৰিছে। মাধৱদেৱৰ এই বৰ্ণনাত কল্পিতবৰণ কাব্যৰ কোনো ঠাইৰ শব্দত প্ৰতিধ্বনিও শুনা যায় —

১) সিংহক কৰিবে কিবা শৃগালৰ পালে ॥ (কঃ ২.)

২) পলাইবে শৃগালগণ যেন লাক্ষত মাৰি। „

...

১) সিংহক জোকাৰে আসি শৃগালৰ পালে ॥ (আঃ কা.)

২) শৃগালৰ পাল যেন পলাই লেঙ্কত মাৰি। „

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত সীতাই বামক বৰণ কৰা দেখি নিৰাশ হৈ বজাবিলাকে কোপে অপমানে জ্বলি-পকি জনকক গালি পাৰি বোচি-কুৰি সকলোৱে মাৰিব খুজিলে। কোনোৱে আকৌ “আতি নিদাৰুণী কন্যা কঠিন হৃদয়। সবাকৈ বঞ্চিয়া শিশু ছৱাক বৰষ” বুলি সীতাক ধৰি আনি আশ্ফালি মাৰিব খুজিলে, কিছুমানে আকৌ “কৈৰ হন্তে আসিল ছৱাল মন্দ বুদ্ধি” বুলি বামক দোষাৰোপ কৰাত “চাহিবে নালাগে আক মুছবিয়া মাৰ” বুলি অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ লৈ সসৈন্যে খেদি গ’ল। তাকে দেখি জনক গৈ ঋষিসকলৰ মাজত সোমাল। বামৰ আত্মনাক্ৰমে লক্ষণে তুমুল যুদ্ধ কৰি এজন এজনকৈ পৰাস্ত কৰা বজাবিলাকে একেলগে আক্ৰমণ কৰাত বামে সীতাক বিশ্বামিত্ৰৰ ওচৰত থৈ লক্ষণৰ সহায়ৰ অৰ্থে গ’ল। তেতিয়া জনকেও চতুৰঙ্গ সেনা লৈ দুই ভাইক সহায় কৰিলে। এই দৰে তিনিওজন বাৰে ‘শাক লক্ষ ৰাজ্য সমে’ সমৰ কৰাৰ বিস্তৃত বিৱৰণ মাধৱদেৱে লোককটিকৰ ৰূপত দাঙি ধৰিছে। শতধনু নামৰ বজাই বথত উঠি বথবিহীন লক্ষণৰ লগত যুদ্ধ লগা দেখি জনকৰ মনে নসহিলে, তেওঁ তেতিয়া পুতেক অজয়ক মাতি ক’লে — “বথ সাজি ৰাঙে লক্ষণৰ লৈয়ো লাগ।” অজয়কুমাৰে শিতাক জনকৰ কথা শুনি দহোটা ঘোঁৰাৰে সৈতে বথ এখন সুসজ্জিত কৰি গৈ “মোহোৰ অজয় নাম জনক-ভনয়” বুলি পৰিচয় দি লক্ষণক বিনীত ভাবে বথত তুলি ল’লে।

বাল্মী. বামায়ণত জনকৰজাৰ কোনো পুত্ৰ থকাৰ কথা নাই। বিষ্ণু-পুৰাণ, ৱাহুপুৰাণ আৰু ভৃগুপুৰাণত ভানুমান নামেৰে জনকৰ এজন পুতেক

থকাৰ কথা আছে। কালিকা পুৰাণত (৩৮ অ:) জনকে সীতাৰ লগতে দুটি পুত্ৰও যজ্ঞভূমিত পাইছিলে; কিন্তু তেওঁলোকৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই। মাধৱদেৱৰ জনকপুত্ৰ অজয় ব্ৰহ্মৰূপিত চৰিত্ৰ বুলি ধাৰণা হয়।

ৰাম-লক্ষণ আৰু বজ্জাবিলাকৰ যুদ্ধখনত মাধৱদেৱে লক্ষণৰ বীৰত্ব প্ৰদৰ্শনৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব দিছে। সম্ভৱতঃ হৰদত্ত ভট্টাকাবী ৰামৰ যোগ্য ভাতৃৰূপে লক্ষণৰ ভাৱমূৰ্তি গঢ়িবলৈকে সেটোটা কৰা হৈছে। লক্ষণৰ হাতত পৰাস্ত হৈ বজ্জাবিলাক ‘সুগলৰ পাল যেন পলাই লেগুত মাৰি।’ লক্ষণৰ এই বৰজয় দেখি আকাশত দেৱগণে পুষ্পবৃষ্টি কৰি লক্ষণৰ অৰক্ষণি দি “ধন্য ধনুৰ্ধৰ মহাবীৰ চূড়ামণি” বুলি প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। অজয়ৰ সৈতে বৰজয়ী লক্ষণে গৈ বিশ্বামিত্ৰক প্ৰণাম কৰিলে। লক্ষণে গৈ ৰামকো প্ৰণাম কৰিলে। মাধৱদেৱে ব্ৰহ্মৰূপিত ‘অজয়’লৈ মনোযোগ আকৰ্ষণৰ কাৰণেই আকৌ তেওঁৰ নাম উল্লেখ কৰিলে —

ভৈলন্ত হৰিষ আতি বৃগতি জনক।

অজয় সহিতে প্ৰশংসিতা লক্ষণক ॥ ১৩২২

উল্লেখযোগ্য যে মাধৱকন্দলীৰ ৰামায়ণতো ৰাম-লক্ষণৰ লগত বজ্জাসকলৰ যুদ্ধ লগাৰ কথা আছে।

কৃতি ৰামায়ণত ৰাম আৰু অন্য ৰজাসকলৰ যুদ্ধৰ কথা নাই। তাত জনকৰ পুত্ৰবভো উল্লেখ নাৱেই, বিশ্বামিত্ৰই যেতিয়া ৰামৰ চাৰিভাইৰ বাবে চাৰিটি কন্যা যি সমৰ্পণ কৰিব পাৰিব তেওঁৰ ঘৰতহে ৰামে বিয়া কৰাব বুলি প্ৰস্তাৱ দিয়ে, তেতিয়া জনকে ভাবি বিমোহিত পৰিছে — সীতা বিনা কন্যা নাই আৰু পাৰ কোথা ॥ অৱশ্যে তেতিয়া শতানন্দই জনকক কৈছে —

তোমাৰ কনিষ্ঠ ভাই কুশধ্বজ নাম।

তাৰ দুই কন্যা আছে ৰূপ গুণ ধাম ॥

তোমাৰ দুহিতা দুই পৰমা দুন্দুৰী।

চাৰি ভায়ে সমৰ্পণ কৰ কন্যা চাৰি।

॥ দশবধক আনিবলৈ অযোধ্যালৈ দূত প্ৰেৰণ ॥

ৰামা^০ ৰামায়ণত শিৱৰ দুৰ্জয় ধনুখনত গুল লগাই টানোতে ভংগ

হোৱা জীৱামৰ অসাধাৰণ বীৰত্ব দেখি সম্ভট্ট হৈ পূৰ্বৰ প্ৰতিজ্ঞা মতে সীতাক বামলৈ বিন্ধ্য দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি জনকে দশবথক আনিবৰ কাৰণে দৃত পঠাবলৈ বিশ্বামিত্ৰৰ অনুমোদন বিচাৰিলে। বিশ্বামিত্ৰৰ সন্মতি পাই তেওঁ আজ্ঞাপালক দুজন মন্ত্ৰীক সকলো কথা জনাই দশবথক আনিবলৈ অৰোধ্যালৈ পঠাই দিলে ১। সেই দৃতকাৰ্যত নিযুক্ত মন্ত্ৰীসকলে চতুৰ্থ দিনা অৰোধ্যা পাই দশবথক জনকৰ সংবাদ জ্ঞাপন কৰিলেগৈ। দশবথক আমন্ত্ৰণ জনোৱা কাৰ্যত বিশ্বামিত্ৰৰ উপবিভ শতানন্দৰো মত আছে বুলি (বিশ্বামিত্ৰাভানুজাত: শতানন্দ-মতে স্থিত) দৃতে জনালে। দৃতৰ কথা শুনি অতি আনন্দিত হৈ দশবথে বলিষ্ঠ; বামদেৱ আৰু অন্য মন্ত্ৰীসকলক বাম-লক্ষণে বিশ্বামিত্ৰৰ তদ্ব্যৱধানত মিথিলাত থকাৰ সংবাদ দিয়াৰ পাছত ক'লে — “মহাত্মা জনকে কবুংহ-নন্দন বামৰ বীৰত্ব দেখি ভেঙৰ কন্যাক বামত অপৰ্ণ কৰিব খুজিছে। যদি আপোনালোকে ভাল দেখে, আমি শীঘ্ৰে মহাত্মা জনকৰ বাজালৈ যাত্ৰা কৰোঁ।” সকলোৱে দশবথৰ প্ৰস্তাৱত সন্মতি জনালে (বা: ১৬৮।১৬-১৮)।

বামবিজয় নাটত প্ৰতিদ্বন্দ্বী বজাবিলাকক বামে জয় কৰাৰ পাছত “বামচক্ৰক পৰম বিক্ৰম দেখিয়ে জনক বাজাক মনে পৰম আনন্দ ভেলহ। দৃত পঠাই বাজা দশবথক সত্বে অনাৱল। বাজা দশবথ পুত্ৰক বিক্ৰম সীতাক প্ৰাপ্তি শুনিয়া আদিকহ জনকক পৰম কোতুকে আলিঙ্গি ধবল।” তাৰ পাছতে বজা জনকে বিবাহৰ সন্তাৰ মিলোৱা আৰু বিশ্বামিত্ৰই হোম আৰম্ভ কৰাৰ সূচনা দিয়া হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে এই নাটত কেৱল বাম-সীতাৰ বিবাহৰ কথাহে আছে।

মাধৱদেৱৰ আমিকাণ্ডত বাম-লক্ষণে প্ৰতিদ্বন্দ্বী বজাবিলাকক জয় কৰাৰ পাছত জনকে সমাজ পাতি পুৰোহিত শতানন্দক ক'লে —

তনিয়োক গুৰু   বিলম্ব নকৰি   চলি যাইয়ো অৰোধ্যাক ॥

১ কৌশিকস্ত তথৈভ্যাহ বাজা চাভাৰ্য মন্ত্ৰিণ:।

অৰোধ্যাং প্ৰেৰয়ামাস ধৰ্মাত্মা কৃভশাসনান্ ॥

বথাহুতং সমাধ্যাতুমানৈতুং চ নৃপং তথা। (বা: ১৬৭।২৭)

দশবথ মহা - বাজাত জনয়ে তান পুত্ৰ বধুবৰে ।
 ধনুক ভাঙ্গিয়া আনকী সীতাক লভিলন্ত যন্নবৰে ॥ ১৫২৫
 বাশিষ্ঠ সহিতে আসন্ত সত্ৰৰে বিহা কৰাটবাক ত্ৰি ।
 শত্ৰুঘন ভৰ - তকো লগে আনি আসিন্ত মহামতি ॥

শতানন্দই গৈ দশবথক বাম-লক্ষণৰ কথা প্ৰপঞ্চি কোৱাত বৃদ্ধ মন্ত্ৰী-
 সকলক নগৰদক্ষৰ ভাৰ অৰ্পণ কৰি ভৰত-শত্ৰুঘনকো লগত লৈ দশবথে চতুৰঙ্গ
 সেনা সহ মিথিলালৈ যাত্ৰা কৰিলে। বাশিষ্ঠ প্ৰভূত ব্ৰাহ্মণসকল আৰু বস্ত্ৰ-
 অলংকাৰ আদি সম্ভাৰসহ সুমন্ত্ৰণ লগত গ'ল। মহা আড়ম্বৰেৰে দশবথ সদলবলে
 মিথিলাত উপস্থিত হ'ল। মাধৱদেৱে দশবথৰ যাত্ৰাৰ কথাখিনি বাণী, বামায়ণৰ
 অনুকৰণেই দিছে।

কৃত্তি: বামায়ণত থকা এই সম্পৰ্কীয় বিচিত্ৰ বিৱৰণৰ লগত মাধৱদেৱৰ
 পোনপটীয়া বিৱৰণটোৰ কোনো প্ৰকাৰৰ সাদৃশ্য নাই। বৈসাদৃশ্যৰ ধাৰণা মাত্ৰ
 দিবৰ কাৰণে ইয়াত দৃষ্টান্তম কথাহে উল্লেখ কৰিব খুজিছোঁ। কৃত্তিবাসৰ ২৩ত
 ধনুৰ্দ্ধৰ পাছত সুমন্ত্ৰ নামৰ ব্ৰাহ্মণে নিমন্ত্ৰণ কৰাত বাম-লক্ষণক সেই ব্ৰাহ্মণৰ
 গড়ী কৌশল্যৰ ওচৰত থৈ বিষ্ণুমিঞ জনকৰ ওচৰলৈ গ'ল। জনকে বিষ্ণুমিঞক
 "সীতাৰ বিবাহজন্য কৰ শুভক্ষণ" বুলি অনুৰোধ কৰাত ক্ষাষিয়ে বামক গৈ
 "বিবাহ কৰিয়া যবে যাহ দুই ভাই" বুলি ক'লে। তেতিয়া বামে বহুদিন ধৰি
 ঘৰৰপৰা আঁতৰত থকাৰ কাৰণে পিতাক চিন্তিত হ'ব বুলি অমোধ্যালৈ সোন-
 কালে ভেৰ্জলোকক লৈ দুৰি যাবলৈ অনুৰোধ কৰিলে আৰু ক'লে —

চাৰি ভাই জন্ম লইয়াছি একদিনে ।
 সে সবাবে ছাড়ি কৰি বিবাহ কেমনে ॥
 এ চাৰি জাতকে যেই কন্যা দিবে চাৰি ।
 চাৰি ভাই বিবাহ কৰিব যবে তাৰি ॥

এই প্ৰস্তাৱ জনকক জনোৱাত "সীতা বিনা কন্যা নাই" বুলি চিন্তাভ
 পৰাত, জনকক শতানন্দে দিয়া পৰামৰ্শৰ কথা আগতে কৈ অহা হৈছে। শতা-
 নন্দই জনকৰ দুই কন্যা আৰু কুশধ্বজৰ দুই কন্যাক বামৰ চাৰিভাইলৈ বিয়া

দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰাৰ কথা বিশ্বামিত্ৰই বামক জনোৱাত তেওঁ শিতাকৰ অবি-
দিতৈ বিয়া পাতিবলৈ অসম্মতি প্ৰকাশ কৰি অযোধ্যালৈ মানুহ পঠাবলৈ ক'লে।
বিশ্বামিত্ৰই সেই কথা গৈ জনকক কোৱাত “তোমা ভিন্ন কে যাইবে অযোধ্যা
ভূবন” বুলি অনুৰোধ কৰিলে।

বিশ্বামিত্ৰই ঘটক হোৱাৰ যশস্যা পোতাৰ আশাবে অযোধ্যালৈ যাত্ৰা
কৰিলে সিন্ধুশ্ৰমত যুঁসিকলৈ বামে ধনুৰ্দ্ৰংগ কৰাৰ কথা সোধাত বিশ্বা-
মিত্ৰই সীতাৰ কপ্যাণ কৰিবলৈ হৰধনুখন নিজেহে টুটুকা হ'ল বুলি ক'লে।
কৃত্তিবাসে বিশ্বামিত্ৰই অযোধ্যা পোবালৈকে গৌতমৰ আশ্ৰম আদিৰ কথাও
উল্লেখ কৰিছে। অযোধ্যাত বাম-লক্ষ্মণ নোহোৱাকৈ অকলে উপস্থিত হোৱা
বিশ্বামিত্ৰক দেখি সকলোটি আশংকাত পৰাৰ দীঘলীয়া বৰ্ণনাও দিছে। অৱ-
শেষত বিশ্বামিত্ৰৰ পৰা প্ৰকৃত কথা জানিব পাৰি দশৰথে সদলবলে যাত্ৰা
কৰিছে। কৃত্তিবাসৰ ৰচনাত বিশ্বামিত্ৰই মিথিলাৰ পথত পাঁচ যোৱা ঠাইবোৰ,
ভাউকাৰ যুতদেহ আদি দশৰথক দেখুৱাই বামৰ কাৰ্য্যৱলী বৰ্ণনা কৰি যোৱাৰ
বিবৰণে দিছে। যিজন কৈৱৰ্ত্তই বামক গঙ্গাপাৰ কৰি বামৰ অনুগ্ৰহৰ পাত্ৰ
ঠৈছিল, সেইজনেই দশৰথকো পাৰ কৰা বুলি কৈছে।

বিশ্বামিত্ৰ হেন ব্ৰহ্মৰ্ষিয়ে সাধাৰণ ঘটকৰ দৰে কাম কৰাৰ কৃত্তিবাসী
কল্পনাত লোকৰজনৰ প্ৰেৰণা আছে।

॥ বাম-সীতা আৰু ভাউদকলৰ বিবাহ ॥

ৰাক্ষী০ বামাৱলত জনকৰ আমন্ত্ৰণক্ৰমে সদলবলে মিথিলাত উপস্থিত
হোৱা দশৰথক জনকে যথাযোগ্য সৎকাৰ কৰিলে আৰু পাছদিনা পুৱা তেওঁৰ
যজ্ঞৰ অন্তত বামৰ বিবাহকাৰ্য্য সম্পন্ন কৰিবলৈ জনকে দশৰথক অনুৰোধ
কৰিলে। তেতিয়া দশৰথে জনকৰ ব্যৱস্থামতেই কাম কৰিবলৈ সন্মতি প্ৰকাশ
কৰিলে। (যথা বক্ষ্যসি ধৰ্মজ্ঞ তৎ কৰিষ্যামহে তন্নম ॥ বা ১৫২১১৫)

পাছদিনা পুৱা জনকে লতানন্দৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি সাংকাশ্যা নগৰীত
থকা ভাৱেক কুশধ্বজক তেওঁৰে সৈতে (বাম-সীতাৰ বিবাহৰ) এই আনন্দ
একেলগে উপভোগ কৰিবলৈ (প্ৰীতিং সৌখিনী মহাভোজা ইমাং ভোজ্য মন্য
সহ। বা. ১৭০৭) দৃঢ় পঠাই মতাই অনালে। তাৰ পাছত সুদামা নামৰ

মন্ত্ৰীক পঠাই পূৰ্বোহিতবৰ্গৰ সৈতে বজা দশবথক জনকৰ ওচৰলৈ অনোৱা হ'ল। দশবথৰ প্ৰস্তাৱ অনুসৰি কুল গুৰু বশিষ্ঠই জনকৰ আগত ইচ্ছাকু বংশৰ কুলপৰম্পৰা ক'বলৈ ধৰিলে। শেষত বশিষ্ঠই দশবথৰ দুই পুত্ৰ ৰাম আৰু লক্ষ্মণৰ কাৰণে জনকৰ দুই কন্যাক বৰণ কৰিলে (ৰামলক্ষ্মণস্নোৱাৰ্থে তৎসূতে ববয়ে নৃপ। বা ১।৭০।১৫)।

তাৰ পাছত জনকে নিমিৰকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি নিজ বংশৰ পৰিচয় দি সাংক্ৰান্ত্যনগৰীৰ অধিপতিৰূপে অভিষিক্ত তেওঁৰ কনিষ্ঠ ভ্ৰাতৃ কুশধ্বজকো পৰিচয় কৰাই দিয়ে। শেষত জনকে বশিষ্ঠক সহোদন কৰি সীতাক ৰামলৈ আৰু উৰ্মিলাক লক্ষ্মণলৈ দিবলৈ প্ৰস্তুত হোৱাৰ কথা নিবেদন কৰে। তাৰ পাছত জনকে দশবথক সেইদিনাৰ পৰা তৃতীয় দিনত উত্তৰা কাণ্ডনী নক্ষত্ৰত ৰাম-লক্ষ্মণৰ বিবাহ-কাৰ্য্যৰ বাবে প্ৰস্তুত হ'বলৈ অনুৰোধ কৰে।

বিশ্বামিত্ৰই ইচ্ছাকু আৰু বিদেহবংশৰ মাজত হোৱা এই বৈবাহিক সম্পৰ্কত আনন্দ প্ৰকাশ কৰি কুশধ্বজৰ দুই কন্যাক ভবত-ভক্তদ্বয়ৰ কাৰণে বৰণ কৰ (ভবতস্য বুযাবস্য শক্তদ্বয়স্য মহাত্মন। ববয়ে তে সূতে শতংক-স্নোৱাৰ্থে মহাত্মনোঃ ॥ বা ১।৭২।৬)। জনকে পৰম আনন্দৰে এই প্ৰস্তাৱত সন্মতি প্ৰকাশ কৰি বিবাহৰ আয়োজন কৰে।

বিশ্বামিত্ৰ আৰু শতানন্দক আগত লৈ (বিশ্বামিত্ৰং পুৰুষত্যা শতানন্দং চ যামিকম্) বশিষ্ঠই যথাবিধি হোমাগ্নি প্ৰজ্জ্বলিত কৰিলে। জনকে সীতাক ৰামৰ হাতত (বা ১।৭৩।২৬-২৮), উৰ্মিলাক লক্ষ্মণৰ হাতত, মাতুলীক ভবতৰ হাতত আৰু ঐক্যকীৰ্ত্তিক শক্তদ্বয়ৰ হাতত (বা ১।৭৭।০-৩৬) সমৰ্পণ কৰিলে। সেই সময়ত অন্তৰিক্ষৰ পৰা পুষ্পবৃষ্টি হ'ল। দেৱদানুভিৰ গম্ভীৰ ধ্বনি আৰু গীত বাদ্যৰ চেৱে চেৱে অঙ্গবাগণে নৃত্য কৰিবলৈ ধৰিলে, গন্ধৰ্বগণে মধুৰ গীত গালে।

মাতৃদেৱৰ আদিকাণ্ডত জনকে মিথিলাত সদলবলে উপস্থিত হোৱা দশবথক যথাযোগ্য সংকাৰ কৰি চাৰিপুত্ৰৰ সৈতে নিজৰ অন্তঃপুৰত থাকিবলৈ দিলে। তাৰ পাছত ঋষিগণৰ সৈতে বিবাহৰ কাৰ্য্য চিন্তা কৰিলে। বিশ্বামিত্ৰই জনকক তেওঁৰ জীয়েক উৰ্মিলাক লক্ষ্মণলৈ বিয়া দিবৰ কাৰণে বচন বুলিলে।

জনক সেই কথাত মাতি হ'ল। কুশধ্বজে দশবথক কন্যাটো ভৰত শত্ৰুপালৈ দিবলৈ প্রস্তাব কৰাত দশবথে বং মনেৰে সন্মতি দিলে। উলহ-মাগহেৰে বিয়াৰ আয়োজন চলিল।

আদিকাণ্ডত “সন্মৌ-নাৰায়ণে, একত্ৰ হৈবন্ত, জানিহা দেৱগণে” জনকৰ সভালৈ অহাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে —

পুত্ৰগণসমে আসিলন্ত ব্ৰহ্মা পার্বতী সহিতে হব ॥

গৰ্ভ চাবণ অপেচবাগণ সমে আইলা পুৰন্দৰ।

পৰম ভবিষে আইলা মিথিলাক আনো দেৱ নিবন্তৰ ॥ ১৩৭১

ভগ্নপৰি বাসুকী সহিতে নাগগণ, নাৰদ প্ৰমুখে ঋষিগণ আৰু পৃথিৱী মধ্যত থকা বাণী জাগণো অনেক সত্তাৰ সহ আছিল। ‘মৈলোক্যৰ লোক একধান মিথিলাত’ হ’ল। ব্ৰহ্মা আদি বহি থকা বিয়াৰ সভাত বিদ্যাধৰ-সকলে ‘মধুৰ যুদংগ’ বাবলৈ ধৰিলে, গৰ্ভবাসকলে সুললিত গীত গালে, মুখ্য অপেচবাগণে নৃত্য কৰিলে আৰু ‘নানাঙ্কশ্চ-বিহ্বল্শ্চ’ ভাটে ‘চপল্লা’ পঢ়িলে।

মাগহদেৱৰ পূৰ্ববৰ্তী কোনো বামায়ণী সাহিত্যতে বাম-সীতাৰ বিবাহত এই দৰে দেৱ-গৰ্ভব, অম্ববা, নাগ আদি উপস্থিত হোৱাৰ বৰ্ণনা নাই। কৃত্তি: বামায়ণত বাম-সীতাৰ যাতে নিৰ্দিষ্ট লগত বিবাহ সমাধা নহয়, সেই উদ্দেশ্যে দেৱভাসকলে চন্দ্ৰক জনকৰ ঘৰত গৈ নৃত্য কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়াৰ কথা আছে। নৃত্য দেখি সকলো বিভোল হ’লে তুলতে লগ পাব হৈ যাব আৰু তেতিয়া বাম-সীতাৰ বিচ্ছেদ ঘটিব। ফলত লংকাৰ ৰজা ৰাৱণ যবিব। তাৰ বাহিৰে অন্য কোনো দেৱতা আদি অগাৰ উল্লেখ তাত কৰা হোৱা নাই।

মাগহদেৱৰ এই বৰ্ণনাৰ প্ৰেৰণা কক্ষিণীৰৱণ কাব্যৰ কৃষ্ণ-কক্ষিণীৰ বিবাহৰ বৰ্ণনাই দিয়াটো সম্ভৱ। সেই বিয়াতলৈ ‘ঐদম সহিতে আসিলন্ত দেৱ বাজা’ বুলি বিভিন্ন স্থানত বিভিন্ন দেৱতা অহাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। ‘বসি লন্ত ঋষিগোক্ত আপোনাৰ শাৰী’ বুলি নাৰদ আদি ঋষিৰ আগমনৰ বৰ্ণনা দিছে। বাসুকিকে আদি কৰি অসংখ্য নাগ, আহিছে। কৃষ্ণ-কক্ষিণীৰ বিবাহ মণ্ডপত — গাৰে বাৰে গৰ্ভবৰ মুখ্য মুখ্য ৰাছি। নাচিবে লাগিলা অপেচবাগণ কাছি ॥ সেই বিবাহত দেৱভাসকলে বিধে বিধে ধন-বস্তু, গন্ধ আদি দান

বাব বিবৃত বর্ণনা দিয়া হৈছে। আদিকান্তো সেইদৰে —

অনন্তৰে ব্রজা আদি যতক আচৰ্ত ॥ ১৩৫৯

যাব যেন মত ইচ্ছা তাকে উৎসৰ্গিল।

সুবর্ণ মাণিক বস্ত্ৰে বেন বৰছিল ॥

দৈলোকাৰ লোক সবে উৎসৰ্গা কৰিল।

যৌতুক সম্ভাবে পুনী মিথিলা ভৰিল ॥ ১৩৬০

জনকে 'দেৱ-পিতৃ কৰ্ম যত কৰি সমাপতি' 'লৌকিক বৈদিক ব্যৱচাৰ
নবস্তৰ' আচৰণ কৰাৰ বর্ণনাও মাধৱদেৱে দাঙি ধৰিছে। জনকৰ মহাদৈ
জনকটি সীতা, উমিলা, মাণ্ডবী, কৃতকৌৰ্ত্তি — চাৰিৰো মাংগলিক কাম সমাধা
কৰি কিদৰে বসন-ভূষণ পিন্ধালে তাৰো বর্ণনা দিছে।

মাধৱদেৱৰ মতে এই বিবাহত —

বিশ্বামিত্ৰে বিধি পাঠ কৰন্ত হৰিষি।

বজ্জ হোম কৰন্ত বশিষ্ঠ মহাশয়ি ॥

জনকে যথাক্ৰমে গায় চাৰি ডাইক সীতা আদি চাৰি ভনীক যৌতুক
মৎ সমৰ্পণ কৰিলে। বিবাহৰ বাতিটো পুঢ়ালত “কৰাইলন্ত বাসি বিহা হৰিষে
মনত।” তাৰ পাছত দশৰথে সোনকালে দৰা-কন্যাসকলৰ সৈতে ভেটক
ব'জালৈ যাবলৈ বিদায় দিবৰ কাৰণে অনুৰোধ কৰাত জনক অন্তঃপূৰ্বলৈ গ'ল
আৰু সীতাক প্ৰবোধ দি ক'লে —

অযোনিকা তোমাক লভিলো বজ্জভূমি।

পিতৃৰ মাতৃৰ প্ৰিয়তম জাউ তুমি ॥ ১৩৬৭

ত্ৰিভুবনে নিকপমা তুমি মহাসতী।

পৰম দুৰ্লভ আতি লভিলা সুপতি ॥

সতী স্ত্ৰীসকলৰ স্বামীসে ভূষণ।

কদাচিতো নলংঘিবা বামৰ বচন ॥ ১৩৬৮

××কবিবা ওজ্জ্বা লাও শতৰ চৰণ ॥

অৱহেলা নকৰিবা দেৱৰ সবক।

কবিবাহা দায়া আতি সমস্ত জনক ॥ ১৩৬৯ ইত্যাদি

জনক-পত্নী (মূলত জনক-পত্নীৰ নাম ক'তো উল্লেখ কৰা নাই) মেনকাই
সীতাক গলত বান্ধি কান্দি-কাটি ক'লে —

আজি সৰ্বশূন্য কৰি যাইবে মোৰ ঘৰ।

আমেসে আপোন ভৈল যই ভৈলো পৰ ॥ ৩৭২

উদ্ধৃত পদৰ পাছৰ শাৰীটোৰ লগত কঙ্কণী-হৰণ কাব্যত দৈৱকীয়ে
শশীপ্ৰভাক সাক্ষনা দি কোৱা নিয়োক্ত বচনৰ প্ৰতিধ্বনি স্পষ্ট —

ভোমাবেসে জী জমাই ভোমাবেসে যৰ।

ভোমবা আপোন হুইবা আমি হুইবো পৰ। ৬৮৭

এই সাধুশ্যাই মাধৱদেৱৰ বামৰ বিবাহ-বৰ্ণনত কঙ্কণীহৰণৰ প্ৰভাৱ
পৰিছে যে সেই অনুশান ঘূচ কৰে।

বিদায় পৰত জনকে দশবথক সীতাক সমৰ্পণ কৰি কোৱা কথাখিনিৰ
লগত কঙ্কণীহৰণত শশীপ্ৰভাই দৈৱকীক কোৱা কথাখিনিৰ মিলো মন কৰিব-
লগীয়া। আদিকাণ্ডত জনক বজাই চকু-পানী টুকি দশবথক —

বুলিলন্ত বিনয় ধৰিলা তান হাতে।

সীতা জীউখনি মোৰ সঁপিলো ভোমাতে ॥ ১৩৭৬

জীউ বুলি প্ৰতিপাল কৰিবা বিহাই।

বিহনীক বুলিবাহা আপুনি বুজাই ॥

বাম-সীতাৰ বিবাহৰ সময়ত কৌশল্যা আদি উপস্থিত থকা হ'লে
জনকৰ মহাদৈৱেই এইখিনি কথা কৌশল্যাক ক'লেহেঁতেন। কঙ্কণীহৰণত
শশীপ্ৰভাই দৈৱকীৰ হাতত বৰি ক'লে —

কাবো কবো হেবা পালিবা বিহানী ভোমাবেসে ভৈল জীউ ॥

সুৱাগতে মোৰ বাটলি কঙ্কণী দিনে কৰে কত ৰোষ। ইত্যাদি
॥ দশবথৰ অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাবৰ্তন ॥

বাল্মীকি বামাৱলীত জনকে দশবথক বিদায় দি নিজ অস্ত পুৰত প্ৰৱেশ
কৰা আৰু দশবথে সৈনা-সামন্ত আৰু ঋষিসকলৰ সৈতে অযোধ্যালৈ প্ৰত্যা-
বৰ্তন কৰাৰ চমু বৰ্ণনা দাঙি ধৰা হৈছে (বা ১।৭৪।৩-৭৬)। আদিকাণ্ডত
সুমন্ত্ৰই বোগোৱা বথত উঠি ভক্তকণ্ঠ অযোধ্যালৈ যাত্ৰা কৰা দশবথৰ সৈনা-

বাহিনীৰ চমৎকাৰ সাজ-সজ্জাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। বাম-সীতাৰ পথিক লোকসকল
মন হৰণ কৰা ৰূপৰ বৰ্ণনা দিছে, ভৰত আদি মন্ত্ৰভীৰ কথা উল্লেখ কৰা
নাই। কেৱল সমস্ত নব-নাৰীয়ে ‘বামক সীতাক প্ৰশংসায় নিবন্তৰে’ আৰু ‘হুই
চক্ৰ পটন্তৰ দিবাক নাপাৰি’। মনৰথৰ এই সদল-বল বাত্ৰাত ‘দৈলভ জনক
কতো দূৰ আনন্দভে’ আৰু পাছত মনৰথৰ জনকক বিদায় দি ঘৰলৈ
গঠাঠি দিলে।

॥ পৰশুৰামৰ দৰ্পচূৰ্ণ ॥

বাগ্মী০ বামায়ণত বাটত গৃহমুখ’ মনৰথৰ চাৰিওফালে ভ্ৰম্মকৰ চৰাট
বিসাকে আৰাধ কৰিবলৈ দৰা আৰু পহুবিলাকে মনৰথক প্ৰদক্ষিণ কৰিবলৈ
ধাৰ বৰ্ণনা দি মনৰথৰ অশুভ ভগা সেই অশুভ প্ৰশমনৰ সূচনা কৰা হৈছে। মনৰথ
বশিষ্ঠক তাৰ কাৰণ সোধাত চৰলগীয়া অশুভ দূৰ চ’ৰ বুলি যুনিয়ে মনৰথক আশ্বাস
দিয়। তেনে সময়তে এক ভ্ৰম্মকৰ ধুমুহা পৃথিৱী সঁপাই, নব নব গজবোৰ
ভালি বলিবলৈ অৰম্ভ কৰে। সূৰ্যটো আন্ধাৰে ঢাকি ধৰা আৰু নিশ-বিদিক
চিনিব নোৱৰা হৈ পৰে। ধূমিয়ে গোটেইখন ঢাকি পোলাৱাত বশিষ্ঠ আদি
ঋষিসকল আৰু পুত্ৰসকলৰ সৈতে মনৰথৰ বাহিৰে সকলো অচেতন হৈ পৰে।

সেই সময়তে মনৰথৰ কালাগ্নি সদৃশ হুসেও পৰশুৰামক কান্ধত কুঠাৰ
থাকি চান্ধত বিহ্বলদৃশ ধনু তথা উগ্ৰ শৰ ধৰি ত্ৰিপুৰনাসক শিৱৰ দৰে
চপকিত হোৱা দেখিবলৈ পালে (বা ১।৭৪।১২)। প্ৰকলিত অগ্নিৰ দৰে ভীতি-
প্ৰদ পৰশুৰামক দেখি বশিষ্ঠ প্ৰমুখে ঋষিসকলে, ইতিমধ্যে কত্ৰিয় উজ্জ্বল
কৰি পিতৃবদৰ প্ৰতিশোধ লৈ শস্ত্ৰ হোৱা পৰশুৰামৰ এতিয়া কত্ৰিয় উজ্জ্বল
কৰাটো উদ্দেশ্য নহয় বুলি অনুমান কৰি পাশা-অৰ্ঘ্য আগ বঢ়াই মনৰ বচনেৰে
বাম বাম’ বুলি ভাগৱত অভিহাৱন জনালে (বা ১।৭৪।২১-২৩)। সেই পূজা
গ্ৰহণ কৰি পৰশুৰামে বামক উদ্দেশ্য কৰি ক’বলৈ ধৰিলে — “হ বীৰ দাম-
বধি বাম, ভোমাব অস্ত্ৰত বীৰত্ব আৰু ধনুৰ্ভংগৰ সকলো কথা মই শুনিছোঁ। সেই
অস্ত্ৰত আৰু চিন্তা কৰিব নোৱৰা ধনুৰ্ভংগৰ কথা শুনি মই জনা এক উত্তম

ধনু লৈ আঠিহো। এইখনেই সেই অমৰদ্বিপুত্ৰৰ ভৱংকৰ বিশালধনু। এখনত শব জুৰি তুমি নিজ বল প্ৰদৰ্শন কৰাঁ। এই ধনুতো শব জুৰি বীৰ দেহুতাৰ পাৰিলে নই তোমাৰ বীৰত্বৰ যোগ্য সম্বন্ধ দিম (বাঃ ১।৭৫।১-৪)।

পৰশুৰামে বামক জনোৱা এই প্ৰত্যাহ্বানবৰণ। স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি যে পৰশুৰামে হৰধনু ভঙ কৰা দাশৰথি নাম তেওঁৰ যোগ্য প্ৰতিদ্বন্দ্বী নহয় নহয় তাকেহে চাব খুজিছে, বামৰ প্ৰতি তেওঁৰ বোৰ ভয়ৰ অন্য কাৰণ নাই। পৰশুৰামৰ এই কথ তিনি দশৰথে বেকাৰ মনেৰে গাঁতৰচাবে চ'ত দাব কৰি ক'লে — “হে মহাতপা ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়ৰ প্ৰতি আপোনাৰ ক্ৰোধ প্ৰশমিত হ'ল। মোৰ বালক পুত্ৰসকলক আপুনি অভয় দিব লাগে। স্বাৰাহু আৰু ব্ৰতগৰাৱণ ভৃগুসকলৰ কুলত আপোনাৰ জন্ম, আপুনি উল্লৰ গুচৰত প্ৰতিজ্ঞা কৰি অস্ত্ৰভ্যাগ কৰিছে। আৰু ধৰ্মপৰাৱণ হৈ কশাপক পৃথিৱী দান কৰি বনলৈ গৈ মহেন্দ্ৰপৰ্বতত বাস কৰি আছেগৈ। (তেনেস্থলত) হে মহামুনি আপুনি কিয় মোৰ সৰ্বনাশ কৰিবলৈ আহিলে ? অকল বামৰো যদি মৃত্যু হয়, আমি কোনো বাচি নাথাকিম (বাঃ ১।৭৫।৫-৯)। ”

দশৰথৰ কথালৈ কাণ সাৰ নকৰি পৰশুৰামে বামক ক'বলৈ ধৰিলে — “এই হস্তাধন (হৰধনু আৰু পৰশুৰামৰ ধনু) শ্ৰেষ্ঠ, দিবা লোকপূজিত বলশালী সুদৃঢ় ধনু ধ্বংস বিশ্বকৰ্মাই নিৰ্মাণ কৰিছিল। তাৰে এখন ত্ৰিপুৰনাশৰ উদ্দেশ্যে দেৱতাসকলে শিৱক দিছিল, আনখন বিষ্ণুক দিছিল। শিৱ আৰু বিষ্ণুৰ ভিড়ৰত কোন শ্ৰেষ্ঠ তাৰ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ দেৱতাসকলে এই হস্তোজ্ঞান দেৱতাৰ মাজত এখন লোমহৰ্ষক যুদ্ধ লগাই দিছিল। সেই সময়ত জংকাৰ মাৰিয়েই বিষ্ণুৰে শিৱৰ ধনুখন দুৰ্বল কৰি পেলাইছিল। বিষ্ণুৰ পৰাক্ৰমত শিৱৰ ধনুখন সেইদৰে শিথিল হৈ পৰা দেখি দেৱতাসকলে বিষ্ণুক শ্ৰেষ্ঠ বুলি মানি ললে। তাৰ পাছত শিৱই শক্তৰ বাজৰি বিদেহবাজ দেৱবাতক ধনুখন দি দিলে। এই বৈষ্ণৱ ধনুখন বিষ্ণুৰে উত্তম ন্যাসৰূপে ভৃগুবংশী ঋকক দান কৰিলে। অটৌকে মোৰ পিতৃ মহাত্মা জমদগ্নিক সেই ধনু দান কৰিলে। তপোবলসম্পন্ন

১ জুষ্টিতং তং ধনুৰ্দ্ধী শৈৱং বিষ্ণুপৰাক্ৰমৈঃ ॥

অধিকং মেনিবে বিষ্ণুং দেৱাঃ সপ্তৰ্ষিগণান্তথা ॥ (বাঃ ১।৭৫।১১-২০)

নান্দকনে অস্ত্র ল'ত কৰা মোৰ পিতৃক অৰ্জুনে বধ কৰিলে। পিতৃৰ এই অনুচিত দাকণ জ্যোৰ কৰা তুনি মই বহুত অনেক বাৰ কঠিয় উজ্জেন কৰিলে। সমস্ত পৃথিৱী অধিকাৰ কৰি এক বস্তু কৰি অন্তত মই কন্যাপক দক্ষিণা কৰে পৃথিৱী অৰ্পণ কৰিলোঁ। তাৰ পাছত মই মহাস্থ পৰ্বতত বস কৰি তপো-বলসম্পন্ন হৈ আছোঁ। ধনুৰ্ভংগৰ ৫২। তুনি মই লবাসৰিকৈ ইহালৈ আহিছোঁ। হে বাম, তুমি মোৰ এই পিতৃ-পিতামহৰ দিনৰ বৈষ্ণৱ ধ্মগন কঠিয় ধৰ্ম আশত বাধি গ্ৰহণ কৰ। আক এই মএৰ নগৰ বিজ্ঞতা ধনুখনত লব আবেপ কৰ। সেইটো বৰিৰ পাবিলে মই তোমাৰ লগত হস্তযুদ্ধ দিম (বা ১।৭০। ১১-২৮)। ”

বাল্মী বামায়ণত বৈষ্ণৱ ধ্মৰ পুৰুষানুক্রমিক অধিকাৰীসকলৰে বৈষ্ণৱত্বে আছিল। সেই কথা পৰন্তুৰামে দিবে আৰু বিষ্ণুৰ ধ্ম দুখনৰ সম্পৰ্কত কোৱা কাহিনীত বিষ্ণুক শ্ৰেষ্ঠতা দিয়া পৰম্পৰাটোৱেই প্ৰমাণ কৰে। সৰ্বভূম ভৱভূতিৰ মহাৱীৰচৰিত নাটকতে পৰন্তুৰামক শিৱৰ দিয়া বোলা হৈছে ২। তাৰ পাছত অনেক বামাচৰী সাহিত্যতে পৰন্তুৰামক শিৱৰ দিয়া বা লৈৱ সন্ন্যাসী ৰূপে চিত্ৰিত কৰা হৈছে। তান ডিউবত হনুমন্নাটকৰ দ্বাৰাই লংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱ প্ৰভাৱিত চোৱাটো সত্তৰ, অন্য ক্ষেত্ৰতো এই দুয়োজনৰ ওপৰত পৰা হনুমন্নাটকৰ প্ৰভাৱ প্ৰসংগতঃ আলোচনা কৰা হৈছে।

বাল্মী বামায়ণত পৰন্তুৰামৰ প্ৰত্যাহ্বানমূচক কথা যিনি তুনি বামে ক'লে — “হে ভাগৱ, আপুনি পিতৃ ধ্ম তজিবৰ কাৰণে যি কাম কৰিলে তাৰ কথা মই শুনিছোঁ আৰু তাক মই সমৰ্থন কৰোঁ। আপুনি মোক বীৰ্যহীন আৰু মোৰ ভেজত ক্ষিদ্ৰ ধৰ্মৰ সামৰ্থ্য নাই বুলি অজ্ঞা কৰিছে। বাৰু, আজি মোৰ পৰাক্ৰম চাই লওক। ” এই বুলি কৈ বামে ভগৱতিৰ পৰা ধ্ম-লব বাঢ়ি ল'লে। ধনুখনত গুণ লগাই লব জুৰি লৈ ভেঙে যতেবে ক'বলৈ ধৰিলে — “আপুনি ব্ৰাহ্মণ, তাতে বিন্ধ্যামিষৰ সম্পৰ্কীয় লোক, গতিকে মোৰ পুৰণীৰ। এই প্ৰাণহৰণকাৰী লব মই আপোনাৰ গালৈ মাৰিব নোৱাৰোঁ। ” সেই কাৰণে মই আপোনাৰ এই (বৈৰ) গতিভক্তি জথবা ভপোবলৰ দ্বাৰা আৰ্জিত অতু-

জন্য লোক বিনষ্ট কৰিম ।”

সেই উক্তয় অনুৰূপ বাৰণ কৰি থকা বামক চাবলৈ অহা ব্ৰাহ্মা আদি দেৱতা, ৰসি, গন্ধৰ্ব, কিম্ব, অঙ্গৰা যক্ষ-বক্ষ-সকলোৱে চকুৰ আগতে বীৰ্য-হীন হৈ পৰা পৰম্বায়ে বামৰ ফালে তথা লাগি চাই থাকিলে। তাৰ পাছত পৰম্বায়ে বামক তেওঁৰ বৈৰাগতি নাপ নকৰি তপোলক পুণ্যলোককে বামৰ অমোঘ বাণেৰে নাপ কৰিবলৈ ক’লে। বামক অক্ষয়, মধুহতা সুবেশ্বৰ বুলি জানি পৰম্বায়ে বামক বৃহত প্ৰতিহস্তাবহিত বুলিও স্বাক্য কৰিলে। যিহেতুকে বাম ত্ৰৈলোক্যনাথ, সেই বাবে তেওঁৰ হাতত পৰাভূত হৈ পৰম্বায়ে লাগি নাগালে। বাবে বাণেৰে তপোলক পুণ্যলোক বিনষ্ট কৰাৰ পাছত পৰম্বাম মহেন্দ্ৰ-পৰ্বতলৈ গুচি গ’ল।

ৰামবিজয় নাটত বিবাহৰ অন্তত ৰাম “পৰম মহোৎসৱে” অযোধ্যালৈ ঘূৰি যোৱাৰ সময়ত “মহেন্দ্ৰ শুক্লক অনুভৱ লয় তনিয়ে পৰম ক্ৰোধে পৰম-ৰাম প্ৰাণ মূৰ্তি হুৱা ক’ও কুঠাৰ ধাৰে বহ বহ বোলি বামচক্ৰক আগ বেটল” সেই দৰে মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডতো সেই একে প্ৰসংগতে —

সেহি সময়ত পাচে জামদগ্নি ৰাম।

অনুভৱ তনি কোপে নিকলিল ৰাম ॥ ১৩৯০

কমনে ভাঙিল অনু মোহোৰ শুক্ল।

সিজনৰ মৰ্ণ আজি কৰিবোহো চুৰ ॥

পৰম কুঠাৰখানি গাৰিয়া কাছত।

ভয়ংকৰ অনুখানি ৰখিয়া হাতত ॥ ১৩৯৪

ৰাজ্যৰ সেনাৰ মাছে ভৈলা উপগত।

মূলত পৰম্বাম বৈষ্ণৱ যদিও ‘বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ কিকিতেকো নাহি ভেদ’ আদৰ্শৰ প্ৰচাৰক শংকৰ-মাধৱে বিষ্ণু-বৈষ্ণৱৰ মাজত বিৰোধৰ বগমা কৰিব নুখিলে বুলি অনুমান হয়। সেই কাৰণেই মহানটক আদিৰ আহিত তেখেতসকলে পৰম্বামক শিৱৰ শিৱ্য কৰি অৱতাৰণা কৰিলে। আনহাতেদি পৰম্বামৰ সমকালীন বৈষ্ণৱবিষেযী শৈৱ ব্ৰাহ্মণৰ উপাদান আৰোপ কৰাটোও অসম্ভৱ নহয়।

বামবিকল্প নাটক পৰৱৰ্ত্তম আছিলেই বামক সংশোধন কৰি ক'লে —
 “অৱে বেণুসীক পুত্ৰ, মেৰা গুৰুৰ ধনুভংগ কৰে ভোহো! কাহে বাৰ!
 পৰৱৰ্ত্তমক কথা ভোহো জানে নাই। হামু একবিশতি বাৰ ভূমি জমিলে
 সব কজিৱৰ যুগত মৰিলো। সে শোণিতে কুঠাৰ মলিন ভেল। আ, আকু
 ভোহাক গুৰুকথিৰে নিকা কৰো।” মহাবীৰচৰিত নাটকত পৰৱৰ্ত্তম হবধনু
 ভঙ্গৰ কাৰণে বামৰ শিবশ্ৰেষ্ঠ কবিৰ খোজাৰ কথা আছে ৩। হনুমন্তাটক বা
 মহানাটকতো পৰৱৰ্ত্তম বামক বধ কৰিবলৈ বিচকাৰ কথা আছে। তাত
 পৰৱৰ্ত্তম শিবৰ শপত খাই কৈছে — “হৰ আকি ভুগুৰেশ্বৰ, নৱৰ বধুৰেশ্বৰ
 পিতৃ বিলোপ হ’ব। ৪”। বান্ধী, বামৰপত পৰৱৰ্ত্তম বামক বধাৰ অভিপ্ৰায়
 একট হোৱা নাই।

বামবিকল্প নাটক দৰে মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডতো নিজৰ ভগ্নকৰ
 মূৰ্ত্তিৰে দশৰথৰ সৈন্যৰ মাজত জাস জগ্ৰাই পৰৱৰ্ত্তম নিটুৰভাৱে উৰ্জন-গৰ্জন
 কৰি ‘আমাৰ গুৰুৰ ধনু ভাঙিলো কমনে’ বুলি কোভ প্ৰকাশ কৰি নিজৰ
 কজিৱনিধনৰ বৰাই কৰি বৈছে —

বামহাতে ধৰি ধোৱতৰ ধনুখান।

পৃথিৱীৰ কজি মাৰি কৰিলো নিৰ্মাণ ॥ ১৪০১

কজি হুৱা পুনৰপি কোন বীৰ আইল।

জানিলো সিজনো মোৰ বাৰ্ত্তাক নপাইল।

মোৰ কথা শুনি কজি নাম কোনে ধৰে।

× × এতিক্ষেণে থিৰ হোক মোহোৰ আগত ॥

গুৰুজনাৰ অনুসাৰে ‘আমাৰ গুৰুৰ ধনু ভাঙিলো কমনে’ বুলি ক্ৰোধ
 প্ৰদৰ্শন কৰা বুলি মাধৱদেৱে বৰ্ণনা কৰিলেও ইয়াত ‘কজি হুৱা পুনৰপি
 কোন বীৰ আইল’ বুলিহে ঘাইকৈ পৰৱৰ্ত্তম যঃ উঠিছে। তৎপৰি ইয়াত
 পৰৱৰ্ত্তম প্ৰকাৰান্তৰে শিবৰ ধনুখন তুচ্ছ কৰিছে —

বোজে বৰিৰণে আভি পৰিলো আছৰ।

৩ একস্য বাধৱনিধোঃ কৃতচাপলস্য কৃষ্ণা শিবঃ .. ॥ (মহাঃ ৩।১৬)

৪ হনুমন্তাটক — ২।১১

ধনুক ভাজি মুনিহ কহন্ত ॥ ১৪০৩

মাধৱদেৱৰ বচনতো পৰন্তবামৰ অভিপ্ৰায় দাশৰথি বাম নিধন —

আজি বেবে জীৱ লৈয়া যাব মোৰ আগে ।

তেবে লৈয়া কীৰ্ত্ত কটোক যত লাগে ॥

বামবিজয় নাটত পৰন্তবামৰ ক্ৰোধ দেখি প্ৰাণ অন্তৰীক্ষ হোৱা দশ-
বথে গলে বস্ত্ৰ বাছি ভাগ্যদৰ পাৱত পৰি ক'লে — “হে প্ৰভু পৰন্তবাম,
হামাৰ পুত্ৰ বামচন্দ্ৰ বাসকমতি । ইহাৰ দোষ মৰম পোষাকি । তোহাঁবি
চৰণক দাস তেলো । মাথে খেৰ ধৰো, হামাক পুত্ৰদান দেহ । বধ নাহি
ক্ষমা কৰম তব পুত্ৰক ছোড়ি হামাক মাথো লেহ ।” সন্ধানতে পৰন্তবাম কাত
নোচোৱাত দশবথে বামক গগত বাছি বিধাপ কৰিবলৈ ধৰিলে । বামবিজয়
নাটত ‘কালাস্তক প্ৰায় পৰন্তবামক নিৰাখি’ সীতাই “সকল গুণভাজন স্বামী
হামাব অ’জু কাঠেক দেলহ” বুলি “স্বামীক আলিঙ্গি” কৰা বিলাপ গোবী
বাগব গাঁও এটিত শংকৰদেৱে বৰ্ণনা কৰিছে । তেতিয়া “ওঁকা সীতাক এচন
পৰম সন্ত প দেখিলে স্নিগ্ধমন্ত্ৰ হাতে শিৱাক মূল খোচল । সপ্ৰেম বাণী
বুলি আশ্বাস কয়ল — “হে শিৱ, এহি বনবাসী স্বম্বিক দৰ্প দেখিলে তোহাঁবি
জ্বাৰ মিলল । ওহি হামাক আগ কোন পত্তং । দেখ, এতিক্ষণ দুই
মিহক দৰ্প চূৰ্ণ কৰব ।” ইত্যাদি । পৰন্তবামৰ আগমনত সীতাৰ এনে প্ৰতি-
ক্ৰিয়া হোৱাৰ বৰ্ণনা অন্য ঠাইত পোৱা নাই । কৃষ্ণিঃ বামায়ণৰ মতে সীতাৰ
ভৱৰ কাৰণ অনাহে —

জানকী ভাবেন নম্ৰ কৰিয়া বদন ॥

একবাৰ ধনুক ভাঙিয়া অকস্মাৎ ।

কৰিলেন বিবাহ আমাৰে বহুনাথ ॥

আৰি বাৰ ধনুক আনিল ভক্তমুনি ।

না জানি হইবে মোৰ কভেক সন্তানী ॥

‘অণানটক’তো সীতাই এই সময়ত ‘কিমন্নাং পৰিণেয়াতি’ বুলি ভৱ
কৰিছে ।

বামবিজয় নাটত দশবথে পুনৰ্বাৰ কৰা তুষ্টি-নতি অগ্ৰাহ্য কৰি পৰন্ত-

বামে “কোবে দশন চৰিৱে বাজাক তৰ্জীৱ। আপুন কুঠাৰক বিকাব কৰে
বোলল — অৱে কুঠাৰ, বেণুকা মাতাক কহু ছেৱিতে কুহো পাবল। আত্ম
দশবথ কুমাৰক এতি ভোহো আভি মাত তেলি। আঃ আত্ম ভোহাব বিকাব,
হামাব বিজাব থিক।” এই বুলি পৰন্তবামে কুঠাৰ তুলি ঈৰামলৈ চাই
খঙত কঁপিবলৈ ধিলে। মহাবীৰচৰিত নাটকতো পৰন্তবামে এইদৰে মাতৃহত্যাৰ
বৰাট কৰাৰ কথা আছে — “অমদগ্নিপুৰ বামে বহুং মাতৃৰ নিবন্ধেন কবিলে —
এই প্ৰসিদ্ধ কথা অগতন্ত পৰম্পৰাগত ভাবে প্ৰচলিত হৈ আছে ০।” উক্তবত
বামে ক’লে — “নৃণংসতা মানুহ এটা দোবহে, তাত প্ৰশংসা কৰিব লগা
কি আছে ৬ ?” এই কথাৰ লগত বামবিজয় নাটৰ বামে কোৱা নিম্নোক্ত
উক্তিৰ মিল আছে — “অৱে থুউ দিহাধম। কৱিৱসৰ দাবি ভোহো। দবৰ
কবৈছ। ভোহাব মাতা বেণুকাৰ কাটিয়ে পাপ আচৰল। মোহি কথা কহিলা
হামাক ভাতি দেখাৱ।”

মাধৱদেৱৰ আদিকাণ্ডত পৰন্তবামে মাতৃৰ নিবন্ধেন কৰা বুলি বৰাই
কথা নাই। প্ৰথম বাৰ বামক প্ৰত্যাহ্বান জনোৱাত দশবথে নিজৰ বাৰ্ধক্য-
জনিত অক্ষমতাৰ কথা ভাবি পৰন্তবামৰ লগত বিবাদ নকৰি প্ৰিয় বচনেৰে
অনেক তুতি-নতি কবিলে। তেতিয়া পৰন্তবামে বামৰ দৰে শুকৰি বামলৈ
চোটা লোৱাত বামে মিচিকিয়াই হাঁহিলে আৰু ধনু ধৰি পৰন্তবামৰ লগুৰীন
হ’ল। তেতিয়া পৰন্তবামে বামক বলবিদ্যা নাজানে আৰু পৰন্তবামৰ বীৰত্বৰ
কথা শুনা নাই বুলি কৈ ভেঙে তিনি-সাত বাৰ পৃথিৱী নিক্ষেপ কৰি
এতিয়া নিজম পৰি আছে বুলি ক’লে। তাৰ পাছত পৰন্তবামে কৈছে —

ডাকিলা আনিলি মোক দেখাৱা দৰ্পক।

দাতি দিয়া অপাইলাহা কাহালি সোমক ॥ ১৪১০

× × × মই অন্তকৰ কোপ তুলিলা কিসক।

শিত্ত হুৱা কৰা কেনে জুৰোব কৰ্মক ॥ ১৪১১

৫ সুপ্ৰসিদ্ধ প্ৰবাদোৎসৱমিতিহেতীহ গৌৰতে।

জাৰদগ্নাঃ বহুং বামো মাতৃদুৰ্ভানমজিনং ॥ (মহাবীৰঃ ২।৭৭)

৬ নৃণংসতা হি নাম পুৰুষদোষঃ। তত্র কা বিকংথনা ?

বহু ভাঙি বশ বৰ ভাঙিলা ভাঙব।

X X X ত্ৰিভুবনে পৰম উজ্জ্বল বাম নাম।

নাহি সংসাৰত ইটো নামক উপাম ॥ ১৪১৩

সেহি বাম নাম হৰি আশাৰ প্রকাশ।

হেম নাম লৈলা তুমি কৰি অভিশাপ ॥

X X আশাক বিধেব তুমি কবিলাহা আতি ॥ ১৪১৪

বৰ ভেজবন্ত বীৰ ভৈলাহা অধিক।

কবিবাহা সূপ্ত তুমি আশাৰ কৌড়িক ॥

ত্ৰিভুগত লোকে জানে মোৰ বিজয়ক।

অক্লিষ্ট নামে মই সাক্ষাতে অস্তক ॥ ১৪১৫

নগাবোঁ জিনিবে বেবে ভোমাক বগত।

নিষ্ফল জীৱন ভেবে মোৰ সংসাৰত ॥

সাধৱদেৱৰ মতে পবন্তবামৰ বামচক্ৰৰ প্ৰতি কোভৰ অন্তিম কাৰণ হৈছে, যি 'বাম' নামটোৰে জমদগ্নি-পুত্ৰই জগতত ব্যাতি লাভ কৰিছে, দশবমৰ পুত্ৰই সেই নামটোকে লৈ পবন্ত-বামৰ ব্যাতি সূপ্ত কৰিব যুজিছে। এই ক্ষেত্ৰত কালিদাসৰ বহুবংশৰ প্ৰভাৱ স্পষ্টভাৱে পৰিলক্ষিত হয়। বহুবংশত পবন্তবামে এই বুলি কোভ প্ৰকাশ কৰিছে। “পূৰ্বে ‘বাম’ — এই শব্দটো উচ্চাৰণ কৰিলে জগতত কেৱল মোকহে বুজাইছিল; এতিয়া অত্যাগতমুখী ভোমালৈ সেই নামটো গুচি যোৱাত মই লাঞ্ছ পাইছোঁ। X X X কীৰ্তি অগ্ৰহণ কৰিবলৈ তুমি উদ্যত হৈছা। মোৰ বিজয় অক্লিষ্ট অন্তৰাবী যদিও সেই বিজয়ে ভোমাক ভয় নকৰা পৰ্য্যন্ত মোক শ্ৰীতি দান কৰিব নোৱাৰে ১।” ইয়াৰ উপৰিও ‘শান্তি দিয়া জগাইলাহাকাহাল গৌমক’ বুলি কোৱা কথাত বহুবংশৰ ‘সূপ্ত সৰ্প ইৱ বগবটনাম্ বোমিতোহম্’ অৰ্থাৎ দণ্ডেৰে

৭ অন্যথা অগতি বাম ইত্যায়ং শব্দ উচ্চৰিত এৱ মাযমাং।

বীড়ামাৱহতি মে স সন্দ্যতি ব্যতহৃত্তিকদৰোমসূৰে হস্মি ॥ ৭৩

X X X তুচ্ছ কীৰ্ত্তিমগহৰ্তৃবৃদ্ধাতঃ ॥ ৭৪

অজিহ্মাতকবনোহপি বিকমভেন মাৱহতি স্যাজিতে হস্মি ॥ ৭৫ (বহু ১১ সঃ)

বুঝিরাই জনাই দিয়া। সাগর হবে মই কুড় হৈছে। বুঝি কোরা। কথাব প্রভি-
ক্ষনি স্পষ্ট। বৃষিংহপুৰাণতো পবত্তবামে বাবক এই বুঝি প্রত্যাখ্যান জনাই-
ছিল — “হয় তুমি ‘বাম’ নামটো ত্যাগ কর’।, নহয় যোব লগত বৃদ্ধ কর’।
(তাজ হং বামসংজ্ঞাং তু বহা হা সমবং কুক ॥ বৃঃ ৪৭:১৪৬)।” ‘বাম’ নামটোবে
জড়ন বোঝব অধিকারী হোৱা জড়নজন বামে বহুজনন বাবক সেই নামেবে
বোঝব ব্যাভি অৰ্জন কৰাটে। সহিব নোৱাৰি প্রত্যাখ্যান জনোৱাক বাবনা
বৃষিংহপুৰাণৰ পৰাও সাধৰণেৰে পাব পাৰে।

আমিকান্তত পবত্তবামে হবহনুখনক “জমকম হবে ভাঙ্চি পচা বনুখনি”
বুঝি অৱজ্ঞা কৰিছে। তাৰ পাছত পবত্তবামৰ বনুখনত গুণ লগাই বামৰ
প্রকৃত বোঝ প্রদৰ্শন কৰিবলৈ প্রত্যাখ্যান জনাইছে; আক ভেতিয়াই পবত্তবামে
বামৰ ওচৰত পৰাজয় স্বীকাৰ কৰিব বুজিছে। ভেতিয়া বামে হাঁহি বুখে
পবত্তবামৰ ধৰ্ম-বিপৰ্যায়ৰ কথা সোঁৱৰাই দিছে। অধিধৰ্ম আচৰণ কৰি থকা
পবত্তবামৰ ক্ষমাহে ধৰ্ম, ভেনেহুলত ভেৰ্ত্ত বাবক জ্ঞোথ কৰাটে। উচিত হোৱা
নাই। বামে পবত্তবামৰ ব্রাহ্মণ হ’লেও দত্তৰ যোগ্য বুঝি বৃত্তি নশ’ইছে —
ধৰ্ম এৰি অধৰ্মক কৰে মিটো নব।

ভাক দণ্ড কৰিবে লাগল কজিৱৰ ॥

ব্রাহ্মণত জন্ম, ধৰ্ম ৰবিছা কৰিব।

ভাক এৰি ধৰ্ম কেনে আচৰা কজিব ॥ ১৪২১

নব দম দান দিয়া কম্য তহু ধৰ্ম।

জ্ঞোথ অহংকাৰ আদি কজিৱৰ কৰ্ম ॥

কবিলাহা মিটো তুমি ধৰ্ম বিপৰ্যায়।

মিচাবত দতিবাক ভোবাক লাগল ॥ ১৪২২

জানশূন্য হৈ অধৰ্মত প্রবৰ্ত্তা পবত্তবামক আগতে পাই উচিত প্রায়শ্চিত্ত
কৰিবলৈ উল্লেখ হোৱা বামে বৃদ্ধ দেখি দহা। উপজি “বায়োক গৃহক তক
লোহোহো বিদায়,” বুঝি পঠাই দিব বুজিছে। ভদ্রাশি পবত্তবামে কম্য গুণ
দৰ্শন নকৰিলত বামে ভেৰ্ত্তৰ বনুখন লৈ গুণ লগাব কাৰণে বিচাৰিলে। পবত্ত-
বামে আগ বঢ়াই দিয়া বনুখন লৈ গুণ লগাব বোজোঁতেই মহানন্দ কৰি
ভতে ভাঙ্গি থাকিল। ভেতিয়া বামে টানোতেই বনুখন ভাঙিলত লাজ

পাইছে বুলি কৈ পৰন্তবামক নিশা কৰি ক'লে —

দসহিল ধনু হুৱালবো টানিবাঁক।

বীৰ বোলাই তুমি কেনে লৈয়া ফুৰা ডাক ॥

আমাকো কবিলে লঘু আপুনিও ডৈলা।

বামে পৰন্তবামৰ বহুখমত গুণ লগাত'তেই ভাগি থকাৰ কথা মাথৰ-দেহৰ স্বকীয় উজ্জ্বলতা। মাথৰদেহৰ মতে বামে নিজৰ ধনুখনত লব দুবিধে পৰন্তবামৰ স্বৰ্গপথ হেদ কৰিছিলে।

বামবিজয় লাটত পৰন্তবামৰ আঁক বিশ্বামিত্ৰৰ মাজত লগা মন্দুদু-খন শংকৰদেহৰ অভিনৱ কল্পনা। বাস্তৱ, বাহাদুৰৰ মতে বাম আদিৰ বিবাহৰ পাছতে বিশ্বামিত্ৰ হিমালয় অকলত থকা তেওঁৰ আশ্ৰয়লৈ গুচি যায় (বাঃ ১৭৪১)। আধিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰৰ বিদায় অৰোধ্যাত'হে হৈছে। বামবিজয়লাটত অৰোধ্যাল দুবি বোকাৰ সমস্তভোদলবধৰ সহযাত্ৰী ৰূপে বিশ্বামিত্ৰ আছে। পৰন্তবামে বামক বুহলৈ আহ্বান কৰাত বিশ্বামিত্ৰই “অৱে দুই বিজ্ঞাৰম, হামাব পৰম শিৰা বামচক্ৰ, আহেক বধোদ্যম তুহ ডেলি। অৱে যত শক্তি থিক আকু হামাক যুহ দেখ। ভোহাবি দৰ্প চুব কবব।” — এই বুলি কৈ দত্ত ঘৰি পৰন্তবামলৈ চোটা ল'লে। পৰস্পৰৰ প্ৰহাৰত দুয়োৰে দত্ত ভাগি থাকিলত দুয়ো আকো 'চৰড়ি' ঘৰি যুহ কৰিলে। সিও ভাগি থকাত দুয়োৰে মাজত বাহ যুহ হ'ল — ‘দোহো দোহোক বৰিয়ে পৰি বাগবৰ। দোহো গুৰি পৰিহান চৰ্ম থসি পৰল।’ অৱশেষত ‘বিষ্ণুক অংশ অজয়বীৰ্য’ পৰন্ত-বামৰ পৰাক্ৰম সহিব নোৱাৰি বিশ্বামিত্ৰই পৃষ্ঠভাগ দি পলালে। শংকৰদেৱে এইদৰে দুজন কুৰিৰ মাজত লগোৱা এই যুদ্ধখন কেৱল হাস্যৰ উদ্বেগক কৰিবলৈকে সৃষ্টি কৰা বুলি ভাবি থ'ব নোৱাৰি; সমকালীন সমাজৰ নত বাগৰ আভাস বিচাৰিলে ইয়াত নোপোৱাকৈ নাথাকে। এইখিনিতে বামবিজয় লাটত থকা এনেকুৱা আঁক এটা বাগৰ কথা কৈ বাৰ বুজিহেঁ। ১৭-সীতাৰ বিবাহ অনুষ্ঠানত পুৰোহিতৰ ভূমিকা লোৱা বিশ্বামিত্ৰই যুধ-চক্ৰকো সমস্ত সীতাৰ ৰূপ-লাভ্য দেখি ‘ঘৰি কামে আতুৰ ডেলহ; হাতক কৰ-কৰ থসি পৰল। দৰীৰ কল্মি যুচি পৰল। তাহে পেৰি শিৰা গালৰে খোৰ বোলল — “হে গুৰু, ভোহাব কোন বেজহাৰ, যুহ হব।” তখনত

যুনি চেতন লাভিলে বিহু বিহু আৰি হাতে কৰ ধৰিলে বিবাহক হোম কৰাইতে লাগল।' কঠোৰ উপস্যাব বলত ব্ৰহ্মৰ্ষি পদ লাভ কৰা বিশ্বামিত্ৰৰ এই অৱস্থা হোৱাৰ বৰ্ণনা লোকবক্তক হ'লেও শোভন কৰিব পৰিচায়ক বৃত্তিৰে নোৱাৰি। উপস্যা কৰি থকাৰ সময়ত অপৰাই বিশ্বামিত্ৰৰ তপোভংগ কৰাৰ অ'খান আছে, কিন্তু সেয়া বিশ্বামিত্ৰ উপাসিত হোৱাৰ আগৰ কথা। অংক-এ-দেৰে কক্ষিণীহৰণকাৰ্য্যত আৰু কক্ষিণীহৰণ নাটত বিয়ত কক্ষিণীৰ কপ দেখি পুৰোহিত ব্ৰহ্মাৰো এনে কাম তুৰ অৱস্থা হোৱাৰ বৰ্ণনা কৰিছে।

বালী, বামাৱন্ত বাম-পৰন্তবামৰ বাক্‌বুদ্ধত লক্ষণে ভাগ লোভা নাই। জয়দেৱৰ প্ৰসন্নবাহুৰ নাটকত লক্ষণে এই কাৰ্জিয়াত ভাগ লোৱাৰ কথা আছে। সেই নাটকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ কৃত্তি: বামাৱন্ত আৰু বামচৰিতমানস'তা এই বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। এই বৰ্ণনাসমূহত লক্ষণৰ পৰন্তবামৰ প্ৰতি বাহোৰ বৰ্ণনাই মাৰ্জিত। বামবিজয়ত বিশ্বামিত্ৰ প্ৰাণ লৈ পলোৱাৰ পাছত লক্ষণে বামক ক'লে — "ওহি হুই আন্ততায়ী হিম্বক বৰে কোন দোষ ধিক, হামাক আজ্ঞা কৰক, আহক প্ৰাণ ভোড়াঞো তেতিয়া "ওহি হুই হিকক হামু দণ্ড কৰবো।" বুলি লক্ষণক বিৰত কৰিলে আৰু তাৰ পাছত শাস্ত্ৰত টংকাৰ কৰি পৰন্তবামৰ পৰ্ণচূৰ কৰি বুলি প্ৰত্যাখ্যান জন লে।

বামৰ মনুৰ টংকাৰে পৰন্তবামৰ ছন্দৰ বিদাৰিলে। পৰম প্ৰাসত তেওঁৰ সমস্ত শৰীৰ কঁপিবলৈ ধৰিলে, হাতৰ পৰা পৰন্ত অৰ্ধি পৰিল আৰু তেওঁ অৱশেষত বামৰ আগত দণ্ডৱতে পৰি ক'বলৈ ধৰিলে — 'হে প্ৰভু ঐবাম, তোহো পৰম ঈশ্বৰ। হামু তোহাখিসে অংল। ইহা নাজানি দণ' কৰলো। হামাৰ দোৰ মৰব দোসাঞি।" ভাৰ্গৱক কাতৰ হোৱা দেখি লক্ষণ আৰু সীতাৰ হাঁহি উঠিল। বামে মিচিকিয়া হাঁহি মাৰি তেওঁৰ অমোঘ বাণ সন্ধান কৰিব নোৱাৰি বুলি বাণ টনাত পৰন্তবামে উক্ত হৈ "হে ৰাশী, হামাক প্ৰাণদান দেহ" ইত্যাদি বুলি কাতৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। তেতিয়া বামে পৰন্ত-বামৰ স্বৰ্গ-পথকে তেওঁৰ অমোঘ বাণেৰে ছেদ কৰিলে। পৰন্তবামে বামক আলিঙ্গন কৰি 'হে বাপ, তোহাৰি প্ৰসাদে আজু প্ৰাণ বহল' বুলি তপো-বনলৈ গুচি গ'ল। বামবিজয়ত পৰন্তবামৰ মনুৰ প্ৰসংগই উঠা নাই।

বামৰদেৱৰ আৱিষ্কাৰত বামে পৰন্তবামৰ মনুৰ প্ৰসংগই উঠা নাই।

ধনুত ৩৭ লগাই শব হুৰি পবন্তবামক “হোবা হোবা হাই কৰে”। তোমাৰ পৰ্বক” আৰু “বাধিবাহা প্ৰাণ বেবে মাগা পৰাক্ষৰ” বুলি প্ৰত্যাহ্বান জনোৱাত উন্নত পবন্তবামৰ মুখ বিবৰ্ণ পৰিল, মুখৰ মাত হৰিল, বৈৰাগ্য দেখি যেন ক্ৰুদ্ধ সৰ্পই মূৰ দোৱালে, সূৰ্য্যৰ আগত যেন চক্ৰ মলিন হৈ পৰিল। অন্ত-কালত যেন সূৰ্য প্ৰভাহীন হ’ল। পৰাক্ষৰ আগত সৰ্পৰ দৰ্শন হৰিল। ইমান-বিলাক উপায়ে মাধৱদেৱে পবন্তবামৰ তেজোভংগ অধিক প্ৰভাৱশালী কৰি তুলিছে।

বামে শব মাৰিব বুলি উন্নতমান হৈ পৰা পবন্তবামলৈ দয়া উপজি তেওঁৰ প্ৰাণ বক্ষা কৰি “কহিলোক তোমাৰ ছেদিবো কোন ঘাৰ” বুলি প্ৰশ্ন কৰিলে। তেতিয়া পবন্তবামে বিনীতভাৱে বামক অন্তৰ্হামী ঈশ্বৰ বুলি স্বীকাৰ কৰি “আমাৰ বিক্ৰম হাই লাগিল তোমাত” বুলি আত্মসমৰ্পণ কৰিলে আৰু “শবে হানি প্ৰভু স্বৰ্গপথ কৰা হৱ” বুলি প্ৰাৰ্থনা জনালে। পবন্তবামে আৰু ক’লে —

ভয় অংশে আমি হৱা আৰো অৱাতৰ।

আমাতে আছিল ভয় পৃথিৱীৰ ভাৰ॥

আপুনি বেকত আসি ডৈলাহা সাম্প্ৰত।

ওচাইলাহা আপুনি আমাৰ ভাৰ যত॥ ১৪৪৪

সজ্জনক পালি সংহৰিবা দুই যত।

তীৰ্থ কৰি ফুৰো মই ভয় প্ৰসাদত॥

বালী, ব’ম্বায়েৰ পবন্তবামে ইতিমধ্যে তেওঁ কশ্যপৰ ওচৰত বাতিৰ সন্মুখত মহেন্দ্ৰপৰ্বতৰ বাহিৰে অন্য ক’তো নাথাকিবলৈ কৰা প্ৰতিজ্ঞাত মহেন্দ্ৰপৰ্বতলৈ যাতে স্বৈৰগতিৰে যাব পাৰে, সেই উদ্দেশ্যেই বামক তেওঁৰ স্বৈৰগতি বোধ নকৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিছিল। বহুবংশৰ মতে পবন্তবামে পুণ্য-ভাৰলৈ হাৱৰ কাৰণে তেওঁৰ স্বৈৰগতি অব্যাহত ৰাখিবলৈ বামক প্ৰাৰ্থনা কৰিছিলে। (ভদ্ৰগতিং মতিমতাং পুণ্যতীৰ্থগমনায় বক্ৰ মে। ১১।৮৭)। ইয়াতো পবন্তবামে তীৰ্থ কৰি ফুৰিব পৰাকৈ বামৰ প্ৰসাদ মাগিছে।

পবন্তবামৰ প্ৰাৰ্থনা অনুসৰি বামে তেওঁৰ স্বৰ্গপথ ৰেখ কৰিলে। মাধৱ দেৱৰ মতে —

ঈশ্বরের কীৰ্ত্তি প্রকাশের সংসারত।

অন্যাপিও বাবশব দেখিলো বর্ণিত ॥ ১৪৪৬

বায়ে পবন্তবামক ভেঙে^২ আশ্বপক দুখ দি অজীকার পালন কবির
লগীরা হোতা কড়িরদুলত নিষ্ঠুরভাব বাবে কথা প্রার্থনা কবিলে। বায়ে পত্র
হৈলো নতি জনাই এসর কবাব বাবে পবন্তবামে সন্তোষ প্রকাশ কবি ভেঙে^২ক
অনাদি ঈশ্বর, সত্য, সনাতন, নিবন্ধন, পুৰাণ পুস্তক বুলি প্রার্থনা কবিলে —
“তোমাত ভক্তি যোব সন্তকে থাকোক।”

অধ্যাত্মবামায়ণ, আনন্দবামায়ণ, প্রভৃতিতো পবন্তবামে বামক পবন্তবাম
বুলি ভক্তি কবি বামত অচল ভক্তি প্রার্থনা কবি তপোবনলৈ গ'ল বুলি কোতা
হৈছে। আদিকাণ্ডতো বামত ভক্তি প্রার্থনা কবি পবন্তবাম তপো-বনলৈ
ভটি গৈছে।

বাতী. বামায়ণত দপ'চূর্ণব এসংগত পবন্তবামক বিষ্ণুব অরভাব বুলি
কোতা নাই। সর্বপ্রথম নৃসিংহপুৰাণতে এই এসংগত পবন্তবাম বিষ্ণুব অরভাব
বুলি কোতা হৈছে। অধ্যাত্মবামায়ণ প্রভৃতিতো এই এসংগত পবন্তবাম বিষ্ণুব
অরভাব। মাধবদেবের ভেঙে —

এহিমন্তে দুরোজন অগত ঈশ্বরে।

কবিলত জীলা নহানিল একো নবে ॥ ১৪৪৭

বামব বিক্রমত দশবথ আনন্দিত হোতা, দেহগণে পুণ্যবৃষ্টি কবাব
বর্ণনা দিরাব সমস্ত মাধবদেবের সীতালৈ পাহবা নাই। বামব বলবিক্রম দোখ
জানকৌব 'ভৈলত তুপিতি বোয়াকিত কলেবব।' বিশ্বামিত্র, বসিষ্ঠ প্রভৃতি
অগিগণেও 'পবম পুস্তক বাম ভগত আধাব' বুলি অনেক প্রশংসা কবিলে।
॥ দশবথব অযোধ্যা-প্রবেশ ॥

চাবিজন পুত্র আক চাবিবধুব সৈতে সদল-বলে লৈ ইতিবসো বজা
অহাব কথা তনি গড়ে-পুন্সে, ধূপে-দোপে, পতাকা-ভোবণেবে সজাই খোতা
অযোধ্যাত প্রবেশ কবা উলহ-মালহব বর্ণনা মাধবদেবের দৃশ্যবকৈ লাগি ধবিছে।
'ভাঙ্গল কদলী কইল তৌক সমরিতে', 'উকলি জোকাব জয় অনেক সংগলে'
—প্রভৃতি বর্ণনাত স্থানীয় সীচ একট হৈছে।

॥ আদিকাণ্ডৰ বোধমি ॥

বিভিন্ন উপনদী আদিৰ পানীৰে পূৰ্ত্ত হোৱা নদীৰ দৰে ‘আনো
সৰু কথা বত’ বামকথাৰ ধাৰাত একত্ৰ কৰি ৰচনা ‘যেন অমৃতৰ ভাত’
আদিকাণ্ডৰ ‘সাকোপাত্ৰে সমাপতি’ ঘোষণা কৰাৰ আগ মুহূৰ্ত্তত মাধৱদেৱে
সুসংহতভাৱে আদিকাণ্ড। মূল কথাখিনি জুকিৱাই লৈ উপস্থাপন কৰিছে। আদি-
অন্ত-মধ্যস্থীন সপাণিৰ সনাতন, দেৱৰো অৰোধ্য নাৰাৱণেই নিজৰ যোগমায়া-
বলে দলবধৰ ওষত জন্মি মনুষ্যৰ ব্যৱহাৰ দেখুৱাই থাকিলে। জনকমন্দিৰী,
জগতৰ মাতা সাতাক বিয়া কৰাই আনি লক্ষ্মী সমে এক থান হৈ নানাবিধ
দানেৰে সকলোকে বামে আনন্দিত কৰিলে। সকলোৰে মনৰ কামনা
পূৰণ কৰি সাতাৰ গৈতে বাম বহুমন্দিৰত থিত হ’ল।

॥ বিশ্বামিত্ৰৰ বিদায় ॥

আদিকাণ্ডত বিশ্বামিত্ৰক অৰোধাভাৱে দলবধে বিদায় দিয়া বুলি
খঁকা বৰ্ণনা মাধৱদেৱৰ একজিহা। ইয়াত থকা মতে পুত্ৰৰ বিয়া কৰাই দলবধ
অন্তৰ্গত আনন্দিত হ’ল আৰু মহামুনি বিশ্বামিত্ৰই বজাক বাম-লক্ষ্মণৰ গুণ
গ্ৰাম কৈ ওনাগে। তাড়কাবধ, অহল্যাৰ শাপমোচন, হৰধনু-ভংগ আৰু বজা-
গণক কৰা পৰাভৱ, ‘পুত্ৰ দুইৰ পৰাক্ৰম, শুনিয়া অমৃত সম’ বজাৰ মনত
সন্তোষ হ’ল। অৱশেষত —

বিশ্বামিত্ৰক বাক্য কৰিলে অনেক পূজা

চলি গৈলা মুনি বজমনে।

॥ দলবধৰ কু-স্বপ্ন দৰ্শন ॥

বামৰ গুণসমূহে সমস্ত লোকৰ মন মুগ্ধ কৰিলে। বাজা পালন
কৰিবৰ কাৰণে বাম সমৰ্থ হৈ উঠা দেখি দলবধৰ মনত আনন্দ হ’ল, কিন্তু —

কতো কাল অনন্তৰে দেৱিলন্ত নৃপবৰে

নিশা কালে স্বপ্ন বিপৰীত।

পৰিল উলুকাপাত আকাশৰ বাহ চক্ৰ

লাফে লাফে ফুৰয় ডুমিত ॥

বক্ত লম্বা অকালত দেখে ৰসি সিথানত

কান্দে কালনাৰী একমন।

কৃষ্ণ কুসুমৰ মালা   দুই হাতে ধৰি আনি

অক্ষত নৃপতি বনে বন ॥ ১৪৭৭

বান্ধী০ বাসৱপুত্ৰ দশৰথে বৰ্ণিত, অস্তবীৰ্য্য আৰু পৃথিবীত উৎপাত দেখিবলৈ পোৱাৰ কথা আৰু বামৰ আগত দশৰথে ভেৰ্ট শেহ বাতি এটা বপ্তত বজ্জপাত সহিত উদ্ধাপাত হোৱা দেখিবলৈ পোৱাৰ কথা (পৌ ২।৩।১৬) আছে। 'মৃত্যুসূচক বপ্ত'টোৰ বৰ্ণনা অৱশ্যে মাধৱদেৱে দিছ বৰ্ণনামাৰে সজাইছে। এই কু-বপ্ত দেখি মূলত বজাই মৃত্যুৰ আশংকা কৰিছে যদিও মাধৱদেৱে কোৱা নিয়ন্ত্ৰিত আশংকা কৰা নাই —

অঙ্কক মূৰিৰ শাপ   সমীপ চাপিল মোৰ

নিকটতে মিলিব মৰণ ॥

মূলত দশৰথে ভেৰ্টৰ চিত্ত মোহিত নো হওঁতেই বামৰ বাজ্যভাৱ দিব খোজাৰ দৰে আদিকাণ্ডতো —

বাৰত চেতন পাবে   আছৰ বামত তাৰে

বাজ্যভাৱ কৰৌ সমৰ্পণ ॥

॥ ভৰত-শত্ৰুঘ্নক মাৰ্জ্জুন ঘৃহলৈ প্ৰেৰণ ॥

বান্ধী. বাসৱপুত্ৰ ভৰতৰ মোৱালেক বৃধাজিৎ ভাগিনীয়েক ভৰতক চাবলৈ মিথিলাত উপস্থিত হোৱাৰ কথা আছে (১।৭৩।২-৫)। বিয়াৰ পাছত অমোধ্যাত উপস্থিত হোৱাৰ কিছু কালৰ পাছত দশৰথে ভৰতক মাতি এই বুলি কোৱাৰ কথা আছে — “বাহা, তোমাৰ মোমায়েকা বীৰ বৃধাজিৎ তোমাক নিবলৈ আহি কিছুদিন ইয়াতে আছে (বা ১।৭৭।১৬, ১৭)।” সেই কথা শুনি ভৰত শত্ৰুঘ্নৰ সৈতে কেকয় ৰাজকুমাৰ বৃধাজিতৰ লগত যোৱেকৰ নগৰলৈ যাব আৰু দশৰথে ভেটিয়া সন্তুষ্টি হয় (পিতা অস্ব্য ভূতোষ হ)। গোড়ীৰ পাঠৰ বালকাণ্ডৰ ৭১।৮০ অধ্যায়ত ভৰত-শত্ৰুঘ্নৰ হাজা আৰু ৰাজগৃহ নগৰীত নানা বিদ্যা চৰ্চ্চা কৰি কাল কটোৱাৰ বহুল বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। ভৰত-শত্ৰুঘ্নক মাৰ্জ্জুন-গৃহলৈ পঠোৱাৰ সময়ত দশৰথে বামৰ এই দুই ভাৱে কিবা অনিষ্ট সাধন কৰিব পাৰে বুলি সন্দেহ কৰাৰ কথা নাই যদিও, অভিষেকৰ আৱো-জনৰ সময়ত এনে সন্দেহৰে দশৰথে প্ৰকাশ কৰিছিল, সেই কথা বথাহানত আলোচনা কৰা হৈছে।

মাথৰদেৱৰ আদিকাণ্ড —

বামক পাভন্তে বাক্য পাতিবে বিখিনি জানে।

ভৱত আৱৰ শত্ৰুৱনে ।

গুচোক বিখিনি সবে পঢ়িবাৰ হলে ইহকো

বাক্যৰ গুচাও এতিকণে ॥

এইবুলি ভাবি বজাই ভৱত-শত্ৰুৱক মাতি আনি মধুৰ বচনেৰে কলে —

যুজ্জ্বলিত মাভুলৰ বাক্যক পঢ়িবে এতি

চলিয়া য়াঠোক দুয়োজন ॥ ১৪৭৯

পিতৃৰ বচন অনুসৰি দুয়ো মাতামহৰ বাক্যলৈ গ'ল। তাৰ পাছত দশৰথে বামক বজা পাতিবলৈ আয়োজন কৰাৰ সূচনা দি মাথৰদেৱে 'অমৃতৰ ভাণ্ড' আদিকাণ্ডৰ 'সাক্ষোপাঙ্গে সমাপতি' ঘোষণা কৰিছে।

তাৰ পাছত কবিত্বজনাৰ গ্ৰন্থ বচনা সম্পৰ্কীয় নিবেদন, নামধৰ্মৰ মহিমা কথন, বামৰ বন্দনা, তুতি-নতি, শৰণ-গ্ৰহণ, ভগৱন্তৰ চৰণত ভক্তিৰ প্ৰাৰ্থনা, জয়-কীৰ্ত্তনত বিনে ভক্তজনৰ অন্য কামনা নোহোৱাৰ কথা জনাট সদগতিৰ অৰ্থে সামাজিকক 'বাম বাম' ডাকিবলৈ কৈ গ্ৰন্থ সামৰিছে।

কৃষ্ণি: বামায়ণত নৱবিবাহিত পুৰুষকলৰ সৈতে দশৰথ আহি অযোধ্যাত প্ৰবেশ কৰাত আদিকাণ্ড শেষ হৈছে। ভাণ্ড ভৱত-শত্ৰুৱ মোমায়েকৰ ঘৰলৈ ৰোৱাৰ কথা নাই। আনহে নালাগে অযোধ্যাকাণ্ডতো কুঁজীৰ এবাৰ কথাত মাত্ৰ কোৱা হৈছে — “ভৱত থাকিল গিয়া মাতামহৰ ঘৰে।” কৃষ্ণিবাসৰ মতেও বাম-অভিষেকৰ আগবাতি দশৰথে এটা কুৰুপ দেখিছিল।

॥ বামবিজয় নাট ॥

বামবিজয় বা সীতাহৰণৰ নাটখন শংকৰদেৱৰ ৰচিত বামকথাধূলক অংকীয়া নাট। ইয়াত বিদ্যামিত্ৰই বাৰু-নিধমৰ কাৰণে বামক নিবলৈ অহাৰ পৰা বাম-সীতাৰ বিবাহৰ অন্তত অযোধ্যালৈ ছুবি আহি বামে 'সীতাৰ মনোৰথ পূৰি পৰম ৰসে কেলি' কৰালৈকে আখ্যান ভাগ কপালিত কৰা হৈছে। নাটখনৰ বিষয়-বস্তু বাদী। বামায়ণৰে যদিও শংকৰদেৱে উদ্দেশ্যপূৰ্ণ

ভাৱে তাত অনেকখিনি পৰিবৰ্তন সাধন কৰিছে। তাৰে মূখ্য পৰিবৰ্তনখিনি তলত সংক্ষেপে উল্লেখ কৰা হ'ল -

- (১) বশিষ্ঠক এবাৰলৈকে অৱতাৰণা কৰা হোৱা নাই।
- (২) বিশ্বামিত্ৰই বাম-লক্ষণক ধনুৰ্বেদ আৰু দিবা বাণ দান কৰা বুলিছে; বলা-অভিবলা বা অস্ত্ৰসমূহৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই।
- (৩) অহল্যা-উদ্ধাবৰ উল্লেখ নাই।
- (৪) বামে সীতাৰ ব্ৰহ্মৰ সভাত শ্ৰেষ্ঠিহস্তী বজাবিলাকৰ উপস্থিতিত হবধনু ভংগ কৰিছে আৰু সেই সভাতে সীতাই মালাদান কৰি বামক বৰণ কৰিছে।
- (৫) বাম-সীতাৰ পূৰ্ববাণ বৰ্ণন, সীতাৰ আভিনৱৰ্ত্ত।
- (৬) মিথিলাত ব্ৰহ্মৰ পাছত শ্ৰেষ্ঠিহস্তী বজাবিলাকৰ লগত বামৰ যুদ্ধ।
- (৭) কেৱল বাম-সীতাৰ বিবাহ বৰ্ণন।
- (৮) বিস্মাত পুৰোহিত বিশ্বামিত্ৰ মূনি, বশিষ্ঠ নহয়।
- (৯) বিস্মাৰ পাছতে বিশ্বামিত্ৰৰ বিদায় হোৱা নাই, দশৰথৰ অযোধ্যা-যাত্ৰাত বিশ্বামিত্ৰ সহযাত্ৰী হৈছে।
- (১০) বামৰ পক্ষ গ্ৰহণ কৰি বিশ্বামিত্ৰই পৰন্তবামৰ লগত যুদ্ধ কৰিছে আৰু পৰন্তবামৰ পৰাক্ৰম সহিব নোৱাৰি পলাইছে।
- (১১) পৰন্তবামে নিজৰ বৈষ্ণৱ ধনুত গুণ লগাবলৈ বামক প্ৰত্যাখ্যান জনোৱা নাই, বৰক বামক বধ কৰিবলৈহে উদ্যম কৰিছে।
- (১২) লক্ষণে পৰন্তবামক বধ কৰিবলৈ বামৰ আজ্ঞা বিচাৰিছে।
- (১৩) বামে নিজৰ আৰম্ভ ধনুৰেহে (পৰন্তবামক বধ কৰিবলৈ উদ্যত হৈ) পৰন্ত-বামৰ স্বৰ্গপথ ছেদ কৰিছে।

॥ নাটৰ আখ্যান ॥

অংকীৰ্ণানাটৰ নিয়ম অনুসৰি প্ৰথমতে 'জগতক পৰম ঈশ্বৰ' বামক মঞ্চত প্ৰৱেশ কৰাই লৈ 'লক্ষণ সহিতে একপালে' বৰাই 'দেৱবাদ্য' বাদনৰ সূচনাৰে সখীসকলৰ সৈতে বামৰ চৰণ চিহ্নি থকা সীতাক প্ৰৱেশ কৰোৱা হৈছে। আভিনৱ কন্যা সীতা কিদৰে বামৰ বিবহত আকুল হৈ পৰিছে তাৰ

বৰ্ণনা ইতিমধ্যে দি অহা হৈছে। দশবধক সভাত প্ৰৱেশ কৰাই, প্ৰথম দৰ্শনতে
ভৱ লগা কবি বিশ্বামিত্ৰক প্ৰৱেশ কৰোৱা হৈছে —

গীত, বাগ কানাদা, লবিতাল।

আবত কোঁতুকে কৌশিক চত।

মালা বাথে হাতে বক দত্ত ॥

× × হেবৰ কোপে যৈচে যমকাল।

এই 'চত কৌশিকে'ত 'লাড়ল বাহু হৰিগুণ গায়।' দশবধক সপৰি-
বাবে চিৰঞ্জীৱী হ'বলৈ আশীৰ্বাদ কৰা বিশ্বামিত্ৰক বজাই আসনত বহুৱাই
প্ৰণাম জনাই কৰোৱাৰে ক'লে — "হে মুনিৰাজ, তোহাৰি পদ পৰশে আজু
হামাব অযোধ্যাপুৰ পৱিত্ৰ ভেল। × × মুনি, অব কোন প্ৰয়োজন সাধো,
হামাক আজ্ঞা কৰহ। সভামধ্যে অঙ্গীকাৰ কৰে বোললো, আজু যে দান মাগহ
তোহাক সত্যো সত্যো সত্যো দেবো।" বজাৰ কথা তনি আঁহৰে 'হাসি হাসি
কোঁতুকে উঠি বহু নৃত্য কৰল।'

বিশ্বামিত্ৰই সিদ্ধাশ্ৰমত আবন্ত কৰা বজ্জত বিধিনি ঘটোৱা মাৰীচ-
সুবাছৰ পৰা যজ্ঞবল্ক্য কবিৰ নিমিত্তে বজাক বাম-লক্ষ্মণ দুয়োকে তেওঁৰ
লগত পঠাবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। এই কথাটনি বজা চিন্তাত মূৰ্ছিত হৈ পৰিল।
ভাৱ পাহত সুস্থ হৈ বজাই মুনিৰ চৰণত ধৰি কাতৰ কবি ক'লে — "আহে
মুনিৰাজ, হামাব পুত্ৰ বাম-লক্ষ্মণ সে বালক। তাকে বাকসক দিতে চাৱ।
ওহি কেন বেঅহাব। × × যজ্ঞবল্ক্য নিমিত্তে হামাক নিয়া বাৱ।" তাকে
তনি বিশ্বামিত্ৰই খঙেৰে বজাক ভংগ'না কবি ক'লে — "অৱে পানী অসত্যৱাদী,
বাম-লক্ষ্মণক নাহি পাঠাব?" এই বুলি ক্ৰোধত ক্ৰন্দন হৈ দাওঁ কৰিচি,
বাহু জোকাৰি আঁহি শুচি বাৰ খোজাত বজাই আগভেটি চৰণত ধৰি "কবহ
কৰণা আঁহি সূত দান দেহ" ইত্যাদি বুলি আক "বাগ, বামক হাড়ি হামাক
নিয়া বাৱ" বুলি প্ৰাৰ্থনা জনালে। তেতিয়া বিশ্বামিত্ৰই যোণবলেৰে জানিব
পাৰিহে বুলি বামৰ সন্দৰ্কে ক'বলৈ ধৰিলে — "ওহি বামঃ প্ৰথম ঈশ্বৰ,
হৰিক অৱতাৰ। অসুৰ বাকসক বাৰি ভূমিক ভাব উভাব। ইহা জানি কিছু
চিন্তা বাহি কৰবি। সত্য বাণি সত্বে বাম-লক্ষ্মণক হামাব সঙ্গে পঠাব।"

যদিও কথা তিনি কিতাপত বহু হৈ কথবত্তৰ বাম-লক্ষণক যদিও হাতত সন্ধান
কৰাত অধিকৈ হুৱো বাতবুজাবক লৈ যাওঁ কৰিলে। এই বাতবুজাব বৰ্ণনা
এটা পৰ্য্যায়ত দিয়া হৈছে। তাতে অধিকৈ বাম-লক্ষণক বহুৰূপে আৰু বিখ্যাপন
দান কৰা। তাড়কাই বাট ভেটি বৰাত অধি ভৱত কলমান হোৱা, বামৰ
লবত তাড়কা বহুপাতৰ দৰে আঁঠাই পৰি পৰি যোৱা, বিজ্ঞানমিষ্ট আশ্ৰম
পাই হোম আবৃত্ত কৰাত বাট-সুৰাহতে বহু নষ্ট কৰিবলৈ অহা, বিজ্ঞা-
মিত্ৰৰ আত্মৰ বাণী তিনি বামে লব মাৰি বাটচক জীৱত লংকাত আৰু
মুৰাহক সাগৰত পেলোৱা, 'দোহো পিলাচ নষ্ট' যোৱাত বিজ্ঞানমিষ্ট কৌতুক
নৃত্য কৰি বামক প্ৰশংসা কৰা — এই গোটেই যিখি কথা সোমাই পৰিছে।
তাৰ পাছত বিজ্ঞানমিষ্টই বামক জনকৰ নগৰলৈ নিয়াৰ পৰা কাহিনী ৭৭ৰ
আলোচনা ইতিমধ্যে কৰি অহা হৈছে।

॥ বাম-সীতাৰ কেলি-বৰ্ণন ॥

বাকী, বামায়ণত বাম-সীতাই বিবাহৰ পাছত বহু ঋতু জুৰি বিবাহ
কৰাৰ কথা কোৱা হৈছে (বামায়ণ সীতাকা সাধং বিবাহৰ বহুত্ব ৭৭ ॥ ১৭৭১৩৫)
অৱশ্যে এই বিবাহৰ কোনো বৰ্ণনা তাত দিয়া হোৱা নাই। বামায়ণৰ
বসিক সম্প্ৰদায়ত বামৰ অনেক বিবাহৰ কথা পোৱা যায় যদিও, সেই বিলাকৰ
লগত শংকৰদেৱৰ বাম-সীতাৰ 'বস কেলি'ৰ সম্পৰ্ক জুৰিবৰ আশংকা নাই।
শংকৰদেৱৰ দৃষ্টিত বাম-সীতাৰ এই 'বস-কেলি' কৃষ্ণ-কল্লী, কৃষ্ণ-কোণীৰ
দৰে ভক্ত-ভগৱানৰ প্ৰেমলীলা ১০। বামায়ণত নাটৰ কল্যাণ খবৰমান গীতটিত
বাম-সীতাৰ কেলিৰ বৰ্ণনা দিয়া কৰা হৈছে। যদিও তাৰ আগতে সূত্ৰত 'ত্ৰিভুজন-
মোহিনী পদ্মিনী জানকী সীতাক লভিকহ, জীৱামত্স আনন্দে মগন হৱা
মণিময় বহু মন্দিৰে প্ৰবেশিয়ে সীতায়ে সহিত বৈচন পৰম কামকেলি কৰ
বহল,, তা দেখহ তনহ, নিবন্তৰে হবি বোল হবি" বুলি দৰ্শনযোগ্য বিষয়
ৰূপে উত্থাপন কৰিছে; প্ৰকৃতপক্ষে সেই কামকেলিৰ দৃশ্য মঞ্চত অৱতাবণা

১০ 'মহাপুৰুষীয়া কবিৰ বচনাত আৰাধ্যদেৱতাবিষয়ক শৃংগাব-বৰ্ণন'

—এই শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত এই লেখিকাই 'নীলাচল', ৫ম বছৰ, ১ম সংখ্যাত
এই সম্পৰ্কত বহুলাই আলোচনা কৰিছিলোঁ।

কৰা হোৱা নাই। বামবিহ্বল নাটৰ কল্যাণ ধৰমানৰ গীতটি অন্য প্ৰসংগতো উদ্ধৃত কৰাৰ প্ৰয়োজন হ'ব কাৰণে ইয়াত সম্পূৰ্ণকৈ উদ্ধৃত কৰি থোৱা হ'ল —

এ কক বম্বা বস কেলি ।

কাঁকুৰি চোৰি কোৰে কুচ চুচ
বতি কোঁতুকে কৰালি ॥ ৫৯ ॥

পলোৱৰ ধৰিয়ে অৰৰ মধু ধঞ্চল
লোচন মুদি বহু মাই ।

কবত সুবত মন্ত মাত্ৰংগ-গামিনী
কামিনী কামিনী মাই ॥

চকৰ চিকুৰ নিকৰ কৰ কংকণ
খনকিত বতনকু মালা ।

অমল বিন্দু ইন্দু-মুহ লোহে
মোহে পৰম বৰ বালা ॥

পৰম বসিক-গুৰু ছিৰী গুলধ্বজ
ৰাজা নৃপতি প্ৰধান ।

অৱতু অৱতু নিতা ঈশ্বৰ কৃষ্ণক
কেলি লীলা বস জান ॥

॥ মুক্তিমংগল ভটিমাত বাম-চৰিত ॥

বামবিহ্বলনাটৰ অন্তত থকা মুক্তিমংগল ভটিমাটিত সংক্ষেপে বামৰ জীৱনৰ মুখ্য ঘটনাসমূহ উল্লেখ কৰা হৈছে যদিও ইয়াত লংকাবিহ্বলৰ পাছত বাম অৰোধাৰ ৰজা হোৱালৈকেহে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। নাটৰ আৰম্ভণিতে "শ্ৰীবাম স্বামীক চৰণ ভেট" নোহোৱাত আকুল হৈ পৰা সীতাব, নাটৰ সামৰণিত 'জৈচন পৰম বসে কেলিকল্প সীতাক মনোৰথ' পূৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা দি সেই বিহ্বল-বস্ত্ৰৰ লগত সংগতি ৰাখি মুক্তিমংগল ভটিমাৰ আৰম্ভণিতে 'পূৰলো ৰে জানকী মনকাম ॥ অগজন জীৱন সোহি মুবাৰি । মুক্তি মংগল কৰতু তোহাৰি ॥' বুলি কোৱা হৈছে। তাৰ পাছত পিতাকৰ আদেশ পালন কৰি

ধামে সীতার সৈতে বনবাস খাটি ঝাঞ্চল বিজয় কবাব বর্ণনা দিছে। তাব পাহত বালক স্বকবি সুগ্রীবক বাঞ্ছনাট দি বানব-নৈমাবে সৈতে মেজুবজন কবাব কথা কৈছে। তাব পাহত —

ঠাটে বেড়ল চৌদিক লংকা ।
বাকস লোক মিলারহ লংকা ॥
হেদল বো বাবলকেবি মাথ ।
মুকুতি কবতু সোহি বহুনাথ ॥
আবল সঙ্গে বানবক ঠাট ।
বাজা ভেলি অষে ধ্যাক পাট ॥
যো জানকী মন পুৰল সুবাৰি ।
মুকুতি মঙ্গল, কবতু তোহাৰি ॥

এইদবেষ্টমিলনাতক বামচৰিত্তব সূচনাৰে মুক্তিমংগল ভটিমাত বামকথাৰ সামবদি পৰিছে ।

॥ বামবিজয় নাটৰ বচনাকাল ॥

বামবিজয়নাটৰ কোনো কোনো পুথিত থকা দুটা শ্লোকৰ আধাৰতে পণ্ডিতশুশীয়ে এই নাটৰ বচনা কাল ১৪২০ শক বুলি ঐকমন্ত প্রকাশ কৰি আহিছে। বামবিজয় নাটৰ সকলো পুথিতে দেখা সেই শ্লোক দুটা এই —

শ্রীগোপাল-পদহুজ্জ্বলা-লালস-মানসঃ ।

(শ্রী)শুভকৰ্জো নৃপশ্রেষ্ঠঃ কাবল্যমাস নাটকম্ ॥

শিবদ্বন্দ্ব-বৈদ-চন্দ্রশাকে শংকর সংজ্ঞকে ।

শ্রীবামবিজয়ঃ নাম নাটকং মুক্তিসাধকম্ ॥

হৰিনাবায়ণ দত্তবকৰা সম্পাদিত বামবিজয়নাটত এই শ্লোক দুটা নাই। শ্রীবিজ্ঞানাবায়ণ শাস্ত্রীয়ে সম্পাদনা কৰা বামবিজয়নাটত কল্যাণ স্বৰমানব গীত আৰু মুক্তিমংগল ভটিমাব মাজত এই শ্লোক দুটা দি পাদটীকাত “এই দুটা অতিবিস্তৃত শ্লোক” বুলিছে। কালিবাম মেধিব সম্পাদিত ‘অংকোৱলী’ত (পুথিৰ সময় ১৭২৭ শক) মুক্তিমংগল ভটিমাব পাহত এই শ্লোক দুটা আছে।

বামনবিজয়নাটৰ সকলো পুথিতে যে এই শ্লোক দুটা নাই আৰু ধকাবিলাকতো
হালি যে একে নহয়, ওপৰত উল্লেখ কৰা সংস্কৰণ কেইটোৱে প্ৰমাণ কৰে। তদু-
পৰি 'শংকৰ সংজ্ঞকে' শব্দটোত সপ্তমী বিভক্তি হোৱাৰ কোনো বৃত্তি নাই।
তেনে তুল প্ৰয়োগ শংকৰদেৱেই কৰিছে নে ?

বামানন্দ যিহে “শংকৰদেৱৰ মহাপ্ৰসঙ্গৰ এশ বছৰৰো অধিক কাল
পাছত লিখা” (১৭৬১ চনৰ কিছু আগে পাছ লিখা বুলি ড° মহেশ্বৰ নেওগে
‘ঐক্যচৰিত’ৰ পাতনিত প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে) শংকৰ-মাধৱ চৰিতত ওপৰত
উদ্ধৃত শ্লোক দুটাৰ ফালে ইঙ্গিত কৰি কোৱা হৈছে —

বামৰ বিবাহ কথা সীতা-হনুমান ।

অংকক লিখিলা তৈত ঐক্য শংকৰ ।

তুৱধৰ্ম নৃপতিকো অংকক নিবঙিলা ।

অংকত শ্লোকক কৰি অংকক শক দিলা ॥ ১৫৪১

তুৱধৰ্মে তনিলত অংক কৰিবাব ।

চাহিলেক গৃহক আনিয়া আপোনাৰ ॥

দেখিয়া ৰাজ্যৰ বহু আনন্দ মিলিল ।

যাত্ৰা কৰিবাক শংকৰক নিবেদিল ॥ ১৫৪২

শংকৰদেৱে তেতিয়া ৰাজ্যৰ নৰ্ত্তকসকল ডাৱ-ভঙ্গী শিকাই তুৱধৰ্মে
সজাই দিয়া ঘৰত যাঁচা (ভাওনা) কৰিলে। তাৰ পাছত শংকৰদেৱ চাৰি
মাহ মান কোঠবিহাৰত থাকিলে আৰু “বোলত কৰিবো পদ বাহুৱ ৰুদ্ৰ”
বুলি হিব কৰি প্ৰথম ৰুদ্ৰৰ ‘আৱশেষে সবে কথা পদে নিবঙিলা ।’ তাৰ
পাছত ‘দ্বিতীয় ৰুদ্ৰৰ কথা দুই অধ্যায়ৰ’ কৰোঁতেই হাতত কোঁহী হৈ শংকৰ-
দেৱৰ পৰলোকপ্ৰাপ্তি হয়। শংকৰদেৱৰ ভাগৱত বচন। সম্পূৰ্ণ বিধিনি
কথা বামানন্দই ক’লে, সেয়া মুঠেই বিশ্বাসযোগ্য নহয়। ইয়াত কোৱাৰ দৰে
শংকৰদেৱে যদি সম্পূৰ্ণ প্ৰথমৰুদ্ৰ আৰু দ্বিতীয় ৰুদ্ৰৰ মাত্ৰ দুটা অধ্যায়হে
লিখিছিলে, তেনে শংকৰদেৱৰ বচন। বুলি পৰম ব্ৰহ্ম লাভ কৰি অহা ভাগ-
ৱতৰ অন্য ৰুদ্ৰসমূহ আৰু বিশেষকৈ আদ্যাদশম কাণ্ড বচন। ? ভাগৱতৰ সম্পূ-
ৰ্ণ এনে বিসংগতিপূৰ্ণ তথ্য লিখা বামানন্দৰ কথাত হৰণৰ দি অংকত

লোক কবি অংক শক দিলা' কথাবাৰ মানি ল'ব নোৱাৰি।

বামানন্দই শংকৰদেৱৰ জীৱনৰ লগত পোনপটীয়াকৈ অঙ্কিত কোনো লোকৰ পৰা তনি গুৰুচৰিত্ৰ ৰচনা কৰা নাই। মাধৱদেৱৰ শিষ্য গুৱানীপুৰীয়া গোপাল (জন্ম ১৪৬৩ শক), গোপালৰ শিষ্য শ্ৰীৰাম আঁতাৰ পুত্ৰহে বাৰামন্দ।

দৈত্যাবি ঠাকুৰৰ ৰচিত 'শ্ৰীশংকৰদেৱ-মাধৱদেৱ চৰিত্ৰ'ৰ ৰচনা কাল সকলো গুৰুচৰিত্ৰৰ ৰচনা কালতকৈ আগ। দৈত্যাবি ঠাকুৰ মাধৱদেৱৰ ভাণিনীয়েক বামচৰণ ঠাকুৰৰ পুত্ৰ। সত্যতে মাধৱদেৱৰ লগত থকা বামচৰণ ঠাকুৰৰ পুত্ৰ দৈত্যাবিয়ে বাটকৈ মাধৱদেৱৰ অন্যতম শিষ্য বৃটীৰ গো গোবিন্দৰ পৰা তনি লিখা গুৰুচৰিত্ৰখনৰ কথা ৰে বামানন্দৰ খনৰ ভাষ্যতকৈ অধিক প্ৰাণ-বিক হ'ব সেইটো জনা কথা। দৈত্যাবি ৰচিত গুৰুচৰিত্ৰত শংকৰদেৱৰ বিত্তীয় বাৰ তীৰ্থ যাত্ৰাৰ আগতেই (এই তীৰ্থযাত্ৰা ১৪৬৮ শক, ১৫৪৬ খৃষ্টাব্দৰ পাহত) বামবিজয় নাটৰ ৰচনা বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। এই চৰিত্ৰ মতে —

আহন্ত শংকৰদেৱ গৈলা বেহাৰত ॥ ৪

শংকৰদেৱৰ মুখে তনি কৃষ্ণ কথা।

দেৱানে শৰণ লৈলা শংকৰত তথা ॥

দেৱানৰ বাণী তনি সীতা হৰদ্বৰ।

বামানন্দ অংক কবি দিলন্ত শংকৰ ॥ ৫

বৰপেটা আসিবাংক নাৱ ভৰা দিলা।

চলিলা শংকৰদেৱ নাৱত চৰিত্ৰ ॥

ইয়াত এইদৰে শুদ্ধকালে শংকৰদেৱত শৰণ লোৱাৰ পাহত তেওঁৰ অনুবোধক্ৰমে বামবিজয়নাট গুৰুজনাই ৰচনা কৰা বুলিছে। নতুনকৈ শৰণ লোৱা ৰজাজনে ইতিমধ্যে কৃষ্ণলীলাপ্ৰধান অংকীয়া নাট-ভাওনাৰে জনসাধাৰণক প্ৰবলভাবে আকৃষ্ট কৰা গুৰুজনৰ পৰা বামবিজয়ক নাট এখন ৰচনা কৰাই ভাওনা চাবলৈ হেঁপাহ কৰাটো স্বাভাৱিক কথা। অৱশ্যে দৈত্যাবিয়ে ভাওনাৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই। নাট ভাওনা কবিলৈকে লিখা হয়; গতিকে বামানন্দই লিখাৰ দৰে শুদ্ধকালে ভাওনাৰ ব্যৱহাৰ কৰাটো; স্বাভাৱিক।

নবনাবায়ণ আৰু গুৰুধ্বজে আহোম ৰজাক পৰাস্ত কৰি গড়গাওঁ দখল কৰা বুদ্ধদেৱ আগতেই চিলাবায় বা গুৰুধ্বজে শংকৰদেৱত শব্দ লোৱা বুলি কথাকটকিত উল্লেখ আছে। তাত থকামতে শনিৰ কুপ্ৰভাৱত পৰাত নৈৰজৰ নিৰ্দেশমতে নবনাবায়ণ ৰজা ৰাজধানীৰ পৰা আহি বৰনগৰত আহিলেহি। সেই সময়ত শংকৰদেৱে ৰজাক উপঢৌকন দি সাক্ষাৎ কৰিছিলেহি আৰু চিলাবায় শংকৰদেৱক সেই সময়তে গুৰু মানিব খুঁজিছিলে যদিও ককায়েকৰ ভয়ত সেইটো কৰা নহল। সেই সময়ছোৱাতে চিলাবায় শংকৰদেৱৰ ভায়েক বাম-বায়ৰ কন্যাক বিয়া কৰায়। এই পুথিত থকা মতে “পাছে ৰাজা বেলচন কৈ . . . . উজাই গ’ল। ছোট স্মৰাজ চিলাবায় বেহাৰ নগৰে ৰাজ্য ৰখি পালি পাটি অৱৰ্তাই আছে।” বামবায়ৰ কন্যাৰ মুখত শংকৰদেৱৰ ৰচিত গীত শুনি বুদ্ধ হৈ “পাছে ৰাজা ডিলা নগৰে আহি মহাপুৰুষ গুৰুৰ তালৈকে কাতবকৈ নিয়াই . . . . . শংকৰদেৱ হাল (কঃ৩:৫. ১৩৭-১৩৯ পৃঃ দ্ৰষ্টব্য)।”

ড° লক্ষ্মীদেৱীয়ে ভেটৰ ‘অসমদেশৰ বুৰঞ্জী’ত (১৮৩ পৃঃ) সেইটো চাহাৰে উল্লেখ কৰা এটা কিম্বদন্তী মতে শনিৰ প্ৰভাৱত পৰা নবনাবায়ণে জ্যোতি-মীৰ বিধানমতে সম্পূৰ্ণ এবছৰ হস্তবশত ফুৰাব কথা উল্লেখ কৰিছে। এই সময়ছোৱাত কোচ ৰাজ্যৰ শাসনভাৱ (চিলাবায়) গুৰুধ্বজৰ হাতত অৰ্পণ কৰিছিল। ৰালফ্, ফিটচ্ নামৰ ইংৰাজ ভ্ৰমণকাৰী এজনে লিখি থৈ যোৱা টোকাতে সেই সময়ত গুৰুধ্বজ কোচৰাজ্যৰ ৰজা আছিল বুলি পোৱা যায়। ড° লক্ষ্মীদেৱীয়ে নবনাবায়ণে চিলাবায়ৰ হাতত ৰাজ্যভাৱ এৰি ফুৰাব সময় ছোৱাত ৰালফ্, ফিটচ্ কোচৰাজ্যৰলৈ আহিছিল বুলি অনুমান কৰে।

নবনাবায়ণে গুৰুধ্বজক কিছুদিনৰ কাৰণে ৰাজ্যভাৱ গভোঁটাৰ কথাটো সঁচা হ’লে, গুৰুধ্বজ সেইদৰে “ৰাজ্য নৃপতি প্ৰধান” হৈ থাকোঁতেই বাম-বিজয় নাট ৰচনা কৰা বুলি ধাৰণা হয়। এই নাটৰ কল্যাণ খবৰমান গীতত ‘পৰম বসিক গুৰু, হিৰী গুৰুধ্বজক, ৰাজ্য নৃপতি প্ৰধান’ বুলি কোৱা হৈছে। মুক্তিমংগল ভটিয়াতো লিখিছে —

বামক পৰম গুৰুতি বস জানা।

শ্ৰীগুৰুধ্বজক নৃপতি প্ৰধানা ॥

বামক বিজয় বো কথাত নাট।

সংকৃত শ্লোক এটাতো 'শুদ্ধকৰ্মো নৃপশ্ৰেষ্ঠঃ কাব্যবাস নাটকম্' বুলিছে।

শংকৰদেৱে জীৱনৰ অন্তিমভাগ কোচবেড়াৰত বাইট মৰনাধাৰণৰ আদৰ আপাতনভৱে আছিলে। ইফালে ভাব আগতেই শংকৰদেৱে মৰনাধাৰণ বজাৰ তত্পৰক দুটা বাৰফলিয়া লিখিছিল। তেনেজন বজা সাফাতে ভৱ জয় ময় ময় হৈ থকাৰ সময়তে শংকৰদেৱে কি বুজিব বজাৰ জাদুক প্ৰধানক 'নৃপতি প্ৰধান' আৰু 'নৃপশ্ৰেষ্ঠ' বুলিব? কেনে 'নৃপতি' বোলা হ'লেও জগৎটো এবাই বোৱা সুকল্যা থাকিলেহেঁতেন।

গতিক 'কথাগুৰুচৰিত' ইঞ্জিত দিয়া আৰু ড° লক্ষ্মীদেৱীয়ে অনুমান কৰা মৰনাধাৰণৰ হৃদবেশৰ সময়ছোৱাত শুদ্ধকৰ্ম বজা আছিলে। 'কথাগুৰুচৰিত'ৰ মতে শুদ্ধকৰ্ম সেই সময়তে শংকৰদেৱৰ ওচৰত লবন লৈছিলে। 'বামক পৰম শুকতি বস জন' নৃপতিপ্ৰধান শুদ্ধকৰ্ম অনুবেশকৰ্মে শংকৰদেৱে বামকথামূলক বামবিজয় নাটৰ ৰচনাও সেই সময়তে কৰিছিলে।

'কথাগুৰুচৰিত'ত শংকৰদেৱে জীৱনৰ অন্তিমকালত বামবিজয় নাট লিখিছিল বুলিছে যদিও সেই প্ৰসংগত দিয়া বিসংগতিপূৰ্ণ বৰ্ণনাই কথাটোৰ প্ৰামাণিকতা নোচোৱা কৰিছে। তাত আছে "শুদ্ধকৰ্মে তাত্তে কাপ-কাটি এৰিছে। পন্নানৰ গলা শ্লোক লক দিছে। শীশংকৰ কিত্তি তুৰংগ গুণেশ্ব শাকে জাভো। গমতু হৰিপদ ৰ বিলা বিধু (?) চলে ইতি ১৪২০।" শিহে বামবিজয় নাটততো এই শ্লোক নাই। তদুপৰি বামবিজয়ত থকা বুলি প্ৰচলিত 'বিন্দু-বহু' প্ৰতি শ্লোকতো শংকৰদেৱৰ জন্ম-মৃত্যুৰ লকৰ কথা নাই।

শংকৰদেৱৰ অন্য কোনো ৰচনাত ৰচনাকালৰ উল্লেখ নোহোৱালৈ চালে আৰু বামবিজয়নাটৰ সকলো পুথিতে কালনিৰ্ণায়ক শ্লোকটো নথকালৈ চালে সেই শ্লোকটো শংকৰদেৱৰ ৰচনা নহৈ পৰবৰ্তী সাযোজন্য বুলি ধাৰণা হয়, বামানন্দদ্বিজৰ সময়ত হয়তো সেই প্ৰকৃতি শ্লোকটোৰ প্ৰচলন হৈছিল। গতিকে এই শ্লোকটোৰ ভিত্তিতে বামবিজয় শুদ্ধকৰ্মৰ অন্তিম ৰচনা বুলি ক'ব নোৱাৰি। তদুপৰি এটা কথা মন কৰিব লগীয়া যে বামানন্দদ্বিজও এই নাটকে শুদ্ধকৰ্মৰ অন্তিম ৰচনা বোলা নাই।

বায়বিজ্ঞান নাটৰ কল্যাণ খবৰমানৰ গীতটোত বায়-সীতাৰ সন্তোষ শৃংগাৰৰ বি বহল বৰ্ণনা দাঙি ধৰা হৈছে, বায়-সীতাৰ সম্পৰ্কটো উক্ত-উক্তমানৰ সম্পৰ্ক বুলি স্বীকাৰ কৰি ল'লেও প্ৰান্ত হুকুৰি বহুবিধা মহাপুৰুষজনাই সেই বৰ্ণনা লিখাৰ প্ৰেৰণা অনুভৱ কৰিবনে? গুৰুজনৰ এই বহুগত আধি বায়-সীতাৰ সম্পৰ্কটো নাটৰ সামৰণিত আশ্ৰয়দাতা আৰু আশ্ৰিতৰ, বামী আৰু সেৱকৰ সম্পৰ্কৰূপেহে একশৰণ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক, দাস্যভক্তিৰ আচৰণকাৰী গুৰুজনৰ পৰা আশা কৰিব পাৰোঁ। আনহাতেদি প্ৰান্ত হুকুৰি বহুৰ পৰমায়ু ভোগ কৰা ব্যক্তি এজনৰ কাৰণে নৈকৰ ঘৰৰ বহুৰ কেইটা জীৱনৰ আবেলি সমন্বিত। (১৫৪৬ খৃষ্টাব্দৰ পাছত, কোনো কোনোৰ মতে ১৫৫০ খৃষ্টাব্দত) দ্বিতীয়বাৰ ভীৰ্ষযাত্ৰা কৰাৰ আগতে গুৰুজনে বায়বিজ্ঞানট বচনা কৰিলে, শৃংগাৰী বৰ্ণনাটোৰ অধ্যাত্মিকতা নাথাকে।

মধুচন্দ্ৰিকাৰ সমন্বিত সীতাৰ ৰূপ-সাদৰ্শ্য দেখি পুৰোহিত বিশ্বামিত্ৰ কামমোহিত হোৱা, পৰশুৰাম-বিশ্বামিত্ৰৰ মাজত দৰবা-দৰবি লগাই চৰ্মবসন ঘৰি পৰাৰ বৰ্ণনা দি কৌতুক কৰাৰ অভিলাষো হুকুৰী বহুবিধা উত্তপাবদৰ্শী পৰিগক ধানসড জন্তিৰ বুলি মনে নধৰে। গতিকে বায়বিজ্ঞান নাট গুৰুজনৰ অভিন্ন বচনা নহয়। প্ৰাচীনভাষ আৰু অধিক প্ৰামাণিক দৈত্যাবিৰ গুৰুচৰিত্তৰ থকাৰ দৰে পঞ্চবদেৱে দ্বিতীয়বাৰ ভীৰ্ষযাত্ৰা কৰাৰ আগতেই এই নাট বচনা কৰাটো যুক্তিসিদ্ধ কথা।

লংকবদেৱৰ বায়বিজ্ঞান নাটৰ বহুখিনি প্ৰভাৱ বাধৰদেৱৰ 'আদিকাণ্ড'ত পৰাৰ কথা; বৰ্ণনামত উল্লেখ কৰা হৈছে।

তৃতীয় অধ্যায়

॥ মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণ ॥

ঃ অৰোধ্যাকাণ্ড ঃ

মাধৱকন্দলীৰ অৰোধ্যাকাণ্ডৰ আৰম্ভণিতে ‘দশৰথ গৃহে লীলাৰূপে অৱতৰি, মনুষ্যৰ কাম’ কৰা ৰামৰ বিশ্ৰামিতৰ লগত মিথিলা-ৰাজ্য, হৰধনু উদ্ধ কৰি সীতাক লাভ কৰা, বিদ্বাহৰ পাছত ৰাম-সীতা, লক্ষ্মণ-উৰ্মিলা আদিয়ে পুৰবাসীসকলৰ উলহ-মালহৰ মাজত অৰোধ্যাত প্ৰৱেশ কৰাৰ চমু বৰ্ণনা দি লোৱা হৈছে (১৪৯২-১৫১০ পদ)। চাৰিও ভাই মিলি ধৰ্মপথ অনুসৰি ভোগ ভুঞ্জি কিছু কাল কটোৱাৰ পাছত ভৱতৰ মাতুলক দেখাৰ ইচ্ছা জন্মিল। জেষ্ঠজনৰ অনুমতি লৈ ভৱত-শক্ৰেই গৈ বৃদ্ধাজিতৰ ঠাইত আহচৰ্য্যক বাল কৰি থাকিল।

দৌড়ীয় পাঠত ভৱত-শক্ৰে মাতুল-গৃহলৈ যোৱা আৰু তাত নানা বিদ্যা আৱদ্ধ কৰি ৰাস কৰি থকাৰ হি দীৰ্ঘলীয়া বৰ্ণনা আছে (১৭১-৮০ স.) কন্দলীয়ে সেই বৰ্ণনাৰ অৱতাবণা কৰা নাই।

॥ ৰাম-অভিবেকৰ আৰোহণ ॥

ৰামক বৃষৰাজ পাতিবলৈ তেওঁৰ গুণমুগ্ধ প্ৰজাসকলে অনুৰোধ কৰা, দশৰথে সেইমতে ‘কান্ধন এবাৱা চৈত প্ৰৱেশ’ হোৱাৰ সময়তে ৰাম-অভিবেক পাতিবলৈ বশিষ্ঠক আৰোহণ কৰিবলৈ কোৱা, সুমন্তক পঠাই ৰামক মাতি আনি পুৰুষোত্তম তেওঁক বৃষৰাজ পাতিব বুলি জনাই আৱশ্যকীয় বাজনীতিৰ

উপদেশ দিয়া — এইখিনি বৰ্ণনা সংক্ষিপ্ত ৰূপত হ'লেও কন্দলীয়ে মূলৰ অনু-
বৰ্তী কবিয়েই দাঙি ধৰিছে। মূলতঃ ৰাজনীতিৰ উপদেশ লৈ ৰাম নিজ ভৱ-
নলৈ যোৱাৰ পাছত দশৰথে পুনৰ যতাই আনি কিছু কথা কৈছে: কন্দলীয়ে
মাজতে ৰাম নিজ ভৱনলৈ যোৱাৰ কথাটো বাদ দিছে। ৰাতি সপোনত দশৰথে
ৰজাৰ মৃত্যু আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ বিনাশসূচক ৰূপ দেখাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে সাধাৰণ
পৃথক ৰূপত দাঙি ধৰিছে। মূলতঃ দশৰথে ৰাম-অভিষেকৰ সিদ্ধান্তৰ পৰা তেওঁ
বিচলিত হ'ব পাৰে বুলি সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছিল — 'মোৰ চিত্ত (অন্য
লোকৰ প্ৰাৰ্থনাত) বিমুঢ় নো হওঁতেই মই তোমাক অভিষিক্ত কৰিম,
কাৰণ প্ৰাণবিলাকৰ মতি চঞ্চল।' কন্দলীৰ বামাৱলীত দশৰথৰ এনে সন্দে-
হৰ আভাস যাহাও নাই। ইয়াত দশৰথে ৰামক এই বুলিছে কৈছে — 'বাৰে
নৈৱো জানে পোকে ইটো সৰু কাজ/কালি শুভদিনত তোমাক দিবো ৰাজ।'

মূলতঃ দশৰথে শুৱত অযোধ্যাৰ পৰা আঁতৰি থকাৰ সময়তে ৰামৰ
অভিষেক পাতিব খুজিছে। দশৰথে ডবতৰ চৰিত্ৰ সং যদিও তেওঁ বিধিনিষেধ
পাৰে বুলি সন্দেহ কৰিছে, কাৰণ মানুহৰ চিত্ত চঞ্চল (২।৩।২৬)। কন্দলীয়েও
ডবতৰ জ্যেষ্ঠানুৱৰ্তী ৰজাৰ স্বীকাৰ কৰি 'তথাপিভো নুহজোহো কুমাৰ স্বজাৰ'
বুলি দশৰথে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰাৰ কথা কৈছে।

মূলতঃ দশৰথৰ পৰা সীতাসহিত উপবাস পালনৰ আজ্ঞা পাই ৰাম
প্ৰথমতে নিজ ভৱনলৈ গৈছিল। তাৰ পাছত তেওঁ মাক কৌশল্যাক ৰজাৰ
আদেশৰ কথা ক'বলৈ গৈছে। কন্দলীৰ মতে ৰাম পোনে পোনে মাকৰ
ওচৰলৈ গৈছে। মূলতঃ কৌশল্যাই শ্ৰিয়নিৱেদকসকলৰ পৰা ইতিমধ্যে ৰাম-
অভিষেকৰ কথা আনিবলৈ পাইছিল। ৰাম-অভিষেকৰ কথা শুনি সীতা,
সুমিত্ৰা আৰু লক্ষ্মণেও আগতেই গৈ অৰ্চনাত বহু হৈ থকা কৌশল্যাক
পৰিচৰ্যা কৰি আছিল। ৰামে কৌশল্যাক দেৱগৃহত ঐদেৱীক অৰ্চনা কৰি
থকাৰ সময়তে পালেগৈ। তেওঁ ৰাম-অভিষেকৰ কথা শুনি মুগ্ধিতমগ্ন হৈ
প্ৰাণাৱায়ব হাবা পৰম পুৰুষ অনাৰ্দ্দনক ৰান কৰি আছিল (দো: ২।৩।২৯-৩২)।

কন্দলীয়ে কৌশল্যাৰ ঐ-অৰ্চনাৰ কথা কোৱা নাই। সুমিত্ৰা আৰু
লক্ষ্মণ কৌশল্যাৰ ওচৰলৈ যোৱাৰ কথা ক'লে; কিন্তু সীতা কৌশল্যাৰ ওচ-

বলে যেতিয়া গল, সেই কথা কোরা নাই। কন্দলীর বায়ারগতো মূলব ঘবেই
তরু-বস্ত্র-পরিহিত। কোশল্যাই দেবগৃহত কৃতান্তলি হৈ —

একাগিক ধ্যান মনে অগস্তব যার।

বিমুক্ত পুঙ্কনে বামে নমিলন্ত পার।।

ইয়াত বামে মাকক তেওঁৰ অভিষেকৰ কথা অনাই বারতীর ঙ্গাংলিক
আচাৰ কবিতাল কোরা কথাও মূলৰ অনুকল। মূলত কোশল্যাই তেওঁ পদ্ম-
নেত্র পবনপুঙ্কক কৰা তক্ৰিৰ ফলতে বামে বাজলক্ষী লাভ কৰিছে মূলি
কোৱাৰ (গো: ২।৩।৪০) অনুকপে কন্দলীৰ বায়ারগতো কোশল্যাই কৈছে—

ধন্য মোৰ জীৱন ফলিল মনোবধ।

তুৰিলা তোমাৰ গুণে বাক্য। মনবধ। ১৫৫২

সাকল বিমুক্ত আমি উকতি কবিল।

কৰ্মগত লক্ষ্যী আসি আগুনি বৰিল।।

বামে লক্ষ্যক অভীষ্ট ভোগ কবিতাল আস্থান কৰা আৰু মনবধে
আদেশ কৰামতে বশিষ্ঠই বামৰ অধিবাস কৰোৱাৰ বৰ্ণনা চম্ভু যদিও মূলৰ
অনুৱৰ্ত্তী। মূলত অধিবাস কৰাৰ বশিষ্ঠ গাচ ঘোৱাৰ পাছত বামে স্থান কৰি
ধৰি:-পাত্ৰ মূৰত লৈ অগ্নিত আহুতি দি সীতাৰ সৈতে হস্তশেষ পান কৰিলে।
তাৰ পাছত দেৱ নাৰায়ণক ধ্যান কৰি বাক্ আৰু ইন্দ্ৰিয় সংযত কৰি সীতাবে
সৈতে বিমুক্ত মূলৰ মন্দিৰত কুল-মহাতা তই বাতিটো কটালে (গো ২।৩।১-৪)।
কন্দলীৰ মতে বশিষ্ঠ ঘোৱাৰ পাছত অগ্নিত আহুতি দি বাম 'দেৱ ঘবে
থাকিলন্ত কুলৰ মননে।'

মূলত বামে বাত এগৰ থাকোঁতেই তই উঠি ঘৰৰ সাজ-সজ্জাৰ কাম
কৰা (অলংকাৰবিধিং কংয়া কাবল্যামাস যেন্নন: ॥ ২।৫।৫) মূলি থকাৰ ঠাইত
কন্দলীয়ে বামে নিকেহে সতীৰত নানা অলংকাৰ পিছিলে মূলি লিখিছে।
মূলত বামে প্রাত:সন্ধ্যা জপ কৰি সংযত চিত্তে মধুসূদনক প্রণাম কৰি স্তৱ
বাৰ ১ ঘৰে কন্দলীৰ বায়ারগতো বামে 'পূৰ্বসন্ধ্যা উপাসিত হৰিক থিয়ানে।'

তুৰীয়া প্রৱতন্তৈৰ প্রণমা মধুসূদনম্ ॥ গো : ২।৩।৬

টোৱাৰ পাছত কন্দলীয়ে চমুকৈ অথচ মূলৰ অনুর্তী কবিয়েই পুৰবাসীসকলে
নগৰ সজ্জিত কৰা, বামক বজা পতাৰ বাবে দশবথক প্ৰশংসা কৰা আৰু অযো-
ধ্যাত আহি অন্য দেশৰ প্ৰজা উপস্থিত হোৱাৰ বৰ্ণনা দিছে।

॥ মম্বৰা-প্ৰসংগ ॥

বাসী, বামায়ণত মম্বৰাক কৈকেয়ীয়ে লগত অনা পিতৃগৃহৰ দাসী
বুলিছে ২। কন্দলীয়ে এই প্ৰসংগত 'কৈকেয়ীৰ কুবুজা মম্বৰা তাইৰ নাম' বুলি
আৰু পাছত মম্বৰাই কৈকেয়ীক এনেদৰে কোৱা বুলি লিখিছে — 'কিনো
লাপ কৰিলো যোতুকে দিল মোক।'

মম্বৰাই প্ৰাসাদৰ ওপৰৰ পৰা নগৰীত আনন্দ উৎসৱ হোৱা দেখিবলৈ
পাই ধাই এগৰাকীক তাৰ কাৰণ সোধা আৰু ধায়ে তাৰ উত্তৰত কোৱা কথা-
খিনি কন্দলীৰ বামায়ণত মূলৰ অনুকৰণ। বাম-অভিষেকৰ কথা জানিবলৈ পাট
মম্বৰাই কৈকেয়ীক গৈ কোৱা কথাখিনি সংক্ষিপ্ত ৰূপত মূলৰ অনুর্তী কৰি
বৰ্ণনা কৰিছে যদিও কন্দলীৰ বৰ্ণনাটো মূলতকৈ অধিক প্ৰভাৱশালী হৈছে।
কুঁৱৰ যুগে বাম-অভিষেকৰ পৰব পাই কৈকেয়ীয়ে আনন্দিত হৈ কণ্ঠহাৰ
উপহাৰ দিয়াত কন্দলীৰ বামায়ণত 'ক্ৰোধত খঞ্জিল কুঁৱী জাংলা সমান।'
কুঁৱীয়ে কৈকেয়ীক ভৱিষ্যৎ বিপদৰ কথা সঁকিয়াই দি কোৱা কথাখিনি কন্দলীয়ে
কেইবাটাও ৰূপকৰ সহায়ৰ দৃঢ় কৰি তুলিছে —

দশবথ সাগৰে ভৰলী নদী তই।

অলপতে তুমিহাি হাইবি জানিলোহো মই ॥

প্ৰিয়া গজা কোশল্যা গভীৰ বেগে বহে।

মূলত কেৱল কৈকেয়ীকহে গিবীনদী বোলা হৈছে।

বামৰ অভিষেকৰ কাৰণে আনন্দ প্ৰকাশ কৰি কৈকেয়ীয়ে কোৱা
কথা আৰু তাৰ বিপৰীতে মম্বৰাই ভৱন্তৰ সত্তাৰ্য বিপদ সম্পৰ্কে দিয়া
সঁকিয়সি কন্দলীৰ বামায়ণত মূলৰ অনুকৰণ। অৱশ্যে মূলত মম্বৰাই কৈকে-
য়ীক 'তুমি পূৰ্বে সৌভাগ্যৰ দৰ্শনত অনাদৰ কৰি থোৱা বামৰ দ্বাক,

তোমাৰ সতিনীয়েৰা কোশল্যাই এতিয়া কিহু তোমাৰ শৰুতা আভরণ নকৰিব”
(গো: ২।৭।৩১) বুলি কোৱা কথাখিনি কন্দলীয়ে দিয়া নাই।

কুঁজীৰ কথাত পতিয়ন গৈ কৈকেয়ীয়ে কুঁজীক বাম-বনবাস আৰু
ভবত-অভিষেকৰ উপায় সোধা আৰু কুঁজীয়ে সেই উপায় দিবলৈ সম্মতি প্ৰকাশ
কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ বামায়নত মূলৰ অন্তৰ্ভুক্ত যদিও মূলত এই সময়তে
কৈকেয়ীয়ে তেওঁ বিচৰা উপায় দিব পাবিলে কুঁজীক কি প্ৰতিদান দিব সেই
কথা কোৱা নাছিল। তাত কৈকেয়ীয়ে যেতিয়া কুঁজীৰপৰা বামব বনবাস
আৰু ভবতৰ অভিষেক ঘটোৱাৰ উপায় লাভ কৰিলে, তেতিয়াহে প্ৰতিদানৰ
কথা কৈছিল। কন্দলীৰ মতে কৈকেয়ীয়ে ভবত বজা হ’লে কুঁজীক কি
প্ৰতিদান দিব এই প্ৰসংগতে ক’লে —

অভেদপুৰত ভোক কৰিবো প্ৰমুখী ॥ ১৫১০

× × তোৰ কুঁজুটি শুভ সুবৰ্ণে ৰাতিবো ॥

বেটী শত দিবো আৰু বড় অলংকাৰ।

গ্ৰীৱাত তোহোৰ দিবো সাত্তেসৰী হাব ॥ ১৫১১

ইয়াৰ উপৰিও কৈকেয়ীয়ে কুঁজীক ‘পদ্ম কেশবৰ বৰ্ণ প্ৰিয় দৰ্শন’
ইত্যাদি বুলি যিখিনি তোৰাশ্লোদ কৰিছে (১৫১২-১৪ পদ), মূলত সেইখিনিও
কৈকেয়ীয়ে বিচৰা উপায় লাভ কৰাৰ পাছৰ কথাহে।

কৈকেয়ীয়ে দশবধৰপৰা স্তুটা বৰ লাভ কৰাৰ সম্পৰ্কত আদিকাণ্ডত
আলোচনা কৰি অহা হৈছে। ইয়াত সংশ্লিষ্ট দেৱাসুৰ-বুদ্ধজনবহু অলপ আলোচনা
কৰা হ’ব।

॥ দশবধ-দহবাসুৰৰ বুদ্ধ ॥

এই বুদ্ধৰ বৰ্ণনাত বাল্মী, বামায়নৰ পাঠসমূহত কিছু ভিন্নতা দেখা
যায়। কন্দলীয়ে পিছে তাৰ এটাৰ লগতো সম্পূৰ্ণ মিলাকৈ এই সম্পৰ্কীয়
বৰ্ণনা দিয়া নাই। বাল্মী, বামায়নৰ তিনিওটা পাঠতে থকা বতে এসময়ত
দেৱাসুৰৰ বুদ্ধ সহন কৰিব পৰা দশবধক ইন্দ্ৰই প্ৰাৰ্ণন। কৰাত দশবধে অৰ্বোধাৰ
পৰা দক্ষিণলৈ গৈ দণ্ডকাৰণৰ কাণে থকা বৈজয়ন্ত নগৰত বুদ্ধ কৰিছিল। তাত
ভিমিহাৰ্য দাবণ কৰা, দেৱপ্ৰণবো অজয়, মায়াবী শৰবাসুৰ ইন্দ্ৰৰ লগত

বুড়ত প্ৰহৃত হৈছিল। সেই মহাবুড়ত কৰী হৈ কত-বিকত অৱস্থাত বৃষি অহা দশবথক কৈকেয়ীয়ে তজ্জনা কৰি হুটা বৰ লাভ কৰে (গোঃ ২।৮।১১-১৬)।

বান্ধী, বামায়ণৰ গোড়ীৰ পাঠৰ বাহিৰে ই হুটা পাঠত সেই বুড়লৈ দশবথে কৈকেয়ীকো লৈ যোৱা বুলি আছে ৩। সেই হুটা পাঠৰ মতে সেই বুড়ত আহত হোৱা মানুহবিলাকক ৰবি নি বান্ধসবিলাকে বধ কৰিছিলগৈ। সেই সময়ত অসুবৰ অস্ত্ৰ-প্ৰহাৰত অৰ্জবিত দশবথক বগন্ধেত্ৰৰপৰা আঁতৰাই নি আৰু তজ্জনা কৰি কৈকেয়ীয়ে হুটা বৰ লাভ কৰিছিল (বাঃ ২।৯।১৪-১৭)। পল্লিমোত্তৰীৰ পাঠৰ মতে এজন ব্ৰাহ্মণক সন্তুষ্ট কৰি লাভ কৰা বিন্দ্যাব বলত কৈকেয়ীয়ে দশবথক বচাব পাৰিছিল। কৈকেয়ীয়ে দশবথক অন্য প্ৰকাৰে সেৱা কৰি বৰ লাভ কৰাৰ কথা বিভিন্ন বামায়ণত পোৱা যায়।

মূলত কুঞ্জীয়ে কৈকেয়ীক সৌৱৰাই দিয়া দেৱাসুৰ-বুড়ৰ বৃত্তান্তৰ ঠাইত কন্দলীৰ বামায়ণত কুঞ্জীয়ে ইমানকৈ কৈছে —

পুৰণি কথাক তই স্মৰণ কৰ।

ৰাজা বুলিয়াছে তোক দিবো দুই বৰ ॥ ১৫১৫

দেৱাসুৰ বণ বৰ মিলিল পূৰ্বত।

জিনিলা দেৱক বণে অসুৰ সমস্ত ॥

মহেন্দ্ৰৰ সখা ভৈল দশবথ ৰায়।

ভজাহা অসুৰ বলে ৰেদাইলা লীলায় ॥ ১৫১৬

বুড় জিনি আসিলা ভৈলত তিবপিত্তি।

আগবাঢ়ি কৈলা তুমি ৰাজ্যত শুকতি ॥

বৰ দুই দিবাৰ ৰাজ্যৰ ভৈল মন।

তুমিও বুলিলা বৰ লৈবো আনখন ॥

মহুৰাই এইদৰে বৰ হুটাৰ কথা সৌৱৰাই দি কৈকেয়ীক কোণক্ৰমত মলিন বেশেৰে থাকিবলৈ কোৱা আৰু ভেটিয়া দশবথে কৈকেয়ীক মদিৰত দি প্ৰিয় বচনেৰে শান্ত কৰিব খুজিলে কৈকেয়ীয়ে বৃগতিক শপত কৰাই এই।

৩ পুৰা দেৱাসুৰে বুদ্ধে সহ ৰাজ্যবিত্তিঃ পতিঃ।

অগচ্ছত্বানুপায়াৰ বেদৰাজস্য সাহসকং ॥ বাঃ ২।৯।১১

ঘবর বাবা ভবতক বাছাযান কবিবলৈ আক আসটে। ঘবর বাবা বায়ব
বনবাস প্রাৰ্থনা কবিবলৈ কোৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ ঘটনাট চমু বৰ্ণিত মূলৰ
অনুগামী। গিছে মূলত কুঁজীয়ে 'বুড়ৰ ডকণী ভাৰ্যা আঁতি বন বডি/ডোব বোল
কবিবাক নাহিকে শক্তি' বুলি কোৱা নাছিলে। অৱশ্যে ভাত দন্দৰখে বোহ-
দবত গৈ কৈকেয়ীক দেখাৰ সময়ত বজাক বুদ্ধ আক কৈকেয়ীক তেওঁৰ প্ৰাণত-
কৈও অধিক ডকণী ভাৰ্যা বুলি কোৱা হৈছে (স বুদ্ধতকণী ভাৰ্যাঃ প্ৰাণে-
ডোহপি গবীৰসৌম্য)।

গোড়ীৰ পাঠত কৈকেয়ীয়ে কুঁজীৰ কুমত্ৰণা গ্ৰহণ কৰাৰ কাৰণ স্বৰূপে
এটা কাহিনী কোৱা হৈছে। পূৰ্বে কেকয় দেশত কৈকেয়ীয়ে বাল্যকালত দেখাত
মুখৰ নিচিনা এখন ব্ৰাহ্মণক নিন্দা কৰিছিলে। সেই ব্ৰাহ্মণে কৈকেয়ীক
এইবুলি অভিলাপ দিলে — 'তুমি কপৰ পৰ্বত মত হৈ ব্ৰাহ্মণক নিন্দা কৰিছ।
গতিকে তুমি কুংসিত নিন্দাৰ ভাগী হ'ব লাগিব' (গোঃ ২।৮।৩২-৩৩)।
তাৰ ফলতে কুঁজীৰ কুমত্ৰণাৰ বশ হৈ কৈকেয়ী জগতৰ নিন্দাৰ পাত্ৰী হ'ল।
কন্দলীয়ে এই কাহিনীৰ উল্লেখ কৰা নাই।

কন্দলীৰ বায়বগত এইখিনিতে এটা মন কবিবলগীয়া কথা হৈছে। কুঁজীৰ
পৰামৰ্শ লাভ কৰি প্ৰাণল কৰিও কৈকেয়ীয়ে বায়ব অনিষ্ট সাধন কবিব-
লগীয়া হোৱাত খেদ কৰিছে —

হা বায় বোলন্তে পৰাণ মাত্ৰ ফুটি ॥ ১৬০১

পাণিধী কুঁজী যোব ভেদিলি ছন্দ ॥

অনিলি কথাক কহি মনত সন্দেহ ॥

ভোহোৰ বোলত আবে কৰো মহা মত্ৰ ॥ ১৬০২

ভবত কাচক লাগি হবাওঁ বায়বত্ৰ ॥

যোব বোলে বামাই বন বাইবে হেল জানি ॥

হবিবো কটাৰ হালি নখাই ভাতপানী ॥

কন্দলীয়ে এই ঠাইত কৈকেয়ীৰ 'বিমল হতাৰ'বো ইঙ্গিত কৰিছে।

কৈকেয়ীয়ে ছল কৰি দন্দবন্ধ ভবতৰ আভিষেক আক বায়ব বনবাস
প্ৰাৰ্থনা কৰা, দন্দৰখে কৈকেয়ীক এই বন প্ৰাৰ্থনাৰ পৰা বিবৃত হ'বলৈ

অনুন্ন বিনয় কৰা, কৈকেয়ীয়ে দশবধক সত্যবন্ধা কবিবলৈ জাঁকোব-গোজানি ধৰা আৰু দশবধে বিলাপ কৰি কবি বাতিটো কটাই দিৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ বামায়ণত চমু হ'লেও মূলৰ অনুগত।

মূলত দশবধে কৈকেয়ীক (ত্যাগানি ছামহং পাপাং নিম্বণাং নিব-পত্নান্) আৰু ভবতক (ত্বৎকৃতে চাপি ভবতঃত্যাগাম্যনপকাৰিণম্) ত্যাগ কৰাৰ কথা আছে। কন্দলীয়ে সেইকথা উল্লেখ কৰি হয়তো 'বিমল যোৱা'ৰ কৈকেয়ীৰ এতি সহানুভূতি জনাইছে।

গৌড়ীৰ পাঠৰ মতে বাতি পুহালত সুমন্ত্ৰই মজুল-স্তব গাই বজাক আগুত কৰিলে। সেই স্তব শুনি বজা হুংখিত হৈ পৰাত কৈকেয়ীয়ে বজাক নিলা কৰিলে আৰু সত্যবন্ধা কবিবলৈ সোঁহৰাই দিলে। দশবধে সুমন্ত্ৰক বামক তেওঁৰ ওচৰলৈ লৈ আহিবলৈ আদেশ দিলে। কৈকেয়ীয়েও বামক অনা বিষয়ত জোৰ দিলে। তেতিয়া সুমন্ত্ৰই ওলাই গৈ বাজহাৰত বৈ থকা বজাসকলক আৰু বাহিৰত বৈ থকা মন্ত্ৰী আৰু পুৰোহিত বৰ্গক দেখিবলৈ পালে (২।১১।১৫-৩০)।

মন্ত্ৰী পুৰোহিত সকলৰ সৈতে পুৰবাসী আৰু জনপদবাসী সকলে অভি-বেকৰ সন্ধান লৈ আহিছিল। সেই সকলোৰে বজাক তেওঁলোকৰ আগমনৰ কথা জনাবলৈ অনুৰোধ কৰাত সুমন্ত্ৰ পুনৰ দশবধৰ ওচৰলৈ গ'ল। সুমন্ত্ৰই স্তব কৰি বজাক আগুত কৰি আগন্তুকসকলৰ কথা জানিবলৈ দিলে। তেতিয়া দশবধে বামক আনিবলৈহে সুমন্ত্ৰক পুনৰ আদেশ দিলে (গে: ২।১২।১২-২৩)। সুমন্ত্ৰ এইদৰে দুবাৰ বজাৰ ওচৰলৈ যোৱাৰ কথা বান্ধী, বামায়ণৰ অন্য পাঠতো আছে।

কন্দলীৰ বামায়ণত সুমন্ত্ৰ এবাৰহে বজাৰ ওচৰলৈ গৈছে। কন্দলীৰ মতে বাতিপুহা বাজহাৰত অভিবেকৰ সন্ধান লৈ 'মন্ত্ৰী পুৰোহিত বত বামৰ ভকত' উপস্থিত হ'ল। তেওঁলোকৰ অনুৰোধমতে সুমন্ত্ৰই বজাক জনাবলৈ গৈ সেই সময়ত কৰা স্তব কন্দলীয়ে চমুকৈ দিছে। মূলত সুমন্ত্ৰই বজা, ইন্দ্ৰ, অগ্নি আদি দেৱতাই দশবধৰ কল্যাণ বিধান কবিলৈ প্রাৰ্থনা কৰাৰ ঠাইত কন্দলীৰ বামায়ণত 'বজা বিকু শংকৰে পুৰতো মনোবধ' বুলিছে। কন্দলীয়ে দশবধে

সুস্বাদু বাসক আনিবলৈ কোৱা কথাবিদি নিজাকৈ দিহে —

কৈকেয়ীৰ বাক্য-বহি নহে কলেহেব ।

ভোব বাক্য অমৃত জুৱায়ো নিবন্তব ; ১৬০০

বামমুখ দেখিলে হৈবেক নিৰ্বাণ ।

বাম গুণসাগৰক শীত্ৰ কৰি আন ॥

মূলত বাসক আনিবলৈ বাওঁতে সুস্বাদু বাটত ভিৰ কৰি থকা জন-
তাৰ মূৰত গুণীপুৰ বাসক বজা পতাৰ বাবে মনৰথৰ বি প্ৰশংসা জনাব
কথা আছে (গোঃ ২।১২।২৬-৩০), কন্দলীয়ে তাৰ উল্লেখ কৰা নাই। আন
হাতেদি মূলত বাই যদিও কন্দলীয়ে বাজপথত প্ৰজাগণে বাম-অভিবেকৰ
বাবে কৰা আনন্দ উল্লাসৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে (১৬০৭-০৮ পদ)।

গৌড়ীৰ পাঠৰ মতে বামৰ প্ৰাসাদ ‘অজ্ঞচলোপম’, মেঘবান্ধিৰ দৰে ,
দাক্ষিণ্য পাঠৰ মতে ‘কৈলাসসদৃশপ্ৰভ’ আৰু ‘শক্ৰেশ্বৰ্য্যসমপ্ৰভ’ (ইন্দ্ৰৰ ভৱনৰ দৰে
প্ৰাতিমান); কন্দলীৰ মতে ‘বামৰ প্ৰাসাদ শোভে কৈলাস সমান/বিদ্যুতৰ
কাণ্ডি যেন জ্বলে থানে থান ॥’

কন্দলীয়ে বামৰ এই প্ৰাসাদটোৰ বৰ্ণনা নিজা কল্পনাবে প্ৰস্তুত কৰিছে ।
প্ৰাসাদৰ চালত ‘সুৱৰ্ণৰ মাণ্ডলি’ বৈদূৰ্য্য কৰালি শুভ বজতেহি চাইল ।’ পক্ষাছ
হাত দৌল কৰালিবোৰ চৌমুখিটো স্তম্ভত সংযুক্ত । সেই প্ৰাসাদত —

বসনে খসিলা সুৱৰ্ণৰ পতা দিল ।

সুৰি কামি সমন্বিতে একত্ৰ কৰিল ॥

× × হস্তীমন্ত বাব দিলা হিঙ্গুলৰ কাম ।

কুন্দুকৰ জালা থৈলা দেখি অনুপাম ॥

হিৰ্ম্মাদি দাণ্ডিক জ্বলে মৰকত যোতি ।

× × প্ৰাসাদ উপৰে দিল দাণ্ডিকৰ কাণ্ডি ।

ইন্দ্ৰনীল যদি দিল বামে থানে আঁতি ॥

এই প্ৰাসাদত বসন্তত শংকৰ, সিংহবাহনত পাৰ্বতী, মূৰৰ নিষ্ঠিত পদ-
পতি, মৰুত কাণ্ডিক, দিবা ছত্ৰ সহ বামনে বলিক ভিৰা খোজা আৰু বলিক
হলনা কৰি পাভালত বন্দী কৰি ধোৱা, পৰুতৰ কনক বিহু, বিহুৰ নৌ পানত

লক্ষী, বাওঁ পান্ডিত সব্বভী আৰু ব্ৰহ্মা, কুব্জ, ইন্দ্ৰ বাহু, বকণ আদি সমস্ত দেৱসমাজ অংকন কৰা হৈছে। এই চিত্ৰসমূহৰ কল্পনা কল্পলীৰ নিজা। মূলত বামৰ প্ৰাসাদৰ সাতোটা কক্ষৰ বি বৰ্ণনা আছে কল্পলীয়ে সেৱা ভাগ কৰিছে।

সূৰ্য্যই সীতাই চৌৱৰ খুলাই থকা বামক লক্ষী দেৱীয়ে গুজ্জৰা কৰি থকা মধুদত্তনৰ দৰে দেখিবলৈ পোৱাৰ কথা মূলৰ অনুবৰ্তী। সূৰ্য্যই তেতিয়া বানক দশৰথে মাতি পঠোৱাৰ কথা জনালে, তেতিয়া বামে সীতাক, তেওঁৰ কোশল্যা-সদৃশী সাত কৈকেয়ীয়ে দশৰথৰ ইচ্ছা অনুসৰি তেওঁকে শীত্ৰে বাছ-পাট দিবলৈ মাতি পঠাইহে বুলি অনুমান কৰি কোৱা কথাখিনিও মূলৰ অংকন। অৱশ্যে ভগত দিয়া অংশটো মূলত নাই —

জানা প্ৰাণেশ্বৰী   সুবাক হুৱা   আমি আছো বেতিকন।
মোৰ সৰ্কে চলি   আসিবেক সবে   যত পাত্ৰমন্ত্ৰীণ
ভাসৱাক অৰ্জা   কৰিতে জানকো   মই যেন নোহো লাগ।
জানিবা নিশ্চয়   ভোমাত লাগিল   ইঠাৱৰ যত কাছ।

মূলত থকাৰ দৰেই কল্পলীৰ বামাল্লগতো সীতাই বামক ভাবলৈকে অগাৰচাই খোৱা, লক্ষ্মণৰ সৈতে বাম বথত উঠি কৈকেয়ীৰ ভৱনলৈ যোৱা আৰু পুৰবাসীগণে বামৰ প্ৰশংসা কৰাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। এটখিনি বৰ্ণনা মূলতকৈ চমু; শিহে পুৰবাসীসকলে সীতাৰ সম্পৰ্কে কোৱা নিম্নোক্ত কথাখিনি কল্পলীৰ নিজা —

জনমে জনমে   প্ৰয়াগ বটত   সীতা তেজি কলেৱৰ।

দিকাবশে গুণ-   সাগৰ বামক   পাইলা মনোনিভ বৰ॥

কৈকেয়ীৰ ভৱনত বামে দশৰথ আৰু কৈকেয়ীক প্ৰণাম কৰাৰ পাছত দশৰথক বিষয় অৱস্থাত বৈৰি বাবে তাৰ কাৰণ সুৰি কৈকেয়ীক কোৱা কথাখিনি মাৰৱ কল্পলীৰ বামাল্লগত মূলৰ সৈতে একে নহয়। মূলৰ মতে বামে প্ৰথমতে কৈকেয়ীক পিতাকেদো কি মোৰ বাবে তেওঁৰ লগত আলাপ কৰা নাই সেই কথা সুমিছে। তাৰ পাছত বামে দশৰথৰ কিবা অনুৰ নে কি, অথবা ভৱত-শত্ৰু আৰু সাত্ৰসকলৰ কাৰোবাৰ কিবা অমঙ্গল ঘটাই-নেকি বুলি সুমিছে। পিতৃৰ মহাত্মা বখানি তেনেদৰে পিতৃৰ গুচবত বামে

কিবা অপবাহ লগালেনেকি বুলিও কৈকেয়ীক সুবিহে। কৈকেয়ীয়ে অতি-
মান কবি দশবধক কিবা টান কথা ক'লেনেকি, বামে চাৰিও অঙ্গুষ্ঠ
বিচাৰিছে (গৌ: ২।১৫।১৫ - ২৪)।

পিতাকৰ কাৰণে বামে অগ্নিত প্ৰবেশ কৰিব পাবে, বিষ পান কৰিব
পাবে আৰু সমুদ্ৰত বুৰ দিব পাবে; কৈকেয়ীও পিতাকৰ দৰেই বামক পূজ-
নীয় — এই বুলি বামে সত্য কবি ক'লে। তেতিয়া সৰল হনুৰৰ সত্যবাদী
বামক কৈকেয়ীয়ে তেওঁৰ প্ৰাণ্য বৰ দুটাবে ভৰতৰ অভিব্যক আৰু বামৰ চৌহ
বহুৰ বনবাসৰ আদেশ দশবধৰপৰা লাভ কৰাৰ কথা আনিবলৈ দিলে। তাৰ
পাছত কৈকেয়ীয়ে বামক পিতাকৰ আদেশ মানি, পিতাকৰ প্ৰতিজ্ঞা সত্যত
পৰিণত কৰি আৰু সত্যত থকা নিজৰ আত্মা অটুট ৰাখি বামক ততালিকে
বাকলি বসন, যুগল আৰু অটা ধাৰণ কৰি বনলৈ যাবলৈ আদেশ দিলে
(গৌ: ২।১৫।২৫-২৬)।

কন্দলীৰ বামাগন্ত ক্ষত্ৰিয়জনকাৰী পৰমবামকো জয় কৰা বামৰ
মুখত বিষয় হৈ থকা পিতাকৰ সন্তোষৰ অৰ্থে তেওঁ কবিলৈ প্ৰস্তুত হোৱা
উদামৰ কথা বীৰোচিত আৰু ভেজৰী কণত উপহাসন কৰা হৈছে। ইয়াত
বামে কৈকেয়ীক এটনবেহে কৈছে — পিতাক যদি ইন্দ্ৰৰ প্ৰতি ক্ৰুদ্ধ হৈছে,
তেনে তেওঁ তেতিয়াই ইন্দ্ৰক ধৰি বান্ধি আনি দিব। আৱশ্যক হ'লে তেওঁ
দশ দিকপালক বশ্য কৰিব, পিতৃগণৰ স্থানলৈ যাব, হমৰ পৰিকৰক বন্দী
কৰি আনি দিব। পৃথিৱীত বাহুবলত বামৰ সমকক্ষ কোনো ক্ষত্ৰিয় বীৰ
নাই, কোনো হস্ত্যাবাহী, অশ্বাবাহী, বখী বা পদাতিক বীৰ নাই। পিতাকৰ
সন্তোষৰ চকুৰ আগতে হৰ্ষৰ পৰমবামক পৰাভূত কৰাৰ কথা সোঁৱৰাই দি
বামে এতিয়া সেই অসাধাৰণ বীৰত্বৰ বলত পিতাকৰ সন্তোষৰ অৰ্থে একো-
লৈকে পিছ নোহোঁহক বুলিও কৈছে। দশবধে যদি দেৱৰাজ হ'বলৈ বাহা
কৰে, তেনেহলে বামে ইন্দ্ৰক খেদাই দেৱগণক বন্দী কৰি দশবধক বৰ্ণত হাণন
কৰিব। দশবধে বিচাৰে যদি বামে চাৰিদৰ্ভীয়া দিগ্‌গজগণক বন্দী কৰি
আনি দিব, বেক-পৰ্বত উজাৰি বন-সোণ আনি দিব, আজ্ঞাভংগ কৰা অজাণক
শাসন কৰিব, নাৰাচৰে পৃথিৱী ভেদিব, সুখ্য নাগদলন কৰা ছেদ কৰিব, সুবা-

কীক বাহি আনিব। আত্মমুখ, চক্ৰমুখ, বেনুক, শুলক, বাণ, নবক আদি দেহভাৰো
দৰ্শকৰ্ণকাৰী অসুৰক পিতাকৰ আদেশ হ'লে বামে 'মুণ্ডে মুণ্ডে হানি' মাৰিব।
পিতাকে যদি ত্ৰিভুবনৰ ঈশ্বৰ হ'বলৈ বিচাৰে, বামে সেই বাহাও পূৰণ কৰিব:
যদি সুৰক হ'বলৈ বিচাৰে, বামে পিতাকৰ বাৰ্ধক্য মূৰ পাতি ল'ব। পিতা-
কৰ আজ্ঞা হ'লে বামে ঘৰে ঘৰে ভিক্ষা মাগিব, ছন্দস্ত খাণ্ডা হানি শ্ৰাণ-
ত্যাগ কৰিব। শেষত পিতৃতত্ত্ব বামে কৈছে, পিতাকৰ আদেশ হ'লে তেওঁ
বাক্য পৰিহৰি বনলৈ যাব। মূঠতে পিতাকে বিহকে কৰিবলৈ কয় তেওঁ
ডাকৈ কৰিব।

বামৰ কথা শুনি মূলৰ দৰে কন্দলীৰ বচনাভাও কৈকেলীয়ে মহাবাহুব
আজ্ঞা বুলি ভবতৰ অভিব্যেক আৰু বাম-বনবাসৰ কথা কৈ বামক ততালিকে
বনলৈ যাবলৈ কৈছে আৰু বামে হাঁহিমুখে বনবাস স্বীকাৰ কৰিছে। মূলৰ
দৰে ইয়াতো বামে আক্ষেপ কৰিছে — “ইসে কাৰ্য্য মাৰ মোৰ দহে কলেশ্বৰ/
আপুনি আদেশ নকৰিলা বাজেশ্বৰ ॥

মূলত থকা নিয়োজ্য বামৰ উক্তি কন্দলীৰ বামায়ণত নাই — “ভবতে
প্ৰাৰ্থনা কৰিলে মই নিজেই বাজা, ত্ৰী, প্ৰিয় জীৱন আৰু ধন তেওঁক দি দিব
পাবোঁ। তুমি ভ্ৰাতৃ ভবতক দিব নোৱৰা মোৰ একো নাই। হে কৈকেলী,
মই আগোনাব চৰণ চুই শপত বাই কৈছোঁ, বহু পিতাৰ আদেশ লালে মই
ভবতক নিজৰ জীৱন পৰ্য্যন্ত দান কৰিব পাবোঁ, আৰু নো কি ক'ম?”
(গৌ: ২।১৬।৯-১১)। তাৰ পাছত বামে ক'লে — “মই আজিৱেই বনলৈ
যাম। পিতা সুখী হওক। ভবতক মোমায়েকৰ ঘৰৰ পৰা আনিবলৈ আজিৱেই
বেদী ধোঁৱাত মানুহ বক।” তেতিয়া কৈকেলীয়ে বামক ততালিকে বনলৈ
যাবলৈ কৈছে।

কন্দলীৰ বামায়ণত কৈকেলীয়ে তনোৱা বজাৰ আদেশ স্বীকাৰ কৰি
“দাৰে ভবতক শীঘ্ৰে দৃত গৰ্ভাই অদাবলৈ কৈছে, বাতে দশবধে শ্ৰাণ ধৰি
খাকৌতেই ভবত বজা হ'ব পাবে। কন্দলীৰ বামায়ণত এই প্ৰসংগত বাক্য
যি কোড প্ৰকাশ কৰিছে, মূলত তাৰ আভাস যাত্ৰাও নাই। ইয়াত বামে

কৈছে —

অবিলম্বে ভবতক আনি দিলো বাজ ॥ ১৬৯৭
 বাণক আশাস বুলি পালিবেক জন ।
 পিতৃহ্রোহী বাম হেবা চলি গৈলো বন ॥
 তনিলোক বাপদেও অজব নন্দন ।
 পিতৃহ্রোহী বাম হেবা' বোলহ বচন ॥ ১৬৯৮
 অনাধিনী দার যোব পাণিব কেমনে ।
 মই চলি হাওি হেবা যোব ভগোবনে ॥ ইত্যাদি

বামে দশবধক মূব তুলি চাবলৈ অনুনয়-বিনয় কবাত কৈকেয়ীয়ে
 কোটা নিয়োক্ত কথাখিনি মূলব অনুকূল —

দারে থাকি তুমি ভাবে মৃতুলিবে মাথা ॥ ১৭০০
 × × তুমি সত্য পালিলে বাজার হৈবে সুখ ॥
 বুলিলি বচন হিত আনিবো ভবত ।
 তুমি বনে গৈলেহে বাজার বহে সত ॥ ১৭০১

মূলব দবে ইয়াতো কৈকেয়ী'ব নিষ্ঠুর বচন শুনি 'হা বাম' বুলি দশবধ
 পুনব মুচ্ছিত হৈছে আক বামে কৈকেয়ীক কৈছে —

হেব হাত বোবো মুখে থাকিলো গোসালী ॥
 মোত সুদুলিলা তুমি ভবতর কাজ ।
 প্রাণ দিতে পাবোহো আশোক ধন বাজ ॥
 মোব বনবাসত বাপক দিগা দ্বখ ।
 ইটো বাজ্যভাব কত বব হইবে সুখ ॥ ১৭০৪

মূলত বামে কৈকেয়ীক 'বাজ্য লুকা' বুলিও কৈছিলে ।

অন্তঃপুর (কৌশল্যাব সপত্নী) বয়সীসকলে বামবনবাসব অগ্রিম
 স'বাদটো কৈকেয়ী'র ভয়তে কৌশল্যাক নিমিলেগৈ বুলি কন্দলীয়েও গোড়ীর
 পাঠব অনুকূলেই বর্ণনা কবিছে । কন্দলীয়ে সেই বয়সীসকলব যি বিলাপব
 বর্ণনা দিছে, সেট বিলাপ গোড়ীর পাঠত নাই, দাকিণাত্য পাঠতহে আছে ।

দশবধ আক কৈকেয়ী'র পাদবন্দন কবি কৌশল্যাব ওচবলৈ বার্তাড়ে,
 বামব লগত লক্ষণো যোবা আক সেই সময়ত হোয়া বামব ককণ অরহাব

ধৰ্মনা কন্দলীয়ে মূলৰ চৰেই অন্তৰস্পৰ্শী কৰি দাঙি ধৰিছে।

॥ কৌশল্যাৰ লগত বামৰ সাক্ষাৎ ॥

গোড়ীয়া পাঠৰ মতে বামে গৈ কৌশল্যাক দেৱগৃহত ব্ৰতপৰায়ণা হৈ দেৱপুজন আৰু পিতৃগণৰ অৰ্চনাত বৃত্ত থকা পাইছিলে। কন্দলীৰ মতে বামে 'বিভূ ক পূজন্তে দেখিলন্ত নিজ মাত্ৰ।' বালী, বাহান্ধৰ অন্য পাঠত কৌশল্যাই পুত্ৰৰ হিতৰ অৰ্থে বিষ্ণুপূজা কৰি আছিলে বুলি আছে (প্ৰভাতে চাকৰোৎপূজাং বিকোঃ পূৰ্ণহিতৈৰিণী)।

৯ বামৰ বনবাসৰ কথা শুনি কৌশল্যা দুৰ্দ্ধিত হোৱা আৰু পাহত চেতন পাই কৌশল্যাই বিলাপ কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে চমুকৈ মূলৰ অনুগত কৰি দাঙি ধৰিছে। মূলত কৌশল্যাই বামক কাম-বিবশ পিতৃৰ কথা শুনা উচিত নহয় বুলি তেওঁক অৰোহাতে থাকিবলৈ কোৱা কথাখিনি (গো: ২।১৮।১,২) কন্দলীয়ে এইদৰে দিছে —

ভোম্বাক পঠাইব বন দশৰথ ৰাৱ।

ভাত্তোদিক মোৰ বাক্য পালিতে বুৱাই ॥

জীজিত পিতৃৰ নকৰি তুমি বাক।

বনক নাসাইবে বাপ মোৰ পালে থাক ॥ ১৭৩০

লক্ষণে জীজিত পিতৃকৰ কথাতে বাম কিয় বনলৈ যাব বুলি কোৱা কথাখিনিও মূলৰ অনুগত। লিছে কৈকেয়ী পাণ্ডীক 'বুঢ়াৰ আগতে কাটি কৰো বশ্ত খন্ত' বুলি লক্ষণে কোৱা কথা কন্দলীৰ নিজা সংযোজনাত। ভবভৰ পক্ষ লৈ বিসকলে বামৰ বিৰোধিতা কৰিব, তেওঁলোকক নিৰ্মূল কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰি কোৱা লক্ষণৰ কথাখিনি মূলৰ অনুগত যদিও কন্দলীয়ে তাকো নিজা সংযোজনাবে তেজৰী কৰি তুলিছে —

দেৱগণে সমে ভৱভন্ত অনুবলে।

ইন্দ্ৰদেৱো বাৱে যদি কৰি সমদলে ॥

ভাহাংকো জিনিবো আজি সমৰব মাজ। ইত্যাদি

কৌশল্যাই লক্ষণক সমৰ্ধন কৰি কোৱা, কথাখিনি মূলৰ অনুগামী। মূলত বাম বনলৈ গ'লৈ, কৌশল্যাই আমৰণ অনশন কৰি প্ৰাণত্যাগ কৰিব

আৰু তেতিয়া বামৰ মাড়হত্যাভ্যন্তিত মৰকবাস হ'ব (পোঁ: ২১২৮১২৯,৩০) মুনি কোৱা কথা কন্দলীৰ বচনাত নাই। আনহাতেদি বামৰ নিয়োক্ত উক্তি কন্দলীৰ নিজ' সংযোজন। —

আমদগ্নি বামে যত বুলিলেক সৰ্ব।

মোৰ বাহুবলে তাক হ'লিলেক সৰ্ব ॥

আমি হেন মহাবীৰ পিড়ত ভক্ত।

আজ্ঞা ঠৈলে ত্ৰিভুবন জিনিবে শক্ত ॥ ১৭৪৩

ইয়াৰ পাছৰ দুৰ্দ্ধাকি পদত থকা কথাখিনিও কন্দলীৰ নিজা উদ্ভাৱনা। পিতৃৰ আদেশ পালন কৰি পৰন্তবামে মাড়হত্যা কৰা আৰু কতু মূনিৱে গো-বধ কৰাৰ কথা মূলতো আছে; তৰল্যে মূলত থকা সগৰ-পুত্ৰসকলৰ কথা কন্দলীয়ে বাদ দিছে।

বামে অভিষেকৰ-বিজাটৰ বাবে কাকো দোষাবোপ নকৰি দৈৱক বিয়াই লক্ষণক কোৱা কথাখিনি আৰু সেই কথা শুনি মহাকোপ মনেৰে লক্ষণে বামক সমালোচনা কৰি, দৈৱতকৈ পুৰুষাৰ্থৰ জ্যেষ্ঠ দেখুৱাই কোৱা কথাখিনি চমু হ'লেও মূলৰ অন্তৰ্ভুক্তি, গিছে লক্ষণৰ উক্তিৰ ভলত উদ্ধৃত অংশটোৱে মূলৰ লগত সঙ্গতি ৰক্ষা কৰা নাই —

দাব সুহায়ন মোৰ নোহে চক্ৰহাস।

টোন হাত সুহায়ন নোহে বনবাস ॥

দৰীৰ শোভন মোৰ নোহে দুই বাহ।

জিনিবো শত্ৰুক চক্ৰক বেন বাহ ॥ ১৮৪৮

এই ঠাইত মূলত থকা শ্লোকৰ অৰ্থ এই — মোৰ এই দুই বাহ দৰীৰৰ শোভাৰ কাৰণে নহয়, বনু অলংকাৰৰ কাৰণে নহয়, অথবা তৰোৱাল বান্ধি থকাৰ কাৰণে নহয় আৰু লক্ষসমূহ স্তম্ভৰ দৰে ৰাখিবলৈ নহয়; মোৰ এই চাৰিওটা বস্ত্ৰ শত্ৰুসমনৰ কাৰণেহে (পোঁ: ২১২০১৩৫,৩৬)। ইয়াৰ দ্বিপাঠ্য-ভব আছে, ত্ৰাৰ লগতো কন্দলীৰ মিল নাই।

লক্ষণৰ ক্ৰোধ লাভ কৰিবলৈ বামে কোৱা কথাখিনি মূলৰ নিতিৱাই। বামে এই দৰে লাভ কৰা লক্ষণৰ লক্ষ্মীনাথী ব্যক্ত্যৰ উপমা দ্বী কন্দলীৰ

নিজা —

হস্তীমদ বেহেন হস্তীতে অস্ত গৈল ॥

বেহেন সৰ্পৰ বিষ শিখাগ্ৰক গৈল ।

নমাই আনি গাকড়ী নিপ্ৰভ কৰি থৈল ॥ ১৭৬৫

॥ বনগমনৰ বনগমনৰ অনুমতি লাভ ॥

বনত বামৰ পৰিচৰ্যা কৰিব বুলি লক্ষণে বামৰ চৰণত পৰি বন
গমনৰ অনুমতি বিচৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ সৰেই দিছে। কেৱল গোড়ীৰ
পাঠভৱে সীতাৰ আগতেই লক্ষণে বামৰপৰা বনগমনৰ অনুমতি পোৱা বুলি
আছে। মূলত লক্ষণে তেতিয়া বামক “আপুনি পৰিত্যাগ কৰি গলে, মই
জীৱন ধাৰণ কৰি থাকিব নোৱাৰিম যেন ধাৰণা হৈছে” (গোঃ ২১২১২২)
বুলি ক’লে, বামে তেতিয়া লক্ষণক তেওঁৰ লগত বাবলৈ অনুমতি দিলে।

মাধৱ কন্দলীৰ বামাৱলীত বামে লক্ষণক বিবত কৰিবলৈ প্ৰথমতে
অনেক বৃত্তি দেখুৱালে (১৪৬৮-৭৩ পদ)। বামৰ সেই কথা শুনি লক্ষণে
হাস্যৰে কৰি মূৰ দোৱাই ক’লে — “তুমি এৰি গৈলে মই হাইবো দেশান্তৰ/
মুহি আজি কটাবত কৰিবোহো ডৰ ॥” এই কথাখিনি কন্দলীৰ নিজা সং-
যোজন। লক্ষণে এইদৰে ভেদ ধৰাত বামে তেওঁক বনগমনৰ অনুমতি দিলে।

এই সময়তে “আজি অস্ত কথা শুনি আপোনাৰ ঠাৱে” সুমিত্ৰাও অৱহি
ভাত উপহিত হ’ল বুলি কন্দলীয়ে কোৱা কথা মূলত নাই। কন্দলীৰ বামা-
ৱলীত এনেদৰে উপহিত হোৱা সুমিত্ৰাই বাম-লক্ষণৰ ডিঙিত ধৰি “কিনো পাপ
কৰিলোহো কোশল্যায়ে বাই/দুই আঁহলীৰ লাঠি কহি লাঠি বাৱ” বুলি বিলাপ
কৰিবলৈ বসিলে। তেতিয়া কোশল্যাই “হনৱত মুঠি হানি” কান্দি কাটি আক
অনেক বৃত্তি দেখুৱাই বামক বনবাসৰপৰা বিবত কৰিব খুজিলে। কোশল্যাই
বামক কোৱা এই কথাখিনি মূলৰ অনুগত যদিও ইয়াত কন্দলীৰ নিজা
সীতো পৰিছে। ভগ-ভগ কৰি গৰ্ভত ধাৰণ কৰা আৰু পৰম ‘অৰ্শাৰে ডাঙৰ
‘দীঘল কৰা’ বামৰণী তকৰ কপকটো মূলতো আছে; কন্দলীয়ে তাক এটা
মাল্যাকপকত পৰিণত কৰি অধিক অন্তৰঙ্গী কৰি বুলিছে। ‘কোশল্যাই ‘পুত্ৰ-
ভক্ত/হাৱাত’ আশা পোষণ কৰি থাকোঁতেই ‘কৈকৈৱী প্ৰভাত সূৰ্য্য জলিল
ভৰাণ’। সেই তকত ফল ধৰিবৰ সময়ত বিধিৰ ‘বিড়ম্বনাত কোশল্যাৰ ‘কৰ্ছ-

বাগুৰে উকুৱাই নিলে। ‘বাতৰ্মৰ্ম দেখে বাগু নৰা বঁৰীবাগ’ বুলি কৰা কৌশ-
ল্যাব অনুবোধো কন্দলীৰ সংবোধনাতহে।

‘দুওনিচি বাগু ভই মধুৰ বচন’ বুলি কৌশল্যাই অৱতাৰণা কৰা
কথাখিনি মূলতো আছে (গোঁঃ ২।২২।১০-১৩। মাতৃৰ শুক্ল প্ৰতিপাদন কৰি
মাকৰ আদেশ মতে বাজপাট গ্ৰহণ কৰিবলৈ বামক অনুবোধ কৰি ত্যব
অনাখা হ’লে কৌশল্যাই প্ৰাণত্যাগ কৰিব বুলিছিলে (গোঁঃ ২।২২।১৬, ১৭)।

কন্দলীৰ বামায়ণত কৌশল্যাব নিয়োক্ত উক্তিখিনি মূলত নাই —

দুই পুত্ৰ হকুৱাইলো কি কাম কৰিলো।

এবেসে জানিলো মই অৱন্তে যবিলো ॥ ১৭৮৪

প্ৰাণপ্ৰভু দশবধ মহা মহীপাল।

জানিলো এবেসে তোমাৰ ভৈল কাল ॥

X X X

নৃপতিৰ বাক্য বাধি মোক কৰ যন্ত।

বাজাবো হৰিষ হৈব জানিলোক তন্ত ॥

কৈকেয়ীক বাক্য বুলিবন্ত মহাবাজ।

বুলিলোহো বামক ষাইবাক বনমাজ ॥ ১৭৮৬

বচন নকৰে পুত্ৰ আৰচন কৰ।

বেন অভিমত আবে লৈয়ো আন বৰ ॥

মোৰ বাক্য কৰিলে সৰাবো হোৱে হিত।

X X X

কামবশ বাগৰ বচন পৰিহৰ।

লগাই সমে বিমৰি কৰি বাজাকৰ ॥

বাস্তৱী, বামায়ণত বামে বৃত্তিপূৰ্ণ, বিনীত আৰু মধুৰ বচনেৰে বহু
সময় ধৰি মাকক বৰগ্ৰন্থনৰ আদেশ প্ৰাৰ্থনা কৰি থকাত (গোঁঃ ২।২৩।২-২৬),
কৌশল্যাই তেওঁকো বামৰ লগতে বনলৈ লৈবলৈ অনুবোধ কৰিছে। কন্দলীৰ
বামায়ণত বাগৰ বচন পৰিহৰি বাজ্য কৰিবলৈ প্ৰাদেশ দিয়াৰ পিছ মূহুৰ্ত্ততে
কৌশল্যাই ‘যদি বনে ষাইবি বাগু মোকো লৈয়া চল’ বুলি অলপ আগতে

কৈ অহা কথাখিনিৰ জোব কমাই পেলাইছে।

বামৰ লগত বনলৈ বাবলৈ ওলোৱা কৌশল্যাক হামোৰ অনুষ্ঠানী হৈ গৃহতে বৰ্ম আচৰণ কৰি থাকিবলৈ বামে কোৱা কথাখিনি চমু হ'লেও কল্পলীৰ বামাৱলত মূলৰ অনুষ্ঠানী। কৌশল্যাই বাতে কৈকেলীক ভাৰতীয়া সময় জ্ঞান কৰে বুলি কোৱা আৰু বজাবপৰা পূৰ্বৰ প্ৰতিক্ৰিয়াতে বৰ লৈ ভৰতক বাজা দান কৰাটো কৈকেলীৰ দোষৰ কথা নহ'ব বুলি বামে কোৱা কথাখিনিও মূলত আছে (গো. ২।২৩।১৫-২১)। মূলত বামৰ কথা শুনি চকু-পানী টুকি কৌশল্যাই বামক পিতৃ-আজ্ঞা পালন কৰি বনলৈ বাবলৈ ক'লে আৰু নিষেধও পতিসেৱা কৰি ঘৰত থাকিবলৈ সন্মতি প্ৰকাশ কৰিলে। তাৰ পাছত কৌশল্যা পুনৰ মৰ্জ্জিতা হ'ল।

বামৰ বিৰোধ-তৃপ্ত কেনেকৈ লক্ষ হ'ব লাগিব কৌশল্যাই সেই কথা মূলত এটা মাসাকণ কৰে বৰ্ণনা কৰিছে (গো: ২।২৭।৬-৭), কল্পলীৰ স্বকীয় কণকটো মূলতকৈ অধিক বাস্তৱাক্ষম হৈছে —

ওৱাৰি অশ্বানশাল চিন্তা আমগাতি।

কৈকেলীৰ বচন খোচনি ভৈল নাতি ॥

শোক বহি হাস ধুম বিৰোধ ভোমাব।

নিবন্তৰে লৱদেহ দহিব আমাৰ ॥ ১৭৯৬

‘যেনে যেন বসৰ পাছত কৰে গতি/ভোমাব লগতে ৰাইবো যেন মোৰ মতি’ বুলি কৌশল্যাই কোৱা কথা মূলতো আছে (গো: ২।২৫।৮) যদিও ওলন্ত দিহা কৌশল্যাৰ কথাখিনি কল্পলীৰহে সংযোজন। —

কৈকেলীক দেখিহা লবোৰ মোৰ কাপ্পে।

হৰিশীক নিজে যেন বাখিনীয়ে জাপ্পে ॥

সৰ্গিশীৰ আগে যেন মজুকাৰ গতি।

শেনোৰ আগত যেন কাপ্পে কপোৱতী ॥ ১৭৯৮

কৈকেলীৰ হাস বাজা মই ৰাইবো বন।

তুমি এৰি নৈলে মোৰ নাহিকে জীৱন ॥

ইদৰ পাছত বামে কৌশল্যাৰ বৰাই-বুজাই ভেটৰপৰা বনগমনৰ

আজী লাভ কৰা আৰু কোমলগায়ী বাম-লক্ষণৰ কল্যাণ কামনা কৰি নানা মাজলিক কাৰ্য্য অচৰণ কৰাৰ বৰ্ণনা চমুকৈ হ'লেও কন্দলীয়ে মূলতঃ দৰেই দিছে।

॥ বামৰ সীতাৰ সমীপলৈ গমন ॥

যিদায় লবৰ কাৰণে বাম সীতাৰ ওচৰলৈ যোৱা, সীতাই হৰিন বদন হৈ অহা বামৰ অভিষেকৰ সাজ-সজ্জা নেদেখি তাৰ কাৰণ সেয়া আঁঠু উত্তৰত বায়ে সকলো ঘটনা বিবৰি কোৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ বামায়ণত মূলৰ অনুৰূপেই দিয়া হৈছে। অবশ্যে ইয়াতো কন্দলীৰ নিজা ৰূপকৰ সংযোজনাই বৰ্ণনাটো অধিক প্ৰভাৱশালী কৰি তুলিছে —

পাপক সকলিলে শৰীৰ ধংশিলে কৈকেয়ী যে কালসৰ্প।

বিলিঙ্গ বিঘাত বাক্যবিধে হলি হৰি ল'লে বলদৰ্প ॥ ১৮২০

মূলতঃ বাম-বনবাসৰ কথা শুনি সীতা কুণিতাহে হৈছিল; কন্দলীৰ বামায়ণত কিন্তু সেই কথা শুনি সীতাই 'হা প্ৰভু' বুলি হৃদয়ত মুগ্ধ হানি ঢালি পৰিছে — 'যেন মহাদেৱ, মহিলা কামক, বিলাপ কৰত ৰতি।' ভৱত সীতাৰ শৰীৰ কঁপিছে, হাতৰ বলয় খহি পৰিছে।

মূলতঃ বামে সীতাক বনবাসৰ সংবাদ দিয়াৰ লগতে তেওঁক দেৱ, পিতৃ আৰু মাতৃসকলক সেৱা-অৰ্চনা কৰিবলৈ, ভৱন্ত-সজ্জাক নিজ পুত্ৰ আৰু আত্মৰ দৰে গ্ৰহ কৰিবলৈ, বামৰ প্ৰীতিভাজন ভৱতক কোনে; অগ্নিৰ কথা নকবলৈ আৰু বুদ্ধা মাতৃ কোমল্যাক একমনে সেৱা-গুজৰা কৰিবলৈ বিধিনি কথাকৈছিল (গো: ২।২৬।২৬-৩৮), কন্দলীৰ বামায়ণত সেইবিধি কথা নাই। ইয়াত বামে 'ৰাণৰ বচন, নিবোধত কৰি' বনলৈ যাবলৈ ওলাল বুলি হৃৎখেৰে জনোৱাৰ পাছত এই বুলিছে কৈছে —

তলা প্ৰাণেশ্বৰী চিত্ত খিৰ কৰি নকৰিবা কিছু শোক।

আসিৱোক বাছ পৰিহেল কৰি দেখি লেহো হুই শোক।

বামে এইদৰে বনধমনৰ সংবাদ দি বিদায় ল'ব বোজাত সীতা মাটিত চলি পৰিছে। মূলতঃ কিন্তু ভোগ আৰু যোগৰ সামঞ্জস্য সাধোতা বাস্তৱিক জনকৰ কন্যাই এই বিবৰণ অৱস্থাত পৰিও চেতনা হেৰুৱা নাছিল।

বান্ধী, বামাৱলত বামে সীতাক এৰি থৈ বনলৈ বাবলৈ ওলোৱা দেখি সীতাই কৈছে — পত্নীয়ে পতিৰ কৃতকৰ্মৰ ফল ভোগ কৰে, গতিকে তেওঁ বামৰ লগত বাবই। তেওঁ বামক এৰি স্বৰ্গও কামনা নকৰে, আন-হাতেদি বাম থাকিলে তেওঁৰ কাৰণে নবকো স্বৰ্গতকৈ শ্ৰেষ্ঠ (মৌ: ২।২৭।২১)। সীতাই বনত আগে আগে গৈ কুলবনৰ কাঁইটবোৰ গছকত যুহু কৰি থৈ বাব। তেওঁ ইন্দ্ৰিয়-সংযমৰ ব্ৰত পালন কৰি সুগন্ধি কাননত বামৰ সেৱা কৰি কটাব। বামৰ আশ্ৰয়ত থকা সীতাক দেৱৰাজ ইন্দ্ৰয়ে অৱমাননা কৰিব নোৱাৰে। বনত সীতা কেতিয়াও বামৰ কাৰণে বোজাবৰণ নহয়। সীতাই বামৰ লগত গৈ নানা পত্ৰ-পক্ষীৰে ভৰা পৰ্বত, নদী, বন, সবোবৰ আদি স্মৰণ কৰি পৰম আনন্দ উপভোগ কৰিব; তেনেস্থলত বনবাস্তৱ যদি লভ-সহস্ৰ বছৰো হয়, সীতাৰ এদিন যেনহে লাগিব। সীতাই একেবাৰে শেষত যুক্তি দেখুৱালে যে বিয়াৰ সময়ত তেওঁক আশ্বীৰ-বলনে স্বামীক এৰি নাথাকিবলৈ কৈছিলে (বিনা ভাৰ্গৱ ন বন্তৱ্য ত্ৱা), গতিকে সীতা বামৰ লগত বাবই।

কল্ললীৰ বামাৱলত ইতিমধ্যে মূৰ্ছিত হৈ পৰা সীতাই চেতন পাই উঠি “মইনো মাটিৰ ভিতৰত থাকোঁতেই কিয় নমৰিলোঁ” বুলি খেদ কৰি বামক ইমান-কেহে কৈছে —

কিনো! অপৰাধে প্ৰভু তুমি মোক লোক অগমিত দিহা।

আমি পতিব্ৰতা নাৰীক তেজিহা চলিলা কেনে তেজিহা ॥ ১৮২৪

তাৰ পাছত সীতাই ‘নবাইবাহা প্ৰভু’ বুলি চৰণত ধৰি বামক বনলৈ নাবাবলৈহে অনুৰোধ কৰিছে। তেজিহা বামে পিতৃবচন লগেন কৰি বনলৈ নোবোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰে বুলি কৈ গুৰুৰে সৈতে জাপ কৈছে —

কৌশল্যা মাৱক আদি কৰি বত তেজিলোহো বহুগণ।

মাত্ৰাময় ইটো গৃহস্থ তেজি আজি চলি বাইবো বন ॥

কল্ললীৰ বামাৱলত এইদৰে গৃহস্থক মাত্ৰাময় জান কৰা বাবে অতি কোভেৰ গৈতেহে “মোহ এৰিলোহো সীতা সৰ্বাংগসুন্দৰী” বুলি কৈছে। সীতাৰ অংগ-সৌষ্ঠৱ বৰ্ণনা কৰি ভেনে হেন সীতাক এৰি বাব লবীয়া হোঁহাত বাম “কোৱতে যুত” বৰ্ণনাটো কাহিনী কহিছকৰ মন্থৰ্য বতন্তৰীয়া কলনা।

সীতার কোনো অঙ্গ বাদ নগরাকৈ “অমৃতব কৃপ সম বন্ধনব পূব” পর্যন্ত অঙ্গ সৌষ্ঠব বর্ণনা কবি (১৮১৭-১৪ পদ) শেষত বামে কৈছে —

সুবর্ণ গঙ্ঘৰী নাগব ভেজ হবে ।
বেশ দেখি কিমতে দুরতে প্রাণ হবে ॥
জীৱন্তে মৃতক মই তোক পৰিহৰো ।
গলে নিলা বাজিরা সাগবে জাম্প কৰো ॥

এজন অসমীয়া আলোচকৰ মতে “সীতা হেন সুন্দরী ভাৰ্য্যাক এৰি থৈ বনবাসী হ’বলগীয়া হোৱাত বামৰ মনে যেন যেন হাহাকাৰ কৰি উঠাটো স্বাভাৱিক।” আলোচকজনৰ মতে বামে ঠপৰত উদ্ধৃত কথাখিনি সীতাৰ শয়ন-কক্ষত অকলে থকাৰ সময়তহে কৈছিল। নিজে কন্দলীৰ বচনাত শয়ন-কক্ষ বোলা কথাবাৰৰ নাম গোছো নাই। মূলত থকা ‘হৰেন্দ্ৰমৰো’ শব্দটোৰ অৰ্থ আলোচকজনে শয়নকক্ষ বুলি কৰিছে। ‘হৰেন্দ্ৰ’ শব্দৰ অৰ্থ কোঠা নহয়, ভৱনহে। সীতা সেই সময়ত ‘হৰেন্দ্ৰমৰো’ অৰ্থাৎ নিজ ভৱনত আছিল।

প্ৰকৃতপক্ষে পিতৃবাক্য পালন কৰি বাজ্যভোগ এৰি বাম বনলৈ যোৱা কাৰ্যটো নিভাঙ ধৰ্ম্মীয়। মূলত পদে পদে বাম-বনবাসৰ এই ধৰ্ম্মীয় দিশটো প্ৰকাশ পাইছে। কন্দলীৰ বামায়নত ‘বাজ্যৰ আদেশ ভৈল চলি বাইয়ো বন’ বুলি কৈকেলীয়ে বাজ আদেশ জনোৱাৰ লগে লগে বামৰ ‘জন জন বাজ্যভাবে ভৈলন্ত বিবাণ/বতি যেন ত্যজিল গৃহৰ অনুবাণ ॥’ বতিৰ দৰে স্বতঃ-স্ফুৰ্তাভাৱে বামৰ বৈবাণ্য জগ্গাৰ এই বৰ্ণনা (১৭১১ পদ) মূলৰ দৰেই দিয়া হৈছে (শ্লোক: ২।১৬।৬৫)। এনেদৰে বৈবাণ্য জগ্গা বামৰ মনে সৰ্বাংগসুন্দৰী সীতাক এৰি যাবলৈ যেন যেন হাহাকাৰ কৰি উঠাৰ বৰ্ণনা বিসংগতিপূৰ্ণ।

মূলত থকাৰ দৰেই কন্দলীৰ বামায়নতো বামে বনবাসৰ সংবাদ দিবলৈ বাওঁতে সীতাক এইবুলি সম্বোধন কৰিছে —

পবন নিৰ্জল বাজঘণিকুলে তুমি ভৈলা উতপতি ।
সুনোভন চিত্ত ধৰ্ম্মেসে চৰিত্ত শুদ্ধমতি শাণ্ডী সতী ॥ (১৭১১ পদ)
মূলত এই সন্দৰ্ভত থকা শ্লোকটোৰ ৪ অৰ্থ এট — হে বাজঘণিকুলত

৪ বাজঘণিকুলসকলে ধৰ্ম্মজে সত্যৱাধিনি।

পদ বৈধিনি বীৰ্য্য স্বৰ কুহা স্বাক্ষৰিত সম ॥ (শ্লোক: ২।২৬।২১)

জ্ঞান, ধৰ্মজ্ঞা, সভ্যবাদিনী মিথিলাৰ বাজকুমারী, তুমি ধীৰভাৱে মোৰ এই কথা শুনা। এই ধৰ্মজ্ঞা বাজৰিকুলসমৃদ্ধ। সীতাৰ মহিমা কন্দলীৰ বামাঙ্গলত যোগান পৰিছে। ‘অসাব জীৱন দিনমাত্ৰ কতিপয়’ (১৭৪৭ পদ) বুলি জ্ঞান কৰা বামে বনগমনৰ সংকটপূৰ্ণ মুহূৰ্ত্তত সীতাৰ অংগসৌষ্ঠৱৰ পুংখানুপুংখ বৰ্ণনা কৰি ভেনে হেন সীতাক এৰি যাবলৈ ‘জীৱন্তে মৃত’ অনুভৱ কৰাটোও সংগতিবিহীন কথা হৈছে।

কন্দলীৰ বামাঙ্গলত ধৰ্মজ্ঞাৰ মহিমা হেৰুওৱা বাজৰি জনককন্যাই তেওঁক এৰি অকলে বনলৈ যাব খোজা বামক প্ৰশ্ন কৰিছে —

চম্পক কলিকা যেন মোৰ কলেৱৰ।

লুপ্তি হুপ্তি আহিলাহা যেহেন ভ্ৰমৰ ॥ ১৮৩৮

যেৰে আসি বিকলিত ভৈল ফলফুল।

উপভোগ এৰি কেনে কৰাহা নিষ্ফল ॥ ইত্যাদি

বাজপুত্ৰ এজনৰ কাৰণে বনবাস উপভোগৰ বিষয় নহয়; গতিকে সীতাই কোৱাৰ দৰে কোনো অংগত হীন দেখি (১৮৪১ পদ) তেওঁক এৰি থৈ তাত গৈ বামে অকলে ভোগ কৰিবলগীয়া একো নাই। বাম সীতাক অসাধাৰণ জ্ঞানপ্ৰদীপ্ত ব্যক্তি বুলি নথৰি যদি সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ মানুহ বুলিও ধৰা হয়, তথাপি এনে আকালী চৰণ ভাগি পৰা সময়ত ‘শয়ন-কক্ষ’ৰ চিন্তা মনলৈ নাহে।

মাধৱকন্দলীৰ বামাঙ্গলত বামৰ বনবাস বাজ আজ্ঞা ৰূপেহে ৰূপান্তৰিত হৈছে; মূলৰ দৰে পৰম ধৰ্ম পালনত কন্দলীয়ে গুৰুত্ব দিৱা নাই। মূলত বামে পিতৃ ৰচন সভ্যত পৰিণত কৰি পৰম ধৰ্ম আচৰণ কৰিব খুজিছে; ৰজাৰ আদেশৰ বাধ্যবাধকতাত পৰি তেওঁ বনলৈ যাব খোজা নাই। বামে তেওঁৰ বনগমনৰ উদ্দেশ্য প্ৰকাশ কৰি কৈছিল — ‘ধৰ্মত হিত হ’ব পৰাটো পৰম লাভ, ধৰ্মই ৰক্ষিত হৈ আচৰণকাৰীজনক ৰক্ষা কৰে। আত্ম পিতাৰ জ্ঞানৰ বাহিৰে মোৰ কাৰণে কোনো আচৰণীয় ধৰ্ম নাই ৷’ কন্দলীৰ

ও ধৰ্মে স্থিতি: পৰো লাভো ধৰ্মো ধাবন্তে ধৃত:।

ন চ ধৰ্মো ধৃতো মেহন্য পিতৃবাধনাদৃতো ॥ (গো: ২/১৮৪৬)

বামায়ণত কৈকেয়ীয়ে বামক ‘বাজাৰ আদেশ ঠেল চলি যাইবো বন’ বুলি বাজ আজ্ঞা ওনাইছে; তেতিয়া ‘আপুনি আদেশ নকৰিলে বাজেশ্বৰ’ বুলি বামৰ কলেৱৰ দহিছে। বামে কৌশল্যাকো গৈ কৈছে — ‘বাজাৰ আদেশ আজি চলি যাইবো বন।’ লগত যাবলৈ ওলোৱা কৌশল্যাক বিবস্ত কৰিবলৈকে বামে কৈছে — ‘তোমাৰ আমাৰ নৃপতিসে অধিকাৰী ॥’

কন্দলীৰ বামায়ণত বাজ আজ্ঞাৰ বাধ্যবাধকতাই যেন বামক ক্লম কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে — ‘মোৰ কৰ্মে অভিষেক মিলিল বিঘাত/মন পৰিতাপ পৰি-
হবিলো ইহাত ॥’ আৰু ‘শৰাৰ দংশিলে, কৈকেয়ীয়ে সৰ্পে’ ইত্যাদি বামৰ উক্তিৰে আঙুলিটোৰ পাৰি। এইদৰে বাধ্যত পৰি বনলৈ যাবলগীয়া হোৱা বামে সৰ্বাংগসুন্দৰী সীতাক এৰি যাবলৈ হাহাকাৰ কৰি উঠাটো স্বাভাৱিক।

কন্দলীৰ বামায়ণত প্ৰথমতে হৰিও বামে সীতাক এৰি যাবলৈ ‘গলে
শিলা বান্ধি সাগৰে জাল্প’ দিল্লীৰ অৱস্থাত পৰিছিল, তথাপি শিহ মুহূৰ্ত্তত তেওঁ
সীতাক ‘খিৰ চিত কৰা’ বুলি কৈ শাহ-লহৰ আদিৰ সেৱা কৰিবলৈ উপদেশ
দিছে। মূলত এই ধৰণে আগতেই বামে দিল্লী উপদেশখিনি (গোঃ ২।২৬।২৬-৩৮)
কন্দলীয়ে চমু কৰি এই ঠাইত উপস্থাপন কৰিছে। মূলত সীতাই যিখিনি
কথা কৈ বামৰ লগত যাবলৈ বিচাৰিছিল, কন্দলীয়ে তাকো সংক্ষিপ্ত
ৰূপত এই ঠাইত সীতাৰ মুখত দিছে (১৮৪৬-৫১ পদ)। কিন্তু মূলত সীতাই
ইন্দ্ৰিয়-সংযমৰ ব্ৰত পালন কৰি বামৰ চৰণদ্বুগল তজ্জৰা কৰি বামৰ সৈতে
সুগন্ধি কাননত আনন্দেৰে বাস কৰিবলৈ কামনা কৰাৰ ও ঠাইত কন্দলীৰ
বামায়ণত এই বুলিহে সীতাই কামনা কৰিছে —

বিবিধ পুষ্টিত বন সুগন্ধি নিশেৰ ॥

সমুচিত ক্ৰীড়াস্থান কুঞ্জন বিশেষ।

কাৰে সৰে বড়ি ঘেদ কৰিবো অশেষ ॥ ১৮৫০

এইদৰে মাধৱকন্দলীয়ে বাজপুত্ৰ-বাজকন্যা বাম-সীতাৰ মনবোৰ বহুত-
বীৰ্য্যকৈ ছুঁি চাই, সত্যৱত পালনত ‘হইছাবে প্ৰবৃত্ত হোৱা, পিতৃৰ বচন
ও তজ্জৰমাণা ব্ৰহ্মসামি পাদৌ তে নিয়ন্তৰতা।

বমমাণা ত্ৰুৱা সাৰ্থক কাননেৰু সুগন্ধি ॥ (গোঃ ২।২৭।১৩)

পালিবলৈ গৈ মাৰাৱক মৃত্যু বৰণ কৰা সগৰ-পুত্ৰসকলৰ বংশত জন্ম। বাম আৰু বাজৰি জনককণা। সীতালৈ মানৱ-মূলত অনুভূতিৰে নতুনকৈ দৃষ্টিপাত কৰিছে। সেয়েহে মাধৱকন্দলীয়ে তপোবনক প্ৰমোদবন কৰি সজাইছে।

বামে বনৰ জীৱ-জন্তুৰ গুৰু দেখুৱাই সীতাক বনলৈ যোৱাৰ পৰা বিবত কৰিব খোজা কথাখিনি কন্দলীয়ে চমুকৈ মূলৰ অনুৱৰ্তী কৰিয়েই দিছে যদিও, তাৰ ভিতৰতো কন্দলীৰ নিজা ব্যাখ্যা নোহোৱা নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে মূলত বামে সীতাক কৈছে — “তপস্যা আচৰণৰ দ্বাৰা বীণাই-তুকাই অস্থি-চৰ্ম মাত্ৰ বাকী থকা মোৰ দ্বাৰা ভোমাৰ কি প্ৰীতি বা বতি (অৰ্থাৎ আনন্দ) সাধন হ’ব?” ১ মূলত থকা ‘বতি’ শব্দটোৰ অৰ্থ কন্দলীয়ে ‘সুৰত’ বুলি কৰিছে —

পৰিধান বহুল হৈবেক অটী কেশ।

নখ লোম চোৱৰ হৈব ভোবোকাৰ কেশ ॥

কিনো প্ৰীতি হৈবে ভোৰ সুৰত আমাৰ ॥ ১৮৫১

‘বম্’ ধাতুৰ পৰা নিষ্পন্ন হোৱা ‘বতি’ শব্দৰ অৰ্থ আনন্দ উপভোগে হয়। সুমন্ত্ৰই বামক শৃংগবেৰপুৰত কোৱা কথাও ‘বতি’ শব্দটো সাধাৰণ আনন্দ লাভৰ অৰ্থত প্ৰয়োগ হৈছে — বতিং প্ৰাক্ষ্যস্যবণোহু ... (গোঃ ২।৪১।১১)। গতিকে ব্ৰত-নিয়মৰ প্ৰসংগত প্ৰয়োগ কৰা আলোচ্য শ্লোকটোৰ ‘বতি’ শব্দৰ অৰ্থ সুৰত নহৈ আনন্দহে হ’ব। মূলত এই শ্লোকটোৰ পৰৱৰ্তী শ্লোকটো ‘বতি’ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। পাছৰ শ্লোক দুটাত বামে সীতাক কৈছে — “নিয়ম আৰু ব্ৰত পালনত বত তুমিয়ে। মোক বনত আনন্দ দিব নোৱাৰিব। ব’দ-বজাহত শৰীৰ বিবৰ্ণ পৰা আৰু তপ-ব্ৰত কৰি বীণাই-তুকাই যোৱা হুঃখিতা ভোমাক দেখি মই বেছিকৈহে দুঃখ পাম। ” ৮

৭ তপস্বিমাত্ৰশেষেণ তপসা কৰ্ব্বিতেন চ।

ময়া তে ত্যজ কা প্ৰীতিঃ কা বতিৰ্বা ভৱিষ্যতি ॥ (গোঃ ২।২৮।১৭)

৮ ত্ৰাং বা সমদৃগচ্ছত্যা নিয়মব্ৰতশীলয়া।

ত্ৰয়াপি হি বনে ত্যজ কা বতিৰ্মে ভৱিষ্যতি ॥

বাতাতপবিবৰ্ণাকীং তপোনিয়মকৰ্ব্বিতাম্।

হুঃখিতাং ত্ৰাং বনে দৃষ্ট্ৱা ভৱিষ্যাম্যতিহুঃখিতঃ ॥ (গোঃ ২।২৮।২৮,২৯)

প্রকৃতপক্ষে নানান কঠোর ব্রত পালন কবিবঙ্গমীরা ^{কল্পলী}কল্পলীৰ লগত পতি-পত্নীৰ ত্রীভিমাধক 'সু'ত সংগতিহীন কথা। কল্পলীয়ে নিষেধত ব্ৰতত থকা ঐশ্বৰ্যকালত সূৰ্য্যৰ ভাগত চাবিত্বৰা অগ্নিৰ মাজত সোমাই ক'ৰা 'পঞ্চতপ' আদি বামে আচৰণ কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে —

ধৰ্মকালে পঞ্চতপা ব্রতক কৰিবো।

শিশিৰ সময়ে অগ্নে নিবাস কৰিবো।। ইত্যাদি

তেনেস্থলত বাম-সীতাই বনবাস কালত 'সুব্রত' কামনা কৰাটো আপ সোধোৱা কথা। আগতে আকোচনা কৰি অহা মাধৱকল্পলীৰ বাম-সীতা বিবৰ্ণক দৃষ্টিভঙ্গীয়েই 'বতি' শব্দৰ অৰ্থ সু-ত বুলি গ্ৰহণ কৰাৰ মূল ভেটি যেম লাগে।

মূলত বামে সীতাক বনগমনৰ পৰা বিবত কবিত্বপৈ কৈছিলে —
“তুমি মোৰ অতিকৈ প্ৰিয়, সেই কাৰণে মই তুমি বনলৈ গৈ শোকত জহি
পমি ৰোৱাটো চাবলৈ বাহা নকৰোঁ। X X মই বনত থাকিলেও তুমি
সদায় মোৰ অন্তৰতে থাকিবা (ভক্তহস্যাপি মে নিত্যং হৃদয়ে স্থং নিবৎস্যসি)।”
বাম-সীতাৰ এনে উচ্চ স্তৰৰ আন্তৰিক সম্পৰ্কটো কল্পলীৰ বামায়ণত বামে
কোৱা 'কিনো প্ৰীতি হৈব তোৰ সুব্রত আমাৰ' কথাৰে লঘু কৰি পেলাইছে।

কল্পলীৰ বচনাত বামে অৱশেষত সীতাক বিবত কবিত্বপৈ কোৱা
কথাৰ মূলৰ অসুৰভী —

আমাৰ লগত বনবাসে যেনে যাইবা।

উপবাস ব্ৰতে মহা দুখ মাজ পাইবা।।

জনকনন্দিনী মোৰ বচন নবাৰা।

গৃহে পতিব্ৰত। ধৰ্মে পৰলোক সাধা।। ১৮৬১

॥ সীতাৰ বনগমনৰ জন্মভূমি লাভ ॥

বান্দী, বামায়ণত বামৰ নিষেধ সত্ত্বেও সীতাই পুনৰায় নানান বৃষ্টি
দেখুৱাই বামৰ লগত বনলৈ যাবলৈ বিচাৰিলে (গোঁ: ২৭২১২-২৪)। এই
সময়ত সীতাই বামক এই বুলিও কৈছিলে — “হয় মই আপোনাৰ অনুমতি
লাভ কৰি আপোনাৰ লগত বনলৈ যাম, নহয় আপুনি পৰিত্যাগ কৰাৰ বাবে
মই প্ৰাণত্যাগ কৰিম। স্বামীয়ে পৰিত্যাগ কৰা হুয়নী নাৰী জীৱতে মৰাৰ নিচিনা;

গতিক হে আৰ্য্যপুত্ৰ, আৰ্হিহেই মোৰ যুহু হোৱা ভান (গো: ২।২১।৫,৭)।”
 নেবত সোতাই ক’লে — “হে বোৱ, আপোনাৰ অনুগত হওৱ, ব্ৰত আৰু
 আচৰণসম্পন্ন, হাঁৰ দৰে আপোনাৰ অনুগত। মোক আপোনাৰ লগত যুনি-
 সকলৰ প্ৰিয় বনলৈ লৈ যাওক।” ১

মাধৱকন্দলীয়ে সোতাৰ সেই দৌঘলীয়া বস্ত্ৰহাটোৰ ঠাইত ইমানক
 কৈছে, বামৰ কথা শুনি সোতাই কামি কামি ক’লে — “তুমি এৰি গৈলে
 মোৰ নিষ্ফল জীৱন/কটাবত ডৰ নুহি ভুজিবো গবল।” (১৮৬২)। সোতাৰ
 এই বিলাপত বামৰ চিত্ত স্তব্ধ। মূলতঃ কিন্তু ইমানতো বামৰ চিত্ত
 গলা নাই; তেওঁ বনবাসৰ দ্বন্দ্ব কটাব চিভা কৰি তুলিলে যুৱ কৰি বৈছে
 (গো: ২।২১।২৭,২৮)। তাকে দেখি সোতাৰ মন উঠিছে আৰু তেওঁ বামক
 অনেক ভিৰত্কাৰ কৰি বনলৈ যাবলৈ আঁকোৰ-গোঁকৈ লাগিছে। সোতাই বামক
 কৈছে — পুৰুষ অভিযানী নপুংসক বামক লোৱাঁই পাই জনকে মিছাতে
 নিৰ্ব্বকে কৃতকৃত্য মানিছিলে। মানুহে মিছাকৈয়ে বামেই একমাত্ৰ তেজবী আৰু
 সুৰ্ধৰ দৰে দৌণ্ডিমান বুসি কৰ। বামে কিহৰ কাৰণে ভৱ কৰি বৈছে অথবা
 কিহৰ ভৱন্ত অনন্যপাৱৰণা প্ৰিয়তমাক ত্যাগ কৰিব খুজিছে (২।৩০।৩-৫)।
 সোতাৰ মানসিক দৃঢ়তা দেখি বামে যি কথাবে তেওঁক বনগমনৰ অনুমতি দিলে
 সেৱা: অসাধাৰণ নাৰী সোতাৰ বাবে অতি মৰ্যাদিত বচন। বামে সোতাক
 ক’লে — “মই তোমাক এৰি বৰ্গত কামনা নকৰো। X X হে শুভসংকল্পা,
 মই তোমাৰ দৃঢ়তাৰ বৃদ্ধ ল’বলৈহে তোমাক লগত, নিশিৰী বুলিছিলোঁ।
 X X X মনৰী লোকে কীৰ্ত্তি ত্যাগ কৰিব নোৱৰাৰ দৰে ময়ো তোমাক
 এৰিব নোৱাৰোঁ। এতিয়া তোমাৰ অভিলাষ মতে মোৰ লগত ওলোৱা।
 হে অনিশ্চিতা, মই সদায় তোমাৰ প্ৰিয় কাম কৰিবলৈ বিচাৰোঁ (গো: ২।৩০।২৯,
 ৩০-৩৬)।” এইদৰে বনগমনৰ অনুমতি দি বামে সোতাক লাধু-ভাঙ্গদ আৰু
 “ভেও”লোকৰ আশ্ৰিত পৰিজনসকলক বস্ত্ৰ-অলংকাৰ দান কৰিবলৈ ক’লে।

২ তুলানীলব্ৰতচাৰ্য্য ছাৱামনুগভাষিত।

নেতুমহাঁসি মাং হীৰ বনং যুনিজনপ্ৰিয়ম্॥ (গো: ২।২১।২৩)

কল্পলীল বামায়ণত এই প্রসংগত সীতা অসাধারণ নারীর বৰ্ণনাত হৃষ্ট মহতঃ ।
॥ লক্ষ্মণক বনগমনবশব। বিবত কবাব চেই ॥

গোড়ীয়া পাঠত বামে ইতিমধ্যে লক্ষ্মণক বনলৈ যাবলৈ অনুমতি দি
এই সময়ত বিবত কবিব খুজিছে। অন্য পাঠসমূহত সীতাৰ পাহতৰে
লক্ষ্মণে বনগমনৰ অনুমতি পোৱা বুলি আছে। গোড়ীয়া পাঠত আগতে অনু-
মতি দি পাহত লক্ষ্মণক বনগমনৰ পৰা বিবত কবিব খোজাটো অসংগত
কথা হৈছে। সম্ভৱতঃ মূলতঃ লক্ষ্মণে এই প্রসংগতহে বামবশব। অনুমতি
পোৱাৰ কথাটো আছিল; গোড়ীয়া পাঠত আগতীয়া অনুমতিৰ কথা পাহৰ
সংযোজনাহে। মাধৱকল্পলীল বামায়ণত গোড়ীয়া পাঠৰ অনুৰূপে বৰ্ণনাটো দিয়া
হৈছে।

গোড়ীয়া পাঠত বামে এই প্রসংগত লক্ষ্মণক কৈছে — “তুমি মোৰ
প্রাণসম ভাই, সহায়কাৰী, সখা, গতিকে মই স্নেহত যি কথা ক’ব খুজিছোঁ,
তুমি তাক শুনা। তুমি মোৰ লগত কোনোবাকমই বাব নালাগে, ইয়াতহে
তুমি শুকভাৰ বহন কবিব লাগিব (গোঃ ২।৩১।২,৩)।” তেতিয়া লক্ষ্মণে বাম-
সীতাৰ চৰণত নত হৈ ক’লে — “আপুনি যোক আগতেই বনলৈ যাবলৈ
অনুমতি দিলে, তেনে কি কাৰণত যোক এতিয়া নিবৃত্ত কৰিছে?” ১০ অন্য
পাঠত এই শ্লোকটো অলপ পৰিৱৰ্তনসহ লক্ষ্মণে কৈছে। সেই শ্লোকৰ অৰ্থ
এই — “আপুনি আগতে যোক নিজৰ লগত থাকিবলৈ অনুমতি দিছিলে,
এতিয়া যোক কিয় নিবাবণ কৰিছে?” ১১ সম্ভৱতঃ এই শ্লোকটোৰ ভিত্তিতে
গোড়ীয়া পাঠত বামে লক্ষ্মণক আগতে লগত যাবলৈ অনুমতি দিয়াৰ কথাটো
উল্লেখ কৰা হ’ল।

মূলতঃ (গোড়ীয়া পাঠত বামে নিবেদ কৰাৰ পাহত) লক্ষ্মণে অতি কাতৰ

১০ অনুজ্ঞাতোহস্মি ভৱতা পূৰ্বমেৱ বনং প্রত্ৰি।

সহ গচ্ছামিহ: কস্মাচ্চিৱৰ্ত্তনসি বাং পুনঃ ॥ (গো: ২।৩১।৬)

১১ অনুজ্ঞাতস্ত ভৱতা পূৰ্বমেৱ বদাম্যাহম্।

কিমিদানীং পুসবণি ক্লিন্নতে যে নিবাবণম্ ॥ (বা ২।৩১।৭)

কবি বনলৈ তেওঁকো নিবলৈ আৰ্হনা জনোৱাত বামে লক্ষণ নাথাকিলে
কোনল্যা আৰু সুখিতাক কোনে ভবন-পোষণ কৰিব বুলি বৃদ্ধি উত্থাপন
কৰিছিল। কন্দলীৰ বামায়ণত সীতাক অনুমতি দিয়াৰ পাছতে বামে লক্ষণৰ
হাতত ৰখি ক'লে —

পলটাও যন বাণু গ্ৰহ পৰিহৰি ॥

চুখী দুই মাহ যোৱ বৰ শোক পাইব।

ঠেকেৱীক মান সাৰি লঘনক পাইব ॥ ১৮৬৪

ইয়াৰ উক্তৰত লক্ষণে কোৱা কথাখিনি মূলৰ অনুমতি (১৮৬৫ পদ)।
মূলত লক্ষণে কৈছিলে — “আপুনি যদি মই জীয়াই থকাটো বিচাৰে, তেন্তে
মোক বাধা নিদিব (ন নিৰ্ভৰিতব্যোঃ হং জীৱন্তং মাং বদীচ্ছসি)।” এই কথা-
বাত্ত লক্ষণৰ আশ্বহতাৰ ইঙ্গিত নাই যদিও কন্দলীৰ বামায়ণত লক্ষণে কৈছে—
'হৃদয়ত খাতা হানি এৰিবোৱা দেখ।' মূলত লক্ষণে বনবাস কালত বামক
কিদৰে উজ্জ্বল কৰিব (গো: ২।৩১।১৮-২১) সেই কথা নিৰেপন কৰি শেষত
কৈছিলে — ‘হে আৰ্য, হে সাধু, মই সকলো প্ৰকাৰে আপোনাৰ শিৰা, দাস,
ভক্ত আৰু অনুগত। আপুনি মোৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন হওক, আপুনি মোকো লগত
লৈ লওক।’ এনে কাতৰ বচনত সন্তুষ্ট হৈ বামে লক্ষণক বনগমনৰ অনুমতি
প্ৰদান কৰিলে। কন্দলীৰ বামায়ণত কিন্তু লক্ষণৰ খাতা হানি দেখে এবাৰ
ভাবুকিতে বানে ‘যেন অভিমত কৰ ভৈৱাই লক্ষণ’ বুলি অনুমতি বিলে।
॥ বনগমনৰ প্ৰতি ॥

বামৰ সিহামতে লক্ষণে বামৰ মিত্ৰ, বশিষ্ঠৰ পুত্ৰ সুবজ্জক আৰু বজ্জ-
অলংকাৰ আদি দান কৰা, সীতায়ে সুবজ্জৰ পত্নীক শৰ্যা আদি দান কৰা,
কৌশল্যা আদি মাতৃগণৰ উজ্জ্বলকাৰীসকলক বন দান কৰা আৰু বাম-
লক্ষণৰ পৰিচাৰক সমস্ত বৃদ্ধীজীৱীসকলক বন-বিত বিলোভাৰ বৰ্ণনা (গো:
২।৩১।৩২ ব পৰা ২।৩২।২৪ পৰ্যন্ত) মূলত থকাৰ দৰেই কন্দলীয়ে সংক্ষিপ্ত
কণ্ঠ দাঙি ৰখিছে (১৮৬৭-৭০ পদ)।

ত্ৰিজট নামৰ থবক বৰক বৃদ্ধ ব্ৰাহ্মণ এজনক বামে পৰিহাস কৰি তেওঁ
দান দিবলৈ থকা এহেজাৰজনী পাইব পৰা বিমান পাবে সিমানে লৈ যাবলৈ

কোথায় ভাষ্যে এচাৰি লৈ গক খেদিবল বোবা আৰু কেঁচিৱা বাবে বৰখীয়াই
সৈতে এহেলাৰ পাই আৰু বন দান কৰি লুতীয়া ভাষ্যক বিদ্যাক বিদ্যাক কান্দি-
নীটো কন্দলীয়ে মূল অনুবৰ্তী কৰিয়েই চমুকৈ উল্লেখ কৰি গৈছে।

'মূলত বাবে লক্ষণক এই বুলি আদেশ কৰিছিলে — "মহাশ্মা বৰণে
বৰা (জনক) বৰাক বি হখন ধম্ম আৰু অকৰ তুণ প্রদান কৰিছিলে, তুমি
সেই বিলাক লৈ আইগৈ আৰু X X কৰচ হুট। X X বৰ্ণ হখন দৈ
আইগৈ। শুকৰ বৰত সংকাৰ কৰি মই বিখন ধম্ম বাখিহৌ (বচাচাৰ্যগৃহে
বিদ্যা ধনুষ্টিৰ্ভি খেচিতিতম), সেইখনো লৈ আইগৈ (গো: ২৩১২৪-২৬)।"
পন্ডিতো: পাঠত কথাখিনি এনেদৰে আছে — "বৰা জনকৰ মহাশ্মত ধৰ্ম
মহাশ্মা বৰণে জনকক বি হখন ধম্ম X X কৰচ তুণ আৰু বি হখন বৰ্ণ
প্রদান কৰিছিলে, আচাৰ্যৰ বৰত সংকাৰ কৰি বৰা এই সকলো অস্ত্র-শস্ত্র
লৈ আইগৈ (প: ২১০১২২-৩১)।" টীকাবসকলে বাম-লক্ষণে এই অস্ত্র-
সমূহ বোভুকত পাইছিলে বুলিছে।

কন্দলীৰ বামায়ণত মূলত থকাৰ দৰে বামে বনধননৰ আদেশ দিবাৰ
পাছতে এই অস্ত্রসমূহ আনিবলৈ কোৱা নাই; বামে সকলো ধন-বিত্ত দান
কৰাৰ পাছতহে লক্ষণক আদেশ কৰিছে —

বৰণে পিতৃক দিলা ধম্ম হইখান।

তুণ হুট অকৰ সম্পূৰ্ণ বৰ্ত বাণ ॥

আবো দিলা অভেদ কৰচ হইখান।

বিদল কৰচ হুই কাণ্টে গৈয়া আনি ॥ ১৮৭৬

দিবাধম্ম মোহোৰ আছৰ শুক ঘৰে।

ভাহাক আনিয়ো গৈয়া লক্ষণ সত্বে ॥

গোড়ীৰ পাঠত থকা অস্ত্রসমূহৰ কথা বে কন্দলীয়ে অলপ বেলেগ
ধৰণে কৈছে, সেইটো ওপৰত কৰা আলোচনাৰ লগা বুজা গ'ল।

॥ দমবধৰ ওচৰত বিদ্যাপ্ৰৱেশ ॥

অস্ত্রসমূহ লৈ বাম-লক্ষণ আৰু সীতা দমবধৰ ওচৰলৈ বোবা, পূব-
বাসীগণে বনধাৰী বাম-লক্ষণ আৰু সীতাক দেখি হাহাকাৰ কৰা আৰু

দশবধক ভাব বাবে হোৱাবোপ কৰা, প্ৰজাবিৰ্গনো বামৰ লগতে গৈ বনত-
নগৰী হাপন কৰিবলৈ চিত্ত কৰা, বাবে গৈ সিংহদ্বাৰত উপস্থিত হৈ সূমন্তক
ভেৰলোকৰ আগমনৰ কথা পিতাকক জনাবলৈ কোৱা প্ৰভৃতি বৰ্ণনা কন্দলীয়ে
মূলৰ অনুৰূপেই সংক্ষেপ কৰি উপস্থাপন কৰিছে। দশবধে কৈকেয়ীক ভংগনা
কৰি থকাৰ সময়তে সূমন্তই গৈ বাম আদিৰ আগমনৰ বতৰা দিয়া আৰু
দশবধৰ কথামতে বামক বিদায় দিবলৈ অন্তঃপুৰৰ সকলো মহাদৈক সূমন্তই
সেই ঠাইত উপস্থিত কৰোৱাৰ বৰ্ণনাও ব্ৰহ্মানুৱৰ্তী।

— মূলত সেই সময়ত দশবধৰ তিনিশ পছাহ গৰাকী পত্নী উপস্থিত হোৱা
বুলিছে (গো: ২।৩৬।১০)। কন্দলীয়ে এই প্ৰসঙ্গত ভেৰলোকৰ সংখ্যা নাই
দিয়া যদিও পাছত (১৯৩৭ পদত) সঁতাব পাঁচ শ গৰাকী শাহুৱেক বুলি
লিখিছে।

সূমন্তই বাম-লক্ষণ আৰু সীতাক বজাৰ ওচৰলৈ লৈ যোৱা, ভেৰলোকক
আঁকোৱালি ধৰিবলৈ গৈ বজা অৰ্জ্জিত হোৱাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বনলৈ
বামৰ লগত যাবলৈ ওলোৱা দশবধক বামে বুজনি দি বাজাপালন কৰিবলৈ
অনুবোধ কৰালৈকে বুলি এইখিনি বৰ্ণনাও মূলত থকাৰ দৰেই চমু ৰূপত
সিদ্ধি ধৰিছে।

মূলত দশবধে বনগমনৰ সংকল্পত অবিচল বামক দেখত এই বুলি
অনুবোধ কৰিছে — “তুমি এৰাতিৰ কাৰণে ইচ্ছাত থাকি বোৱ”। যোৰ
সৈতে বাহিৰত ভোগ্য বস্তু আৰু বন ভোগ কৰি (অন্য কুজ, মৱা সাৰ্ধং
ভোগনিষ্ঠান্ বনাসি চ) হুখাডুৰা মাৰাক সাতনা দি তুমি (কাইলৈ) যাত্ৰা
কৰিবা (গো: ২।৩৬।৩৭)।” তেতিয়া বামে ক’লে — “আজি বই হিবোৰ
ভোগৰ বস্তু পাম, কাইলৈ সেইবোৰ মোক কোনে দিব (বান্দ্য ভোগান্,
প্ৰাপ্যাসি কো মে বন্ধান্ প্ৰদাস্যতি)?”

কন্দলীৰ বামায়নত দশবধে বামক এই বুলিছে কৈছে —

আজি থাকি অনুগ্ৰহ কৰিহো আৰাভ।

পৰিহেদা একে থানে কুহো আজি ভাত ॥ ১৯১০

তেতিয়া —

বাঘের বোলত বাগ তনিরো, অসিগে ।

আজি হুরো ভাত বাইবো কালি বাইব কৈসে ॥

ইহাৰ পাছৰ কথাখিনি মূলৰ অনুৰূপ —

মোহোৰ বাসনা এৰি পালিও নগত ।

অবিলম্বে বাজ্যে আনি শাপিও ভবত ॥ ১১১১

মোহোৰ নিৰিস্তে কিক শোকক মলয় ।

মজীৰ সাগৰ কথাটিতো নলয় ॥

দশবথে সুমন্তক সমস্ত চতুৰংগ সেনা, আৰু বামৰ মনোবঞ্জন্যৰ্থে 'প্রথম যোৱনী যত বিবিধ সুন্দৰী'ক বনলৈ পঠাবলৈ আৰু বন-জন লৈ বীৰ কথা পাত্ৰ-মন্ত্ৰীসকলেও বামৰ লগত গৈ বনত নগৰী পাতিবলৈ বুলি নিৰ্দেশ দিয়া, সেই কথা তনি কৈকেৱীৰ জিতা ওকাই ৰোৱা আৰু 'দুত কাটি লৈলা মই কি কৰিবো হোল' বুলি কৈকেৱীয়ে প্ৰতিবাদ কৰাৰ বৰ্ণনাও কন্দলীয়ে মূলৰ অনুসাবেই দিছে ।

কৈকেৱীয়ে দশবথক পূৰ্বে সগৰ বজাই বন পুতেক অসমন্তক ভাগ কৰাৰ দৰে ভতালিকে বামক ভাগ কৰিবলৈ কোৱা আৰু তেতিয়া দশবথ আৰু মহামাত্য সিদ্ধাৰ্থই তাৰ প্ৰতিবাদ কৰাৰ কথা কন্দলীয়ে মূলৰ দৰেই দিছে যদিও তেওঁৰ বচনাত কৈকেৱীৰ প্ৰতি সিদ্ধাৰ্থৰ কোভ তীব্ৰতৰ স্বপ্নত প্ৰকাশ পাইছে । মূলত সিদ্ধাৰ্থই কৈছিলে সগৰে তেওঁৰ প্ৰজাপীড়ক বন-পুতেকক ভাগ কৰিছিলে, দশবথে ওপো পুত্ৰ বামক কিয় ভাগ কৰিব ? কন্দলীৰ বামাৱগত সিদ্ধাৰ্থই কৈকেৱীক আৰু কৈছে —

বাবে বাবে বোল ভই বামক ভটিত ।

মই আনো ভোক যেনে কৰিবে উটিত ॥

সব বাজে সাধিলা বামৰ পানে হাউক ।

কুকুৰে দুপালে ভোক লাৰি চাৰি হাউক ॥ ১১২২

বাজাব কুমাৰী ৰূপে আইলি বাৰসিনী । ইত্যাদি

দশবথে কৈকেৱীক ভিবদ্ধাৰ কৰি তেওঁ বামৰ লগত বহুদৈ বাহুদৈ ওলোৱা আৰু বাবে ভাত নিবেধ কৰাৰ কথা মূলৰ অনুৰূপ । মূলত দশ-

বথে বিব খোজা হাতী-দোঁৱা, বথ আদি বস্ত্ৰ নাগালে বুলি কৈ বামে বন-
বাসৰ উপযোগী বস্ত্ৰ, ফল-মূল খোৱা পাত্ৰ আদি বিচাৰিছিল; কন্দলীৰ
বচনত বামে কেৱল 'বনবাস যোগ্য মোক দিহো আনি চীৰ' বুলিহে কৈছে।
মূলত কৈকেয়ীয়ে চীৰবস্ত্ৰ আনি বামক 'এয়া লোৱা, পিছা' বুলি কোৱাব
ঠাইত কন্দলীৰ বামায়ণত কৈকেয়ীৰ নিৰ্দেশ অধিক কঠোৰ হৈছে —

চীৰ পিছি চল যাটে দেশ পৰিহৰি ॥ ১৯২৬

ভবতে আসিয়া লোক এহি মণ্ডপাট।

চৈধ্যৱ বৰিষ লাগি বনবাস খাট ॥

বাম-লক্ষণে বাজ বস্ত্ৰ এৰি বহুল পিছা, সীতাই পিছিৰ নাথানি
কেনেকৈ পিছিৰ লাগে বুলি বামক সোধা, সেই দৃশ্য দেখি নাৰীগণে
কান্দোন জোঁবা, বনবাসৰ আদেশ নকৰা সত্ত্বেও লক্ষণ আৰু সীতাক চীৰ-
বস্ত্ৰ পিছিবলৈ কোৱাব বাবে দলবথে কৈকেয়ীক তিবন্ধাৰ কৰা উত্থাদি বৰ্ণনা
মূলৰ অনুগত। মূলত বহুল পিছি পুতেকক বনলৈ যাবলৈ ওলোৱা দেখি
বিলাপ কৰি কৰি দলবথ মূৰ্ছিত হৈছিল। কন্দলীৰ মতে বামে যেতিয়া
তেওঁৰ মাতৃৰ জীৱন বন্ধাৰ বাবে দলবথক ভংগৰ হ'বলৈ অনুৰোধ কৰিলে,
তাকে তনিহে দলবথ মূৰ্ছিত হ'ল। চেতন পাই দলবথে সূক্ষ্মক তেওঁৰ
বথখন সজ্জিত কৰি আনিবলৈ আৰু কোৱাধ্যক্ষক সীতাক বাজযোগ্য বস্ত্ৰ-
অলংকাৰ দিবলৈ কোৱাব কথা মূলতো আছে। দলবথে সীতাক কুলৰ
বোৱাৰী বুলি সন্মোহন কৰি 'পৰিহেদা দেখো পিছিলোক অলংকাৰ' বুলি
কোৱা কথা কন্দলীৰ উদ্ধাৱণ। মূলত সীতাই বস্ত্ৰ অলংকাৰ নিকে পিছিছিলে।
কন্দলীয়ে 'শান্ত পাক লভে পিছাইলত অলংকাৰ' বুলিহে। কন্দলীয়ে সীতাই
নিকে অলংকাৰ পিছাতকৈ শাহুৱেকসকলে পিছোৱাটো ভাল কথা হৈছে।

॥ কৌশল্যা-সীতা-সংবাদ ॥

কৌশল্যাই নিজ কন্যাৰ দৰে শিবন্ত চুমা খাই সীতাক সাধাৰণ নাৰীৰ
দৰে ধনহীন আৰু দুৰ্গমপ্ৰান্তৰ বাসীক জনাদৰ নকৰিবলৈ উদ্বোধন দিহাৰ কথা
মূলতো আছে। সেই উপদেশ সাধাৰণ কৰি সীতাই কোৱা কথাক কন্দলীয়ে
নিজাকৈ এইধিনি সংযোগ কৰিলে —

কোকিল শোভন হোৱে কুশোভন থাকে।

নাৰীগণ শোভে পতিব্রতা বৰ্ভাৱে ॥ ১১৪ ॥

পুৰুষ শোভন-গুণ সদা ক্লিয়াভাৱে।

ভাপস শোভন হোৱে কম অলংকাৰে ॥

গোঁড়ীয়া পাঠত সীতাৰ কথা শুনি সত্যাক পাই কৌশল্যাই ক'লে —
“মৈথিলী, পৃথিৱী বিদায়ণ কৰি ওলাই অহা মাংগলিক লস্যব দৰে উত্তৰ
হোৱা ভোমৰি বনধ্বনত আৱিৰ্ভৱ হ'বলগীয়া নাই। যিবিলাপতি মহাত্মা
বলী জনকৰ বন আৰু গুণসমৃদ্ধ অনুৰূপে তুমিও অলংকাৰ হৰুণ। গুণমা,
কৃতজ্ঞা, ধৰ্মজ্ঞা আৰু বলৱিনী তুমি আহি মোৰ ঘৰত সোমালো বে, ময়ো
বলৱিনী আৰু ধন্য হলে।” আইজনী, বনত বাঘৰ আৰু দেওৰেব বীৰ
লক্ষণৰ কাৰণে তুমি সদা সতৰ্ক হৈ থাকিব লাগিব (২৫৮১৩১-৩৫)।
সীতাৰ এতি লাহেদেৱৰ আদৰ্শসূচক এই কথাখিনি অন্য পাঠত নাই; কন্দলীৰ
বামৰূপতো নাই।

কন্দলীৰ বামাৱগত সীতাই কৌশল্যাক “অন্তে অন্তে বাঘ বাঘী তুমি
হৈবা শত” বুলিও কৈছে। সীতাৰ এনে ‘কুলল মচন’ শুনি কৌশল্যাব
‘হৰিবে বিবাহে গৰে নৱনব জল।’ তাৰ পাছত কৌশল্যাই বামক সীতা
আৰু লক্ষণৰ এতি বহুশীল হ'বলৈ কোৱা আৰু বামে সীতা তেওঁৰ হাঁ
আৰু লক্ষণ সোঁ-বাহুৱৰূপ বুলি কোৱা কথা বুলিও আছে।

মূলত বাম-সীতাৰ সেৱাৰ অৰ্থে বনলৈ যাবলৈ ওলোৱা লক্ষণক
কৌশল্যাই বিবাহ গৰত এৰাবো কথা কোৱা নাই। কন্দলীৰ বচনত
এই সময়ত কৌশল্যাই লক্ষণক দিৱা উপবেশ আৰু তাৰ প্রত্যুত্তৰত লক্ষণে
দিৱা আশ্বাসৰ বৰ্ণনাটি কহিছনাব সমৰোচিত সাৰ্থক সংবাদনা। কৌশল্যাই
লক্ষণক ভিত্তি সাৱটি ৰখি কৈছে —

তল তল বাপু মোৰ লক্ষণ কুমাৰ।

সীতাক ৰাখিবি তালে বনৰ ভিতৰ ॥

হাঁতমোৰ কৰি কৌশল্যাক নিশ্চিত থাকিবলৈ কৈ লক্ষণে ক'লে —

মোভাস নিশ্চিত যাৱ সৰাহিবা তল।

বসু হৰি বাখিবোহো লক্ষণ সূৰ্য্যৰ ॥
 অৰিনীকুৰাবো যোৰ সুহিবত সম ।
 হাতে বসু-শব হৰি জিনিবোহো বস ॥ ১১৪৯
 কাল-বিকালক জিনি কীৰ্ত্তি বৰ থৈবো ।
 মহেশ্বৰ হাতৰ ত্ৰিশূল কাঢ়ি লৈবো ॥
 একেদৰে জিনিবো সকলে দেৱাসুৰ ।
 স্তুতিতে কৰিবো বাসৱৰ বস্ত্ৰ চূৰ ॥ ১১৫০
 হাতে হৰি হিতিবোহো বৰুৱাৰ পান ।
 গদা ভাঙি কুৰেবক কৰিবো উদাস ॥

মূলত বামে কৌশল্যাক ভেৰঁৰ চিত্তা এৰি পিতাকৰ দেৱা কৰিবলৈ
 কৈ ভেৰঁৰ বনবাস ভালে কুশলে অন্ত পৰিব (কল্লোলীয়া বনবাসীয়া ভৱি-
 য়াতি শিৱেন মে) বুলি আশ্বাস দিছিলে। কন্দলীয়ে হৰতো মূলৰ 'নিৰ'
 (কলা৭। শব্দটোৰ অৰ্থ 'সংকৰ' বুলি হৰি, নিত্ৰাকৈ হৰিকো সংস্কৃত কৰি
 সেই উক্তিটো এনেদৰে দিছে —

স্ত্ৰীবায়ে বোলত মাত ভেজিলোক ভাপ ।
 আশ্বাসিনো ভাঙ্গল দশবধ যোৰ বাপ ॥ ১১৫১
 ভক্তি ভাৱে তুৱিলো সংকৰ দেৱ হৰি ।
 সত্বে আগিবো মই বনবাস ভৰি ॥

মূলত বামে সপত্নী মাতৃসকলক কৰা আৰ্হন। কৰি বিধাৱ সাদিলত
 ভেৰঁলোকৰ কান্দোনৰ বোল উঠিছে; কন্দলীৰ বচনাত কৌশল্যাক বায়ে
 কোৱা কথাখিনি ওলিৱে 'স্ত্ৰীসৰ মাতে ভৈল কন্দনৰ বোল' ।

বাম-লক্ষণ-সীতাই দশবধক প্রদক্ষিণ কৰিলে, বামে কৌশল্যাক প্রণাম
 কৰিলে আৰু লক্ষণে সুমিত্ৰাৰ চৰণ বন্দনা কৰি বিধাৱ ল'লে বুলি মূলত
 একাৰ ঠাইত কন্দলীয়ে ভিনিওকনে বৰা, কৌশল্যাক আৰুঃ সুমিত্ৰাক প্রণাম
 কৰা বুলিছে। চৰণ বন্দনা 'কৰা লক্ষণক অকোৱাজি' লৈ সুমিত্ৰাই কোৱা
 কথাখিনি চমু হওঁও মূলৰ অমূল্য। উল্লেখযোগ্য যে বৌদ্ধীৰ স্মৃতিত সুমিত্ৰাই
 এই এসকলত সঙ্গতৰ পত্নীৰ উল্লেখ কৰিও একো কথা কোৱা নুহি আছে —

সংপূৰ্ণেণ বহা বংস ভাবিতাহং সৰাজ্জা।

বহুং ভাৰ্জা প্ৰিয়ান্ দাবান্ মাংচ বামবদুৰ্জঃ ॥ (২১৫৫)

“বাহা, তুমি প্ৰিয়পত্নীক আৰু যোক এৰি কৈ বাবৰ, অসুখীয়া হোৱা।
এনে সংপূৰ্ণ ভোমৰ বাবা ঘাই আত্মীয়-বন্ধনৰ লম্বিহে (কৃতকীৰ্ত্তিৰ কথা)
উদ্ধাৰ হলে।” গোড়ীৰ পাঠত সুমিত্ৰাই বামক উদ্দেশ্য কৰিও কিছু কথা
কৈছিল। কেৱল দৌড়ীৰ পাঠতহে বহা এই হৰোমিদি কথা কন্দলীৰ
বামাৱগত নাই। সম্ভৱতঃ কন্দলীয়ে পোৱাৰ সময়ত এইমিদি কথা দৌড়ীৰ
পাঠত সংবোধনা কথা হোৱা নাছিল।

॥ উম্বিলাৰ প্ৰসংগত একাধাৰ ॥

বামাৱগত সকলো মুখ্য ঘটনাৰ লগতে অভিজ্ঞ লক্ষণৰ সহমিণী উম্বিলাৰ
উল্লেখ বাকী, বামাৱগত যাত্ৰা দুঠাটতহে পোৱা যায়। সুমিত্ৰাৰ উক্তিত থকা
উম্বিলাৰ কথা কেৱল দৌড়ীৰ পাঠতহে থকাৰ পৰা বুজা যায় যে সেই কথা
পাছৰ সংবোধনাতহে।

বাকী, বামাৱগত উম্বিলাৰ সৰ্বপ্ৰথম উল্লেখ কৰা হৈছে বাম-লক্ষণৰ
বিৱৰণ প্ৰসংগত। সেই সময়ত জনকে বিশ্বাসিতক কৈছিল—“মই অতি
অনিশ্চয়ে বামলৈ সীতাক আৰু লক্ষণলৈ উম্বিলাক বহুৰূপে প্ৰদান কৰিম
(গৌ: ১:৭২ সং: ১)।” বামৰ চাৰি ভ্ৰাতুলৈ চাৰিটি কন্যা সম্প্ৰদান কৰাৰ
সময়ত জনকে লক্ষণক সংবোধন কৰি উম্বিলাৰ পাণ্ডিত্য কবিলৈ আহ্বান
কৰিছিল (গৌ: ১:৭৫।২০)।

বাকী, বামাৱগত দ্বিতীয়বাৰ উম্বিলাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে সীতাই
অজিতমুখিৰ পত্নী অনসূয়াৰ আগত নিজৰ বহুবৰণ বৃত্তান্ত কোৱাৰ প্ৰসংগত।
সীতাই কৈছিল—“মোৰ পিতাই দিছে মোৰ ভনী লাগুচৰিতা আৰু শুভ-
দৰ্শনা উম্বিলাক ভাৰ্যাকৰূপে লক্ষণক প্ৰদান কৰে (গৌ: ৩:৪৫৩)।” উল্লেখ-
যোগ্য যে সীতাই এই সময়ত কৃতকীৰ্ত্তি আৰু মাতৃবীৰ ভবত আৰু শত্ৰুৱালৈ
সম্প্ৰদান কৰাৰ বিষয়ে একোকে কোৱা নাই।

সাকোবিৰ মতে বাম অজিহুনিৰ আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ বৰ্ণনা থকা তিনিওটা সৰ্গ (কোঁ: ৩৩-৫, দা: ২১১৭-১১৯) প্ৰকৃতি। তাৰ এটা কাব্যৰ বৰণে তেওঁ কয় যে বান্দী, বামাৱলৰ প্ৰামাণিক কাত পাচোঁটাৰ ক'ভো বালকাণ্ডৰ কথাৰ উল্লেখ নাই; কেৱল এই ঠাইতহে সীতাই নিজৰ বহুতৰ কথা কোৱা হৈছে।

বান্দী, বামাৱলৰ প্ৰামাণিক কাত কেইটাত অন্য ক'ভো লক্ষণে বিয়া কৰোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। মন কবিলগীয়া কথা যে বামৰ প্ৰণয়-খিনী হৈ অহা সূৰ্ণপথক বামে লক্ষণ অবিবাহিত বুলি কৈছিলে —

কৃতোদাবোহ্মি ভৱতি ভাৰ্ষেয়ং পৱিত্ৰা মম।

ভৱিধানং তু নাবীদং সুদুঃখা পপততা ॥ ২

অনুজ্ঞেয় মে ভাতা শীলৱান্ প্ৰিয়দৰ্শনঃ।

ঐমানকৃতদাৰশ্চ লক্ষণো নাম বীৰৱান্ ॥ ৩

“মই কৃতদাৰ (বিবাহিত), এয়া মোৰ মৰমৰ পত্নী। তোমাৰ সিঁচিলা ভিবোতাৰ লগে সজিনা খটাটো বৰ হুখৰ কথা। এয়া মোৰ ভাই চবিত্তান, প্ৰিয়দৰ্শন, ঐশংগ, বীৰৱান অকৃতদাৰ (অবিবাহিত) লক্ষণ (সোঁ: ৩২৪ সঃ, দা: ৩১৮ স:)।” বামে এই কথা পৰিহাস কৰি কৈছিলে বুলিৰ নোৱাৰি, কাব্য লক্ষণে যেতিয়া পৰিহাস বচন বুলি সূৰ্ণপথক পুৰব বাৰ্ধৰ ওচৰলৈ পঠাইছিল আৰু সূৰ্ণপথাই সীতাক খাই পেলাব খুজিছিল, তেতিয়া বামে লক্ষণক ৰং কৰি কৈছিলে — “নিষ্ঠুৰ দুৰ্ভ লোকৰ লগত কোনো প্ৰকাৰৰ পৰিহাস কৰা উচিত নহয় (কুৰি: প্ৰহুৰি: সৌমিত্ৰে পৰিহাস: কথংচন। ন কাৰ্যঃ x x x ॥ ৩২৪২০)।”

বিবিলাক প্ৰসংগত লক্ষণ-পত্নীৰ প্ৰসংগ অৱতাবণা কৰাৰ নিত্যত ধল আছিল, বান্দী, বামাৱলৰ প্ৰামাণিক কাত কেইটাব মসৈ প্ৰসংগমূহ জালো-চনাইনৈ জানিলেই বুজা যাব, লক্ষণেই অবিবাহিত আছিল সে উম্মিমাই কাব্যৰ উপেক্ষিত।

বামৰ লক্ষণ যেতিয়া লক্ষণ বমলৈ যাবলৈ ওলায়, তেতিয়া কামে খাই কোণলোক আৰু সুমিতাক কোমে ডবল-গোৱাৰ কবি' বুলি মনোমাক অৱতাবণা

কৰিছিলে ; কিন্তু লক্ষণৰ পত্নীক কোনো ভবন-শোষণ কৰিব সেই কথা কোৱা নাই। লক্ষণৰ পত্নী থকা হ'লে কৰণামৰ বামে ভেটৰ কলা কেতিয়াও মন্তৰীৰ নাথাকিলেহেঁতেন।

জনকৰ পালিতা কন্যা সীতাক বনবাসৰ বাতৰি দিবলৈ গৈ বাহিৰ এই বুলি সন্ধান কৰিছিলে — ‘বাৰ্হবিহুলসজ্জতে ধৰ্ম্মভে ধৰ্ম্মচাৰিনি।’ বনবাসীৰ ভৱ দেধুৱাই বামে সীতাক লগত নিব নোখোজাত সীতাই জনকৰ ববাই কৰি বামক তিবন্ধাৰ কন্যাৰ কথা আলোচনা কৰি অহা হৈছে। জনকৰ পালিতা কন্যাই যদি এনে মৰ্যাদাৰ অধিকাৰিনী হয়, নিজৰ ঔবসজাতা কন্যা উমিলাও সেই মৰ্যাদাৰ অধিকাৰিনী হ'লহেঁতেন। বামে সীতাৰ ওচৰলৈ গৈ বিদায় লোৱাৰ দৰে লক্ষণেও ভেটৰ পত্নী থকা হ'লে পত্নীৰ ওচৰলৈ বিদায় ল'বলৈ প'লহেঁতেন। ভেটিয়া উমিলায়ো সীতাৰ দৰে বুদ্ধি দেধুৱাই দায়ীৰ লগত বাবলৈ ওলোৱা বা দৰত থকাৰ এসংগ আহিলহেঁতেন।

যেতিয়া লংকাত বাহনৰ শক্তিশেলত লক্ষণ যতপ্ৰাৰ হ'ল, ভেটিয়া বামে লক্ষণৰ যত্নৰ সংবাদ পাই সুমিত্ৰাৰ কি দশা হ'ব সেই কথাহে চিন্তা কৰিছিলে, বামৰ নিজৰ স্বার্থত আহি যত্নৰ যত্নত পৰা লক্ষণৰ বিধবা পত্নীৰ কি দশা হ'ব, সেই কথা চিন্তা কৰা নাছিল। লক্ষণৰ পত্নী থকা হ'লে এনে হেন দুখৰ কালত বামে ভেটৰ কথা মনত নেগেলোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। এইদৰে লক্ষণৰ লথকা পত্নীৰ লগত লংকা জিনি দুবি অহা লক্ষণৰ পুনৰ্মিলন হোৱাৰ বৰ্ণনা আদিকবিত্তে দিৱে ক'বপৰা?

উত্তৰকাততো উমিলাৰ ক'তো উল্লেখ নাই। লক্ষণ, ভবত আৰু লক্ষণৰ পুত্ৰসকলৰ উল্লেখ আছে যদিও ভেটলোকৰ মাতৃসকলৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই। লক্ষণৰ দুই পুত্ৰৰ অভিব্যক্তি কালত থাকিব আনন্দ-উল্লাস দেধুৱাৰ খল আছিল। বান্দী, বাহাৰগত পাছত সংযোজন কৰা উত্তৰকাতৰ বচনৰ সময়ত লক্ষণক বিবাহিত বুলি থকা হ'ল যদিও ভেটৰ পত্নীৰ সম্পৰ্কত উত্তৰকাতৰ কৱিজন সজাগ হোৱা নাছিল। লক্ষণৰ বিসৰ্জন আৰু যত্নৰ এসংগতো ভেটৰ পত্নীৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই।

বাৰী, বামারগত মূলতে লক্ষণ অধিবাহিত থকাৰ পক্ষে এইদৰে সৰ্বলক্ষ্যণ আছে। পৰৱৰ্তী ভাৱভীৰ সাহিত্য আৰু শব্দবদেৱকে আদি কৰি অসমীয়া বামারগী সাহিত্যৰ গুণেভাসকলৰ বচনাত উলিয়াব অৱভাৱণা সম্পৰ্কত পাহত বৰাৱানত আলোচনা কৰা হৈছে।

॥ বামৰ বদবাৰী ॥

সুখতই উপস্থিত কৰোৱা বথত অল্প-শব্দ তথা অন্য সামগ্ৰী লৈ বাম-লক্ষণ আৰু সীতাই আৰোহণ কৰা, সুখতই বথ চলাই দিয়াত মহিষী-গণকে ধৰি পুৰবাসীসকলে অনেক বিলাপ কৰি বথৰ পাছে পাছে যোৱা, অৱশেষত কোঁশল্যা আৰু দশবথেও হাহাকাৰ কৰি বথৰ পিছ লোৱাৰ যি কৰণ বৰ্ণনা বাৰী বামারগত দাঙি ধৰা হৈছে, কন্দলীয়ে সেই খিনিৰ লগত কিছু নিজা সংযোজনও কৰিছে। পুৰবাসীসকলৰ বিভিন্ন, শ্ৰেণীৰ লোকে বামক অনুসৰণ কৰাৰ এইখন চিত্ৰ কন্দলীয়ে নিজাকৈ আঁকিছে —

যোগৰ কাছত	কানি বুলি বত	হাতে দোৱাদশ কাৰি।
লবৰতে লব-	বতে পাচে চান্তে	হিয়া মানি গৈল ফাটি ॥
পাইলেক ভাগব	ভোকতা কাধৰ	সৰে পৰি দৈলা বসি।
মুখে শিৱ শিৱ	সুখবতে আভি	পলাইলা বত তপসী ॥
আস বুলি যোগী	আচাৰি পেলাইল	পুজাৰ দেওতা মান।

বামৰ পাছে পাছে পকাহ-হাপৰ কোটি কোঁতকৰ (ধনু সজা মানুহ), অসংখ্য ধনুৰ্বৰ, বাক, খাণ্ডাধৰ, বুলুআক, নট-ভাট, ব্ৰাহ্মণ আদি যাবলৈ ধৰিলে। অসুৰ্যমূল্য। অনেক বৰণীয়ে চতুৰ্ভুজৰ পৰি পৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

বামে গাহলৈ গাই 'ভূমি পাৱে চলি', 'হা বাপ বাম, লক্ষণ জনকী, এৰি যোক কৈক বাহা' বুলি কান্দি কান্দি আহি থকা পিতাকক দেখি লোকত আতুৰ হৈ সুমন্তক ধৰকৈ বথ চলাবলৈ ক'লে। ইফালে দশবথে বথ বাধিবলৈ কোৱাত সুমন্ত বিমোহিত পৰিল। তেওঁ বামৰ আবেশকে সাৰোণত কৰি বথ চলাবলৈ ধৰিলে। এই বৰ্ণনাসমূহ মূলৰ সংক্ষিপ্ত ৰূপ হ'লেও কন্দলীয়ে অৱশ্যে কৰি দাঙি ধৰিছে। কন্দলীৰ বচনাতো মূলৰ দৰেই বৰ্ণিত

বিগ্রসকলে দশবধক বামক অনুসরণ করার পথা বিবর্ত্ত করিছে। ইহাও কবিত্ত
আধিয়ে এই সমাতে। দশবধক কৃতকর্মর বাবে কবা সমাধোচ্চনা কন্দলীর
নিজা সৃষ্টি —

তনিও বৃশতি আগুনি চিড়িয়া আপোনার সর্বনাশ।

আগে সত্য কবি বর দুই দিয়া কৈকেয়ীক দিয়া জ্ঞান ।।

দশবধে অমৃশা হোরাগৈকে বামর বধখনলৈ চাই থাকি অবশেষত
মুচ্ছিত হৈ পবা, কৌশল্যা আক কৈকেয়ীয়ে উলি পবা বজাক যবি বধা,
চেতন পাই দশবধে 'কৈকেয়ীক ভেওঁক স্পর্শ' নকবিবলৈ বোরা, কৈকেয়ীক
কথামতে যদি ভবতে বাজ্য হয়, তেনে বজাই ভবতে দিয়া পিতাদি 'গ্রহণ'
নকবিবলৈ স্থির কবা প্রভৃতি কথা চমুকৈ হ'লেও কন্দলীয়ে মূলর অনুকপেই
বর্ণনা করিছে। দশবধে 'মৃত্যুকালত প্রিয়পুত্র বামর শোক পালেণী', মূলি বিলাপ
কবার কথা মূলতো আছে, কিন্তু সেই কথা তনি কৌশল্যাই গদগদ বাণীবে
হিতকথা বোলাটো কন্দলীর নিজা উদ্ভাবনা।

মূলত দশবধে অযোধ্যাত গৈ গকড়ই সর্প নিঃশেষ করি এনি
থৈ যোরা। হ্রদ সদৃশ বাম-লক্ষণ-সীতাবিহীন বাজ-হাউলীত প্রবেশ কবি দ্বার-
পালসকলক আদেশ কবাত তেওঁলোকে বজাক নি কৌশল্যাব বাসভবনত
থৈছিলেগৈ (গৌ: ২।৩১।২১-২৫)। কন্দলীর মতে বামক আগবঢ়াবলৈ গৈ
বোরা ঠাইতে দশবধে মন্ত্রীসকলক তেওঁক কৌশল্যাব ভবনত থবলৈ আদেশ
করে আক সেইদবে বজাক কৌশল্যাব ভবনলৈ দিয়া হয়। কন্দলীয়ে বামর
বাসভবনকহে গকড়ই এবা সর্পগছর বুলিছে। কন্দলীর বচনাত কৌশল্যাব
ভবনত দশবধে কবা বিলাপ মূলর অনুকপ। তেওঁ মূলত থকা কৌশল্যাব
বিলাপটো নাই দিয়া যদিও বজা-বাণীর ককণ অবহাৰ বর্ণনা অন্তস্পর্শী কবি
দাঙি ধরিছে —

অধীক ছানি পুত্রলোক বহি দহে দুইকো নিবস্তব ।

শোবে সর্বক্ষণ ববিব কিবণে যেন শোবে সবেবাব ॥ ১৯৮২

বামর বধর পাছে পাছে টাপলি যোলা প্রজাসকলক মূলর দবেই বাবে
কৈছে —

যদি দায়া থাকে মোৰ কবিত্তো বচন ॥ ১২৮৬

মোহোৰ বাসনা এৰি অমোধ্যাক বাহা ।

ভৱতক বাজা পাতি হৰ্ষপথ চাহা ॥

মোহোৰ শোকত দহু বাজা দশবথ ।

তাংক ধেৰে আশাসিও মোৰ হিউপথ ॥ ১২৮৭

মূলত লগত গৈ থকা ব্ৰাহ্মণসকলে বামক অমোধ্যালৈ ঘূৰি যাবলৈ অনুৰোধ কৰা, বাম আদি বথৰপৰা নামি সেই ব্ৰাহ্মণসকলৰ লগত খোজ কাঢ়ি বোৱা (গো: ২।৪৩ স:) এভূতি বৰ্ণনা থকা অংশটো কন্দলীয়ে বাম দিছে । তেওঁৰ বচনাত লগত বোৱা সমস্ত প্ৰজায়েই বামক অমোধ্যালৈ ঘূৰি যাবলৈ অনুমত-বিনয় কৰিছে ।

তমসাব ভীষত উপস্থিত হৈ বামে প্ৰজাসকলৰ সৈতে বাতিটো কটোৱা, প্ৰজাসকল দুখে-ভাগৰে মিত্ৰাত মগ্ন হৈ থাকোঁতেই বামে সুমন্তক তেওঁলোকক খুন্দা তুলি প্ৰথমতে উত্তৰ (অমোধ্যাব) ফালে বথ চলাই পাছত অন্য পথেদি দ্ৰুত গতিত বথ আঁতৰাই নিবলৈ কোৱা, প্ৰজাসকলে বাম অমোধ্যালৈ ঘূৰি গ'ল বুলি ভাবি ধৰমুৱা হোৱা আৰু যবত বামক এৰি ধৈ মোৱাব কাৰণে ভাৰ্যাসকলৰ ভীৰঙ্কাৰ লাভ কৰা এভূতি বৰ্ণনা কন্দলীয়ে চমুকৈ হ'লেও মূলৰ অনুৰূপেই আগ বঢ়াইছে । অমোধ্যাব বিভিন্ন জ্ঞেয়ৰ প্ৰজাই বামৰ বেজাৰত নিজ নিজ বৃত্তি এৰি পেলোৱাব বৰ্ণনা কন্দলীৰ বামাৱলত মূলতকৈ বিস্তৃত ৰূপত দিয়া হৈছে ।

গোড়ীয়া পাঠত মাজ বাতিয়েই তমসাব পাৰৰ পৰা স্বাত্মা কৰা বামে দ্ৰুতগতিত গৈ বাতিপুৱাব কিয় পাছতে ঈশ্বৰী মদী পাৰ হোৱাৰ কথা আছে (২।৪৬।৩) । অন্য পাঠত নথকা এই দ্বোকটোৰ কথা কন্দলীয়ে নিলিখালৈ চাই মূলতে এই দ্বোকটো গোড়ীয়া পাঠতো নাছিল বুলি অনুমান হয় ।

পাঠবাসীসকলে দশবথ আৰু কৈকেয়ীক নিন্দা কৰা তুমি তুমি নৈ, থকা বামে কোমল জনপদৰ সীমা অভিক্ৰম কৰাৰ বৰ্ণনা তিনিওটা পাঠতে

একে। কন্দলীয়ে 'দেশে দেশে প্রজাসকল' ইত্যাদি চাৰিটা পদ্যৰেই দেশীয়া-
লীয়া বৰ্ণনা সাংঘৰ্ষিছে।

॥ কোশল দেশ ॥

মূলতঃ ৭ক। 'অচিন্ত্যপাদ' দ্বীৰ: কোশলান্ কোশলেশ্বৰঃ' বুলি
থকা মোক্ষাৰ্থৰ অৰ্থ কোশলেশ্বৰ বামে অতিবে কোশল দেশ অতিক্রম কৰিছে।
কোশলদেশৰ সীমা পাব হৈ তাৰ পাহত বেদভক্তি নদী অতিক্রম কৰি
দক্ষিণলৈ ডালোৰনি বাট গৈ বামে গোমতী নদী পোৱা বুলি কোৱা হৈছে।

কোশল সম্পৰ্কীয় মাধৱকন্দলীৰ কথাখিনি কেৱল মূলৰ অনুভৱী
নোহোৱাই নহয়, ভৌগোলিক দৃষ্টিৰেও জ্ঞান। কন্দলীয়ে লিখিছে —

অবিলম্বে পাইলা আসি কোশল নগৰী।

তাকো এবাই গৈলা বেদভক্তি নদী তৰি ॥

× × শীঘ্ৰ বেগে পাইলা গৈলা গোমতীৰ পাৰ ॥

× × শীঘ্ৰবেগে ডবিল। সবহু মহানদী। ২০৮৯

কন্দলীয়ে লিখাৰ দৰে বামে পাব হোৱা কোশলখন নগৰী নহয় আৰু
গোমতীৰ পাহত পোৱাখনো সবহুদী হ'ব নোৱাৰে।

কোশল জনপদৰ বিষয়ে বাঙ্গালী বায়ানুগত কোৱা হৈছে — সবহু
ভীৰত ঐশ্বৰ ধন-ধানেনে সম্পন্ন, সুখী আৰু সমৃদ্ধিশালী এক মহান্ জনপদ
কোশল; তাতে মনুৱে বিখ্যাত অযোধ্যা নামৰ নগৰীখন স্থাপন কৰে (বা:
১।৩।৫-৬)। অন্য এটাইত ভৱতে সমস্ত কোশল ৰাজ্য ভাগ কৰিব বুলি
কোৱা হৈছে। (মুদিতঃ কোশলানেকো ভোক্তাভে যোহবিবাজতঃ ॥ গো ২।৫০।১০)।
কোশল্যাক কোশলবজাৰ কন্যা বোলা হৈছে (বা ২।৫৬।২৩)।

দশবধৰ অশ্বমেধ যজ্ঞলৈ নিমন্ত্ৰিত বজাসকলৰ ভিতৰত কোশলৰাজ
ভানুমানৰ নামো আছে। (বা: ১।১০।২৬)। কোশলদেশৰ দক্ষিণ সীমাত স্যামিকা
(পৌড়ীৰ পাৰ্ৱত অস্তে সৰ্পিকা) নদী; বামে গোমতী নদী পাব হৈ এই
সামিক নদী পাইছিলগৈ —

গোমতীং সমতিক্রমা ভক্তঃ প্রঅধিতৈর্হৈঃ।

মহুৰহংসাতিক্রমাং জ্ঞাতাৰ সৰ্পিকানদীং ॥ (গো ২।৫৬।১১)

কোশল জনপদৰ মাটিখিনি পূৰ্বে মনুৱে ইক্ষাকুক দান কৰিছিলে —
স মহীং মনুনা বাজ্য্য দত্তামিত্তাকৱে পুৰা ।

শ্রীভাৰতীয়াঃ তাং বামে৷ বৈদেহী সমদৰ্শনঃ ॥ ২।৪৬।১২

এই শ্লোকৰ ব্যাখ্যাত নাগোজীভট্টই ভেটৰ 'ভিলকটীকা'ত লিখিছে —
'ভেট (বামে) সান্দিকা নদী পাৰ হৈ সান্দিকাই দ্বাৰ সীমা আৰু বাক কেউ-
কালে অনেক বাস্তৱ-জনপদে বেৰি আছে, সেই কোশল দেশৰ ভূমিভাগ বৈদেহীক
দেখুৱালে; মনুৱে ইক্ষাকুক দান কৰা কোশল দেশৰ দক্ষিণ সীমাটোৰ কথা
ক'লে। যদিও ইক্ষাকু প্ৰভৃতি বজাসকল সাৰ্বভৌম সম্ৰাট আছিল, তথাপি
কোশল দেশৰ (সামন্ত) বজাসকলে ভেটলোকৰ আজ্ঞা পালন কৰিছিল। ১২
ইয়াৰপৰা বুজা যায় যে ইক্ষাকুবংশীয় বজাসকলৰ আজ্ঞাধীন অন্য বজাৱো
কোশল জনপদৰ অংশবিশেষত বাস্তৱ কৰিছিল। বামে অতিক্ৰম কৰা সান্দিকা
নদী সমগ্ৰ কোশল জনপদৰ দক্ষিণ সীমা।

কোশল জনপদৰ সীমাত থকা সান্দিকা নদী পাৰ হোৱাত বামৰ
মন্ত বদেশ এৰি বোৱাৰ বিলোমবাথা জাগি উঠাটো স্বাভাৱিক। সেয়েহে
বামে এই সমস্ত সূক্ষ্মক লিখিছে — ভেট আকৌ কেতিয়াকৈ সংমুনী
দেখিবলৈ পাব, তাৰ পৰিত মুগ্ধতা কবিন (২।৪৬।১৪) ?

॥ শৃংগেৰেবপুৰং বামৰ গজাৰ্শন ॥

কোশল দেশৰ সীমাৰপৰা কিছু দূৰ গৈয়ে বামে শৃংগেৰেবপুৰ পালে।
বাম শৃংগেৰেবপুৰত উপস্থিত হোৱা মাত্ৰকৈ নিম্নাৱৰ্ত্ত গুহী ভেটক আগ বঢ়াই
নিলে বুলি গোঁড়ীয়া পাঠত যিটো শ্লোক আছে, ১৩ অন্য পাঠত সেই শ্লোকত

১২ মোহিত্যসান্দিকো মহীং সান্দিকসীমাং কোশলদেশৰূপাং বাস্তৱতা-

মহাভাৰতজনপদবৃত্তাং বৈদেহীমদৰ্শনঃ । ইক্ষাকৱে মনুনা দত্ত -

কোশলদেশস্য দক্ষিণসীমাং কথয়ামাসেতাৰ্ঘ্যঃ । বন্যসীক্ষাকাদয়ঃ সাৰ্ব-
ভৌমতথাপি x x x তু তদ্বেশসিংহাসনাবিষ্ঠাত্তসকলবাজপাৰদীয়া -
জত্বমেভ্যলম্ ।

১৩ প্ৰত্যাশ্বৰ্যো তত্র নিম্নাৱৰ্ত্তঃ গুহঃ স নীসাত্ত্বমুদলৰ্শনঃ ॥ ২।৪৬।২০

থকা কথাখিনি নাট। মাধৱকন্দলীয়েও বাহক গুহাই অগ্নি বৰষুণি মিহি কথাকথা
নাট লিখা; অন্য পাঠসমূহত থকাৰ দৰে বাম সুগন্ধেবপুৰত উপস্থিত হৈছে
গংগাবৰ্ণন কৰাৰ বৰ্ণনা দিছে।

গোড়াল পাঠত তিনিটা শ্লোকত গজাৰ বৰ্ণনা এইদৰে দিছে — নীতল
জলেবে পূৰ্ণ, শেহুৰৈ নথকা, পানী স্পৰ্শ কৰিলে মাসুহ পৰিত্ত হোৱা, হিমা-
লয়সত্বতা, বৰ্গৰ সোপানস্বৰূপা; শিহ, যদিস্থাল, মকৰ, হংস, সাবস, হাতী
আদিৰে উখল-মাখল হৈ থকা, দিবা, ত্ৰিপথগামিনী, পৰিত্ত আৰু ঋষিকলৰ
সেৱিতা। অন্য পাঠত উনৈছটা শ্লোকত গজাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কন্দলীৰ বৰ্ণনা
টকাৰ এটাৰ লগতো মিলি থকা নাই।

কন্দলীৰ মতে অগ্নি পৰিত্ত কৰি বৈ থকা দেৱনদী গজাৰ তাবৎকাৰী
গুণাবলী এই —

শত যোজনত থাকি সুমৰণ কৰে।

ভেটি অগ্নি ধুওঁৰাৰ হস্তন পাপ তৰে ॥

জানত হুহুত বত গুচয় নিশেৰ।

কল্যাণ লভিলা পায় পুণ্য কথা শেষ ॥ ২০১২

যেনিলে পাতক হৰে এক জনমৰ ॥

পৰশিলে নষ্ট হোৱে শত জনমৰ ॥

জানিলতে সহস্ৰ জনমৰ পাপ নাশ।

জান দান অগ্নি হোৱে ব্ৰহ্মৰ একাশ ॥ ২০১৩

অস্বাই চাৰিখন মুখেবেও বাব গুণ বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰে সেই গজাৰ
পাৰত বাহৰ মুখাৰি উপস্থিত হ'লগৈ। বামে গজাৰ চৌ আৰু পকনীয়া দেথাৰ
কথা মূলতো আছে (তাম্ৰমিসলিভাৰ্ত্তাম্ৰম্ৰেণ্য মহাবাণী)। কন্দলীয়ে চৌত
গজাৰ হুত; আৰু কেনত হাঁহিৰ উৎপেক্ষা তথা তাৰওঁত হাতৰ আঘোণ
কৰি নিজা কল্পনাৰে চিত্ৰখনি মনোবশ কৰি জুলিছে —

বাহুৰ পৰশে চৌ উখলতে আছে।

মুখৰ পৰশে গজাদেৱী যেন নাচে ॥

কৈৰ্মগণ হৈল যেন সচকিত হাস।

ভলৰ উল্লেখন যেন দেখুওৱা প্ৰকাশ ॥ ২০১৫

নিজাৰ্ত্ত হাতে গজা আহ্বান কৰিল।

॥ বিবাদবাজ ভই ॥

গজাৰ পাৰত এছোপা ঈজুদী গছৰ তলত বাম আদিয়ে বিবাদ কৰি থকাৰ সময়তে নিবাদবাজ গুহই সেই কথা জানিবলৈ পালে তেতিয়া তেওঁ বৃদ্ধ অমাত্য আৰু জাতিসকলক লগত লৈ বামৰ ওচৰ পালেগৈ। গুহ শৃংগ-বেৰপুৰৰ ৰজা, বামৰ প্ৰিয়সখা, ধাৰ্মিক, সত্যবাদী আৰু মহাবলী (গোঃ ২।৫৭।২)। দাক্ষিণাত্য পাঠত গুহক এজন বিখ্যাত স্থপতি বুলিও কোৱা হৈছে (স্থপতি-শ্লেতি বিজ্ঞঃ ॥ ২।৫০।১৩)। বাম আৰু গুহৰ মাজত কি সূত্ৰে মিত্ৰতা হৈছিল, সেই বিষয়ে বাদী, বায়ান্ধৰীত একো কথা নাই।

কন্দলীৰ মতে 'শৃংগবেৰপুৰে বীৰ ইন্দ্ৰ সমসৰ/গুহ নামে ৰাজা বন সুহৃদ বামৰ ॥' চাণ্ডালৰ ৰজা এই গুহই বাম অহাৰ বাৰ্তা পাই মুখা শূণ্য পাত্ৰ লৈ বামৰ ওচৰলৈ গ'ল। মূলত গুহই বামলৈ বিমুক্ত অন্ন, পানী, অৰ্ঘ্য নানা বিধ ভোজ্য, পেচা, পেৰ খাদ্য আৰু উৎকৃষ্ট শয্যা, ঘোঁৰালৈ ঘাঁহ আনিছে বুলি বামক জনাইছিল। বামে গুহক আঁকোৱালি ধৰি শিৰত চুৰন কৰি তেওঁৰ ৰাজ্যৰ আৰু মিত্ৰবৰ্গৰ কলস সংবাদ সুধিলে। তাৰ পাছত ৰায়ে তেওঁ বহুলদানী, কেৱল কলমুল মাৰি ভক্ষণ কৰি বৰ্ম আঁচিবলৈ অহা ভগ্নী বুলি কৈ গুহৰ থৰমৰ উপহাৰ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি বুলি ক'লে (গোঃ ২।৫৭। ১৩-২১)। বামে গুহই অনা ঘোঁৰাৰ ঘাঁহখিনি গ্ৰহণ কৰিলে। কন্দলীৰ মতে গুহই 'কপূৰ ভাঙ্গুল বত বিবিধ ভক্ষণ' বামলৈ আগবঢ়ালে। বাম-গুহৰ মিলন সম্পৰ্কীয় বাকীখিনি কলা কন্দলীয়ে চমুকৈ হ'লেও মূলৰ অনুৰূপেই বৰ্ণাইছে। শৃংগবেৰপুৰত বাম-লক্ষণ, সীতা আৰু সুমন্ত্ৰই ৰাতিটো কটোৱাৰ বৰ্ণনাও সন্নিবিষ্ট হ'লেও মূলৰ অনুবৰ্তী।

॥ দুৰজৰ বিবাদ ॥

ৰাতিপুৱা বাম আদিয়ে খোজ কাঢ়ি যাত্ৰা আৰম্ভ কৰা দেখি সুমন্ত্ৰই বামক তেওঁৰ প্ৰতি কি আদেশ বুলি সোধা আৰু বামে সুমন্ত্ৰক অধোৰাশীল

দ্বি বাবলৈ কোৱাৰ কথাও মূলৰ অন্তৰ্গত। কল্পলীৰ বায়ৱণত বায়ব সেই আদেশ তসি সুমন্ত্ৰই বিকলভাৱে দীৰ্ঘবাৰ কাণি — ‘অৰ্হেব কান্দিয়া মোলৈ চৰণত ধৰি/দেশক নয়াইবো থাকো তমু সেৱা কৰি ॥’ মূলত সুমন্ত্ৰই এই ভিনিতে এই প্ৰাৰ্থনা জনোৱা নাছিল। তাত সুমন্ত্ৰই বায়বৰা অৰোহাটলৈ দ্বি যোৱাৰ আদেশ পাই লোকত আত্ম হৈ এইবোৰ ক’লে —

“ভাত্ৰ আৰু পত্নীৰে সৈতে আপুনি বে সাধাৰণ মাদুৰৰ দৰে এনেকৈ বনত বাস কৰিবলৈ ওলাইহে, সেৱা অগতত ভাৱি নোৱৰা কথা। আপুনি হেন লোকৰ এনে বিপত্তি হৈছে; ভেনেহুলত ব্ৰহ্মৰ্যে, বেদ অধ্যয়ন, যুই তথা সবল আচৰণৰ কিবা সুকল আছে বুলি মোৰ মনে নৰে। হে বায়ব, আপুনি ভাত্ৰ আৰু বৈৰেহীৰ সৈতে বনবাস খাটি বনতে ত্ৰিভুৱন বিজয়ৰ আনন্দ লাভ কৰিব; হে বীৰ, আপুনি পৰিত্যাপ কৰা আমিহে মাথো মৰিব লাগিব। হুখৰ ভাগী আমি পাণিষ্ঠী কৈকেৱীৰ বন হৈ কটাৰ লাগিব (গো: ২।৩৯।২-১২)। ” কল্পলীৰ বায়ৱণত সুমন্ত্ৰৰ এই কথাখিনি নাই। সুমন্ত্ৰই এই কথাখিনি কৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। কল্পলীৰ বচনাত বায়ব লগতে ডেওঁকো নিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিয়েই সুমন্ত্ৰই কান্দিবলৈ ধৰিলে।

বামে সুমন্ত্ৰক অৰোহাটলৈ গৈ পুত্ৰলোকত সন্তপ্ত বৃদ্ধ দশবথে বাতে তেওঁৰ বাবে চিন্তা নকৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ আৰু পিতাকে যদি কৈকেৱীৰ বাহ্যাপূৰণৰ অৰ্থে কিবা আদেশ কৰে তাক পালন কৰিবলৈ অনুবোধ কৰিলে। বনিত প্ৰভৃতি শুকসকল আৰু কৈকেৱী-সুমিত্ৰা আদি মাতৃসকলক বায়ব প্ৰণতি জাপন কৰিবলৈকো সুমন্ত্ৰক ক’লে। বামে সুমন্ত্ৰৰ বোনেদি পিতাকলৈ তেওঁলোকে কিকিতো হুখ নকৰি সোনকালে ভৱতক জনাই অতিথিত্ত্ব কৰি বৈল আৰু ভৱতলৈ মাতৃসকলক সমভাৱে সেৱা কৰিবলৈ বাণী প্ৰেৰণ কৰিলে (গো: ২।৩৯ ১৫-২৯)। কল্পলীয়ে এইখিনি কথা তিনি বঁকি পদত চমুতাই লাভি ধৰিছে। আনহাতেদি বামে কৈকেৱীৰ প্ৰতি সোঁজন্য দেৱুৱাৰ কাৰণে কষ্ট হৈ লক্ষণে দশবথলৈ প্ৰেৰণ কৰা কটু-বাণী কল্পলীৰ লেখনীত অধিক বকা-সবকা কৰা হৈছে।

মূলত লক্ষণে সুমন্তক কৈছিলে — “আপুনি সসন্মানে, নিবেবে এগতি
জানাই মোৰ কথা বৰণে নৃপতিৰ জনাবগৈ—কি অপবাধত আপুনি ত্ৰেষ্ঠ তপ-
মতিত, ধৰ্মপৱান, মোৰ ছোষ্ঠ আড়ক নিৰ্ধাৰন দিলে? কৈকেলীক ভাবাবলৈ
গৈ আপুনি বন-হানিকৰ, নৃশংস, পাণজনক ওকতৰ অকাৰ্য কৰিলে। নৃশংস
কৈকেলীৰ কথা শুনি আপুনি বামক ত্যাগ কৰি কি কাম কৰিলে? সাধু,
এশান্ত, সকলোকে প্ৰিয় কথা কোৱা বামে কি এসে পাপ কৰিছিল যে
আপুনি মোৰ সৈতে ত্ৰেষ্ঠক ত্যাগ কৰিলে? অসত্যৰ ভৱত এতিয়া বকা
কৰি উৰতক বাজা দান কৰিলে, তাত আপোনাৰ কৰ্তৃত্ব আছে; কিন্তু বিনা
অপবাধে, বিশেষকৈ শুণী পুত্ৰক জীৱ বন হৈ ত্যাগ কৰাটো যুটেই দুৰ্ভত
নহ'ল। (পিড়ৰ) মল আৰু ধৰ্মবন্ধৰ বাবে পুত্ৰই যি কৰিব লাগে, ব্ৰহ্ম
হ'লেও বামে তাক কৰিছে; কিন্তু মল বন্ধৰ বাবে পিতৃয়ে যি কৰিব লাগে
আপুনি সেই কাম কৰা নাই। গতিকে হে মহাবাহু, সাধুলোকে সুধাপান
কৰি অনুশোচনা কৰিলে যেনেকৈ নৃশংস, সেইদৰে ৰেহ হিঙি আমাক
পৰিত্যাগ কৰাৰ পাছত আপুনি অনুশোচনা কৰাটো শোভা নাপায় (গোঃ
১।৫০।৩-১২)।” উল্লেখযোগ্য যে লক্ষণৰ এই কথাখিনি ঠি হুটা পাঠত নাই।

কন্দলীৰ বায়ৱণত লক্ষণে পিতাকলৈ এই বুলি কৈ পঠাইছে —

কৈকেলীৰ হিত	চিতিয়া আমাক	বনত পঠাইলা বুলি ॥
লোক পতিমান	বিবাদ এৰিয়া	হৰিবে কৈকেলীক চাহ।
সাত পুত্ৰৰ	ভোমাৰ গোসানী	কাছত কৰি ব্ৰাহ্ম ২০০৯ ॥
ভূমি হেন বাজা	জীৱন হুৱা	বন ইটো ধৰ্ম পাইলা।
দেখে দেখে খ্যাতি	খাকিল ভোমাৰ	বামক বনে পঠাইলা ॥
সকল লোকক	অসাৰ দেখিলা	কৈলা কৈকেলীক সাৰ।
মৰিবাৰ কালে	কামৰূপ হুৱা	ধৰ্ম লভি আপোনাৰ ॥ ২০৫০

বামে লক্ষণক বিবত কৰি সুমন্তক সেই কথাখিনি বজাক নক'ৱলৈ
কোৱাৰ কথা কন্দলীয়ে মূলৰ দৰেই দিছে। মূলত এইখিনিতে সুমন্তই বামক
তেওঁকো বনত বাস কৰিবলৈ অনুমতি দিবৰ কাৰণে কৰা অনুন্ন-বিপন্ন

সম্পূর্ণ এটা (২১১১) সর্গত বর্ণনা করা হৈছে; কন্দলীর বচনও কেইখিনি কথা নাই।

বামে সুমন্ত্রক অৰোধ্যালৈ হুবি বাবলৈ কৈ ডেও'লোকৰ জটিলকৰ বাবে গুহক বড়গহৰ আঠা আনিবলৈ কোৱা আৰু দ্বিত্তো তাহৰ আঁকিবহন কৰি সীতাৰ সৈতে গজাৰ কাললৈ বাবলৈ যাবাৰ বৰ্ণনা মূলৰ অনুবৰ্তী। মূলত বাবে বাবৰ সময়ত গুহক সৈন্য, কোষ, দুৰ্গ আৰু জনপদৰ কেন্দ্ৰত সতৰ্ক থাকিবলৈ কোৱা কথাখিনি কন্দলীয়ে নাই দিয়া।

॥ গজাৰ দক্ষিণ পাবে যাজ্ঞা ॥

সুমন্ত্ৰ আৰু গুহৰপৰা বিদায় লৈ বাম-লক্ষণ আৰু সীতা নারত উঠি গজা পাব হোৱা আৰু সীতাটো গজাক অৰোধ্যালৈ বাডে ডেও'লোক কল্যাণে হুবি আহিব পাবে সেই প্ৰাৰ্থনা জনাই গৰু, বজ্জ আদি দান কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰাৰ বৰ্ণনা চমুকৈ হ'লেও কন্দলীয়ে মূলৰ অনুবৰ্ত্তপেই দাঙি ধৰিছে। উল্লেখ-যোগ্য যে এই প্ৰসংগত সীতাই গংগাক হেজাৰ ঘট সুবা আৰু মাংসযুক্ত অন্নৰে পূজা কৰিবহি (সুবাঘটসহস্ৰেণ মাংসভূতৌদনেন চ। X দাক্ষি: ২১৫২১৮২) বুলি অন্য পাঠত থকা কথাটো গোড়ীৰ পাঠত নাই।

গজাৰ দক্ষিণ পাবত উপস্থিত হৈ বাম-লক্ষণে সীতাক মাজত লৈ গৈ থকাৰ সময়ত বামে লক্ষণক সতৰ্ক হৈ থাকিবলৈ কোৱা কথাখিনি আৰু ডেও'লোক তিনিও গজাৰ সিটোপাৰে বৈ থকা গুহ আৰু সুমন্ত্ৰলৈ চাই চাই বোৱাৰ কৰণ বৰ্ণনাটো কন্দলীৰ বায়ায়নত নাই। কন্দলীয়ে ধোবতে 'কতো দূৰ গৈল্লা বটমূল পাইলা' বুলি সেই দিনাৰ যাজ্ঞা সামৰিছে।

গোড়ীৰ পাঠত বামে এই ঠাইত সীতাক সুদৰ্শনা নামৰ এখন সৰোবৰ আৰু দূৰত মন্দাকিনী নদী সহ দৃশ্যমান চিত্ৰকূট পৰ্বতটো দেখুওৱাৰ যি বৰ্ণনা আছে (অন্য পাঠত নাই), কন্দলীয়ে তাৰ উল্লেখ কৰা নাই।

গোড়ীৰ পাঠত বাম-লক্ষণে সেই ঠাইত গৈ এটা ফুটুকী হৰিণ দাবি পাক কৰি অগ্নিত আহুতি দিয়াৰ পাছত সেই পৱিত্ৰ মাংস তিনিও ভোজন কৰাৰ বৰ্ণনা আছে (২১৫২১৩৫-৩৬)। কন্দলীয়ে সেই কথা ধোবতে 'হৰিণেক

মারিয়া বাহিরা তৈতে বাইলা' বুলি কৈছে। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে ভিলকটীকাত এই বর্ণনা থকা মোক দুটাৰ ব্যাখ্যাও এই বুলি কোৱা হৈছে — 'বজাসকলৰ কাৰণে যুগল ধৰ্ম; গতিকে যুগবধত দোষ নাই। আহতিৰূপে উৎসৰ্গিত; গতিকে পৱিত্ৰ আৰু ব্ৰতীসকলেও খাব পাৰে। মাংস বন্য আতাৰ স্বৰূপে স্বীকৃত, গতিকে বনবাসী সকলৰ মাংসভক্ষণত দোষ নাই।

বাতি বড়গছৰ তলত তিনিও শৰ্মা পাৰি শোৱা আৰু বামে লক্ষণৰ লগতু আলাপ কৰাৰ বর্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ দৰেই দিছে যদিও মূলত বামে দশবধক সমালোচনা কৰি যিখিনি কথা কৈছিলে (পো: ২৭৩৮-৩০) কন্দলীয়ে তাৰ উল্লেখ মাত্ৰও কৰা নাই। বামে লক্ষণক কোৱা সেই কথাৰ চমু ভাৱাৰ্থ এই — আজি মহাবাহুে সকলকামা কৈকেৱীৰ উজ্জ্বল। লাভ কৰি সুখেৰে শুইছে। ভৱত শূৰি আহিলে নৃশংস কৈকেৱীয়ে নিশ্চয় বজাক প্ৰাণে মাৰিব। পিতাকৰ কামবশ অৱস্থা দেখি বামৰ এনেহে লাগিছে যেন অৰ্থ আৰু ধৰ্মতকৈ কামৰ বল বেছি; নহলেনো কোন ধাৰ্মিক বিহান লোকে স্ত্ৰীৰ বশ হৈ সংচৰিতৰ প্ৰিয়পুত্ৰক ত্যাগ কৰিব পাৰে? সম্ভাটৰ দৰে সমগ্ৰ কোশল ভোগ কৰিবলৈ গোৱা ভৱত ভাগৱান। যি ধৰ্ম আৰু অৰ্থ ত্যাগ কৰি কাষত হস্ত হৰ, তেওঁ দশবধৰ দৰে কষ্ট পায়। সৌভাগ্যত যন্তু হৈ কৈকেৱীয়ে কোশল্যা আৰু সুমিত্ৰাক কষ্ট দিব; সেই কাৰণে লক্ষণক বামে অবোধ্যলৈ শূৰি মাৰিলে কৈছে।

বামে লক্ষণক আৰু কৈছে — “কুদ্ৰমতি নৃশংস প্যপিষ্টী কৈকেৱীয়ে নিশ্চয় যোৰ বিঘেৰ কৰি কোশল্যাক উৎপীড়ন কৰিব। তুমি অনাথ-মাতৃ দুগৰাকীক পৈ বন্ধা কৰা।” বামে লোকৰ হাতৰ পৰা পৃথিৱী হস্তবধ কৰিব পাৰে, কিন্তু ধৰ্মহানিকৰ বীৰত্ব প্ৰদৰ্শন কৰিব নোৱাৰে কাৰণেই তেওঁ সাধাৰণ মানুহৰ দৰে দুখ কষ্ট সহ কৰি বাব।” এই কথাখিনি তেঁও কৈ বৈৰ্ষ হেৰুৱাই বামে ভাঙবলৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে।

বামে লক্ষণক কোৱা উক্ত কথাখিনি ই হটা পাঠতো আছে। নোহিন্দ-বাহু আৰি টীকাকৰৰ মতে বামে পিতাক আৰু কৈকেৱীক মিথ্যা কৰি

এই কথাখিনি লক্ষণক অঘোৰালৈ ঘূৰাই পঠাবৰ উদ্দেশ্যেই কৈছিল। ভৱভৰু
বামে নিজে তেনেকৈ ভবা নাছিল। বাহৰকন্দলীয়ে 'সত্তৰত' বাহৰ চিন্তিত
চেকা পৰিব বুলিয়েই ভেওঁ কৰা পিতৃনিদ্ৰাখিনি ত্যাগ কৰিলে। কন্দলীৰ
মতে বামে লক্ষণক কোৱা কথাখিনি এই —

আজি জানো সাকলিলে বাপৰ দশত।

কৈকেৱী মাৱৰ সিদ্ধি ভৈল মনোবধ ॥ ২০৫১

হৰি হৰি বাপ দশবধ মহীপাল।

কৈকেৱী ভৈলত ভোমাব নিজ কাল ॥

ভবত নৃপতি হৈলে লখাই বুলি উলি।

মাৰিবে কৈকেৱী মোৰ বাপ-মাৰ পুলি ॥ ২০৫২

ওভো ভই লগাই দেশক চলি বাহা।

অনাগিভী মাৱক বাপক ভালে চাহা ॥

মূলত শোকত অৰ্ধৰ্য হৈ পৰা বামক পুৰবাসীসকলে তেওঁক দেখুৱা
অনুৰাগ ভেওঁৰ অদ্ভুতদৃশ্যক বুলি লক্ষণে আশ্চৰ্য কৰা আৰু নিজে
অঘোৰালৈ ঘূৰি স্বাৰলৈ অস্বীকাৰ কৰা, বাহক তেনেকৈ শোকত ভাগি পৰা
দেখিলে লক্ষণ আৰু সীতাবে। জীৱন বন্ধা নপৰিব বুলি বাহক শোক
ত্যাগ কৰিবলৈ কোৱাৰ দীৰ্ঘকীয়া বৰ্ণনাটোৰ ঠাইত কন্দলীৰ বামায়নত
লক্ষণে কৈছে — “ইসৰ কন্দনে আৰো কিহু নসাবয় ॥ পুন্ পুন্ বোলোহা
দেশক লাগি চল/নই প্ৰাণ ভেজিলে পাইবাহা কোন কল ॥”

॥ ভবভাৰ আশ্ৰয়ত ॥

বটমূলত বাঙিটো কটাই পুনৰ স্বাভাৱ কৰি বাম আদিয়ে সন্তা
সময়ত ভবভাৰ আশ্ৰয়ত উপস্থিত হোৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ অনুৰূপেই
সংক্ষেপে দাঙি ধৰিছে। ভবভাৰ আশ্ৰয়ত বাম-ভবভাৰ সাক্ষাৎ প্ৰসংগৰ
বৰ্ণনাত মূলৰ লগত সামান্য অমিল পৰিলক্ষিত হয়।

মূলত থকা সত্ত্বে ভবভাৰ আগত উপস্থিত হৈ বামে তেওঁলোকৰ
পৰিচয় আৰু বনবাসনৰ উদ্দেশ্য জনোৱাৰ পাছত ধৰিয়ে তেওঁলোকক ফল-
মূল, অৰ্থাৎ দাস কৰি সংকাৰ কৰিলে। ভবভাৰে ইতিমধ্যে বাহক দশবধে

অকাৰণত বনবাস দিয়াৰ কথা শুনিবলৈ পাইছে বুলি ক'লে আৰু বামে যদি ভাল পায়, তেনে তেওঁৰ আশ্ৰমতে থাকিবলৈ বামক আহ্বান জনালে। তেতিয়া বামে কবিৰ অনুগ্ৰহ গ্ৰীকাৰ কৰিলে; কিন্তু অস্বাভাৱ পৰা নাতি-দূৰত সেই আশ্ৰমত তেওঁৰ আত্মীয়সকলে আহি সততে আমনি কৰি থাকিব কাৰণে অন্য কোনো নিৰ্জন স্থানৰ নিৰ্দেশ কৰিবলৈ কবিৰ অনুৰোধ কৰিলে।

কন্দলীৰ বামাৱলত বাম আহিছে বুলি আনি ভবদ্বাজে শিষ্য পঠাই বামক আগ বঢ়াই আনিছে; গতিকে ইয়াত বামে স্থপতিচৰ দিব লগা হোৱা নাই। মুগত বামে বনগমনৰ উদ্দেশ্যে নিজেই ব্যস্ত কৰিছিল আৰু ভবদ্বাজে আগতেই বাম-বনবাসৰ খবৰ পাইছিলে। ইয়াত ভবদ্বাজে বামৰ আগমনৰ উদ্দেশ্য সুবিলম্বে বামে সকলো বিবেচনা কৰে। ভবদ্বাজৰ চৰণ দৰ্শন কৰিবলৈ পাই বামৰ শোক কিছু পাতলিহে বুলি কৈ তেওঁ ক'ত থাকিব কবিৰ সুবিধে। তেতিয়াহে ভবদ্বাজে তেওঁৰ আশ্ৰমতে থাকিবলৈ বামক অনুৰোধ কৰিছে। মূৰৰ দৰে কন্দলীৰ ঘটনাতো বামে নিৰ্জন স্থান এখনৰ সন্ধান বিচাৰিছে।

মূলৰ মতে ভবদ্বাজে বামক থাকিবলৈ কোৱা চিত্ৰকূট পৰ্বতলৈ তেওঁৰ আশ্ৰমপৰা তিনি যোজন (ইতিহাসবিজ্ঞানাত্মক সিৰিযুক্ত নিৰূপণসি); পঞ্জিকাৰ পাঠৰ মতে এই দূৰত্ব দহ ক্রোশ। কন্দলীৰ মতে ভবদ্বাজৰ আশ্ৰমৰ পৰা 'ভূতীয় গ্ৰহৰ পথে' চিত্ৰকূট অৱস্থিত। উল্লেখযোগ্য যে বৰ্তমান চিত্ৰকূট প্ৰাঙ্গণৰ পৰা (য'ত ভবদ্বাজৰ আশ্ৰম আছে) প্ৰায় আশী মাইল দূৰত। ভবদ্বাজে চিত্ৰকূট সম্পৰ্কে কোৱা কথাখিনি কন্দলীৰ বামাৱলত ভুলৰ অনুগামী। বামৰ চিত্ৰকূট পৰ্য্যন্ত যাত্ৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে সংক্ষেপে ভুলৰ অনুৰূপেই দিছে।

॥ যশোবৰ চিত্ৰকূট ॥

চিত্ৰকূটৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য চিত্ৰখনি মূলতঃ ভেদ্য। লৈ অঁকা হৈছে যিটো মাথৰকন্দলীৰ বহু-বিবৰণ কৰিস্থলত কন্দলীৰ বহুগুণে তাত সোণত সুৰণা চৰাইছে। মূলত শতৰ অন্তত ফুল। ফুলি থকা ছুই যেন কিংগুৰ (পলাশ) ফুল আৰু উজ্জয় সোণৰ নিচিনা কৰ্ণিকাৰ ফুলবহে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কন্দৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে বেঙ্গ গোপাণ্ডট, কঠাল আৰু ভিলুকৰ নামহে কৈছে।

কন্দলীয়ে আট, হুঁতি, বকুল, বন্দুনি, কাঁকন, টংক, ফুল, ফেঁচুনি, বন্যাব, অশোক, নাগেশ্বৰ, (অশোক আতীৰ) গীতী কুঁকৰ, সেৱতী, কুঁকৰ, কনাব, মালতী, শুভামালী, এব, ভমাল, মাটৰ, মকৰা এভূতি ফুলেৰে চিত্ৰকূট আঁঠুকাব কৰি তুলিছে। সেইদৰে আৰ-জাম, পনিৰুল, ভাবোল, কঠাল, নাৰিকল, কমলা, মোহাবি (সুমখিয়া আতীৰ ফল), শ্ৰীকল এভূতি আমাৰ চিনাকি সকলো ফলৰ গছৰে চিত্ৰকূট ভৰাই পেলাইছে।

বান্ধী, বামাৰণত চিত্ৰকূটৰ বাসন্তী শোভা দেখি বামৰ কোনো কাম-পীড়া হোৱা নাই। মাত্ৰ তিনিদিনৰ আগতে শিত-মাত্ৰ, আপোনজন আৰু এজা-পাবজনক এৰি থৈ বনবাসী হৈ সুদূৰ পথ বাট-কুৰি বোৱাৰ পাছত বনৰ বাসন্তী শোভা দেখি বামৰ 'কামব্যাপি পীড়িতা নলহে মোৰ গাৱে' অৱস্থা হোৱাটো স্বাভাৱিক বেন নালাগে। মাথৰ কন্দলীৰ বৰ্ণনাত চিত্ৰকূটৰ ফল-ফুলস্বৰূপ বিবিধ তক বস' দেখি বামৰ সেই অৱস্থা ঘটিছে। তেওঁৰ বচনাত বামে গীতাক কৈছে —

বসন্ত সময়ে কাম বাঁজাব পৱান ।
 পুষ্পৰ ধনুত আৰোহিলা পক্ষবাণ ॥ ২০৭৪
 ভাৰ্ঘ্যা পুৰুষৰ কামবাণে কৰে লখ ।
 বিবহী জনৰ ভৈল সঙ্গ আসখ ॥
 সেনাপতি লৰি গৈল মল্লৰ বাহ ।
 মহাবীৰ নাথ ভৈল কোকিলৰ বাহ ॥ ২০৭৫
 পক্ষীগণ বাতে বেন বাতে বাদ্যভণ্ড ।
 নাগেশ্বৰ ফুল কাম নৃপতিৰ দণ্ড ॥
 গুৰুৱিত বাঘে সবে ভ্ৰমৰ লখিল ।
 কেতকী কুসুমে বেন কোঙক গঢ়িল ॥ ২০৭৬

এই পৰিবেশত কামপীড়িত হোৱা বামে 'ভালেসে ক্ৰোধত কাম দখিল।
 দৈৱে' বুলি উপলব্ধি কৰিছে।

চিত্ৰকূটত থকা পক্ষীৰ বৰ্ণনাতো মূলত থকা উটক, ম'ৰা, কোচা আৰু
 কুৰিঙা আদিত আধাৰি কন্দলীয়ে কংক, বংক, মৌ-পিৰী, কেচা, ফিঙা, তুঙ,

সাবী, বাজহাস, কলহাস, চক্ৰবাক, বজ্জন আদি ‘কলচৰ থলচৰ তাইকৈ জাঁকি পকী’ৰ চাল-চলন মনোগ্ৰাহী কবি বৰ্ণনা কৰিছে। মূলতঃ ধকাৰ দৰেই কন্দলীয়ে বাজহাস-গমনৰ লগত সীতাৰ খোজ-কাটলৰ, চক্ৰবাক-মুগলৰ লগত বক্ষস্থলৰ, কলহাস-মাদৰ লগত কবখনীৰ, বানিমাহীৰ লগত নৱনমুগলৰ সাধুশ্য প্ৰকাশ কৰিছে। কন্দলীৰ বামে মন্দাকিনীত ‘মুশোভিত’-মধ্যকৌণীত’ সীতাৰ সাধুশ্য দেখিবলৈ পাইছে। কন্দলীয়ে চিত্ৰকূট পৰ্বতৰ বিখনি চিত্ৰ দাঙি ধৰিছে তাত কালিদাসৰ মেঘদূতৰ প্ৰতিকলন দেখা গৈছে —

পকা আমে গোবৰ্ণ কৰিল চৌভিত ॥

× × বাঢ়িল নিকলি যেন পৃথিৱীৰ স্তন ॥

লিখা উপৰে মন্দাকিনী উল্লসল।

তনক ঢাকিলা যেন বস্ত্ৰৰ আকল ॥

‘মেঘদূত’ত পকা আমেৰে ঢাকখাই থকা আত্মকূট পৰ্বতটোকো পৃথিৱীৰ স্তনৰ লগত তুলনা কৰিছে (পূৰ্বঃ ১৮)। উল্লেখযোগ্য যে আহাৰমহীয়া আম পকে যদিও কন্দলীয়ে লিখাৰ দৰে সীতাৰ অন্তত আম নপকে; গতিকে কালিদাসৰ অনুকৰণ সাৰ্থক নহ’ল। ‘মেঘদূত’ত প্ৰজ্ঞানদীক অলকাৰ তত্ৰ বসন দুলি কোৱা হৈছে (পূৰ্ব. ৬৩)।

কন্দলীৰ বামায়ণত পৈবিক বাতুৰে বিচিত্ৰ, সুবৰ্ণ, বজ্জত, মনি, পোতাল-বডনেৰে শোভিত, পাৰিজাত, শাল, ভাল, মন্দাব, চম্পকেৰে ভৰি থকা চিত্ৰ-কূটত ‘আশেৰ বৰণ সুখে বকিৰোক কাল’ দুলি বামে সীতাক আহ্বান কৰিছে। গোড়োৱ পাঠত বামে সীতাক হাতীৰ জাঁককৰে শুৱা, নানান পকীৰ কলবত্বেৰে নিনাদিত, নানা বিধ মৃগেৰে পৰিপূৰ্ণ সেই শিলাময় বমা কামনত বাস কৰি থাকিব দুলি কৈছিল। তাৰ ঠাইত কন্দলীৰ বচনাত আছে ‘মৃগসৰ বাবিল্ল। ভুজিবো নিতে নিত।’

মূলতঃ চিত্ৰকূট পৰ্বতৰ পানী থকা নামনি ভাগত নিৰ্জন হামল বান-লক্ষণে আশ্ৰয় দিবাণ কৰাৰ কথা আছে। ওচৰৰ হাবিত হাতীয়ে ভাঙি থৈ যোৱা কাঠ গোটাই লজাবে বাছি কুছি, গছপায়েৰে হাই হটা সুকীয়া কৰ লখা হ’ল। লক্ষণে যব দুটা পৰিভাৰ কৰিলে আক সীতাই মাটিৰে সিঁপি

পেলালে। কন্দলীয়ে দুয়ো ডায়ে হুটা 'বাসা' সজা আক আক নীতাই ডাক
জিপি পেলোৱাৰ কথা কৈছে। লক্ষণে বামৰ কথামতে মাৰি অন্য পক্ষ অস্তিত্ব
আহতি দি ভোজন কৰাৰ কথা মূলতো আছে।

॥ সূমন্তৰ অযোধ্যালৈ প্রত্যাবৰ্ত্তন ॥

বাম আদি গজা পাব হৈ বোৱাৰ পাছত সূমন্ত আক গুহৰ কি হ'ল,
মাধৱ কন্দলীয়ে সেই কথা সূমন্ত অযোধ্যালৈ ঘূৰি বোৱাৰ বৰ্ণনাৰ আগত উপ-
হাৰণ কৰিছে। মূলত বাম, লক্ষণ আক সীতাক হেতিয়া চকুৰে নমনা হ'ল,
ভেটিয়া: সূমন্ত আক গুহ শোকত অধীৰ বোৱাৰ বৰ্ণনা আগতেই দিলে। অযো-
ধ্যাৰ বামবিহীন কৰণ অৱস্থাৰ বাবে পাঠকৰ মানসিক প্রস্তুতি আনি কন্দ-
লীয়ে সূমন্তৰ প্রত্যাবৰ্ত্তনৰ আগত এইদৰে ঘূৰি দিছে —

গংগা পাব হৈয়া বামে বনত পলিলা।

দেখি গুহ সূমন্তৰ লোক উথলিলা ॥

দুই হাতকো দুই পাচে ধৰি গলে বান্ধি।

হা বাম বুলিয়া বিহ্বল ভৈলা কান্দি ॥ ২০৯২

কন্দলীৰ বামায়ণত শোকাভূৰ সূমন্তই গুহক সুধিছে —

দলবথে দিলন্ত ভেজিল যোক বাম ॥ ২০৯৩

বথ লৈয়া অযোধ্যাক হাইবো কেনমতে।

এভো বনে গৈয়া থাঞকা বামৰ লগতে ॥

ভেটিয়া গুহই সূমন্তক বামৰ আজ্ঞামতে অযোধ্যালৈ ঘূৰি যাবলৈ
কৈছে।

মূলত সূমন্তই অতি কম সময়তে অনেক দেশ, নদী, সৰোবৰ, গাওঁ
অতিক্রম কৰি সন্ধ্যা সময়ত (পশ্চিমো: পাঠৰ মতে দ্বিতীয় দিনা সন্ধ্যা) অযো-
ধ্যাত উপস্থিত হোৱা বুলি আছে। কন্দলীয়ে অন্য বৰ্ণনা বাদ দি সূমন্তই একে-
দিনাই গৈ পধূলি সময়ত অযোধ্যা পোৱা বুলিলে। বামক এৰি থৈ শূন্য বথখন
লৈ ঘূৰি অহা সূমন্তক পূৰ্ববাসীসকলে ভিৰজাৰ কৰাৰ কথা মূলতো আছে; পূৰ্ব-
বাসীসকলৰ কোড কন্দলীৰ বামায়ণত অধিক তীব্ৰ হৈ প্রকাশ পাইছে। মহাদৈ-
সকলৰ বিলাপত কৈকেয়ীৰ ওপৰত ভেৰলোকৰ আক্ৰমণখিনি কন্দলীয়ে নিষ্ঠাৰ্থক
সংযোজন কৰিছে। মূলত মহাদৈসকলে কৈছিলে — 'বামৰ লগত গৈ এতিয়া

বামকে এৰি অহা সূমন্তই কোশল্যাই সুধিলে কি ক'ব ? শ্ৰিয়পুত্ৰ বনলৈ যোৱাতো কোশল্যাই বে জীৱন ধাৰণ কৰি আছে, ভাব পৰা বুজা গৈছে বে জীৱাই থাকিবলৈ বিষয়ে টান, মৰিবলৈকো সেইদৰেই সহজ নহয় ।' কন্দলীৰ বচনাত মহাদৈসকলে বিলাপ কৰিছে —

হা বাম আমাক অনাথ কৰি গৈলি ।

দুখনদী কৈকেৱী ভৱিষ্য বাজু ভৈলি ॥

× × আমি ভৈলো কৈকেৱীৰ অষ্টমীৰ ছাগ ॥ ২১০৩

আমি আপুতীৰ অঙ্কলৰ লাঠী ভই । ইত্যাদি

মূলত সূমন্তই মহাদৈসকলক একো কোৱা নাই । কন্দলীৰ মতে মহাদৈসকলে সোধাত 'কহিলা সূমন্তে সৰে বনৰ অৱস্থা' ।

মূলত সূমন্তই দশবধৰ আগত বামে কৈ পঠোৱা কথাখিনি কোৱাত বজা মৃচ্ছিত হৈ পৰে । কন্দলীৰ বচনাত বামবিহীন শূন্য বথখন দেখিলেই দশবধ মৃচ্ছিত হ'ল । মূলৰ দৰে ইয়াতো কোশল্যা আৰু সুমিত্ৰাই পৰি যোৱা বজাক দাঙি ধৰিলে । মূলত বামজীপণো এই সমস্ত দশবধৰ ওচৰত আছিল । তেওঁলোকে বজাৰ অৱস্থা দেখি বিলাপ কৰিলে । কোশল্যাই "মহাবাহু, বামৰ দুৰ্ব্বৰ কৰ্ম কৰি অহা দৃতক আপুনি নোসোধে কিয় ? × × ইয়াত তো কৈকেৱী নাই" ইত্যাদি বুলি কৈ যেতিয়া মাটিত ঢলি পৰিল, তেতিয়া বামজীপণৰ কান্দোনৰ বোল উঠিল । তাকে তনি পুৰবাসীসকলেও অধীৰভাবে কান্দিবলৈ ধৰিলে । কন্দলীৰ বামায়ণতো বজা-বাণীক মৃচ্ছিত হোৱা দেখি 'ওঘাৰি পুৰিলা সব ক্ৰন্দনৰ বোলে' বুলিছে ।

কন্দলীৰ বচনাত কিছুপৰৰ মূৰত চেতন পাই দশবধে সূমন্তক বাম-লক্ষণ, সীতাৰ কথা সুধিবলৈ ধৰিলে । মূলতো বজাই চেতন পাই তেওঁলোকৰ কথা সুধিছিল আৰু বাম-লক্ষণ-সীতাই তেওঁলৈ কি সন্দেশ প্ৰেৰণ কৰিছে, জানিবলৈ বিচাৰিছিল । সূমন্তই দশবধলৈ বামে কৈ পঠোৱা কথাখিনি মূলতকৈ চমু কৰি কন্দলীৰ বামায়ণত দিয়া হৈছে ; আনহাতেই অঙ্কলৰ কথাখিনি মূলতকৈ বহুলাই দিয়া হৈছে । 'দেখিবে সবন্তে মাত কৈকেৱীৰ সৰে' কথাটো মূলতো আছিল বসিও 'সুধি অবিলম্বে পাতি বলছিল বনে' বুলি ভৱতক লক্ষণে সতৰ্ক বাণী তলোৱাৰ কথা মূলত নাই । মূলত সূমন্তই সীতাই একো কথা

কৈ নপঠাই মাত্ৰ অক্ষপুৰ্ণ নৱনেৰে দশবথলৈ প্ৰণাম জ্ঞাপিল কৰিছে বুলি কোৱা কথাৰ কন্দলীয়ে বাদ দিছে। বজাই আনিবলৈ বিচোৱা সুমন্ত্ৰই বাঘ-লক্ষণে জটা ধাৰণ কৰি সীতাবে সৈতে গজা পাৰ হৈ বোৱাৰ যি বৰ্ণনা দিছে, কন্দলীৰ বচনাত সেই বৰ্ণনা মূলৰ অনুগত।

মূলত সুমন্ত্ৰই দশবথক নিজৰ কথা এইদুলি কৈছিলে — “মহাবাজ, মোৰ ইচ্ছা নাছিল যদিও আপোনাক অনমান কৰা হ'ব বুলিহে মই দ্বি আহিলোঁ। বামে মোক মাতি নিব বুলি মই গোটেই দিনটো তাতে বৈ কটালোঁ। (মো: ২।১৯।১-৬)।” কন্দলীৰ বামায়নত সুমন্ত্ৰই এইদুলি কৈছে—

মোক এৰি গৈলা বাম অগন্তৰ বাপে ॥

বনে প্ৰবেশিল তিনি ভৈলোহো উদাস।

নবকৰ পলুৰ স্বৰ্গত নাহি আশ ॥ ২১১৯

মূলত বামৰ শোকত বথৰ ঘোঁৰা কেইটাই উপত লোভক বোৱালে বুলি কোৱাৰ ঠাইত কন্দলীয়ে অধিক কাব্যৰ স্পৰ্শ দি লিখিছে—

আহাৰ পানী তেজিলা কান্দয় চাৰি ঘোড়ে ॥

চিহ্নবিতে লাগিল বামৰ দিশ চাই।

ভয়ৰ মোহোৰ দেখি প্ৰাণ ফুটি যায় ॥ ২১২০

মূলত সুমন্ত্ৰই বামৰ বিবহত সমস্ত জনপদ, নদ-নদী, বনকে ধৰি অযোধ্যাপুৰী পৰ্য্যন্ত হোৱা কৰুণ অৱস্থাৰ যি বৰ্ণনা দিছে, কন্দলীৰ বচনাত সেই বৰ্ণনা নাই। আনহাতেদি শূন্য বথ দেখি তেওঁক প্ৰজাই পালি লৰা, মাৰ-কিল আদি কৰাবহে বৰ্ণনা দিছে।

মূলত সুমন্ত্ৰৰ কথা শুনাৰ পাছত দশবথে খেদ কৰি কৈছিলে — ‘ককেশ্বীৰ কৃত্ৰিম ব্যৱহাৰত প্ৰযুক্ত হৈ মই কিংকৰ্তব্যবিশূদ্ধ হ'লোঁ’; মই কিয় ধৰ্মজ ওকসকলৰ লগত মন্ত্ৰণা নকৰিলোঁ? পাণিষ্ঠ মই যোহব্ৰত হৈ বিতাহিত জ্ঞান হেৰুৱাই মন্ত্ৰীসকলৰ লগত মন্ত্ৰণা নকৰাকৈ ততালিকে এনে দফাৰ কৰি পেলালোঁ। (মো: ২।১৯।১১, ২০)।’ কন্দলীৰ বচনাত এই কথাৰ ইন্দিজ মাজত নাই।

দশবথে সুমন্ত্ৰক বামক দুবাই আনিবলৈ কৈ, পাছত অহা-বোৱা কৰোঁতে

বামক অনাটো পলম হ'ব বুলি নিজকে বামব ৩৮বলৈ লৈ বাবলৈ কাতৰ মিনতি কৰা, বাম-লক্ষণ সীতাৰ নাম লৈ দশৰথ মুৰ্ছিত হৈ পৰা, তাকে দেখি কৌশল্যাই বিলাপ কৰিবলৈ ধৰাৰ কথা মূলতো আছে। কন্দলীৰ বামাৱলত কৌশল্যাৰ লগতে দুখিড়োৱো তেওঁলোকক বামব ৩৮বত বনত থৈ আহিবলৈ সুমন্তক অনুৰোধ কৰিছে। সুমন্তই তেতিয়া বাম-লক্ষণ-সীতাই 'বাপ মাত্ৰ বন্ধুজন সবাকো পাসৰি' (ন পিতৃনৈত মাতৃশ্চ নান্যস্য শ্ৰবতো বনে ॥ ২।৬০।২০) বনত আনন্দ মনেৰে আছে বুলি আশ্বস্ত কৰাৰ বৰ্ণনা চমু যদিও মূলৰ অনুৱৰ্তী। মূৰ্ছিত কৌশল্যাই দশৰথক তুৱাই দি গাত হাত ফুৰাই বিচি দিৱাত বজাই চেতনা ঘূৰাই পালে বুলিছে। তাত সম্পূৰ্ণ দুটা সৰ্গ জুৰি (২।৬১, ৬২, স.) কৌশল্যাই বজাৰ অকাৰ্যক সমালোচনা কৰাৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। কন্দলীৰ বামাৱলৰ চাৰি ক'কি পদত বৰ্ণনা কৰা কৌশল্যাৰ উক্তিত মূলত থকা সকলো দিশ প্ৰকাশ পোৱা নাই। ওলত কৌশল্যাৰ উক্তিব মূল কথাখিনি দাঙি ধৰা হ'ল।

অসত্যৰ উন্নতে যদি বামক বনবাস দিয়া হ'ল, তেনে 'কালিলৈ তোমাৰ অভিব্যেক কৰিম' বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰি কোৱা, বৃত্ত অথচ অখিভেক্সিয়, কামনাৰ বশ্য দশৰথৰ প্ৰতিজ্ঞানো ক'ত বন্ধা পৰিল (গোঁ: ২।৬১। ৪-৭) ? সত্য সহস্ৰ অৱমেধতকৈয়ো শ্ৰেষ্ঠ। বামক বনবাস দিয়া কাৰ্য জগহত্যা সদৃশ পাপ। ধৰ্মত একান্ত আস্থাশীল কাৰণেহে সমৰ্থ হৈও বাম বনলৈ গৈছে।

লক্ষণে বামব প্ৰতি দেখুৱা স্নেহপূৰ্ণ ব্যৱহাৰ সৌৱৰণ কৰি আৰু কোম-লালী সীতাই বনত ডুগিবলগীয়া কৰ্ত্তৰ কথা ভাবি কৌশল্যা ব্যাকুল হৈ পৰিছে। কৌশল্যাই দশৰথক জনাই দিছে যে বনবাসৰ অন্তত যদিও অহা বামক নিজ হাতে বাৰ্জলক্ষী প্ৰদান কৰিলেও বামে তাক গ্ৰহণ নকৰে; সিহঁত পৰব এৰেহা মাংস ভোজন নকৰে। সত্যনিষ্ঠ, পিতৃভক্ত, অনেক সদৃশগুণবিশিষ্ট বাম 'হেন পুত্ৰক ত্যাগ কৰি দশৰথে পৰম অকোঁঠি লাভ কৰিছে'।

বামে মাকক পিতাকৰ প্ৰতি বাঙে কোনে। কটু ব্যৱহাৰ নকৰে তাৰ বাবে মিনতি কৰি গৈছে। বামৰ এই কথা সুবৰি আৰু নিজৰ উক্ত ৰংগৰ বিনীত ব্যৱহাৰৰ কথা চিন্তা কৰি স্বামীক বেয়া ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাবে কৌশল্যা অনুতপ্ত হৈছে।

কন্দলীর বামায়ণত কৌশল্যাই বামক ‘মহিবার বেলা সত্য বোল
হেবাইলাহা’ বুলি ভিবন্ধাব কবিছে। সত্য শত অন্বয়েতকৈও স্রেষ্ঠ। বামক
অভিবেক কবিব বুলি সকলো মানুহকে কৈ দশবথে বাজ্য নিদি বনব সহে
দিলে। গঢ়িকে দশবথে সত্য ত্যাগ কবিছে। মূলত কৌশল্যাই সত্য জাক
অহিংসাব ওপবতে ধর্ম প্রতিষ্ঠিত বুলি কৈছিলে, হেওঁক হিংসা কবি দশবথে
অধর্ম কবিছে বুলি পোনপটীয়াই কোরা নাছিল। কন্দলীর বামায়ণত তাব
ঠাইত কৈছে —

অজ্ঞানত বুঝাইলা ভোমাব নাহি লাজ।

মোক হিংসি সাধিলাহা কৈকেলীর কাজ॥

মূলত কৌশল্যাই বামক পুনর দেখিবলৈ পাব বুলিহে প্রাণ ধারণ
কবি আছে বুলি কৈছিলে; নহলে আত্মহত্যা কবিব বুলি কোরা নাছিল।
কন্দলীর বামায়ণত কৌশল্যাই কৈছে —

বামক দেখুতা হেন আশে প্রাণ ধবো।

নুহি আজি আগতে কটাৰ ধবি মবো॥ ২১৩৬

মূলত দশবথে কৌশল্যাক বামর লোকত ক্ষত-বিক্ষত হৈ থকা হেওঁর
হৃদয়ত খাব নছটিয়াবলৈ কাতর অনুরোধ কৰাত কৌশল্যাই এই বুলি ক্ষমা
প্রার্থনা কবিলে — “হে ধর্মজ্ঞ, মই ধর্ম কি জানো; আপুনি বে সত্যবাদী তাকো
জানো। পুত্রশোকত কাতর হৈছে মই এনে অনুচিত কথা ক’লো।” কন্দলীর
বচনাত সুমিত্রাই কৌশল্যাক বুজান দিরাওহে ভেঙে^১ স্বামীর ধ্বংস বুলি ক্ষমা
প্রার্থনা কবিছে (২১৩৭-৪০ পদ)।

সুমিত্রাই কৌশল্যাক দিরা বুজনিব দবে এই সময়ত দশবথক কবা
‘ভিবন্ধাবে’ কন্দলীর নিজা সংযোজন। কন্দলীর বচনাত সুমিত্রাই এইবুলি দশ-
বথর ওচবত অভিযোগ তুলিছে —

ছোট হতে সেবা কবো ভোমাব চবণ।

একো কালে নবাধিলা আমাব বচন॥ ২১৪১

মৃত্যুকালে পাইলে আসি ভোমাক বিবুধি।

কৈকেলীর বব দিলা আমাক নুশুধি॥

× × × বাম অমৃতক তুমি তেজিয়া ভবল।

মৰিবাব বেলা খাইলা কৈকেলী গবল ॥

গুৰু বন্ধন কিয় নভৈলা ভোমাব।

বংশক বিনামি কৈলা কৈকেলীক-সাব ॥ ১১৪৩

সুমন্তই কোশল্যাই বামক বজা পাতিম বুলি বসবাস দিহা দশবধৰ সত্য। কেনেকৈ বজা পৰিস বোলা অভিযোগত সমৰ্থন দিহে। দশবধক কৈকেলীক কুহুত তুলি ফুৰিবলৈ কোৱা সুমন্তৰ কথাই শালীনতা চেপটিছে। কোশল্যাই সুমন্তক ‘পুৰুষোকে মৰিছে আউৰ মাৰা কিক’ বুলি বিবত কৰিলে। সুমন্ত ঘৰলৈ গুচি যোৱাৰ পাছত দশবধৰ টোপনি আহিল। মূলতঃ কোশল্যাই কমা প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ পাছত বজাৰ টোপনি আহিছিল।

গৌড়ীৰ পাঠত বাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ কাৰণে চিত্তা নকৰিবলৈ সুমন্তই কোশল্যাক বুজনি দিয়াৰ বৰ্ণনা সম্পূৰ্ণ এটা সৰ্গ জুৰি দিহা হৈছে (২।৬১ স:)। কন্দলীয়ে সেই বুজনিৰ আভাস ইতিমধ্যেই (২।৩৮ পদত) দি আহিছে।

॥ দশবধৰ অস্তিম অন্তঃ ॥

দশবধে মাল বাতি সাব পাই নিজৰ গুৰ্ম এটাৰ কথা ঘনত পৰিলভ সেই বৃত্তান্ত কৈকেলীক ক’বলৈ ধৰিলে। অজমুনিৰ অভিলাপৰ এই বৃত্তান্তটোৰ বিষয়ে ‘অধিকাভ’ৰ বধ্যপ্ৰসংগত আলোচনা কৰি অহা হৈছে। মূলৰ মতে এই বাতিটো বাম বোহাৰ পৰা বৰ্তি দিহাৰ বাতি (দো: ২।৬৫।৩, দা: ২।৬৫।৪)। কন্দলীয়ে সেই দৰেই কৈছে।

কন্দলীৰ মতে সেই সময়ত কোশল্যা-সুমন্ত দুয়ো বজাৰ দুয়ো পাশে তই আহিল; মাজবাতি সাব পাই দশবধে দুয়ো পতীক জগাই দি অজমুনিৰ অভিলাপৰ কাহিনী কৈছিল। কন্দলীৰ বচনাত সংক্ষিপ্ত হ’লেও এই কাহিনী মূলৰ অন্তৰ্গত। মূলতঃ মুনিপুত্ৰৰ নাম বজাপত, কন্দলীয়ে মুনিপুত্ৰৰ নাম কোৱা নাই। মূলতঃ বজাপত্ৰৰ ভৰ্ণণাদি কবিয়েই অজমুনিৰ চিত্তাত উঠি প্ৰাণত্যাগ কৰিছে; কন্দলীৰ মতে ‘দিল কতিগৰে দুয়ো অজমুনিৰে গৈল।’

দশবধে অজমুনিৰ লাগৰ কলতে পুত্ৰৰ শোকত তেওঁৰ মূৰ্ছা গুচি চাপি আহিছে বুলি কৈ বামৰ বাবে হাহাকাৰ কৰি শেষত বজা নিশ্কেই

হৈ পৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ অনুকৰণেই দিছে। বাৰ বৰ্ণনাই ছোঁৱাৰ বৰ্ত
দিনা মৰ্য্য নিলা বজা দশবধৰ মৃত্যু হ'ল। মূলত এই সমস্ত কৈকয়ীৰ
ওচৰত নাছিল। কন্দলীৰ মতে 'কৌশল্যা সুমিত্ৰা দেৱী আত্ম কৈকয়ী/বাজাক
বেৰিহা শুইলা সবে মহাদই ॥' কৌশল্যাই বজাৰ মৃত্যু হ'ল বুলি মাঝানি,
পুত্ৰৰ সন্ধানত অচেতন হ'ল বুলিহে ভাবিলে।

বজাক বাতিপুৰা জগাবৰ কাৰণে কৰা মাংগলিক কাৰ্য্যতালী, লজ-
জীগণে সুৰ্যোদয়ৰ আগতে বজাক আগবিত্ত কবিলৈ কৰাৰ চেষ্টা, শেষত
বজাৰ শবীৰ স্পৰ্শ কৰি বজাৰ মৃত্যু নিৰূপণ কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ
দৰেই মৰ্মস্পৰ্শী কৰি ৰাখি ধৰিছে। নাৰীগণৰ কাম্পানত সাৰপোতা কৌশল্যা
আৰু সুমিত্ৰাই স্বামীক মৃত অৱস্থাত দেখি স্পৰ্শ কৰি ক্ৰন্দন কবিলৈ ধৰিলে
বুলি মাত্ৰ মূলত আছে। কন্দলীৰ মতে সেই সমস্ত —

কৌশল্যা বোলন্ত প্রভু কিনো পুণ্য কৈল।

বাম বাম দুমবন্তে প্রাণ ছুটি গৈল ॥ ২১১৫

কিনো কৰ্মে প্রভু এবাটলন্ত পুত্ৰশোক।

সমপূৰী গৈলা প্রভু সুমৰি বামক ॥

অন্য বাজজীগণৰ বিলাপ কন্দলীয়ে মূলতকৈ বহলাই দিছে। ইয়াৰ
পাছত কৌশল্যাই কৰা বিলাপটো মূলৰ সৈতে কন্দলীৰ বচনাত একে নহয়।
কৌশল্যাই কৈকয়ীক কৰা তিবন্ধাবধিনি (শ্লোঃ ২১৬৮.৩-১২) কন্দলীয়ে সংক্ষেপে
মূলৰ দৰেই বৰ্ণনা কৰিছে। মূলত কৌশল্যাৰ বিলাপত স্বামীৰ শোক, বাম-
লক্ষণৰ বিরোধ-দ্বন্দ্ব আৰু নিজৰ চৰম দুৰ্ভাগ্যজনিত মনোবেদনা যিদৰে প্রকাশ
পাইছে, কন্দলীৰ লেখনীত তেনে দৰে প্রকাশ পোৱা নাই। মূলত কৌশল্যাই
এই চৰম দুখৰ কালত সীতাৰ পিতৃ-মাতৃৰ কথাও মনলৈ আনিছে। তেওঁ সন্দেহ
কৰিছে, জনকেও কন্যাৰ শোকত প্রাণত্যাগ কৰিলে নে কি (শ্লোঃ ২১৬৮।
৩৯,৪০) ? কন্দলীয়ে সেই কথা বাৰ নিদ্বিহা হ'লেই ভাল আছিল।

মূলত থকা মতে ক্ৰন্দনৰতা কৌশল্যাক সৰ্বজনপতি দণ্ডিঠৰ আদেশ
মতে বাজজীগণে বলেৰে অন্য ঠাইলৈ ধৰি যোৱা আঁতৰাই নিলে (শ্লোঃ ২১।
৬৮।৪০,৪১)। কন্দলীৰ মতে কৈকয়ীক তিবন্ধাবধি কৰি কৰি 'মুঠি হানি' পৰি

হোৱা কৌশল্যাক প্ৰবোধ দিব নোৱাৰি নাৱীগণে বশিষ্ঠক মতাই অনালে।
বশিষ্ঠৰ প্ৰবোধত কৌশল্যা শান্ত হ'ল।

গোড়ীয়া পাঠৰ মতে বশিষ্ঠই সেই ঠাই জনশূন্য কৰি লৈ পাছত মন্ত্ৰী-
সকলৰ লগত আলোচনা কৰি দশবথৰ শব্দেহ তৈল পাৱত বনালে (গী: ২।
৬৮।৭৭, ৮৮)। মূলত এই সময়ত সময়েত হোৱা মন্ত্ৰীসকলৰ নাম নাই।
কন্দলীৰ মতে —

সেনাপতি মূখপতি মন্ত্ৰী সন্ধিকৈ।

মহা মহা সাধু যত সবাহাংকৈ লৈ ॥ ২২০৮

বামদেৱ ৰাজবহ্মা বিশ্বামিত্ৰ গৰ্গ।

মাৰ্কণ্ডেয় গৌতম বজ্জাৰ গুৰুৰ্গ ॥

বশিষ্ঠক মথা কৰি বসিলা বিমনে।

× × তৈল দ্ৰোণী কৰি থৈলা ৰাজ্যৰ শৰীৰ ॥

মূলত থকা মতে দশবথৰ যুত্ৰা হোৱাৰ দিনা ৰাতিটো পুৱালত
জাৱালি, বামদেৱ, কাশ্যপ মাৰ্কণ্ডেয়, গৌতম আৰু মৌদগল্য — এই ৰাজগুৰু
ব্রাহ্মণসকল গোট খাই সঙালৈ গ'ল। তেওঁলোকে অমাত্যসকলৰ সৈতে
বশিষ্ঠৰ আগত ভাগে ভাগে কথা ক'বলৈ ধৰিলে (গী: ২।৬৯।২-৪)। দশবথৰ
যুত্ৰাত ৰাম লক্ষণ আৰু ভৰত-শত্ৰুঘ্নৰ অনুপস্থিতিত যি অৰাজক অৱস্থাৰ সৃষ্টি
হৈছে তাৰ প্ৰতিকাৰৰ অৰ্থে কোনো এজন ইচ্ছাকৃতকৈ কৌতৰক ৰজা
পাতিবলৈ তেওঁলোকে বশিষ্ঠক অনুৰোধ কৰিলে। সেই সময়ত সেই ব্ৰাহ্মণ
আৰু অমাত্যসকলে অৰাজক অৱস্থাৰ বিপদসমূহৰ কথা বিতংকৈ আলোচনা
কৰিছিল (২।৬৯।৫-৩১)।

কন্দলীৰ বাহ্যিকত দশবথৰ শব্দেহ সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰাৰ পাছতে
সময়েত বিশিষ্ট ব্যক্তিসকলে এই সম্পৰ্কীয় আলোচনা কৰিছে। অৰাজক অৱস্থা
শুণাবৰ বাবে তেওঁলোকে ভৰত-শত্ৰুঘ্নক আনিবলৈ কোৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ
বাহ্যিকত মূলৰ অনুকূপ মূলত অৰাজক অৱস্থাত ঘটি দ্ব্যবস্থাৰ বিস্তৃত বৰ্ণনা
দিয়া হৈছে। কন্দলীয়ে তেনে অসুবিধাৰ ভিতৰত পৰতী হৰণ, পুত্ৰই পিতৃক
আৰু পুত্ৰয়ে পিতৃক নমনা (নাৰাজক পিতৃপুত্ৰো ভাৰ্যা বা বৰ্ততে পথে)
আৰু দুষ্ট থল, চোৱৰ গ্ৰাহুৰ্ভাৱ হোৱাৰ কথাহে উল্লেখ কৰিছে।

॥ ভবভ-শত্ৰুঘব অৰোধ্যাটলৈ প্ৰত্যাহৰ্ত্তন ॥

বৰিষ্টই সূত্ৰক (মূলত সকলো বৰ্ণীকে) কেকয়নেশব পিৰিঞ্জত (বৌদ্ধ-গৃহ) নগৰীলৈ দৃত পঠাবৰ কাৰণে আদেশ দিয়া, বজাৰ যুত্ৰাব নংহাণ দিবিজ্ঞাতকৈ বাছ আদেশ বুলি ভবতক লবালবিকৈ অৰোধ্যাটলৈ আনিবৰ কাৰণে দৃতক নিৰ্দেশ দিয়া, সাতদিন গৈ দৃতসকল পিৰিঞ্জত উপস্থিত হোৱা, ইফালে ভবতে পিতাকৰ যুত্ৰাসূচক স্বপ্ন দেখা — এই বৰ্ণনা সমূহ কন্দলীয়ে চমুকৈ হ'লেও মূলৰ অনুৰূপেই দাঙি ধৰিছে। ভবতে পিতাক, বাম, কৌশল্যা আৰু সুমিত্ৰাৰ-সৰ্বশেষত কৈকেয়ীৰ কুশল-প্ৰশ্ন কৰাৰ বৰ্ণনাও মূলৰ অনুৰূপ। মূলত ভবতে কৈকেয়ীৰ কথা স্বকাৰ্য সাধনত তৎপৰ, উদ্বিগ্নভাৱ, ক্ৰোধপৰাৱণা আৰু নিত্যগৰ্হিতা (আত্মকাৰ্ষণৰা চণ্ডা ক্ৰোধনা আত্মগৰ্হিতা) বুলি কোৱাৰ ঠাইত কন্দলীৰ বামাৱগত 'বাপৰ সুভগা, কলহত প্ৰিয়া, প্ৰচণ্ড বাব স্বভাৱ' বুলি দিয়া হৈছে।

কেকয়বাজে প্ৰচুৰ উপঢৌকন দি ভবভ-শত্ৰুঘব অৰোধ্যাটলৈ পঠোৱাৰ বৰ্ণনা মূলৰ নিচিনাই। অৰোধ্যাবপৰা পিৰিঞ্জতলৈকে দৃতসকলে বাটত পাই যোৱা ঠাইসমূহৰ (পৃ: ২৭০ স:) যি বিস্তৃত বৰ্ণনা মূলত দিয়া হৈছে, কন্দলীয়ে তাৰ উল্লেখমাত্ৰ কৰা নাই। ভবতে অৰোধ্যাব পথত পোৱা নদী, জনপদ আদিৰো কন্দলীয়ে আভাসমাত্ৰহে দিছে (২২৩৪-২২৩৬ পদ)।

সাত দিনৰ যুৱত গৈ ভবভ অৰোধ্যাত উপস্থিত হোৱা, অৰোধ্যানগৰী বিহাদনগৰ হৈ থকা দেখি ভবতে সাবধিক ভাব কাৰণ সোধা, দূৰবীসকলৰ প্ৰণাম গ্ৰহণ কৰি ভবতে অন্তঃপুৰত (মূলত বাজবানীত) প্ৰৱেশ কৰা, পিতাকৰ যুত্ৰাসূচক লক্ষণ সমূহ লক্ষ্য কৰি গৈ গৈ পিতাকৰ বাসভৱন সোমাই তাত পিতাকক দেখেবা, তেজিলা ভবত কৈকেয়ীৰ ভৱনলৈ যোৱা — এই সকলো বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ অনুৰূপ কৰিয়েই দাঙি ধৰিছে। কন্দলীয়ে অৱশ্যে ভবতৰ লগত একেলগে শত্ৰুঘণ কৈকেয়ীৰ ভৱনলৈ গৈছে বুলিছে। 'হাতীদাম্য শূন্য বেন মন্তপম নাই' বুলি কন্দলীয়ে দিয়া দশবধৰ ভৱনৰ বৰ্ণনা অক্ষি অৰ্থৰহ হৈছে।

॥ ভবত-কৈকেয়ীৰ সাক্ষাৎ ॥

মাকক গৈ প্ৰণাম কৰা ভবতক কৈকেয়ীয়ে আশ্ব-আশ্বাস কৰি তেওঁৰ পিতৃ-গৃহৰ কুশল বৰ্তা সোধাৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ বামায়ণত মূলৰ অনুগত। মূলত ভবতে উপযাচিহে ককাকে মৰমত দিৱা উপহাৰবিলাক কঢ়িয়াই অনা ক্লান্ত বান-বাহিনীবোৰ বাটতে পিছ পেলাই থৈ অহাৰ কথা কৈছিলে। কন্দলীৰ বচনাত কৈকেয়ীয়ে নিজেই ‘কিবা বস্তু সন্দেশ পঠাইল দিৱা মোক’ বুলি বিচাৰিছে। তাৰ বাহিৰে কৈকেয়ীৰ অন্য প্ৰশ্ন আৰু ভবতৰ উত্তৰসমূহ মূলৰ অনুগত।

ভবতে কৈকেয়ীক অৰোধ্যা মৌলান পৰি থকাৰ কাৰণ সোধা, দশবথ কিয় নিজ ভৱনতো নাই আৰু কৈকেয়ীৰ ভৱনতো নাই (মূলত কোশল্যাৰ ভৱনত আছে নেকি) আৰু দশবথক ক’ত দেখিবলৈ পাব সেই বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰা, কৈকেয়ীয়ে তেতিয়া লাজ-কাজ এৰি পৰম আনন্দেৰে দশবথৰ স্বৰ্গগমনৰ বাতৰি দিৱা আৰু সেই কথা শুনি ভবতে আকুলভাৱে বিলাপ কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ অনুকণেই দাঙি ধৰিছে।

গৌড়ীয় পাঠত (অন্য পাঠত মহত) ভবতৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কৈকেয়ীয়ে একে আশাবেই কৈছে — “পুত্ৰশোকত অ’তুৰ হৈ তোমাব পিতৃ মহাবীৰ্য্য দশ-বথে তোমাক নিজ ৰাজ্য দান কৰি নিজৰ কল্যাণপ্ৰদ সূকৃতিৰ বলত স্বৰ্গলৈ গতি কৰিছে (গৌঃ ২।৭৪।১৭)।” কন্দলীৰ বামায়ণত অন্য পাঠত থকাৰ দৰে দশবথে ‘আপোন সূকৃতি কৰি চলিলত স্বৰ্গ’ বুলি কোৱাৰ উপৰিও ‘অনাথ কৰিলা আপোনাৰ বজুস্বৰ্গ’ বুলি কাৰণ্যৰ দিশ্বেৰীৰ প্ৰতিও ইঙ্গিত কৰিছে।

গৌড়ীয় পাঠত ভবতে মাকক বজা কি কাৰণত আৰু কেনেকৈ স্বৰ্গ-গামী হ’ল আৰু কৈকেয়ীয়ে ভবতক পৰীক্ষা কৰিবৰ উদ্দেশ্যেৰে সেই বিহা কথা কৈছেনে কি বুলি সুধিছে (গৌঃ ২।৭৫।২০,২১)। তেতিয়া ভবতক কৈকেয়ীয়ে আশ্বাস দিছে — “তোমাব নিচিনা ধৰ্মপৰম্পৰাত জ্ঞানী মোকে শোক নকৰে। তোমাব পিতাবাই বহুধৰণেৰে পৃথিৱী পালন কৰি, ৰাজ্য-দান কৰি অতিম দশা লাভ কৰিছে। ×× সত্যধৰ্মপৰাৱৰণ ৰজা দশবথে ইহলোকতকৈ

অধিক বাহিত্ত হানলৈ গতি কৰিছে (গো: ২।৭৪।২৩-২৪)।” ভেটিয়া বামৰ অভিবেক কবি বজাই বজা কবিৰ বুলি আশা কৰিছে তেওঁ অধাৰাধিকৈ ধৰিলে আহিছিল বুলি কৈ ভবতে পিতাকৰ কি ব্যাখিত হুহু হ’ল সুমিছে। শিতাকৰ তজ্জৰা কবি বাম-লক্ষণ ধন্য হ’ল বুলিও তেওঁ ভাষিছে (২।৭৫।২৭-২৯)। ভবতে এই সময়তে তেওঁৰ পিতৃহৰণ, বহু, প্রভু, জোষ্ঠ আত্ বাম ক’ত আছে বুলি মাকক বাবে বাবে প্ৰশ্ন কৰিছে (২।৭৬।৩২-৩৪)।

কন্দলীৰ বামায়ণত মাকৰপৰা পিতাকৰ মৃত্যুৰ কথা জনি ভবতে শঙ্কৰৰ সৈতে অনেক ক্ৰন্দন কৰাৰ পাছত ‘মনত মানিলো ইটো বাম অভিবেক x x । সকল নিফল ভৈল পিতৃনাশ জনি’ বুলি দুখ কৰিছে। বাটত পৰি বিলাপ কৰা ভবতক ‘উলটি কি আসিবন্ত তোমাৰ ক্ৰন্দনে’ বুলি আশ্বাস দি কৈকে-
ন্নীয়ে আক কৈছে —

বহুতৰ কীৰ্তিক খেলন্ত মহীপাল ।

বৃদ্ধ বয়সত নৃপতিৰ ভৈল কাল ॥ ২২৫৮

প্ৰজাক পালিয়া কবিলন্ত বাজ্যভোগ ।

সত্য পালি মৰিলা কালিতে নুহি যোগ ॥

কৈকেন্নীয়ে ভবতক এটা মিহা কথাও কৈছে — ‘মৰিবাব বেলা বাজা বুলিলা বচন/কাণ্ডি কবি আনিব্লোক ভবত-শঙ্কৰন ॥’ বাম-সীতা-লক্ষণক বনলৈ গঠোঁগত ‘সবলোকে কোঁতুক’ শোৱাটোও মিহা কথা।

কন্দলীৰ বামায়ণত ভবতে বামৰ কথা একো সোধা নাই; পিতাকৰ মৃত্যুৰ সংবাদে তেওঁক বেন বিমুগ্ধ কৰি পেলাইছে। এই সংকট মুহূৰ্ত্তত বহু-দিনৰ মূৰত ধৰিলে অহা ভবতে বামৰ বিবৰে আনিবলৈ নিবিচবাটো অধা-
ভাবিক কথা। মূলত ভবতে বাম ক’ত আছে বুলি সোধাৰ পাছতে মাকক এইবুলি সুমিলে—“ধীমানসকলৰ ভিতৰত তেওঁ মোৰ পিতা বজা দশবধে মোৰ হিতৰ অৰ্থে অতিৰ সময়ত আপোনাৰ আগত কিবা কথা কৈ গৈছেনেকি (গো: ২।৭৪।৩৬) ?” ভেটিয়া কৈকেন্নীয়ে ক’লে — “হা পুত্ৰ বাম, হা পুত্ৰ লক্ষণ বুলি অনেক বিলাপ কৰি পিতাবাই প্ৰাণভ্যাগ কৰিলে। পুত্ৰশোকৰ অগ্নিত সন্তপ্ত আক ধনদত্তৰ দ্বাৰা পীড়িত বজাই অতৰ সময়ত এই বুলি কৈ

হৰ্গমন কৰিলে — প্ৰতিজ্ঞা পালন কৰি সীতা আৰু লক্ষ্মণৰ সৈতে বনবাস
দুৰি অহা বামক হিনকলে দেখিবলৈ পাব, সেইসকলেই কৃতাৰ্থ (গোঃ ২।৭৪
৪০-৪২)।”

বামৰ বনগমনৰ কণ্ঠ দ্বিতীয়টো অগ্নিৰ সংবাদ পাই ভবত বিবৰ্ণ ট
পৰিল। তেওঁ মাকক বামৰ বনগমনৰ কাৰণ কি আৰু তেওঁ ক’ত বা
কৰি আছে সেই কথা সুধিলে। তেতিয়া ভবতে ভনি ভাল পাব দুৰি
কৈকেয়ীয়ে এই দৰে ক’লে — “পিতাবাৰ আদেশ মতে বদ্ধল পৰিধান কৰি
বাম সীতা আৰু লক্ষ্মণৰ সৈতে বনলৈ গ’ল। বামক বনলৈ পঠাবলৈ মো
ব্যৱস্থা কৰিলোঁ। বামক বনলৈ পঠাই পিতাবাই পুত্ৰশোকত প্ৰাণ ত্যাগ
কৰিলে।”

ভবতৰ আৰু কৈকেয়ীৰ মাজত বজাৰ মৃত্যু আৰু বামৰ বনবাস
সম্পৰ্কে হোৱা ইমানখিনি দীঘলোৱা কথোপকথনৰ (২।৬৪।২১-৪৬) ঠাইত
কন্দলীৰ বামায়ণত মাত্ৰ আঢ়ৈ কঁকি পদত থকা (২২৫৮-৫৯ পদ) কৈকে-
য়ীৰ ‘উঠা উঠা বাপ’ ইত্যাদিৰ পৰা ‘হেন দেখি লোকসমে কোতুক পাইল’
পৰ্যন্ত কথাখিনি দিয়া হৈছে।

মূলত ভবতে মাকক সুধিছে — “বামেতো ব্ৰাহ্মণৰ ধন অপহৰণ কৰা
নাই, কোনো ধনী বা ধনীয়া লোকক হত্যা কৰা নাই, বাৰ ফলত পিতাই
তেওঁৰ প্ৰাণতকৈও প্ৰিয় পুত্ৰক নিৰ্বাসিত কৰিব। তেওঁতো পবিত্ৰী ধৰ্ষণ কৰা
নাই, বাৰ ফলত জনহত্যাকাৰীৰ দৰে তেওঁক দণ্ডকাৰণ্যত নিৰ্বাসিত কৰা হ’ল।

কন্দলীৰ বামায়ণত এই কথাখিনি অলপ বেলেগ —

বামে কিনো ব্ৰাহ্মণৰ গো-বধ কৰিল।

নোহে মহাপাপ তুমি ভাৰ্য্যাক হবিল ॥ ২২৬০

সিকাৰণে প্ৰাণতাইক দিল বনবাস।

চিভিলিড কিয় পিতৃ আপোনাৰ নাম ॥

ভবতে আৰু সুধিছে — যি দশবদে সমস্ত বাছ্যৰ প্ৰতি থকা যেনে
সমান যেন অকল বামলৈকে পোষণ কৰিছিল, সেই দশবধক ‘মৰিবাৰ বোলা
কেন বিধিৱে হলিলা।

মূলত ভবতে উল্লেখ করা ধারণা কোনো পদ্ধতি কাম বাক্তি নাই কবা।
 মূলি কৈ কৈকেয়ীয়ে বামব গুণ বখানি ক'লে — “বাম চমিককুঁস, বামিক,
 নিম্পাপ, জিতেন্দ্রিয় আক উদার বভারব। বর্ষায়া বামে সমস্ত অগত আনন্দিত
 কবি আছে।” কৈকেয়ীয়ে তাব পাহত তেওঁ কেনেকৈ বাম অভিষেকব
 কথা তনি দশবধক বামবনবাস আক ভবভক রাজ্যদানব প্রার্থনা কহিলে
 আক বর্ষপবায়ণ বামে বনলৈ যাত্রা কবার পাহত বর্ষপবায়ণ দশবধে প্রাণ
 ত্যাগ কবিলে, সেই কথা পুতেকক ক'লে। তাব পাহত তেওঁ ক'লে —
 “সর্বগুণসম্পন্ন বামক পঠোরা গহিত কামটো মহেই ভোমাব ত্রীতি-সাধনব
 কাবণে কবিলে”। X X X হে পতঙ্গ, তুমি এই রাজ্য গ্রহণ কবি মোব
 প্রম সার্থক কব”।”

কন্দলীৰ বচনাত কৈকেয়ীয়ে বামব সর্বগুণসম্পন্নতা ধোকার কবানাই
 আক মূলব দবে কৈকেয়ীয়ে বামক বনলৈ পঠোরাটো গহিত কাম হৈছে মূলি
 ভবা নাই। বাকী বামবনবাস তথা দশবধব মৃত্যু সম্পর্কীয় কথাখিনি মূলব
 সৈতে একেট।

মূলত ভবতে কৈকেয়ীক নিন্দা কবার বর্ণনা দুটা সর্গ গো: (২।৭৫, ৭২স:)
 জুঁবি দিয়া হৈছে। সেই দীঘলীয়া কথাখিনিত প্রকাশ পোরা ভবতব মাকব
 প্রতি কোভ আক বৃত্তিনিষ্ঠতা কন্দলীৰ ৫ম বর্ণনাটোতো (২২৭২-৭৯১)। প্রকাশ
 পাইছে। মূলত ভবতে বামব হৈ নিজে বনবাস খাটি বামক রাজপাট অর্পণ
 কবিলে সিদ্ধান্ত কবিলে (গো: ২।৭৫।৩০), কন্দলীৰ বামায়ণত ‘প্রাভক্ষণে
 মরো আজি যাইবো বসমাজ’ বুলিহে কৈছে।

কন্দলীয়ে কৈকেয়ীয়ে ভবভক কোরা আদোষপাতখিনিব পাহতে
 লিখিছে — “হরো ভাই জানিল বামব বনবাস/কুঁজীৰ কাবণে ভৈল রাজ্যব
 বিনাশ”। তাব পাহত ভবতে মাকক ভিবদ্ধাব কবিলে। মূলত এই সমস্ত
 শব্দ ভবভব লগতে নাছিলেই; কৈকেয়ীক ভিবদ্ধাব কবার পাহতহে তেওঁ
 আহি ভাঙ উপস্থিত হৈছে (গো: ২।৭৭।১)। সেই সমস্ত শব্দই দ্বন্দ্ব আত্মব
 হৈ পবা ভবভক সাক্ষ্যনা দিওতে কৈছে যে তেওঁ ইতিমধ্যে কুঁজী বহুদাব
 কাবণেই সমস্ত অনর্থ ঘটিছে বুলি জানি আহিছে (২।৭৭।২)।

ভবভৰ লগতে শঙ্কৰও কৈকেয়ীৰ ওচৰলৈ গৈছিলে বুলি কন্দলীয়ে আগতে উল্লেখ কৰি আহিছে যদিও মূলৰ দৰে শঙ্কৰই এই সময়ত আহি ভবভৰক সাক্ষ্য দিছে বুলিছে। মূলত এই সময়ত শঙ্কৰই ভবভৰক কৈছে — “বিহান, অনুশাস, সমস্ত প্ৰাণীৰ কল্যাণত বন্ত, আৰ্থ বামে বন্তত্বতা বিসৰ্জন দি ভিৰোভা এজনীৰ কথাযতে কিয় বনলৈ গ'ল? বল-বীৰ্য আৰু অস্ত্ৰ থাকিও লক্ষ্যণে কিয় পিতাকক নিগ্ৰহ কৰি বামৰ অভিষেক নকৰিলে (গোঃ ২।৭৭।৩-৫)।” কন্দলীৰ বামাৱলত শঙ্কৰই বামক নিন্দা কৰা নাই, মূলৰ দৰে লক্ষ্যণকহে নিন্দা কৰিছে।

॥ কুঁজীৰ বিপত্তি ॥

গৌড়ীয় পাঠৰ মতে এই সময়তে গুৰু বন্ত, অলংকাৰ পিছি, চন্দন-অঙ্কুৰে শৰীৰ সিন্ধি কুঁজী মন্ত্ৰৰা আহি বাজতবনৰ সিংহদ্বাৰত উপস্থিত হ'ল। তেতিয়া ভবভে শঙ্কৰক ক'লে “যাব কাৰণে বাম গ'ল আৰু মোৰ পিতাই দেহভাগ কৰিলে, সেই পাপিনী বংশসো কুঁজী সৌজনী। তুমি তাইৰ বখাবিহিত ব্যৱস্থা লোৱা” (গোঃ ২।৭৭।২-৭)।

মামৰ কন্দলীয়ে নিজ কল্পনাৰে সজাই পৰাই কুঁজীক হাঁহিৱাত্তৰ পাতি কৰি উলিয়াইছে। তেওঁৰ মতে কুঁজীয়ে যেতিয়া ভবভ আহিছে বুলি শুনিলে, তাই ‘বজ্জি অলংকাৰ’ পিছি ‘হংসী কেলি কৰে বেন সৰোবৰ মাছে’ গতিৰে কৈকেয়ীৰ গৃহলৈ গ'ল আৰু মনতে ভাবিলে —

বয়সত বৰ মই ভবভত কৰি।

কামবশ ভৈলে সিটো দোষক নধৰি ॥ ২২৮৬

বিমিতে কুমাৰে য়েৰে লাজ কিছু কৰি।

গুপ্তকণে তথাপিভো হৈবো পটেধৰী ॥

মূলত মন্ত্ৰৰাৰ এনে বাগনা মুঠেই নাছিল। শঙ্কৰই নানা প্ৰকাৰে কুঁজীক শাৰীৰিক পীড়ন কৰা আৰু কটু বাক্য বোলা আৰু কৈকেয়ীয়ে কুঁজীক বন্ত কৰিবলৈ ভবভৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ দৰেই দিছে। কন্দলীৰ বামাৱলত কৈকেয়ীয়ে ভবভৰ ওচৰত তোলা নিৰোক্ত অভিযোগ মূলত নাই —

হুই গোটা ভায়েকর পরে দরী নাই । ৮

বনে বনে মোক চাই চকুক পকাই ॥ ২৫৯৯

নিমাকণ দেখো বব সুমিত্রাব পোত ।

দুরো গোটা ভায়েক মাঝিতে চাহে মোক ॥

লক্ষণেও মোব মাঝিতে সাজ ঠেল ।

বামর বচনে পাচে বাহুরা গেল ॥ ২৬০০

মূলত ভবতে শত্রুরক কুঁজীক পীড়ন করার পরা বিবত কারবলৈ কৈছিলে
“কুঁজীক সকলো গ্রাণীবে অবধা; তুমি তাইক করা কর। ধর্ম্মা বামে
মোক মাড়খাতী বুলি ভ্যাগ নকবে বুলি জনা হ’লে মই এই পাণ্ডিতী কৈকে-
রীকহে বখিলোহেভেন । হে ধর্ম্মজ, ক্রোধ সহরণ কর” । মন্থরা পদর দাসী এজনী
কুঁজীহে । তাই নিজ কর্ম্মফলর দাবা এনেরে মবিহে । এই অসৎ ভিবোভাজনীক
মাঝিলে ধর্ম্মা বামে তোমাকে মোকে নিচর ভ্যাগ কবির (গৌঃ ২।৭৭।২৬-২১) ।”

কন্দলীর বামায়ণত ভবতে ‘মরাক মাঝিলে’ একো ফল নাই আক
কুঁজী পরব দাসী মাত্র বুলি কৈ শত্রুরক বিবত কবিলে । কুঁজী গৈ কৌশল্যাব
কাম চপা, দৈব-বিমোহিত হৈহে কৈকেয়ীয়ে বামর অনিষ্ট সাধন কবিহে
বুলি ভবতর উপলক্ষি হোরা আক কৌশল্যাব কারণে ভবতে আকুল ভাবে
বিলাপ করার কথা কন্দলীয়ে মূলর অনুরূপেই লিখিহে । ভবতর কান্দোন তনি
সুমিত্রাক লগত লৈ কৌশল্যা ভবতর ওচরলৈ অহা আক কৌশল্যাক দর্শন
কবির উদ্দেশ্যে ইকালর পরা গৈ থকা ভবত-শত্রুরই বাটতে কৌশল্যা-
সুমিত্রাক লগ পোরাব কথাও মূলর অনুরূপ ।

॥ ভবত-কৌশল্যা-সংবাদ ॥

মূলত আছে ভবতক দেখিয়েই কৌশল্যা মোকত চলি পবিল আক
তাকে দেখি ভবত-শত্রুরই কান্দিলৈ ববিলে । কন্দলীর মতে কৌশল্যাক দেখি-
য়েই ভবতহে ‘হা মবিলোহো’ বুলি মুচ্ছিত হৈ পবিল । কৌশল্যাই ভবতক
কোরা কথাখিনিও কন্দলীর বামায়ণত মূলর সৈতে একে নহয় ।

মূলত কৌশল্যাই ভবতক কৈহে — “বাল্যর অভিজানী তুমি কৈকে-
রীব দাবা খোজাই লোরা নিচরক বাজ্য সৌভাগ্যক্রমে লাভ কবিহা ।

ভোমার মাৰাই মোৰ লু'ৰাটোক একো অপকাৰ নকৰা সত্ত্বেও বহুল শিষ্টাই
নিৰ্ধাৰন দি কি কৰা পালে ? তেওঁ সোঁতাক কি কাৰণত নিৰ্ধাৰন দিলে ? বাম-
লক্ষণক লৈ বনলৈ গ'ল । আজি সুমিহাক লৈ যোৱা $\times \times$ বনলৈ গুচি যাম । অথবা
ব'ত মোৰ পুত্ৰ বামে পিতাকৰ আদেশ মতে তপস্যা কৰি আছেগৈ
সেই বনলৈ মোক তুমিগ্ৰেই পঠাই দিহা । বন-বহুৰে পৰিপূৰ্ণ, চতুৰংগ সৈন্য
সমৰ্থিত, ভোমার বাহিত আৰু পিতৃদত্ত কল্যাণপ্রদ ৰাজ্য তুমি লাভ কৰা
(গো: ২।৭৮পঃ) । ”

কন্দলীৰ বামায়ণত কৌশল্যাই কৈছে —

উঠ উঠ বাপু তই মুখে এৰ লাজ ।

মায়েবৰ হাতে তই মাগি লৈলি ৰাজ ॥

ৰজাকো মৰাইলি বাম বনবাস দিলি ।

পিতৃবধ কৰি কোন কৰ্মক সাধিলি ॥ ২০০৮

কৌশল্যাই আৰু কৈছে যে তেওঁক কোৱা হ'লে বামে নিজেই ভবন্তক
মুহুৰাজ পাতিলেহেঁতেন ; তেনেহলত ভবতে কৌশল্য আৰু সুমিত্ৰাক কিয়
অগ্নিকুণ্ডত থাণিলে ।

মূলত ভবতে বামৰ দ্ৰোহ আচৰ্য নাই বুলি থোৱা শপতবিলাক
পঁচিহটা শ্লোকত বৰ্ণনা কৰা হৈছে (গো: ২।৭৮।১-২৫) । কন্দলীৰ ৰচনাত
ভবতে থোৱা শপতত তাৰ ভিতৰত ব্ৰহ্মবধ, কপিল গো-বধ, গুৰুভাৰ্যা-
হৰণ, আত্মহত্যা, প্ৰতিজ্ঞিত দান নিদিয়াৰ পাপ, ৰাজদ্ৰোহ আৰু সমস্ত ধৰ্মৰ
ফল নাশৰ উল্লেখ আছে (২০১১-১৩ পদ) । এনে ভৱন্তক শপত তনি কৌশ-
ল্যৰ গা পুৰিবলৈ ধৰিলে । কৌশল্যাট ইয়াতো মূলৰ দৰেই ভবন্তক আশীৰ্বাদ
কৰিলে । মূলত কৌশল্যাই ভবন্তক পিতাকৰ অন্তিম সংকাৰ কবিলেহেঁতেন
কৈছিলে । এই সময়ত ভবত বোকত মুচ্ছিত হৈ পৰিছিলে । কন্দলীয়ে বোক-
বগ্ন ভবন্তৰ বৰ্ণনা এই দৰে সৰ্মস্পৰ্শ কৰি তুলিছে —

তপত খোলাত কৰে মাছে বেন মত ॥

মন্দকৰ্মে মাৰব, খৰীবে বেই ভাপ ।

সুৰাপান কৰি বেন বিষৰ সন্তাপ ॥ ২০১৫

আবেশ কৰত বোক কৌশল্যাব গাঁৱে।

পিতৃশোক বহি বেন ফলে ভাৱ গাৱে ॥

পাহদিয়া বাতিপুৱা বশিষ্ঠ প্ৰমুখো গুৰু, মন্ত্ৰী আৰু পাৰশ্বৰ ভৰত
ওচৰলৈ বোৱা, পিতৃ আৰু আত্ম শোকত বিহ্বল হৈ পৰা ভৰতক বশিষ্ঠই
পিতৃকাৰ্য সমাধা কৰি প্ৰজাৰ হুখ নিবাবলৈ অৰ্থে বাতপাট প্ৰেৰণ কৰিবলৈ
আজ্ঞান কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ অনুবৰ্ত্তাই আগ বঢ়াইছে।

॥ দশবৰষ অস্তোষ্টি ক্ৰিয়া ॥

সৌদীৰ পাঠৰ মতে ভৰতৰ অনুবোধক্ৰমে তেওঁক বশিষ্ঠ প্ৰমুখো
মন্ত্ৰী-পুৰোহিতসকলে বজাৰ যুতদেহৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। তিনিশ পঞ্চাশ পৰাকী
বাজপতী আৰু কৌশল্যাও তাত উপস্থিত হ'লগৈ। বিলাপ কৰিবলৈ ধৰা
ভৰতক বশিষ্ঠই ভূবিদ্যাৰ বজাৰ কাহিনী কৈ শান্ত কৰিলে।

কন্দলীৰ বাসায়গত বজাৰ শৱদেহৰ ওচৰলৈ বোৱাৰ আগতেই বশিষ্ঠই
ভৰতক ভূবিদ্যাৰ কাহিনী শুনাইছে। ভৰতে পিতাকৰ প্ৰেতকৰ্ম সমাপন কৰি
বাসৰ সেৱাহে কৰিবগৈ, তেওঁক বাজপাট নালাগে বুলি ক'লে। তাৰ পাছতহে
ভৰত-শত্ৰুঘ্নক শৱদেহৰ ওচৰলৈ নিয়া হৈছে। বজাৰ শৱদেহ নি সবৰ্ণ পাৰত
স্বধাৰিণি সংকাৰ কৰাৰ বৰ্ণনা চমু হ'লেও কন্দলীয়ে মূলৰ অনুবৰ্ত্তাই নাতি
ধৰিছে। মূলত যোগেশ্বৰী আদিয়ে ভৰতৰ স্তুতিসৌত গোৱাত ভৰতে নিবেশ
কৰাৰ কথা আছে (২।৮২ স:) , কন্দলীয়ে তাৰ উল্লেখ কৰা নাই।

মূলত দশবৰষ উদ্দেশ্যে অশ্বত্থি দিয়াৰ সময়ত সবৰ্ণ নদীত বিপাসা,
লজ্জা, গংগা, যমুনা, সবৰ্ণতী, চক্ৰভাঙ্গা প্ৰভৃতি নদী সন্নিহিত হোৱা বুলি
আছে। কন্দলীয়ে সেই নদীসমূহৰ লগত পৰ্বতী, গোধতী, কাৰ্বেৰী, লোহিতা,
নৰ্মদা, সুবেষা, শোণ গোধাবতী, হীৰণ্যতী, কৃতমালা আৰু ভাস্কৰতী নামৰ
নদীৰ নামো উল্লেখ কৰিছে। তাৰ্থৰ মূলপাস কৰি দশবৰ্ষ বৰ্ণনাত হোৱা
আৰু ইয়াই তেওঁক আগ বঢ়াই নি অৰ্ধাসন এৰি দিয়াৰ কথা কন্দলীৰ নিজা
উদ্ভাৱনা।

পিতাকৰ বাৱতীৰ জাছাদি কাৰ্য সমাপন কৰাৰ পাছত ভৰতক মন্ত্ৰী-
সকলে বাজ্যতাৰ প্ৰেৰণ কৰিবলৈ কোৱা, ভৰতে বাবক বাজ্য অৰ্পণ কৰি নিজে

বনবাস খাটিবলৈ হিব কৰা, বায়ৰ ওচৰলৈ বাবৰ কাৰণে বাট-পথ পৰি-
 ছাব কৰিবলৈ মানুহ পঠোৱালৈকে বুলি ঘটনাৱলীৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে চমুকৈ
 হ'লেও মূলৰ অনুকণেই দিছে। বায়ৰ ওচৰলৈ যাবলৈ গ'লোৱা ভৱতক
 বশিষ্ঠই কোৱা কথাখিনি কন্দলীৰ বামায়ণত মূলৰ সৈতে একে নহয়।

॥ ভৱত-বশিষ্ঠ সংবাদ ॥

গোবীৰ পাঠত থকামতে বশিষ্ঠই ভৱতক এই বুলি কৈছিলে —
 “বাছা, ধৰ্ম-আচৰণকাৰী বজা দশথে ধনে-বানে সমৃদ্ধ পৃথিৱী তোমাক
 দানি কৰি গৈছে। X X বায়ে পিতৃ-আদেশ লংঘন নকৰে। পিতাবাই
 আক জ্যেষ্ঠ ভাতৃয়ে তোমাক নিষ্কণ্টক ৰাজ্য দান কৰিছে। অমাত্যগণক
 সজোষ দি তুমি তাক ভোগ কৰা। উত্তৰ, দক্ষিণ আৰু পশ্চিম দেশৰ,
 কেবলৰ আৰু বীণবাসী বজাসকলে আহি তোমাক বহু উপহাৰ দিয়কহি
 (গোঃ ২।৮৮।৪-৭)।”

কন্দলীৰ বামায়ণত বশিষ্ঠই ভৱতক কোৱা কথাখিনিত মূলতকৈ সুৰ
 বেলেগ —

ভালমতে নুহুজিলো চৰিএ তোমাৰ ॥ ২৩৬১

তোমাৰ মাতৃৰ বোলে তেজি ইটো ৰাজ।

ভাৰ্যা জাতৃ সবে ৰাম আছে বনমাজ ॥

ৰাজ্যসুখ এৰি বনকল কৰে ভোগ।

তাক হিংসা কৰিতে তোমাৰ নোহে ৰোগ ॥ ২৩৬২

X X X বুলিবাছা ৰামক আনিতে প্রতি হাওঁ।

ইটো বচনক আমি কেনে পতিৱাওঁ ॥ ২৩৬৩

তোমাৰ কণ্ট ভৈল বিদিত পূৰ্বত।

হয়ে ৰাজ্য লোৱাইলাহা মাতৃৰ হাতত ॥

মূলত বশিষ্ঠই ভৱতক ৰাজপাট গ্ৰহণ কৰিবলৈ কোৱাৰ কাৰণে তেওঁৰ
 খং উঠিছিল; তেওঁ কৈছিল যে হয় তেওঁ ১গ ৰামক দুবাই আনিব, নহয়
 লক্ষণৰ দৰে ৰামৰ লগত থাকিব।

কন্দলীৰ বামায়ণত বশিষ্ঠই ভৱতক ‘হনু’ৰ সন্দেহ কৰিছে বেতিয়া

ইয়াত ভবভৰ উত্তৰো মূলতকৈ বেলেগ হ'ব। ইয়াত ভবভে 'কৃত-তৰিহাত' জানিও ভেনে কথা কোৱাৰ বাবে বশিষ্ঠক ৰং কৰি কৈছে —

আনে কি ইসৰ ৰাক্য বুলিবেক মোক ।

দেখাইলোহো হন্তে তাক আছি ৰমলোক ॥

ভবভে ভাব পাৰভ ৰামক বনবাস দিয়াৰ কথা যদি তেওঁ সপোনতো ভাবিছিলে, তেনে তেওঁ বশিষ্ঠৰ নিচিনা সহস্ৰজন ব্ৰাহ্মণবৰ, গজাৰ ভীৰভ সহস্ৰ কশিলা-গো-বধ, গোত্ৰহত্যা, সুৰাপান, অগম্যাগমন, ব্ৰাহ্মণৰ মূৰ্ধ অগ-হবণৰ মহাপাতকত পৰিব বুলি শপত ধাৰে। ভবভে আক ক'লে —

ৰামে অগ ৰামে তপ ৰামে ইষ্ট দেৱ ।

ৰামৰেমে চৰণক কৰিবোহো সেৱ ॥ ২৩৭১

ৰাম দেৱ, হিম আক ওকত ওকত, সৰ্বকণে শিঙ-মাতৃৰ অনুগত, পৰম বিনীত, বেদশাস্ত্ৰত নিপুণ, ক্ৰোধত ৰমসদৃশ, ক্ষমাত বসুমতী, পাৰ্ভৱীত সাগৰ, বুদ্ধিত বৃহস্পতি ইত্যাদি বুলি কৈ ভবভে শেষত বশিষ্ঠক নিজৰ অভি-প্ৰায় জনাই দিলে —

প্ৰীতি কৰি আনি ধাণি ৰামক ৰাজ্যত ।

মই বনে থাকি পালো পিতৃৰ শপত ॥

ভবভৰ কথা শুনি বশিষ্ঠই 'চিণ্ডক লখিতে কৰিলোহো পৰিহাস' বুলি কৈ ভবভক ৰামৰ ওচৰলৈ যাবলৈ অনুমতি দিছে আৰু 'ভোম্বাৰ এমানে দেখো আমিও ৰামক' বুলি সত্যোৰ প্ৰকাশ কৰিছে।

। ভবভৰ সদল-বলে ৰামৰ সৰীপলৈ যাজ্ঞা ॥

এই যাজ্ঞাৰ বৰ্ণনা সংক্ষেপ কৰি হ'লেও কল্পলীয়ে মূলৰ অনুবৰ্তী কৰি দাঙি ধৰিছে। ভবভৰ লগত যোৱা আশাৰিধ বৃত্তিকৌটীৰ কথা মূলত কোৱা নাই; কল্পলীয়ে চৌক বিষয় নাম উল্লেখ কৰিছে। ভবভে সদল-বলে গৈ গজাৰ পাৰভ পিতৃ-তৰ্পণ কৰা আৰু ওহই ভবভৰ বিপুল সৈন্য বাহিনী দেখি সেই অভিযান ৰামৰ বিকছে বুলি ভাবি বগসজা কৰাৰ বৰ্ণনাও মূলৰ অনুগত। মূলত ওহই ভবভে ৰামক বন কৰিবলৈ গৈছে বুলি সন্দেহ কৰিছিলে যদিও কল্পলীয়ে লিখাৰ দৰে তেওঁ ভবভে নাকৰ হতুৱাই ৰামক ৰাজ্যহাত

কবি পিতাকৰ হৃদুৱাই বনবাস দিওৱাৰ বড়বত্ত কবিলে বুলি ভবা নাট।

মূলত নাই বদিও কন্দলীয়ে ভবভৰ আৰু গুহৰ সৈন্যৰ মাজত সংঘৰ্ষ হোৱা বুলিছে (২৩৯৬ পদ)। কন্দলীৰ বামায়ণত তেনে অৱস্থাত গুহই মন্ত্ৰীক মাতি আনি কৈছে —

বুজিবাক নিয়ো হাক আমাৰ সেনাক ॥

অবিচাৰে প্ৰথমত যুদ্ধ কৰোঁ বেৰে।

পৰ্য্যন্তে আমাৰ ঘাটি মিলিবাক তেবে। ২৩৯৭

প্ৰথমতে ভবভক ডেটিবাক হাওঁ।

ভালমতে তান চিত্ত জিজ্ঞাসিৱা চাওঁ ॥

তনি আৱোঁ ভবভৰ বামত ডকতি।

বামক নিবাক বেৰে আসিছে সম্প্ৰতি ॥ ২৩৯৮

তেবে বুজিবাক হোগ্য আমাৰ নোহৱ।

মূলত গুহই নিজৰ বাহিনী সজ্জিত কৰিবলৈ কৈ সহস্ৰ সহস্ৰ জাতি-বন্ধু লগত লৈ ভবভৰ আশৱ বুজিবৰ কাৰণে আগ বাঢ়ি গৈছিল।

॥ ভবভ-গুহৰ সাক্ষাৎ ॥

সাহ, মাংস আৰু মৌ লৈ ভবভৰ ওচৰলৈ যোৱা গুহক দেখি সুমন্ত্ৰই ভবভক ক'লে — “আপোনাৰ ঘোঁৰা আড়ৰ সৰা গুহ X X আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিব লাগিছে। তেওঁ দণ্ডকাৰণ্যৰ বিষয়ে জানকৈ জানে। আপোনাৰ শ্ৰীতিৰ অৰ্থেই তেওঁ আহিছে। বাম-লক্ষণ ক'ত আছে, সেই কথা তেওঁ নিশ্চয় জানে (গৌ: ২।২১।১-৪)।”

কন্দলীৰ বামায়ণত পাত্ৰ-মন্ত্ৰী আৰু সেনা সমন্বিতে উপহাৰ লৈ গুহক অহা দেখি সুমন্ত্ৰই ভবভক সেই কথা জনাই ক'লে যে তেওঁ বামৰ পৰম হিতকাৰী নবা; ভৱতে তেওঁক সংকাৰ কৰিব লাগে। বামে পূৰ্বে ‘আলিঙ্গি ধৰিৱা জান যুখে হুমা দিল’ বুলি সুমন্ত্ৰই ক'লে। সেই গুহৰপৰা বাম-লক্ষণৰ লংবাদ পাব পৰা হ'ব।

মূলত ভবভৰ স্বপ্নামতে সুমন্ত্ৰই গুহক ভবভৰ ওচৰলৈ লৈ গ'ল। উপ-হাসসম্বন্ধে চৰ্চণ কৰি গুহই ভৱভক বাণিতটো তেওঁৰ জাতিৰ্থ্য গ্ৰহণ কৰি পাত্ৰ-

দিনা বাজা কবিবলৈ বিনীত প্রার্থনা জনালে। গুহৰ ব্যৱহাৰত মজাই হৈ ভৰতে ভৰতাকৰ আশ্রমলৈ বোৱা পথৰ কথা সুধিলে। গুহ নিজেও ভৰতৰ লগতে বাব বুলি ক'লে আৰু তেওঁৰ মনত জন্মা সন্দেহ প্ৰকাশ কৰি গুহই ক'লে—
“আপুনি বামৰ প্ৰতি অসংভাৱ লৈ বাব বুজিছে নে কি? আপোনাৰ বিপুল সৈন্যবাহিনী দেখি মোৰ সেই সন্দেহ জন্মিছে” (গৌ. ২।১২।৭-১৬)।

কল্পলীৰ বামাৱগত এইখিনিতে বৰ্ণনা কিছু বেলেগ হৈছে। সূমন্তই যেতিয়া বামৰ পৰম সূদৰ গুহ অহাৰ কথা জনাই ভৰতক আদৰ-সৎকাৰ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিলে সূমন্তকে সেই কাম কৰিবলৈ ভৰতে আদেশ দিলে। সূমন্ত আগবাঢ়ি গ'ল, ছয়ো হাঁহিমুখেৰে ছয়োকো আকৌৱালি ধৰিলে, মধুৰ বচনেৰে আদৰ-আত্মাস কৰিলে। গুহক ভৰতৰ ওচৰলৈ লৈ বোৱা হ'ল। গুহই দুবৰেপৰা কৃতজ্ঞালি হৈ দণ্ডতে পৰি তাৰ পাছত জানু পাৰি নম্ৰভাৱে বহিলে। গুহৰ সেই শুভিতাৰ দেখি ভৰতে তেওঁক ‘প্ৰিয়বাক্যে পূজা কৰিলন্ত বহুতৰ’। ভৰতে সূমন্তৰপৰা গুহৰ শুভভাৱ আৰু ‘বামত ভৰত’ৰ কথা শুনিহে বুলি কৈ সুধিলে — “বামৰ বৃত্তান্ত যত তুমি অ ছা জানি/বহিষ্যে আমাত তান কলাণ কাহিনী ॥” তেতিয়া গুহই ক'লে —

কেনহতে জানিবো তোমাৰ শুদ্ধমন ॥

ভাল মন্দ তোমাৰ জানিতে মই চাওঁ।

ভেবেসে বামৰ বাৰ্তা তোমাক জনাওঁ ॥ ২৪০৮

মূলত গুহৰ সন্দেহ দুৰ কৰিবলৈ ভৰতে স্নিগ্ধ বচনেৰে কৈছিলে —
“হায় বিক, কি কষ্ট, ভেলে এটা সময় বেন নাহক। বামৰ সম্পৰ্কত তুমি মোৰ ওপৰত ভেলে সন্দেহ কৰা উচিত নহয়। জ্যেষ্ঠভ্ৰাতৃ বাম মোৰ গিড়ৰ ভূম্ব। বনবাসী বামক মই দুবাই জানিবলৈ লাভ”। তুমি মোৰ প্ৰতি অন্য ভাৱ নল'বা। মই সত্য কবি কৈছোঁ (গৌ. ২।১২।১৮,১৯)।”

কল্পলীৰ বামাৱগত গুহৰ কথা শুনি ‘বস্তৱ প্ৰহাৰে বেন হিয়া ভৈল হিব’ অৱস্থা হোৱা ভৰতে মনতে ভাবিলে —

চাতালে গধিহা যোক কৰিবাক পাইল।

কৈকেয়ী সন্তোষে মোৰ দৰ্শন কৰাইল ॥

চুইবে ভাল নহে সৰ্ব জাতিতো অৰম।

ভাহাতো বামন্ত ভৈল ভক্তি উত্তম ॥ ২৪১০

আমাক গৰিহা কৰে অৰম চণ্ডাল।

ইলাজত কৰি মোৰ মৰণেসে ভাল ॥

কন্দলীৰ মতেই বামে যাক আলিঙ্গন কৰি লিখত চুখন কৰিছিল,
সেই গুহৰ এতি এনে হেৰ ভাৱ ভৰতৰ মনত লগাব কন্দনাটোও কন্দলীৰ
নিচৰেই; বান্ধী বামাৰণৰ কোনো পাঠতে এনে ভাৱৰ ইঙ্গিত পোৱা নাযায়।

চণ্ডালেও গৰিহা কৰিছে বুলি লক্ষিত হোৱা ভৱতে গুহক “বি বোল
বুলিলা গুহ উচিত ভোমাব” বুলি কৈ মাকৰ দোষতহে তেওঁ এনে অপবাদৰ
ভাগী হ’ল বুলি ক’লে। তেওঁ আক ক’লে, তেওঁৰ কাৰণে বামেই জীৱন,
বাহুই তেওঁৰ শ্ৰাণ, বাম তেওঁৰ বাবে পিতৃতো অধিক। মাকৰ দোষত
বনবাসৰ দুখ ভোগা বামক তেওঁ নিবলৈ বুলি বনলৈ অ’হছে। বামলৈ তেওঁৰ
কপটভাৱ নাই। ‘মিছা যদি বে’লো ব্ৰহ্মবধ পাণ পাও’ বুলি শপত ৰাই
এইখিনি কথা কোৱা শু ভব ‘শ্ৰেষ্ঠ ডাইত ভক্তি’ দেখি গুহই সন্তোষ পালে।
গুহই ‘সাকল জনম তুমি মুক্তি সাধিলা’ বুলি শ্ৰবাস কৰি ‘দলবধৰ সূত বাঘৰ
ভাই’ ভৱতক বাতিটোৰ কাৰণে তেওঁৰ আতিথ্য গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ
কৰিলে। মূলত বি সৰলভাৱে গুহই ভৱতৰ অভিপ্ৰায় জনাব আগতেই তেওঁক
আতিথ্য ৰাচিছিল, ইয়াত সেট সৰলভাৱ আভাস পোৱা নগ’ল।

কন্দলীয়ে মূলত নাই যদিও লোককচিৰ অনুকূল কবি খোৱাবস্তৱ
নাম উল্লেখ কৰি ভৱত তথা সহযাত্ৰীসকলক আগবঢ়োৱা আতিথ্যৰ বিতং
বিৱৰণ দিছে। কন্দলীৰ বামাৰণত বামৰ বাদ্ৰিমাণস সম্পৰ্কত মূলত ভৱতে
গুহক পুথানুপুথ ভাবে সোধা কথাখিনিৰ অৱতৰণা নকৰি বামে ব্যৱহাৰ
কৰি বোৱা তুণশয্যাখনকে কেন্দ্ৰ কৰি পৰিৱেশৰ কাৰণ্য গভীৰ কৰি তুলিছে।

মূলত শয্যাত পৰিও বামৰ চিন্তাত টোপনি মহা ভৱতৰ ওচৰলৈ
গৈ গুহই তেওঁৰ বামৰ এতি ভক্তিৰ প্ৰশংসা কৰিলে। ভৱতে গুহক বাম-সীতাই
ক’ত গুইছিলে, ক’ত বিজ্ঞান লৈছিলে, কি ৰাইছিলে, লক্ষণ কোন ঠাইত
গুইছিলে, ইত্যাদি অনেক কথা সুধিবলৈ ৰখিলে। বামৰ সেই প্ৰশ্ন-বাণসৰ

বাতি লক্ষণ আক ওহই উল্লগবে কটোরাব কথা। ভবতে তুমিই পাইছে
বুলিও ক'লে। ওহই ভবতে এলমতে যথার্থ কর্ণনা দি গ'ল (যোঃ ২:১৪১-২৫)।
ওহই যেতিয়া বাম-লক্ষণে জটা-বন্ধন কবি সীতাবে সৈতে বনবাতি। কথার
বর্ণনা কবিলে, তেতিয়া ভবত লোকত মুগ্ধিত হৈ পবিল। ভবতক জাঁকো-
তালি বনি শঙ্করো কান্দিবলৈ ববিলে। তাকে তনি কশবধব পটীগণে ভবতক
বেবি ববিলেগৈ। কৌনল্যাই ভবতব গাত যবমেবে হাত ফুৰাই তেওঁ'ৰ কিবা
অমুখ হৈছেনেকি, নে বাম-লক্ষণ সীতাৰ কিবা অন্তত সংবাদ পালে বুলি
মুখিবলৈ ববিলে।

ভবতে পুনৰ বাম-লক্ষণৰ কথা হৈ মুখিবলৈ ববিলে। ওহই ভবতক বামে
বান্ধিৰাপন কথা ইজুদীমূলক তুণশয্যাখন আঙুলিচাই দেখুৱালে। ২৩শকণ
সৈতে উঠি গৈ ভবতে সেই শয্যা চাই চাই, বাম-সীতাৰ শব্দন চিহ্নসমূহ
দেখি তেওঁ লোকত আতুৰ হৈ পবিল। বাহুপুত্ৰ বাম আৰু বাজনন্দিনী সীতাৰ
বাহুভবেনে সুখ আৰু বনবাসৰ কষ্ট তুলনা কবি ভবতে শোক কবিলৈ
ববিলে।

কপালীৰ বামায়ণৰ মতে ওহৰ আভিধা লাভ কবি ভবত-শঙ্কৰই
কিছু সময় লোক পাহৰি আছিলে যদিও অংগ পাহতে তেওঁলোকক লোকে
জুৰি দি ববিলে। তেতিয়া ওহতে ওহক তেওঁ'ৰ বাম-লক্ষণ-সীতাৰ গৈ কত
দেখিবলৈ পাব, তেওঁলোকক সুমাৰ তেওঁ'ৰ টোপনি নোহোৱা হৈছে বুলি
কৈ 'ইজুদী বৃক্ষৰ মূলে তুণ শয্যা চাওঁ বুলি ক'লে। ওহই ভবত-শঙ্কৰক ইজুদী
গছৰ তললৈ লৈ গ'ল আৰু বাম থকাৰ দিনা বাতি সুমন্ত আৰু লক্ষণৰ সৈতে
তেওঁ'ৰ পহৰা দি থকাৰ কথা কলে। তাৰ পাছতে হৰো ভায়ে পুতা জটা-
বন্ধন কবি 'ভূমিপাৰে' কেনেকৈ বাবলৈ ববিলে, গঙ্গা পাব হৈ গৈ বনত এহেল
কবিলেগৈ আৰু তাকে দেখি সুমন্তই সৈতে ওহই কেনেকৈ কান্দিবলৈ ববিলে,
তালৈকে ধোবতে কৈ শুনালে।

বামৰ তুণশয্যা চাই কান্দিবলৈ থকা ভবত-শঙ্কৰৰ লগতে সুমন্ত আৰু
ওহৰো বিলাপ জুৰিলে। বাম-সীতা-লক্ষণৰ বনত কিবা অঘটন হ'ল বুলি
তাবি সন্মিতাক লগত লৈ কৌনল্যাও সেই ঠাইত উপস্থিত হ'লগৈ। দুয়ো-

গৰাকী বাতুৱে পুত্ৰসন্তানৰ ডিঙিত ধৰি কান্দি কান্দি বিমূৰ্ছিত হৈ পৰিল। অন্য নাগীদলেও হাহাকাবে কৰিবলৈ ধৰিলে। মৃত্যু ভৰতে কৌশল্যাক চোৱা অসমীয়া দিহাৰ কথা নাই। কন্দলীৰ বামাৱলী ভৰত-শত্ৰুই কৌশল্য-সুমিহাৰ তুলি ধৰি আশ্বাস দি ক'লে — “বামৰ অবাৰ্তা। মাত্ৰ আন কিছু নাই/কান্দিগোনা অশ্মি তান তৃণশয্যা চাই ॥” মৃত্যুৰ দৰে ইহাভেতা ভৰতে বাতুপুত্ৰ বামৰ পূৰ্বৰ শয়ন-গোছনৰ লগত বনবাসৰ তৃণপ্ৰদ কীৰমৰ তুলনা কৰি দ্বন্দ্ব কৰিছে।

ইয়াৰ পাছত ভৰতে তৃণশয্যাত শয়ন কৰিবলৈ, বৃকচৰ্ম আৰু জটা ধাৰণ কৰি ফল-মূল ভোজন কৰিবলৈ সংকল্প গ্ৰহণ কৰিলে; কাৰণ ভৰতৰ মতে “বামৰ সেৱক মই ধৰোঁ তান ধৰ্ম।” মৃত্যু ভৰতে শত্ৰুৰ সৈতে বামৰ হৈ চোকা বছৰ বনবাস খাটিবলৈ আৰু বাম-লক্ষণক ৰাজ্য পালনৰ বাবে অনুৰোধ জনাবলৈকে। সংকল্প গ্ৰহণ কৰিছিল। মৃত্যু নাই যদিও কন্দলীৰ বামাৱলী ভৰতে এইখিনিতে কৈকেলীক মোহাবোধ কৰি ‘পূৰ্ণ অমৃতৰ ঘটে চালিলিহি বিম’, ‘বামীক মৰাইলি মোক কৰাইলি দূৰ্ঘ’ ইত্যাদি বুলি কৈ ‘গলে কাঠ চিলি ডোক ম’ৰিবাক পানো/মাতৃৰ লাগিব ইহাতে মই হাবো’ বুলি ক্ষোভ প্ৰকাশ কৰিছে। কন্দলীৰ মতে ভৰতৰ এই কথাখিনি শুনি কৌশল্যৰ মন কিছু বহু হ’ল। কন্দলীৰ বামাৱলী যাকক এইদৰে তিৰস্কাৰ কৰাৰ পাছত ভৰতে গুহৰ আগত কৈছে, তেওঁ বামক ৰাজপাটত বহুৱাই নিজে বনবাস খাটিব। তাৰ পাছত তেওঁ গুহক ঘৰলৈ যাবলৈ কৈছে। মৃত্যুও এই সংকল্পৰ কথা ঘোষণা কৰাৰ পাছতে গুহক বিদায় দি অনুগামীসকলৰ সৈতে ভৰত ইন্ধুদিস্থলত পৰা থকা ঠাইলৈ গুচি যায়।

কন্দলীয়ে লোকবচনৰ উদ্দেশ্যে দুই এটি বৰ্ণন। নিজাকৈ সংঘোজনা কৰিছে (২৪৫৩-৫৬) যদিও ভৰতে সৰল-বলে গজা গাব হোৱাৰ বৰ্ণনা মৃত্যুৰ অনুভৱেই দাঁতি ধৰিছে। মৃত্যু ভৰত-শত্ৰু আৰু ৰাজমহিষীসকল একেখন নাৱতে গৈছিল বুলি আছে। কন্দলীৰ ৰচনাত সেই একেখন নাৱতে বৰ্ণিত আশি ৰিকসকলে গৈছে আৰু নাগৰণ গুহই চলাই গৈছে। কন্দলীয়ে ইহাৰ বিৰূপতে গৈ গজাৰ সিপাৰে ভৰতে ভৰতাকৰ আশি পোৱাৰ বৰ্ণনা আৰু

চম্ কবি হ'লেও মূল্য অনুগত কবিত্তেই আগ বঢ়াইছে। মূলত ভবতে কৃতজ্ঞভাবে সৈতে তৎকালীকোৱালি বহি বিলাস বিলাস যি বৰ্ণনা আছে, কন্দলীয়ে সেইটো বাদ নিদিয়া হ'লেহে ভাল আছিল।

গোড়ীয়া পাঠৰ মতে মূল্যৰ গছ-গছনি, সৰোবৰ-পুখুৰীৰে ভৰা উল্লস দেৱস্থান প্ৰয়াগত উপস্থিত হৈ ভবতে শত্ৰু আৰু মাতৃসকলৰ সৈতে দেৱতা প্ৰদক্ষিণ কৰি (চকুৰ্গেৱ প্ৰদক্ষিণম্) প্ৰণাম কৰিলে (২।১৮।১১-২১)। সেই ঠাইৰ পৰা এক ক্ৰোণ দূৰত তেওঁলোকে ভৱমাজৰ আশ্ৰম দেখিবলৈ পালে। ভৱতে সেই প্ৰয়াগতে সৈন্য-সামন্ত এৰি থৈ পুৰোহিত আৰু মন্ত্ৰীসকলৰ সৈতে আত্ম-মলৈ বাত্ৰা কৰিলে।

কন্দলীৰ মতে প্ৰয়াগত ভবতে —

মহাক্ষেত্ৰ খান সিটো মুকুতি হুতাৰ।

সেনা সমন্বিতে সেই থানে পৰমৰ ॥ ২৪৬০

শত্ৰুৰক প্ৰণামি আসন ধৰিলত।

মাতৃগণ সমে প্ৰদক্ষিণ কৰিলত ॥

আমি জনাত প্ৰয়াগত শত্ৰুৰ কোনে। বিশেষ মন্ত্ৰিৰ নাই। কন্দলীৰ মতে প্ৰয়াগত সৈন্য-সামন্ত থৈ ভবতে মন্ত্ৰী-পুৰোহিতৰ উপৰিও মাতৃসকলকে আশ্ৰমলৈ লগত নিহে। মূলত ভবতে কিছু দূৰ গৈ মন্ত্ৰীসকলকে এৰি কেৱল বশিষ্ঠক লগত লৈহে ভৱমাজৰ আশ্ৰমলৈ গৈছে। পাণ্ড-অৰ্জা আদিৰে সংকাৰ আগ বঢ়াই কুশল প্ৰশ্ন কৰাৰ পাছত ভৱমাজে ভৱতক সুধিলে, তেওঁ বাজাৰ লোভত বাঘৰ শত্ৰুতা আচৰণ কৰিবলৈ গৈছে নে কি? কন্দলীৰ বচনাত মাতৃ-সকলৰ আৰু শত্ৰুৰে সৈতে ভবতে ভৱমাজ মুনিক তেওঁ বশিষ্ঠক সংকাৰ কৰাৰ পাছত প্ৰদক্ষিণ কৰি প্ৰণাম কৰিলে। ইয়াতো ভৱমাজে ভৱতৰ বাত্ৰাক সন্বেহন চকুৰে চাইছে। তেতিয়া ভৱতে মূলত থকাৰ নিচিনাকৈয়ে তেওঁ মাকৰ কাণে অকীৰ্তি লাভ কৰিহে আৰু এতিয়া বামক বুৰাই নিবলৈ আহিছে বুলি জনাইছে।

মূলত ভবতে ভৱমাজক বাম সেই সময়ত ক'ত আছে বুলি সুধিহে আৰু মুনিৰে বাম চিত্ৰকূট থকাৰ কথা কৈছে। মুনিৰে তাৰ পাছত ভৱতক অমাত্য শুধা মুহূৰ্ত্তৰে সৈতে সেই বাতিটো আত্মমত আতিথ্য গ্ৰহণ কৰি

পাহ দিমা হাতী কবিরলৈ অনুবোধ কৰিছে। কন্দলীৰ বচনাত ভৰতে মুনিক বায় ক'ত আছে, সেই কথা সোধা নাই। ভৰতৰ উত্তম পৰিচয় পোৱাৰ পিছত মুনিয়ে 'বামসেনা সামৰিবো চলিবা এভাতে' বুলি ভৰতক অনুবোধ কৰিছে।

মূলত ভৰতাজে ভৰতক সৈন্যসকলক দূৰতে এৰি থৈ অহাৰ কাৰণ সুবিধে আক ভৰতে সৈন্য তথা বান-বাহনবোৰে আশ্ৰয়ৰ পৰ, পানী, মাটি আৰু কুৰীষবোৰ যাতে নষ্ট কৰিব নোৱাৰে সেই কাৰণেই সৈন্যসকলক দূৰত থৈ অহা বুলি কৈছে। তাৰ পাছত মুনিক আদেশ মতে ভৰতে সকলো অনু-হাতীকে আশ্ৰয়লৈ লৈ আহিছে। কন্দলীৰ বামায়ণত এইখিনি কথা নাই।

দেৱতাসকলৰ অনুগ্ৰহত ভৰতাজে সমস্ত অনুহাতীসকলৰ সৈতে ভৰতক বিলাসিতাপূৰ্ণ অভিধি-সংকাৰ আগ বঢ়োৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে দক্ষতাবে সৈতে সংক্ষেপ কৰি মূলৰ অনুগত কবিয়েই আগ বঢ়াইছে। বাতিপুতা ভৰতে মুনিক-পৰা বিদ্যায় লোৱাৰ বৰ্ণনাও কন্দলীয়ে মূলৰ অনুৰূপেই দাঙি ধৰিছে। বিলায় পৰত ভৰতৰ অনুবোধক্ৰমে মুনিয়ে বায়ৰ আশ্ৰয়লৈ যোৱা পথৰ বৰ্ণনা দিছে, কন্দলীয়ে সেই কথা উল্লেখ কৰা নাই।

মূলত ভৰতাজৰ আশ্ৰয়ৰপৰা চিত্ৰকূটলৈকে ভৰতৰ হাতীপথৰ দীঘ-লীয়া বৰ্ণনা দিছে (১০১৩৪ — ১০২ সৰ্গৰ শেষলৈকে)। কন্দলীয়ে কাব্য-মূলত সেই বৰ্ণনা পৰিহাৰ কৰি একাকি পদতে ভৰতে চিত্ৰকূট পোৱাৰ বৰ্ণনা দিছে।

বামে মনোৰম চিত্ৰকূটত বহুদিন বাস কৰাৰ পাছত এদিন সোভাক চিত্ৰকূটৰ সৌন্দৰ্য-দৰ্শন কৰোৱাৰ বৰ্ণনা বালী, বামায়ণৰ দুটা সৰ্গতকৈও বেছি ঠাইত দাঙি ৰখা হৈছে (গো: ২।১০৩, ১০৪ সঃ)। বায়ৰকন্দলীয়ে হুক'কি পদত সেই বৰ্ণনা সামৰিছে। মূলৰ দৰে কন্দলীয়েও 'বাম-দীভা ক্ৰীড়া কৰে চিত্ৰকূট বনে/শটীসৰে দেৱবাহ ৰেহেন মন্দনে' আৰু বায়ৰ 'অৰোণ্যাক ভোপ আউৰ নপবন বনে' হোৱা বুলি বৰ্ণনা কৰিছে।

॥ ইন্দ্ৰপুত্ৰ কাকৰ বৃত্তান্ত ॥

বালী, বামায়ণৰ ঘোড়ীয়া পাঠ (২।১০৪ সঃ) আৰু পশ্চিমোত্তৰীয়

পাঠত (২।১০১ স:) বামে সীতাক বামস-শিলাব কেঁট দিরা আক সীতাক এটা কাউবীয়ে আক্ৰমণ কৰাব কাহিনী বৰ্ণনা কৰা হৈছে। দক্ষিণাভ্য পাঠত এই কাহিনীটো থকা সৰ্গটো (অবোধাভ্যাত্তৰ ১৫ সৰ্গৰ পাহত) একিণ্ড সৰ্গ ৰূপে বৰা হৈছে (সীতাপ্ৰেহৰ পাঠত এই সৰ্গটো নাহেই)। বান্ধী বামাদ্ৰণৰ সকলো পাঠতে অশোকবনত সীতাই হনুমানৰ আগত কোৱা আৰু হনুমানে অভিজ্ঞান ৰূপে এই কাহিনী বামক কোৱাৰ কথা আছে। বামস-শিলাব কেঁট — গোড়ীৰ পাঠত থকা মতে বামে চিত্ৰকূটৰ শোভা বৰ্ণনা কৰি এজোপা লতাই এজোপা গছৰ আশ্ৰয় পোৱাৰ কথা ক'লে। তেতিয়া সীতাই ক্লান্ত হৈ বামৰ কোলাত আশ্ৰয় ল'লে। বামে মনঃশিলা পৰ্বতত আঙুলি দহাই সীতাৰ কপালত ধনীয়াটক এটা কেঁট আঁকি দিলে। মনৰ আনন্দত বামে বকুল ফুলেৰে সীতাৰ অলকা সজাই দিলে। এটা ডাঙৰ বালকৰ দেখি ভয় বাই সীতাই বামক সাৱটি ধৰাত বামৰ নুহুত সীতাৰ কপালৰ মনঃশিলাব কেঁটটো লাগি গ'ল। তাকে দেখি সীতাই কোড়ুক পাই হাঁহিবলৈ ধৰিলে (গোঃ ২।১০।১০৪।১০-২৬)।

কম্পলীয়ে সেই বৰ্ণনা এইদৰে দিছে —

বামস শিলাব কোট সীতাদেৱী দিল।

আলিঙ্গতে বামৰ হিৱাত সকলিল। ২৪৮৯

হেন দেখি সীতায়ে কবিল পৰিহাস।

স্বভৱ শৃংগাৰ বৰ ঠৈল অভিলাষ ॥

মূলত ইয়াৰ পাহতে বাম-সীতা এখন অশোক-বনলৈ গৈ য়োৱা হৱোকে ফুলেৰে সজাবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাহত তেওঁলোক আক্ৰমণলৈ উলটিল। লক্ষ্মণে তেওঁলোকক আগবঢ়াই দি তেওঁ মাৰি আনি ধোৱা দহোটা কুকুসাৰ পহ দেখুৱালে। তাৰে কোনোটো ইকুৰা কৰি ধোৱা আছে, কোনোটোৰ বাস ব'দত তকাবলৈ দিৱা হৈছে, কোনোটো বাছি ধোৱা আছে। বামে সীতাক বাসে ভাগ ভাগ কৰি ভূতগনলৈ বসি প্ৰস্তুত কৰিবলৈ ক'লে। সীতাই সেইমতে বাসে অৰ্পণ কৰাৰ পাহত বাম-লক্ষ্মণক মধু আৰু বাসে ৰাবলৈ দিলে; তেওঁ নিষেধ খালে। তাৰ পাহত সীতাই বামৰ কথামতে ব'দত দি ধোৱা বাস-

বোৰ কাউৰীয়ে নিব নোহবাকৈ বধি থাকিল।

এনেতে এটা মূৰ্ত কাউৰীয়ে সীতাক ব্যতিব্যস্ত কৰি তোলা বাবে দেবিবলৈ পালে। তাকে দেখি সীতাক পৰিহাস কৰিলত সীতাৰ খং উঠিল। ইফালে কাউৰীটোৱে ডেউকা, ঠোঁট আৰু মথৰে আক্ৰমণ কৰি সীতাক জলা-কলা কৰিবলৈ ধৰিলে। সীতাৰ বৰকৈ খং উঠা দেখি বামে কাউৰীটো খেদিব ধুজিলে; সি কিন্তু বামলৈ আক্ৰমণকে নকৰিলে। তেতিয়া বামে মন্ত্ৰসিদ্ধ (মুঞ্চ-বাঁহৰ) ইথিলা বাণ মাৰি পঠালে। সেই বাণে কাউৰীটো খেদি নিলে। দেৱতাৰ বৰ পাই ধোৱা কাউৰীটোৱে বামৰ বাণৰ হাত সাৰিবলৈ জিতুৱন ধুৱিলে। ক'তো বক্ষা নাপাই শেষত সি বামৰ চৰণত পৰি প্ৰাণ তিষ্ঠা কৰিলে। শৰণা-গতবৎসল বামে তেওঁৰ অব্যৰ্থ বাণৰ আগত এটা মাত্ৰ অস্ত্ৰ এৰি দি কাউৰী-টোক প্ৰাণবক্ষা কৰিবলৈ কোৱাত সি এটা চকু এৰি দিলে। বামৰ বাণে এটা চকু নষ্ট কৰাৰ পাছত কাউৰীটোৱে বামক প্ৰণতি জনাই জুচি গল (মোঃ ২।১০৫।২৭-৩৮)।

কন্দলীৰ বাসায়নত কাকতভাঙটো মূলৰ অনুগত নহয়। ইয়াত থকা-মতে লক্ষণে নিভোঁ মৃগ মাৰি আনে, সীতাই বাজে, তিনিওজন খায়। এদিন লক্ষণ গছ মাৰিবলৈ গ'ল। বাম 'সীতাৰ সহিতি মৃংগাবে' থাকিল। তেওঁ নদীৰ তীবত সীতাৰ উকত মূৰ থৈ তলে। সীতাৰ ওচৰতে এলোণা গছৰ ডালত এটা কাউৰী পৰিলহি। তাৰ পাছত —

সীতাৰ অগৰু দেখি কাক ভৈল তোল।

এক দোহা কৰি গৈয়া চাপি গৈলা কোল ॥ ২৪৯২

বাঘৰ আভিষন্ন সিদ্ধাক দেখিলা।

সীতাৰ ভনত পৰিলেক জাম্প দিলা ॥

ভন মাছে গোসানীৰ কৰিলেক দাৰ।

× × কোণে পোকে সীতাদেৱী ক্ৰন্দন কৰিল।

তেতিয়াও কাউৰীটোৱে 'খপা মূতি দি' সীতাৰ ভনত পৰিবলৈ ধৰিলে।

সীতাৰ কান্দোনত সাব পাই বামে দেখিলে যে 'সীতাৰ ভনৰ বাজে বহুত কৰিব।' বামে বাধা দিহাতে। কাউৰীটোৱে বামে বাবে সীতাৰ ভনত প্ৰহাৰ

কবিরে থাকিল। তেতিয়া বামে মল্ল পটি ইবিবাব বাণ ধুতি পড়িলে। সেই
বাশে খেদি নিয়াত 'ইজব তনব' 'অতি বব খল' কাউবীটোরে নৈ বেরসমাজব
শবণ পশিলে। ক'তো আজর নাশাই বামব ওচবলৈ ঘুবি আহি সি —

বোলে নিচিনিলে। প্রভু বাখিরোক প্রাণ ॥ ২৪৯৯

কমা কবিরোক মোক অজানব পাপ।

ভুখিল বৈলোক্যামাষ জগতব বাপ ॥

ববজোহ আচবিলে। জগতব বাবে।

এহি বুলি বাবস পবিল বামব পারে ॥ ৫০০

তেতিয়া বামে তেও'র অমোহ বাগেবে কাউবীটোব এটা চকু নষ্ট কবিলে
আক সি বামক প্রণাম কবি গুচি গ'ল। কন্দলী'র মতে 'সেহি ববি কাকে
নেদেখত এক আখি'।

বাঙ্গী, বামাস্তব সকলো পাঠতে সুন্দরাকাণ্ডত ষিটো কাক বৃত্তান্ত আছে,
তাব লগতো কন্দলী'র এই বর্ণনার মিল নাই। হনুমান'র আগত সীতাই কোরা
সেই কাহিনীমতে চিত্রকূট'র উত্তর পূর ভাগত বাস কবি থকা'র সমস্ত উপদন
এখনত জল-বিহার কবি উল্লি বাম সীতাব কোলাত শোরে। এদিন তেনে
অচস্থাত এটা হাংলোজী কাউবীয়ে সীতাক খুটরাবলৈ ধবিলে। সীতাই বাবে
বাবে তাক খেদি দিলে; সি দিত্ত বাবে বাবে সীতাক খুটরাই বৈ ততাতিকে
ক'বাত লুকাই পবেগৈ। বসিভোজী সেই কাউবীটোরে সীতাব ২৬হু
খুটরাবলৈ লেবাত সীতাব ৭৫ উঠিল। কাউবী খেদি লাল-কাল হোরা সীতাব
নিয় বসস খহি বোরাও বাঙ্কিল'ব খোজোতে বামে ইহিবলৈ ধবিলে। সীতা
খঙত জলি পকি উঠিল; কাউবীটোরেও তেও'ক বাবে বাবে খুটরায়ে থাকিলে।
তেতবে বাঙলী হৈ সীতা বামব কোলাত গুই পবিল। তাব পাছত বামো
সীতাব কোলাত তলে। তেনেতে কাউবীটোরে আহি আকো সীতাক বৃত্ত
খুটরাই খুটরাই বাবেবে তেজ বোরাই দিলে। বামে সাব পাই সীতাব হুবহু
দেখিবলৈ পালে আক কাউবীটোকে ওচবতে দেখিলে। সেই কাউবীটো ইজব
পূর, সি বর্ণবপবা বাবুবেগে পৃথিবীলৈ উবি আহিছিল।

বা ম ধৰেবে কুশাসনবপৰা কুশ এডাল টানি আনি ব্ৰহ্মাৰ মন্ত্ৰ মাতি কাউৰীটোলে খাবি পঠিৱালে। সেই বাপবপৰা বন্ধা পাবলৈ সি সমস্ত লোক ঘূৰিলে; শেষত কাউৰীটোৱে বামৰ চৰণত শৰণ পৰিলেহি। এটা চকু বামৰ সেই অৰোধ বাণে নাশ কৰাৰ পাচত কাউৰীটোৱে জ্ঞান পালে (দা: ৫১৩৮, দো: ৫১৩৬, প ৫১৩৮:)।

• কন্দলীৰ বামায়নত সীতাই নিজৰ 'সংকেত কাহিনী' স্বৰূপে হনুমন্তৰ আগত (সুন্দৰাকাণ্ড) কৈছে —

চিহ্নকুটে তইলে মোৰ উকত সিখানে।

কাকে মোৰ তনে খাও কবিলেক টানে ॥ ৪০০৯

ভাক লাগি হানিলন্ত ইহীকাৰ বান।

সিকাৰণে কাকৰ দক্ষিণ চকু কাণ ॥

বামে মানস শিলাৰ ফোঁট দিয়াৰ কথাও এই প্ৰসংগত সীতাই উল্লেখ কৰিছে। মূলত হনুমানে এই কাকহতাত বামৰ আগত দৈ কোৱাৰ বৰ্ণনাও আছে (গো: ৫১৩১২-১৭)। কন্দলীতে অনাত্ম্যকভাৱে সেই হতাতৰ পুনৰ অৱতাবণা নকৰি সীতাই কৈ পঠোৱা সকলো কথা ক'লে বুলিছে।

বাল্মীকী বামায়নত সীতাক তনাস্তৰত আক্ৰমণ কৰা কাউৰীটোক 'ইলপুৰ' ১৪ বুলিছে যদিও তাক ক'তো অৱন্ত বুলি কোৱা নাই। মূলত কাউৰীটোৱে সীতাক যত্ন বুলি ভাবিছে খুটিয়াইছিল বুলি আছে যদিও কন্দলীৰ পূৰ্বৱৰ্তী বামায়নী সাহিত্যতে কাউৰীটোৱে সীতাক কাৰাসক্ত হৈ খুটিৱালে বুলি আছে। বহুবংশত আছে ইলপুৰ লক্ষীটোৱে প্ৰিয়জনৰ উপ-ভোগৰ চিন্তা জৰী উলিউৱাৰ দৰে আচৰণ কৰি সীতাৰ তনুদুল দৰেৰে বিধাৰি পেলালে ১৫। অধ্যাত্মবামায়নত আকৌ কাউৰীটোৱে যত্ন বুলি ভাবি সীতাৰ ভবিৰ আত্মলী এটাহে আঁহুৰিছিল। ১৬ বামচৰিতমাকসতো

১৪ পুত্ৰ কিম স শক্ৰস্য বাহস: পতন্তাৱ ইব:। (৫১৩৮১৭)

১৫ ইল: কিম নঈতস্য। ত্ৰিদশাৰ তনৌ বিজা:

প্ৰিয়োগভাষচিক্ৰেহু পৌৰোভাষ্যমিহাচৰণ ॥ (বহু: ১২১২২)

১৬ অংগাংগুষ্ঠমাবজ্ঞং বিদ্যাবামিবাশ্ৰয়া। (অধ্যাত্ম: ৫১৩৫৪)

সেই দবেই আছে বসিও গ্রন্থ লংকাপাতক অসমীয়া ভাষানিত (১৮ ন শতিকা)
ঐক্যই লিখিছে —

দুবগতি মৃত কাক কপ ববি আদি।
সীতা-স্তনে কত কৈলা কাম অভিলାষি ॥

কুন্তিবাসী বামায়ণভেঁ আছে —

জরুত নাগেতে কাক হলি সে আকাশে।
দেখিরা সীতাব কপ তার পাশে আসে ॥

॥ চিত্রকূট ভবত ॥

ভবতব সৈন্যবাহিনীৰ ফোলাহল তিনি চিত্রকূটৰ জীৱ-জন্ত, ব্রাহ্মণ-বিদ্যা-
ৰব সকলোৰে ঝাঙ্কত সন্মাস সৃষ্টি হোৱা দেখি বামে লক্ষ্মণক তাৰ আভি-
ভবি ল'বলৈ পঠালে। এজোপা লাগুগছত উঠি চক্ৰেণে উদ্ভবকালে এক বিশাল
সৈন্য বাহিনী দেখিবলৈ পাই সীতাক ওহাত মোহাবলৈ আক বাসক বন্দুত
গুণ লগাবলৈ ক'লে। বামে সেৱা কৰি সেনা হ'ব পাবে বুলি মোহাত লক্ষ্মণে
খঙত ছলি-পকি ক'লে যে সেৱা তেওঁলোকক বধ কৰিবলৈ অহা ভবতব সৈন্য-
বাহিনী। লক্ষ্মণে ভবত আক কৈকেয়ীক বধ কৰিব বুলি অনেক বৰ্জন-বৰ্জন
কৰিলে। মূলত সম্পূৰ্ণ এটা সৰ্গত (২।১০৬ স:) বৰ্ণিত এই কথামিহি কল্পলীয়ে
নিপুণভাৱে মাত্ৰ আঠকাকি পদতে বৰ্ণনা কৰিছে। তাৰ চিত্তবতে আকৌ
নিজাকৈ সুমুঠাই দিছে—“সীতাৱো বামব পলে সাবটী বহিল/বীৰত বহলে বামে
আশ্বাস কৰিল ॥”

ভবতলৈ জতি জোখ একাংশ কৰা লক্ষ্মণক সাত কৰিবলৈ মূলত বামে
মিহিহি কথা কৈছিলে, কল্পলীৰ বচনত থকা কথামিহি তাৰ সৈতে একে নহয়।
মূলত বামে কৈছিলে — “ভবতে জানো কেতিয়াবা তোমাব অভিল কাম

১৭ ওহো জাতিসহস্ৰেণ শৰচাপাসিপাণিনা ।

বলে মার্গভং কানুংহমস্মিন্ পৰিবৃত্তকুৱা ॥ ৩

ওহো সৰ্বং কৰিতে অগাম পুনৰ্হিৰেশোৱ চমুং বহাশ্বা ॥ ১৭

(দা: ২।১৮ স, গো: প্রকৃষ্ট স:)

কৰিছে? তুমি যে ভৱতক বধ কৰিব খুজিছা, তেওঁনো তোমাৰ কি অনিষ্ট কৰিছে? ××× ভৱতে মনেবেও আশাৰ অনিষ্ট সাধন নকৰে। তুমি ভৱতক অশ্লীল বা নিষ্ঠুৰ কথা নক'বা; কলে মোকহে কোৱা হ'ব। আপত্ত পৰিলেও পুৰই শিতক আৰু তাত্ত্বিক তাত্ত্বক বধ কৰিব পাৰে জানো? তুমি যদি বালাৰ কাৰণে এই কাৰ কৰিব খুজিছা, মই ভৱতক 'লক্ষণক বাজা দি দিয়'।' বুলি ক'লে তেওঁ তাকে কৰিব (পৌঃ ২।১০৭।২-৮)। "

কন্দলীৰ বচনাত বামে লক্ষণক কৈছে —

জানো মোক ভকতি কৰিছ শুভমতি ।

ভৱতক মোৰ তই নিদিবি সম্প্রতি ॥

তই মোৰ হিমন্ত ভৱত সেহি নৱ ।

তাক মন্দ বোলা মোৰ দুখসে জনৱ ॥ ২৫১৩

ভৱতক কষ্ট আৰো নকৰিবি তই ।

মি কাৰে ভৱত আসে ভালৈ জানো মই ॥

অবোধ্যক নিৱা মোক নৃপতি পাতিব ।

মোৰ বনবাস সিটো আপুনি খাটিব ॥ ২৫১৪

মূলত বামৰ কথা শুনি লাজ পাই লক্ষণে ক'লে — "ভৱতে আপোজাক দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছে।" বামে সেই কথাত সহমত প্ৰকাশ কৰি আৰু ক'লে ভৱতে বনবাসৰ কষ্টৰ কথা ভাবি সীতাক ঘৰলৈ ঘূৰাই নিবলৈ আহিছে। বামে শিতাকৰ জ্যেষ্ঠ ঘোঁৰা দুটা আৰু শত্ৰুঘ্ন নামৰ হাতীটো সৈন্যসলৰ মাজত দেখিবলৈ পোৱাৰ কথা ক'লে। আনন্দত উৱাহল হৈ অহা সৈন্য-বাহিনীটো সীতাৱো দেখিবলৈ পালে। প্ৰকৃত কথা উপলব্ধি কৰিব পাৰি লক্ষণ লালগছৰ পৰা নামি আহিল।

কন্দলীৰ বামায়ণত বামে লক্ষণক নিবেদ কৰি থাকোঁতেই শিতাকৰ হাতী-ঘোঁৰাই তেওঁৰ ফালে হাঁহি মাৰি আহিব লাগিছে বুলি কৈছে। অন্য প্ৰজাগণেও বামৰ অৱস্থান কৰি আহিব লাগিছে। গতিকে 'আৰু হোহ কবিলে বাপৰ ঘোঁহ হৱ/সত্য ধৰ্ম নাশি সিটো পাতক সাক্ষৱ ॥' বামৰ কথাখিনি শুনি লক্ষণ লাজ পাই তল-মূৱা হৈ ব'ল ।

গৌড়ীয়া পাঠ (২১৮/১১-১৪) গুহাই ভবতৰ কথা পাব কহি দি
বিদায় লোৱাৰ স্পষ্ট বৰ্ণনা আছে। অন্য পাঠত গুহাই ভবতৰ কথা বিদায়
লোৱাৰ কথাতো নাহে; বৰঞ্চ গুহাই ভবতৰ লগত একেলগ হৈ বাহক বিদায়
কথাৰে আছে। ১৭

এই বৰ্ণনা থকা অধ্যায়টো গোবিন্দীয়া সম্পাদিত গৌড়ীয়া পাঠত একিও
নোহে। পঞ্চদশ শতিকাৰ জীৱিকাৰ লোকনাথে এই সৰ্গটোৰ ব্যাখ্যা
কৰি গৈছে আৰু গৌড়ীয়া পাঠৰ কেইবাটাও হস্তলিপিতে এই সৰ্গটো থকা
সত্ত্বেও অমৰেশ্বৰ ঠাকুৰে ইয়াক একিও নুগিছে; কাৰণ গুহক ইতিমধ্যে বিদায়
দিয়াৰ কথা আছে।

গুহাই ভবতৰ কথা বিদায় লোৱাৰ কথা কন্দলীৰ বাহাৰণত নাই যদিও
কন্দলীয়ে এই এসংগত লিখিছে, গুহাই ভবতৰ চিত্ত ভালমতে বুজিব নোৱাৰি
ভাবিলে — 'সৈন্য সমঘিটে ভবতৰ লাগ বৰো/ভাল মল জানি পায়ে ভাব
কাৰ কৰো॥' এইদৰে মনতে ভাবি গুহাই বহুনা পাব হৈ গৈ ভবতৰ লগ
ধৰিলেগৈ।

সুগত ভবতে সৈন্যগণক এঠাইত থৈ পঞ্চদশ সৈতে বাহৰ ওচৰলৈ
যাবলৈ ধৰাত সুমন্ত্ৰণ ভেৰলোকৰ লগত যাবলৈ ধৰে বুলি আছে। গুহও
ভবতৰ লগত বোৱাৰ বিষয়ে ওপৰত কৈ অহা হৈছে। ভবতে বাহৰ সমস্ত
বশিষ্ঠক ভেৰৰ হাতুসকলক লৈ সোনকালে যাবলৈ কৈ আহিছিল (গৌ ২/১০৮/১২)।

কন্দলীয়ে ভবত-পঞ্চদশই সুমন্ত্ৰৰ সৈতে ৰোজ কাঢ়ি বাহৰ আশ্ৰমলৈ
গৈ থকাৰ যি চমু বৰ্ণনা দিছে, তাত বশিষ্ঠ আৰু হাতুসকলৰ কথা একো
কোৱা নাই। ভবত আশ্ৰমে গৈ বাহক আশ্ৰমত প্ৰণতি জ্ঞাপন কৰাৰ সমস্ত
কন্দলীয়ে গুহৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে।

দুলত বায়ে ভবতক মৰমৰে দাঙি ধৰি ইটোৱ পাৰত সিটোকে বুলি
বোৱা প্ৰথমতঃ সাক্ষ্যটোৱা শ্লোকত (গৌ: ২/১০৯/১২-১৩) দিয়া হৈছে। তাকে
পাঁচোটা শ্লোকত পিতৃ-ভাতৃ আৰু বশিষ্ঠৰ বিষয়ে সোধা কথাখিনি আছে
আৰু বাকীখিনিত বায়ে ভবতক ৰাজসানন সম্পৰ্কীয়া কথা বুলিছে। ত'ৰুখেই

(বামকথা, ৪৩১ অঙ্কঃ) এই সৰ্গটো (সাক্ষি: ২/১০০, গো: ২/১০১) প্ৰকৃতি বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। কাৰণ বৰূপে বুদ্ধেই কৈছে যে বামে ভবতক এনে বৰূপেহে আসন সম্পৰ্কীয় কথাবোৰ সুধিছে, যেন ভবতে বৰূপালহে বাজ্য লাগন কৰিছে। তদুপৰি ইয়াৰ পাহৰ সৰ্গটো 'বামে সুধিবলৈ ধৰিলে' (প্ৰকৃৎ সমুপচক্ৰমে) বুলি প্ৰথম শ্লোকটোতে কোৱা হৈছে। ত' বুদ্ধেৰ মতে এই সৰ্গটোৰ কথাখিনি মহাভাৰতৰপৰা উদ্ধৃত কৰিছে।

আলোচ্য সৰ্গটোৰ সকলো কথা গোড়ীয়া আৰু দাক্ষি: পাঠত একে নহয়। গোড়ীয়াপাঠত সৰ্গটোৰ শেষত ভবতে বামক তেওঁৰ চিন্তাতে পিতাকে প্ৰাণত্যাগ কৰাৰ কথা কৈছে (২/১০১/৭০)। সেই সংবাদ শুনি বাম নীত্ৰ হৈ পৰিল (২/১০১/৭১)। এই কথাখিনি দাক্ষি: পাঠত নাই। অৰ্থাৎ ভাত বামে এই পৰ্যন্ত পিতাকৰ মৃত্যুৰ সংবাদ পোৱা নাই। গতিকে দাক্ষি: পাঠত এই সৰ্গটো প্ৰকৃতি বুলি ধৰিলে মূল কথাপ্ৰৱাহত একো হানি নঘটে; গোড়ীয়া পাঠত এই সৰ্গৰ পাহৰ সৰ্গটোত 'প্ৰকৃৎ সমুপচক্ৰমে' কথাখিনি নাই। অৱশ্যে ভবতক বাজ্যলাগন সম্পৰ্কে সোণা দীঘলীয়া কথাখিনিও সন্দেহৰ অৱকাশ নথকা নহয়।

মাধৱ বঙ্গচীয়ে বাম-ভবতৰ বৰূপকথন অতি স্বাভাৱিক কবি বৰ্ণনা কৰিছে। বামে ভবতক 'মোৰ বৃত্ত মাত বাপক এৰিছা, কি কাৰ্য্যে বনক আইলি' বুলি সুধি বৰ্ণিত আৰু বামৰ সপত্নী-মাতৃসকলৰ আৰু কৌশল্যা সুমিত্ৰাৰ কথা সুধিছে। তাৰ পাহত মন্ত্ৰী-পাত্ৰ তথা সমস্ত অৰোধ্যাবাসীৰ খবৰ সুধি লৈ মূলত থকাৰ দৰে দীঘলীয়া কৈ নহয়, অতি সংক্ষেপেহে বামে ভবতক সুধিছে — বৃত্ত সম্বন্ধে তেওঁক কোসদিনা সুবাক্য পাতিলে; ভবতে সান, দান, দত্ত, ভেদৰ তত্ত্ব উপলব্ধি কৰিছে নে; দেহ-বিজ্ঞ গুৰু-গিৰুৰ চৰণ তুৰিবা পাৰিছেনে; মুখা মুখ্য লোক তথা 'মাহত বাহত'ক ভবতে যেন ভাল কৰি পালন কৰে। তাৰ পাহত অতি বাৰণ কৰি সদল-বলে ভবত কিয় আইছে সেই কথা সুধিছে।

বামৰ প্ৰৱৰ উদ্ভবত ভবতে কোৱা কথাখিনি কল্পনায়ে মূলৰ বচন্য বকা কৰিও নিজা নৈপুণ্যৰে চমুকৈ আগবঢ়াইছে। ভবতে 'কৈকেয়ীক গৰ্ভে,

উপজিলো আমি, অমর যেন চোলা' বুলি নিজকে বিভাব দি, ফাঁক পাহত বাঁম বনলৈ অহাৰ বঠ দিনা মাজবাতি দশবথে পুৱৰ শোকত গ্ৰাসভয়গ কৰাৰ কথা ক'লে। দশবথৰ মৃত্যুৰ পাহৰ সকলো কথা কিয়বি কৈ শেষত ভকত বাঁমৰ অবিহনে তেওঁৰ কাৰণে একদণ্ডই এহুগ যেন হৈছে বুলি বাঁমক বাজপাট গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। মাকে কৰা অপকৰ্মৰ বাবে যেন একান কৰি, মাক কৈকেয়ীও বাঁমক নিবৰ কাৰণে গৈছে বুলি জনালে। শত্ৰুৰ বিধান মতে জ্যেষ্ঠজন থাকোঁতে কনিষ্ঠজনে বাজপাট নাগান্ন বুলি কৈ বাঁমক নিজ বাজ্যলৈ গৈ পিতাকৰ 'অজলি কাৰ' কৰিবলৈ ভবতে প্রাৰ্থনা কৰিলে।

কন্দলীৰ বামায়ণত বামে পিতৃ-বিলোপৰ সংবাদ পালে। মূলৰ দৰে ভবতক সাবগড় কথা ক'বলৈ যোৱা নাই; ইয়াত সেই সময়ত বাঁমৰ অৱস্থা ব'দৰ ভাপত অলপ পানীৰ মাহ যেন হৈছে, তেওঁৰ মুখচক্ৰ শোকৰ ক'লা মেখে ঢাকি ধৰিছে; শেষত নৈৰ পাৰৰ গছৰ দৰে বাঁম চলি পৰিছে। এনে অৱস্থা ঘটা বামে পিতৃৰ কাৰণে কৰা বিলাপ কন্দলীয়ে তেৰকাঁকি পদত মৰ্মস্পৰ্শী কৰি আগ বঢ়াইছে। মূলত বামে বহুত পলমকৈহে ভবতক কৈছে — "হে নিষ্পাপ ভবত, তুমি ধন্য। তুমি আক শত্ৰুই বজাৰ সমস্ত অভ্যন্তি সংকাৰ কৰিছা (গো: ২।১১।১৫)।" কন্দলীৰ বামায়ণত বামে পিতাকৰ কাৰণে বিলাপ কৰোঁতেই এই কথা কৈছে।

মূলত বামে সীতাক আৰু লক্ষ্মণক তেওঁলোক পিতৃহীন হ'ল বুলি অনোৱাত, তেওঁলোকে কেৱল চকুলো টুকিছিলে। কন্দলীৰ বামায়ণত সীতাই দীৰ্ঘবাত্ৰে কান্দি দশবথে তেওঁক নিজ কন্যা বুলি কৰা রেহৰ কথা সুইবিছে আৰু লক্ষ্মণে 'বাণক নিষ্ঠুৰ বুলি পুত্ৰ নেদেখিলো' বুলি অনুতাপ কৰিছে।

বাম-লক্ষণ-সীতাই গৈ যথাবিধি সন্ধাফিনীৰ পাৰত পিতৃৰ পিতৃদান কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে চমু কৰি দাঙি ধৰিছে। অশৌচোন্নতগ্ৰস্তৰ মতে শোক-কালত স্ত্ৰী আৰু কনিষ্ঠজন আগত যোৱাৰ নিয়ম; মূলত সীতা, লক্ষ্মণক আগত লৈ বাঁম পাহত বৈছে। কন্দলীৰ বামায়ণত সীতাৰ স্থান মাজতহে। নিজে ভোজন কৰা বস্ত্ৰৰে পিতৃ-ভৰ্গৱ কৰিব লগে বুলি (যদয়: পুৰাণো মদুং তদন্য: পিতৃদেৱতা:-) থকা নিয়ম অনুসৰি মূলত ইক্ষ্বকী আৰু বগবীৰ চূৰ্ণৰে

দশবধক পিতৃদান কৰা বুলি আছে; কন্দলীৰ মতে ‘বনে বিমতে মিলিল’
‘ইকুণী হ্ৰদ জাম জাম আদি ফল’ৰ লগত বন্দাকিনীৰ অল মিহলাই ‘কুশ
পাৰি ভূমিড উপৰে পিতৃ দিল।’

ইয়াৰ পাছত সমস্ত প্ৰজাগণ আৰু কৌশল্যা আদি মাতৃগণ বসিষ্ঠৰ
সৈতে গৈ বাঘৰ ওচৰ পোহাবেগৰা সকলোটিয়ে বাঘক বোৰ লৈ সমাজ
লভালৈকে কন্দলীয়ে চমুকৈ মূলৰ অনুভূতি কৰি বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে। সেই
সময়ত ভবতে বাঘক কোৱা কথাখিনিহে কেৱল মূলৰ সৈতে একে নহয়।
ভবতে ‘বাঘক বন্য পৰিহৰি বাজ্য গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰা আৰু
ভবতৰ অনুপস্থিতিত থাকে কৰা দোষৰ কাৰণে কমা বিচৰা ইত্যাদি কথা
(২০০৫-২০০৮ৰূপ পদ) মূলৰ অনুভূতি; কিন্তু নিয়োক্ত অসত্য বচন মূলত
ভবতে কোৱা নাছিলে —

কবিলন্ত নৃপতিয়ে পাত্ৰক আদেশ।

ভবতে বনন্ত গৈয়া হৈবেক প্ৰৱেশ ॥ ২০০২

শ্ৰীৰামক বাপ সম দেখহ ভবত।

বনবাস খাটি যোৱ পালিব লগত ॥

বাঘৰক আনিয়া দিবেক সৰে দেশ।

হেনন বুলিয়া ঠৈলা প্ৰাণ অৱশেষ ॥

ভবতৰ মুখত এনে ‘অৰ্থৰ উত্তৰ’ আৰু ভাঙিব বোজা কথা শুনি
বামে কলে — ‘পিতৃসত্য বাধিবোহো। বাজ্যভোগ লোভে/ইসৰ বচন আৰ
আমাৰ নোশোভে ॥’ বামে মাতৃভাষা, সদৰ আদি প্ৰভাৱী বক্তাসকলৰো
এদিন বিলাপ ৰুটিছিলে বুলি নিজৰ অনিত্য জীৱনৰ বিনিময়ত ‘পিতৃ সত্য
নাৰ’ বুলি সূক্ষ্মত প্ৰকাশ কৰিলে।

ভবতৰ অনুপস্থিতিত তেওঁৰ থাকে কৰা অপৰ্য্য ভবতৰ মনোনিৱ
নহয় আৰু শ্ৰীজাতি অৰ্থাৎ বাখেহে ভবতে থাকক প্ৰাণলভ দিব পৰা নাই
বুলি বাঘক কোৱাৰ কথা স্মৃতি আছে। দশবধৰ অন্তিম কালত বুদ্ধি ভ্ৰষ্ট হ’ল;
পতিকে বাবে তাৰ সংগোপনৰ অৰ্থে বাজ্য গ্ৰহণ কৰিব লাগে। বামে যদি
ভবতৰ অনুন্নয়-বিসৰলৈ কৰ্পপাত নকৰে, তেনে ভবতো বাঘৰ লগতে বনন্ত

খাফিৰ (মো: ২।১১৩।২-১১)। ভবতে এইদৰে বামক নানা প্ৰকাৰে কৰা অনু-
বোধ কন্দলীয়ে সকলোখিনি দিয়া নাই।

গৌড়ীয় পাঠত সকলোৱে প্ৰশংসা কৰা ভবতক কথামিহি ভ্ৰমাব পাৰত
ৰামে সংসাৰৰ অনিত্যতা সম্পৰ্কে দীঘলীয়াকৈ কোৱা কথামিহি (২।১১৪।২-১৭)
কন্দলীৰ বামাৱগত নাই (অন্য পাঠতো নাই)। গৌড়ীয় পাঠত ৰামে পিতৃ-
মতা পালনৰ ক্ষেত্ৰত অবিচল থাকি ভবতকো তাকে কবিলে নিৰ্দেশ দিয়াত
ভবতে পিতৃ আৰু জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতৃৰ অবিহনে তেওঁ জীৱন ধাৰণ কৰি থকাটো
অসম্ভৱ বুলি কৈ বামক বাজ্যভাৱ গ্ৰহণ কবিলে পুনৰ অনুবোধ কৰিছে
(২।১১৪।২৮-৩৪)। সিমানেহে বাম অবিচলিত হৈ থাকিল। তাকে দেখি সম-
বেত লোকসকলে আনন্দত পালে, বাম ঘূৰি নাযায় কাৰণে দেখা পালে।

ৰামে ভবতক এই সময়ত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা কোৱা বুলি বাকী, বামা-
ৱগৰ তিনিওটা পাঠতে আছে। ৰামে কৈছিলে—মহাবাজ ৰমবৰ্ষে তেতিয়া
ভোমাব মাতৃক বিয়া কৰাইছিলে, তেতিয়া ভোমাব মাতামহক অৰোধ্যা
বাজ্যধম (কৈকেয়ীৰ পুত্ৰৰ উদ্দেশ্য) উত্তম গুৰুৰূপে প্ৰদান কৰিছিলে (পুৰা-
কিল মহাবাজো মাতৰং তে সত্ৰুৰহন। বাতামহাৱ তে প্ৰাদাজাজ্যং গুৰু-
মহুত্তমম্ ॥ মো: ২।১১৪।৩)। এই কথাৰ উল্লেখ কন্দলীৰ বামাৱগত নাই,
আনহে নালাগে এই কথা থকা সম্পূৰ্ণ সৰ্গটোৰ কোনো কথাকে কন্দলীয়ে
উল্লেখ কৰা নাই।

মূলত ৰামে পিতৃ-আজ্ঞা পালন কৰি ভবতক বাজ্য গ্ৰহণ কৰিলে
নানান বুদ্ধিৰে টানি অনুবোধ কৰিলে (১১৫ স:)। তাৰ পাছতে জাবালি
নামৰ ব্ৰাহ্মণে নাস্তিক মত দাঙি ধৰি বামক বাজ্যভোগত প্ৰবৃত্ত কৰাবলৈ বহু
কৰিলে (১১০৬ স:) আৰু ৰামে সেই মত খণ্ডন কৰি পিতৃমতাপালনৰ বুদ্ধি-
বুদ্ধতা প্ৰতিপাদন কৰিলে (১১৭ স:)। কন্দলীয়ে মূলৰ লগত কোনো দাম-
ভস্য নবৰ্থাকৈ জাবালিৰ (জাবালি?) উক্তিটো দাঙি ধৰিছে—

ইটো বহুবংশত তুমিসে ভৈলা সব।

মতা পালি কৰিবাৰা বংশক উদ্ধাৰ ॥ ২৫৬০

×× সত্যো সত্যো কৈকেয়ী ভোমাক দিল বাজ ॥

পালিলা নিচ্চরে তুমি বাণব বচন ।

দেখ চলা ভবতে খাটব সত্য বন ॥ ২৫৬৭

তুমি বেবে হেন সত্য ধর্মক এবিবা ।

বহিব দৃষ্টিওঁ ডাক কমনে খণ্ডিহা ॥

ছোঁঠবেদে বাজ্য কনিষ্ঠব নোহে ষোণ ।

এবিলোক মন্য কবিলোক বাজ্য ভোণ ॥ ২৫৬৮

মূলত লোকায়ত দর্শনব যুক্তি দাতি ববা জাবালিব কথাব লব্ধ কন্দলীব বচনাত 'সত্য পালন ধর্ম'ব উপদেশ দিরা জজালিব কথাব একো মিল নাই । কন্দলীব বামায়ণত এই ব্রাহ্মণব মত বণ্ডন কবিবলৈ বাবে একো মতা নাই ।

মূলত বামে জাবালিব মত খণ্ডন কবি নিজ মতত অবিচল হৈ থকা দেখি বশিষ্ঠই ব্রাহ্মণপবা আবত্ত কবি সূর্যবংশ বর্ণনা কবি সেই বংশত জ্যেষ্ঠ-অনেহে সিংহাসন অবিকার কবি আছিহে হুনি কৈ বামক বামপাটী গ্রহণ কবিলৈ আস্থান কবিহে (গৌঃ ২।১১১ সঃ) । কন্দলীব বামায়ণত জাবালিব বচনব পাছতে থকা বশিষ্ঠব উক্তিঅ অথবা সূর্যবংশব বর্ণনা হুবি নিবি কেবল বামক অবোধ্যালৈ হুবি বাবলৈ কোরা কথাবিনিহে দিহে । বামব শোকতে বজাই প্রাণভ্যাগ কবিলে; বাতিরে দিনে কৌশল্যা শোকত দগ্ধ হৈ আছে; সকলোবে বাতে শোক পাহবিব পাবে, সেই উদ্দেশ্যে বামক হুবি বাবলৈ আস্থান জনাইহে ।

মূলত এই প্রসংগত কৌশল্যাই বামক একো কোরা নাছিল । কন্দলীব বচনাত এই সময়ত কৌশল্যাই 'শ্রদ্ধাভল এবি কুণজলেসে নাদস' ইত্যাদি কথাবে বামক হুবি বাবলৈ অনুবোধ কবিহে । অন্য প্রজাসকলেও বামক হুবি বাবলৈ আস্থান কবিহে । এই দৃষ্টা কথাব বাহিবেও বামে পুঙ্কল্পংস, ধুঙ্কযাব, দিলীপ, বলিবজা আদি খ্যাতিমান নৃপতিসকলকো 'হুর্বা'ব বয়কালে' সংহাব কবা'ব দৃষ্টাওঁ দি হমত স্থাপন কবা'ব বর্ণনা কন্দলীব মিলা উদ্ধারলা ।

বাকী, বামায়ণত বশিষ্ঠব আস্থানকো উপেক্ষা কবি বামে দেখিরা অবোধ্যালৈ হুবি দাবার হুনি ক'লে, ভেতিরা ভবতে বাসব কুটীবব, নদুবত

মুখশৰ্ভাঙ অনাহাৰে গৰি থাকিব বুলি ভেদ বহিলে। বামে ভবভৰ সেই কাৰ্য কহিৰোচিত নহয় বুলি শাসন কৰিবলৈ তেওঁক বাজালৈ ঘূৰি যাবলৈ ক'লে। ভবভে তেতিয়া বাক অমূল্যসন কৰিবলৈ ~~এতিয়া~~ ~~অসমৰ~~ ~~অসম~~ জনালে। তেওঁলোকে ভবভৰ কথাৰ উচিত্য বীকাৰ কৰিলে যদিও অসম তেওঁৰ দুহতাৰ পৰা বিবত কৰিবলৈ তেওঁলোক অসমৰ্ণ বুলি ক'লে। বামে তেতিয়া ভবভক ~~এতিয়া~~ ~~অসম~~ ~~অসম~~ সেই কথা হৃদয়লয় কৰি তেওঁৰ কথামতে বাজালৈ ঘূৰি যাবলৈ ক'লে।

ভবভৰ প্ৰতাপবেশনকে আদি কৰি ওপৰত আলোচনা কৰি অহা কথাখিনি কলকীৰ বামায়ণত নাই। ইয়াত বামে ভবভক শিতাকৰ বাজা বাতে 'চম' নহয়, সেই কাৰণে দেশলৈ ঘূৰি যাবলৈ কৈছে। কৌশল্যা আৰু শূমিত্ৰাই ভবভক পায়েই শোক পাংগিৰি বুলি কৈ কৈকেলীৰ সম্পৰ্কত কৈছে —

কৈকেলী মাৰে মন্দ চিহ্নিলা আমাক।

মোৰ দৈৱে আছে কোনে বাধিবেক ডাক ॥ ২০৮০

ডাক কোপ নকৰিবি দেখাহো সজাত।

এভিক্ষণে মোহোৰ মাখাত দেস হাত ॥

মূলত বামে ভবভক বাবৰ সম্বন্ধেহে কৈছিলে — “মই নিজৰ আৰু সীতাৰ লগত দি কৈছোঁ, তুমি কৈকেলী মাতৃক পালন কৰিবা, তেওঁলৈ কোনো বোৰ নাবাধিবা।”

মূলত নাই যদিও কলকীৰ বামায়ণত বামে শিতুবহন উল্লেখ কৰা কাৰ্য জ্ঞানপৰশ, সুবাপান আদি পাতকৰ তুল্য বুলি ভেনে পাপৰ ভাণী নহয় বুলি কৈছে।

মূলত বামে ভবভক প্ৰতাপৰ্শই কোৱা কথা হৃদয়লয় কৰি ল'বলৈ আহ্বান কৰি তেওঁক বামক স্পৰ্শ কৰিবলৈ আৰু জন স্পৰ্শ কৰিবলৈ ক'লে। ভবভে সেইদৰে স্পৰ্শ কৰি সকলোকে সন্তোষন জনাই ক'লে, তেওঁ বামৰ ঠাইত শিতুসভা পালনৰ অৰ্থে বনবাস খাটিব। সমৰ্থ লোকৰ হৈ আসে কাম কবাটো বিধিসম্মত নহয় বুলি কৈ বামে বনবাসৰ অন্তত গৈ ভবভৰ সৈতে বাজা পালন কৰিব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে। তেতিয়া সমবেত কামিলকলে বাম-ভবভ দুয়োকে

প্রকাশ্যে কবিলে আৰু বামৰ মতেই কাৰ হওক বুলি মত প্ৰকাশ কৰিলে। বামৰ অধিহনে ৰাজ্য শাসন কৰিবলৈ তেওঁ অসমৰ্থ বুলি ভৱতে পুনৰ বামক ৰাজপাট ল'বলৈ অনুৰোধ কৰিলে। বামে ভৱতক সুহৃদ, অমাত্য আৰু মন্ত্ৰীবৰ্গৰ সহায়ত ৰাজ্য চলিবলৈ পৰামৰ্শ দিলে। তেতিয়া ভৱতে বামৰ পাহকাৰোৰ খুজিলে।

কন্দলীৰ বামারনত এই প্ৰসংগত প্ৰজা আৰু ঋষিসকলক সুমুখা হোৱা নাই। বামে নিজ মন্ত্ৰক সুহৃদা প্ৰকাশ কৰি ভৱতক ৰাজ্যভাৱ ল'বলৈ কোৱা দেখি (২৫৭৩-৮৪) ভৱতে বামৰ চৰণত পৰি ক'লে — “তোমাৰ এৰিয়া মই যাওঁ কেনে কৰি ॥ চৈধ্যস বৰিষ যাটবোহো বনবাস।” এট সিদ্ধান্ত ত্যাগ কৰাৰ কোনো যুক্তি নেদেখুৱাকৈয়ে কন্দলীয়ে ভৱতৰ “ভয় আত্মা পালি দেশে চলিবো নিশ্চয়” বোলা সিদ্ধান্তৰ কথা দিছে। তাৰ পাহতে ভৱতে বামৰ ধৰ্মমৰোৰ খুজিছে —

তোমাৰ দুখানি পানৈ প্ৰভু দিয়া মোক।

মাথাত ধৰিলা তাক পাসৰিবো শোক ॥

সেহি পানৈ জুৰি সিংহাসনত থাপিবো। X ২৫৮৭

পানৈজুৰিকে ৰজা পাতি ৰাজ্যভাৱ দি ভৱতে গৃহতে বনবাসৰ ব্ৰত পালন কৰি বামৰ সেৱা কৰি থাকিব বুলি ক'লে।

ভৱতে বামৰপৰা অনা ধৰ্মমৰোৰৰ সম্পৰ্কত বাস্তৱ বামারনৰ দৃষ্টি পাঠত দৃষ্ট ভিন্ন কথা আছে। দাক্ষিণ্য পাঠৰ মতে ভৱতে বামক এবোৰ ‘হেমভূমিত’ ধৰ্ম বিতাতে চৰণ স্থাপন কৰিবলৈ কৈছিল। সেই ধৰ্মমৰোৰকে সিংহাসনত স্থাপন কৰি ভৱতে অযোধ্যাৰ বংহিৰত বনবাসৰ ব্ৰত পালন কৰি বামৰ আগমনলৈ বাট চাই থাকিব। গোড়ীয় পাঠৰ মতে লবভংগদুসিয়ে বামলৈ পঠোৱা কুশদিশিত ধৰ্মমৰোৰকে বশিষ্ঠৰ কথামতে বামে ভৱতক দি পঠাইছিল। কন্দলীয়ে বশিষ্ঠ আৰু লবভংগৰ নাম উল্লেখ কৰা নাই। তেওঁৰ মতে ভৱতৰ ভক্তিতাৰ দেখি বামে —

কুশৰ ধৰ্মমজুৰি পাছে তাক দিল ॥ ২৫৮৮

এক ৰবি খানত পাইলত বহুনাথে।

সাদৰে ভবতে তাংক চৰাইলত মাথে ॥

কন্দলীয়ে ভবতে বামৰ পাহুকা লৈ বামৰপৰা বিদায় দিয়াৰ বৰ্ণনা মূলতকৈ সংক্ষেপ কৰি দাঙি ধৰিছে। বিদায় কণ্ঠ সমবেত সকলোৰে কান্দিবলৈ ধৰাৰ উপৰিও 'সকলে বুকুৰ ফল-ফল লৈয়ে ধৰি' আৰু 'বন্দনত কান্ধিলেক আহাৰ ভেজিয়া।' এই বৰ্ণনাটি শকুন্তলা নাটকৰ শকুন্তলাবিদায়দৃশ্যৰ প্ৰতিফলন হৈছে।

চিত্ৰকূটৰ পৰা অম্বোধ্যালৈ ভবন্তৰ প্ৰত্যাহৰ্তনৰ বৰ্ণনা মূলত দুটা সৰ্গত দিয়া হৈছে। বিশেষ গুৰুত্ব নথকা এই বৰ্ণনা অতি সংক্ষেপ কৰি কন্দলীয়ে আগ বঢ়াইছে। বামবিহীন অম্বোধ্যাৰ কাৰণ্য কন্দলীয়ে কম কথাব মাৰেদিয়ে ফুটাই তুলিব পাৰিছে। ভবতে নন্দিগ্ৰামত বামৰ পাহুকা সিংহাসনত স্থাপন কৰিছে; প্ৰজাসবে 'জয় জয় বাম' ধ্বনিৰে উল্লাস কৰিছে, অজস্ৰ বাদ্যৰ শব্দে কোলাহল লাগিছে।

শত্ৰুঘ্নক অম্বোধ্যালৈ পঠাই ভবতে নন্দিগ্ৰামৰপৰা বাজ্য শাসন কৰি থকাৰ বৰ্ণনা দি মাধৱকন্দলীয়ে গৌড়ীয় পাঠত শেষ হোৱাৰ দৰে অম্বোধ্যাকাণ্ডৰ সমাপতি ঘোষণা কৰিছে। বাল্মী. বামাৱগৰ ই দুটা পাঠত বামে অজি-মুনিৰ আশ্ৰমৰ পৰা বাত্যা কৰালৈকে আৰু চাৰিটা সৰ্গ অম্বোধ্যাকাণ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

॥ অম্বোধ্যাকাণ্ডৰ সাৰবশিত তত্ত্ব উপদেশ ॥

সম্পূৰ্ণ পঁচকাৰি পদ্যত মাধৱকন্দলীৰ ভণিতা সহ বামৰ তাত্ত্বিক স্বৰূপ প্ৰতিপাদন কৰি উপদেশ দিয়া হৈছে —

সমস্তকুমাৰ	আদি যোগেশ্বৰ	সজ্ঞানে হাব বহস্য।
খিটো কোটি কোটি	ব্ৰহ্মাণ্ডৰ পতি	ভেতৌ তকতিৰ বশ্য ॥
× × ভকতিৰ বশ্য	হুৱা ভকতৰ	ভেহতো আতা পালত ॥
শিঙৰ সন্ত্যক	পালিয়া বনক	গৈলা জাতু ভাৰী সনে।

ইয়াত দশবধ বামৰ ভক্ত মুনি ব্যক্তিৰ হৈছে। পৰম কৃপালু বামৰ চৰণ-পাংকজ ভজিবলৈ উপদেশ দিয়াৰ পাছত কন্দলীয়ে দুৰ্জনৰ লগে এবিকলৈ কৈছে; কাৰণ —

একেজনী হুঁচী   কুৰীৰ নিমিত্তে   ঈশ্বৰবোৱে হতভংগ ॥
 অযোধ্যা নগৰে   আছে যত জন   বামত সবে ভকত ।
 মহাবাত হতে   পাইলা যত দুখ -   কহিৰে কোন দকত ॥

গতিকৈ মাধৱ কন্দলীৰ উপদেশ 'হঃসঙ্গ তেজিৱা লৈৱোৱা সঙ্গ মহত্তব'
 আৰু সেই সময়ত 'তনিৱো বামৰ কথা।' কন্দলীৰ মতে 'সকলে শাস্ত্ৰৰ,
 এহি ভাতপৰ্য'।

॥ অৰণ্য কাণ্ড ॥

ভবতে বামৰ পাহুকা পূজি নন্দিতামত আৰু শত্ৰুৱাই অযোধ্যাত থাকি
 প্ৰজা-পালন কৰি থকা আৰু কৌশল্যা আদি মাতৃগণে বামক সুঁৱৰি শোক
 কৰি থকাৰ বৰ্ণনাৰে মাধৱকন্দলীয়ে কাহিনীৰ আঁত ধৰি অৰণ্যকাণ্ডৰ পাতনি
 মেলিছে। কন্দলীৰ মতে এই সময়ত বাম-সীতা-লক্ষ্মণৰ কল্যাণ কামনা কৰি
 'কৌশল্যা সুমিত্ৰা দুৱো বিষ্ণুক পূজন্ত।' অযোধ্যাৰ প্ৰজাগণেও ধৰ্ম আঁচৰি
 বামৰ কল্যাণ সাধিছে।

গোড়ীয়া পাঠৰ অৰণ্যকাণ্ডৰ আৰম্ভণি-শ্লোকত গকা কথাবে কন্দলী
 এইবাৰ মূল কাণ্ডৰ কথালৈ আহিল — 'বামক তেজিৱা য়েবে আসিলা ভবত।'।

বাঁহী, বামাৱলগত চিত্ৰকূটৰ ঋষিসকলে সেই ঠাই এৰি অন্য ঠাইলৈ যাবলৈ
 ওলোৱা আৰু বামকো সেই ঠাই এৰি যাবলৈ কোৱাৰ বৰ্ণনাৰে থকা সম্পূৰ্ণ
 সৰ্গটোৰ (গোঃ ৩।১, অন্য ২।১১৬) একো কথাকে মাধৱকন্দলীয়ে উল্লেখ কৰা
 নাই। তাত থকা মতে চিত্ৰকূটত থকা ঋষি-মুনিসকলে বামক উপলক্ষ্য কৰি
 পৰম্পৰে কথা পতা দেখি বামে তাৰ কাৰণ সুধিলে। তেতিয়া কুলপতিজনে
 ক'লে; সেই ঠাইত বাম থকাটো সহিব নোৱাৰি বাৰণব ভায়েক ধৰে তাত
 থকা ঋষি-মুনিসকলক নানা উৎপীড়ন কৰিছে; গতিকে তেওঁলোকৰ লগতে
 বামেও সেই ঠাই এৰি যাব লাগে।

তদ্বীৰকলে এৰি থৈ যোৱাৰ উপৰিও অন্য বহুত কাৰণত বামে

চিত্ৰকূট ত্যাগ কৰিবলৈ নন কবিলে। বামে ডাবিলে — “সই এই ঠাইতে ভৰতক, মাতৃগণক আৰু প্ৰজাবৰ্গক দেখিবলৈ পাইছিলে”। তেওঁলোকৰ কাৰণে শোকত মোৰ হৃদয়ত মহান্ সত্যাপ হৈছে। তদুপৰি ভৰতে এই ঠাইত শিবিৰ পতাৰ ফলত হাঁতী-বোঁবাব মলেবে ঠাইখন অপরিষ্কৃত হৈ পৰিল (মোঃ ৩২১১-৩)। গতিকে বামে সেই ঠাই ত্যাগ কৰিলে।

কন্দলীৰ মতে ভৰত যোৱাৰ পাছত বামে লক্ষ্যগত ক’লে —

মহাৰুখ দিলা আসি ভৰত ভৈয়াই।

নুমাইল অগনি যেন জ্বলিল দুনাই ॥ ২৬২৭

× × এই স্থানে খেদি যোনো আসে আৰোবাব।

× × ইথানক এৰি আন দেশ দেশে যাওঁ ডেৰে।

মূলত নাই যদিও কন্দলীৰ বায়ামগত চিত্ৰকূটৰ পৰা অগ্নিমুনিৰ আশ্ৰয় বাটত বাম আদিয়ে নদা-নদ, বন, দেশ, দল-বিল অনেক পাব হৈছে।

মূলত অগ্নিমুনিৰে বামক পুত্ৰৰূপে আদৰ কৰা হুঁলি আছে। কন্দলীৰ মতে পৰম ঈশ্বৰ জ্ঞান কৰি অগ্নিয়ে বামক পান্য-অৰ্ঘ্য দি পূজিছে। সীতা-অনসূয়াৰ সংস্কাৰটোৰ বৰ্ণনাত কন্দলীয়ে কেৱল সংকিপ্তকৰণতে আবহ নাথাকি কথা-অংশতো হাত জুৰাইছে।

মূলত থকামতে অগ্নিমুনিৰ কথাৰূপে বামে সীতাক হুঁলিপত্নী অনসূয়াৰ ওচৰলৈ পঠাই দিলে। হুঁলিয়ে ইতিমধ্যে অনসূয়াক সীতাক বাহিৰত বস্ত্ৰ দান কৰিবলৈ কৈছিল। সীতাই বেতিয়া প্ৰণাম কৰি অনসূয়াক কুশল প্ৰদান কৰিলে, তেতিয়া অনসূয়াই সীতাক প্ৰশংসা কৰি ক’লে — “হে সীতা, সৌভাগ্য বশতঃ জাতিজন, সুখ আৰু মান ত্যাগ কৰি তুমি বনলৈ অহা বামক অনুসৰণ কৰিছা। সৌভাগ্যশালীয়েই হওক বা দুৰ্ভাগ্যবন্তই হওক, পানীয়েই হওক বা পৰিষ্কৃতই হওক, স্বামীক যি নাবীয়ে ভাল পায়, তেওঁলোকে মহান্ অক্লান্ত-শালী লোক লাভ কৰে।” ইয়াৰ পাছত অনসূয়াই পতিব্ৰতা ধৰ্মৰ ৩৭ বথানি তাক পান্থন কৰি বনত স্বামীৰ সহধৰ্মিনী হৈ সীতাই বন আৰু ধৰ্ম লাভ কৰিব পাৰিব হুঁলি ক’লে।

কন্দলীৰ বামাৱলী অনসূয়াই সীতাক সুধিছে, 'বাগৰ আমেলে বাম আইলা বনবাসে', বামৰ লগতনো ভেঁও কিয় বনলৈ আহিল? সীতাই বনত তুণমহাত্ত তই কল-মুহুৰ খাই কষ্ট পাব। সেই কথা শুনি —

সীতায়ে বোলত কেনে লঘু বোলা মাতি ।

আনাক আনিবা শান্তি পতিব্রতা আতি ॥

দেশত থাকিলে আমি কোম কল পাইবো ।

হামী ভকতিত বৰ্গ মুকুটিক পাইবো ॥ ২৬৩৮

সাহিত্যী যেনে সতী, চন্দ্ৰৰ বোহিণী, বশিষ্ঠৰ অকল্পতী, অজিৰ অনসূয়া, শংকৰৰ মায়া যেনেকুৱা, সীতাবো বামত ডেনে দৃঢ়ভক্তি। এই সকলৰ কাৰণে হামী যেনে আদিদেৱ, সীতাৰ কাৰণেও 'বামত পৰে আন নাই কেৱ'। সীতাৰ মতে 'বাগ মাৰ সুহৃদৰ বাসনা বিষয়/হামীত ভকতি কিন্তু মুকুটি সাধয় ॥'

মূলত সীতাই অনসূয়াই কোৱা পতিব্রতাৰ কথা শুনি ৰং মনেৰে ভেৰে পতিসেৱাত বত থাকিব বুলি কৈছিলে। বনলৈ অহাৰ সময়ত শাহুৱেকে আক বিহাৰ সময়ত মাক সীতাক দিয়া হামীসেৱাৰ উপদেশ, অনসূয়াৰ উপদেশ শুনি পুনৰ সজীৱ হৈ উঠিছে বুলি সীতাই ক'লে। সীতাই পতিব্রতা আদৰ্শ নাবী ৰূপে সাহিত্যী, অকল্পতী আৰু বোহিণীৰ কথা অৱতাৰণা কৰিছে আৰু হামীৰ প্ৰতি দৃঢ়তা অন্য নাবীসকলো দেৱলোকত পূজনীয় হৈ আছে বুলি কৈছে।

কন্দলীৰ বামাৱলী সীতাৰ উক্তিৰ এটা বৰাই তাৰ ফুটি উঠিছে; তাত মূলত প্ৰকাশ পোৱা বিনীত ভাব নাই। তথাপি মূলত থকাৰ দৰে ইয়াতো সীতাৰ কথা শুনি অনসূয়াই আনন্দ পাইছে আৰু সাৱটি ৰখি ৰ'ব মানিবলৈ কৈছে; অনসূয়াৰ দাম্পত্যভিৰূপে সকলো ৰ'ব লাভ কৰা হ'ল বুলি সীতাই কৈছে। সীতাৰ কথাত সন্দেহ হৈ অনসূয়াই দিয়া প্ৰবৰণ আৰু অলংকাৰ সমূহ দি চিৰকাল সেই সমূহ ব্যৱহাৰ কৰাৰ সৌভাগ্য ঘটিবলৈ সীতাক আশীৰ্বাদ দিয়াৰ কথা মূলতো আছে।

অনসূয়াই সীতাক ভেঁওৰ বহুবৰ বৃত্তান্ত সোণাত সীতাই বধাক্ষৰে ভেঁওৰ অঙ্গ-কথা, অলংকাৰ হবন প্ৰাপ্তিৰ কথা, বহুবৰত নিমন্ত্ৰিত বজাসকলে

জনকৰ পুণ্যমতে হৰহনুত গুণ লগাব নোৱাৰি তুটি বোৱা, বিদ্বান্‌মিহই নি বাম-লক্ষণক জনকৰ দৰত উপস্থিত কৰোৱা, কৌতুহলবশতঃ বামে বসুন্ধৰ নাতি গুণ লগাওঁতেই ভাগি থকা আৰু পূৰ্বৰ এতিয়া মতে জনকে বামলৈ সীতাক বিয়া দিয়াৰ বৃত্তান্ত কমলীয়ে দুই এটা সামান্য পৰিৱৰ্ত্তন সহ আৰু মূলতকৈ সংক্ষেপে বৰ্ণনা কৰিছে।

মূলত জনকে যজ্ঞভূমিত পোৱা সীতাক তেওঁৰ ~~অভ্যন্তৰ~~ মহিষীক দিয়া বুলি আছে; কমলীৰ বচনাত সীতাই কৈছে “জনক বাজাব বত মুখ্য পটেশ্বৰী/ভাসৱাত সুশীলা আমাক জীউ ধৰি ॥” মূলত সীতাৰ বামৰ এতি পূৰ্ববাগ লগাব কথা নাই। কমলীৰ বামায়ণত বাম-লক্ষণৰ সহ বিদ্বান্‌মিতক জনকে আশ্বৰ-অভ্যৰ্থনা কৰাৰ সময়ত সীতা পিতাকৰ ওচৰলৈ গৈছিল আৰু বামৰ ৰূপ দেখি সীতা ভোল গৈছিল বুলি আছে (২৬৫৭-৫৮)। মূলত পূৰ্বৰ পূৰ্ণ বাধি জনকে সীতাক সমৰ্পণ কৰিব খোজাত বামে পিতাকৰ সঙ্গতিলৈ অপেক্ষা কৰাৰ কথা আছে। দশৰথক মতাই অনাৰ পাহত বাম-সীতাৰ বিবাহ সম্পন্ন হৈছে। তাত বাম লক্ষণে অন্য বজাব লগত বৃদ্ধ কৰাৰ কথা নাই। কমলীৰ বামায়ণত বসুন্ধৰৰ পাহতে অন্য বজাবিলাকে বাম-লক্ষণৰ লগত বৃদ্ধ কৰি পৰাত হৈ নিজ স্থানলৈ তুটি বোৱাৰ পাহত পিতাকৰ আদেশ-মতে সীতাই পদ্মৰ মালা দি বামক বৰণ কৰিছে।

মূলত সীতাই তেওঁৰ পিতাকে উমিলাক লক্ষণলৈ বিয়া দিয়াৰ কথা-মাত্ৰ উল্লেখ কৰিছিলে (গো: ৩।৪।১৩), কমলীৰ বামায়ণত উমিলাৰ লক্ষ-নিধ ৰূপ বৰ্ণনা প্ৰস্তুত কৰি (২৬৬৪ — ৬৯), ৰূপে শুণে বুনিকো মুহিবপৰা লক্ষী সম সেই কন্যাক লক্ষণে বিয়া কৰালে বুলি দীৰ্ঘলীয়া বৰ্ণনা দিয়া হৈছে।

মূলত সীতাৰ আভিষ্কাৰৰ আভাস পোৱা নাযায়; কমলীৰ বচনাত সীতাই অনসূয়াক কৈছে —

পূৰ্বজন্মে অনেক তপস্যা কৈলো আমি।

তাব জন্মিলে বামধক পাইলো আমি ॥

ইয়াৰ পাহত বাতিটে। অগ্নিমুনিৰ আশ্রমত কটাই পুৱা বায়-লক্ষণ-সীতাই দণ্ডকাৰণালৈ যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে সংক্ষেপে মূলৰ অনুৰূপেই আগ বঢ়াইছে। মূলত অগ্নিমুনিয়ে বায়ক দিগ্ৰ পথ-নিৰ্দেশনা আৰু শুভকামনাৰ কথাখিনি কন্দলীয়ে বাদ দিছে।

দণ্ডকাৰণত ঋষি-আশ্রমত উপস্থিত হোৱা বায়ক মূলত দেৱতাৰ অংশত উৎপন্ন বক্ষাকৰ্তা দণ্ডধৰ বৰা ৰূপেহে ঋষিসকলে স্তুতি কৰিছিলে। কন্দলীৰ বায়ৱৰ্ত্ত 'যাহাব বিনোদ ইটৌ সকল সংসাৰ/তেতে ধৰ্মবক্ষা হেতু ভৈল্য অৱতাৰ' (২৬৭৫ — ৭৬) ইত্যাদি বৃষ্টি পাপীৰো জ্ঞাপকত। ইয়াৰ ৰূপেহে ঋষিসকলে বায়ক স্তুতি কৰিছে। এই ঋষিসকলক আশ্বস্ত কৰি পুনৰ যাৱা আৰম্ভ কৰা বাবে লক্ষণ আৰু সত্যাবে সৈতে গৈ বিবাহক লগ পোৱাৰ কথা কন্দলীৰ বচনাত মূলৰ অনুগত।

॥ বিবাহ-বৰ ॥

মূলত গিৰিসুংগ সদৃশ, ভীষণ শব্দ কৰা, দ চকুৰে এখন ডাঙৰ মুখৰ, বিকট আকাৰৰ, কুংসিত পেটৰ আৰু দেখিবলৈ ভয়লগা নবভকী ৰাক্ষস বিবাহক সীতা আৰু বামে দেখিবলৈ পালে। কন্দলীৰ মতে 'গিৰিগোষ্ঠ যেন' হৈ বহি থকা সেই ৰাক্ষসৰ 'চকু যেন ধোন্দ, কান্ধা আঁজাৰৰ বৰ্ণ, নাকগোষ্ঠা বেংক', কুলা হেন দুই কৰ্ণ', লহ-লহ কৰি থকা জিভাখন যেন গছবত জলি থকা জুই একুৰাহে। তাৰ দুই ভৰি ভেজুৱা, শিল্লবৰ্ণ কেশ, বিকট দশন, মুখ হিডল কুণেশ। মূলত এই ৰাক্ষসটোৱে এডাল খুলৰ আগত আঠোটা তেজৰে লুতুৰি-পুতুৰি হৈ থকা সিংহ আৰু এটা দটাল হাতীৰ ডাঙৰ মূৰ লৈ গাত বাঘৰ ছাল সিদ্ধি মুখখন মেলি আছিলে (গৌঃ ৩।৭।৭,৮)। কন্দলীৰ বায়ৱৰ্ত্ত সেই বৰ্ণনাটো গৈ এনে হৈছে —

আঠ গোটা শিৰ সিটো কপালে লৈলেক।

হাতীৰ মাথাক কাটি ওপতে আনাইলেক ॥

ফলিকতে গৈয়া বাঘ বাবিয়া খাইলেক।

কৰিবে সহিতে চৰ্ম গাৰে বেঢ়াইলেক ॥ ২৬৮২

এই হেন বাক্যটো ‘মাথাগোট জোকাবি গগনে উধাই’ যোৱা দেখি সীতাব বৰ ভয় লাগিল।

মূলত বিবাহে বাম-লক্ষণ-সীতাক দেখি খঙত বিকট চিঞৰ মাৰি যেদি গ’ল আৰু সীতাক কোলাত তুলি লৈ সি অলপ আঁতৰি গৈ ক’বলৈ ধৰিলে — “তোমালোকে বহুল ধাৰণ কৰিছা, অথচ লগত দাবী লৈ অত্ৰ-শত্ৰেবে দণ্ডকাৰণত ভৰিছা। X X তোমালোক যদি উপবীৰেই, লগত ত্ৰৈলোক্য-মোহিনী নাৰী কিয় ? তোমালোক অধৰ্মচাৰী, মূৰ্খলব কলংক।”

কন্দলীয়ে বিবাহে সীতাক ধৰি নিয়াৰ বৰ্ণনা দিছে — ‘ছিলে যেম ধাম্প দিলা মাহক নিলেক/মারা কৰি সীতাক গগনে উছাইলেক ॥’ সেট সমস্ত দেখিবলৈ কেনে লাগিছিল, কন্দলীয়ে তাৰো বৰ্ণনা দিছে — ‘অতন পৰ্বতে যেন মাণিক জ্বলিল’, ‘যেন হেমলতা কাল পৰ্বতে জ্বলয়,’ ‘জলাব ওচৰে যেন বহিব সফাৰ’ ইত্যাদি। কন্দলীৰ বামায়ণত বিবাহে অভীক্ষৰ পৰাহে কথা কৈছে। বিবাহে বাম-লক্ষণক পৰা গালিখিনি মূলৰ অনুকৰণ যদিও বাম-লক্ষণক দশবধৰ পুত্ৰ বুলি জনাব পাছতো বিবাহে বামক পৰা গালিখনি কন্দলীৰহে উদ্ভাৱনা —

কন্দী জাতি হুয়া তুমি ভৈলাহা তত্তব।

পৰনাথী হবিলাহা বনৰ ভিতৰ ॥ ইত্যাদি

কন্দলীয়ে অৱশ্যে বামৰ হাতত মৰি মুক্তিলাভ কৰাৰ উদ্দেশ্যে বামৰ খং ভোলাবলৈ বিবাহে এই কথাখিনি কোৱা বুলিছে। ইয়াৰ পাছত বাম-লক্ষণৰ কথা বতৰা আৰু বামৰ বাণত বিবাহ চলি পৰালৈকে কথাখিনিৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ অনুকাপেই আগ বঢ়াইছে। বামৰ শব্দত পৰি বিবাহে তেওঁৰ পূৰ্ববৃত্তান্ত কোৱাৰ কথা মূলতো আছে। বিবাহ পূৰ্বে চমক (অন্য পাঠত তুম্বক) নামৰ গৰ্জৰ আছিল। কুবেবৰ অনুচৰ এই গৰ্জৰ কৰ্তব্যভ্ৰষ্ট হোৱাৰ কাৰণে কুবেবৰ শাপত সি বাকস হ'ল। কুবেবে বামৰ হাতত মৰিলে বিবাহ শাপযুক্ত হ'ব বুলি কৈছিল। কন্দলীৰ বামায়ণত বিবাহৰ এই পূৰ্ব-বৃত্তান্ত মূমৰ অনুগামী। কন্দলীয়ে গিছে মূলত থকাৰ দৰে বিবাহ ‘কাল’ (দাকি: পাঠত ‘লব’) নামৰ বাকস আৰু শত্ৰুদাব পুত্ৰ বুলি কোৱা নাই।

আন হাতেদি মূলত বিবাহে বামক 'ত্ৰিজনত নাথ' আৰু সীতাক মাতৃ বুলি
ভবাৰ কোনো ইঙ্গিত পোৱা নাযায়।

মূলত বিবাহে তেওঁৰ দেহটো এটা গাঁতত পেলাই দিবলৈ কৈছিলে
(গো: ৩৮।১৮, দা: ৩৪।২২); তাৰ বাৰা বাক্সৰ মহোদয় লাভ হয়। তাত
বিবাহৰ স্তম্ভেহে কাহ কৰাৰ কথা নাই। কন্দলীৰ বামাঙ্গণত বিবাহৰ অনুবোধ-
ক্ৰমে বামে নিৰ্দেশ দিয়াত লক্ষণে এটা গাঁত খানি তাতে বিবাহৰ শব্দ দাখ
কৰিছে। দিব্যৰূপ ধৰি বিবাহ স্বৰ্গলৈ যোৱাৰ কথা মূলতো আছে; কিন্তু
বিবাহে 'বাম বাম' বুলি প্ৰাণত্যাগ কৰাৰ কথা তাত নাই। বিবাহে বামক
শবভংগ মুনিৰ আশ্ৰমলৈ যাবলৈ দিহা দিছিল বুলি গোড়ায় পাঠত আছে।
কন্দলীৰ বামাঙ্গণত (অন্য পাঠতো) সেই কথা নাই।

॥ শবভংগ মুনিৰ আশ্ৰমত ॥

বিবাহ-বধৰ পাছত লক্ষণ আৰু সীতাৰে সৈতে গৈ বামে শবভংগ
মুনিৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হোৱা, ইন্দুক দেখা পোৱাৰ পাছত বাম শবভংগ
ওচৰত উপস্থিত হোৱা, শবভংগই বামক সূতীক মুনিৰ আশ্ৰমলৈ যাবলৈ কোৱা;
শবভংগই অগ্নিত আত্মাহুতি দি স্বৰ্গলৈ হোৱা — এই সকলো কথা কন্দলীয়ে
মূলৰ অনুগামী কৰিয়েই বৰ্ণনা কৰিছে। বিবাহ-বধৰ দৰে শবভংগ স্বৰ্গ-
গমনতো। কন্দলীয়ে অৱশ্যে বামভক্তিৰ অঙ্কন সানিছে। মূলত শবভংগৰ কাৰণে
বাম প্ৰিয় অভিধি, বজা, মাননীয় শুক আৰু সংকাৰৰ পাক্ষিক (কৌঃ ২৪, ২৬)।
কন্দলীৰ বচনাত শবভংগৰ বাবে বাম 'পৰম ঈশ্বৰ'; শবভংগই বাম-নাম লৈ
অগ্নিত প্ৰৱেশ কৰিছে, বামক সুমৰি স্বৰ্গগামী হৈছে। মূলত কিন্তু শবভংগই
নিজ পুণ্যবলে অক্ষয় পত্ৰি লোক আৰ্জি যৈছিল আৰু তেওঁ ব্ৰহ্মলোকলৈহে
গতি কৰিছিল।

শবভংগৰ দিব্যভক্তিৰ পাছত বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ মুনি সকলে আহি শবভংগ
আশ্ৰমত বাকপুত্ৰ বামক বাক্সৰ টুংপীড়নৰপৰা তেওঁলোকক বন্ধ। কৰিবলৈ
প্ৰাৰ্থনা জনোৱা আৰু বামে সেই ৰূমি বুনিসকলক অভয়দান কৰাৰ বৰ্ণনা
মূলত এটা সম্পূৰ্ণ স্বৰ্গত দিয়া হৈছে (৩।১০ ল:)। কন্দলীয়ে আত্মকীৰ্তি

পদত প্রস্তুত কৰা সেই বৰ্ণনাত দণ্ডকাবণ্যবাসী বিপুল সংখ্যক ঋষি-মুনিব
ত্ৰাসৰ ছবি ফুটি উঠা নাই।

॥ সূতীক্ৰম আশ্ৰমত ॥

সূতীক্ৰম আশ্ৰমত উপস্থিত হোৱা বাহক অভ্যৰ্ণনা কৰাৰ পাছত ৰুহিৰে
কৈছিলে — “তুমি × × চিত্ৰকূটত আহাহি মূলি জানি মই তোমালৈ বাট
চাই আছোঁ, এট জবাজীৰ দেহ এৰি মই পৰলোকলৈ যোৱা নাই। দেৱবাজ
ইজুই মোক কৈ গ’লহি যে মই পুণ্য কৰ্মৰ দ্বাৰা সমস্ত লোক অন্ন কৰিছোঁ।
মই আৰ্জন কৰা সেই সমস্ত দেৱদেৱিসেৱিত লোকত তুমি ভাৰ্য্যাৰে সৈতে
সুখেৰে বিচৰণ কৰি থাকাঁ (গোতঃ ১১৮-১১)।” বাবে ঋষিক তেওঁ ক’ত কুণ্ডল
নিৰ্মাণ কৰিব সুধিলে আৰু তেওঁ ইতিমধ্যে শৰভঙ্গৰপৰা সূতীক্ৰম মুনিৰ
অসাধাৰণ গুণসমূহৰ কথা জানি আহিছে মূলিও ক’লে। সূতীক্ৰমই বহু ঋষিৰ
বাসস্থান ভেওঁৰ আশ্ৰমতে বামক থাকিবলৈ কৈ একেখন আশ্ৰমতে বহুদিন
নাথাকিবলৈকো পৰামৰ্শ দিলে। পাছদিনা পুৱা বাবে সূতীক্ৰমপৰা বিদায়
লৈ দণ্ডকাবণ্যবাসী ঋষিসকলৰ বিভিন্ন আশ্ৰম দৰ্শনৰ উদ্দেশ্যে লক্ষণ আৰু
সীতাবে সৈতে যাত্ৰা কৰিলে।

কন্দলীৰ বামায়নত সূতীক্ৰমই বাম আদিক কলে-মূলে-জলে অভ্যৰ্ণনা
কৰাৰ পাছত ঋষিৰ সৈতে ‘অনেক পুৰাণ কাহিনী’ কৈ বাবে ‘হৰিৰ জন্ম,
দিন কতিপয়, বকিলা সুখে ভহিতে ॥’ মূলত সীতাই বনবাসী বামক বাকস
বধন অৰ্ধে অন্ন তুলি নল’বলৈ আৰু ঋষিৰ নবে অহিংসোপবাস্তৱ হৈ বনত কাল
কটাবলৈ কোৱা কথাখিনি আৰু বাবে সেই কথা শুন কৰি কোৱা কথা-
খিনিৰ (গোঃ ৩১৩ আৰু ৩১৪ সঃ) উল্লেখ মাত্ৰও কন্দলীৰ বামায়নত নাই।

কন্দলীয়ে অধ্যায়টোৰ সামৰণিত যি উপদেশ দিছে তাত বাবে বাকসৰ
বিকটে অন্ন দাবণ কৰাৰ ভকতীয়া বাধ্যতা কৰা হৈছে —

জগত ভাবণ	হেতু বনে বন	জমন্ত দিবৰ হুখে ॥
× × × মিটো মহেশ্বৰ	সমস্ত জীৱৰ	আত্মা অন্তৰ্যামী সম।
ভকতজনৰ	শত্ৰু মিহ্নহেতু	ভাৱাংক দেখি বিবন ॥
ভকতৰ শত্ৰু	ভৈল তান শত্ৰু	ভকতৰ মিহ্নে মিহ্ন। ইত্যাদি

কন্দলীয়ে বামৰ বনজমণৰ ভাংপৰ্য এইদৰে বৰ্ণানিছে —

আপোনাৰ কৃপাশুণ হৃদ্বিৰ কাৰণে ।

ভাৰ্যা ভাড়া সমে বাম ফুৰে বনে বনে ॥

নিজাবোক লোক মোৰ এহি শুণ গাই । X২৭৪৩

সুভীক্ষৰ আশ্ৰয়ৰপৰা গৈ বামে এক মনোবশ সৰোবৰত মানুহ নথকাকৈ গীতুবান্যৰ ধান উল্লি থকা শুনি ধৰ্মভং মূনিৰপৰা তাৰ আঁতিশুবি ল'বলৈ যোৱা আৰু ধৰ্মভঙে মন্দকণি (দক্ষি: মাণ্ডকণি) নামৰ জ'হৰে পাঁচগৰাকী জন্মৰা সহ সেই সৰোবৰত গীত-বান্য কবি থকাৰ বৃত্তান্ত কোৱাৰ বিৱৰণ কন্দলীয়ে সংক্ষেপে মূলৰ অনুকণেই দাঙি ধৰিছে ।

ইয়াৰ পাছত ভিন্ ভিন্ মূনিৰ আশ্ৰমত বাস কৰি বামে দহ বছৰ কটোৱাৰ পাছত বাম পুনৰ সুভীক্ষ মূনিৰ আশ্ৰমলৈ যোৱা, বামে সুভীক্ষক অগস্ত্য মূনিৰ বাসস্থানৰ কথা সোধাত মূনিৰে অগস্ত্যৰ ভাৱেক আৰু অগস্ত্যৰ আশ্ৰমৰ সম্পৰ্কে সবিশেষ জনোৱা আৰু সেইমতে (দক্ষিণমুৱা হৈ) বামে যাত্ৰা কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ বামাৱলীত চমু হ'লেও মূলৰ অনুগামী ।

॥ অগস্ত্যৰ আশ্ৰমত ॥

বামে লক্ষণৰ আগত বৰ্ণোৱা ইফল-বাঁতাপীৰ বৃত্তান্তটো কন্দলীয়ে চমুকৈ মূলত থকাৰ দৰেই বৰ্ণনা কৰিছে । অগস্ত্যজাতৰ আশ্ৰমত এৰাতি কটাই বাম-লক্ষণ-গীতা অগস্ত্যৰ আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ বৰ্ণনাও মূলৰ অনুগত ।

যি অগস্ত্য মূনিৰ নামেৰে দক্ষিণ দিশৰ নামকৰণ হৈছে, যি অগস্ত্যই দ্বলংঘ্য বিষ্ণুপৰ্বতক বশ কৰিছিল, যি অগস্ত্যই সমুদ্ৰ পান কৰি নিঃশেষ কৰিছিল, যাক দেৱ, গন্ধৰ্ব ভূত, চাৰণ, বশ, বিদ্যাধৰ আদিয়ে নিৱৃত্ত আহাৰ গ্ৰহণপূৰ্বক উপাসনা কৰে (গৌঃ ৩:১৭ স.), সেই মহান প্ৰভাৱশালী জম্বিৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ বামাৱলীত মৰ্যাদিত ৰূপত দাঙি বৰা নাই । কন্দলীৰ মতে অগস্ত্যৰ ৰূপ —

হাতৰ পাৱৰ নথ ফুলি ফুলি গৈল ॥ ২৭৭০

ভোবোকাৰ দাবি নন পাতি কেশপাশী ।

সকলে গাঁৱৰ লোম ফুলি গৈল কাণি ॥

বেন পুতা কুম্ভাক দেখোতে দিশৰ ।

তাপলীয়া মৃত তালু মানে নাই কেদ ॥ ২৭৭১

অৱশ্যে এনেজন ধৰ্ম্মৰ সহজ সংখ্যাব শিষ্য, এৱে'ই বাতাপিক পৰি-
ণাম দিলে, 'গতুৰতে সাতো সাগৰৰ জল পীল' আৰু 'এহেভেসে বটিল
হৰি শংকৰৰ সম/কমায়ে পৃথিৱী কোণে কালাতক যম' বুলি কন্দলীয়ে মহিমাও
বখানিছে ।

লক্ষণে আগ বাঢ়ি গৈ অগস্ত্যক বামৰ আগমনৰ কথা জনোৱাত মুনিয়ে
শিষ্য পঠাই বামক আগ বটাই নিৱাৰ বৰ্ণনা প্ৰায় মূলানুগ যদিও মূলত
থকা অগস্ত্য-বাম সংবাদৰ বথোচিত আভাস কন্দলীৰ লেখনীত প্ৰকাশ পোৱা
নাই । মূলত অগস্ত্যই বামক দিয়া ধনু-শৰ আৰু তুণ দি কৈছিলে —
“বিশ্বকৰ্ম্মাই হীৰা আৰু সোণ খটুৱাই নিৰ্মাণ কৰা এই দিবা বৈকুণ্ঠ ধনু, ব্ৰহ্মাই
প্ৰদান কৰা এই শৰসমূহ, প্ৰজলিত অগ্নিসদৃশ বাণেৰে পৰিপূৰ্ণ এই তুণ হুটা
আৰু সোণেৰে নিৰ্মিত এই মহাখড়্গ মোক ইচ্ছাই দিছিলে । পূৰ্বে বিশ্বতে এট
ধনুখনেৰে মহাসুৰগণক সংহাৰ কৰি দেৱগণৰ লক্ষীক উদ্ধাৰ কৰিছিলে । ইচ্ছাই
জয়লাভৰ উদ্দেশ্যে বজ্জ গ্ৰহণ কৰাৰ দৰে তুমি এই অস্ত্ৰসমূহ গ্ৰহণ কৰ”
(গোঃ৩।১৮ ৩৯-৪৩) ।” কন্দলীৰ বচনাতো এই অস্ত্ৰসমূহ প্ৰদান কৰাৰ কথা
আছে যদিও ভেঙৰ বৰ্ণনাবগৰা স্পষ্টভাৱে অস্ত্ৰসমূহৰ বিষয়ে জানিব পৰা
নাযায় । ভদ্ৰপৰি ‘ব্ৰহ্মাৱে ব্ৰজিলা অস্ত্ৰ শত্ৰু খেদি শত্ৰু/বাহক হানিলে শৰ
ব্যৰ্থক নহায়’ বোলা কথাৰাৰ কন্দলীৰ নিজা ।

গৌড়ীৰ পাঠত অগস্ত্যই বামক ভেঙৰ আশ্ৰমতে থাকিবলৈ কোৱাত
বামে নিজে আশ্ৰম পাতি থাকিব পৰা ঠাই এখনৰ কথা ক’বলৈ মুনিক
অনুবোধ কৰিলে । মুনিয়ে ভেটিয়া পঞ্চৱতীৰ কথা ক’লে । কন্দলীৰ বামাত্মগো
সংক্ষেপে এই কথাখিনি কোৱা হৈছে ।

কন্দলীৰ বামাত্মগো লক্ষণেও অগস্ত্যক এখন ধনু বুজিছে আৰু অগস্ত্যই
হাঁহি মাৰি লক্ষণকো বিশ্বকৰ্ম্মাই নিৰ্মাণ কৰা দিবা ধনু এখন, মালিকনিৰ্মিত
শৰসমূহ আৰু বহুখচিত হুটা অস্ত্ৰ তুণ দান কৰিছে ।

পঞ্চৱতীত প্ৰবেশ কৰোঁতে অটোয়ুৱে আহি বামক ভেঙৰ দশৰথৰ দিহা

বুলি পৰিচয় দিয়া, বায়ে জটীকক পিতৃবৎ মান-সংকাৰ কৰা, বামৰ অনু-বোধক্ৰমে জটীকৰে নিজৰ বংশপৰিচয় দিয়া আৰু জটীকক লৈ বাম-লক্ষণ-সীতাই বনত প্ৰবেশ কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে চমুকৈ হ'লেও মূলৰ অনু-গামী কবি দাঙি ধৰিছে। জটীক-দশবথৰ মিত্ৰতা সম্পৰ্কে আদিকাণ্ডত আলো-চনা কৰি অহা হৈছে।

বাম-লক্ষণে পঞ্চৱটীত পৰ্ণশালা আদি নিৰ্মাণ কৰা, পঞ্চৱটীৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য আৰু গোদাবৰীত স্নান কৰিবলৈ যাওঁতে বামে লক্ষণৰ আগত হেমন্ত-ৰত্ন বৰ্ণনা কৰাৰ কথা মূলত দুটা সৰ্গত (গো: ৩১১, ১২ স:) বহুলাই কোৱা হৈছে। কন্দলীয়ে বেই বৰ্ণনা বাদ দি কেৱল জটীকৰ বিদায়ৰ কথাহে উল্লেখ কৰিছে।

॥ শূৰ্পণখা-হত্যাত ॥

বাৰণস ভনীয়েক শূৰ্পণখাই বামক দেখি কামপীড়িত হোৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ অনুসাৰে দিছে; কিন্তু বামৰ ৰূপ-বৰ্ণনৰ ক্ষেত্ৰত 'পদন্তল ধ্বজ বহু বতে আতি বহু' প্ৰভৃতিৰ দ্বাৰা সৰুতীয়া বহণ সানিছে। শূৰ্পণখাই বামক প্ৰেম নিবেদন কৰি কোৱা কথা আৰু বামে তাৰ উত্তৰত কোৱা কথাখিনি কন্দলীয়ে প্ৰায় মূলৰ দৰেই দিছে। বামে লক্ষণক 'অকৃতদাব' (পত্নী গ্ৰহণ নকৰা) বুলি শূৰ্পণখাক লক্ষণৰ ওচৰলৈ পঠোৱাৰ কথা উৰিলাৰ সম্পৰ্কত প্ৰকাৰৰ কঠোৰ আলোচনা কৰি অহা হৈছে। কন্দলীৰ বামাৱগত সেই 'অকৃতদাব' শব্দৰ ঠাইত লক্ষণক 'অনাথ শিত' বুলি কোৱা হৈছে (ভৱাই অনাথ শিত তাৰ গতি কৰ ॥ ২৮১২)। প্ৰকৃত পক্ষে 'অনাথ শিত' প্ৰণয়ধৰ্মীৰ কাৰণে বোলাপাৰু মন্ত্ৰ। কন্দলীৰ বামাৱগত শূৰ্পণখাই লক্ষণক 'কামদেৱ-বেল সোভে নৰীৰ ভোয়াৰ' ইত্যাদি বুলি ৰূপৰ বি প্ৰশংসা কৰিছে (২৮১৪—২৪১৮ত্ৰৈ পদ), সেইখিনি কথা মূলত নাই। সেইদৰে 'যেহেন নৰীৰ জল নথাকল বহি/সেহিবতে নবৰ যোৱন হাল বহি' বুলিও শূৰ্পণখাই মূলত কোৱা নাছিল।

মূলত লক্ষণে শূৰ্পণখাক "নই জ্যোত্ৰাত্মৰ দাস; তুমি কিয় দাসৰ ভাৰ্য্য হৈ দাসী হ'বা" বুলি সাজু এবাৰ কথা কোৱাৰ ঠাইত কন্দলীৰ বামা-ৱগত লক্ষণে কৈছে

ভোব কপে কখন ঘুৰতে শ্রাণ বাধি ॥

পৰাধীন শাণীৰ জীয়েনে আহো বিক ।

× × মোহোঁক ভজিলে দুখ লভিবি বিস্তৰ ॥

উত্তম কুলত ভোব অন্ত শূৰ্ণপথা ।

বাৰণৰ বহিনী দাসত কৰ আশা ॥ ২৮২২

লক্ষণে আক কৈছে, তেওঁৰ ভাষা হ'লে সীতাৰ দাসী হ'ব লাগিব, সীতাৰ উজ্জিষ্ট ওচাব লাগিব, তনিভ্ৰাত অনাশ্ৰবে নিকাৰ ভূজিব লাগিব, শেষত কৈছে 'ভোবে মোবে দেখাদেখি হটবেক নগাইব/লোকে দুখে ভোহোৰ বোৱন বহি বাইব ॥'

শূৰ্ণপথাই সীতাক খাবলৈ চোচা লোতাৰ সময়ত থকা বাকসীৰ অপ-টোও কমলীয়ে নিজা কমনাবে সজাইছে। লক্ষণৰ হাতত নাক-কাণ-কটা গৈ পলাই যোৱা শূৰ্ণপথার শ্রাণ কমলীৰ মতে স্ত্রী-জাতি বুলিহে বক্ষা পৰিল।

মূলত শূৰ্ণপথাই থবৰ আগতহে লক্ষণে কৰা ভূগতিৰ কথা কৈছিলগৈ, কমলীৰ মতে থব-দুখৰ দুয়োবে আগত কৈছে। থবে চৌদ্ধজন বাকসক শূৰ্ণপথাব লগত বামৰ ওচৰলৈ পঠোৱা, বামৰ হাতত তেওঁলোক নিহত হোৱাত শূৰ্ণপথাই থবক থকাৰ দিয়া, চৌদ্ধ হাজাৰ বাকস লৈ থব-দুখৰ বামৰ লগত বৃদ্ধ কৰা আৰু শেষত অনুচৰ সমষ্টিতে এই দুই বীৰ আৰু জিপিৰা বামৰ হাতত নিহত হোৱাৰ বৰ্ণনা কমলীয়ে সংক্ষেপে মূলৰ দৰেই দিছে। বাম আৰু বাকসবাহিনীৰ বৃদ্ধৰ বৰ্ণনা মূলতো বৰ দীঘলীয়া (গো: ৩৫০২৪ ৰ পৰা ৩৫৬৭৫৬ লৈ)।

মূলত থবৰ হৃত্যত দেৱ-দক্ষুতি বজা আৰু পুষ্পবৃষ্টি হোৱাৰ পাছতে বাকৰি, দেৱৰি, মহৰি আৰু ব্ৰহ্মবিগণে একেলগে আহি বামক সংবৰ্ণনা জনাই ক'লে — " × × সমস্ত দেৱবিগণ তোমাৰ কল্যাণ-সাধনত তৎপৰ হৈ আছে। তুমি এই পাপাত্মা, ব্ৰাহ্মণৰ কষ্টকটোক বৰ কৰিল। তোমাৰ শ্রাসাদত তাপস-সকলে অবশ্যত নিৰ্ভয়ে জুৰিব পাৰিব। × × × এই উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবেই × × দেৱবাক ইন্দ্ৰ শবভঙ্গৰ আজমলৈ আহিছিল। পাপকৰ্ম নিৰ্ভৰ বাকস-খিলাকক বধ কৰিবৰ কাৰণেই মহৰিগণে তোমাক উপায় কৰি ইয়ালৈ আনিছিল।

× × এতিয়া হুঁসকলে দণ্ডকাৰণ্যত সুখেৰে ধৰ্ম আচৰণ কৰিব পাৰিব
(গৌ: ৩।৩৬।৩১-৬৬)।”

ঋষিসকলৰ এই কথাখিনিৰপৰা বুজা যায় যে প্ৰভাপী বজা দশবধৰ
বীৰপুত্ৰ বামক ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্ম তথা সংস্কৃতিৰ সাধকসকলে দণ্ডকাৰণ্যত তেওঁলোকৰ
অধিকাৰ বক্ষা কৰাৰ কামত সকলোপ্ৰকাৰে সহায় কৰিছিল। মাধৱকন্দলীৰ
সময়তকৈ বামৰ বাক্যসমূহৰ উদ্দেশ্য বেলেগ হৈ পৰিল।

কন্দলীৰ বামায়নত খবৰ নিহত হোৱাত ‘সুৰাসুৰ নৰে জয় বাম জোকাবিল’,
দেৱভাসকলে পুষ্পবৃদ্ধি কৰিলে, ব্ৰহ্মৰ্ষিগণে শুভ সৃষ্টিৰে চালে, আকাশৰ
সিৰুগণে নামি আৰ্হি বেদ পঢ়ি বাধৱক আশীৰ্বাদ কৰিলে, সৰাভোতকৈ ডাঙৰ
কথা ব্ৰহ্মাই আকাশৰপৰা অৱনত হৈ বামক কৰা স্তুতিটো —

নমো নমো বাম বৰোঁ চৰণে প্ৰণতি ।

তুমি নাৰায়ণ সদানন্দ লক্ষীপতি ॥

বাক স্মৰি তৰে মহা মহা পাপীগণ ।

প্ৰণামো দেৱৰে’ দেৱ প্ৰভু নিবৰ্জন ।’ ২৯৯০

তুমি ব্ৰহ্মা তুমি বিষ্ণু তুমি জিগুৰাৰি ।

জগত কাৰণ নমো তুমিসে যুৱাৰি ॥

তুমি সৰ্বা সৰে মিহা জগতে বড়ক ।

সংসাৰত নাহিকে তোমাৰ বেতিবেক ॥ ২৯৯১

ব্ৰহ্মাই আদি অন্ত-মহাহীন, সমস্ত জগত ব্যাপি থকা, কাৰণ মাত্ৰা
আদিও যাৰ অধীন সেই পূৰ্ণব্ৰহ্মমূৰ্ত্তি বামক নমস্কাৰ কৰিছে। এই বাম
‘ভকতৰ চিত্ত বিস্ত আত্মা দেৱ ।’

মূলত ঋষিসকলে দেৱ, গুৰু, সিদ্ধ আৰু মহৰ্ষিগণে জয়ধ্বনি কৰি
বামক স্তুতি কৰিছে, সমস্ত দেৱগণৰে সৈতে ব্ৰহ্মাই বামৰ বুদ্ধধন চাই বামক
সন্মান জনাইছে, প্ৰেমধৰণ সহিত মহাবেৰেণ্ড জয়ধ্বনি কৰি বামক অভি-
নন্দন জনাইছে বুলি কৈছিল (গৌ: ৩।৩৬।৩৭-৩৯)। দেৱভাসকলৰ প্ৰত্যেক
স্তুতিৰ কথা তাত নাই। জনমানব বাক্যসমূহ বামৰ হাতত নিঃশেষ হোৱাৰ
কথা জনাবলৈ লংকাটলৈ যোৱা দুৰ্গদেৱাই বিমানৰ পৰা বাধৱক দেখিবলৈ

পালে। সেই প্ৰসংগত বাৰণব কপ আৰু কৰ্ণক বি বৰ্ণনা কৰিছে। ইহে
(গৌ ৩৩৭৪-২৪) কলসীয়ে সংক্ষেপে সেই বৰ্ণনা দাঙি ধৰিছে।

॥ শূৰ্পণখা-বাৰণ-সংবাদ ॥

বাল্মীকী বামাৱলিত শূৰ্পণখাই গৈ প্ৰথমতে বজাৰুপে বাৰণব দোহসমূহ
সমালোচনা কৰি, তেনে দোহৰ ফলতে জনহানিত পদচাবী হৈও বামে চোভ
হাজাৰ বান্ধস সহ খব-দুৰ্ঘণক নিপাতিত কৰিছে বুলি জানিবলৈ দিয়াৰ বৰ্ণনা
সম্পূৰ্ণ এটা সৰ্গত দিয়া হৈছে (গৌ ৩৩৮ স.)। শূৰ্পণখাই বাৰণব নীতি-
হীনতাৰ কঠোৰ সমালোচনা কৰাত বাৰণে খঙেৰে বাম নো কোন, তেওঁৰ
বীৰত্ব কেনেকুৱা, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ কি, শূৰ্পণখাক কোনে অস্ত্ৰৰেদ কৰিলে ইত্যাদি
কথা জানিবলৈ বিচাৰিলে। শূৰ্পণখাই বাৰণৰ প্ৰশ্নৰ যথামত উত্তৰ দি গ'ল।
জনহানিৰ বান্ধসবিলাকক বামে বধ কৰাৰ কথা কৈ শূৰ্পণখাই ক'লে যে
তেওঁ স্ত্ৰী বুলিহে বামৰ হাতত বন্ধা পাই অহিছে। বামৰ সোঁহাত বন্ধপ
মহাপৰাক্ৰমী লক্ষ্মণৰ কথা কৈ শূৰ্পণখাই সীতাৰ অনুগম কলগাৱণ্যৰ প্ৰশংসা
কৰি বাৰণক প্ৰলোভিত কৰিবলৈ যত্ন কৰিলে (গৌ. ৩৩৯স:)। দাক্ষিঃ
পাঠত শূৰ্পণখাই সীতাক বাৰণৰ ভাৰ্যা কৰিবৰ বনেনে জানিবলৈ যাওঁতে
লক্ষ্মণে তাইৰ নাৰ-বাণ বাটিলে বুলি বাৰণক কৈছে (৩৩৬২১, ২২)।

কলসীৰ বামাৱলিত শূৰ্পণখাই জনহানিৰ বান্ধসশক্তি নিৰ্মূল হোৱা
কথাকৈ নিজৰ বিপত্তিৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰি বাৰণক
আপত্তি দিছেগৈ। শূৰ্পণখাই বাৰণক কৈছে —

সুখে থিৰ ভৈলা তুমি লংকাৰ ভিতৰ ॥ ৩০০৪

× × মোহোৰ বিপত্তি হেৰা মাথা তুলি চাহ। ॥

তাৰ পাছত শূৰ্পণখাই বাৰণক চিত্তাহীন ভাবে থকা, চৰ পঠাই দেশে
দেশে বাৰ্তা নোলোৱা, মন্ত হৈ কাৰ্যৰ দায়িত্ব নুবুজাৰ কাৰণে ভিৰছান
কৰি খব-দুৰ্ঘণ জিগিবাক মানুহে সংগ্ৰামত সমস্ত সৈন্য সমন্বিতে নিঃশেষ
কৰাৰ সংবাদ দিছে। শেষত কৈছে —

পৰম দুৰ্জয় বীৰ বাম বোলে বাক।

সেহিসে বিপত্তি হেল কৰিলে আমাক ॥ ৩০০৭

কন্দলীৰ বামাৱগতো বাৱণে মৃগৰ লৰেই বামৰ বিষয়ে জানিবলৈ বিচাৰিছে। ইয়াত বাৱণে শূৰ্পণখাক 'কি কাৰণে তোক হেন কৰিলেক শান্তি' বুলিহে সুধিছে, কোনে কৰিলে বুলি সোধা নাই, কাৰণ শূৰ্পণখাই ইতি-মধ্যে সেই কথা জনাইছেই। শূৰ্পণখাৰ অংগহেদৰ ওপৰতে অধিক গুৰুত্ব দি কন্দলীৰ বচনাত বাৱণে সেই কাৰ্যক সিংহৰ নেগৰত ধৰা, কংসাল গোমৰ লগত-ধেমালি কৰা ইত্যাদি বিপদজনক কাৰ্যৰ লগত তুলনা কৰিছে। যি এট কাম কৰিছে 'শংকৰ ব্ৰহ্মাত য়েৰে পশয় শৰণ/তথাপি যোহোৰ হাতে মিলিব মৰণ' বুলি সেইজনৰ শান্তিযোগ্যতা ঘোষণা কৰিছে। শূৰ্পণখাই বাম-সীতাক আৰু লক্ষ্মণৰ পৰিচয় দি সীতাৰ ত্ৰিভুবন-মোহন ৰূপৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। শূৰ্পণখাই বাৱণক এই বুলি উচুটনি দিছে — 'সেহি বৰ বমণী খাতত নাহি যাব/নিষ্কল জীৱন তাৰ সব বাজ্যভাৰ ॥' এই সীতাৰ তুলনাত 'মলোদৰী সুহি কানি আত্মজিৰ কাল।' কন্দলীৰ বচনাত সীতাক খাবলৈ যাওঁতে লক্ষ্মণে শূৰ্পণখাৰ নাক-কাণ কাটিলে বুলি তাই বাৱণক কৈছে।

শূৰ্পণখাই মূলত খব-দৰ্শণ আদিক বধ কৰোঁতে বামে দেখুওৱা বীৰত্বৰ বৰ্ণনা দিয়াৰ দৰে কন্দলীৰ বচনাতো চমুকৈ শূৰ্পণখাৰ মুখত সেই বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। মূলত শূৰ্পণখাই ৰাক্ষসনিধনৰ প্ৰতিকাবাৰ্থে বাম-লক্ষ্মণক বধ কৰিবলৈ কৈ, তাৰ পাছতহে বাৱণক বাম-লক্ষ্মণবিহীন সীতাক যথোচিত-ভাবে উপভোগ কৰিবলৈ কৈছিল (পৌ. ৩।৩৯।২২,২৩)। আনহাতেদি মূলত জনহানিৰ বীৰসকলৰ বিপত্তি শুনি বাৱণৰ গৃধ লগা নাই; বৰঞ্চ তেওঁ আনন্দত উৎফুল্ল হৈ নিজবংশ ধ্বংসকাৰী বৃদ্ধিৰ আশ্ৰয় ললে বুলিহে আছে (পৌ: ৩।৩৯।২৮)। কন্দলীৰ মতে বাৱণে 'খববধ শুনি শোক অনেক কৰিল/সীতাৰ তুলিৱা নাম গৃধ পাসবিল ॥'

॥ বাৱণ-হাবীচ-সংবাদ ॥

সীতা-হৰণৰ ব্যৱস্থাৰ অৰ্থে বাৱণ হাবীচৰ আশ্ৰয়লৈ যাওঁতে মূলত সমুদ্ৰতটৰ বহল বৰ্ণনা দাঙি ধৰা হৈছে; কন্দলীয়ে হান-বৰ্ণনত অন্য ঠাইত গুৰুত্ব নিদিয়াৰ দৰে ইয়াতো সেই বৰ্ণনা এৰি গৈছে। হাবীচক কি ৰূপত বাৱণে পাইছিলগৈ, সেই বিষয়ে 'আদিকাণ্ড'ত হাবীচ-বিৱৰণ এসংগত 'আলো-

চনা কৰি অহা হৈছে।

বামে ধৰ-দৃশ্য আদিক ধৰ কৰা আৰু সুপৰণীৰ অৱস্থাই কথাব
কথা কৈ বাৱণে তাৰ প্ৰতিকাৰৰ অৰ্থে বামৰ ভাৰ্য্যক হৰণ কৰি আমিন্দি
উল্লেখে মাৰীচক বৰ্ণমূৰৰ ৰূপ গ্ৰহণ কৰিবলৈ কোৱা আৰু মাৰীচে তাৰ উত্তৰত
কোৱা কথাখিনি কন্দলীৰ বামাৱগত চমু হ'লেও মূলৰ অন্তৰ্ভুক্ত। মাৰীচ হিচীত
বাৰ দণ্ডকাৰণত বামৰ হাতত পৰাত্ত হোৱা কথাটো মূলত আছে; কন্দলীৰ
বামাৱগত নাই।

বাৱণে মাৰীচক সীতাৰূপে কাৰ্যত সহায়ক হ'বলৈ বলপূৰ্বক বাধ্য কৰাৰ
কথা মূলতো আছে; পিছে বাৱণে এই প্ৰসংগত মাৰীচক কোৱা কথাবোৰ
মূলৰে নৈতে একে নহয়। মূলত বাৱণে তলত দিয়া ধৰণৰ কথা কোৱা
নাছিলে —

জখিলো পাগিঠ বাথৱৰ ভাৰি খাইলে।

× × খাণ্ডে হানি ভোক আজি কৰিবো দোহাৰ।

বাথৱে কৰোক আসি তাৰ প্ৰতিকাৰ ॥ ৩০৬৪

× × মোক এৰি বোল বাথৱৰ হিতগন্ধ ॥

মূলত বাৱণে মাৰীচক সীতাৰূপে কাৰ্যত সকল হ'লে অৰ্ধবাক্য বিব
বুলিছিলে (বাক্যসাৰ্থ্য প্ৰদাস্যামি কৃতার্থেনাস্তবন্ধনা ॥ ৩০৬১২২)। কন্দলীয়ে এই
কথাৰ উল্লেখ কৰা নাই। বাৱণে মাৰীচক মূলত শেষ কথা তলাই দিছে—
“বামৰ ওচৰলৈ গ'লে তোমাৰ জীৱনৰ সংশয়হে আছে, মোৰ বিৰোধ কৰিলে
কিন্তু তোমাৰ আজি মৃত্যু সুনিশ্চিত (৩০৬১৫)।” কন্দলীৰ বামাৱগত এই বুলি
কোৱাৰ পাছত বাৱণে কৈছে — “হাবি বা নাহাবি ৰাষ্টে বোল কেন মন/হাৱে
নভো পেমো আজি মনৰ কৰণ।”

মূলত মাৰীচে বামৰ হাতত বৰি বৰ্ণমূৰী হ'ব বুলি তাৰি বাতৰ
প্ৰকাৰত মাতি হোৱা নাই; প্ৰকৃত কাম বুলিহে ভেঁৰ বাৱণৰ আশেৰ মানিলে
প্ৰস্তুত হৈছে (৩০৬১১২)। বামৰ হাতত বৰি মাৰীচে বৃণতি লাভ কৰাৰ কথা
সৰ্বপ্ৰথম অধ্যায়বামাৱগত কোৱা হৈছে।

॥ সূৰ্য্যৰ বামায়ণ ॥

মানুহে চমৎকাৰ ভাল পায়। বামায়ণৰ স্বৰ্ণমূগৰ কাহিনীটোও চমৎকাৰ সৃষ্টিৰ কাৰণেই গঢ়ি তোলা হৈছিল। বিচিত্ৰ বস্ত্ৰৰ প্ৰতি নাবীমনৰ দ্বৰ্গলতা জাক তেনে বস্ত্ৰলাভ কৰিবলৈ হুবাগ্ৰহ, এই কাহিনী সৃষ্টিত দৃষ্টা দৰুত পয়সা হ'ল। চিত্ৰামণি বিদ্যায়ক বৈদ্যাই ভেওঁৰ 'বিভুল অৰ্ঘ্য বামায়ণ' নামৰ গ্ৰন্থত স্বৰ্ণমূগৰ কাহিনীটো বান্ধি, বামায়ণত পৰৱৰ্তী সংযোজনা বুলি সৃষ্টি লাভি ধৰিছে। ড° বুদ্ধেই সেই মন্তৰ সমৰ্থনত নিজা সৃষ্টি সংযোগ কৰি 'বামকৰণ'ত আলোচনা আগবঢ়াইছে। তেওঁ এই কাহিনী নথক। পটমচবিত্ত, অনামকজাতক, কুৰ্মপুৰাণ আদিত থকা বাবোপাখ্যানলৈ আঙুলিয়াই দিছে।

বান্ধী, বামায়ণৰ বিভিন্ন পাঠত মাৰীচে ৰূপ গ্ৰহণ কৰা বিচিত্ৰ পছ-টোৰ ৰূপ আৰু চাল-চলনৰ বৰ্ণনাও বেলেগ হোৱাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে এই কাহিনী-সৃষ্টিৰ অন্তৰালত চমৎকাৰ প্ৰদৰ্শনৰ প্ৰচেষ্টা নিহিত হৈ আছে। গোঁড়ীৰ পাঠৰ মতে পছটো সোণৰ নিচিনা, সোণ আৰু ৰূপেৰে ডাব দুয়ো-কাল চিত্ৰ-বিচিত্ৰ, সিং হুটাও সোণবৰণীয়া, কাণ দুখন বৈদূৰ্যমণি আৰু বস্ত্ৰৰ নিচিনা, ছালখন চিকমিকাই থকা, মিহি নোমেৰে ঢকা (গো: ৩।৪০।১-৩)। সোণালী নোম, প্ৰবাল আৰু মণিময় সিং আৰু দীঘল জিভাৰে সৈতে পছটোক লক্ষ্যপথৰ দৰে দীপ্তিমান বেন দেখা গৈছিল।

দাক্ষিণ পাঠত ডাঙকৈও বিচিত্ৰ কৰি এই মূগৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। পছটোৰ শিঙৰ ওপৰ অংশ জেঠ মণিৰে নিৰ্মিত, মূখমণ্ডল সূৰ্য-মুখীয়া, মূখখন বঙা পছমৰ নিচিনা, কাণ দুখন নীলকমলৰ দৰে, পেটটো ইজৰীলমণিৰ দৰে দুয়োকাৰি মছৰা ফুলৰ দৰে বগা, গাটো পছমৰ কেশবৰ দৰে, বুৰাৰোৰ বৈদূৰ্য-মণিসমূহ, নেজডাল ইজৰমূৰ দৰে (৩।৪২।১৬-১৯)। এই পছটোৱে নানা ভাৱ-মাৰে চল-ক্ৰমণ কৰাৰ বৰ্ণনা এই পাঠত দাঙি ধৰা হৈছে। ভূপৰি এই পাঠত সীতাই ফুল তুলি থাকোঁতে পছটো দেখিলে আৰু বাম-লক্ষণক ডাক চাবলৈ বাবে বাবে হাতিবলৈ ধৰিলে বুলিও আছে।

গোঁড়ীৰ পাঠৰ মতে সীতাই বামক পছটো দেখুৱাই ডাব সোণালী ছালখন লম্বাভ পাবি বহিবলৈ ভেওঁৰ হেঁদাহ জন্মিছে বুলি ক'লে।

সীতাই সেই কাৰ্য নাবীৰ বাবে অনুচিত আৰু নিৰ্দ্ধন বুলিও বুজিছে; তথাপি পহুটোৰ শোভাই তেওঁৰ মন দুহি পেলাইছে আৰু তালৈ তেওঁৰ লোভ জন্মিছে (৩৫০।১০)। তেতিয়া বামে লক্ষণক তেওঁ সীতাৰ ইচ্ছাপূৰণ কৰিবৰ কাৰণে সেই পহুটো বাৰিবলৈ বান্ধি বুলি কৈ সীতাৰ ক্ষেত্ৰত লক্ষণক সাৱধানে থাকিবলৈ কৈছে। তেওঁ সীতাই সেই পহুৰ মনোবশ হালত বহি শোভা পাই থাকিব বুলিও কৈছে (৩৫০।১২-১৪)। লক্ষণে সেই যুগ্মিকা নক্ষত্ৰৰ দৰে জিলিকি থকা পহুটো দেখি কিছু সময় চিন্তা কৰি চালে। তাৰ পাছত তেওঁ কলে — “বিসৰূপে সেই পহুটো মাহাৰাটী বান্ধস মাহীচৰ হস্ত বুলি কৈছিলে। সেই যুগ্মৰূপী বান্ধসে বনত যুগ্মৰাণী বহু বজাক বধ কৰিছে (৩৫০।২৬-২১)।

সীতাই বামক পহুটো পাবলৈ জীৱাই জীৱাই আনিবলৈ কৈছে, বনবাসৰ অত্যাধৰ সি বাম-সীতাৰ অতঃপূৰ তত্ত্বনি কৰিবগৈ। জীৱাই জীৱাই তাক ধৰিব নোৱাৰিলেও পহুটোৰ সোণালী ছালখনত বহি সীতাই আনন্দ পাব। দক্ষিঃ পাঠৰ মতে সীতাই সেই পহুটোৱে ভৰত আৰু তেওঁৰ সাহুৱেক-সকলক বিস্ময় জন্মাব বুলিও ভাবিছে (৩৫০।১৮)। সীতাৰ কথা শুনি আৰু পহুটোৰ অত্যাধৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ বামে লক্ষণক ক’লে — “আজি মই যি কোনো ঠালায়েৰে এই পহুটো বধ কৰিম, সি লাগিলে বান্ধাযুগ্মই হওক। পৃথিৱীৰতো কথাই নাই, নন্দন বন অথবা কুবেৰৰ চৈত্ৰবধ বনতো এনে হৰিণ নাই। তালৈ যোৱা লোভ জন্মিছে।” এই সময়ত বামে পহুটোৰ বি বৰ্ণনা দিছে সেই বৰ্ণনা আগৰ বৰ্ণনাৰ লগত নিমিলে (৩৫০।৩৫-৩৭)। বামে ক’ব এই বৰ্ণনা তিনিওটা পাঠতে আছে।

বামে লক্ষণৰ আগত বজাসকলৰ বাবে যুগ্মৰাণী বুদ্ধিযুক্ততা দেখুৱাই আৰু সি যদি বাজহতা মাহাৰাটী বান্ধস মাহীচৰ হস্ত, তথাপি তাক বধ কৰা উচিত বুলি কৈ বাবলৈ ওলাল। বাবৰ সময়ত বামে লক্ষণক কৈ গ’ল — “আমাৰ অনুৰক্ত, অতি বলৱান, বুদ্ধিমান পক্ষী জটায়ুৱে সৈতে লগ হৈ তুমি সাৱধানে সীতাক বন্ধা কৰি নই অহালৈকে বাট চাই থাকিব। (নো: ৩৫০।৩৮ অনা: ৩৫০।৩১)।”

বাময়কল্পলীৰ বামায়ণত মাত্ৰাধ্বনৰ বৰ্ণনা অতি সংক্ষিপ্ত। তাৰ “মনোহৰ
বেল তত্ৰ নুৰণৰ কাৱ্য” আৰু —

বজন্তৰ অৰ্ধচন্দ্ৰ হুই পায়ে বলয় ।
তাৰা সম ধানে ধানে মাণিক জ্বলয় ॥ ৩৫৭৪
আছল্য লমান জলে বহুমন নুক ।
ধানে ধানে একাশয় সোণাৰ ভূমুক ॥
ভবন ববল কবি চতুৰ্দ্দিশে যায় ।

পছটো দেখি সীতাই বামক দেখুৱাই, ব'ত এনে মৃগ আছে সেই
দণ্ডকাৰ্য্যক প্ৰশংসা কৰাৰ বৰ্ণনা মূলৰ অনুৰূপ। সীতাই তাৰ পাহন্ত দামোৰ
চৰণত লাগি কোঁড়ুল মনেৰে পছটো প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। ইয়াত সীতাই কীয়া
পছটো সি অৰোধ্যাত দেখুৱাব হেঁপাহ কৰা নাই —

এহি মৃগ মাৰি ছাল আনি দিৱা মোক ।
অৰোধ্যাক গৈৱা কথা কহিবাক হোক ॥
এহি ছাল আনি নগবক লৈৱা মাৰ্গ ।

× × ধৰিবাক পাৰা ধেৱে অতি বৰ ভাল ।
নোহে মৃগ মাৰি মোক আনি দিৱা ছাল ॥
তুমি আনি তুমি হতে থাকিবোহো বসি ।

মূলত বামেণ্ড সীতাৰ সৈতে পছটোৰ ছালত বহাৰ কথা ভাবিছিল
আৰু পছটোলৈ বামৰো সোভ লাগিছিল। কল্পলীৰ বামায়ণত বামে সীতাক
‘নিষ্ঠ কৰি আন। ইটো বাকসৰ যাৱা’ বুলি বিবস্ত কৰিব বুজিছে। ভেটিয়া
সীতাই বোৰ কৰি কৈছে, তেওঁ পতিব্ৰতা বৰ্ম বাখি বামন লগত বোৰ
অবগত বাক্যমূখ এৰি অমি কুৰিয়েছি, আন বস্ত তেওঁ বিচৰা নাই; পছৰ
ছালয়ে বিচাৰিছে। তাকো বামে দিবলৈ ইচ্ছা কৰা নাই (৩৫৮-৮৩ পদ)।
মূলত বামে নিজেহে বাকস হ’লেও পছটোৰ কথা কৰিছে এবিধ কুন্নি কৈছিলে।
কল্পলীৰ বামায়ণত সীতাইহে কৈছে —

পত্ৰ হুই যদি হুই মাঙ্গল সিন্ধৱ ।
ভদাশি মাৰিতে প্ৰভু তোমাৰ লাগৱ ॥

এহি হেতু তুমি আসি আরা বনমাছ ।

ইহাক মাঝিরা মাঝিরোক দেহকাজ ॥ ৩০৮৪

তেতিয়া বামে লক্ষণক সীতার ইচ্ছাপূরণর অর্থে হেঁচ পছটো মাঝিবলৈ যায় বুলি কৈ সীতাক সাবধানৈ বসি থাকিবলৈ ক'লে। সেই কথা শুনি লক্ষণে সেই অদ্ভুত পছটো ঘষিসকলে কোরা মাঝিচ বাবস বুলি লক্ষ্যে প্রকাশ কবিলে। তেতিয়া বামে ঘষিসকলর শত্রু সেই মৃগকণী বাবসক বধ কবি তাব হালধন আহরণ কাঁব লাগে বুলি সিদ্ধান্ত কবিলে। তেওঁ লক্ষণক 'সাবহিত বপে তুমি জানকীক চাটবা' বুলি কৈ পছ মাঝিবর উদ্দেশ্যে বাহিব হ'ল।

বাঈ, বামারগব তিনিওটা পাঠতে বামে লক্ষণক অটায়ুব সৈতে লগ লাগি সীতাক বন্ধা কবি থাকিবলৈ কোরা কথাযাব আছে যদিও কন্দলীয়ে সেই কথাব উল্লেখ কবা নাই। ড° বুদ্ধেই মত প্রকাশ কবে যে বাঈ, বামারগত মূলভে বামে সীতাহরণর আগতে তটায়ুক লগ পোৱাব কথাটো নাছিলে। সেই কাবণেহে সীতাক বিচাৰি ফুৰোঁতে যেতিয়া মৃতপ্রায় অটায়ুক পৰি থকা দেখিবলৈ পায়, তেতিয়া সেয়া গৃধকণী কোনোবা বাবসে সীতাক ভক্ষণ কবিলে বুলি ভাবিছিলে (অনেন সীতা বৈদেহী ভক্তিভা নাত সংসারঃ। গৃধকণমিহং হ্যভং বকো ভ্রমতি কাননম্ ॥ ৩৭৪।১১)।

মাঝিচ-বধর বর্ণনা কন্দলীয়ে মূলর অনুসরণেই চমুকৈ দাতি ধৰিছে। মূলত বামব লব লগা মাঝকে মাঝিচে বাবস বপ লাভ কবিলে (৩৭৪।১২) বুলি বি কথা আছে, কন্দলীয়ে তাব উল্লেখ কবা নাই।

পৰম আত্মর হৈ বামে চিঞৰা বুলি ভাবি সীতাই লক্ষণক বামব লক্ষীপদে প্রবেশ কবার বর্ণনাও কন্দলীয়ে প্রায় মূলর সিঁচিনাকৈয়ে এতত কৰিছে। বামব চিঞৰটোলৈ লক্ষণর মনোযোগ আকর্ষণ কৰিয়েই, কন্দলীব বামারগত সীতাই ভাবিয়ে —

কুমল বিধিরে মৃগ মিলাইলেক আনি ॥

হারা এতু কিনো বই অকার্য কবিলো।

কতকা বনত আসি মাঝীক মাঝিলো ॥ ৩১০১

ইয়াত লক্ষণে সীতাৰ কটু কথা শুনি তেওঁক এৰি যাবলৈ ওলাই
কৈছে —

চক্ৰ সূৰ্য বায়ু বসুমতী হইবা সাক্ষী।

সীতা পৰিহৰি চলো আপোনাক বাধি ॥

মূলতঃ লক্ষণে সীতাই তেওঁক অন্যায় বচন বোলাৰ সাক্ষী হ'বলৈহে
বনচৰি প্ৰাণীসমূহক আহ্বান কৰিছিল; বাবৰ সময়ত সীতাক বন্ধা কৰিবলৈ
বনদেৱতাসকলক প্ৰাৰ্থনা জনাইছিল (৩।৫৩।৩৪ আৰু ৩৭)।

। বাৰণ-সীতা সংবাদ ॥

‘বাম-লক্ষণ দুয়োজন আঁতৰি যোৱাত বাৰণ ভিক্ৰমৰ বেগেৰে সীতাৰ
ওচৰ চপা, সীতাৰ নখ-লিখ সৌন্দৰ্য বৰ্ণনা কৰি বাৰণে প্ৰশংসা কৰা আৰু
তেখেদে অনন্যসুন্দৰী সীতা বাক-বাকেশ্বৰৰ ভাৰ্যা হোৱানহে যোগ্য বুলি কোৱাৰ
বৰ্ণনা কন্দলীয়ে চমুকৈ মূলৰ দৰেই প্ৰস্তুত কৰিছে।

গৌড়ীয়াপাঠত বাৰণৰ কথা শুনি সীতাই প্ৰথমতে অৱিশ্বাস আৰু
ভয়ত ইফালবপৰা সিফাললৈ যাবলৈ ধৰিলে তাৰ পাছত জ্ঞান বুলি বিশ্বাস
জন্মাত সমস্ত অতিথি-সংকাৰৰ দ্বাৰা বাৰণক পূজা কৰিলে (গৌ: ৩।৫৩।৪৫-৪৮)।
সীতাই জামন, পাদ্য-অৰ্ঘ্য, ফলমূল আদিয়ে আগবঢ়োৱা এই অতিথি-পূজনৰ
কথা কন্দলীয়ে উল্লেখ কৰা নাই। মূলতঃ এই সংকাৰৰ পাছত সীতাই নিজৰ
আৰু বাবৰ সময় পৰিচয় দি বনবাসৰ কাৰণে বাৰণৰ আগত বিহুৰি
ক'লে। মাত্ৰ দুৰ্ভিক্ষগত কন্দলীয়ে সীতাৰ সেই কথাখিনি বৰ্ণনা কৰিছে।

মূলতঃ সীতাই বাৰণক জ্ঞান বুলিহে ভাবিছে, মূলি বুলি ভবা নাই।
কন্দলীৰ বামাহনত সীতাই বাৰণক ভবি মূলি ভাবি বিশ্বাসত লৈছে আৰু
‘তনিয়োক মূলিৰাজ কোঁড়ুল মনে’ বুলি জনহানৰ বাকসবিলোকক বামে
নিৰ্দল কৰাৰ কথাও বৰ্ণনা কৰি ওলাইছে (৩।৪০-৪১ পদ)।

মূলতঃ সীতাই বাৰণক নিজৰ বৃত্তান্ত জনোৱাৰ পাছত কলে — “আপুনি
কিছু সময় ব'ব পাৰে। মোৰ ঘাৱীয়ে গ্ৰহুৰ বনজাত ফল মূল লৈ অহিব
(গৌ: ৩।৫৭।২৫)।” উল্লেখযোগ্য যে অন্য পাঠত সীতাই ইয়াৰ লগতে আৰু
কৈছে — “বামে কক্কম্বু, ভাই, গাহৰি আদি যন্ত বৰকৰি বহুত বাসে লৈ

আহিব (কব্দ্ৰ পোধান্ হবাহাংক হবাহাংকিহং বহু ৯ ৩৪৭-২০ ৮।)।”
গোড়ীৰ পাঠত এই কথাখিনি নাই। ইতিমধ্যে বাকসব ইতিমধ্যে বাকসব
খটিছে বুলি ভবা সীতাই এতিয়া জ্ঞান অতিমিক এই খিনি কথা কোৱাটো
অসম্ভাৱিক। তেওঁ মিছা মতাটোও হ’ব নোৱাৰে আৰু সীতাই যি বামৰ
বিশদ খটিছে বুলি ভাবি আত্মৰ হৈ লক্ষণক পঠাইছে, সেই বামে এনে বস্ত
আনিব বুলি কেনেকৈ আশা কৰিব পাৰিছে? এনে স্থলত স্বৰ্ণমণ্ডৰ কাহিনীটো
পিছৰ সংবোধনা বুলি প্রমাণিত হয়; মূলতঃ বাম স্বৰ্ণমণ্ডৰ কবিতালৈহে গৈছিল।

সীতাই বাদনৰ গোত্ৰ-কুল আৰু দণ্ডকাৰণত অমি মূৰাৰ কাৰণ সোধাত
গোড়ীৰ পাঠত ধৰ্ম্মমতে বাৱণে ক’লে — “তোমাক চাবলৈ এই বেদেবে
অহা মইনো কোন আৰু কিয় আহিছোঁ কওঁ তনা, তনি লৈ তুমি মোক
সন্মান দেখুওৱ” (গো: ৩।৫৪।২৯)।” তাৰ পাছত বাৱণে নিজৰ বংশ-পৰিচয়
আৰু বীৰত্ব-ঐশ্বৰ্য্যৰ কাহিনী তনাইছে।

কন্দলীৰ বামায়ণত সীতাই বৰ্ণোৱা নিজ বৃত্তান্ত তনাৰ পাছত বাৱণে
সীতাক ‘হেম কপৱতী জিভূয়নে নাহি আব’ ইত্যাদি বুলি কামতাৰ প্ৰশ্ন
কৰিছে। তেতিয়া সীতাই সেই ‘তপোধন’ জনক কৈছে —

মৃগ মাৰিবাক গৈল। ঐবাম -লক্ষণ ॥

হানিতক ৰুইবাক কৰিলো বিজাম।

এতিকণে আসিবত লক্ষণ ঐবাম ॥ ৩১৪০

তুমি হেন ঐকি দেখিব কোঁতহলে।

পূজিবত আসি বখাৰোগ্য কলে অলে ॥

কন্দলীৰ বামায়ণত সীতাটো বাৱণৰ পৰিচয় বিচৰা নাই; বাৱণে নিজেই,
লংকেস্থৰ বুলি পৰিচয় দি নিজৰ গুণ বখানিবলৈ ধৰিছে।

মূলতঃ বাৱণে তেওঁ পুৰুষ-পুত্ৰ বিজয়ৰ পুত্ৰ আৰু কুৰুৰ সন্তান
তাই; জ্ঞানাপৰা বৰ লাভ কৰা, কামৰূপী আৰু মনৰ মৰে ভীষ্মপতিৰ সন্তান
বাৱণ বুলি পৰিচয় দিয়াৰ পাছত সীতাক তেওঁৰ ভাৰ্যাসকলৰ ভিতৰত
উত্তম মহিষী হ’বলৈ আহ্বান কৰিছিলে (গো: ৩।৫৪।৩১-৩৫)। বাৱণে তাৰ
পাছত বিশ্বকৰ্ম্মানিহিত তেওঁৰ মনোবশ লংকাপুৰীৰ বৰ্ণনা দি তাত তেওঁৰ

জনত সীতাক উপধনত বিচৰণ কৰিবলৈ প্ৰস্তুতিত কৰিছে; লংকাত পৰিত
হেঁতাব সৰ্বাভয়ত্ববিভা দানীয়ে সীতাক আনলৈচান বাবিত বুলিও বাৰণে কৈছে।
একমাত্ৰ দৌড়োৱণাঠত থকা বাৰণৰ উক্তিৰ অন্তৰ্ভুক্ত বিৰোধ যোৰটোৰ দ্বাৰা
অৰ্থ কৰা হয় —

সন্তসন্তকৰেভাহমকীকীকবিভুবিভ:।

পঞ্চপঞ্চকতত্বজ্ঞো বাৰণোহিহং ভবন যাম্ ॥ ৩৫৪৫২

উপন্যাস বাহু (অথবা অগ্নিৰ) বৰণজ, চৌৰটি কলা (অথবা বোকা
বিভাব অৰ্থাৎ পঞ্চ মহাভূত আৰু একাধিক ইন্দ্ৰিয়)ৰ দ্বাৰা বিভূষিত, পঞ্চ-
বিংশতি তত্ত্ব (অথবা দহ ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা ক্ৰীণেণ লাভ কৰা দূৰ)ৰ তত্ত্বত বহি
বাৰণ, বোক ভজনী কৰা।

কন্দলীৰ বামায়ণত বাৰণে নিজৰ গুণ এইবুলিহে বৰ্ণানিহে —

পাতালৰ নাগলোকক যোকে কৰে সেৱ।

বৰ্ণে বৈদ্যা ভিনিলোহো ত্ৰিংশ কোটি দেৱ ॥ ১৪৫

হৰি লংকাক আবে যোব নাহি লংকা।

সাগৰ স্নাত্ত মোৰ বৰ্ণপূৰী লংকা ॥

চৌৰটি কলাক লানো চৈয়া শাস্ত্ৰনয়।

যতেক পঞ্চিণ তত্ত্ব অযান্ত আছয় ॥ ৩১৪৬

মূলত বাৰণে দেৱবান্ধব সৈতে সমস্ত অমৰগণ সহিত লোকসমূহক
ভেঁৰি বিচলিত কৰিছে আৰু দণ্ডকাৰণ্যত থকক ভেৰেই নিৰ্য্যোগ কৰিছিলে
বুলিও কৈছিলে (৩৫৪:২০)। হৰি-লংকাক সন্দৰ্ভে তাত কোনো কথা নাই।
কন্দলীৰ বামায়ণত নিজাকৈ আৰু কিছু কথা বাৰণৰ উক্তিৰ ব্যৱহাৰ কৰা
হৈছে। বাৰণে আন বহু বজাৰ পটেশ্বৰী আছে, লংকাক তিনি সীতাক দৌড়
কৰি দিবিহ; ইন্দ্ৰৰ পতীয়েও সীতাক বাটৰ, দশোদিকপালক তিনি দাবীসকল
সীতাক সেৱকিনী আৰু বাৰণৰ প্ৰধান পটেশ্বৰী বন্দোবধীয়ে 'সৰে কন্যা' সৈ
সীতাক সেৱা কৰি থাকিব। কন্দলীয়ে "হনুত্বৰা দত্তবৰ: কামকলী বন্দোবধী
অৰ্থ কৰিছে 'কন্যাৰ বৰত কামকলী ৰূপ ধৰে'।"

মূলত দশমৰ প্ৰলোভনকাৰী বহুত তিনি সীতাই দামৰ গুণবৰ্ণনৰ প্ৰকাশ

কবি তেওঁ একমাত্র বাবৰহে অনুৰাভিনী বুলি অনেক উপনামে অভিহিত কৰিছে (৩১৪৪-৫৩)। কল্পলীয়ে এইখিনি কথাৰ অৱতারণা কৰা নাই। বাস্তৱ সৌভাগ্য হৰণ কৰাটো কিমান বিপজ্জনক কথা আৰু বাব-মাৰ্গৰ দ্বন্দ্বিতা কিমান পাৰ্থক্য সেই কথা বুজাবলৈ মূলৰ দৰে কল্পলীৰ বায়ান্নগতো সীতাই বিভিন্ন উপমাৰ সহায় লৈছে। তাৰে কিছুমান মূলতো আছে; ‘পদ্মাক এবিলা কেনে কুণত মৰিবো’, ‘সুকৃতাক পাইবো কেনে অমৃত ভেজিলা’, ‘বৃত্ত পৰিহৰিলা যোলক কেন পিবো’ — এনেকুৱা দুই এটা উপমা কল্পলীৰ নিজা।

মূলত সীতাই বাবৰ মহত্ব বখানি বাৱণক হেৰু কৰি কোৱা কথাবোৰ তনি বাস্তৱে তেওঁৰ ভৱত দেৱ, পৰ্ব্ব, শিখাচ, নাগ সকলোৱে যত্নৰ ভৱত পলোৱাৰ দৰে আঁতৰি পলাই বুলি নিজৰ বীৰত্ব বৰাই কৰিলে। তেওঁ কুবেৰক পৰাস্ত কৰি লংকা আৰু পুষ্পক বিমান কাঢ়ি লোৱা আৰু ইন্দ্ৰ, বকশ আদিক পৰাস্ত কৰাৰ কথাও ক’লে। তাৰ পাছত ঐশ্বৰ্যময়ী লংকাৰ বৰ্ণনা দি সীতাক তাত মন্থাৰ যোগ্য আৰু দেৱতাৰ যোগ্য ভোগ ভূক্তি বাৱণৰ ভাৰ্য্যা হৈ থাকিবলৈ আকোঁ আহ্বান জনালে; তাৰ পাছত পিতৃৰ দ্বাৰা পৰিত্যক্ত, অষ্টবাক্য, মলবীৰ্য বামক এৰি বাৱণক গ্ৰহণ নকৰিলে সীতাই অনুতাপ কৰিব লাগিব বুলি ক’লে।

কল্পলীৰ বায়ান্নগত বাস্তৱে প্ৰথমতে বাবৰ দোষবোৰ বৰ্ণনা কৰি লৈছে, তাৰ পাছত নিজৰ মহত্ব বখানিহে। ‘ব্ৰহ্মাৰ বৰত মোৰ অবস্থা শৰীৰ,’ আৰু ‘বহাদেৱে সহিতে কৈলাস লৈলো তুলি’ — এই দুটা কথা মূলত বাস্তৱে কোৱা নাছিল। বাস্তৱে এই সময়ত তেওঁৰ ভাৰ্য্যা হৈ শ্ৰেষ্ঠ ভোগ ভূক্তিবলৈ আহ্বান কৰি, সেইমতে কাৰ্যসিদ্ধি নহ’লে সীতাক নিশ্চিন্তভাবে হৰণ কৰিবই বুলিও সঁকিয়াই দিছে।

মূলত বাস্তৱে দ্বিতীয়বাৰৰ আহ্বান তনি সীতাই খণ্ডেৰে ক’লে — ‘সমস্ত প্ৰাণীৰে নমস্ কুবেৰৰ ভাৱেক বুলি পৰিচয় দি তুমি কিয় পাপ কৰিবলৈ ওলাইছা? হৰ্দ্বন্ধি, অতিভেজিলা আৰু হাসাহাসী তুমি বাব বজা, সেই, বাকসকল অৱশ্যে বিনষ্ট হ’ব। × × বজাপাণি ইন্দ্ৰৰ পত্নীক হৰণ কৰি বহুকাল জীৱাই থাকিব পাৰিলেও, বাবৰ ওচৰত অপৰাধ কৰি মৰা হ’বো

বেছি দিন জীয়াই থাকিব নোৱাৰিব। হিৰু আৰু সিদ্ধগণক পীড়ন কৰি লাভ কৰা, পৰিশ্রমত লগাবহ ঐশ্বৰ্যসমূহ এৰি থৈ তুমি মুক্ত বামৰ শব্দত পৰি বমলোকলৈ যাব লাগিব (গো: ৩৫৫১২৪-২৮)। সীতাৰ এই কথা শুনি বাৰণে ভ্ৰাম্ভনৰ সোঁমুৰুৰু এৰি হাতেৰে চাপৰি মাৰি ততালিকে বিশাল ৰূপ ধাৰণ কৰিলে।

সীতাই বাৰণক পতিবৰণ নকৰিলে বাৰণে তেওঁক অৱশ্যে হৰণ কৰিব বুলি কোৱাত কন্দলীৰ বায়ান্ধৰী সীতাৰ ভয়ত জীৱ উৰি গ'ল। সীতাই খং আৰু ভয়েৰে বাৰণক তেওঁৰ কুৰ্মৰ পৰিণতি কি হ'ব জনাই দিলে। সীতাৰ এই উক্তি কন্দলীৰ হস্তবীৰ্য্য সৃষ্টি। 'হাড়ী জাতি হুৱা পঢ়িবাঁক চাৰ বেদ'ৰ নিচিনা কথা মূলত ইতিমধ্যেও পোৱা নাযায়। 'লংকাৰ অগনি কৃত্ত মোক খেৰে মিৰি/বামৰ হাতত মৃত অৱশ্যে যৰিবি' ইত্যাদি কথাৰে সীতাই সাৱধান-বাণী শুনাই দিল্লত বাৰণ জুৰু হৈ পৰিল। বাৰণে অমিবেশ এৰি ততালিকে 'কুৰি কাণ দশ নাক কুৰিখন হাত', 'দশমুখৰ মাজে কুৰি নম্বন বলয়, যেন কুৰি কুণ্ডা বহি পৰ্বতে জলয়' আৰু কুৰিখন জ'ন্তৰ দৰে কৰ-কৰাই থকা কুৰি পাৰি দাঁতেৰে সৈতে এক ভয়ংকৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। বাৰণৰ এইখন চিত্ৰও কন্দলীৰ নিজা সৃষ্টি।

মূলত বাৰণে ভিক্ষুৰূপ ভ্যাগ কৰাৰ পাছত তেওঁ শূন্যত থাকি পৃথিৱী ধৰি থাকিব পৰা, সমুদ্ৰ পান কৰি লেহ কৰিব পৰা, বগত মৃত্যুকো সংহাৰ কৰিব পৰা, খৰেৰে চক্ৰ-সূৰ্য ভেদ কৰিব পৰা আৰু ইচ্ছামতে ৰূপ ধাৰণ কৰিব পৰা সামৰ্থ্যৰ বৰাই কৰি (গো: ৩৫৫১২-২০) তেওঁক বায়ে একো কৰিব নোৱাৰে বুলি সীতাক বাজাজুই, সীমিত আয়ুৰ মানুহ বায়ক ভ্যাগ কৰি বাৰণক ভজিবলৈ পুনৰ আহ্বান কৰিছিল।

কন্দলীৰ বায়ান্ধৰী মূলতকৈ অধিক সামৰ্থ্যৰ বৰাই কৰিছে যদিও বাৰণে সীতাক পুনৰ তেওঁকে পতিৰূপে ভজিবলৈ আহ্বান কৰা নাই, সীতাক হৰণ কৰি লংকালৈ নিব বুলি শেষ সিদ্ধান্তকে জনাই দিছে —

তিনিও লোকৰ মাজে বডেক সুন্দৰী আছে

হৰি আনি আহোহো লংকাৰ ॥ ৩১৮

XX ত্রুক্ষা বিষ্ণু মহেশ্বর এই তিনি বাতিবেক

যোক উপাসন যত দেব ॥

XX তোক হবি লংকা নিবো স্বামী-দেবক তোব

মাৰি পেনো বমব নগব ॥ ৩১৮৯

গোড়ীয় পাঠত থকা মতে হবণ কৰাৰ আগ মূহূৰ্ত্ততো বাৰণে সীতাক নম্ৰভাবে কৈছিলে — “বাক্স বুলি তুমি উদ্বিগ্ন হ’ব নালাগে ; মই নিশ্চিন্ত-ভাবে তোমাৰ বশ হৈ থাকিম । লংকাত গৈ এবছৰলৈকে মই তোমাক কোনো অগ্নিৰ কথা নকওঁ (গোঃ ৩।৫৬।১৮,১৯) ।” কন্দলীৰ বচনাত এই কথাখিনি নাই ।

॥ সীতা-হবণ ॥

আকাশত বৃধে বোহিণীক ধৰাৰ দৰে (‘খে বৃধো বোহিণীমিব’, পাঠান্তৰ মতে ‘বাহঃ খে বোহিণীমিব’ — বাহুৱে আকাশত বোহিণীক ধৰাৰ দৰে) বাৰণে সীতাক ধৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে ‘বাহ বোহিণীক যেন চক্সে ধৰিলন্ত’ বুলি দিছে । গোড়ীয় পাঠৰ মতে বাৰণে এই দৰে ধৰাত সীতাই ক’লে — “পালিষ্ঠ, মহাত্মা বায়বৰ ভেজে তোক বিনাশ কৰিব । দ্বৰ্দ্ধি, অধম বাক্স, অমুচবৰ্গৰ সৈতে তই প্ৰাণ এবিবি (গোঃ ৩।৫৬।২০) ।” অন্য পাঠত নথকা সীতাৰ এই উক্তি কন্দলীৰ বাক্যসংগ্ৰহত নাই । বাৰণে সীতাক কোলাত তুলি ওপৰলৈ উঠি তাৰ পাহত গাধট টনা বথ এখনত তোলা বুলি মূলত আছে । কন্দলীৰ মতে বথত নি তোলাৰ পাহত ‘আকাশৰ মাজে শীঘ্ৰে কবিলে উবাৰে !’ সীতাৰ বিলাপখিনি কন্দলীয়ে মূলৰ অনুসংগেই চমুকৈ বৰ্ণনা কৰিছে । মূলত সীতাই জনহানব পত-পতী, বৃক্ষ-মৃতিক, নদী-প্ৰস্ৰৱণ সকলোকে ভেঙ’ক বাৰণে হবণ কৰাৰ সংবাদ বাক্য দিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল । কন্দলীৰ মতে সীতাই বনদেৱতাকহে নমস্কাৰ কৰি “বায়ত কহিবা যেন বিপত্তি আসাব” বুলি কৈছে ।

॥ বাৰণ-জটায়ুৰ হুঙ ॥

পৰ্বতৰ ওপৰত ব’দ লৈ থকা জটায়ুৱে সীতাৰ ক্ৰন্দন শুনি কেউকালে চাই বাৰণে সীতাক হবণ কৰি নিয়া দেখিবলৈ পাই বাট ভেঙি ধৰাৰ বৰ্ণনা

কন্দলীয়ে মূলৰ অনুৰূপেই দাঙি ধৰিছে; পিছে অট্টমুৱে বাৱণকোৱা কথা-
খিনিহে ডেওঁৰ বচনাত মূলৰ সৈতে একে নহয়।

বান্ধী, বামাৱলীত এছোপা ডাঙৰ গছত পৰি লৈ অট্টমুৱে বাৱণক
কৈছিলে — “হে দশগ্ৰীৱ, মই সনাতন ধৰ্মপথত স্থিত সত্যাজ্ঞানী মহাবলী প্ৰখ্যাত
গুৰুবাৰু অট্টমু আৰু তুমি বান্ধসজ্জা, মহাবলী বাৱণ। হে বাজন্, তুমি বৃহত
বহুবাৰ দেৱগণকো পৰাস্ত কৰিছা। তুমি এতিয়া বৃহৎ বৰ্হল পক্ষী যোৰ বিক্ৰম
দেখিবলৈ পাবা; তুমি জীৱাই জীৱাই ঘূৰি যাবলৈ নোপোৱা। মহেন্দ্ৰ আৰু
বৰুণ তুলা বাম সমস্ত লোকৰে বজা। দশবধৰ পুত্ৰ সমস্ত লোকৰে হিতসাধনত
বত। তুমি সেই লোকনাথৰ পত্নী সীতাকে হৰি নিছা। ধৰ্মপথত স্থিত বজা।
এজনে কেনেকৈ পৰগছী স্পৰ্শ কৰিব পাৰে? বজাসকলে পৰস্পৰক বন্ধণাবেন্ধণহে
দিব লাগে। তুমি পৰগছী স্পৰ্শকল নীচ কাৰ্যবৰণা বিবত হোৱা, নহলে
মই তোমাক × × বধৰ পৰা বগবাই দিম। বীৰসকলে লোকৰ নিপনায়
কাম নকৰে। × × × × বজা হৈছে ধৰ্ম, কাম আৰু অৰ্থৰ আভ্যন্তৰীণ।
× × নিপাপ ধৰ্মাখা বামে বিহেতুকে তোমাৰ ৰাজ্য বা বাজধানীত কোনো
অপৰাধ কৰাগৈ নাই, তুমি তেওঁক কিয় অপৰাধ লগাইছা। জনহানত থকা
সদাচাৰ লংঘনকাৰী পাপী থৰ দুৰ্গুণধাৰ দোষতহে মৰা পৰিছে; তাত বামৰ
দোষ কি? × × বামে আত্মবন্ধাৰ বাবে চোন্ধ হাজাৰ বান্ধসক বধ কৰিছে,
তেনেহলত তেওঁৰ কি দোষ হ’ল যে তুমি তেওঁৰ ভাৰ্য্যাক হৰণ কৰিছা
(খোঁঃ ৩৫৭:১০-২৫)।” অট্টমুৱৰ এই বাৰ্হক্যমূলত ঔচিত্যপূৰ্ণ কথাৰ উল্লেখ
কন্দলীয়ে কৰা নাই। অৱশ্যে হুই এটা কথাৰ অনুবৰণ কন্দলীৰ বচনাত
তলা গৈছে।

এতমান ৰাজ্য ছৰা অনাৱ কৰল।

ধৰ্মপথ এৰি পৰদাৰাক হৰল ॥ ৩২০১

× × মই বৃহৎ ভৈল তোৰ বৃহত পৰীৰ।

কন্দলীৰ বামাৱলীত অট্টমুৱে বাম-সীতাৰ মহত্ব সম্পৰ্কে একো কথা
কোৱা নাই; বৰুণ দশবধৰ লগত থকা তেওঁৰ সিদ্ধতাৰ ওপৰতহে বেছিকৈ
জোৰ দিছে —

দশবধ সমে যৌব একে কলঙ্কব ।

প্রাণ ঘেঁরে জীবি যৌব বধু পরিহৃত ॥ ইত্যাদি

কন্দলীর বামারগত অট্টাধুরে বাহনক অভবীকব পৰা কথা কৈছিলে ।

মূলত অট্টাধুরে সীতাব মহত্বব ৬পবত জোব দি বাহনক এই বুলি কৈছিলে — “তুমি শীঘ্রে বৈদেহীক এবি দিল্লী, যাতে তেওঁর অস্তিত্ব লুপ্তি পবি ইন্দ্রব বজ্র পবি ব্রহ্মাসুর নহ্ন হোয়াব হবে তুমি নহ্ন নোহোতা । তুমি যুগত হলাহল থকা সাপহে কাপোবেবে বাছি নিছা আক তোমাব ভিত্তি বে কালসাপেহে মেবিন্নাই ধনিছে, তুমি সেই কথা বুলিব পৰা নাই (৩।৫৭। ২৫-২৭)।” অট্টাধুরে নিজব কথাব ন্যায়ভা দেহুতাবলৈ কৈছে — “পিতৃ-পিতা-মহব বাজ্য বধাৱং শাসন কবি যৌব এতিয়া বাণি হেজাব বহব বৈছেহি । মই বৃত্ত, তুমি ডেকা বীৰপুত্ৰ । তোমাব বধ, কৰচ, নব আছে (যৌব নাই) । তথাপি তুমি বৈদেহীক লৈ বুললে সাবি যাব নোৱাৰিবা (৩।৫৭।৩০,৩১)।” কন্দলীৰ বামারগত বহ্নাবৃত্ত জ্ঞানবৃত্ত অট্টাধুর উক্তি এনে গাভীৰ্য বখাব বহ্ন কৰা নাই । মূলত অট্টাধুর কথা শুনি বাহনব ভীষণ খং উঠিছে; তেওঁ কোনো কথা নোকোৱাকৈ অট্টাধুক আক্রমণ কৰিছে । কন্দলীৰ বামারগত বাহনে অট্টাধুক কই বাক্য বুলি আক্রমণ কৰিছে ।

বাহন-অট্টাধুর বৃত্তব বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলব দৰেই দিছে । পিছে কন্দলীয়ে অট্টাধুর পাখাব আঘাতত মুচ্ছিত হোৱা বাহন ব্রহ্মাব ববব কাৰণেহে পুনৰ্জীৱিত হৈছে বুলি লিখা কথাটো মূলত নাই । জান হাতেদি বাহনক পৰাভূত কৰা দেখি অট্টাধুক দেৱতা আদিয়ে প্রশংসা কৰাব কথাটো কন্দলীয়ে উল্লেখ কৰা নাই । মূলত নাই যদিও কন্দলীৰ বামারগত বাহনে ভাবিলে —

ন্যায় যুগে যুগে বেবে মাৰিবেক যৌক ।

অন্যায় যুজিবো আবে যেন দুবাই হৌক ॥

জান পাৰিত চক্ৰহাস নামব খড়্গ উলিয়াই ল'লে । কিছু সময় দুয়োৰো বৃত্ত চলিল । অৱশেষত বাহনে অট্টাধুর ডেউকা আক দুই ভবি যেন কৰাৰ কথা মূৰব অনুকূপ । কন্দলীৰ মতে বাহনে ‘মারাত্মকে দুৰ্বিলত আপোনাক

বাৰি।' অটোয়ক ভূপাতিত কৰি বাহণে হাবিৰ মাজত তেওঁৰ বথ, সাবখি
হুত্ৰপত আদি সকলো বিনাই হৈ পৰি থকা দেখিবলৈ পোৱা আৰু সেই
সময়ত সীতাই অটোয়ক সাৱটি ধৰি বিলাপ কৰাৰ কথা মূলৰ অন্তৰ্গত।

সীতাই মৃত্যুমুখী অটোয়ক এই বুলি আশীৰ্বাদ কৰাৰ কথা কন্দলীৰ
নিজা উদ্ভাৱনা —

শাভী সীতা হওঁ য়েৱে তত্ত্ব পৰমাণ।

বাসৱক কহিলে ভোমাৰ বাটৰ প্ৰাণ।।

পাহত অটোয়ৱে বামৰ আগত 'সীতাৰ কাৰণে মোৰ প্ৰাণখানি বৈল'
বুলি কৈছে।

বাৰণৰ ভয়ত বৃক্কত সাৱটি ধৰা সীতাক চুমিত ধৰি আনি বাহণে
আকাশী পথেদি গমন কৰাৰ বৰ্ণনা মূলৰ অন্তৰ্গত। বৃক্কত বাহণে সীতাক
এইদৰে বলাৎকাৰ কৰি নিয়া দেখি দণ্ডকাৰণ্যৰ ঋষিসকল অতি হঃখিত আৰু
সন্তপ্ত হোৱা আৰু সীতাৰ অপমানৰ ফলত সমস্ত জগৎ মৰ্যাদাহানিৰ অঙ্ক-
কাৰে ছাটি ধৰা (৩৫৯।১৫, ১৬) বুলি থকা কথাটো কন্দলীয়ে উল্লেখ কৰা
নাই; ব্ৰহ্মাই 'আমি সকল হৈছোঁ' বুলি কোৱাটো উল্লেখ কৰিছে।

বাহণে সীতাক আকাশমার্গেদি লৈ যাত্ৰাত সীতাৰ অলংকাৰ গৰি
যোৱা, সীতাই বাহণক অনেক ভিৰঙ্কাৰ কৰি যোৱা, অটোয়ৰ প্ৰহাৰৰ ফলত
চিত্ত ভাঙ হোৱাৰ কাৰণে বাহণে ভুলকৈ পুত দিললৈ গৈ ঋষ্যমুক পৰ্বত
পোৱা, তাত পাঁচজন বানৰক দেখি সীতাই উত্তৰীয়া বসন তথা অলংকাৰ-
সমূহ পেলাই থৈ যোৱা, অৱশেষত বাহণে নিজ বাহুবানীলৈ দিল পোনাই
গৈ থাকি লংকাত উপস্থিত হোৱাৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলৰ অনুবাদেই সংক্ষিপ্ত
ৰূপত দাঙি ধৰিছে।

লংকালৈ নি সীতাক নিৰ্জন স্থানত বাধি বাফসীক (মূলত পিশাচীক)
বাধি থাকিবলৈ দিয়া আৰু আঠজন বাফসক বামৰ গতিবিধি চাই বাহণক
জনাই থাকিবলৈ আৰু পাবিলে বাফক বধ কৰিবলৈ অনস্থানলৈ পঠোৱাৰ
কথাও মূলৰ অন্তৰ্ভূত। মূলত এই বাফস আঠজনৰ নাম নাই; কন্দলীৰ দ্বাৰা
তেওঁলোকৰ নাম চক্ৰকেশু, কালকৰ্ণ, কন্দানন, বজ্জলক; মহাবাহু, ভাস্কৰ্য,

তালকংখ আৰু সূত্ৰতঃ ।

বাৰণে সীতাই ওচৰলৈ গৈ সীতাক ঐশ্বৰ্য-বিভৱেৰে ভৰা নিজ ভৱনৰ
সম্পদবাজি দেখুৱাই আৰু নিজৰ হৰ্ণেৰে শক্তিৰ কথা কৈ ‘চমকত থাও
মোক অনুগ্ৰহ কৰ’ বুলি সীতাক অনুন্নয়-বিনয় কৰাৰ বৰ্ণনা কন্দলীৰ বামাৱশত
চমু হ’লেও মূলতঃ অনুৰূপেই দিয়া হৈছে । ইয়াত বাৰণে কোৱা নিয়ন্ত্ৰ
কথাখিনি মূলতঃ নাই —

আমাৰ থানত নজানিৰ তাপ দীত ।

চক্ৰ সুৰ্যো অনুকূলে সেৱা কৰে নিত ॥ ৩২৬৫

মোহোবেসে মন জানি বাহু কৰে গতি ।

দেৱাসুৰগণে মোক কৰন্ত্ৰ প্ৰগতি ॥

বাৰণৰ অনুন্নয় তনি সীতাই নিজৰ অবিচলিত মনৰ কথা কৈ বামৰ
হাতত বাৰণৰ ধ্বংস অনিবাৰ্য বুলি সঁকিৱনি দিয়াৰ কথা মূলতো আছে ।
কন্দলীয়ে সীতাই এই উক্তি কেৱল চমু কৰাই নহয়, নিজাকৈ বহুতো সানিছে
কন্দলীৰ বামাৱশত সীতাই বাৰণক কৈছে —

মহেশ্বৰ অটান্ত অকুল দিতে চান ।

নবকৰ পক্ষু ৰ্গভোগে কৰ আশ ॥

× × × শংকৰ ব্ৰহ্মাত্ত বেৰে পৈশস শৰণ ।

তথাপিভো বাম হাতে ভোহোৰ মৰণ ॥

মূলতঃ সীতাই কৈছিলে — “নবেজ বান্ধে × × মোৰ এই শৰীৰটো
ধকা কৰিব পৰা নাই । এই অচেতন শৰীৰটো তুমি উৎপীড়ন অথবা
ভকন কৰিব পাৰা । মই এতিয়া তোমাৰ অধিকাৰত আছোঁ, গতিকে তুমি মোক
ক্ৰোধ কৰিব পাৰা (কিন্তু বশ্য কৰিব নোৱাৰা) । মোৰ এই শৰীৰটো বা
প্ৰাণটো ধকা কৰিবলগীয়া নহয়; কিন্তু মই অগতঃ নিশাৰ ভাগী হ’ব
নোৱাৰোঁ (গোঁ: ৩৬৩১২৪-২৫) ।” অৱলা নাৰীৰ মনোবলৰ পৰাক্ৰম এই
কথাখিনিৰ আভাস কন্দলীৰ বচনাত নাই; ইয়াত সীতাই বাৰণক লি চমু
কৰিব পৰা শক্তিৰ সহায়হে লোৱা হৈছে —

জ্বাটোৰ বাৰণ হোৱস তই পাপী ।

অৰ্মক ডৰে তোক নমাবোসো শাপি । ৩২৮৭

× × ওচ ওচ নিশাচৰ সন্নিভ নচাপ ।

কবিবোহো ভঙ্গ মুহি দিলা চণ্ডশাপ ॥ ৩২৮৮

॥ অশোকবনত সীতা ॥

বাৰণে সীতাৰ দৰ্পচূৰ কবিবলৈ অশোকবনলৈ নি দূৰ্ঘোৰ ভৰ্জন-গৰ্জন কঢ়ি পাহত আকৌ সাতুনা দি বধি থাকিবৰ কাৰণে ভৱকৰ চেহেৰাৰ বাকসী কিছুমানক নিৰোগ কৰাৰ হি বৰ্ণনা মূলত আছে (৩৬৩২৮-৩৭), কন্দলীৰ লেখনীত তাৰ ভৱাবহতা পৰিস্ফুট হোৱা নাই । মূলত বিকৃত ঘোৰ-দৰ্শনা, মাংস-শোণিতভক্ষিণী বাকসীবিলাকৰ নিৰাস্ত নভোমণ্ডল কণ্ঠিত হয় । সেই ভৱানক বাকসীহঁতে বেৰি থকাৰ কাৰণে কল্পতকৰে ডৰি থকা কলে-কুলে আভিষ্কাৰ, পক্ষীৰ কলবহেৰে নিনাদিত, মনোৰম সৰোবৰেৰে শোভিত বাৰণৰ অশোকবনত সীতাই এধানিও সুখ পোৱা নাছিল ।

অশোকবনৰ বৰ্ণনা কন্দলীয়ে মূলত থকাৰ দৰেই দিছে; তাত সীতা গৈ শিখণ্যা নামৰ গছজোপাৰ ভবিত থকা 'সূৰ্য্য মানিক ভূমি'ত উপহিত হোৱাৰ কথা কন্দলীৰ নিজ। সেইদৰে বামৰ ভাৰ্য্যাক হৰণ কৰি বাৰণে ভাল কাম নকৰিলে বুলি লংকাত কণাকণি কৰাৰ বৰ্ণনাটোও কন্দলীৰ নিজ। উক্তাবনা ।

॥ ইন্দ্ৰৰ দাবা সীতাক পাৰলদাম ॥

বাল্মী. বামায়ণৰ গোঁড়ীয় (৩৬৪ সঃ) আৰু পশ্চিমোত্তৰীয় পাঠত ইন্দ্ৰই সীতাক নি পাৰল দান কৰাৰ হি কাহিনী আছে দাক্ষিণাত্য পুৰ্ব্বিত সেই কাহিনীটো থকা সৰ্গটো (৩৭৫৬ সৰ্গৰ পাহত) একিঞ্চ সৰ্গ ৰূপে বৰা হৈছে । সেই কাহিনীমতে ব্ৰহ্মাই ইন্দ্ৰক ক'লে — ত্ৰিভুবনৰ হিতৰ অৰ্থে সীতা-হৰণ সংঘটিত হৈছে । সমুদ্ৰৰ মধ্যত লংকাবীপত সীতাই বে বৰ্মচাৰিকী হৈ কাল কটাইছে সেই কথা বাম-লক্ষণে কেনেদৈ আনিব বুলি শোকত আকুল হৈ সীতাই প্ৰাণ বজাৰ উপায় নকৰি বৃত্ত্যবৰণ কৰিব পাৰে; গতিকে ইন্দ্ৰই গৈ সীতাক উদ্ধৰ হবি; প্ৰদান কৰি আশ্বস্ত কবিবলৈ লাগে । ব্ৰহ্মাৰ কথা-মতে ইন্দ্ৰ নিম্নাৰে সৈতে লংকালৈ গ'ল । ইন্দ্ৰৰ আদেশমতে নিম্নাই বাকসী-

বিলাকক নিম্নায়ক কবি পেলালে আক সেই হেগতে গৈ ইয়াই শিখৰ পৰিচয় দি সীতাক পাঠস দান কৰিলে। ইয়াই বামৰ কুশল-সংবাদ দি বামে যে অসংখ্য বামৰ-ভালুক লৈ সীতাক উদ্ধাৰ কৰি আনিবলৈ সেই কথা কৈ সীতাক আশ্বস্ত কৰিলে। কমলীয়ে মূলৰ অনুকূলেই চমুকণত এই কাহিনী দাঙি ধৰিছে (৩২৯-৩৩০৬ পদ)। কমলীৰ মতে ইয়াই নিম্নাৰণ মাৰি বাকসীবিলাকক অচেতন কৰিছিলে।

॥ বৃষ মাৰি বামৰ প্ৰত্যাহৰ্ষ আৰু সীতা-অহেৰণ ॥

মাৰীচক বধ কৰি সীতাদৰ্শনৰ বাবে উদ্গীৰ হৈ কৃতীৰ কালে গৈ থকা বামে এটা শিৱালৈ অমংগল সূচনা কৰা দেখি ভাবিলে — মাৰীচে তেওঁৰ বধ অনুকৰণ কৰি কৰা আৰ্ত্তনাদ তনি সীতাই নিশ্চয় লক্ষণক পঠাই দিছে আৰু সেই চলন্তে বাকসে সীতাৰ অনিষ্ট সাধন কৰিছে (গোঃ ৩১৬৩।১-১২)। এইদৰে গৈ থাকোঁতে বামে মৃগ-পক্ষীগণে কৰা অমঙ্গলীয়া আচৰণ দেখিবলৈ পালে। তেনেতে বিবৰ বদনেৰে লক্ষণ আহি বামৰ ওচৰ পালেহি। বামে সীতাৰ মৃত্যুৰ আশংকা কৰি সীতাক এৰি অহাৰ বাবে লক্ষণক ভিৰজাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে।

তেওঁলোকে আশ্ৰমত গৈ সীতাক নাগাই বিহাৰস্থানসমূহত বিচাৰি চালে। তাতো নাগাই বামে লক্ষণক সীতাক এৰি থৈ গৈ তেওঁ কিয় বামৰ আদেশ লংঘন কৰিলে, সেই কথা সুধিলে। লক্ষণে তেতিয়া সকলো বিৱৰি কুঁলে (৩১৬৬ আৰু ৬৭ স:)। বামে পৰ্ণসালত সীতাক নাগাই কল-ফুল অথবা পানী আনিবলৈ সৈছে বুলি, নাইবা সীতাই পৰিহাস কৰিবলৈ ক'ববাত লুকাই আছে বুলি বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। কদম্ব, বিষ্ণু, অৰ্জুন, ভিলক, অশোক আদি বৃক্ষসমূহক উদ্ধাৰ হৈ সীতাৰ সংবাদ সোধাৰ বৰ্ণনা বাৰী, বামায়ণত অতি বৰ্ণনামূলক (৩১৬৮।১১-২০)। বামে উদ্ভ্ৰান্ত হৈ বনে বনে পৰ্বতে-প্ৰস্ৰৱণে সীতাক বিচাৰি চলাখ কৰিলে।

কমলীৰ বামায়ণত সীতা-অহেৰণৰ বৰ্ণনা অতি সংক্ষিপ্ত (৩৩০৭-৩৩২৭ পদ)। মূল কাহিনীভাগত কোনো পৰিৱৰ্ত্তন ঘটাই নাই যদিও কমলীৰ এই বৰ্ণনাত বামায়ণৰ লোকজনা কবিত্বৰ আভাস পোৱা নাযায়। বাৰী,

বামায়ণত বাম-লক্ষণে দণ্ডকাবণ্যত সীতাক পাত-পাতকৈ বিচাৰি ফুৰোঁতে বামে নানা প্ৰকাৰে বিলাপ কৰা আৰু লক্ষণে বামক সন্মুখ দি দিৱাৰ থি বিকৃত বৰ্ণনা দিৱা হৈছে, সেৱা কাব্যিক প্ৰয়োজনতে দিৱা নহয়; দণ্ডকাবণ্যৰ দৰে গভীৰ, ব্যাপক অৰণ্যত বাজাভাঙি, পিড়হাৰা বাঘৰ প্ৰিয়তমা দুখৰ সহচৰীৰ বিস্তোপত সি স্বাভাৱিক ঘটনাও।

অনেক বিচাৰিও বামে সীতাক নাপাই তেওঁৰ বাণেৰে সুবাসুৰ, বক্ষ-বাকস সবাকৈ। যাবিবলৈ উদ্যত হোৱাৰ বৰ্ণনা কমলীৰ বামায়ণত মূলৰ অনুবৰ্ত্তী। মূলত বামে এই সময়ত ধৰ্মৰ ওপৰত আস্থা হেৰোৱাৰ কাৰণ দৰ্শাইছে — “মই বাজা আৰু দীন। অমনোক এৰি ধৈ ধৰ্মৰক আগ হান দি দণ্ডকবনত প্ৰবেশ কৰিলোঁহি। ধৰ্মাকাংক্ষী পিড়ৰ বচন পালন কৰা মোৰ সীতাক কিন্তু ধৰ্মই বক্ষা নকৰিলে। ধৰ্মক প্ৰাধান্য দিৱা লোকৰ ক্ষেত্ৰত যদি ধৰ্মসেতু নাশ পায়, তেতিয়া সেই ব্যক্তি থিয় হৈ নাস্তিক হৈ পৰে। সীতাক যদি কিহুৱাই খালে বা কোনোবাই হৰি নিলে, তেনে দেৱতাসকলে আৰু কিহেৰে মোক সন্তোষ দান কৰিব (গৌ: ৩।৭।৩৪-৩৬)।” স্বভাৱ শীতল বামে উদ্ভৃতি ধাৰণ কৰাৰ কাৰণ স্বৰূপ এই কথাখিনি কমলীয়ে উল্লেখ নাই কৰা।

কৃত্ত বামক পাত কৰিবলৈ লক্ষণে কোৱা কথাখিনি কমলীৰ বামায়ণত মূলৰ সৈতে একে নহয়। মূলত ইয়াৰ আগতেই বামে ঠাইত সীতাৰ অলংকাৰবপৰা সৰি পৰা ধৰ্মবিন্দু আৰু বক্ত কণিকা মাটিত পৰি থকা দেখিবলৈ পাই, সেই ঠাইত সীতাক লৈ দুই বাক্সৰ মাজত কঢ়া-আজোৰা লাগিছিল। দুটি অনুমান কৰিছিল। তাৰ পাছত বাম-লক্ষণে ক্ৰমে এখন ধৰ্মবিন্দুৰ বিন্দু, এটা কৰচ, এটা বাজহাৰ হিয়-ভিয় হৈ মাটিত পৰি থকা দেখিবলৈ পালে। এখন বথ, বাহক গাৰকেইটা আৰু সাৰথিকো বিকৃত হৈ পৰি থকা দেখা পালে। সেৱা কোনোবা বাক্সে বাঘৰ ওপৰত প্ৰাণাত্মিক প্ৰতিশোধ লৈ ওচি গৈছে দুটি বামে অনুমান কৰিলে (গৌ: ৩।৬।৭-১১)।

বাঘৰ কোষ পাত কৰাৰ সময়ত লক্ষণে কৈছিল — “আপুনি যুহু স্বভাৱৰ দাত পুৰুষ, আপুনি সমস্ত প্ৰাণীৰ হিত সাধনত বত; এতিয়া কোষৰ বনৰতী হৈ আপুনি সেই স্বভাৱ ত্যাগ কৰা উচিত নহয়। X X X এই

বুজসজ্জাবে সজ্জিত বখশস কাব আক ডাক কোনে গুজছিলে ? তেজোবে বাঁড়নী
আক বখব ঢকাই ডল-ওপব কবি ধোয়া ভন্ন লগা ঠাইকলত নিশ্চয় মুছ
লাগিছিলে । ইয়াত সেনা বাহিনীৰ খোজ নাই দেখা; এই খোজ এখন বা
হজন লোকবহে ! আপুনি এখনৰ দোহত সমস্ত লোক সংহাৰ কৰা ঈতিহ্য
নহয় । বজাসকল যুদ্ধ, এশান্ত আক উপযুক্ত সত্তা বিধায়ক (গোঃ ৩৭২।৪,১-১২) ।
ইয়াৰ বাহিৰেও লক্ষণে বামক আক ডালেখিনি কথা কৈছিলে (৩৭২।১৩-২১) ।

কন্দলাৰ বামায়ণত অগ্নিশৰ হুবিবলৈ উদ্যত হোৱা বামক লাভ কৰি-
বলৈ লক্ষণে কৈছে —

এজাক সংহৰি আবে পাইবো কোন ফল ॥ ৩৩০৫

আপদত ক্ৰোধে ধেৰে কৰিবা আপোনে ।

জগতৰ বৰ্ষৰক বুজাইব কেমনে ॥

ইয়াত লক্ষণে বামক ‘বুজসত্তা’ বজাকপে নহয়, পৰমেশ্বৰ ৰূপেহে কৰ্ত্তব্য
সৌৱৰাই দিছে —

তুমিসে শংকৰ ব্ৰহ্মা তুমিসে দৈত্যাবি ।

নিমিষেকে ত্ৰিভুবন দহিবাক পাৰি ॥ ৩৩০৬

আপুনি সফিলা ইটো সকলে জগত ।

ডাক সংহৰিবা আবে কমন মহত ॥

মূদৰ দৰে বামক ‘সীতাল ৰত্নাৱ এৰি উগ্ৰ কেনে চৈলা’ আক ‘একব
দোহত কেনে হাবিবা সবাক/চিতিৰো ঠুঙিগাৱ পাই ৰিমতে সীতাক’ বুজিও
লক্ষণে কৈছে । ইয়াত এই সময়তহে ভগ্না বখ এখন দেখি বামে লক্ষণক
দেখুৱাইছে আক ভগ্নবখ দেখি সৰ্ব কাৰ্য্যক বুজিল/সীতাৰ কাৰণে এথা হুই
বীৰ বুজিল ॥’

॥ জটায়ুৰ লসত সাক্ষাৎ ॥

সীতাক বিচাৰি গৈ বাম-লক্ষণে তেজোবে জুড়ুবি-পুড়ুবি হৈ পৰি থকা
জটায়ুক দেখিলে । সেই গুৰুৱণী বাকসেই সীতাক খালে বুলি জটায়ুক বখ কৰি-
বলৈ বাম উদ্যত হ’ল (গোঃ ৩৭৪।১১-১৪) । তেতিয়া জটায়ুৱে তেওঁ বাৰণে হৰি
দিয়া সীতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ গৈ বাৰণৰ বখ, বসু, হৰা আদি নিশ্চয়

কবাব কথা আৰু অৱশেষত বাহুণে তেওঁক পক্ষ হেন কৰি পেলাই থৈ
সীতাক কোলাত তুমি আকা-লগতিৰে ওচি হোৱাৰ কথা বিৱৰি কলে।
তাৰ পাছতে জটায়ুৱে নিজৰ পৰিচয় দি ক'লে —

অহং পিতুৰ্ৱস্য তে জটায়ুর্নাম নামতঃ ।

তবান্থং নিধনং প্রাপ্তো বৃথামানো মহাহৰে ॥ ২৩

“মই জটায়ু নামেৰে তোমাৰ পিতাবাব মিত্ৰ; মই মহাহতভত প্ৰবৃত্ত হৈ
তোমাৰ কাৰণতে নিহত হৈছোঁ ।” জটায়ুৱে বামক এইদৰে পৰিচয় দিব-
লগীয়া হোৱাৰ পৰা বুজিব লাগি যে জটায়ুৰ লগত বামৰ প্ৰথম সাক্ষাৎ
এই সময়তহে হৈছে; আগৰ প্ৰসংগটো পৰৱৰ্তী সংযোজনাহে ।

কন্দলীৰ বামাৱগতো জটায়ুৰ লগত বাম-লক্ষণৰ এইদৰে সাক্ষাৎ ঘটাব
বৰ্ণনা সংক্ষেপে হ'লেও মূলৰ দৰেই দিয়া হৈছে । বামে জটায়ুক বাহুণৰ
বিষয়ে সোধা কথাখিনিও মূলৰ অনুৰূপ । মূলত বামে সেই কথাখিনি
সোৱাব আগতে জটায়ুক কৈছিলে — “কত-বিক্ষত আপোনাক মই শুন
কৰি থৈ মাত্ৰ ৰোজে”; আপুনি সহস্ৰ বছৰ জীৱাই থাকক (৩।৭৪।৬) ।”
এই প্ৰস্তাৱৰ উত্তৰত জটায়ুৱে একো কোৱা নাছিলে ।

কন্দলীৰ বামাৱগতো বামে জটায়ুক কৈছিলে — “তোমাক জীৱাইবো
পিতৃ সমান চটক ।” ভেটিয়া —

জটায়ু বোলন্ত হেন বৃদ্ধিবা যোক ।

অনুগ্রহ আছে ৰেৱে ভেজিৱোক লোক ॥ ৩৩৫০

মদগতি ভৈলো তমু আগতে মৰিবো ।

চটক বোনিতে মই সংসাৰ ভৰিবো ॥

তুমিও কৰিবা পিতৃ জলাঞ্জলি দান ।

× × × তোমাৰ প্ৰসাধে ভৈলো সংসাৰৰ পাৰ ॥

ভকতীয়া বোল দি জটায়ুৰ এই উক্তি কন্দলীয়ে দিআকৈ সৃষ্টি কৰি
উলিয়াইছে । জটায়ুৱে আৰু কৈছে —

পৰম ঈশ্বৰ তুমি ভৈলো অতকাৰ ।

বাফল্য কুলক তুমি কৰিবা সংসাৰ ॥

বিশ্ববাসী জনৰ বাৰণ দুবাইৰ ।

ভাক মাৰি কাৰ্য্য সাধিবাঁহা দেৱতাৰ ॥ ৩৭৫০

সীতাক লভিবা কীৰ্ত্তি কৰিবা বস্তাৰ ।

আকে তপি শুনি মোকে তথিবে সঙ্গাৰ ॥

মহাপাপ বিমোচন তুমু শুণ নাম ।

মূলত বামে বাৰণৰ কথা সোধাত জটীয়াৰে অনুভূত বাক্যেৰে বাৰণে দুবাই-বনমুখৰ বিপুল মায়াক আক্ৰমণ কৰি সীতাক লৈ গৈছে আৰু যুদ্ধজাত অৱস্থাত তেওঁক ডেউকা কাটি পেলাই থৈ বাৰণ দক্ষিণদিশে গৈছে বুলি ক'লে । তাৰ পাছত তেওঁৰ প্ৰাণ কন্ড হৈ আহিছে বুলি কৈ সীতাক বামে দুবাই পাৰ বুলি ক'লে, কাৰণ সীতা-হৰণৰ যিটো মুহূৰ্ত্ত সেই সময়ত ধন হেৰালে দুবাই পাৰ । তেজ বতিয়াই মৰণৰ দুৱাৰ-ললিত বৈ জটীয়াৰে দামক — “দক্ষিণ সাগৰৰ দীপত বিশ্বাবৰ পুত্ৰ, কুৰেবৰ ভ্ৰাতৃ ঐশ্বৰ্য্যশালী লংকাৰ বলা বাৰণে — !” এই বুলি কৈয়ে প্ৰাণত্যাগ কৰিলে (গো: ৩.৭৫।১২) ।

কন্দলীৰ বামাৱগত ওপৰত উদ্ধৃত কৰি অহা (৩:৫০-৫৫ পদ) কথাখিনি কোৱাৰ পাছত ‘বাম বাম স্তম্ভৰে’ জটীয়াৰ এণবামু বাহৰ হৈছে । জটীয়াৰ কাঠ-সংকাৰ কৰি বাম-লক্ষণে পিতৃ-জলাঞ্জলি দিয়াৰ কথা মূলৰ অনুশৰণ । মূলত বাম-লক্ষণে ‘বোহীমাংস’ৰে পক্ষীগণৰ উদ্দেশ্যে বলি দিয়া বুলি আহে । বোহী শব্দৰ অৰ্থ এবিধ পহু, বোঁমাছ, আঁহত আৰু বড়গছ (বোহী বোহিড-তেন্দ্ৰবৰুণাদপৰো: পুমানিতি কোষ:) । কন্দলীয়ে তাৰ অনুবাদ বোঁমাছ বুলি কৰিছে — ‘বোঁমাছে দিলন্ত চটকৰ কাকবলি ।’ মূলত জটীয়াৰে দ্বন্দ্ব আৰু মন্দকৰ কাৰ্য সাধন কৰি যুদ্ধত নিহত হৈ আৰু মহামিথুলা বামৰ দাবা সংকাৰ লাভ কৰি পুণ্যময় উত্তম গতি পালে (৩।৭৫।৪১) বুলি থকা কথাটো কন্দলীয়ে বাৰ দিছে ।

॥ বাম-লক্ষণৰ কবছৰ মগত সাক্ষাৎ ॥

জটীয়াৰ সংকাৰ কৰাৰ পাছত বাম-লক্ষণে এবাতি নিজৰ আক্ৰমণ কটাই অনহান ত্যাগ কৰিলে । কন্দলীৰ পৰা (পশ্চিমলৈ) তিনি ক্ৰোশ ৭ ক্ৰোশ-লম্ব মাঘৰ অৱগত তেওঁজোৱাক কবছৰ দেখিবলৈ পায় । সেই ভৱানক বিকৃতাকাৰ

বাকসটোৰ ডিঙি-মূৰ মাই; পেটতে এখন মূখ আৰু বুকুত এটা। তীক্ষ্ণদৃষ্টি-সম্পন্ন পিঙ্গল বৰণৰ বিশাল চকু আছে। তাৰ গাটো ছটা নোমেৰে ভৰা। এই মূৰ নাটকিত্বা অৰ্ধচ ক্ৰিয়াশীল বাকসটোৱে ভাক এক বোজন দীঘল বাহু দৃষ্ট। মেলি ভালুক, হাতী আদি জীৱ-জন্তু ধৰি আনি ভক্ষণ কৰে। তাৰ আঠু ছটা ভগা (৩।৭৬।১-১১)। কন্দলীৰ বামায়ণত কবছৰ একো বৰ্ণনা কৰা নাই; ‘যনত ফুৰন্তে আতি আকুলিত হুট’ বাম-লক্ষণক কবছৰই পাই পিৰিষৰ উদ্দেশ্যে বলৰে ওচৰ চপাই নিলে বুলি মাত্ৰ একোটি পদত কবছৰ উল্লেখ কৰিছে।

মূলতঃ কবছৰই বাম-লক্ষণক ধৰি নিলে যদিও কোনোপধ্যেই বুখত নি সুমুৱাব নোৱাৰিলে। তেতিয়া কবছৰই বাম-লক্ষণক বুঝিলে — “বহা বড়ুগ আৰু মনু ধাবণ কৰি বুৰুঙা ভোমালোক হুজন কোন, এই জীৱণ জবগাভ মোৰ আহাৰ কাণে উপস্থিত হৈহাতি? ভোমালোকৰ টৱালৈ অহাৰ অভিলাস বা গল্পোজন কি? কি কাৰণে মোৰ অধিকৃত স্থানত আহি উপস্থিত হৈহা (৩।৭৬।২২,২৬)।” কবছৰ কবলত পৰি বামে পৃথিৱীত অন্তৰ্ভাৱী বীৰসকলেও কালৰ বশ হৈ কষ্টভোগ কৰে বুলি লক্ষণৰ আগত দুখ প্ৰকাশ কৰিলে আৰু মনে মনে কবছৰ বাহুহেঁদ কৰিবলৈ ছিব কৰিলে। বাম-লক্ষণে উত্তৰ নিস্কা দেখি কবছৰই আকৌ ক’বলৈ ধৰিলে — “হে কয়িল্মেঠ, মোক ভোকত আতুৰ দেখি মোৰ আহাৰৰ কাৰণে উপস্থিত হৈ ভোমালোক কিয় বৈ আহা।” তেতিয়া লক্ষণৰ কথামতে বামে আৰু লক্ষণে নিজেও কবছৰ বাহুহেঁদ কৰে। জীৱণ বন্ধ কৰি পৰি যোৱা মহামূৰ কবছৰই বাম-লক্ষণক ‘ভোমালোক কোন’ বুলি বংশনেনে বুঝিলে। তেতিয়া লক্ষণে উত্তৰ দিলে — “এওঁ ইফাকুৰখীয়া বহা যলহী বাম আৰু মই এওঁৰ কনিষ্ঠ ভাতৃ লক্ষণ। দেৱতাৰ দৰে প্ৰভাৱশালী এই বামৰ ভাৰ্য্যাক বাকসে ধৰি নিয়াত তেওঁক বিচাৰি আহি আৰি ইয়াত উপস্থিত হৈহো (সৌ: ৬।৭৬।৮-১১)।”

কন্দলীৰ বামায়ণত কবছৰই ধৰি নিয়াত —

বাঘৰে বোলন্ত সিদ্ধি কৈকেলীৰ কাম।

পাপিষ্টক কালে প্ৰাণ মাইব বমবাজ ॥

ভবতে কবোক বাছ্য কবি বজ্রম ।

ভেতিয়া লক্ষণে বামক শোক নকবি এত্মবে কবজব বাহুয়েন কবি-
বলৈ ক'লে । কবছই বাম-লক্ষণক ক'লে — “তোমালোক ক'ব ? হাতেবে
ধৰিয়েই তোমালোক ক্ষত্ৰিয় মহাবীৰ বুলি বুলিলোঁ । তোমালোকক টানোতে
মোৰ বল টুটিল । দেহাসুৰৰ ভিতৰত বিমান মূনিহ দেখিলে”, তাৰ ভিতৰত
তোমালোকেই “হাতোতকৈ বলী”, বলত যাটী যোৱা কবছক হুয়ো বাবে থাকাবে
বাহুয়েন কবিলে । ভেতিয়া কবছই ২ং মনেবে বাম-লক্ষণৰ পৰিচয় সুধিলে ।

কন্দলীয়ে কবছ-বৃদ্ধান্তৰ এইখিনি কথা বুকীয়াভাবে বৰ্ণনা কৰাৰ দৰে
লক্ষণে কবছক কোৱা কথাখিনিও হস্তবীৰ্য্যাকৈ লিখিছে । উন্নত লক্ষণে তেওঁ
লোকৰ পিতৃ মশবধে কৈকেয়ীৰ কথামতে তেওঁলোকক বললৈ পঠাই সত্যপত
ঔপভ্যাগ কৰাৰ কথা কৈ বামে বনৰ মাজত ধৰ্ম্মীক হেৰুৱাব কথা কৈছে ।
বামৰ ধৰ্ম্মীক বিচাৰি কুৰৌতে তেওঁলোক তাত উপস্থিত হৈয়েই বুলি কৈ
মূলত থকাৰ দৰে লক্ষণে কবছৰ পৰিচয় বিচাৰিছে ।

বাকী, বামাৱগত লক্ষণৰ কথা তিনি কবছই জানিল মনেবে হুয়ো
দীৰ্ঘক আগত অনালে আৰু ইন্দ্রৰ বচন সৌধৰণ কৰি বাম-লক্ষণে তেওঁৰ
বাহুয়েন কবাটো সৌভাগ্যৰ কথা হৈছে বুলি ক'লে । কবছৰ বামসকলৰ
প্রতি বিতৃষ্ণা ভঙ্গিল; বাঘৰ দুজনক দেখি তেওঁ কৃতার্থ হ'ল । তেওঁ কীৰ্ত্তিমান,
মহাবীৰ্য, ধাৰ্ম্মিক আৰু সত্যপবাক্তম আত্মবলক ধৰ্ম্মন কৰি পাপপূৰ্ণ জীৱন-
পৰা মুক্ত হ'ল বুলি কৈছে (কীৰ্ত্তিমতী মহাবীৰ্য্যে ধাৰ্ম্মিকে সত্যাক্ৰম্যে ।
সহিত্যো ভাতবোঁ দৃষ্ট্য, মুক্তোহং পাপজীৱিতাং ॥ ৩।৭৭।১১)

কবছই তাৰ পাহত তেওঁৰ পূৰ্ব বৃদ্ধান্ত কৈছে । পূৰ্বে তেওঁ কমৰ্প-
সদৃশ ৰূপহীন লোক আছিল; শাপৰ ফলতহে তেওঁ কুণ্ঠিত ৰূপ লাভ কৰে ।
তেওঁ যদিও সূৰ্য, চন্দ্ৰ, বৃহস্পতি আৰু শুক্ৰৰ দৰে সুন্দৰ আছিলে, তেওঁ
বাক্সৰ ৰূপ ধৰি অৱিসৰলক ভয় পুৱাইছিলে । এদিন সুলক্ষিণা নামৰ ৰাধি
এজনক এইদৰে ভয় পুৱালত তেওঁ কবছক সেই বাক্স ৰূপতে থাকিবলৈ
শাপ দিলে । শাপৰ কেতিয়া অৱসান হ'ব বুলি সোধাত ৰাধিয়ে বাম-লক্ষণে
বাহুয়েন কৰি নাহ কবিলেহে কবছই নিজৰ ঐষ্ঠ ৰূপাৱৰ্ত্ত ৰূপ লাভ কৰিব

বুলি ক'লে।

কবছই গৌড়ীয়া পাঠত নিজৰ পৰিচয় এই বুলি দিছে — “মোক জীৱ
মৰ্য্যাদা পুত্ৰ দত্ত নামৰ দানৱ আৰু ইজৰ কোপত এই (কবছ) ৰূপ পোৱা
বুলি জানিবা (৩৭৭৩০)।” এই দত্তৰে উগ্ৰ ভগ্নস্যা কবি জ্ঞানাপৰণা দীৰ্ঘ
আয়ু লাভ কৰিলে। ইজৰ লগত বিৰোধ কৰাৰ কাৰণে ইজৰ বজ্জৰ আঘাতত
দত্তৰ উক দুটা আৰু সুৰটো শৰীৰ মাজ অংশত সোমাই পৰিল। দত্তৰে
প্ৰাৰ্থনা কৰাত ইজই তেওঁক বোজন বিন্ধুত দুটা বাহু আৰু বুকুতে এখন
মুখ দান কৰিলে। আৰু ক'লে যে বাম-লক্ষ্মণে বাহুভেদ কৰিলে দত্তৰে স্বৰ্গ
গমন কৰিব পাৰিব।

বামে দত্তক সীতাক হৰণ কৰোঁতা জনৰ বিষয়ে কিবা জানে নেকি
ক'বলৈ কোৱাত দত্তৰে তেওঁক দত্ত কৰাৰ পাছতহে দিবা জ্ঞান জন্মিব আৰু
সীতাৰ কথা জনা লোকৰ সন্তোষ দিব পাৰিব বুলি ক'লে। গাঁও খানি
তাত স্থাপন কৰি বাম-লক্ষ্মণে দত্তক দাহ কৰাত তেওঁ কবছদেহে এৰি
দিব্যৰূপ লাভ কৰিলে। তেওঁ বামক পশ্চিমদিশে গৈ পদ্মা নামৰ সৰোৱৰ
আৰু তাম্ৰ প্ৰভৱতে থকা কাম্যক পৰ্বতত সূৰ্যপুত্ৰ বানৰ-বীৰ সুগ্ৰীৱক
পাবলৈ, সুগ্ৰীৱে বামৰ কাৰ্যসিদ্ধি কৰিব বুলি কৈ স্বৰ্গগামী হ'ল।

কন্দলীৰ বামাৱশত কবছই বামক ধাৰ্মিক, সত্যপৰাক্ৰম বুলি মাতিব
‘অৱতাৰ’ বুলিহে ভাবিছে। ইয়াত কবছই ‘পূৰ্বতে আছিলো আৰু পছৰ্ব
বেশ বুলি কৈছে। কবছই কোৱা নিজৰ পূৰ্ববৃত্তান্ত কন্দলীৰ বামাৱশত চমু
হলেও বুলিব অনুৰূপ। ইয়াত বামে নোনোৱাকৈয়ে কবছই নিজকই সীতাৰ
অনুলক্ষ্য সন্দৰ্ভত মিহা দিছে। দত্ত কবছই বামক পশ্চিমলৈ যোৱা
বাটটোৱেদি (প্ৰতীতিং দিশমাজিত্য) বাটলৈ কৈছিলো; ইয়াত ‘পূৰ্বদিশে
যাহা’ বুলিহে কৈছে। দত্ত কবছই দত্তক বুলিব শিৱাসকলৰ সহচাৰিনী
জ্ঞান। বামৰ শৰীৰক বামে লগ পাবলৈ বুলি কৈছিলো; কন্দলীৰ ৰচনাত
কবছই শৰীৰ = জ্ঞান কোৱা নাই।

গৌড়ীয়া পাঠৰ মতে বামে সেই ঠাইৰপৰা পূৰ্বদিশলৈ গৈছে, পদ্মা

সবোবৰ পাইছেগৈ —

ভৌ কবছেল তং মাৰ্গং পশ্চ্যাৎ দৰ্শিতং হনে ;

আদ্যন্ত তত্বতুঃ শ্ৰীচীং দিনং নশংসাম্ভজৌ ॥ ৩৭৯১২

পশ্চিমোত্তৰীয়া পাঠত আগতে ‘প্ৰতীচিং দিনমাহিতা’ বুলি কোৱাৰ
নবে (পশ্চিমোঃ ৩৭৩১২, গোঃ ৩৭৮১২) এই প্ৰসংগতো পশ্চিম দিনলৈ বুলিহে
কৈছে (আত্মতুৰ্ণিনং গ্ৰহা প্ৰতীচিং নৃপৰবাম্ভজৌ ॥ ৩৭৪১২)। আনহাতেদি
এই দুয়োটা পাঠতে বাম-লক্ষণে দুৰ বাট অতিক্ৰম কৰি গৈ পশ্চাৎ সবোবৰ
পশ্চিম পাৰত উপস্থিত হ’লগৈ বুলি আছে (গোঃ ৩৭৯১৫, পঃ ৩৭৪১৫)। প্ৰকৃততে
পূবত থকা বস্তু এটালৈ পশ্চিমবৰণা গ’লে তাৰ পশ্চিম সীমাটো পোহা-
টোহে স্বাভাৱিক। আজি কালি তামিলনাড়ু ৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত বেল্লাৰী জিলাৰ
হোম্পেট নামৰ ঠাইখনৰ ওচৰত থকা ‘হাম্পী’ নামৰ সবোবৰেই বামায়ণৰ
পশ্চাৎ সবোবৰ বুলি কথিত আছে। মাধৱকন্দলীৰ বামায়ণত আকৌ সবো-
বৰখনৰ নাম চম্পা বুলি আছে। অৱশ্যে এইটো লিপিকাবৰ প্ৰমাণো হ’ব
পাৰে।

॥ শবৰী-বৃত্তান্ত ॥

কবছই বামক মতঙ্গ বুলিৰ আশ্ৰমৰ কথা কৰ্ত্ততে মতঙ্গৰ শিষ্য সুস-
মাহিত ঋষিবৃন্দৰ সহচাৰিণী জৱণা (পাঠান্তৰত জৱণা) নামেৰে চিৰজীৱিনী
শবৰী এগৰাকী ভাতৃ থকাৰ কথা কৈছিলে (৩৭৮১৭-২০)। সদাৰ বৰ্ণ-
পৰায়ণ, সৰ্বভূতৰ নমস্কাৰৰ বোধ্য দেৱোপম বামৰ বৰ্ণন পালেই সেই শবৰীয়ে
বৰ্ণনমন কৰিব। বাম দৈ পশ্চাৎ সবোবৰৰ পাৰত থকা শবৰীৰ আশ্ৰমত উপ-
স্থিত হ’ল। বাম-লক্ষণৰ চৰণত প্ৰণতা হোৱা শবৰীক বামে শ্ৰেষ্ঠৰ তপস্কৰ্য্যৰ
কথা বুলিলে। তেতিয়া সিদ্ধজনৰ সেৱিতা সিদ্ধা শবৰীয়ে পূৰ্বে যাব সেৱা-
তজ্ঞা কৰি আহিলে, সেই ঈশ্বৰ বুলিৰ শিষ্যসকলৰ কথা ক’বলৈ ধৰিলে।
বাম ভিন্নভূত উপস্থিত হোৱাৰ আগতেই সেই মতঙ্গশিষ্যসকল বৰ্ণগামী হ’ল।
তেওঁলোকে শবৰীক বামৰ তজ্ঞা কৰি অক্ষৰ বৰ্ণ লাভ কৰিব বুলি কৈ
দৈছিল।

শবৰীয়ে বনৰ ফল দি বাম-লক্ষণক অভিধি-সংকাৰ কৰিলে আৰু বামে ইচ্ছা। প্ৰকাশ কৰাওঁ দুয়ো ভাইক সমস্ত মতজ বনখন দৰ্শন কৰালে। শেষত ডেওঁ মতজবনত আগতে বাস কৰা স্বৰ্গগত ঋষিসকলৰ ওচৰলৈ ঘাবলৈ বামৰ অনুমতি বিচাৰিলে। শবৰীয়ে অগ্নিত অংঘাছতি দি দিব্যাকপ লাভ কৰিলে; সমাধিৰ বলত ডেওঁ পূজনীয় ঋষিসকলৰ সমীপলৈ গতি কৰিলে। শবৰীয়ে নিজ কৰ্মৰ দ্বাৰা দিব্যালোক লাভ কৰিলে (দ্বিঃ তস্যাং বাভাৱ্যং শবৰ্যাং হেন কৰ্মণা। ৩।৮০।১)। এই কাহিনীত শবৰজাতীয়া উপহিনীপৰাকীৰ নিজ উপস্যাৰ মহিমাৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব প্ৰকাশ পাইছে, পৰমেশ্বৰ বামৰ দৰ্শন কৰাৰ ওপৰত নহয়।

কন্দলীৰ মতে দুই ভালে গৈ ‘চম্পা’ সৰোবৰ পালেগৈ আৰু ‘চম্পাৰ ভিতৰে বসি আছে এক সিদ্ধা/নামত শবৰী ভাই আতি বৰ বৃদ্ধা ॥’ সেই সিদ্ধাই ‘নাৰায়ণ জামিনা নামিত। দুইব পৰে।’ কন্দলীয়ে তাৰ পাছতে লিখিছে ‘অ’উৰে আউৰ কাহিনী কহিলা সেই ধাৰে।’ ইয়াই পঠাই দিয়া এক দিব্যবানত উঠি শবৰী অন্তৰ্ধান হ’ল। কন্দলীৰ বামাৱগণত নিতান্ত চমু এই শবৰী-বৃত্তান্তই কোনো ঐতিহাসিক বা সামাজিক তাৎপৰ্য্য বহন কৰিব পৰা নাই।

বালী, বামাৱগণত চম্পা সৰোবৰ আৰু মতজবনৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য বহুল বৰ্ণনা দিয়া হৈছে (গৌ: ৩।৭৮,৮০ সং:)। চমু হ’লেও কন্দলীৰ বামাৱগণত চম্পা সৰোবৰৰ বৰ্ণনা আকৰ্ষণীয় হৈছে। সেই সৌন্দৰ্য্য দেখি মূলৰ দৰে ইয়াতো বামৰ বিৰোগ-ব্যথা উৎপলি উঠিছে। অৱশ্যে মূলত প্ৰায় এটা সম্পূৰ্ণ সৰ্গত (৮১ সং:) বামৰ বিবহ বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

মূলৰ দৰে কন্দলীৰ বামাৱগণতো বাম-লক্ষণ গৈ কৰ্মামুক পৰ্বতত উপ-স্থিত হোৱাতো অবগ্যাকান্তৰ নামবদি পৰিছে। মূলত বাম-লক্ষণক দেখি বৃদ্ধী-তাদি পক্ষবানৰ সন্তুষ্ট হৈছে (৩।৮১।৫০)। কন্দলীৰ বামাৱগণত বামে পৰ্বতত উঠি পক্ষবানৰক দেখাতো অবগ্যাকান্ত সমাপ্ত হৈছে।

প্ৰকাশৰ পথত —

মাধৱকনকীৰ কিতাপিকাণ্ড, মূলবাৰাণ্ড আৰু লংকাকাণ্ড, শংকৰদেৱৰ উল্লাস-
কাণ্ড আৰু হৰিবৰ বিপ্ৰৰ 'মহা-কুশল যুদ্ধ'ৰ আঁগোচনাৰে —

॥ অসমীয়া ৰামায়ণী সাহিত্য ॥

॥ ৰূপাৱন্তৰ আঁতিপুৰি ॥

॥ দ্বিতীয় খণ্ড ॥

— আৰু —

অসমীয়া লোকসাহিত্যম্ ৰামকথা

নিহুকনিগীত, বিজ্ঞানায়, হৰবি নাথ, নাওথেলোৱা গীত, কুনীয়াবান্ধি আৰু
মহাংগবান্ধি। অন্য লোকগীত, মন্ত্ৰসাহিত্য, ককৰা-বোৰনা গ্ৰন্থটি অসমীয়া
লোকসাহিত্যত থকা ৰাম-কথাৰ আঁতিপুৰিৰ সন্ধান দিবলৈ দ্বিতীয় ভাষাত
লিখা-গ্ৰন্থ ।
